

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1959

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
HAJDÚ PÉTER

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V. Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest, V. József nádor tér 1
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekk számlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = főkívér (alcímek betűtípusaként), = kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére),
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

A

NYELVTUDOMÁNYI

KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANEGYEDIK KÖTET

BUDAPEST
1959

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
HAJDÚ PÉTER

A Nyelvtudományi Intézet
Könyvtára

Lelői sz.: F 780/1965

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1959. II. 13. — Bédányszám 700. — Terjedelem: 14 (A/5) iv

A saussure-i tanítások magyar visszhangjához*

Nem hivatali feladatom sem a tudománytörténet művelése, sem pedig elméleti és módszertani fejlődésünknek kritikai szemmel tartása. Nem is érzem magamat többnek vendégnél ezeken a területeken. Hogy az intézet¹ és e tanfolyam vezetőinek ismételt kérésére mégis vállalkoztam a fenti téma vázlatos kidolgozására, vagy még pontosabban: e témához bizonyos adalékok szolgáltatására, az csak annak terhére írandó, hogy szívügyem a nyelvtudomány, közelebbről a magyar nyelvészet, s korántsem örülnék annak, ha nyelvtudományunk mai fejlődése ugyanúgy s ugyanazért egyoldalúsodna mostani szakaszában, ahogyan és amiért egyoldalúsodott a most tárgyalandó korszakban, amelyet éppen ezért — mutatis mutandis — a maihoz hasonlóan érzek, mégpedig főleg veszélyeiben.

SAUSSURE-nek a magyarországi általános nyelvészetre és a magyar nyelvészeti konkrét kutatásokra tett hatását vizsgálni könnyű is, nehéz is. Könnyű, mert nem túl nagy anyag megmozgatásával tulajdonképpen végére is érünk, legalábbis a közvetlen hatásnak. Nehéz viszont nemcsak tetten, hanem egyáltalán utol is érnünk azt a fajtáját hatásának, amely a nyelvészeti aprómunkában jelentkezik, s amelyről, vagy legalábbis annak saussure-i eredetéről és ösztönzéséről leggyakrabban maga a hatás befogadója sem tudott. Éppen ezért, főleg ez utóbbi területen, nehéz mást bemutatnom, mint mozaikkockákat, amelyeket semmiképpen sem tudnék összerakni kerek képpé. Ezért itt nem törekedhettem nemhogy a példák, de még a problémák teljességére sem.

Időkörben — az előzményekre való rövid utalást nem tekintve — SAUSSURE legelső említésétől² 1945-ig mentem el. Ez a határvonás érzésem szerint nem mesterséges: felszabadulásunkkal a nyelvtudományban nem indult ugyan mindjárt új korszak, de mégis, új helyzet következett be. Korábban aki modern és korszerű akart lenni, annak — tudományunk történelmi helyzete folytán — főleg SAUSSURE-höz kellett fordulnia, illetőleg eljutnia; 1945

* A szerkesztő bizottság DEME LÁSZLÓ tanulmányát vitaindító közleménynek szánja, s az érdeklődőknek szívesen ad lehetőséget hozzászólásuk közzétételére.

¹ Meghallgatta 1958. október 17-én, megvitatta október 31-én az MTA Nyelvtudományi Intézetének plénuma az évek óta folyó szakmai-ideológiai továbbképzés keretében. A tanulságos vita során felmerült fontosabb kérdésekre jegyzetekben térek ki.

² GÁLDI LÁSZLÓ figyelmeztet rá, hogy SAUSSURE művének nálunk is, de más országokban is, tulajdonképpen a második kiadása vált csak ismertté, s ezt a késést az első világháború közbejötté magyarázza. Nálunk — tudomása szerint — az akkor Magyarországon tartózkodó SAUVAGEOT hívta fel e munkára GOMBOSZ figyelmét. Így a SAUSSURE-hatás korszakának kezdete 1922-nél előbbre nem tehető.

után viszont már nem ő, sőt egyre kevésbé ő volt a számunkra kínálgató legnagyobb s leginkább előre vivő segítség és minta. Az 1945—1950 közötti korszak ugyan zavaros, visszás és stagnálásra készítő volt sok tekintetben (I. erre MNy. LI, 269—70); ám SAUSSURE-rel szembeni negatív feladatát elvégezte, sőt mintha még a kelleténél is jobban és erélyesebben végezte volna el. De ennek taglalása most messze vezetne; s a számunkra most lényegeset, az időkor lezárásának megokolását, különben is már kiragadtuk belőle.

1. Tekintsük át az előzményekből nagy vonalakban a hazai általános nyelvészet helyzetét és arculatát a század első két évtizedében, majd utána igen röviden SAUSSURE tanításának lényegét.

a) Az általános nyelvészet két főágú stúdium. Foglalkozhat egyrészt a *nyelveknek közös*, másrészt viszont a *nyelvnek általános* kérdéseivel. Az első az összehasonlító nyelvtudománynak továbbfejlődménye; a második viszont rendszerint nem ilyen belső, nyelvtudományi indíttatású, hanem a filozófia, a lélektan, a társadalomtudomány vagy az emberrel foglalkozó egyéb tudományok valamelyike felől közelíti meg a nyelvet, mint az egyik legfontosabb emberi produktumot. Nálunk a századfordulón általános nyelvészet — egy-egy részletterületet, pl. a mondat elméleti problémáinak bogozgatását nem számítva — sem az első, sem a második értelemben nem volt: az összehasonlító nyelvtudományok még nem értek el a közös kérdésekig, az általános problémák vizsgálatára meg hiányzott a valamennyire is szilárd filozófiai alap. (Vö. még TAMÁS: III. kongr. 11—2). GOMBOCZ ZOLTÁNNAK az a két ismertetése, amelyben a „jelenkori nyelvészet alapelveit” tárgyalva STEINTHALT és PAULT (Nyr. 1898), majd WUNDTOT (1902—3) mutatja be a magyar olvasóközönségnek, jóformán egyedül tölti be a harminc éves úrt MÜLLER MIKSÁNAK SIMONYI-féle fordítása (2. kiadás 1878-ban) és a Nyelvtudomány c. folyóirat megindulása (1907) között. S e folyóirat, melynek beköszöntő cikkében PETZ GEDEON az akkor legmodernebb, a nyelv-lélektani irány követését és továbbfejlesztését tűzi célul a nyelvészek elé (I, 1), maga sem él tovább, mint az első világháború kezdetéig (vö. TAMÁS: III. kongr. 15).

Általános nyelvészetünk tehát e korban nem volt, amennyiben mégis volt, annyiban is csak fordítás-irodalomként. E fordítás-irodalomban az akkor legfrissebb, a nyelv-lélektani irányzat volt az uralkodó (vö. TAMÁS: i. h. 12), olyannyira, hogy a fordítók vagy ismertetőik olykor nyelv-lélektant láttak abban is, ami pedig nem az volt. Így ROZWADOWSKIRÓL írva, aki BAUDOIN DE COURTENAY alapján a nyelvi rendszerrel, elsősorban a rendszerkényszerrel és a rendszerbeli aránykényszerrel foglalkozik, RUBINYI megjegyzi, hogy elgondolása a WEBER-féle pszichológiai törvényre emlékeztet (Nytud. III, 73). GOMBOCZ ugyanezen időtájt a jelentésváltozásokról igyekszik igazolni, hogy nem logikai, hanem lélektani folyamatok eredményei (MNy. VII, 97). S amikor HORGERNÁL GOMBOCZ azt kifogásolja, hogy az analógiában túlzottan csak a lejátszódás lélektanát vizsgálja (MNy. XI, 104), maga csak annyit helyesbít rajta, hogy a ráhatást jobban tekintetbe veszi, de lényegében a nyelv-lélektanon belül maradva (uo. 105). HORGERTIÁK „A nyelvtudomány alapelvei” című kézikönyvében mind szellemében, mind pedig tudománytörténeti részében PAUL és WUNDT a legújabb szerző s a nyelv-lélektan a legújabb irányzat (I. kiadás 1914-ben, de így az 1926. évi 2. kiadásban is 122—3; vö. még TAMÁS: i. h. 16). S jóval több az is jellemző véletlennél, hogy Saussure neve először GOMBOCZ ZOLTÁNNAK egy „Újabb

nyelvlélektani dolgozatok” című összefoglaló ismertetőjében jelenik meg nálunk 1922-ben (MNy. XVIII, 130), mégpedig úgy, mint a nyelvlélektani irány egyik követőjéé. Igaz: a két évvel későbbi részletesebb ismertetésben (MNy. XX, 141—3) GOMBOCZ már a maga valóságában mutatja be SAUSSURE-t, vagyis úgy, mint aki a nyelvi elemek jelszerűségét s e jelállomány rendszerűségét vallja, elválasztva a szinkronikus jelrendszertant a diakronikus jeltörténeti vizsgálatoktól; ám teljes és mélyebb megértéséhez csak később jut el.

Hogy mennyire a nyelvlélektan felől nézi kezdetben SAUSSURE-t, arra igen érdekes adalék 1922-ben közölt, tehát a vele való első ismerkedés nyomait mutató, „Változás és törvény a nyelvtudományban” című cikke (ÖM. I, 64). Ebben a modern nyelvtudomány három alapvető elvének a történeti, a lélektani és a társaslélektani elvet mondja; a nyelvtudomány céljának pedig azt, hogy a nyelvfelődés egyéni és társas lélektani feltételeit vizsgálja (i. h. 64). Ám a továbbiakban azt fejtegeti, hogy a külső nyelvtörténetnek belső nyelvtörténetté kell mélyülnie (uo. 65), s bár itt nyilván arra gondol, hogy az adatok változásának vizsgálatát a változás lélektanának megértésével kell elmélyítenünk, mégis e terminológia önkéntelenül a „linguistique interne” és a „linguistique externe” szétválasztást juttatja eszünkbe. S még nagyobb a hasonlóság SAUSSURE gondolataival a továbbiakban, amelyek szerint a nyelvet vizsgálva e szón nem az írott, de nem is a hangosan beszélt nyelvet értjük (65), mert a hallható beszéd s annak megváltozása csak jele a belső nyelvnek és változásának (66). Vajon nem a langue és parole szétválasztásának valami-féle, a szokásosnál is jobban átpsichologizált változata-e ez?

b) GOMBOCZnak 1924-ben megjelent SAUSSURE-ismertetésével az előzmények korszaka tulajdonképpen le is zárul, s már a követése, az adaptációé és továbbfejlesztése kezdődik. De mielőtt erre rátérnénk, hasznosnak látszik néhány főbb vonásában összegezve felfrissítenünk a legfontosabb saussure-i tanítások lényegét. Ezt SAUSSURE önálló tanulmányozása ellenére sem kellett magamnak összeállítanom, mert két magyar szerzőnél is készen kaptam: egyrészt BÁRCZI GÉZÁNÁL a „Bevezetés a nyelvtudományba” c. összefoglalásban (137—8), másrészt FÓNAGY IVÁNNÁL abban a jól sikerült és tárgyilagos előadásában, melyet 1951-ben intézetünkben tartott, s amelyet — mivel csak sokszorosításban jelent meg (NyIK. II/6) — még ma is időszerűnek s megjelentetésre érdemesnek érzek. Aki a most adandónál bővebb összefoglalásra, s főleg az enyémnél jobb és részletesebb értékelésre vágyik, azt az utóbb említett helyre utasítom.

SAUSSURE részben újként, részben csak az addigiaknál világosabban, a következő legfontosabb tételeket állította fel:³

1. A nyelvi elemek jelszerűek. A nyelvi jel a jelölő és a jel kapcsolatából áll, s e kettőnek kapcsolata a jelölttel nem okszerű, hanem konvencionális.

³ A vita során FODOR ISTVÁN újból felvetette a régóta ismert problémát: megíthetjük-e SAUSSURE-t abból a műből, amelyet nem maga adott ki, hanem tanítványai. Úgy érzem: hatása szempontjából ez a kérdés nem is érinti a művet, hiszen a bírálatok sohasem SAUSSURE-t mint egyént, hanem a nevével megjelent munkát mint elvek és gondolatok rendszerét taglalják; nem a szerzőt tartva okosnak vagy kevésbé annak, hanem a munkában található gondolatokat és megállapításokat igaznak vagy kevésbé annak, helyesnek vagy tévesnek. De megnyugtatóan leszögezhetem újból: amikor SAUSSURE-t említem, nem emberi egyéniségére gondolok, hanem a nevével megjelent és fémjelzett posthumus munkára, illetőleg az abban foglaltakra.

2. E jelszerű elemek rendszert alkotnak, s értéküket a rendszer többi tagjával szembeni különbségük adja és határozza meg.

3. Más a langue és más a parole; az egyik anyagtalan, szociális és konstans, a másik fizikai, egyéni és alkalmi; bár a kettőnek kölcsönhatása tagadhatatlan.

4. Más a szinkrónia, és más a diakrónia. Az előbbi szempontjából a nyelv jelszerű elemek zárt rendszere; az utóbbiban csak az egyes elemek változása fogható meg, a rendszerszerűség nem.

5. Más az, ami a nyelvben van, s más az, ami körülötte: a nyelv társadalomtörténeti kapcsolatai egy bizonyos „linguistique externe”-be tartoznak, mely elválasztandó a tulajdonképpeni nyelvészettől, a „linguistique interne”-től.

Nem az a feladatomban most, hogy e tételeket bíráljam, s ebben nem is vagyok illetékes. De annyit megjegyeznek: ha megforgatjuk őket, bármelyiküket is, mindig ugyanaz jön ki: hogy SAUSSURE e tételeknek szinte mindegyikében a bonyolult valóság dialektikájának két-két pólusát ismerte fel. Például a jelszerűség hangsúlyozásában benne van egyrészt a pszichikai és a fizikai oldal, másrészt a valóság és tükröződése közti ellentét felismerése; a rendszerszerűség felfedésében benne van annak meglátása, hogy a nyelvi elem egyrészt individuum, másrészt rendszertag; a többi tételnél még világosabb a bipolaritás. A hiba csak az, hogy e kétsarkúságnak SAUSSURE néha csak az egyik vonatkozását látta meg; ez mutatkozik például a különbségek hangsúlyozásában, de az összefüggések elhanyagolásában, vagy például a pszichikai oldal kiemelésében, de a fizikainak a parole-ba való utalásában; — ha meg az ellentét mindkét tagját meglátta, kibékíthetetlennek találta ellentétüket, s szembeállította őket egymással, mint például a szinkróniát a diakróniával, a linguistique externe-t az interne-nel; — vagy ha felfedezte is összefüggésüket, mint például a parole-ét a langue-ével, vizsgálataikat akkor is csak külön-külön tudta elképzelni. Így tehát a felismert ellentétekkel nem tudott mit kezdeni, ellentétüknek éppen dialektikus voltát nem fogta fel; tételei mozaikok maradtak, amelyeket nem tudott összerakni, s amelyek éppen azért váltak annyi túlzás és elhajlás alapjává, mert nem épülvén össze egy szerves egységbe, mindenki azt ragadhatta ki belőlük, amelyik éppen tetszett neki, s ahhoz konstruált az esetleg helyesen felismert részigazságot „teljes igazsággá” torzító saját rendszert.⁴

⁴ Ezt a sajtóságot igen fontosnak tartom a különféle nyelvtudományi izmusok kialakulása szempontjából. Többen hivatkoztak és szoktak hivatkozni arra, hogy a — főleg nyugaton divatozó — különféle rendszerek mindegyikének megvan azért a racionális magva. Ez igaz is. De a baj ott kezdődik — s ekkor válik egy irányzat izmussá —, hogy ez a racionális mag mindig csak részigazság, de hangsúlyozói teljes igazságnak tekintik, s ebből akarnak mindent megmagyarázni. A pszichologizmusnak igaza van abban, hogy a nyelv lélektani jelenség; de elfeledi, hogy nem csak az, hanem az is, s így nem minden magyarázható meg benne lélektani alapon. Ugyanígy helytelenül abszolutizálja a nyelv társadalmi jellegének helyes tanítását a szociologizmus; vagy a nyelv kifejező és kommunikatív funkciójának alapjában véve helyes gondolatát a behaviourizmus; stb. Van bizonyos racionális magva még a neoszemantikus iskolának, sőt a logikai szintaxis irányzatának is. A baj csak az, hogy ami ezekben racionális, az nem önálló (ti. a kiindulás), ami viszont önálló, az nem racionális (ti. az arra épített rendszer és módszer). E nyelvészeti izmusok sajnos nem azzal jellemezhetők, hogy a nyelvről ezt vagy azt a részigazságot fölismerték, hanem főleg azzal, hogy ezt vagy azt a már korábban fölismert részigazságot ad absurdum vitték, tévesen általános magyarázó elvvé igyekeztek tenni. — Itt természetesen mindig a nyelvészeti

SAUSSURE utóélete épp azért oly változatos és sokágú, mert a mag, az alapgondolat szinte bármihez adva volt benne. De hogy annyira szétesett, mint amennyire, s hogy anyai mindenfélének vált alapjává, azt magam nem is elsősorban elméletének idealista, hanem módszerének metafizikus voltával magyaráznám. S az egészet intő példának látom számunkra is a tekintetben, hogy ha valamely műben adva vannak is a dialektika elemei, az mennyire távol állhat még magától a dialektikától, sőt olykor egyenest szemben is vele.

2. De térjünk át most SAUSSURE hatásának vizsgálatára a hazai általános nyelvészetben. Sok jó szempontot találunk ehhez TAMÁS LAJOSnak már többször idézett kongresszusi előadásában (III. kongr. 9—47); erre itt hívom fel a figyelmet azzal, hogy a megelőző és további részletekben is gyakran segítségemre volt.

a) Az ismertető és továbbfejlesztők sorában GOMBOCZ ZOLTÁN az első. Mint ismertetőt már említettem, s utaltam arra is: hogyan fejlődött a nyelvlélektani iránynak, főleg WUNDTnak követőjéből fokozatosan SAUSSURE tanítványává (l. még erről MELICH: MNy. XXXII, 82—3; KOVALOVSKY: MNyTK. 91. szám 14). Mint a saussure-i tanítások továbbfejlesztője, először a szinkronia és diakronia elválasztásának önálló s mindjárt a magyar nyelvre és nyelvészetre alkalmazott feldolgozásával jelentkezik (MNy. XIII, 1). Természetesnek látszik, hogy GOMBOCZ, ahogyan először SAUSSURE-ben a lélektani vonatkozásokat vette észre, most másodikul éppen ezt a kérdést dolgozza ki; főleg, ha tudjuk, hogy HORGERT már egy jó évtizeddel korábban, még az új tanítások megismerése előtt figyelmeztette: van leíró nyelvtan, történeti nyelvtan, sőt általános nyelvtan is, csak éppen nyelvtan mint olyan nincsen (MNy. XI, 102). Ezt a korábbi gondolatát most új megvilágításban látva kifejti: ha a nyelvet mint kollektív érvényű és értékű jelrendszert vizsgáljuk, a szinkroniában mozgunk; ha viszont elemeinek történetét nyomozzuk, a diakronia útjain járunk (MNy. XXIII, 1). S rámutat e tétel horderejére is: a magyar szótövek és formások alakrendszere s egymáshoz való viszonya egészen másként fest a diakronia szemüvegén át, mint a szinkroniáén, s így a vizsgálati síktól függően más-más módon, sőt egymással éppen ellentétesen szemlélendő.

A saussure-i tanítások alkotó feldolgozásának következő állomása GOMBOCZNÁL a „Mi a mondattan?” című cikk (MNy. XXV, 1). Igaz: ebben talán nagyobb RIES hatása, mint SAUSSURE-é; de aligha véletlen, hogy már SAUSSURE ismertetésekor (MNy. XX, 141—3) kiemeli a műből azt a nem is központi tételt, hogy a nyelvi elemek érintkezése lehet szintagmatikus és asszociatív. S az sem véletlen, hogy az adaptációs sorozatnak ez a kérdés lett a következő állomása: már most említett ismertetésében utalt arra, hogy a kétféle kapcsolat gondolata foglalkoztatta korábban (1911, 1915) őt is, sőt még előbb már (1893) ZOLNAI GYULÁT is.

izmusokról van szó. S egyébként sem izmus minden, aminek e képzővel végződik az elnevezése (ahogyan más oldalról izmus viszont a glosszematika, noha elnevezése nem *-izmus* képzőre végződik); hiszen például a valóságnak nem egy bizonyos szempontból való eltorzítása, hanem éppen a minden szempontú, a dolgok természetének megfelelő teljes megragadása, a helyes értelmében vett marxizmus sem izmus a fenti értelemben.

Az 1932/33. egyetemi tanévben — igaz, hogy LAZICZIUSON s másokon keresztül, de saját korábbi ösztönös megérzését itt sem nélkülözve (erre l. MNy. XXX, 3) — eljut azután GOMBOCZ a fonológiához is, sajnos csak egyetemi előadásainak keretében (vö. ÖM. II/1, 55). A fonológia alapkérdéseit a tőle megszokott világos rövidséggel fejtí ki, a fonémadefiníciók közül a lélektani irányút fogadva el, s már itt előre sejtetve nemcsakára ki is fejtett funkcionális szemléletét. Mint később, az említett helyen írja, SAUSSURE-nek és tanítványainak itt sem volt több a szerepe számára, mint hogy kész terminológiával és világos kategorizálással tudatosították benne azt, amit hangtani vizsgálódásainak eredményeként ösztönösen és homályosan már régóta érzett.

Valóban: a korábban, s még Nyelvtörténeti módszertanában (1922) is elsősorban WUNDTOT követő pszichológus nyelvész már Jelentéstanában (1926) egyre jobban a funkció, illetőleg az alak és funkció kettőssége felé fordul (vö. TAMÁS: i. h. 19—20). Még inkább erre viszi őt a szintaxissal való foglalkozás (1929). S csoda-e azután, ha a fonológiából is elsősorban ugyanezt fogta meg: hogy az alak mellé a funkciót teszi ellenpólusnak a hangtanban is, ezzel teljessé téve e bipolaritást a nyelvtannak minden ágában? Emlékezetes utolsó elnöki megnyitójában teljes elvi rendszert igyekszik felvázolni az alak és funkció kettőssége alapján (MNy. XXX, 1), azt bizonyítva, hogy a nyelvnek mindhárom nagy szektorát, a hang, a szó és a szintagma birodalmát, ugyanez a párhuzamosság jellemzi. S érdekes, hogy e funkcionális szemlélete mögött megfér az indulásából örökségként hozott lélektani is: szerinte a saussure-i tanítás lényege a nyelvnek mint lélektani valóságnak vizsgálata; s maga a funkcióval bíró fonéma sem más, mint lélektani hang (i. h. 1, 3).

Mint látjuk: GOMBOCZ nyelv szemlélete fokozatosan, lépésenként alakult át, fejlődött tovább SAUSSURE hatására. Ez az átalakulás nem másolás eredménye, hanem adaptációé, vagy még annál is kevesebbé, hiszen az új mester nem addig nem sejtett gondolatokat ad GOMBOCZNAK, hanem csak felszínre hozza, megfogalmazni segíti a benne már korábban megvoltakat.

b) A saussure-i ánus iskolának Magyarországon kétségkívül LAZICZIUS GYULA a leghívebb, legönállóbb s legharcosabb képviselője. Míg GOMBOCZ-OT — s majd látni fogjuk, SAUSSURE minden más magyar követőjét vagy bíráló-ját is — egyes nyelvek konkrét vizsgálata során szerzett tapasztalatai és támadt gondolatai vezették el általános elvi és módszertani kérdésekig, LAZICZIUS épp ellenkezőleg: az általános kategóriákkal találkozott előbb, s amennyiben valamely nyelvi részletkérdés vizsgálatáig jutott, vagy akár a nyelvi rendszer egy nagyobb szektorának áttekintéséig, gyakran ott sem a konkrét anyag tanulmányozásából vont le elvi következtetéseket, hanem fordítva: készen kapott vagy általa előre elkészített elvi megállapítások bizonyítására használta csak fel a nyelvi anyagot.

Ilyen mindjárt első jelentősebb cikke, „A fonológiáról” című (MNy. XXVI, 18). Ebben az akkor önállósodó stúdium elveit ismerteti röviden, azután futólag érintve az intenzitáscsökkenés és -növekedés jelentőségét, ezzel próbálja megoldani a magyar nyelvtörténetnek néhány régóta vajdó problémáját: a tővégi magánhangzók lekopását, a labializációt, a nyiltabbá válást (i. h. 27). Következő tanulmánya, „Egy magyar mássalhangzó-változás fonológiája” (MNy. XXVI, 266) sem más tulajdonképpen, mint

bizonyító anyaga annak az általános tételnek, hogy a nyelvi rendszer, adott esetben a hangrendszer, maga megindíthat vagy megakadályozhat bizonyos változásokat, ahogyan például a magyarban a $h +$ mássalhangzó kapcsolatokat valamilyen módon feloldódásra kényszerítette egyrészt az a rendszertani körülmény, hogy mássalhangzó előtt h nem ejthető, csak χ , másrészt viszont, hogy ez a fonéma a fejlődés során eltűnt a magyar hangrendszerből. Mert ha dolgozata nem egy elméleti tétel bizonyítása, hanem egy a gyakorlati munka során felmerült probléma megoldása akart volna lenni, akkor a szerzőnek észre kellett volna vennie egyrészt azt, hogy a $h +$ mássalhangzó kapcsolatok feloldódásának más módjai is voltak, mint amelyeket ő bemutat (erre l. MNy. XXXIX, 133), másrészt meg azt, hogy a χ fonéma kivétele nemcsak a $h +$ mássalhangzó kapcsolatokban, hanem a szóvégi h kérdésében is elvishetetlen helyzetet teremtett, s a nyelvi rendszernek azt is meg kellett oldania.

Elméleti érdeklődése hamarosan el is viszi őt az összefoglalásig. „Bevezetés a fonológiába” című munkája (NyK. XLVIII, 1, 165 és kny.: MNyTK. 33. sz., 1932) jeles összegezése mind a fonológia történetének, mind pedig legfontosabb elveinek. Itt az illusztrációs anyag a magyar köznyelv és nyelvjárások hangállománya, a történeti fonológiára pedig néhány magyar és finnugor vitatott hangtani kérdés. Ezt a művét hamarosan követi még „A magyar nyelvjárások” című (MNyK. I/11; 1936) munkája. A kettő együtt a fonológiának máig is legteljesebb magyar nyelvű összefoglalása, s egyben a magyar fonológiának is eddigi legátfogóbb kidolgozása.

Részletes taglalásukba itt nem bocsátkozom. Csak egy-egy példán mutatnám meg a nyelvi anyag és az elvont elmélet küzdelméből: milyen az, amikor az első győz, s milyen, amikor a második. Tudjuk: LAZICZIUS a magyar köznyelv és nyelvjárások fonémarendszereit a rövid és a hosszú magánhangzós fonémák számával jellemzi. Ahol hét önálló fonéma van, ott háromszögbe, ahol nyolc, ott négyszögbe foglalja őket. A továbbiakat ennek alapján állapítja meg; van $7 + 7$, $7 + 8$, $8 + 7$ és $8 + 8$ fonémát használó nyelvjárás. E négy típus azonban kevésnek bizonyul; így kisegítő szempontul veszi bizonyos fonémák megterheltségét. A hét fonémát használó rövid rendszer így lehet közönséges, kommentár nélküli; de lehet olyan is, amelyben az $\ddot{o}$ megterheltsége jóval nagyobb a másutt szokásosnál. Hasonlóan a hét fonémát használó hosszú rendszer lehet közönséges, és lehet i -zű. Így sikerül azután az előre gyártott típusokat megkétszereznie, mert most már a $7 + 7$ és a $7 + 8$ rendszer mellett új az $\ddot{o}$ -zű $7 + 7$ és $\ddot{o}$ -zű $7 + 8$, továbbá a $7 + i$ -zű 7 ; a $8 + 7$ mellett pedig új a $8 + i$ -zű 7 ; s végül lehetséges $\ddot{o}$ -zű $7 + i$ -zű 7 is. Itt LAZICZIUS a nyelvre hallgatott, s bonyolultabb terminológiával ugyan, de lényegében helyesen jutott vissza a zárt $\ddot{e}$ -zű, a nyílt e -zű és az $\ddot{o}$ -zű, illetőleg az $\ddot{e}$ -zű, $\ddot{e}$ -zű és i -zű nyelvjárások fogalmához. Hogy ez elméletén tulajdonképpen mekkora csorbát ejt, azt most nem vetem szemére, mert én az így feltárt valóságot többre becsülöm a merev elmélet tisztaságánál. A baj az, hogy végülis LAZICZIUS a magyar nyelvterület térképét nem a megfejelés után nyert kilenc, hanem a megfejelés előtti négy típus sémáival népesíti be, s abból von le igen messzire nyúló következtetéseket köznyelvünk eredetére nézve. Másrészt: amikor észreveszi, hogy térképén mennyire távol eső s egymással összefüggésbe sem hozható nyelvjárások kerülnek elmélete alapján egy típusba, nem az elméletet tartja hibásnak, hanem a nyelvjárásokat; s a történeti dialektológusokra bízva, hogy derít-

sék fel e sajátos jelenség okát.⁵ — Az egész rendszerezés erősen a formalizmus jegyében fogant. Olyan ez — szoktam mondani —, mintha valamelyik biológusunk, a lábak száma alapján osztályozván az élőlényeket, a kétlábúak közé sorozná az embert, a tyúkot meg a trópusi kétlábú gyíkot is, azután a fejlődéstörténetesekre háritaná annak kinyomozását: miért is került a valóságban az ember az emlős állatok közé, aránylag távol a madaraktól, a gyík meg a hüllők közé, elég távol az embertől.

A fonológiának, de LAZICZIUS egész nyelvszemléletének is, némileg új színezetet ad később BÜHLER Sprachtheorie-jének megjelenése. A munkát LAZICZIUS először ismerteti (NyK. XLVIII, 365), mégpedig teljesen egyetértően; s a továbbiakban egyre inkább fel is használja. „Általános nyelvészet” című következő, a fonológián már jóval túlmenő összefoglalásában (1942) ennek szellemében foglalkozik a nyelv s ezen belül a fonéma funkcióival. De már ez előtt, „Jeltan, elemtan” című cikkében (NyK. XLIX, 172) bevezeti a bühleri hármasság funkcióit a fonológiába, s — ismét az elméletből, nem a nyelvből kiindulva — betölti az úrt a fonéma és a változat közt az emfaticum fogalmának bevezetésével. Érdekes, hogy itt még emfaticumként szerepel — helyesen — nemcsak az időtartam-többlet, hanem a szó dinamikus képének, azaz hangsúlyviszonyainak megváltozása, továbbá a hangszín eltorzulása s általában minden affektív ejtés is; az Általános nyelvészetben, sőt már a két mű közti idegen nyelvű munkákban azonban az emfaticum fogalma az érzelem okozta nyúlásra szűkül le, mert így illik legjobban a fonéma és a változat közé. — Itt is, másutt is küszködik LAZICZIUS azzal, hogy a fonológia kategóriáit a langue—parole kettősség sémáiba gyömöszölje, melyet oly sokra becsül, hogy „A nyelvtudomány harmadik axiómája” című cikkében (Athenaeum XXVI, 36) még BÜHLERT is megbírálja, mert annak négyes rendszere, a Sprechhandlung, Sprechakt, Sprachwerk és Sprachgebilde — az ergon, energiea és aktus fogalmát tartalmazván — ellene mond a saussure-i kettősségnek:

A fonológia tételeit s ezen belül az emfaticum tanát most nem bírálom; e kérdésről l. Magyar Hangtani Dolg. 134—154. Csak arra mutatnék itt rá: ha egyáltalában igaz is a nyelvi jelre a bühleri hármasság, a kifejező, ábrázoló és felhívó funkció, azt senki sem bizonyította be, s LAZICZIUS is csak posztulálta, hogy akkor ez a nyelvi jel elemeire, a fonémákra is érvényes. Ami pedig az egész funkcionalizmust illeti a fonológiában, arról csak annyit: a szavakat a beszélő egyenként tartja számon, s ezeknek jelentésük is egyenként van; mégpedig minden konvencionális hangtestnek a magáé; a fonémákat is egyenként tartjuk számon, de azokhoz funkciót már nem mint egyedekhez, csak mint kategóriához tudunk fűzni, hiszen nincsen külön funkciója a *b*-nek, a *k*-nak, az *a*-nak, az *i*-nek — ahogyan saját jelentése van a *kutya*, az *ostor*, a *könyv* szavaknak —; a fonéma nem azért funkcióelem — ha az —; mert *b* vagy *k* vagy *a* vagy *i*, hanem azért, mert fonéma, mert szavak hangtestének alkotására és megkülönböztetésére

⁵ L. pl. ezt a megjegyzést: „Ha a fonológiai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyar föld egyik sarkában ugyanolyan magánhangzó-rendszert használ a nép, mint attól esetleg 100 kilométerrel távolabb fekvő vidéken, akkor ezt a tényt, mint nyelvi tényt, egyszerűen el kell fogadnunk nem törődve a földrajzi távolságokkal. Hogy aztán mi közük van egymáshoz a földrajzilag olyan távol eső nyelvjárásoknak, mint pl. a középső palóc és a középszekely... az más kérdés, nyelvjárásaink genetikai összefüggésének kérdése” (Bevezetés a fonológiába 56).

használt és használható önálló hangeszköz; aminek pedig kifejező, ábrázoló és felhívó funkciója van — ha van —, az sohasem a fonéma, hanem mindig a szó, amely fonémákból épül ugyan, de a fonémával nem a mennyiségi, hanem a minőségi különbség viszonyában van.

Szó sincs arról, hogy LAZICZIUSnak egész életművét negatívra kellene értékelnünk.⁶ Ragyogó és gyümölcsöző például az a — bár eredetében nem önálló, de jól adaptált — megállapítása, amelyet „A finnugor igeidők kialakulásának kérdéséhez” című cikkében (MNy. XXIX, 18) tesz arról, hogy a semmi, a morfológikus nulla is lehet funkciós elem, ha a vele ellátott alakot a maga rendszerében nézzük. Másutt is sok helyen vannak érdekes részeredményei, főleg ott, ahol egy-egy konkrét részlet kidolgozását vállalta. De feladatomból kifolyólag most nem életművének értékelésével foglalkoztam, hanem elsősorban annak bemutatásával: hova vezetett nála, s hova vezethet bárkinél az, ha az elméletből indul ki, s azt igyekszik ráhúzni a valóságra; s ha nem az elméletet bírálja a valóság alapján, hanem a valóságot az elmélet alapján.

LAZICZIUS elméleti és fonológiai működéséért elismerő bírálatot elég keveset kapott Magyarországon,⁷ s tulajdonképpen még ezek is inkább a fonológiának, s ezen belül a GOMBOCZ tekintélyétől védett funkcionális felfogásnak szóltak (így pl. Jelentés az 1930. évi Szily-jutalomról: MNy. XXVII, 212; hasonlóan CSÜRY: MNy. XXXIII, 58), mintsem saját eredményeinek, amelyeket vagy kommentár nélkül ismertettek (így pl. HADROVICAS az emfaticumról: MNy. XXXIII, 266), vagy éppen bíráltak (így pl. CSÜRY az idézett helyen, továbbá BALASSA: Nyr. LXIII, 107). Merev, dogmatikus magatartását, kategorikus kijelentéseit is többen helytelenítették (pl. JACOBI—LÁNYI: MNy. XXXV, 102, 108; XXXVI, 75; NAGY J. BÉLA: XXXVII, 84). Teljesen visszhang nélkül maradt felhívása egy magyar fonológiai társaság megalapítására (MNy. XXXII, 279); kommentár nélkül maradt beszámolója a negyedik nemzetközi nyelvészkonferenciáról (uo. 340). Igen tanulságos megneznünk — mire nem jók a mutatók! — a Magyar Nyelv-összesítő tárgymutatójában LAZICZIUS visszhangját. Azt látjuk, hogy hatalmas elméleti munkásságát alig néhány évig kíséri még ez az előbb jellemzett vegyes és

⁶ Életművét ma még fel sem tudjuk mérni: vannak még posthumus munkái megjelenőben, vagy éppen kéziratban. Nem is próbáltam felmérni, hiszen feladatom nem az, ahogyan nem az volt például a GOMBOCZ-csal való foglalkozáskor sem. Mostani rövid áttekintésemben nem érdekelhetett sem LAZICZIUSnak kiváló fonetikai, továbbá magyar és finnugor nyelvezeti munkássága, sem az általános nyelvészetiből és a fonológiából az, ami külföldi folyóiratokban jelent meg, nem jelentéktelen számban. Tulajdonképpeni problémám ugyanis: SAUSSURE tanításainak hatása a magyarországi általános, s ezen keresztül a magyarországi magyar nyelvészetre; s ezért LAZICZIUS-tól sem vehettem itt többet tekintetbe, mint amennyit a vizsgált korszakban a magyarországi magyar nyelvészek szélesebb köre ismert vagy ismerhetett. Értékeléseim is mindig e szemszögből értendőek; s ha később LAZICZIUS kudarcáról beszélek, az sem annyit jelent, hogy munkássága a nyelvtudomány mint nemzetközi vizsgálódási folyamat szempontjából funkciótlan és hiábavaló volt; csak annyit, hogy a magyarországi magyar nyelvészek szélesebb köreire igen kevéssé volt hatással.

⁷ Vö. az előző jegyzet végén mondottakat. Nem akarom tehát elvitatni LAZICZIUSnak európai elismertetését, sem azt, amire FODOR ISTVÁN figyelmeztetett, hogy ti. ma a nyugati általános nyelvészeti munkák gyakran s általában egyetértőleg hivatkoznak tanulmányaira. Visszhangtalanságának itteni említése is csak a magyarországi magyar nyelvtudomány oldaláról értendő. — Persze érdekes lenne egyszer azt is megvizsgálni: külföldön kik, mit, miért és hogyan idéznek tőle szívesen.

fanyar kommentárirodalom is; azután egyre inkább csak konkrét magyar és finnugor hangtörténeti meg magyar etimológiai cikkeire történnek utalások. Jellemző, hogy akiknek kedvet teremtett egy-egy elméleti kérdés megvizsgálásához, azoknak is főleg merev tételeivel ellenkezésben fordult ide az érdeklődésük. Ilyen volt TAMÁS, akiről később beszélnék; de ilyen volt például TOMPA JÓZSEF is.

Vessünk egy pillantást LAZICZIUSnak TOMPÁval való vitájára. Felfedezvén azt, hogy a tőszók és képzett szók, illetőleg az egyszerű és az összetett szók kategóriái közt található bizonyos átmenetek, LAZICZIUS a merev szinkronia szempontjából vette vizsgálatba azt, ami tipikusan történeti kérdés; s mint aki nem ismer átmenetet, csak vagy-vagyot, a szókategóriák számát ezentúl a hagyományos háromról hatra kívánná bővíteni, önálló műfajnak véve az átmeneteket is (NyK. LI, 14). TOMPA figyelmezteti rá, hogy ha már az átmeneteket vizsgáljuk, legyünk figyelemmel arra, hogy ezek az említett típusok közt mindkét irányban megvannak; de azonkívül jelentkeznek például a ragos szavak és az alapszók, a ragos és a képzős szavak stb. között is; ám ő ezeket nem önálló kategóriáknak tartaná, csak érintkezési, történetileg tekintve átmeneti sávoknak az adott fő típusok között (MNY. XXXVIII, 266). Rövid válaszában LAZICZIUS a két utóbbi ellenvetésről — a fontosabbakról — nem beszél; az elsőt pedig azzal utasítja el, hogy az a szinkroniát nem érdekli (i. h. 279).

De bármelyik vitáját nézzük is LAZICZIUSnak, körülbelül ugyanezt látjuk mindig: ellenfelei a nyelvi tények felől támadják, amelyeket ő sokszor csak feliben-harmadában képes, s jobban nem is akar elméleteibe gyömoszolni; viszontválaszában is rendszerint módszertani kifogásokat támaszt a cikkíróval, nem pedig ellenérveket a felhozott tényekkel szemben; mindezt nemritkán fölényesen és gúnyosan (vö. pl. BALASSÁnak: MNY. XXXI, 48).⁸

LAZICZIUSnak visszhangtalanságát, elszigetelődését, lényegében teljes kudarcát⁹ sokan emberi egyéniségével magyarázzák: merev, kategorikus, fölényes magatartásával. Igaz: olyan volt ő vitafeleivel, amilyen a nyelvvel szemben is: merev, kategorikus, fölényes. De magatartása és visszhangja mégsem ilyen egyszerű ok—okozati viszonyban van; megvan ennek is a maga dialektikája. Mert LAZICZIUS kétségtelenül a legeurópaibb, a legmodernebb alakja e korban nyelvtudományunknak, legalábbis GOMBOCZ halála után; akik pedig bírálják, azok hátulról, egy elmaradottabb, kisebb stílusú nézőpontból bírálják. S ez az, ami őt egyre inkább az elszigetelődésbe, a harcok

⁸ VÉRTES EDIT úgy gondolja, hogy LAZICZIUS hangneme csak élete végén, visszavonultsága éveiben vált elkeseredésében bántóvá. De vö. már korábban pl.: „Csodálkoztam azon a tájékozatlanságon, amellyel a cikk megíródott” (MNY. XXXIII, 305). „sebiben odavetett mondataiból nem könnyű kihüvelyezni a lényegét, már pedig vitakozni csak akkor érdemes, ha mindkét fél világosan fogalmazza meg nézetét” (uo. 78). „Igaz, ez nem nagy újság — mondhatná valaki —, mert a nyelvészet berkeiben minden kis veréb már jó ideje ezt csiripeli” (uo. XXXV, 130). „Amint így javában gyönyörködtem ebben az épületes magyarázatban...” (uo. 131). „Az ellenben nem kétséges, hogy én minek tartom J. L.-t. Laikusnak. És ezért nem akartam vele vitázni. Laikusokkal nem lehet és nem is szabad vitakozni” (uo. 176). „Ami mármost az újabb magyarázatot illeti, nekem persze néminemű kételyeim vannak a valószínűsége tekintetében. Ha — stílusosan — szójátékkal akarnám magam kifejezni, azt mondhatnám, hogy egy kicsit »garázdának« érzem a szófejtést hangalakilag is, tárgyilag is” (NyK. LI, 25).

⁹ Már ti. a magyarországi magyar nyelvtudomány oldaláról; vö. egy-két korábbi jegyzetemet.

sértődöttségbe kergeti. Hogy oly kategorikus lett, az emberi egyéniségéből és meg nem értettségéből együtt fejthető meg. Hogy nem értik meg, nem fogadják be és el, az viszont kategorikus voltából érthető meg. Emberi egyéniségében pedig e meg nem értettség teszi egyre elvonultabbá és keserűbbé. Élete végén szellemileg Európába emigrál, ahonnan jött; megszűnik létezni a magyar közönség számára, s a magyar közönség megszűnik létezni az ő számára. Érti saját európaiságát, érzi bírálóinak elmaradottabb voltát; — csak azt nem veszi észre, hogy az ő európaisága a valóságtól való nyugati elszakadás beteg európaisága; bírálóinak maradisága viszont a valósághoz, a nyelvhez való ragszkodás viszonylag egészséges „földhözragadtsága”.

Álljunk meg itt egy pillanatra, ennél az elmaradottságnál. Ez az, amit a nyelvészetben kívül állók nyelvészeti pozitívizmusnak, a nyelvészek újabban szívesebben nyelvészeti realizmusnak neveznek. Ez a pozitívizmus, ez a tényekhez ragadtság mindig hasznosnak bizonyult, amikor negatív erényekre volt szükség, valamilyen szélsőséges és kategorikus elmélet elutasítására; sőt abban a vonásában, hogy a nyelvhez semmit sem enged hozzátenni, ami tőle idegen, végeredményben a materialista nyelvszemlélet elemei csillantak fel nemegyszer a túlzásokkal szemben. Ám erényei negatív jellegükkel domborodtak ki mindannyiszor, ahányszor a szélsőséges elméletektől való tartózkodás a mindenféle elmélettől való általános tartózkodássá, vagy legalábbis az irántuk való teljes közönyösséggé fokozódott benne; abban pedig, hogy hozzátenni nem engedett a nyelvhez, de elvenni belőle igen, például — amikor nem személynevekről volt szó — a társadalmi vonatkozásokat, sőt egy ideig a rendszerszerűség átfogóbb elvét is, abban határozottan az idealizmusba tévedés veszélyének fenyegető fényei villantak meg. Ezért nincsenek a pozitívizmusnak az elmélet és a módszer terén nagy bűnei, de nagy erényei sem; ezért viszonylagos minden egészsége és haladása; s ezért is elégtelen egymagában ma már a továbbmenetelhez. A saussure-iánizmussal szemben negatív megtette kötelességét, de jobbat adni nem tudott helyette, sőt sok tekintetben még olyat sem, mint az. LAZICZIUS tragédiája az volt, hogy ő mereven csak ezt az utóbbit vette észre, ellenfelei viszont csak az előbbit.

Ismét intó példa magunknak: hogy amiben adva vannak a materialista szemlélet elemei, az még mennyire nem szükségszerűen a materialista szemlélet maga, mennyire távol állhat attól, sőt olykor egyenest szemben is vele.

c) LAZICZIUS kategorikus tételei — mint említettem — az ellenzésnek nem mindenkiből a néma formáját váltották ki; voltak, akiket egyes problémák önálló megvizsgálására ösztökéltek. Így vállalkozott TAMÁS LAJOS arra, hogy a fonológiának néhány alapkérdésében a merevnek érzett hivatalossal szemben különvéleményt jelentsen be. „Állandó (szociális) érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban” című cikkében (MNy. XXXV, 273) mindenekelőtt arra figyelmeztet, hogy a szigorú szinkronia tulajdonképpen a vizsgálódás céljaira teremtett munkahipotézis, s az a magában álló hang is. A valóságban egyik sem abszolút, de feltehető, sőt kikövetkeztethető, és vizsgálható. Ezek után a fonémának funkciós, mégpedig jelentéshordozó és jelentésmegkülönböztető erővel számoló felfogását veszi boncolóra. Rámutat arra, hogy a jelentést mindig a hangtest mint egész hordozza, s abból az egyes fonémára nem esik semmi; tehát a fonéma maga nem jelent és nem is differenciál jelentést. Az oppozíciós felfogást bírálva, amely SAUSSURE különbségelméletének terméke, hangsúlyozza, hogy a *t* hangot nem a *d*-től való különbözése, hanem saját jellemvonásai és önálló elemként való felhasználhatósága

teszi a hangrendszerben egyeddé, fonémává. Végül a fonéma és változat szembeállítását bírálva helytelennek mondja azt az elgondolást, amely szerint egyes, a beszédben megjelenő hangok maguk a fonémák, mások pedig csak változatok; szerinte a fonéma, mihelyt megjelenik, már változat, s a változat, ha a szóban van, ellátja a fonéma funkcióját, tehát teljes értékű képviselője annak. Ami különbség a fonéma egyes megjelenési formái között van, az a környezet hatására előálló helyzeti sajáttság; de mindenkinél kényyszerűen azonos lévén, maga is szociális érvényű.

LAZICZIUS válasza TAMÁS állításait egyetlen lényeges ponton nem tudja megcáfolni, legtöbbször nem is érinti. Legsúlyosabbnak szánt ellenérve mindössze annyi, hogy ha a szótest osztatlanul hordja a jelentést, akkor a hangnak nem lévén köze a jelentéshez, a hangtan nem nyelvtudomány, sőt nincs is (MNY. XXXVI, 81). — Persze azzal, hogy hang van és hangtan is van, sőt a hangtan nyelvtudományi stúdium, egyáltalában nem cáfolta meg TAMÁSNAK azt a józan megállapítását, hogy a fonéma minden helyzetben teljes értékűen azonos önmagával, míg felismerhetően betölti funkcióját; bár ez a funkció nem jelentéshordozás, csak részvétél a jelentést hordozó hangtest megalkotásában. Kár, hogy alighanem igen kevesen olvasták, s maga TAMÁS sem építette azután tovább ezt a józan valóságra apelláló fonémaelméletet, pedig ennek nyilván lényegesen több híve lett volna nálunk, mint az általa bírált hivatalosnak.

TAMÁSNAK egy másik ide vágó cikke, melynek problémája: „Tudatosak-e a hangváltozások?” (MNY. XLIII, 92, 161), tulajdonképpen már kiesik időkörünkből. De mégis ide kell vonnom, mert ebben meg azt mutatja meg: hogyan lehet a materialista szemlélet és a dialektikus módszer felé haladva felhasználni SAUSSURE-nek a nyelv rendszerszerűségéről s társadalmi voltáról vallott felfogását. Az érdekes cikkből most csak a lényegét ragadnám ki: hogy tudniillik a nyelvet mindig az egyén használja, de mint társadalmi egyén, mint „zoon politikon”; s így vesz részt lassú változtatásában is; s hogy a nyelvi újítások mindig a meglevő rendszerből nőnek ki, annak szellemében, azt fejlesztve tovább. — „A nyelvi hang közösségi és egyéni sajátosságai” c. későbbi cikkében (EPH.K. LXX, 75) a fonéma—változat és a langue—parole merev elválasztását támadja újból, mindkét pár tagjai közt éppen a kapcsolatot keresve inkább; bár lényegében megmaradva ennek a szerintem (vö. 16. sz. jegyzet) hibás distinkciónak az alapján.

d) Ugyanezeket a saussure-i tételeket alkalmazza első elméletibb igényű cikkében GYÖRKE JÓZSEF is. Az igeidő kérdését vizsgálva megállapítja, hogy az egyes igeidők értéke mindig „csak a velük szemben álló és szoros rendszert alkotó többi időalak értékétől függően” állapítható meg (Melich-Eml. 95). Így az *ég* igealak az átképzeléses előadásban sem múlt, hanem jelen értékű, mert ott is szemben áll az átképzeléses *égett* és *égni fog* alakokkal. S ebből leszűri: az igeidő nem szubjektív, hanem társadalmi érvényű kategória: az egyén nem saját tetszésének, hanem a konvenció megszabta objektív értékeknek megfelelően kénytelen használni.

A nyelvi elemnek jelszerű s a nyelvnek rendszerszerű szemléletét még kifejtettebben s alkotóbb önállósággal alkalmazza GYÖRKE a „Tó, képző, rag” című tanulmányban (MNYTK. 67. sz.). Kimutatja, hogy a tó, a képző és a rag értékét kölcsönösen a többi rendszertag határozza meg; s hogy egy jel kipusztulása vagy újnak születése érinti a többi rendszertagot, módosítja annak értékét és funkcióját is. SAUSSURE és követői merev különbségelméleté-

vel szemben azonban GYÖRKE azt a föltétlenül dialektikusabb nézetet vallja, hogy a rendszer nyelvi hasonlóságok és különbségek hálózata, s így alapja az egyidejű összefüggés és ellentét. — Még tovább jut ezen a föltétlenül helyes úton posthumus cikkében (MNY. XLIII, 1), ahol nyelvtudományi alapelvei között a rendszerszerűségén kívül a jelszerűség kérdését is további boncolás alá veszi. Itt megállapítja, hogy a nyelvnek a jeleken kívül (pl. szavak, ragok) vannak nem jel értékű, de mégis jelszerű elemei (pl. szórend, hanglejtés), sőt jelszerűtlen elemei is (pl. az egyes elemeket összekötő asszociatív kapocs); s hogy a gondolatközlés funkciójában a jelek és a jelszerű elemek egyaránt fontosak. Mindezekkel rátapint arra, amit a mai nyugati nyelvészet a szegmentális és szupraszegmentális elemek értékéről tanít; csak éppen nem olyan nagy igényű terminológiával.

TAMÁST is, GYÖRKÉT is az jellemzi, hogy a nyelv vizsgálatától haladnak az elmélet felé, s a nyelv jobb megismerése érdekében foglalkoznak vele. Ezért elméleti eredményeik nem olyan kristálytisztán megfogalmazottak, nem olyan kategorikusak, nem olyan kerek rendszert alkotók, mint például LAZICZIUSÉI; de — ismét csak ezért — mindig közelebb maradnak a valósághoz; nem elvisznek tőle, hanem éppen mélyebbre ragadnak megismerésében. Az ő kezükben az elmélet az, aminek lennie kell: a világ megismerésének eszköze s ugyanakkor eredménye is.¹⁰

e) Nem olyan igényekkel, mint az eddig tárgyaltak, de nagy elmélyedéssel és jó szempontokkal ismerteti, sőt bírálja a saussure-i tanítást és főleg a fonológia rendszerét KELEMEN JÓZSEF (NéNy. VII, 186). Érdekesen és önállóan foglalja össze SAUSSURE tanítását a langue és parole kettősségéről, egy-két pontján szinte világosabban, mint a mester maga. Talán ő emeli ki legjobban nálunk azt, hogy ha valamely jelenség nyelvi, akkor ezáltal egyben szociális és lélektani is. Tanulságos, s egyre inkább igaz ez a jóslata: „a jövő nyelvtudománya a fonológiát nem külön tudománynak (vagy »fióktudomány«-nak), hanem módszeres vizsgálati szempontnak fogja tekinteni és értékesíteni” (i. h. 216).

Figyelemre méltó a magyarországi követők sorában MADZSAR IMRE, aki az affrikáták kérdésébe a szótaghatár problémája felől szól bele, gyümölcsözően támaszkodva SAUSSURE szótagelméletére (MNY. XXXII, 103).

Sajátos helyet tölt be SAUSSURE magyarországi felhasználói közt GÁLDI LÁSZLÓ azzal a két nagy lélegzetű előadással, amellyel az Athenaeum egy-egy vitadélutánját indította meg (Ath. XXVI, 368; XXIX, 177). Míg ugyanis az eddigiek csak egymást bírálták a saussure-iánizmuson belül, GÁLDI a SAUSSURE-nél jóval szélesebb értelemben vett általános nyelvészet felől elsősorban a kor pozitivistá elméletét és módszerét veszi nem éppen egyetlen vizsgálat alá. Rámutat legfontosabb hibáira, elsősorban merev tartóz-

¹⁰ VÉRTES EDIT úgy kívánná, hogy az elmélet és gyakorlat viszonyát dialektikusabban fogalmazzam meg. Utal az atomelméletre, amely a gyakorlatra igen nagy erővel hatott vissza; s attól tart, hogy az általános nyelvészeti elgondolások sohasem válnak kerek rendszerre, ha mindig a gyakorlathoz tapadnak, abból indulnak ki s oda térnek vissza újra meg újra. — Magam az elmélet és gyakorlat viszonyát nem tudom annál dialektikusabban látni, mint ahogyan egyszer megfogalmaztam, hogy ti. „az általános a konkrétból és a konkrétért való, nem pedig helyette” (Felsőokt. Szle III/6, 278). Így vagyok az általános nyelvészettel: szerintem az is a konkrét, az egyes nyelveket vagy nyelvcsoportokat vizsgáló nyelvészetek terméke, bár ugyanakkor segítője is. Ilyen legálábbis az általános nyelvészetnek az a formája, amelyet én még nyelvészetnek, nem pedig már inkább filozófiának tartok (erről l. a 4. lapon).

kodására mindenféle elmélettől, s ezzel összefüggésben atomisztikus, az összefüggéseket kevésbé látó s gyakran nem is kereső módszerére. A saussure-i tanításokból a nyelv rendszerszerűségének elvét szögezi ezzel szemben, hangsúlyozva e rendszer elemeinek jelszerű voltát és kollektív érvényét.

Nem jelentéktelen helyet foglal el a magyar tanítványok között PAPP ISTVÁN. Szép számú elméleti tárgyú dolgozatában (A mondat részei: MNy. XXVI, 200; Mi a mondat: uo. XXVIII, 228, 290; A főnévi igenév fejlődéstörténetéhez: uo. XXXIII, 38; Mi a szó funkciója: MNy. XXXVIII, 178, 272) SAUSSURE és RIES hatása együtt jelentkezik; s kissé mindig érezhető marad a nyelvlélektani irány felől való elindulás. SAUSSURE elméletének hazai alkalmazói között kétségkívül PAPP ISTVÁN a legeredetibb elme, legalábbis abban az értelemben, hogy a mestertől való függetlenségét a legjobban mindig ő őrzi meg, általában nem is indíttatást keresve benne, csak háttérrel s támogatást eredetileg tulajdonképpen nélküle támadt gondolataihoz.

f) Az eddig említettek a fonológiának vagy a nyelvtudomány egyéb ágainak főleg elméleti kérdéseit boncolgatták, ezeket ismertették, bírálták vagy építették tovább. A magyar fonológia konkrét kidolgozásához magáért a gyakorlati eredményért választott időkorunkben tulajdonképpen csak egyetlen szerző szolgáltatott adalékot magyar folyóiratban; jellemző, hogy ez is a francia SAUVAGEOT volt. „Adalék a magyar nyelv fonológiájához” című közleményében (NyK. XLVIII, 399) a magyar köznyelvben észlelhető *e ~ ö* (pl. *per ~ pör*) és *é ~ i* (pl. *kezet ~ kezit*) váltakozás fonológiai értékét boncolgatja. — A különben szintén nem magyar, hanem finnugor nyelvész HAJDÚ PÉTERnek az a cikke, amelyikben a magyar fonémaállomány szerkezeti jellemzéséhez vet fel önálló értékű szempontokat és megfontolásokat (NyK. LIII, 220), már nemcsak megjelenése, hanem megírása időpontját tekintve is kiesik választott időkorunkból.

3. A fonológiai és általában a SAUSSURE-féle rendszerszemléleti szempontoknak a magyar nyelv egészére való gyakorlati ráalkalmazásával tehát a magyarországi magyar nyelvtudomány végeredményben adós maradt. Mint láttuk, még az említett egy-két részletkérdés kidolgozása sem a magyar nyelvészek érdeme; az egészre applikálás pedig — amennyiben megtörtént — kizárólag külföldi vagy külföldre szakadt szakemberek munkájának eredménye. Nézzünk meg néhányat ezekből is.¹¹

a) A magyar származású LOTZ JÁNOST egy idegen ajkúak számára készített magyar nyelvtan gyakorlati szüksége vitte el odáig, hogy a magyar nyelvet fejlődéstörténetétől teljesen elszigetelve, mint adott rendszert szemlélje, amelyben tehát nincsenek egymástól eltérő fejlődési sorok, csak szabályok és kivételek. LOTZ nyelvtana a GOMBOCZ adaptálta saussure-i értelemben leíró; s teljességgel megfogja és érvényesíti a nyelvnek szinkronikus, rendszerszerű, funkcionális, a mondatannak pedig szintagmatikus szemléletét. Számára nem probléma az, hogy a ragot hogyan különítse el a tőtől, mert szemléletében a ragos alaknak nincs és nem is lehet története, csak jelene; ugyanígy nem probléma neki az sem, hogy a magyar szavak közül

¹¹ Természetesen a bemutatottaknál több található a külföldi irodalomban. HAJDÚ PÉTER figyelmeztet pl. NOVÁK, s főleg SEBŐK munkásságára. — Am tételeim a magyarországi magyar nyelvtudományra tett hatás, s ezért kitéréseim sohasem teljesek, ahogy — érthető okokból — még fő vonalam anyaga sem. — Ugyanez okból nem vettem tekintetbe a magyarországi nem magyar nyelvtudományt, noha abban — főleg a romanisztikában — igen érdekes nyomai találhatók SAUSSURE hatásának.

melyek azonos alakúak, s melyek több jelentésűek, minthogy kényszerűen kikapcsolja e kérdésből is a történetiséget. — Hasonlóan kívülről, mint készen adott rendszert szemléli a nyelvet ROBERT A. HALL a két kiadásban is megjelent „Hungarian Grammar” című összefoglalásában (Supplement to Language 1938 és 1944); akinek ugyan magyar bírálója, ELEKFI LÁSZLÓ (MNY. XLIII, 230) helyesen veti szemére, hogy csak a köznyelvet ismeri és ismerteti, annak is főleg csak szerkezetét, s ezt is elsősorban alakilag; ám HALL célja nem is volt több ennél, s műve a strukturalizmusnak inkább csak korlátait viseli, elhajlásait még nem mutatja.

b) Az elmélet, nem pedig a gyakorlat felől való kiindulásával már inkább LAZICZUShoz hasonló megnyilatkozás SKALIČKÁÉ: „Zur Ungarischen Grammatik” (Prága, 1935). A mi TAMÁSunkkal és GYÖRKÉnkkel ellentétben ő teljesen megmarad a saussure-i különbségelmélet alapján, a nyelvben szereplő is minden elem csupán mással való ellentétein keresztül él és nyer értéket (7). Fejtegetéseiben a nyelvi elemeket két csoportra osztja: jelentést hordozókra, azaz szemantémákra, és viszonyt hordozókra, azaz formális elemekre. Azt a tételt állítja fel róluk, hogy a szemantémák közt gyakori a szinonim és a homonim találkozás, a formális elemek közt viszont ritka (8). Ez a tétel azonban így merev s bizonyítatlan is. Vajon a valamilyen cselekvésre való hajlamosságot jelölő *-ós, -ős*, az ugyanilyen funkciójú *-atag, -eteg* és a hasonló szerepű *-ékony, -ékeny* a magyarban nem szinonim-e? Nem szinonimák-e kicsinyítő képzőink? S nem a szinonimika keretébe tartozik-e a *-nak, -nek* viszonya a *számára*, s e kettő a *részére* elemmel? Nem a távolabbi szinonimika jele-e az, hogy az essivusok közt adessivus, superessivus stb. van, de még az adessivuson belül is pusztán fokozati, közelségi eltérésekre utal a *-nál, -nél*, a *mellett* és a *táján* különbsége? (Minderre l. NYK. LIV, 11, 22). — Hát a homonimiával hogyan állunk? Még ha nem vesszük is homonimiának a magyarban a hasonlító és az ellátottságot jelölő *-s* képzők viszonyát, s ezeket a foglalkozásnév és a gyűjtőnév *-s* képzőjével — bár leíró szempontból ez ma már négy önálló kategória —, akkor sem tagadhatjuk le a tárgyas ragozás és a felszólító mód *j*-jének, a részeshatározó és az ige-ragozás *-nak*-jának, a locativus és a tárgy *-t*-jének stb. leíró szempontból mindenestre véletlen egybehangzását. — S még inkább az elmélet merev alkalmazásának, az öncélú játék felé hajlásnak jele az, ahogyan SKALIČKA a morfológikus nullával operál, kimutatván, hogy a ragtalan, jeltelen, képző nélküli alak végén álló $\emptyset$ morféma tulajdonképpen nem egy, hanem több nulla, mert a relációktól függően más-más ellentétrendszerben szerepel, s így más-más funkciót tölt be (19). Az viszont kétségkívül érdekes kérdésfeltevése, hogy vajon minden ragtalan alak végén van-e morfológikus nulla; pl. a *baj nélkül baj* alakjában is (18). Persze ezt a kérdést is az dönti el — ami az előbbi megállapítást is cáfolja, — hogy a $\emptyset$ morféma nem abszolút, hanem mindig csak viszonyított értékű, s így mindig a vizsgált reláció dönti el, hogy van-e vagy nincsen, s ha van, milyen értékben.

c) A kifejelett, a valóságtól már elszakadt strukturalizmusnak, ennek a rendszerszerű szemlélet helyes saussure-i tanítását a helytelen saussure-i fogalmazás alapján mereven abszolutizáló és eltúlzó irányzatnak¹² híve és fejlesztője szerepében jelenik meg a magyar nyelvjárások anyagát vizsgálva

¹² E bonyolult mondat értelmét talán némileg megvilágítja az izmusokról szóló korábbi jegyzetem. FODOR ISTVÁN arra figyelmeztet, hogy a strukturalizmusnak is megvan a maga racionális magva, s van igen sok helyes részeredménye. Egyiket sem

a pozsonyi ARANY A. LÁSZLÓ. „Kolon nyelvjárásának hangtana” című munkájának (1944) vannak persze komoly pozitívumai is. Így például helyesen és termékenyen fejleszti benne tovább LAZICZIUSNAK a nyelvjárások osztályozásában és jellemzésében kiegészítésként alkalmazott módszertani tételét a nyelvjárási fonémaállomány funkcionális megterheltségének vizsgálatát. Bemutatja: milyen gyümölcsöző s mennyire a valósághoz vezető az, ha a nyelvjárást nem pusztán fonémái számával jellemezzük, hanem azzal is, sőt elsősorban azzal, hogy e fonémáknak mekkora a terheltségük, milyen arányú a felhasználásuk. Igaz: a tiszta leírásra való túlzott törekvés itt is eredményez bizonyos nehézségeket, mivel ARANY a fonémák megterheltségét teljesen önmagukban nézi, egyetlen másik nyelvjáráshoz sem viszonyítva; pedig a részrendszerek vizsgálatában sohasem magukban vett képük a legfontosabb és legjellemzőbb, hanem mindig a többi részrendszerhez viszonyított kép, az azokkal való egyezések s a tőlük való eltérések bemutatása. Ám az alapgondolat itt mindenesetre hasznos, a túlzás pedig könnyen lehántható.

Kevésbé szerencsés azonban a nyelvjárás történeti vizsgálatának módszere. ARANY itt a strukturalizmusnak abból a tételéből indulhatott ki, amely szerint a nyelv „belső összefüggések szövedékéből álló önálló entitás” (HJELMSLEVTÓL idézi TAMÁS: III. kongr. 40), és csak az. Márpedig ha a nyelv történelmi háttér és társadalmi kapcsolatok nélküli önálló rendszer, akkor mindent saját magából kell megmagyaráznunk benne, még változásait is. Hogyan fest ez a gyakorlatban? Úgy, hogy az *i*-zést mint az *i* hang fokozott megterheltségét, s a nyílt *ö*-zést, mint az *ö*-nek az *ü*-vel szemben való szaporulatát nem a hangtörténeti tények, az *i*-vé, illetőleg *ö*-vé fejlődések magyarázzák, hanem a rendszernek egyensúlyi törekvései. Mert ARANY szerint azért váltak bizonyos *ü*-k *ö*-kké, hogy ellensúlyozzák a felső nyelvvállásúak megterheltségében az *i*-zés okozta többletet. S így magyarázza az *i* előtti *t*, *d*, *n*, *l* palatalizációját is: hogy az nem okoz rendszertani bomlást, mert ellensúlyozzák ezt a *házzr*-féle hasonulatlan magánhangzójú formák. (Bírálatát röviden I. BÁRCZI: Bevezetés 70—1; némileg részletesebben: DEME: A magyar nyelvjárások 24—6 és még több megjegyzésben).¹³

kétem. Ám az említett mag mindössze annyi, hogy a nyelv elemei rendszert alkotnak, s ez korántsem a strukturalizmus felfedezése; a részletekben elért pozitív eredmények értékét pedig eléggé kedvezőtlenül ellensúlyozza az a tévedés, hogy minden a rendszerszerűségből ered s azzal magyarázandó. Nézetem szerint a strukturalizmusban éppen az a sajátosan strukturalista, ami helytelen; vagy megfordítva: éppen a helytelen az, ami strukturalista. Végeredményben a strukturalizmus nem abból a helyes saussure-i tételből nőtt ki, hogy a nyelv szinkrón rendszer — ez még nem vezetne sem izmushoz, sem tévedéshez —; hanem abból a helytelen saussure-i megfogalmazásból, hogy a nyelv csak a szinkroniában rendszer, illetőleg hogy amennyiben rendszer, annyiban csak szinkrón, s hogy ezért a szinkroniának és a diakroniának nincs dolga egymással; továbbá abból, hogy a rendszer önálló és önelvű, minden külső kapcsolattól független.

¹³ HAJDÚ PÉTER ARANY A. LÁSZLÓ erényeként említette, hogy a LAZICZIUS Bevezetése óta (1932) saját műve megírásáig (1944) megjelent fonológiai irodalmat egyedül *ö* összegezte magyar nyelven. Ezt magam is jelentős érdemének tartom; s az már korántsem az *ö* hibájából van, hogy könyve alig néhány példányban került el hozzánk, s így mint ismertető is jóformán hatástalan maradt. — Abban azonban már nem osztom HAJDÚ nézetét, hogy ARANY mérsékelt strukturalista lenne, minthogy TRUBETZKOY alapján áll. Mert igaz ugyan, hogy TRUBETZKOYtól indul el; ám korántsem áll meg az *ö* szintjén, hanem jóval messzebb megy nála, elsősorban itt bemutatott történeti magyarázataiban, melyeket semmiképp sem neveznék mérsékeltnek.

Az említett külföldi szerzők munkássága természetesen még annyira sem épült bele a magyar nyelvészetbe, amennyire LAZICZIUSÉ. A magyar nyelvtudományi közvélemény lényegében nem is ismerte őket, de amennyiben ismerte sem követte, még csak nem is bírálta. Munkáik teljesen kívül maradtak a hazai nyelvészet vérkeringésén; amennyire — talán Lotzét kivéve — nem abból táplálkoztak, annyira nem is hatottak vissza rá. De az semmi esetre sem véletlen, hogy a saussure-iánizmus legnagyobb túlzásai éppen bennük jelentek meg a magyar nyelvészetben, illetőleg annak periferiáján.

4. Miben foglalhatjuk össze most már az eddig elmondottakat?

Önálló és átfogó általános nyelvészeti munka nálunk a század első évtizedeiben nem volt, s nem alakult ki tulajdonképpen később, SAUSSURE hatására sem. De az ő ösztönzése alapján mégis megszorodtak az értékes részleteredmények. Ezek — ha pozitív, ha negatív előjellel — szinte minden szálukkal hozzá és hazai szócsovéhez, LAZICZIUSHOZ fűződnek; a többi modern nyugati irányzat legfőljebb egy-egy ismertetés formájában jelenik meg nálunk, így a neolingvisztika (vö. VIDOS: MNY. XXV, 204), a szélsőséges strukturalizmus (vö. LAZICZIUS: NYK. XLVIII, 88), a modern szemantika (vö. MNY. XXXII, 273; XXXIII, 186), a behaviourizmus stb. (EPHK. LXVII, 238) és egyéb iskolák (vö. MNY. XXXV, 61).¹⁴

A saussure-i tanítások legfőbb ismertetője és képviselője, LAZICZIUS, potenciálisan magában hordta minden későbbi, nyugaton kifejlődött túlzás, merevség, a valóságtól való teljes elszakadás csiráját; ám a hazai talaj nem kedvezett ennek, s amennyire lehetett, fékezte, gátolta. Ha voltak is túlzók a magyar nyelvészet körül, azok nem a magyar nyelvészek közül jöttek, s hatásukban nem is értek el hozzájuk. Nem hatottak nálunk a nyugaton kialakult túlzó iskolák sem.¹⁵ Akik nálunk SAUSSURE tanításait megszívték és továbbfejlesztették, azok a külföldi túlzók figyelmen kívül hagyásával, sokszor LAZICZIUST is mellőzve vagy éppen vele szemben állva, önállóan dolgozták fel SAUSSURE-t. Abban hasonlítanak a mi SAUSSURE-követőink nyugati kollégáikhoz, hogy a mesternek egyikük sem egész rendszerét, csak rendszerének egy-egy részletét dolgozta fel és fejlesztette. De két dologban élesen különböznek tőlük. Az egyik: ebből a részletből sohasem építettek átfogó s így szükségszerűen eltorzult és a valóságot eltorzító rendszert. A másik: mindig a valóság talaján álltak, mindig a nyelvből indultak ki; számukra nem a nyelv volt példatár az elmélethez, hanem az elmélet kutatási eszköz a nyelvhez.

Általános nyelvészetünk tehát — már amennyire volt e korban — a konkrét nyelvészeti kutatásból nőtt ki, s így magában hordta a pozitivisták iskolának a nyelvi tényekhez tapadó szemléletét. De ahol ez szorított, ahol

¹⁴ SZÉPE GYÖRGY szerint SAUSSURE csak az egyik hatótényező e korban. Így látja GÁLDI LÁSZLÓ is, utalva többek között a dán iskolára, s BRÖNDALnak 1936-ban tett budapesti látogatására. — Sajnos e hatásoknak igen kevésbé találok írásos nyomát. BALY és BÜHLER hatása talán jobban megfogható ennél, de ez meg egészen más téma.

¹⁵ Mikor itt és a továbbiakban a nyugaton kialakult túlzásokról beszélek, nem a nyugati nyelvészet egészére gondolok, hanem valóban csak a túlzó iskolákra, a korábban már említett izmusokra. Hogy nem minden túlzó, merev, valóságellenes és egészségtelen, ami nyugaton van a nyelvészetben, az természetes és köztudomású. L. most csak HERMAN beszámolóját a modern francia nyelvészetről: III. kongr. 53—8.

elégtelen volt, ott a saussure-i tanítások alapján igyekezett rajta tágítani, módosítani. — Végeredményben miben fejlődött nyelvszemléletünk e korban SAUSSURE hatására?

Először is némileg kiszabadult a teljesen egyoldalú pszichologizmusból. Általános nyelvészetünk elismerte, hogy a nyelvi elem jelszerű, s ebben felfogta azt is, hogy a jel által jelölt valami maga a valóság. Ez GOMBOCZ funkcionális szemléletében még nem tükröződik, de TAMÁS jelfelfogásában már feldereng. GYÖRKE a jelszerűtlen elemek funkciójának és helyzetének tisztázásával tett jó szolgálatot elméleti fejlődésünknek. — Teljesebbé, kieriellebbé tette SAUSSURE hatása a nyelvnek rendszer voltáról vallott felfogásunkat is. Világossá vált, hogy a nyelv rendszer volta nem természet-tudományos értelmű, hanem a részleges egyezések és részleges különbségek alapján álló. Ugyanakkor, főleg TAMÁS és GYÖRKE érdeméből, jobban közeledett a saussure-i tanítás is a valósághoz és a dialektikához, annak felfedése által, hogy a különbség magában nem rendszeralkotó tényező, sőt nem is önállóan létező valami, csak az egyezéssel együtt, annak ellenpólusaként él és hat. — Talán a legértékesebb saussure-i segítség a magyar általános nyelvészetnek — s látni fogjuk: a magyar nyelvtudománynak általában is — a diakrónia és szinkrónia szétválasztása, helyesebben a szinkrónia felfedezése a kutatás számára. Ennek átültetésében GOMBOCZ érdeme a legnagyobb; s e kérdésben LAZICZIUS működése is jórészt pozitív. Felfigyelt erre a tanításra rajtuk kívül TAMÁS is, GYÖRKE is. De — LAZICZIUST most ismét nem számítva — egyikük sem dolgozta ki a kérdést annyira, hogy a két pólusnak metafizikus szembeállítását akár tovább éltezte, akár enyhítette, vagy éppen megcáfolta volna. — A langue és parole szembeállítását a mi általános nyelvészetünkben lényegében megbukott. Igaz: emlegetik ezt tételként többen is, de igen óvatosan s igen kevéssé tudva vele mit kezdeni; talán csak a fonológiával foglalkozók vették ezt — annyira, amennyire — szigorúan és komolyan. TAMÁS viszont elég határozottan ellene szegül ennek a megkülönböztetésnek s főleg szembeállításuknak, midőn a két pólus között határt keres, de nem talál, csak szoros kapcsolatot (vö. a „parole collective” kategóriáját: EPhK. LXX, 85).¹⁶ E tételből alig marad más, mint a nyelv társa-

¹⁶ FODOR ISTVÁN túlzottan találja azt az állítást, hogy a saussure-i langue — parole szétválasztás nálunk lényegében megbukott. Arra hivatkozik, hogy e kérdéssel elég sokan foglalkoztak nálunk a vizsgált korban, de azóta is, például Bevezetésében BÁRCZI, a III. kongresszuson TAMÁS és BALÁZS mint előadók, s több hozzászóló is. — Mindez igaz. Ám én nem tekintem véletlennek azt, hogy e kérdéssel immár harminc év óta mindig csak mint problémával foglalkoznak, anélkül, hogy tudnának válaszolni rá, vagy egyáltalán valamit is kezdeni vele. FODOR e distinkció gyakorlati hasznára azt veszi példának: az értelmező szótár készítése közben a szavakat azon az alapon veszik fel, illetőleg minősítik így vagy úgy, hogy langue-tények-e, vagy parole-tények. Nem tudom, ilyenkor e két kategóriának melyik meghatározására gondolnak, mert tapasztalatom szerint ahány szerző, sőt ahány locus, annyiféle a definíció. S végülis hogyan minősítik a vizsgált elemet? Vagy langue-szónak, vagy parole-szónak? Úgy tudom, nem; hanem például köznyelvinek vagy rétegnyelvinek; választékosnak vagy mindennapinak; élőknek vagy régiesnek; kollektív érvényűnek vagy egyéni használatúnak; stb. S ez arra látszik mutatni, hogy nyelvi és nyelvhasználati réteg sokféle van, csak éppen az említett kettő nincsen, illetőleg nem fogható meg. Úgy érzem: itt is az történt, ami másutt nem egy helyen. SAUSSURE észrevette, hogy a nyelv elemei érvényükben kollektívák, de felhasználásukban egyéniék; létükben objektívák, de létük formáiban szubjektívák; csak azt nem látta meg, hogy ezek az ellentétek nem egymást kizáróak, hanem dialektikusak, s így nem két réteg van saját elemekkel, hanem elemek vannak kettős aspektussal.

dalmi voltának tanítása; de ez TAMÁSNál az egyéni felhasználással nem szembeállítva, hanem a dialektikába hajló kölcsönös összefüggésben jelenik meg. — S mi a sorsa a linguistique interne és externe elválasztásának? Ennek nálunk még visszhangja sem igen van. Igaz: a nyelvtörténeti jelenségeket alig-alig szemléli általános nyelvészetünk társadalomtörténeti és lélektani vonatkozásai megvilágításában; de ez a negatívum nem a saussure-i tanítás hatása, hanem a pozitívizmus öröksége.

SAUSSURE hatása a magyarországi általános nyelvészetre elég mély, minthogy egészen átjárta; de korántsem elég széles, minthogy nem az az általános nyelvészet maga sem: igen kicsiny szerepű, keveseket mozgató probléma e korban nyelvtudományunk egészéhez viszonyítva.¹⁷

5. Most még a saussure-i tanításoknak a magyar nyelvtudomány gyakorlati munkájára tett hatását kellene megvizsgálunk. Ez a kérdés eléggé nehezen fogható meg; egyrészt, mert a számbajöhető két évtizednek (1925—1945) magyar nyelvészeti munkássága meglehetősen nagy és szétágazó, s így csak annak teljesen átvizsgálásával kaphatnánk viszonylag is hű és kerek képet; másrészt és sokkal inkább meg azért, mert ez a hatás — amennyiben egyáltalában volt — nem közvetlen, hanem közvetett, s nem is tudatos, hanem öntudatlan. Nem közvetlen, mert nálunk SAUSSURE-t szinte csak azok ismerték, akik ismertették, továbbfejlesztették vagy legalább hozzászóltak művéhez; a magyar nyelvtudomány művelői közül tehát igen-igen kevesen; s így hatása a szélesebb nyelvész-társadalomra legfőjebb a már említett ismertetőkön keresztül lehetett, meg azon át, ami ezeknek jóvoltából társadalmi viták és fehér asztal melletti beszélgetések során a köztudatba került. Így a saussure-i tanítások hatása nálunk tulajdonképpen szállományként, „gesunkenes Kulturgut”-szerűen került — amennyire került — a konkrét kutató munkába. S ebből következik, hogy nem is tudatosan, nem egy átfogó nyelvelmélet alapelveinek vagy módszertani elgondolásainak szándékos alkalmazásaként, hanem öntudatlanul, a jónak ösztönös átvétele-, mondhatnánk elleséseként.¹⁸

E tekintetben különösen érdekes — s még ma sem lezárult — korszaka ez nyelvtudományunknak: a kezdők vagy kevésbé önálló a szemlélethez és munkamódszerhez szükséges fogásokat valóban nem tanulják, hanem ellesik a fejlettebbektől; igen kevés e korban a módszertani kérdéseket taglaló cikk vagy mű, s még kevesebb az olyan konkrét kérdéseket fejtegető tanulmány, amely eredményeinek összefoglalása mellett az alkalmazott módszer dolgában is tenne bizonyos megjegyzéseket. Hogy e módszertanilag részben közömbös, részben viszont szégyenlős korszak még ma sem zárult le, most csak

¹⁷ E ténynek néhány okát s korántsem pozitív értékelését l. korábban 13. lap, s későbbben is: 25. lap. Nem érthetek tehát egyet NÉMETH GYULA akadémikussal abban, hogy a saussure-i tanítások nálunk részestültek annyi követésben, amennyi érdemük szerint megillette őket. Szerintem több illette volna őket.

¹⁸ Érdekes adalékot szolgáltatott erre TOMPA JÓZSEF. Mint GOMBOCZ tanítványa, megismerkedett a nyelvi elemek jelszerűségének, e jelszerű elemek rendszer-szerűségének, s a rendszer szinkronikus jellegének tanításával; de SAUSSURE eredetiben nem került a kezébe. Mikor vidékről visszakerült, a nyelvészeknek főleg délutáni asztaltársaságába járt (az esti volt az elméletileg modernebb szellemű), s így SAUSSURE-nek még nevét sem igen hallotta emlegetni hosszú évekig. Mint tankönyvíró, a leíró nyelvtan területén végeredményben SAUSSURE követője lett; elvéinek ilyen irányú fejlődését azonban sokáig maga sem SAUSSURE-nek és tanításának, hanem GOMBOCZ-nak s a lassan megváltozott közfelfogásnak tulajdonította.

egy idézzettel illusztrálnám. Mikor 1956-ban a magyar *ly* hang történetének vitájáról írván azt kifogásoltam, hogy BENKŐ LORÁND módszertanilag igen érdekes és sok újítást tartalmazó munkájában ilyen jellegű eredményeit nem foglalta össze másoknak tanulságul és mintául, a következő szerkesztői jegyzetet kaptam tőle: „Még DEME kitűnő fejtegetései után sem érzem kellően megokoltnak, illetőleg elengedhetetlennek, hogy egy-egy nyelvészeti munka módszerbeli újdonságait okvetlenül m a g á b a n a m u n k á b a n, m a g á n a k a s z e r z ő n e k kellene külön fejtegetnie, méltatnia. Egy ilyen eljárás nézetem szerint súlyos lebecsülése volna nemcsak azok ítéelő, sőt értelmi képességének, akik tudományos minősítésekbe beleszólnak, de talán minden valamire való magyar nyelvésznek is” (MNy. LII, 104). Én azonban ennek ellenére tartanám azt, amit e cikkben a továbbiakban írtam: „Ugrásszerű módszertani fejlődés idejében élünk: valóban helyes és szükséges a dialektikát nemcsak a l k a l m a z n i próbálnunk, hanem munkánk függelékében összefoglalásszerűen némiképpen m a g y a r á z n u n k, sőt p r o p a g á l n u n k is. Ez nem valamiféle »öntömjenezés« lenne a szerző részéről, pusztán csak segítség az olvasónak és a további fejlődésnek. Mert azt alighanem mégiscsak a szerző maga tudja legjobban, hogy eredményeit hogyan, milyen módszertani elvek alkalmazásával érte el; de ő is gyakran csak akkor, ha ezt összefoglalni és megfogalmazni kényszerül.” (Uo. 106.)

Az elmondottak alighanem megokolttá teszik számomra ezért, hogy a most felvetett kérdéshez igen óvatosan nyúljak, s megengedhetővé, hogy inkább csak egyes részleteiben, mintegy szűrőpróbaszerűen.

a) Kezdjük a legvilágosabbal, a fonológiával. Itt a követőnek nem elszóródó, többé-kevésbé kidolgozatlan megjegyzésekből kellett módszert ötvöznie a maga számára, nem is általánosságban elmondott tételekből kihámozni a gyakorlatra vonatkozókat, hanem egy eléggé kerek és kész rendszert csupán alkalmazni. S mit látunk e téren? A leíró hangtani kutatásokban a fonológia szempontjai nem jelentkeznek, s a nyelvjárásvizsgálásban is csak egyetlen munkában, DANCZI VILLEBALDÉBAN, aki művének címéül ezt vállalja: „A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata” (MNyTK. 48. szám). A figyelemre méltó kéréslet azonban távol marad a tökéletességtől: a fonológiai vizsgálat eléggé kiveredik a hangtörténeti és fonetikai szempontokkal; a polifonematikus, vagyis *al, el* hangcsoport értékű *ā, ē* hangok a kombinatorikus változatokhoz kerülnek; a fonematikus megterheltség képe elkülönül a fonológiai vizsgálatról ilyen címen: A nyelvjárás hangtana.

Még kevésbé érvényesülnek a fonológiai szempontok a hangtörténeti vizsgálódásban, noha okszerűen alkalmazva ott nemegyszer eredményezhettek volna a spekuláció sugallta megoldásoknál valószerűbbeket. Most csak egy példát erre: a páros mássalhangzóváltozásokét. Ezekkel foglalkozó cikkében HORGER ANTAL helyesen veszi észre, hogy a mássalhangzóváltások nemcsak egyesek lehetnek, hanem olykor párosak is, főleg ha nazális + azonhelyi zárhang (hozzáteszem: vagy affrikáta vagy *v*, ill. *f*) kapcsolatokat vizsgálunk meg (MNy. XXXVII, 12). Példa: *hempereg* > *hentereg*, és még sok hasonló. Itt HORGER a tényfelderítés után adott magyarázatban a páros változást úgy értelmezi, hogy a két hang közül az egyik független változó, a másik — az azonhelyiségből érthetően — függő. Ez helytálló megállapítás; az azonban már korántsem az, hogy a független változó a nazális lenne (uo. 15—6). Ha HORGER tekintetbe veszi a fonológia tanításait, nyilván sze-

mébe ötlük, hogy a megváltozott azonhelyi kapcsolatok nazálisai közt vannak úgynevezett kombinatorikus variánsok, azaz sajátos fonetikai helyzetekhez kötött realizációk; mint pl. az *ncs n*-je, az *ng η*-je, az *mv m*-je; márpedig független változások eredményeként ilyen hang nem keletkezhet, minthogy függetlenül ilyen hang nincsen. A fonológiai megfontolások világossá teszik, hogy e páros változásokban nem a nazális, hanem a zárhang a független változó; s ezt hangtörténeti analógiákkal igazolni is lehet (vö. DEME: NMy. XLIII, 132).

b) A nyelv rendszerszerűségének, rendszer voltának gondolata nem idegen e korszak nyelvtudományi gyakorlatától. Érdekesen mutatja ezt ugyancsak HORGER ANTALnak „A magyar igeragozás története” című munkája. Ebben a mai igeragozási rendszert nyolc történetileg kialakult rendszer történeti egymásutánjának és keveredésének bonyolult eredményeként világítja meg. E fejlődés rekonstruálása során állandóan operál az adaptációval, a funkcióváltással, a ráértéssel, ami mind lélektani lefolyású, de ugyanakkor rendszertani indítékú jelenség. Ugyancsak a nyelv rendszer voltának figyelembe vétele állapíttatja meg HORGERRAL azt is, hogy az azonos funkciót ellátó két alak közül az egyik, mint a rendszerben fölösleges, vagy hamisan kivész, vagy más funkcióra foglalódik le; bár ezt a tételt olykor talán kissé mechanikussá túlozza. Igen érdekes epizód vele kapcsolatban a következő: HORGER — megsejtve vagy tudomásul véve azt a saussure-i tételt, hogy a rendszerben a negatívum is rendszerbeli érték — az alanyi személyragokról azt írja, hogy pozitíve az alany személyét, negatíve a 2. vagy 3. személyű határozott tárgy nemlétét mutatják. E helyes és szinte dialektikus megállapításhoz az általam használt példány eredeti tulajdonosa, úgy tudom TOLNAI VILMOS,¹⁹ ceruzával odairta a lapszélre: „felesleges”. E bejegyzés megmutatja: itt HORGER módszertani újító volt, legalábbis a nyelvtudományi közvélemény egy részével szemben.

De számol a nyelv rendszer voltával s ennek következményeivel például LOSONCZI ZOLTÁN is, midőn az *l*-nek mássalhangzó előtt észlelhető kiesését, illetőleg diftongusi utótaggá vokalizálódását kapcsolatba hozza a vele ellentett jelenséggel: az *l* betoldásával, illetőleg a diftongusi utótagnak *l*-lé konzonantizálódásával (NyK. L, 240). Mert a reciprok folyamatot kétségtelenül rendszerint a régi és az új forma ingadozása, rendszerbeli együttélése indítja meg. S hasonlóan másutt is felcsillannak egyes magyarázatokban a rendszerelv élesebb vagy tompább fényei. — De vajon mindez közvetlen és tudatos SAUSSURE-hatás-e? Maguk a tanulmányok rendszerint nem erre mutatnak. S egyáltalában: valóban saussure-i hatások-e. Ez sem föltétlenül biztos. Mert például LOSONCZI a tőle most ismertetett dialektikus színezetű tételt magvában SIMONYINAK „Die Ungarische Sprache” c. könyvéből idézi (241); s végeredményben, amikor PAIS a szóeleji *a* elvonását már 1915-ben úgy magyarázza, hogy az elhomályosult származású *s* így jelentését és kapcsolatait veszített elemet a nyelvérzék másképpen kezdte tagolni, mint korábban, s kezdő *a*-jában névelőt érzett (MNY. XI, 271), akkor nem ugyanúgy a nyelvnek rendszer voltával számol-e? — Az igazság alighanem ott van, hogy a magyar nyelvtudomány hagyományában régóta adva voltak a rendszer-

¹⁹ Intézetünk könyvtári jövedéknaplója szerint a példány TOLNAI VILMOS hagyatékának megvásárlásakor került hozzánk.

szerű szemlélet elemei,²⁰ s ezeket az öntudatlan, némileg szállományként érkező SAUSSURE-hatás még megerősítette.

c) A legkomolyabb és legkétségtelenebb hatása azonban SAUSSURE-nek a magyar nyelvtudomány gyakorlatára — ahogy elméletére is — a szinkronia felfedezése. Igaz: leíró nyelvészeti tanulmányunk e korban kevés születik; de nyelvtudományunk legalább a nyelvjárások vizsgálatában elfogadja a CSÜRY-féle leíró iskolát. Igaz: leíró nyelvtant mégsem írnak e korban; de legalább van ilyen című előadás az egyetemen — illetőleg azért óvatosságból inkább csak a tanárképző intézet programjában —; s vezető nyelvészeink is egyre többet emlegetik a leíró nyelvtan elkészítését, bár csak hiányként, adósságként. De a kutató munka számtalan részletében meg-megjelenik a szinkronia és diakronia különállásának, s magának a szinkronikus vizsgálat fontosságának megtermékenyítő elismerése.

Igy például a *-das, -des, -dos* összetett gyakorító képzőt vizsgálva SÁMSON EDGÁR (MNy. XXXVII, 306) az egyes képzőalakok történeti és földrajzi bemutatása után rámutat helyükre a képzők szinkrón rendszerében is. — H. NÉMETH GYULÁNÁK szinonimikai feldolgozását (MNyTK. 60. sz.) bírálva VÉGH JÓZSEF meglehetősen határozottan leszögezi: rokonértelműségről csak egy bizonyos körülhatárolt nyelvi egység s egy nagyjából azonos korszak keretei közt beszélhetünk (MNy. XXXVIII, 348). — Ugyancsak szigorúan leíró szempontból határozza meg már a homonimia fogalmát NAGY J. BÉLA „Alakegyezés” című cikkében (Melich-Eml. 276), s egyben rámutat arra is: a homonimia addig maradhat életben, amíg a nyelvi rendszer ezt megtűrheti. — A leíró vizsgálat szükségét, de a merev és öncélú leíróskodás veszélyeit is, meglehetősen tisztán látja KÁLMÁN BÉLA a nyelvjárások tanulmányozására vonatkoztatva (MNy. XXXVII, 136).

De a szinkroniának ez az újonnan felfedezett szempontja még nem tud dialektikus egységbe olvadni nyelvtudományunkban a diakroniával — ahogyan SAUSSURE-nél sem —; hanem megtartja különállását tőle, ha nem is éppen szembenállását vele. A leíró vizsgálatokban már kezd rendszerré válni a nyelv; a történetiekben azonban továbbra is jelenségeknek pusztá halmaza, egymásmellettsége marad. Ahogy SAUSSURE koncepciójában a diakronia a leíró rendszer elemeinek történeti mozgását vizsgálja, nem pedig a rendszernek magának történeti fejlődését, úgy nálunk is a leíró alaktan — már amennyire van — az alaktani rendszert, a történeti alaktan viszont csak a formák és alaktani eszközök történetét kutatja. Hogy a diakronia végeredményben elmúlt szinkroniák sorozata, hogy a mai rendszernek mindig valamilyen rendszer volt az előzménye is, s hogy a mai szinkronia és a mai rendszer tulajdonképpen pusztán egyik átmeneti állomása e sorozatoknak, azt nyelvtudományunk nem látta meg — s kérdés: ma is tisztán látja-e már (vö. erre: Felsőokt. Szle III, 283). Éz a hibája persze nem SAUSSURE-től szár-

²⁰ Erre jellemző példa KELEMEN JÓZSEFÉ. Mint elmondotta: már SAUSSURE művének megismerése előtt szűknek érezte azt a kutatási területet, amelyet az őt nevelő, majd befogadó szegedi összehasonlító-történeti nyelvész környezet jelölt ki a nyelvtudomány számára. Vizsgálódásai már ekkor ösztönösen rávezették a nyelv rendszer voltának s a szinkrón vizsgálatok jogosultságának megsejtésére. Mikor azután egy 1929-ben megjelent liceumi nyelvtanában a már időközben megismert saussure-i elveket alkalmazta, végeredményben ő sem tett mást, mint hogy tisztábban és bátrabban kimondta azt, amit már korábban is érzett.

mazik — megvolt ezkorábban is ugyanúgy benne —; de hogy el sem tűnt belőle, az a saussure-i mű hasonló hiányosságainak is eredménye.

d) Végeredményben SAUSSURE hatása a magyar nyelvtudományi kutatás rész munkáira — amennyiben volt — pozitív volt, hiszen tanításainak szélsőségei nem tükröződnek benne, csak azok a részletei, amelyek a valóságnak, a nyelv természetének lényegében megfelelnek. A hazai pozitivisták szemlélet és módszer a maga nyelvhez, anyaghoz tapadtságával ellene állt minden SAUSSURE-ben leskelődő tévűtnak, s csak azt fogadta el belőle, ami előre vivő volt. De sajnos ezt is kevésbé; ebből is főleg annyit, amennyi tulajdonképpen csak tovább fejlesztett s megerősített megvolt csirákat, korábbi kezdeményezéseket. Magyar nyelvészetünk elmélete és gyakorlata így nem hajolt el SAUSSURE hatására; de nem is lépett túlzottan nagyot előre.

Érdekes és nehezen oldódó sajátsága magyar nyelvészetünknek ez a tartózkodás az elmélettől. Van ebben józanság is, makacsság is. De drága dolog mindenesetre. Drága, mert így magunknak kell újrafelfedeznünk sok olyat, amit nemegyszer az elméletből szinte készen megkaphatnánk. Igaz: így talán kevesebb a tévedés. De mégis könnyebb talán elkerülgetni egy már megépített út göröngyeit, mint újat építenünk mellette, nem is messze tőle. — Mert magyar nyelvészetünk nagyjából ezt tette a SAUSSURE-hatás korában, s tulajdonképpen ezt teszi ma is: inkább ösztönösen talál rá a materializmus és a dialektika egyes elemeire, mintsem elméleti tanítások tudatos alkalmazásaként.

Szándékosan fogalmaztam így: akkor is, ma is. Mert az az érdekes, hogy SAUSSURE hatásából magyar nyelvészetünk főleg azt fogadta be, ami benne a materialista szemléletnek és a dialektikus módszernek válhat elemévé; s visszautasította belőle, ami benne metafizikus, vagy szélsőséges idealizmusba vivő. De persze az ilyen elemek lassú felhalmozódása az ösztönösség útján aligha visz el a minőségi átalakulásig, a tisztánlátásig; ahogy nem vitt el akkor, s félt, hogy egymagában nem visz el ma sem. Mai elméletünkől és módszerünkől nem idegen sem a materializmus, sem a dialektika — beszélünk itt erről elég sokat három évvel ezelőtt²¹ —; de uralkodóvá csak akkor válhat, ha az ösztönös rátalálást egyre inkább a tudatos alkalmazás váltja fel. Persze az alkalmazásnak nem a lazíciusi módján, nem úgy, hogy egy hangos próféta ráhúzza az elméletet a valóságra, s rákényszeríteni igyekszik a kutatókra. Célravezetőbb a konkrét kutató munka meggyőző példáin bemutatni: hol segít az elmélet; hol nem több, mint kutató gyakorlatunk helyes sajátosságainak tudatos összege; hol kíván viszont nagyobb elmélyedést, de ad érte szilárdabb és igazabb eredményt az eddigieknél. Mert ma még egy kissé ott tartunk, hogy többen is, akik munkájukban felismerik, sőt tudatosan alkalmazzák a dialektikát, olykor szemérmeskednek ezt bevallani. Szolid fejlődésünknek pedig ez ad oly lassú jelleget, sőt ez rejti el fejlődésünk tényét is a nem eléggé fürkésző vizsgálódók szemei, sőt olykor a magunk szeme elől is. Mert aki saját és mások munkásságát tudatosan a materialista elmélet és a dialektikus módszer felől vizsgálja, az látja meg benne legkönnyebben a kétségtelen eredmények mellett a még meglevő hibákat és hiányokat is.

²¹ Utalok „A marxizmus és a dialektika kérdései a nyelvtudományi munkában” című vitasorozatunkra az 1955—56. oktatási évben. Beszámolókról a NyÍK. 1955/3—4., 1956/1. és 1956/2. füzetében; egy része megjelent: I. OK. XIII, 309—27.

6. Vessünk fel végül egy-két szempontot SAUSSURE életművének és utóéletének értékeléséhez. A közelmúltban mindkettőben szokásos volt csak azt keresni, ami negatív, ami idealista, ami metafizikus. A felszabadulás előtti — illetőleg kissé megkésve kb. 1947-ig tartó — korszak SAUSSURE-t nem vette eléggé tudomásul; az utána következő s a Sztálin-féle megnyilatkozásokig tartó korszak viszont nem igazságosan bánt vele, mert — főleg a marrista idők vezető egyéneinek előadásában — nem megérteni igyekezett, hanem megcáfolni, nem kritikailag tanulmányozni, hanem lejáratni. SAUSSURE-t nemegyszer pusztán utóéletéből, s annak is legszélsőségesebb megnyilatkozásaiból igyekezett megítélni és elítélni. A Sztálin-féle cikkek óta egyrészt az óvatos hallgatás, másrészt viszont a ferdtő elismerés, a marxizmussal való összehétközés jelei mutatkoznak körülötte (erre l. TAMÁS: III. kongr. 41).

Ami a saussure-i művet magát illeti: e gazdag gondolatrendszerben igen sok igazságnak, s szinte ugyanannyi tévedésnek adva van a magva. SAUSSURE-t nem elfogadni vagy megcáfolni kell, hanem kritikailag tanulmányozni, hogy kiemelhessük munkájából a hasznosat és igazat, s elvethessük a fölöslegeset és téveset. Ehhez egy jó magyar fordítás nagyban hozzásegítene.²² Magyar nyelvészetünknek ugyanis nem arra van szüksége, hogy ezt az értékelést valaki elvégezze számára, a többiek pedig elfogadják; hanem arra, hogy ez a munka a széles nyelvész közösség kollektív gyakorlatában végződjék el. — Ami pedig SAUSSURE utóéletét illeti: abban még inkább megvan minden, igazságok és tévedések halmaza egyaránt. Van, ahol szélsőséges idealizmus fejlődött belőle, van, ahol metafizikus egyoldalúsággá torzult. Másutt — nálunk is — hatása a materialista szemlélet és a dialektikus módszer bizonyos elemeinek felhalmozódását segítette elő. Mélységes igazságtalanság lenne azonosítani őt utóéletével, s még inkább annak csakis a rosszával. Ő nem azonos sem egyikkel, sem másikkal, csak önmagával; s értékelnünk is csak úgy lehet helyesen: saját műve alapján, azt a maga korába, előzményei és körülményei közé helyezve vissza.

7. Mindezek után a következőkben foglalnám össze főbb következtetéseimet SAUSSURE-nek 1945 előtti magyarországi hatásáról:

a) SAUSSURE követése nálunk az általános nyelvészetben nem imitáció, hanem adaptáció: mindenki a saját nézőpontjából, a maga oldaláról fogja fel, érti meg, kommentálja és fejleszti tovább őt, tulajdonképpen a saját önálló — olykor korábbi eredetű — gondolatainak támogatását, igazolását látva benne.

b) A követőket — bizonyos fokig még LAZICZIUST is — pozitivista iskolázottságuk és környezetük általában meggátolja abban, hogy SAUSSURE bármelyik tételét abszurdításig vigyék, hogy eltúlozzák és egyoldalúsítsák a nyelvszemléletet. — A széles többséget azonban a pozitivista iskolázottság még a SAUSSURE-höz való közeledésben is megakadályozza.

c) A fenti okokból nemcsak nem születnek nálunk nagy túlzások, de még a készen kapható külföldi túlzások sem találnak ide utat. LAZICZIUS merevsége is nagy ellenkezést vált ki; ez egyrészt pozitív, mert a ténytisztelet

²² Volt az előadás vitáján, aki a lefordítást fölöslegesnek gondolta, minthogy a mű a francia eredetin kívül német és orosz változatban is hozzáférhető. Magam azonban — s ebben nem is voltam egyedül — továbbra is azt gondolom, hogy az anyanyelvén való tanulmányozás lehetősége lényegesen több nyelvészt vonzana, mint az eredetiben való, még ha megvan is ez utóbbihoz a nyelvtudása. Ilyesféle megfontolást tükrözhet végeredményben az orosz fordítás megjelenése is.

oldaláról jön, — másrészt negatív, mert ez a tényisztelet maga túlzott és sok vonásában maradi. Mindenesetre: ha akadtak SAUSSURE-t túlzók a magyar nyelvészet körül, azok nem a magyar nyelvészek közül voltak.

d) Az elméletre nálunk annyiban hatott SAUSSURE, amennyiben általános nyelvészetünk egyáltalában volt. De igen kevésbé volt s igen elszigetelt helyzetben, s így maga a SAUSSURE-hatás is igen gyenge és szűk körű volt.

e) A gyakorlatba a saussure-i tanítások jórészt öntudatlanul, szállományként (= „gesunkenes Kulturgut” módján) szívárogtak be. Itt is ki-ki a maga addigi elgondolásának igazolását kereste vagy találta bennük öntudatlanul. A gyakorlatra tett hatás nagy része végeredményben hasznos és viszonylag pozitív, viszonylag előre vivő volt.

f) Érdekes ellentmondásaként fejlődésünknek: az elméletbe, de még inkább a gyakorlatba, SAUSSURE-től az került be nálunk, amiben ő maga a nyelvbéli dialektika pólusait felismerte, de e pólusok dialektikus összefüggését, illetőleg összefüggésük dialektikáját korántsem. Így a magyar nyelv-tudományban SAUSSURE hatására lényegében a dialektikus módszernek egyes elemei halmozódtak fel; de csak elemei, igen távol a teljességtől, sőt magától a dialektikává érlelődéstől is.

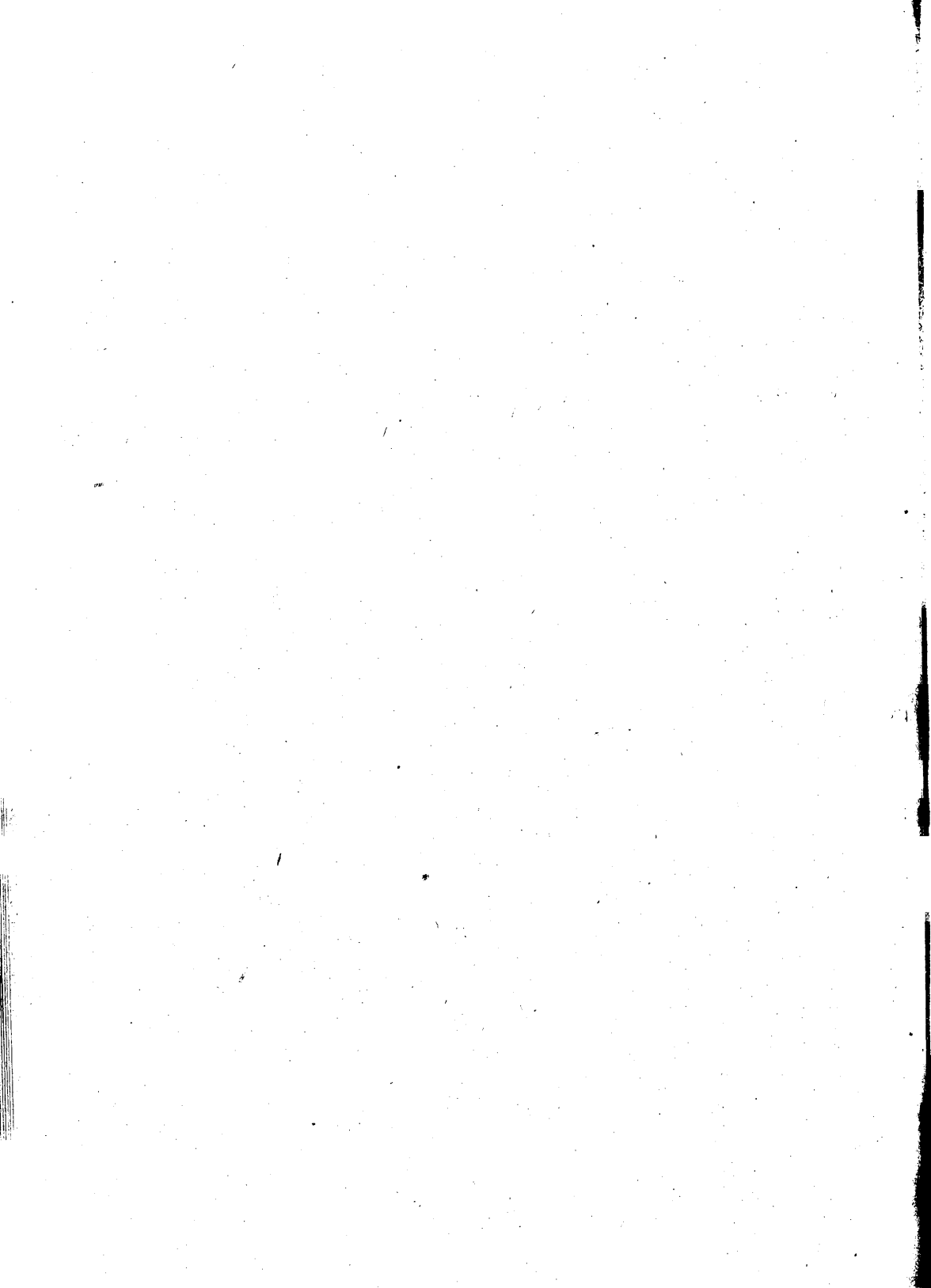
g) A külföldön itt-ott szélsőséges idealizmusba tendáló nyelvszemlélettel szemben nálunk a pozitívizmus a nyelvi tényekhez tapadás révén egy józanabb, a materializmus elemeit tartalmazó szemlélethez vezetett. Ez azonban az ösztönösség jellegét, az elmélettől való általános idegenkedés terhét s a kor eszmei zűrzavarát hurcolva végül is nem materializmussá, hanem olykor eklekticizmussá, máskor jószerével „földhözragadtsággá” vált csak.

h) Mégis: a materialista szemlélet s a dialektikus módszer, legalábbis elemeiben, nem volt megdöbentően új 1950-ben, s nem áll távol hagyományos és 1950 óta fejlődött munkáktól ma sem. Ez részben előny, hiszen így hagyományos módszerünkől s eredményeinkből sok minden átmenthető. De hátrány is, hiszen aki felismeri az újban a réginek elemeit, az hajlamos rá, hogy a különbségeket szem elől téve, s megelégedjék az új szemlélet és módszer tudatos alkalmazása helyett az egyes részleteiben való ösztönös rátalálással.

i) SAUSSURE utóélete igen szerteágazó, minthogy maga a saussure-i mű is az. Hogy mi lett SAUSSURE-ből nyugaton, arról ő éppúgy nem tehet, mint arról sem, ami nálunk lett belőle. Benne mindennek adva volt a magva; az a talajminőségtől és az éghajlattól függött azután, hogy hol mely magvak keltek ki s szökkentek szárba. Mindenesetre: a kritikai tanulmányozást SAUSSURE még ma is megéri és megérdemli.²³

DEME LÁSZLÓ

²³ Ez utóbbi pontban foglaltakat korántsem így látja BUDAGOV (az 1954-ben megjelent cikk fordítása „A nyelvtudomány történetéből” címen a NyIK. 1956/1. füzetében), aki a későbbi izmusoknak SAUSSURE munkájában nemcsak magvát, hanem már kifejtett alakját látja, s ennek megfelelően rá hárítja értük a teljes felelősséget is.

A nyelvtani nem kialakulása II.*

8. Most, hogy világosabban látjuk, milyen különféle utakon keletkezhetik a genus-kategória, visszatérhetünk szükségszerűségének problémájára. Néhányan ugyanis erősen hangoztatják a genus kialakulásának szükségszerűségét.

A vizsgálatot az értékmegkülönböztetés logikai és gondolkodáslélektani jellegének kérdésével kell kezdenünk. Vajon az értékmegkülönböztetés milyen gondolkodási formának fogható fel? Minősíthetjük-e az ítélet egy fajtájának, vagy a fogalomalkotás egy sajátos esetének? Akár az egyik, akár a másik, annyi bizonyos, hogy nem tartozik a fogalmak legáltalánosabb kategóriái közé, s ez a tény is mutatja, hogy nem testesülhet meg a nyelvtani rendszer egyik kategóriája képében sem.

Amikor a primitív gondolkodás az állatokat és az embereket a lények csoportjában különíti el a tárgyaktól, akkor vagy ítéletet mond (*az ember élőlény; a balta nem élőlény*), vagy egy főfogalom („Oberbegriff”) alá tömöríti őket, ahhoz hasonlóan, ahogyan a sok faegyedet elvonatkoztatva megalkotta a fa fogalmát.

A névszói osztályok ilyen főfogalommal való összefüggésére lásd PÄRSON (24—6) megjegyzéseit.

Az ítélet nyelvi kifejezési formája a mondat, és nem valamely nyelvtani kategória. Ha tehát az értékmegkülönböztetés ítélet, akkor nem fejeződhetik ki a genus kategóriájában. A fogalom nyelvi kifejezési formája a szó (egyszerű vagy összetett), és ugyancsak nem valamely nyelvtani kategória. Ha tehát az értékmegkülönböztetés egy osztálya főfogalom, akkor nem fejeződhetik ki a genus kategóriájában.

A fogalom és az ítélet összefüggése és elsőbbségének kérdése a logika tudományának egyik eldöntetlen vitája. Vannak olyan nézetek, amelyek az ítélet elsőbbségét hangsúlyozzák a fogalom létrejötténél is. De még ha ez utóbbi nézetet elfogadjuk is, az sem változtatja meg azt aényt, hogy az értékmegkülönböztetés ítélet útján keletkezett fogalma nem testesül meg nyelvtani kategória gyanánt.

Ha a nyelvtani kategóriák oldaláról vizsgáljuk meg az értékmegkülönböztetés lényegét, akkor is tagadnunk kell a velük való összefüggés lehetőségét. A nyelvtani kategóriák a logikai kategóriákkal valamilyen rokonságot mutatnak. A nyelvtani kategóriákban ugyanis a valóságban meglévő, általános

* Az első részt l. NyK. LX, 339—68.

értelemben vett oksági összefüggések, időbeli, térbeli, sorrendi és minőségi viszonyok fejeződnek ki. A casusok közül a birtokviszony (genitivus) valamiféle egymáshoztartozást jelöl: az *apám háza*, a *ház kapuja*. A részeshatározó (dativus) valamilyen irányt jelöl: az *apámnak (adom a kenyeret)*, a *háznak (tartok)*. A tempus a folyamatok egymásutánját fejezi ki abszolút vagy relatív formában. A nyelvtani kategóriák, illetve azok egyes megnyilvánulásai, valamint a fogalmi kategóriák közt bizonyos rokonság, kapcsolat áll fent, habár azonosságról, vagy egyszerű visszatükröződésről szó sem lehet.

Lásd HJELMSLEV, *Principes* 197—8, 210. E problémával kapcsolatban lásd még OTTO, *Grundlegung* 90 és további irodalmi utalásokkal Sprachwissenschaft 35—7, továbbá BRØNDAL *Les parties*, CASSIRER 274—93 munkáit.

Az értékmegekülönböztetés és a genus kategóriája közt ilyen fajta összefüggés nem mutatható ki, s az értékmegekülönböztetés maga sem lehet más, mint a logika formái szerint hiányos ismeretek alapján felállított gondolat. A genus kategóriája elüt a többi nyelvtani kategóriától abban, hogy semmiféle olyan kapcsolatot vagy rokonságot a fogalmi kategóriákkal nem mutat, mint amilyeneket a casus, tempus, aspectus, numerus stb. Sőt a genus semmiféle a valóságban meglevő összefüggést nem képvisel. A nyelvtani nemek vagy osztályok egymásközi viszonya nem ad jelentéstöbbletet a hozzájuk tartozó főneveknek vagy az azokkal egyező kapcsolatoknak, legfeljebb, mint látni fogjuk, stilisztikai és költői eszközként alkalmazható, akárcsak minden nyelvtani és nyelvi forma. A nemek és az osztályok tagjai közt egyenrangú viszony van, az értékmegekülönböztetés állítólagos eredeti alá- és felérendelő szerepe itt nem nyilvánul meg.

BALLY (45) tömören így jellemzi a genus kategóriáját: „la distinction des genres est un luxe linguistique, sans relation avec la logique”. Hasonlóan nyilatkozik GABELENTZ is (254). Ezzel szemben HJELMSLEV (*Principes* 164—70) azt állítja, hogy nincsenek olyan nyelvtani kategóriák, beleértve éppen a genus is, amelyeknek ne volna valamilyen jelentéstartalmuk. HJELMSLEV nem mondja meg, miben látja a genus jelentéstartalmát, csak néhány valóban nem szerencsés ellenérv cáfolatával foglalkozik. Ennek során helyesen állapítja meg, hogy a genus eredetének megoldatlan volta és a világ nyelveiben való rendkívül sokféle, gyakran ellentétes megnyilvánulása még nem lehetne akadály a annak, hogy ilyen jelentéstartalmat fel ne fedezzünk benne. Az általa említett példa (*bonus* 'la bonne personne' — *bonum* 'le bien, quelque chose de bon') azonban nem a kategória jelentéstartalma, hanem egy adott nyelvben való egyik funkciója. A dán tudós újabb tanulmányában (Animé 164) visszatér korábbi nézetéhez, azonban itt is adós marad a felelettel.

A genus kategóriája abban is különbözik a többi nyelvtani kategóriától, hogy nem minden nyelvben van meg, sőt kevéssé valószínű, hogy valaha megvolt, de a nyelvek fejlődése folyamán kiveszett. A nyelvtörténet ugyan határozottan nem bizonyíthatja egyetlen genust nem ismerő nyelvben se, hogy sohasem létezett, de üres fikció volna ennek ellenkezőjét állítani. Túl sok azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a genusnak nyoma sincsen.

Mindenesetre olykor óvatosan kell bánni az általánosításokkal. Csak nemrégiben mutatták ki, hogy a XIII. századi mongol nyelv, ellentétben a mai mongollal, ismerte a genuskülönbőség egy gyenge formáját (Lásd erről lejjebb). Ha pedig valaha a mongolban e kategória általános volt, és ha a mongol, a mandzsu-tungúz és török-tatár nyelvcsaládok közös eredetűek, akkor az altaji

nyelvcsaládra vonatkozóan sem lehet teljes biztossággal a genus hiányáról beszélni.

A genus nem szükségszerű voltát nemcsak az a tény támasztja alá, hogy igen sok nyelvben teljesen hiányzik, hanem az is, hogy sok nyelvből, ahol megvolt, kiveszett.

A többi nyelvtani kategória szükségszerűségéről nincs minden kutató meggyőződve. Érdekes, hogy VELTEN éppen a genust (illetve a személyt) minden nyelvben szükségszerűnek gondolja, de a többi kategória szükségszerűségét tagadja. Mégis általában több joggal lehet állítani, hogy minden egyéb nyelvtani kategória jelen van a világ valamennyi nyelvében, nyilván azért, mert szükség volt kifejlődésükre. S valóban, ha olykor vitatható is egyes nyelvekben valamelyik kategória megléte, az kétségtelen, hogy ha egyszer már kifejlődött, végig megmarad, eltűnésére nincs példa, s nem is lehet rá számítani. Ez a helyzet a szófajok, a mondatrészek, a casusok, a numerus, a személy stb. esetében.

A szófajok kialakulása több nyelvcsaládban hosszú fejlődés eredménye volt. Sok nyelvben még ma sem különültek el teljesen, sőt a kínai vagy a polyszintetikus nyelvek körében csak tág értelemben beszélhetünk szófajokról. De ahol létrejöttek, ott eltűnésüknek semmi nyoma sincs. Több primitív nyelvben, pl. a tasmániai bennszülöttek nyelvében, a numerus kategóriája úgyszólván teljesen hiányzik. De egyetlen adatunk sincsen arra, hogy e kategória valamely nyelvben kiveszett volna.

Nem ez a helyzet a genus tekintetében. Sok nyelvben egyáltalában nem fejlődött ki, és ugyancsak sok nyelvből kiveszett, ahol egyébként rendkívül változatos formákban élt.

Ez a körülmény is arra mutat, hogy a genus nem szükségszerű kategóriája a nyelvnek. Kifejlődésének körülményei szintén erre mutatnak. A névszói osztályok kialakulásánál semmi sem kényszerítette a főnévtől függő szófajokat az egyeztetés alkalmazására, csupán lehetőségük nyílt erre. Az indogermán alapnyelvben, elfogadva MEILLET elméletének alap gondolatát, a nominativus és accusativus alaktani megkülönböztetésének nem kellett volna a kongruenciához vezetni. Az ósszláv nyelvben kifejlődött élő-élettelen megkülönböztetés a mai nyugati szláv nyelveket kivéve megmaradt az eredeti szintaktikai keretek közt, s nem tekinthető egyébnek, mint a genitivus egy különleges funkciójának. Ilyen élő-élettelen megkülönböztetés halvány formában a japánban is megtalálható, anélkül, hogy genus jellegű kategóriává fejlődött volna.

A többszámot a japán (amennyiben egyáltalán jelöli) szuffixumokkal vagy szóképzéssel fejezi ki. Némely suffixum kizárólag élőlényeket vagy személyeket jelentő főnévhez járul: *gata*, *tachi*, *ra* (pl. *kodomo* — *kodomora* 'gyermek', *yakunin* — *yakunintachi* 'tisztviselők', *fujin* — *fujingata* 'nők').

Ha a különféle nyelvcsaládok körében folytatott vizsgálatok eredményeit általános nyelvészeti szempontból összegezzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a genus kialakulása három irányból indulhat el a nyelvi jelenségek három oldalának megfelelően: morfológikus, szintaktikus és lexikális összefüggések területéről. Ez a felsorolás csak alaptípusokat jelöl, mert egyik tényező sem található meg tisztán. Különösen a morfológikus és szintaktikai erők szólnak bele feltétlenül a genus kialakulásába, hiszen létezésének feltétele függ tőlük. Az indogermán alapnyelvben a nem elkülönülése főleg morfológikus és szintaktikus jelenségek összejátszásából adódott, az afrikai és talán az ausztráliai nyelvekben lexikális tényezők erősebben befolyásolták elindulását. Amikor

e három útról beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy ezek milyen sokféle konkrét folyamatot takarnak. Az indogermán nyelvcsaládban a szintaktikai tényező az alany és tárgy megkülönböztetését jelenti. Talán egy másik nyelvcsaládban, ahol szintén mondattani körülmények játszottak közre a kategória létrehozásában, a genus eredetének felderítése során egészen más folyamatok érvényesülését fogjuk tapasztalni.

9. Egy nyelvcsaládon belül igen sokféleképpen alakulhat a genus további sorsa. Az indogermán különnyelvi fejlődés során a genus általában összeszűkült, meggyengült, sőt teljesen eltűnt (angol, örmény stb.). Ezzel szemben több nyelvben bonyolultabbá vált.

A skandináv nyelvek közül a dán és svéd irodalmi norma a személyes névmás harmadik személye viszonylatában négy nemet különböztet meg (sv. *han* m. — *hon* f. — *den* g. reale — *det* ntr.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a határozatlan névelő csak két nemet különít el (*en* g. commune — *ett* ntr.), a melléknév megoszlása pedig csak a semlegesnemet választja el a nem semlegesnemtől (*en snäll gosse* masc. — *en snäll flicka* fem. — *en vacker dag* genus reale — *ett snällt barn* ntr.).

Az indogermán nyelvágak és nyelvek fejlődését a genus szempontjából részletesebben összefoglalva lásd HJELMSLEV, *Animé* 173–6.

Igen érdekes a nyugati szláv nyelvek példája, ahol egy új genus jellegű kategória keletkezésével állunk szemben. Megfelelő monográfiák hiányában a jelenség pontos kialakulását nem ismerjük, s bár az írásbeliség korában keletkezett, inkább csak tapogatózunk eredetét illetően. A jelenség alapos megvizsgálása, létrejötté okainak felderítése nemcsak a szlavisztika, hanem az általános nyelvészet számára is rendkívül hasznos lesz.

Ez a jelenség a cseh, szlovák, lengyel, (felső) szorb és talán a kihalt poláb külön életében keletkezett a XV—XVII. században. E tekintetben közös nyugati szláv eredetről tehát nem beszélhetünk, de nyilvánvalóan a nyelvek közti kölcsönhatás nem csekély mértékben segíthette kialakulását, s ezzel magyarázható, hogy e folyamat egymáshoz hasonló jelenségeket eredményezett a nyugati szláv nyelvekben.

Amint ismeretes, az *-ŷ-* és *-i-* tövű főnevek önálló ragozásukat elvesztve többé-kevésbé valamennyi szláv nyelvben beolvadtak az *-o-* illetve *-jo-* tövű deklinációba. A beolvadás során magukkal vitték egy-két eredeti ragjukat, és azokat az új névragozási rendszerben általánossá tették. Így terjedt el a hímnemű főnevek *-o-*, *-jo-* tövű többesszámú nominativus *-i-*, illetve (accusativusból nominativusba átment) *-y* ragján kívül a *-ve*, *-bje*, esetleg a kettő vegyülékéből származó *-ovbje* rag. Ezek a suffixumok kezdetben csak többesszám nominativusi funkciójukat gyakorolták, s néhány fontos, személyt jelentő főnév ragjai voltak (*synove*, *gostbje*). A hímnemű főnevek egyébként is különösen viselkedtek, hiszen eltértek egymástól aszerint, hogy accusativus ragjuk a nominativusszal vagy a genitivusszal volt azonos. A személy vagy az élőlény ilyen megkülönböztetése először csak az egyesszámban jelentkezett. A cseh és lengyel irodalmi nyelvben ma sem terjedt tovább (más a helyzet a nyelvjárásokban és a régiségben).

Amikor a hímnemű főnevek ilyen sokféle többesszámú nominativus raggal rendelkeztek, a melléknéveknél e casusban szintén több ragváltozat alakult ki. Az eredeti nominativuson kívül az accusativus ragját is kezdték

használni nominativus gyanánt, ezenkívül egyeztetési ingadozásoknál a semlegesnem ragja is használatos volt e szerepben. Ezért mind a főneveknek, mind a mellézneveknek és a többi változó nemű szófajnak a hímnemben többféle nominativus ragja volt használatban.

A keleti és déli szláv nyelvekben hosszú fejlődés után a változatok nagyrészt kipusztultak a melléznevek ragozásában, úgyhogy csak egy vagy egy-két rag maradt meg, de ezek funkciója azonos. A nyugati szláv nyelvekben a melléznevek és főnevek különböző ragjai közt funkciómegoszlás keletkezett mégpedig úgy, hogy a túlnyomórészt személyeket illetve élőlényeket jelentő főnevek többszámú nominativusát jelölő *-ve*, *-bje* (*-ovbje*) ragok az *-i* raggal együtt kiváltották a változó nemű szófajok ragjainak funkcióelkülönülését. Eszerint az *-iji* rag csak személyt vagy élőlényt jelentő hímnemű főnév többesszámú nominativusának a funkcióját vállalta magára, az *-yjě* rag viszont csak élettelen vagy személytelen főnevek mellett fordul elő (cseh *zdraví muži* 'egészséges férfiak' — *staré hrady* 'régí várak'). A főnevek ragozásában a két-féle rag (*-ve*, *-bje*, *-ovbje*, *-i* ~ *-y*) funkciómegoszlása a különféle analógiás hatások következtében nem annyira merev, mint a változó nemű szófa joknál.

A változó nemű szófajok többszám nominativusi hímnemű ragjainak különbözősége létrehozta a személy-nem személy illetve az élő-élettelen genus-jellegű kategóriáját, hiszen a déli és keleti szláv nyelvekkel ellentétben itt már nemcsak a genitivus egy különleges funkciójáról van szó, hanem a változó nemű szófajok ragozásában előállott megoszlásról. Az új genuskategória a régi genushármasságot nem szüntette meg, de a többszámban vele összefonódva hátrább szorította.

Amint látjuk, a nyugati szláv nyelvek e jelenségének kialakulásában az alaktani és a mordattani tényezőkön kívül a jelentéstani tényezőknek nagyobb szerep jutott, azonban ez egészen más megnyilvánulási formákat öltött, mint az afrikai vagy ausztráliai nyelvekben, ahogy ezt feljebb kifejtettük.

Igen tanulságos lehet a genus eredete szempontjából az a nemrég tett felfedezés, amely szerint a XIII. századbéli mongol nyelv ismerte a him- és a nőnem különbségét. E kategória a nyelvtani rendszernek csak egy kis területére korlátozódott (esetleg nem a kialakulás stádiumában, hanem korábbi állapot csökevényeként). A kijelentő mód kétféle múlt idejének ragjai közül a *-bi*, *-ligi*/*-li'i* alakok nőt jelentő alanya vonatkozhattak szemben e ragok *a* vagy *e* magánhangzóelemet tartalmazó alakjaival, amelyek csak férfit jelentő alany mellett állhattak.

A személyt jelentő szavakban olykor magánhangzóharmóniával kifejezett természetes nemi megkülönböztetés (*arsalan* 'himoroszlán' — *erselen* 'nőstényoroszlán') az említett jelenséggel bizonyos összefüggésben látszik állni, bár ez szinkronikus szempontból nem tekinthető genus jellegű megoszlásnak.

A további vizsgálatok talán többet árulnak el a jelenség eredetére vonatkozóan. Az eddigiek nagyon kevés következtetést engednek bármely irányban levonni, s ezért a természetes nem. látszatra nagyobb szerepében sem lehet hinni. (A jelenség rövid ismertetésére és irodalmára vonatkozóan lásd SAN-ŽEJEV.)

A kaukázusi nyelvek egy csoportjában a bantuhoz hasonló osztályrendszer meggyengülésének, sőt teljes leépülésének útjára vonatkozólag lásd DEŠERIJEV nézeteit. A szerző egyébként a névszói osztályrendszer kialakulása kérdésében a természetes nem elméletének híve (72–82).

Néhány nyelvcsaládban megpróbáltuk végigkísérni a genus kialakulása útján, s azt tapasztalhattuk, hogy semmiféle nyelven kívüli lélektani, logikai, társadalmi vagy egyéb okok nem játszottak szerepet megszületésében. Minden olyan elmélet zsákutcába vezet és miszticizmusba torkollik, amely nem a nyelv saját mozgató erőt látja a genus elindítójának és kialakítójának. Ugyanez vonatkozik természetesen a genus egyes részletjelenségeinek alakulására is.

A szláv nyelveket közelebbről megvizsgálva azt láthatjuk, hogy a kategória megerősödését vagy meggyengülését egy-egy nyelven belül ugyanazok a formáló erők okozták, amelyek a nyelv egyéb jelenségeire is hatnak: az analógia és a hángtörvények szemben a nyelv konzervatív törekvéseivel. Az analógia szüntette meg a keleti szláv nyelvek változó nemű szófajainál a többesszámú megoszlást (*хорошие ученику* 'jó tanulók' — *хорошие девушки* 'jó kislányok' — *хорошие дети* 'jó gyerekek'), ez idézte elő a felsősorzb és a szlovén nyelvben a megoszlás kifejlődését az igeragozás duális személyragjai közt (felsősorzb *wjedzetaj* 'ti (két férfi) vezettek' — *wjedzetej* 'ti (két nő) vezettek'). A hangfejlődés okozta a cseh nyelvben a lágytövű melléknevek többesszáma megoszlásának kipusztulását (*přehlaska*), ugyancsak a hangfejlődés (akanje) járult hozzá több déli nagyorosz tájszólásban a semlegesnem pusztulásához stb.

A végződésnek a főnevek nemére gyakorolt analógiás hatására vonatkozóan lásd GÜNTERT (61—2).

HJELMSLEV újabban megjelent tanulmányában (Animé) igen nagy fontosságot tulajdonít a szláv nyelvek tanúságának az indogermán genus kialakulása és a nyelvrendszerben elfoglalt helye tekintetében. A szerző, aki e problémához elsőnek nyúl strukturalista, közelebbről glosszematikus szemzőgből, a genus fejlődését a nyelvet formáló két erő, a konzervatívizáló (tendance conservatrice) és a motíváló, (tendance à la motivation) erő hatásának síkjában vizsgálja meg. HJELMSLEV elfogadja MEILLET alap gondolatát a genre animé és inanímé elsődleges kettéválására vonatkozóan, amelyet a hímnem és a nőnem kettéválása tovább osztott. A szerző úgy látja a szláv nyelvek történetéből, hogy a másodlagos genushármaságot a nyelvi erők igyekeztek újra az élő-életlen, illetve a személy-nem személy kategóriájává visszaalakítani, ez azonban nem sikerült, s a mai szláv nyelvekben található tarka állapot, amely a régi és újabb formákat egyaránt tartalmazza, ezen erők küzdelmét tükrözi vissza. A kiváló dán tudós nézeteit nem tudjuk azonban elfogadni. HJELMSLEV megfeledez az arról, hogy a szláv nyelvekben kialakult élő-életlen illetve személy-nem személy megkülönböztetése egészen más alakítási és rendszerbeli jellegzetességeket képvisel, mint az indogermán alapnyelvben hasonló, de nem azonos hipotétikus folyamata. Amikor az indogermán alapnyelvben a genre animé és inanímé különvált, ott ez volt az egyetlen nyelvtani jelenség, amely megoszlásban nyilvánult meg, tehát nem csupán az accusativus és nominativus formai különbségében állt. Az összslávban (HJELMSLEV csak az ógyházi szláv nyelvemlékek korától számítja, s így délszláv jellegűnek tartja) ezzel szemben e jelenség a genus már kialakult alakítási és szintaktikai rendszerében volt kénytelen valamilyen helyet szorítani magának úgy, hogy előbb csak szintaktikai megnyilvánulásokban jelentkezett, alakítási elkülönüléseket csak egy jó évezred múlva és csak a nyugati szláv nyelvekben tudott felmutatni. HJELMSLEV az alakítási vagy a mondattani megkülönböztetést csupán e kifejezési eszköz különbségének véli, pedig itt lényegbeli különbségek

vannak. A genitivus-accusativus (*доброго отца*) használata vagy egyes főnévragok használatának kevésbé kikristályosodott különbsége (pl. fehérorosz *купец* 'kereskedő', loc. *купцу*; — *нож* 'kés', loc. *ножи*) nem mérhető össze a genuskategóriájával, mert az előbbi esetben csak szintaktikai, az utóbbiban csak morfológikus elkülönülésekről volt szó. A genus ezzel szemben alakítani és szintaktikai jellegzetességeikben egyaránt megnyilvánul.

Egyébként HJELMSLEV tanulmányában még a genust nem ismerő nyelvek kérdő és vonatkozó névmásainak (*ki — mi*), továbbá az angol személyes névmás harmadik személye alakjainak (*he — she — it*) különbségét is hajlandó a genus vagy az élő-élettelen kategóriájával együtt tárgyalni! Ez az eljárás éppen egy strukturalistától a legkevésbé sem volna várható, hiszen ezen az alapon a szóban forgó jelenségek nyelvtani és rendszerszerű alapjaikat elvesztvén szemantikai jellegű kategóriákká ködösülnek.

Igen jellegzetes példája az alaki végződés erejének a szavak nemének alakulása szempontjából a szláv *-ā-*, *-jā-* tövű deklinációba tartozó hímnemű főnevek sorsa. Már az ógyházi szláv nyelvemlékekben találunk példát a nőnemű egyeztetésre is (*sluga juděisky*). Ez a jelenség gyakorivá vált a szláv leánynyelvekben (or. *мировая судья*, cseh *dobrá hospoda*). Érdekesen alakult a szerb-horvátban az egyeztetés. Az irodalmi nyelv mesterkéltnormáival (sing. hímnemű: *moj sluga* — plur. nőnemű: *moje sluge* stb.) szemben a népnyelvben sok alakváltozat fordul elő, de általában a végződés szerinti, tehát a nőnemű egyeztetés van többségben (*moja sluga*).

A nyelvtani erők, főleg a végződés hatása jellemzi a jövevényszavak túlnyomó többségének alakulását is a genus szempontjából. Az idegen szó általában csak akkor tartja meg eredeti nemét az átvevő nyelvben is (feltéve, ha annak genusrendszere az átadóéval azonos), ha a szó a művelt társadalmi rétegek útján került át, vagyis a „mots savants”, illetve a vándorszavak esetében. Az átvevő társadalmi réteg jól ismeri az átadó nyelv rendszerét, sőt esetleg a genus fogalmával is tisztában van. Ilyen szavak az oroszban pl.: *зала* f. < fr. *salle* f., *статуя* f. < fr. *statue* f. A szó végződése is hozzáidomul a befogadó nyelv alaktanához. De a nyelvek korai jövevényszavai, amelyek a népek széles rétegeinek érintkezése során kerülnek át egyik nyelvből a másikba, másképp viselkednek. A beszélők ugyanis sem a genus, sem az átadó nyelvrendszer alapelemeivel nincsenek tisztában, vagy egyáltalán nem is beszélnek egymás nyelvét, a szó végződése a hanghelyettesítések után változatlan marad, és ez a végződés szabja meg az átvett szó nemét függetlenül attól, hogy az milyen nemű volt az eredeti nyelvben. Ezért a gör. *κροβατί(ον)* ntr. 'ágy' az oroszban *кровать* alakban nőnemű lett. Ugyanez a sorsa sok, a művelt nyelvből a köznyelv alsó fokán általánosan elterjedt jövevényszónak, amely megváltoztatja nemét, ahogy a végződés kívánja. A fr. *café* m. > *кофе* az orosz irodalmi nyelvben hímnemű, de az alsófokú köznyelvben semlegesnemű.

A sexusnak megfelelő nem kifejezésére vagy megtartására irányuló törekvés az előbbi tendenciákhoz képest csekélyebb jelentőségű. Majdnem kizárólag férfit vagy nőt jelentő szavak átvételénél fordul elő. Az or. *мадам* < f. *madame* a szó végződése ellenére is megtartotta a nőnemet. A bolgár nyelv török eredetű (*-ci, -ci* képző) személyeket jelentő *-čija, -džija* képzős főnevei, amelyek férfit, férfi foglalkozást jelentenek, az *-a* végű csoportba illeszkednek bele hímnemű szavakként: *ювенджия* < *juvenci*.

Ha a nyelvtörténeti adatok minden nyelvben azt bizonyítják, hogy a genus fejlődésében a nyelv belső mozgató erői játszották a főszerepet, akkor

semmi okunk sincs feltételezni, hogy az adatokkal nem igazolható korábbi állapotban egyéb, a nyelven kívüli tényezők is közrejátszhattak volna.

WACKERNAGEL (41—2) ezt az érvelést BRUGMANN-nal vitatkozva maga is felteszi, hogy aztán tagadó álláspontot foglaljon el. Szerinte a nyelvek kialakulásának korszakában az emberek gondolkodása primitívebb volt (prelogikus, LÉVY-BRÜHL terminológiáját használva), nyelvükre tehát nem voltak érvényesek a modern nyelvek törvényszerűségei. Azonban, mint már láttuk, a gondolkodás tartalma és formája (nyelv) nem azonos. A mai primitív nyelvek példája is azt mutatja, hogy a hangtörvények, analógia stb. ugyanolyan mértékben vesznek részt formálásában és továbbfejlesztésében, mint az évszázados irodalommal rendelkező európai nyelvekben, noha e primitív nyelveket beszélő népek gondolkodásában az értékmegkülönböztetés, vagy más „prelogikus“ elem ma is megtalálható.

Kétségtelen, hogy az egyes szavak genusváltozásának okai közt külső, jelentési analógiák is előfordulnak. Ilyen esetekben a megelevenítésnek és szexualizálásnak másodlagos úton bizonyos lehetősége áll elő.

Lásd erre vonatkozóan SEIDLER (117—20). A kaukázusi nyelvekben a szemantikai és morfológikus analógiák hatására és keveredésére vonatkozóan lásd DEŠERLJEV (73—8).

10. Láttuk az eddigiekben, hogy a genus a valóság dolgaival semmilyen hasonlóságot sem mutat, a logikai kategóriákkal nem áll valamiféle közvetlen rokonságban, nem szükségszerűen jön létre, és lehetőség van a kivésésére bármely nyelven belül. Más szóval a különben szoros összefüggéseket alkotó nyelvtani rendszer (tehát nem a létrejött nyelvi művet figyelembe véve), amelyben az összefüggések egymásrautaltsága ésszerű és szükségszerű, s amelyben a rendszert alkotó elemek száma, formája és elosztása a gazdaságosság szempontjából elég tökéletesnek minősíthető, egyetlen lehetőséget kap arra, hogy jól kiszabott kereteit meglazítva helyet adjon egy olyan összefüggésrendszernek, amelynek létjogosultsága a többihez képest vitatható, amely a gazdaságosság követelményeivel sehogysem egyezik, s ez a genus kategóriája. A különféle nyelvekben meglévő genus csak „homonima”, amelyet konvergens fejlődés útján teljesen különböző tényezők idéztek elő.

Mindezzel távolról sem állíthatjuk azt, hogy a genus megléte vagy hiánya valamely nyelv minőségét tekintve szerepet játszik, javít vagy ront rajta. Semmivel sem fejlettebbek azok a nyelvek, amelyek sohasem vezették be a genuskülönbséget, a nyelvtani nem kategóriáját ismerő nyelvekhez képest. Ellenkezőleg, azokkal szemben, akik a genus értékéről olyan szkeptikusan nyilatkoztak, rá kell mutatni, hogy ennek a kategóriának kialakulása után fontos szerepe lehet, és nem vitatható hátrányai mellett legalább annyi előnye is mutatkozik. Ez természetesen nemcsak a genusra, hanem a nyelv egyéb eszközeire is érvényes.

A genus funkciói általában nem egyformán fontosak, de nem is lényegtelenek. A szabad hangsúlyt egyes nyelvek jelentésmegkülönböztetésre használják fel, pl. az orosz. Ezekben a nyelvekben a hangsúlynak más hangtulajdonságokhoz (pl. az időtartamhoz) képest kiemelkedő szerepe van. A kötött hangsúlyú nyelvekben jelentésmegkülönböztetésre a hangsúlyt nem lehet igénybe venni. De a nyelv mégis felhasználja valamire, ha nem is olyan elsőrendű fontosságú funkcióra, mint a szabad hangsúlyú nyelvek teszik. A magyar nyelvben az elsőszótagi kötött hangsúlynak határjelző funkciója

van, vagyis a szó illetve a mondatszakasz kezdetét jelzi (lásd LAZICZIUS 178).

Vizsgáljuk meg, van-e a nyelvtani nemnek is valamilyen mellékes funkciója. Nem is egy, hanem sokféle felhasználási lehetősége akad.

Elsőnek lehetne megemlíteni azt a lehetőséget, amelyről a kategória legelőször a szanszkrit és görög nyelvtani hagyományokban a nevét is kapta, s amelyről kezdetben keletkezését magyarázták, ti. hogy bár következtetlenül, mégis kifejezi a természetes nem különbségét: fr. *ouvrier* 'munkás' — *ouvrière* 'munkásnő'.

Másodiknak említhető az a tulajdonsága, hogy a szépirodalom megélevenítesére, szexualizálásra használja fel. Amikor például a „Песня о рябине” (Dal a berkenyeről) című orosz népdalban a *рябина* f. 'berkenye' a távoli *дуб* m. 'tölgyfa' után sóvárog, akkor a *рябина* szó nőneme és a *дуб* hímneme a költemény tartalmát és hangulatát egyaránt megszabja, és olyan stilisztikai eszközt nyújt, amelyre a genus kategóriáját nem ismerő nyelvek nem képesek. Ezek a nyelvek ugyanezt a gondolatot és hangulatot más eszközökkel, sokkal körülményesebben fejeznék ki.

Lásd PAUL (267), ROYEN (336—72), BUDAGOV (153—5) és a már említett SEIDLER példáit.

A genus harmadik felhasználási módja azokban a nyelvekben adódik, amelyek szórendje szabad, s az egyeztetés lehetővé teszi különösen szépirodalmi szövegekben a szókapcsolatok tagjainak széthúzását más mondatrészek közbeékelésével, pl.: *Lurida terribiles miscent aconita novercae* ... (Ovidius, *Metamorphoses* I, 147.)

A tulajdonképpeni funkciót nem a genus, hanem maga az egyeztetés tölti be, de sok esetben az összetartozó ragok elsősorban a genust fejezik ki, mint a fenti példánk esetében láthatjuk.

GRASSERIE (I, 251) ezt tartja a genus legfontosabb funkciójának.

Az előbbihez hasonló nyelvtani szerepe van a genuskülönbségnek akkor, amikor valamely mondatrész határozottabb jelentésére utal. Ebben az olasz mondatban: *l'ho visto* a tárgy csak férfi vagy hímnemű főnév lehet, míg a *l'ho vista* mondatban a participium nőneme nőt vagy nőnemű főnevet jelöl.

Szükségtelen e tanulmány keretében a genus védelmében felsorolni összes felhasználási lehetőségeit, de az említett néhány eset meggyőzően bizonyítja, milyen hasznos lehet ez a létrejövte tekintetében éppen nem szükségszerű kategória.

BUDENZ szellemesen foglalkozik a genus funkciójával, illetve annak hiányával és értékelésével. A nyelvtani nemet ismerő nyelveket „poétikusnak” nevezi az agenerikus nyelvekkel szemben, amelyeket „filozófikusnak” nevez. Szerinte a költői kifejezőmód eszközénél fontosabb a nemtől való elvontság, amely az agenerikus, tehát „filozófikus” nyelvek szavait jellemzi. BUDENZ bizonyos mértékű elfogultsága érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy nézetét az agenerikus (tehát a finnugor, köztük a magyar) nyelveket ért támadás viszontválaszál teszi.

II. A genus kialakulása és megjelenési formái körül még több probléma vár megoldásra. Ezek közé tartozik a nyelv morfológikus típusának a genuszal való összefüggése.

Ha a főbb nyelvtípusokat megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az elszigetelő nyelvek kivételével bármely típusban keletkezhetik genuskülönbség.

Ismerik e kategóriát a ragozó nyelvek (bantu, kaukázusi), megvan a hajlító típusban is (indogermán, szemito-hamita), sőt előfordul a poliszintetikus nyelvek körében (amerikai indián). Csupán a kínai és egyéb elszigetelő nyelvek közt ismeretlen, de még elképzelni sem lehetséges. A genus meglétéhez legalább két mondatrész alaktani eszközökkel kifejezett egyeztetése szükséges. Ha pedig ilyen kongruencia kifejlődik, akkor elszigetelő nyelvtípusról már nem beszélhetünk. A genus kialakulása tehát bizonyos alapfeltételhez van kötve, de ha az megvan, akkor sokfajta alaktani típus sajátsága lehet.

E kérdés vizsgálata persze sokkal bonyolultabb, mint ahogyan itt vázlatosan megemlítettük, egyrészt azért, mert a nyelvtípusok közt nincsen merev határvonal, másrészt pedig sokkal finomabb tipizálás esetében talán más eredményre jutunk. Ha például SAPIR morfológikus osztályozását fogadjuk el kiindulópontnak (altípusok: simple pure relational, complex pure relational, simple mixed-relational, complex mixed-relational; a viszonyítás technikája: isolating, agglutinative, fusional, symbolic; az összetétel foka: analytic, synthetic, polysynthetic), a genus és az alaktani típus szorosabb kapcsolatára bukkanhatunk.

A nyelvtani nem és az alaktani rendszer viszonya azért alkotja fontos részletét a problémának, mert vannak kutatók, akik éppen itt akarják megtalálni a genus keletkezésének magyarázatát.

Ez elsősorban MEINHOF-ra vonatkozik, s ezért ki kell térnünk a kiváló afrikanista elméletére.

MEINHOF (58—70) újra felveti a bantu és szudáni nyelveknek egyrészt a szemito-hamita, másrészt az indogermán nyelvcsaláddal való rokonságának vagy legalábbis egymásrahatásának kérdését. A problémát e nyelvek morfológikus alkatának vizsgálatával igyekszik tisztázni. Átmenetet lát az elszigetelő szudáni ewe, a ragozó bantu, valamint más szudáni nyelvek, továbbá a hajlító szemito-hamita és indogermán alaktani rendszer és viszonyító eszközei közt. Úgy véli, hogy ezek az alaktani típusok nem alkotnak merev és egymástól jól elhatárolható formákat, hanem igen sok átmeneti kapocs van köztük az elszigetelő rendszertől a hajlítóig, s ez rokonságukra is utal. E tekintetben tehát, ha módszeresebben és fenntartással is (105), a szerző csak a SCHLEICHER és MAX MÜLLER féle elméletet eleveníti fel. Ennek cáfolatával e helyen nem foglalkozunk, hiszen a nyelvtudomány már amúgy is túlhaladt rajta, de a genera vonatkozó észrevételeire reagálnunk kell.

MEINHOF különbséget lát a bantu és egyes szudáni nyelvek névszói osztályai, valamint a szemito-hamita és indogermán genuskülönbség között. Szerinte a ragozó nyelvekre a névszói osztályok jellemzőek, a hajlító nyelvekben a genus az uralkodó. A szerző nem indokolja részletesen, miben látja e különbséget, gondolatmenetéből viszont az következtethető ki, hogy a sokneműséget állítja szembe a két- vagy háromneműséggel.

A továbbiakban MEINHOF azt állítja, hogy az elszigetelő nyelvekben, mint az ewe is mutatja, semmiféle genus- vagy osztálykülönbség nem létezhetik, a ragozó nyelvekben (bantu és egyes szudáni nyelvek) pedig olyan módon fejlődik ki önálló szavakból és képzőkből, ahogyan már korább leírtuk, a hajlító nyelvekben viszont a névszói osztályok összevonódnak, és kialakul a csak két vagy három nemből álló megkülönböztetés. MEINHOF azzal bizonyítja állítását, hogy átmeneti formákat mutat ki a névszói osztályokkal bíró nyelveken belül, ahol a sokosztályos különbség elmosódása tapasztalható. Például a szuaheli nyelvben az állatok neve mellett gyakran áll személyekre vonatkozó

névmás, holott azok egyébként az állatok osztályába tartoznak: *nime-my-ona nama* 'ich habe es (das Tier) gesehen'; a *nama* 'Tier' szóra a *-my-* személyekre vonatkozó névmás mutat; ha azonban a *nama* szót 'hús' jelentésben használják, akkor a névmási egyeztetés szabályos: *nime-i-ona*. Általában a személyeket jelző névmások kezdenek a többi fölé kerekedni, s ezzel néhány osztályt a személyeket jelentő osztály köré vonnak, míg velük szemben a tárgyak osztályai szorosabbra fonódva csoportosulnak. Ez utóbbi csoportba tartoznak a nőt, nőstényt jelentő szavak is. Itt lényegében a nagyobb és kisebb dolgok és tárgyak különbségéről van szó. Szerinte a hamita nyelvek közül némelyik világosabban utal erre a különbségre, mint pl. az általa ide számított masai: *ol-tuñani* m. 'Der Mann' — *enduñani* 'der kleine Mann' f.; ill. a nama nyelvben: *sam-i* 'die weibliche Brust' m., mert nagy — *sam-s* 'die männliche Brust' f., mert kicsi (58—70).

MEINHOF mindezekből a tényekből azt szüri le, hogy a szemito-hamita kétneműség és az indogermán háromneműség az eredeti sokosztályos rendszer maradványa, s a visszafejlődés a hajlító rendszerbe való átalakulás következménye volt. MEINHOF egyébként tetszetősen felépített gondolatmenete már kiindulását tekintve hibás, ezért későbbi következtetései sem lehetnek helytállóak. Nem vitatható, hogy némely sokosztályú rendszer bizonyos leépülést mutat, ahogyan talán a nama és egyes ausztráliai nyelvek háromnemű tagozódása esetleg szintén többsztályú eredetre megy vissza. Ez a fejlődés azonban nem szükségszerű útja valamennyi nyelv genusrendszerének. Egyébként is, amint WESTERMANN (12—6) bizonyítja, egyes szudáni nyelvekben a névszói osztálykülönbség éppen most van kialakulóban, ennél fogva a névszói osztályok vagy nemek kevesebb száma nem feltétlenül visszafejlődésre, hanem egyes esetekben éppen kifejlődésre engednek következtetni.

MEINHOF egy másik művében (Die Entstehung des grammatischen Geschlechts: Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen, 27, amelyet sajnos csak recenziókból ismerek, s amely lényegében a természetes nem elméletének egy változata a személy—dolog, az élő—élettelen, a nagy—kicsi stb. ellentétekre építve, továbbá az alany s a tárgy megkülönböztetésére való utalással vegyítve), ugyancsak azt állítja, hogy az indogermán ragozási rendszer egy korábbi névszói osztálytagozódás maradványa.

Ami az indogermán nyelvcsaládot illeti, háromnál több „osztály” feltételezése üres fikció. Egyébként elméletileg semmi akadály a sincs annak, hogy egy hajlító nyelvtípusban háromnál több osztályú genuskülönbség alakuljon ki. A nemek száma csak mennyiségi és nem minőségi különbséget jelent. MEINHOF azon érve, hogy a hajlító nyelvekben előforduló genuskülönbség nem haladja meg a hármat, egyrészt azért nem bizonyító erejű, mert a hajlító típusú alapnyelvek száma csekély, tehát nem alkalmas általános következtetések levonására, másrészt pedig nem is teljesen igaz, mert például, amint láttuk, a dán és svéd nyelvben olyan irányban fejlődött tovább az eredeti genuskülönbség, hogy ott négy nem megkülönböztetéséről beszélhetünk.

Meg kell említenünk, hogy az indogermán genus kifejlődésének egészen kezdeti szakaszában, amikor a változó nemű szófajok kezdték követni a főnév végződését, tág értelemben sokosztályú rendszerről mégis beszélhetünk. Ekkor az osztályok különbsége a deklinációk tökülönbségével azonos. Ez azonban csak olyan átmeneti stádium lehetett, amelyet korábban inkább munkahipotézis gyanánt tételünk fel, hogy a három nem kialakásának útját szemléltetőben mutassuk be. Nem lehetne ilyen átmeneti szakasz a bantu kikiristályosodott rendszeréhez hasonlítani már csak a sok egyeztetési bizonytalanság, továbbá

az accusativus és nominativus lényegében egyidejű és gyökeres változást okozó különbségének megléte miatt sem. Természetesen megtörténhetett volna az is, hogy a nőnemű szavak végződéseinek analógiája nem csoportosítja a változó nemű szófajok végződéseit három típusba, ebben az esetben a genre animé és inanimé megkülönböztetésével bonyolódva valóban kialakulhatott volna az indogermánban a sokosztályú rendszer hajlító volta ellenére is.

12. További kérdést jelent a genus kategóriájának kiterjedése a különféle nyelvek rendszerén belül. Mint már kifejtettük, a genus kategóriájának létrejöttéhez legalább két mondatrész egyeztetése szükséges, az egyező mondatrészek számának felső határa azonban nincs megszabva. Ebben a tekintetben igen sokféle változatot látunk az egyes nyelvekben. Vannak nyelvek, melyekben az egyeztetés csak két mondatrészre terjed ki (pl. jelző-jelzett szó), tehát a változó nemű szófajok száma is kevés. Más nyelvekben az egyeztetés a mondat csaknem valamennyi tagján végigvonul, tehát a legtöbb szófaj megoszlással rendelkezik. Az indogermán nyelvek kezdetben az előbbi csoporthoz tartoztak, a bantu nyelvek viszont a genusra leginkább érzékeny szintaxisukról nevezetesen (alany, állítmány, tárgy, jelző, határozó mind mutatja az osztályhoz tartozást).

A bantuhoz hasonlóan az osztály kategóriájával rendelkező egyes kaukázusi nyelvek ugyancsak a mondat szinte valamennyi tagján jelzik a genuskülönbséget.

DEŠERLIJEV (82) éppen ezen az alapon tartja az osztálytagozódást az indogermántól eltérő nyelvtani jelenségnek.

A genus kiterjedése a nyelv fejlődésével változik. Így az indogermán nyelvcsaládban a mutatónévmásból különvált névelő szintén megtartotta megoszlását a legtöbb helyen. A szláv ághoz tartozó felsősorb és részben a szlovén nyelvben az egyeztetés ereje még tovább hatolt: az igeragozásban a duális személyragjai közt analógiás úton megoszlást hozott létre (fszorb *chvalitaj* 'ti ketten (férfiak) dicsérték' — *chvalitej* 'ti ketten (nők) dicsérték').

A szemito-hamitában a mutatónévmási eredetű névelő nem fejlesztett ki megoszlást stb.

Ha a genus kiterjedésére vonatkozó adatokat összegyűjtjük, ezek sok értékes felvilágosítást nyújthatnak, s azok alapján további következtetésekre juthatunk. Ha például feltesszük, hogy az analógia ereje nagyjából minden nyelvben egyforma, legfeljebb a körülmények nem engedik egyformán érvényesülni őket, akkor arra kell következtetnünk, hogy az indogermánban a genus később keletkezett, mint ahogy az ige és a névszó szófaja egymástól különvált. Ellenkező esetben ugyanis az ige is ki kellett volna terjednie a megoszlásnak. Éppen a felsősorb és szlovén példa is mutatja, hogy az igei személyragoknak a névszók alkatától eltérő volta nem akadályozza meg a motio kialakulását. Erre mutat az is, hogy a szemito-hamita nyelvekben az ige szintén rendelkezik megoszlással. Az indogermán genus keletkezésére vonatkozó elméletek többségéből egyébként értelemszerűen is az következik, hogy a genus a nomen és a verbum kettéválása után keletkezett. Az analógia érvényesülésének eltéréseit figyelembevéve viszont az sincs kizárva, hogy a nomen és verbum kiválásával egyidejű lehetett a genus kialakulása, a megoszlás azonban már nem tudott eljutni a verbumig, mert az analógia ereje az ígét már nem érte el. A szudáni nyelvek adatai arra mutatnak, hogy a megoszlás elterjedése ezekben a nyelvekben fokozatos, lassú folyamat volt.

13. Összefoglalva az elmondottakat, az alábbi megállapításokat tehetjük:

1. A nyelvtani nem kialakulásának problémája nem oldható meg e kategória lényegének más jelenségektől való elhatárolása nélkül. A genus szinkronikus szempontból olyan szintaktikai egyeztetések rendszere, amelyben az állandó genusú mondatrészsel a változó genusú mondatrészek többalakú paradigmásorának egyik tagja egyezik. Ezzel az alaki elkülönüléssel járó egyeztetés a kapcsolat szempontjából nem társul jelentéskülönbséggel.

2. A nyelvtani nem eredetét általános nyelvészeti szempontból nem lehet a világ minden nyelvcsaládjára érvényes okfejtéssel magyarázni. A nyelvek konkrét anyagán kell rendszeres vizsgálatokat folytatni, s az eredmény általában csak a szóban forgó nyelvcsaládra lesz érvényes.

3. A nyelvtani nem kialakulásának kulcskérdése minden nyelvben és nyelvcsaládban az egyeztetés kifejlődésében van. Az egyeztetés létrejöttének előfeltétele a viszonylag kisszámú főnévi végződéstípus kialakulása.

4. A természetes nem, az értékmegkülönböztetés és általában a nyelvet beszélő társadalom gondolkodása közvetlenül nem eredményezheti e kategória létrejöttét, mert a gondolat tartalmát nem lehet annak formájára, a nyelv rendszerére átvinni, grammatikalizálni.

5. A nyelvtani nem a nyelvrendszer három oldalán fellépő tényezők következtében keletkezhetik: morfológikus, szintaktikus és lexiko-szemantikus indítékok alapján. A folyamat mechanizmusa ugyanaz, mint a többi nyelvi jelenségé: a konzervatívizáló törekvésekkel szemben fellépő hangváltozások, analógiás erők és esetleges egyéb tényezők alakítják.

6. Az indogermán nyelvcsaládban a genus kialakulása szintaktikai és morfológikus indítékok következményének látszik. A ráhangzásszerű egyeztetés követte az accusativust és a nominativust megkülönböztető genre animé és genre inanimé alakelkülönülését, majd az *-a-* típusba tartozó főnevek végződéseinek analógiája létrehozta a megoszlás harmadik paradigmarendszerét.

7. Az afrikai és feltehetően az ausztráliai és kaukázusi nyelvekben a sokosztályú megoszlás szintén ráhangzásszerű egyeztetés következménye volt. Az analógiát az önálló főnevekből és névmásokból fejlődött névszói osztályragok szolgáltatták.

8. A nyelvtani nem keletkezése nem szükségszerű. Konkrét adatok híján helytelen volna feltenni egykori meglétét valamennyi agenerikus nyelvben.

9. A nyelvtani nem az elszigetelő nyelveket kivéve valamennyi nyelvtípusban kialakulhat.

10. A genus nem szükségszerű kialakulása után nem marad felhasználatlanul: többféle másodlagos, de nem jelentéktelen nyelvi funkcióit kaphat.

*

Nagy körvonalakban megpróbáltuk felvázolni a genus kategóriájának főbb problémáit általános nyelvészeti szempontból. Az itt felvetett gondolatok a maguk nyereségében alig jelentenek többet egy-egy ötletnél, amelyeket az egyes nyelvcsaládokban folytatott részletes vizsgálatoknak kell majd igazolni, vagy elvetni. Mindazonáltal a genus kialakulására vonatkozó elméletek kritikájával feltétlenül rámutattunk arra, hogy a genus kérdése az általános nyelvészet szempontjából csak részletvizsgálatok eredményeinek összevetésével oldható meg, a régi út nem járható. Nem elegendő megmaradni az indogermán

nyelvcsaládra vonatkozó eddigi elméleteknél sem. A magunk részéről legalább e megállapítások leszögezésével igyekeztünk valóban pozitívumot nyújtani a szerteágazó kérdéskomplexum megoldásához.*

FODOR ISTVÁN

Irodalom

- BALLY, CH.: Le langage et la vie. Genève—Lille 1952.
- BOPP, F.: Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen. I. Berlin 1883.
- BRØNDAL, V.: Les parties du discours. Copenhague 1948.
- BRUGMANN, K.: Das Nominalgeschlecht in den indogermanischen Sprachen: Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, IV. (1889).
- BRUGMANN, K.: Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. II/2. Strassburg 1911.
- BRUGMANN, K.: Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen II. Strassburg 1903.
- ВУВРИЧ = Бубрих, Д. В.: Историческая морфология финского языка. Москва—Ленинград 1955.
- BUDAGOV = Будагов, Р. А.: Очерки по языкознанию. Москва 1953.
- BUDENZ, J.: A grammatikai genus hiánya: NyK. XVI. (1881).
- CASSIRER, E.: Philosophie der symbolischen Formen. I. Die Sprache. Berlin (1923.)
- DEŠERLJEV = Дешериев, Ю. Д.: Специфика проявления абстрагирующей роли грамматических в системе грамматических классов: Доклады и сообщения Института Языкознания VII. Москва 1955.
- DREXEL, A.: Ursprung und Wesen der Sprache. II. Zürich 1952.
- FREI, H.: La grammaire des fautes. Paris 1929.
- GABELENTZ, G. von der: Die Sprachwissenschaft. Leipzig 1901.
- GRASSERIE, R. DE LA: De la catégorie du genre. Paris 1906.
- GRAY L. H.: On Indo-European Noun Declension, especially of -o- and -ā- Stems. Language VIII. (1932).
- GRIMM, J.: Deutsche Grammatik III. Göttingen 1831.
- GÜNTERT, H.: Grundfragen der Sprachwissenschaft. Leipzig 1925.
- HENNING, R.: Über die Entwicklung des grammatischen Geschlechts: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung XXXIII. (1895).
- HIRT, H.: Indogermanische Grammatik III. Heidelberg 1927.
- HJELMSLEV, L.: Principes de grammaire générale. København 1928.
- HJELMSLEV, L.: Animé et inanimé, personnel et impersonnel: Travaux de l'Institut de Linguistique I. Paris 1956.
- HOMBURGER, L.: Le genre et les classes nominales des langues négro-africaines: Actes du Quatrième Congrès International de Linguistes. Copenhague 1938.
- HOMBURGER, L.: De l'origine des classes nominales dans les langues négro-africaines: Lingua V/2 (1948).
- JESPERSEN, O.: Language, its Nature, Development, Origin. London—New York 1923.
- KLEMM, A.: Magyar történeti mondattan. Budapest 1940.
- LAZICZIUS, Gy.: Fonétika. Budapest 1944.
- LOHMANN, J.: Genus und Sexus, eine morphologische Studie zum Ursprung der indogermanischen nominalen Genusunterscheidung: Ergänzungshefte 10. für Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. Göttingen 1932.
- MARTINET, A.: Linguistique structurale et grammaire comparée: Travaux de l'Institut de Linguistique I. Paris 1956.
- MARTINET, A.: Le genre féminin en indo-européen: examen fonctionnel du problème: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris LII/1 (1957).
- MEILLET, A.: Le genre grammatical et l'élimination de la flexion; La catégorie du genre et les conceptions indo-européennes; Le genre féminin dans les langues indo-européennes; mindhárom tanulmány a Linguistique historique et linguistique générale I. Paris 1926., II. uo. 1936. c. munkában.

* E tanulmány megjelent angol nyelven a Lingua VIII/1—2 (1959) számában.

- MEILLET, A.: Essai de chronologie des langues indo-européennes: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris XXXII/1 (1931).
- MEILLET, A.—COHEN, M.: Les langues du monde. Paris 1952.
- MEINHOF, C.: Die Entstehung flektierender Sprachen. Berlin 1936.
- MÜLLER, F.: Grundriss der Sprachwissenschaft. I/1. Einleitung in die Sprachwissenschaft. Wien 1876.
- MÜLLER, G. H.: Das Genus der Indogermanen und seine ursprüngliche Bedeutung: Indogermanische Forschungen VIII (1898).
- OTTO, E.: Zur Grundlegung der Sprachwissenschaft. Bielefeld—Leipzig 1919.
- OTTO, E.: Stand und Aufgabe der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin 1954.
- PAUL, H.: Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle 1909.
- PÄTSCH, G.: Grundfragen der Sprachtheorie. Halle (Saale) 1955.
- RAVILA, P.: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. XXVII (1941).
- ROCHER, K.: Gramatický rod a vývoj českých deklinaací jmenných. Praha 1934.
- ROYEN, G. VAN: Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde. Historisch-kritische Studie mit besonderer Berücksichtigung des indogermanischen. Mödling—Wien 1929.
- САНЖЕЕВ = Санжеев, Г. Д.: Следы грамматического рода в монгольских языках: Вопросы языкознания 1955/5.
- SAPIR, E.: Language. An Introduction to the Study of Speech. New York 1921.
- SEIDLER, H.: Allgemeine Stilistik. Göttingen 1953.
- SCHMIDT, J.: Die Pluralbildung der indogermanischen Neutra. Weimar 1889.
- SCHMIDT, W.: Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde. Heidelberg 1926.
- SKALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1941.
- SOBOLEVSKIJ = Соболевский, А. И.: Лекции по истории русского языка. Москва 1903.
- SPECHT, F.: Zur Bildung der adjektivischen u-Stämme: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung LXV. (1938).
- SPECHT, F.: Der Ursprung der indogermanischen Deklination. Göttingen 1944.
- STANG, CHR. S.: Zum indoeuropäischen Adjektivum: Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap XVII. (1954).
- STEINTHAL, H.: Gesammelte kleine Schriften. I. Sprachwissenschaftliche Abhandlungen und Recensionen. Berlin 1880.
- TAPPOLET, E.: Die Genusschwachheit und ihre Folgen im Französischen: Vox Romanica I. (1936).
- VAILLANT, A.: L'ergatif indo-européen: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. XXXVII. (1936).
- VELTEN, H. V.: Sur l'évolution du genre des cas et des parties du discours: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. XXXIII. (1932).
- VENDRYES, J.: Le langage. Paris 1950.
- WACKERNAGEL, J.: Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch II. Basel 1926.
- WESTERMANN, D.: Pluralbildung und Nominalklassen in einigen afrikanischen Sprachen (Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaft). Berlin 1947.
- WUNDT, W.: Völkerpsychologie I/2. Die Sprache. Leipzig 1900.

A mondat és a mondatrészek eredete*

A mondat és a mondatrészek kifejlődése az emberi tudat fogalomalkotó képességének kifejlődésével függ össze. Ez a tudatfolyamat így gondolható el.

Az ember tudatában kifejlődtek egynemű élőlények, élettelen tárgyak alapján az élőlények, élettelen tárgyak fogalmai: *ember, állat, férfi, nő, fiú, leány* — *kő, víz, jég, hó* stb. Ezeknek nyelvi kifejezései: főnevek (substantiva).

Az ember tudatában kifejlődtek ezeken kívül különböző cselekvők, történés-hordozók és ezeknek egynemű cselekvései, történései (pl. *futó egér, futó ló, futó gyermek* stb.) alapján az egynemű cselekvések, történések fogalmai, pl. *fut, áll*. Ily cselekvések, történések nyelvi kifejezései: igék (verba).

Az ember tudatában kifejlődtek különböző tulajdonsághordozók és ezeknek egynemű tulajdonságai alapján (pl. *fehér ló, fehér virág, fehér tej* stb.) az egynemű tulajdonságok fogalmai, pl. *fehér*. Ily tulajdonságfogalmak nyelvi kifejezői: melléknevek (nomina adjectiva).

Az ember ezzel kapcsolatban kezdte egységes tudatélményeit fogalmilag tagolni: tárgyfogalmakra, cselekvés-, történésfogalmakra, tulajdonságfogalmakra és állítmányi viszonyba állítani a cselekvés-, történés-, tulajdonságfogalmakat a tárgyfogalmakkal, mint alanyokkal. Így keletkezett a mondat. Cselekvés-, történés-, tulajdonságfogalmakat nem tudott az ember kezdetben állítmányul szerepeltetni, mert cselekvés-, történés-, tulajdonságfogalmat az ember nem tudott egymagában elgondolni és mert accidenst nem lehetett azonosító állítmányi viszonyba állítani tárgyfogalommal, hanem csak tárgyfogalomná alakítva, főnevesítve.

A finnugor nyelvek történetéből látható, hogy az ősi finnugor ember a cselekvés-, történés-, létfogalmat (nomen agentis, nomen acti) fgr. **-k ~ *-γ*, finn—permi **-p ~ *-β*, fgr. **-j* vagy **-i*, fgr. **-š ~ *-ž*, **-m* képzővel tárgyfogalomná alakítva, főnevesítve állította névszói állítmányi viszonyba az utánuk alanyul vetett személynévmástövekkel, ezeken kívül személy-, tárgyfogalmakkal, mint alanyokkal.

A vogul és az osztják nyelvből pedig, amely a finnugor mondatszerkezet terén nagyon kezdetleges ősi nyelvállapotot őrzött meg, azt látjuk,

* Ezeket a kérdéseket mások is tárgyalták: RAVILA; Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. XXVII, 1—136; PAIS D.; Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez: MNY. XLVI, 196—210; Uő, Mondatrészek, beszédrészek: Uo., 296—309; PAPP I., Az állítmányi szerkezet őstörténete: Magyar Nyelvjárások III; Uő., A nyelvtan lélektani alapvetése. 1939; BÁRCZI G., Bevezetés a nyelvtudományba. 1953; N. SEBESTYÉN I.; Szamojéd jelzős szerkezetek: NyK. LIX, 46—101.

hogy a vogulban és ritkábban az osztjákban még ma is melléknévi természetű szófajok (melléknév, számnév, melléknévi névmás) jelzett főnév, főnevesítő névmás (vog. *khâr*, osztj. *ut*, *ot* 'valami') nélkül sem állítmányul, sem más mondatrészül nem használhatók. Vö. KERTÉSZ: NyK. XLIII, 384.

A finn-ugor nyelvekben az említett ok miatt az igenévi állítmány eredetibb, mint az igei állítmány. Azonban cselekvésvogalmak és történésvogalmak már az uráli ősnyelvben is voltak. Az igenévi állítmányból idővel *verbum finitum* keletkezett azáltal, hogy a *nomen agentis*, *nomen acti* képzőkből *actio* jelek, majd időjelek lettek. A melléknévek végéről elmaradt a főnevesítő elem. Így az igék és melléknévek hangsúlyos állítmányul kezdtek szerepelni, alany jelölésére pedig az igék után vetett személynévmástövek. A mordvinban főnevekhez, melléknévekhez is járulnak alany jelölésére személynévmástövek.

Az uráli ősmondat egyszavú volt. Ilyen egyszavú mondatok ma is vannak. *Hal! Madár! Eger! Dörög! Fagy! Szép!* Ily szavak állítmányi szerepben valóságélményt fejeztek ki: érzelem-jellegű felkiáltó, felszólító, kérdő mondatok voltak. Alanyul némelyek szerint a beszédbeli helyzet keltette képzet (fogalom) szerepelt, tehát nyelvilag egyszavú mondatok voltak (ún. Existentialsätze), de lélektanilag kéttagú mondatok. Fel lehet tenni, hogy az uráli ősmondat e nyelvfejlődési korszakában a kezdetleges tudatfejllettségű ember ily egyszavú mondatok alakjában beszélt. Ily nyelvilag egyszavú, de lélektanilag kéttagú mondatok előfordulnak a nyelvek későbbi korában is. Vö. az egytagú mondatokat. A mondatrészek az állítmány kivételével RAVILA (FUF. XXVII, 108—36) szerint a jelzős viszonyból keletkeztek.

1. A legősibb mondatrész az állítmány, ez már egyszavú mondatban is előfordult. Ily állítmány eredetileg névszói vagy igenévi volt. Ilyenkor a mondat alanyául némelyek szerint a beszédbeli helyzetből adódó képzet (fogalom) szolgált (Existentialsatz). Mások szerint ily mondat alany nélküli: Wieseins-, Wasseinssätze (REGULA, Grundprobleme der Syntax. 1951, 65). A nyelvilag is kifejezésre jutó alany a kétszavú mondatban keletkezett úgy, hogy az egyszavú mondat állítmányául szereplő igenévi állítmány fogalmi tartalmát bővítették tárgyfogalommal és ezt egységes hangsúllyal bevonták az állítmányi funkcióba: *Kala-uimari! Hal-úszó! Lintu-laulava! Madár-éneklő!* Így egy új mondatrész keletkezett: a jelző. Ily jelzőből ezután a l a n y keletkezett, midőn bennható ige szerepelt igenévi állítmányul, s ennek igenévi volta elhomályosult, és *verbum finitum* lett belőle. Ez cselekvést fejezett ki, ehhez agensül, alanyul az előtagbéli tárgyfogalmat kezdték érteni.

2. Két szómondatnak egységes hangsúllyal való együvé ejtéséből is keletkezhetett kétszavú mondat: *Hal! Úszó! — Madár! Repülő!* > *Hal-úszó! Madár-repülő!* Ilyenkor az első mondat a másik mondat jelzőjéül kezdett szerepelni, s ebből a l a n y keletkezett. Minthogy az alany eredetileg jelző volt, ezt pedig a finnugor nyelvekben eredetileg nem egyeztetették a jelzett szóval, azért az alanynak a finnugor nyelvekben nincs nyelvi jele, azaz nyelvi jele: zérus morféma.

Az egyszavú mondatban keletkezett jelző nem maradt meg: alany lett belőle. A szükség új jelzót teremtett. Jelző nemcsak egyszavú mondatban keletkezett, hanem kétszavú, kéttagú mondatban is, és ez meg is maradt jelzőnek. A kétszavú mondat alanya vagy névszói állítmánya fogalmi

tartalmának tartalmi bővítéséből és az alanyi vagy az állítmányi funkcióban való részesülés alapján is keletkezett jelző: *A zöld fa elszáradt. Atyám szegény koldus.* Vö. KLEMM, TörtMondt. 286.

A kétszavú, kétagú mondat állítmányául szereplő, tárgyfogalom má alakított, igevenesített cselekvés-, történésfogalomnak tárgyfogalommal való tartalmi, azaz jelzői bővítéséből és az állítmányi funkcióba való bevonásából újabb mondatrész keletkezett, mégpedig ha az igenév tranzitív cselekvést fejezett ki, akkor a tárgy keletkezett, ha pedig az igenév intranszitiv cselekvést fejezett ki, akkor a határozó keletkezett. *Atyám favágó, tűzoltó. Atyám fát vág, tüzet olt. A madár fa ülő.* (A vogul-osztjakban ma is előfordulnak ilyen szerepű ragtalan határozók. Vö. KERTÉSZ, Fgr. jelzős szerk. 54.) *A madár fán ül.* Tehát jelzőből nemcsak alany keletkezett, hanem tárgy és határozó is.

Mint hogy a tárgy és a határozó eredetileg jelző volt, azért a tárgy és a határozó eredetileg ragtalan volt, ma is van az uráli nyelvekben ragtalan tárgy, szintúgy vannak ragtalan határozók is, csak később kerültek a tárgyhoz és a határozókhöz viszonyragok. Vö. FUF. XXVII, 84.

A finnugor nyelvek legalaposabb ismerői így nyilatkoznak a finnugor nyelvek határozóiról: Chanti: „Die obliquen Kasus (Lativ, Lokativ) erscheinen in den gesungenen Liedern ungewöhnlich selten; ihre Funktion wird meistens durch die Stammform ausgedrückt. Auch Verbindungen von Stammform + lokaler Postposition werden oft einfach durch die Stammform ausgedrückt. In einigen Liedern, die nicht beim Singen aufgezeichnet, sondern vom Sänger selbst aufgeschrieben worden sind, erscheinen Lative, Lokative und postpositionelle Verbindungen, die an den entsprechenden Stellen in anderen gesungenen Liedern fehlen” (STEINIZ, OVD. I, 226). „Ebenso wird manchmal die Kasusendung vor einigen Adverbien (besonders vor den Adverbien des Ortes: *togot* dahin, ... *totta* dort u. s. w.) weggelassen” (PATKANOW—FUCHS, Laut- und Formenlehre der Süd-Ostjasischen Dialekte, 53). „Hier wollen wir noch ... Ausdrücke erwähnen, die auf die Frage wie lange antworten ohne ein Suffix aufzuweisen” (uo. 123; l. még KARA: NyK. XLI, 26, 33, 37 stb. BOUDA: JSFOu. XLVII/2, 17, 27; FOKOS: NyK. LVIII, 71).

Manysi: „In den nach Diktat aufgezeichneten Liedern steht der Nominativ bisweilen an Stelle eines in der Umgangssprache zu erwartenden obliquen Kasus” (KANNISTO—LIIMOLA, Wogulische Volksdichtung I: MSFOu. CI, 481). „Es ist ... zu beachten, dass die Grundformen der Demonstrativpronomina *ti* 'dieser' und *ta* 'jener', besonders wenn sie betont sind, adverbiale Bedeutungen haben können” (LIIMOLA, Zur wogulischen Formenlehre: SUSA. LVIII/3, 43). „Aber auch sonst kann die endungslose Grundform eines Pronomens in der Funktion des Adverbs verwendet werden” (uo. 43).

HUNFALVY említi (Kondai vogul nyelv: NyK. IX, 116): „Az idő-viszony is sokszor rag nélkül van kifejezve, mint: *vistä apüvme i tav čukvä fej* „vevė a' gyermeket és ő anyját éjtszaka”. Vö. még a vogulra: MUNKÁCSI—KÁLMÁN, Manysi népköltési gyűjtemény III/2, 178.

A permii nyelvekre vonatkozólag UOTILA ezt írta: „In den perm. (wie auch in anderen fiugr.) Sprachen werden ja einige Grundformen (Nominative) in einigen alten Ausdrücken auch jetzt als Adverbien gebraucht” (Virittäjä 1945: 500; vö. még: MUNKÁCSI, Votják Népkölt. Gyűjtemény 219;

FOKOS: NyK. XXXVI, 234). FOKOS figyelembe ajánlja, hogy a permi nyelvekben egy csomó *-i* végű adverbium van, amelyeknek végződése azonos a komi *-i* végű melléknévvel (NyK. LVIII, 74).

BEKE a cseremiszi nyelvre vonatkozólag azt írta: „Érdekesek a verses szövegek, melyekben a határozót gyakran jelzőileg [tehát ragtalanul — K. A.] fejezik ki” (CserNytan. 231). Különösen a névutók vannak így rag nélkül szerkesztve (i. h.).

A finnben is van a tóalagnak határozó értelme. Vö. KETTUNEN: SUST. LXXXVI, 231. Hasonlóképpen a lapp tóalagnak (BERONKA, Lap-pische Kasusstudien I, 225). A magyar ragtalan határozókra vö. KLEMM, TörtMondt. 177; FOKOS: Népünk és Nyelvünk 1937: 199 stb.; SIMONYI, Helyes Magyarság 24—5, 91.

A szamojéd ragtalan határozókra vö. FOKOS: NyK. LVIII, 72. A törökségben is előfordulnak ragtalan határozók. Vö. FOKOS: i. m. 73.

Az altajji ragtalan határozókról RAVILA azt írta: „Besonders wichtig ist, dass der Nominativ im Altaischen ein gewöhnlicher Adverbkasus ist, also die Funktion des Instruktivs ganz wie die des Genitivs hat” (FUF. XXVII, 84).

A viszonyragoknak a mondatrészekben való hiánya (a ragtalanság) nemcsak az eredeti ragtalanság maradványa lehet, hanem lehet a viszonyragoknak a nyelvtörténet folyamán történt lekopása is: az ún. Suffixlockerheit is.

Ha egy mondatban két vagy több mondatrészt ugyanaz a rag vagy névutó illet meg, akkor a ragot ma néha csak az utolsó szónál használjuk, a névutót pedig rendszeren csak az utolsó szó után: *Ország-világnak. Két forint hús krajcárba került.*

Régen azonban mindegyik mondatrészhez hozzátették a ragot, névutót: *My vronknac iesos cristusnak* (JókK. 1); *vr Bernard ky vala asisiabely nemesekkezzewl es belczekkezzel yeles.* (uo. 3).

De már a XVI. században megindult a névutók és ragok elhagyásának folyamata, mégpedig oly kifejezéseknél, amelyek állandó kapcsolatot és szorosabb értelmi egységet alkotnak. Ily kifejezéseknél ugyanis a névutó vagy a ragot könnyen lehetett odaérteni a többi taghoz, ezért a ragot, névutót néha csak az utolsó taghoz tették hozzá. Míg azonban a ragok elhagyása ma még csak bizonyos állandó kifejezésekben végleges, addig a névutókat kb. XVII. század óta már általában csak egyszer szokták használni. Hogy a névutókat gyakrabban szokták elhagyni, mint a ragokat, annak oka az, hogy a névutók még nem forradtak össze oly szorosan az illető szóval, mint a névragok, amelyek már illeszkednek, és így a különböző hangrendű szavakhoz (*fűnek — fának*) nehezebb odaérteni ugyanazt a ragot (vö. KLEMM, TörtMondt. 179—180 és ugyanott a megfelelő könyvészetet; továbbá TOMPA, A szavak ismétlődő részeinek elhagyása: Nyr. LXXXI, 297—306).

A finnugor mondatrészek közül kezdetben csak a névszói és az igenévi állítmányon volt többesjel, az alanyon kezdetben nem volt többesjel, mert az alany eredetileg jelzője volt a névszói, igenévi állítmánynak. A casus obliquin sem volt kezdetben többesjel.

A cseremiszi nyelv mutatja, hogy az alanyon kezdetben nem volt többesjel, az alany egyszámában maradt többesszámú állítmányra vonatkozólag is. A névszó többesjel nélküli alakja szerepel a cseremiszi nyelvben néha még

ma is többes értelmű alanyul, a többesszámú állítmány adja meg a számbelileg közömbös tóalakú alanynak többesszámi értelmét. Pl. *kombo počela čongęštat* 'A lúd egymásután repülgetnek'; *piže taške tuške tőštal koštat* 'A kutya ide-oda ugrálva járnak' (BEKE, CserNytan. 170). STEINITZ az osztjákra nézve megállapítja (OVd. I, 226): „Die Mehrzahl der Flexionsformen der Umgangs-sprache kommt in der poetischen Sprache nur selten oder gar nicht vor.” Ezeket az énekeket még ma is eredeti nyelvi alakjukban éneklük. Ezek az énekek nyelvemlékpótlók, mert ősi nyelvi alakokat őriztek meg.

Jóllehet a finnugor nyelvekben ma már a mordvin kivételével többesszám-jelek használatosak a névragozásban, mégis előfordulnak még többesjel nélküli alakok is többesszámú értelemben. BERONKA (Lappische Kasusstudien II, 225) többször felhívja a figyelmet arra, hogy a lappban még ma is előfordulnak többesszámú esetalakok helyett egyszámúak.

Idővel azután átterjedt kongruencia céljából a finnugor nyelvekben a cseremiszt, zürjént, votjákat, lappot és a magyart kivéve az uráli eredetű *t* többesjel az állítmányról az alanyra a vogulban, az osztjákban, a mordvinban és a finnben. A lappban és a magyarban a *-k* többesjel terjedt át az állítmányról az alanyra. A cseremiszből csak később kerültek kongruencia céljából az alanyra újabb eredetű többesjelek: — *šamətš*, *-βlak*, *-blak*, *-plak*, *-lak*: *kombošamoč počela čongęštat* 'A ludak egymás után repülgetnek'; *škalša-moč pukšumo* 'A tehenek meg vannak etetve' (BEKE, CserNytan. 170). Hasonlóképpen a zürjénben és a votjákban is csak újabb eredetű többesjelek (*-jas*, *-jes* stb. *-jos*, *-os* stb.) kerültek az alanyhoz.

Az egyszámú névszókon használatos viszonyragok a többesszámú névszókon is használatosak. A casus obliquin sem volt eredetileg többesjel, bizonyítja ezt a mordvin (vö. BUDENZ: NyK. XIII, 47). A mordvinban még ma is többesjel nélküli casus obliquusok szerepelnek többesszámi értelemben. Idővel azután a casus obliquibe is belekerült a finnugor nyelvekben a mordvin kivételével a *-t* ősi többesjel: a vogulban — osztjákban (hasonlóképpen a szamojédban). Újabb eredetű többesjelek kerültek a cseremiszbé (*-šamətš*, *-βalü*), a zürjénbe és a votjákba (*-jas*, *-jos*, *-os*), a finnbe és a lappba (*-i*), a magyarba (*-k*).

Vö. BUBRICH, Zur Frage nach der Herkunft der Pluralbildungen in den finnisch-ugrischen Sprachen: ÖEST. XXX. (1938); RAVILA, Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. XXVII.

A finnben a *-t* és a lappban a *-k* többesjelű alanyeset régibb, mint az *-i* többesjelű casus obliqui, ezek eredetileg többesjel nélküliek voltak. A mordvinban a határozatlan névragozásban ma is *-i* többesjel nélküliek a casus obliquusok, csak a mordvin határozott névragozásban van a casus obliquusokon *-t* többesjel a *-t* többesjelű alanyeseten kívül. A finnben és a lappban idővel kifejlődött a szótó és az esetragok között *-i* többesjel.

Ez a finn, lapp *-i* többesjel WINKLER szerint eredetileg nomen possessi (connectivus) melléknévképző volt (vö. RAVILA: FUF. XXIII, 52; XXVI. Anz. 3; XXVII, 79 kk., vö. f. *karjoi-piha* 'nyájudvar', *lehmi-karja* 'tehen-csorda', NyH. 7 100), miként az *-n* egyszámú genitivusrag is. Minthogy a lappban az egyszámú *-n* genitivusrag van, a többesszámú alakokat ragtalan *-n* genitivusrag, azért a lapp többesszámú *-i* genitivusragos alakokat ragtalan genitivusnak fogták fel, az *-i*-t pedig többesjelnek. Ezt az *-i*-t azután többesjelül átvitték a többesszámú többi lapp casus obliquibe is. Az *-i* többesjel a finn, lapp casus obliquiben nem azonos az uráli *-i* többesjellel, hanem későbbi

eredetű, finn—lapp különnyelvi fejlemény, nem régibb a finn—lapp nyelv-közösségnél. MELICH szerint a magyar *-i* többesjel az *-e*, *-i* birtokos személyragból ráalkalmazással keletkezett (MNY. XIV, 230 kk. és ZSIRAI: Melich-Eml. 492—3).

A finnugor alapnyelvre a következő névragokat szokták felvenni. Az alanyon nincs viszonyrag, a szó pusztá tóalakja szerepel alanyul. A jelzón szintén nincs viszonyrag, a finnt és részben a lappot kivéve, továbbá a mordvint, ebben a melléknévi jelző gyakran számban egyezik jelzett szavával. A melléknévi, számnévi jelző és a jelzett szó egyeztetésének eredetére vö. FOKOS D.: NyK. LVIII, 88. A birtokos jelzón előfordul a finnugor **-n* genitivusrag a finnben, a lappban, a mordvinban, a cseremiszen és a déli lappban, azonban itt többnyire elveszett az *-n* genitivusrag. Ez eredetileg nomen possessi melléknévképző volt. Vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 61; LAKÓ GY.: NyK. LI, 219; HAKULINEN szerint (SKRK. I, 86) *-ń* lativusragból keletkezett a genitivusrag.

A tárgy eredetileg ragtalan volt, mert a tárgy eredetileg az igenévi állítmánynak jelzője volt. A mondatbeli összefüggés határozta meg mondatbeli szerepét. A határozatlan tárgy egyes fgr. nyelvekben ma is ragtalan, a tóalakkal azonos. Pl. az osztják főneveken nincs tárgyrag. A határozott tárgy ragja fgr. **-m ~ *-β* az egyesszámban. Egyes fgr. nyelvekben a többesszámú tárgy is ragtalan, a többes tóalakkal azonos (SZINNYEI, FgrSprw.² 59). Az *-m* tárgyrag a birtokos *-m* személyragból keletkezett MÉSZÖLY szerint (NyK. LI, 3; még BEKE: Nyr. 1931: 63).

A zürjén határozott tárgy jele *-s*, a votjáké *-z*, *-s* (SZINNYEI, i. h.; NyH.⁷ 137). Egyes tárgyjelek egyeznek az egyesszámú 1., illetőleg 2., 3. személyű birtokos személyragokkal, ezért úgy szokták ezeket a tárgyjeleket magyarázni, hogy birtokos személyragokból keletkeztek. A tárgyalta tárgyragokat meg lehet magyarázni a birtokos személyragokból, vagy talán inkább ezek személynévmási, illetőleg mutatónévmási előzményének determináló hatásából.

A fgr. birtokosnévmási eredetű *-m* determináló elemen kívül a fgr. *-tä*, *-te* 'ez' mutató névmást is kezdték használni determináló elemül a határozott tárgy jelölésére (SZINNYEI, FgrSprw.² 60; NyH.⁷ 137).

Az osztjákban a főnéven nincs tárgyrag, személynévmásokon az északi osztjákban a megfelelő birtokos személyragos alakok szerepelnek a tárgyas viszony jelölésére: *mā* 'én': *mānem* 'engem', *nān* 'te': *nānen* 'téged', *luw* 'ő': *luwēl* 'őt', *muŋ* 'mi': *muŋew* 'minket', *nin* 'ti': *ninan* 'titeket', *lij* 'ők': *lijel* 'öket' (vö. *āp* 'kutya': *āpem* 'kutyám' stb.). A déli osztják nyelvjárásokban a névmási tárgy *-t* accusativus ragos: *man* 'én': *mant* 'engem', *nun* 'te', *nunat* 'téged', *tuv* 'ő': *tuvat* 'őt' (ZSIRAI: MelichEml. 488—491; VÉRTES E.: Az osztják személynévmások. 1943, 26). A magyarban is előfordul a tárgynag birtokos személyraggal való jelölése: *én*: *engem*, *te*: *téged*.

A vogulban a főnévi tárgy *-m* ragos, kivéve az északi és a pelimi nyelvjárásban, itt mindig ragtalan a főnévi tárgy. A vogul személynévmások tárgyesetű birtokos személyragos szóalakok szerepelnek. Az összes vogul nyelvjárásokban egyes névmási alakokon — *m*, **-mi* tárgyrag fordul elő a pelimi és az északi kivételével, ahol a tárgy a névszóknál is mindig ragtalan (FINCZICZKY: NyK. XLVII, 374); Björn Collinder, Der Akkusativ im Wogulischen: NyK. LX, 17 kk.).

A zürjénben *-es*, a votjákban *-ez* egyesszámú 3. személyű birtokos személyrag fordul elő tárgyragul a főneveken.

A permi nyelvekben személynévmasokon az eredeti tárgyrag: fgr. *-m volt, ez eredetileg egyesszámú 1. személyű birtokos személyrag volt. Ennek elvesztés után: votj. -ez, -áz, -iz, zürj. -es egyesszámú harmadik személyű birtokos személyrag került a szó végére determináló jelül, ebből: votj. -e, zürj. -e. Votj. *mone, tone*, zürj. *mene, tene* 'engemet, tégedet' stb. keletkezett. Előfordul a 2. személyű birtokos személyrag is tárgyragul: *dî, tî* stb. (Vö. BUDENZ, Ugrische Sprachstudien II, 38; UOTILA: NyK. L, 475; SyrjChrest. 48).

A cseremiszenben a tárgy ragja gyanánt a fgr. *-m fordul elő főneveken és névmásokon. A többesszámban is előfordul (WICHMANN, TscherTexte 113).

A mordvinban szintén a fgr. *-m (> -n, -í) szerepel tárgyragul főneveken és névmásokon. (LEWY: MSFOu. LXVII, 238 kk.)

A finnben a fgr. *-m > -n szolgál tárgyragul főneveken; névmásokon pedig a -t mutatónévmási eredetű determináló jel: *minut, sinut, hänet; meidät, teidät, heidät; kenet, kenen* (ZSIRAI: MelichEml. 487).

A lappban -m, -b, -v, -y szolgál tárgyragul, a kóla lappban elveszett a tárgyrag, hasonlóképpen a norvég lappban is (egyszótagú szavak kivételével).

A magyarban nincs meg a finnugor *-m tárgyrag, hanem helyette a -t használatos, amely a fgr. *tä ('ez') mutató névmásból származó determináló elem.

BUDENZ (Ugrische Sprachstudien II, 62, 66) és SIMONYI (A magyar nyelv 1905, 439) szerint a -t tárgyrag eredetileg determináló elem volt és előtte a tulajdonképpeni fgr. *-m tárgyrag: *-mt > *-nt > -t. Minthogy hangtani kifogások merültek fel e magyarázat ellen, azért SZINNYEI (NyH.⁷ 137; Fgr-Sprw.² 60) a *fät, kezet*-féle tárgyragos alakokat egyszerűen -m tárgyrag nélküli determinált alakoknak magyarázta.

Más magyarázat is merült fel a -t tárgyrag eredetére. Némelyek szerint a -t tárgyrag azonos a locativusi -t raggal.

Valószínűbb magyarázat szerintem: a tárgy és a határozó eredetileg ragtalan volt, mert jelzői voltak az igenévi állítmánynak. Az igenév ily jelzőjét idővel tárgy nak kezdték érteni, ha az igenévi állítmány átható (transzitiv) cselekvést fejezett ki pl. *Atyám favágó*. Ha pedig az igenévi állítmány bennható (intranszitiv) cselekvést fejezett ki, akkor h a t á r o z ó n a k lehetett érteni az igenév jelzőjét: *Madár fa-ülő* 'fán ül'. Midőn ezután az igenévi állítmányból verbum finitum lett, akkor az ily ragtalan tárgyhöz a determináló fgr. *tä ('ez') mutatónévmást függesztették és erre azután a mondatbeli összefüggésből tárgy, illetőleg határozó szerepet kezdtek ráérteni. Végső elemzésben a -t locativusrag is mutatónévmási eredetű. Szerintem tehát nem a locativus -t raggól keletkezett a -t tárgyrag, hanem mindkettő mutatónévmási eredetű. BEKE (Nyr. LX, 64) szerint a -t tárgyrag második személyű birtokos személyragból keletkezett.

HAKULINEN (SKRK. I, 86) szerint a finn *minut, sinut, hänet* személynévmási egyesszámú tárgyalakok a többesszámú *meidät, teidät, heidät* analógiás hatásából keletkeztek a fgr. alapnyelv kora után.

PATKANOW—FUCHS (Laut- und Formenlehre der südstjakischen Dialekte 80) szerint a déli osztjakban személynévmasokon előforduló -t tárgyrag (*mant, nurat, tuat, tuvat; minat, tinat, sinat; munat, nēnat, tēgat*) talán azonos a finn személynévmasokon előforduló (*minut, sinut, hänet* stb.) -t tárgyraggal és a magyar -t tárgyraggal. OJANSUU (Itämerensuomalaisten kielten pronomini-oppia 116—119) nem azonosítja a finn -t tárgyragot sem

az osztjakkal, sem a magyarral. Ha ősi rokonságot nem lehet is ezek között felvenni, mégis azonos külön nyelvi fejlemények lehetnek ugyanazon mutatónévmási eredetű determináló elemből.

Az egyszerű határozóragok eredetével a fgr. nyelvtudományban különösen RAVILA (Virittájá 1945 : 314—326) foglalkozott, továbbá LAKÓ Gy. (I. OK. 210—223), FOKOS D. (NyK. LVIII, 61—95) és UOTILA (Virittájá 1945: 327—336). Szerintük az egyszerű határozóknak legalább egy része aktualizáló szerepű mutatónévmásokból keletkezett.

A jelző eredetét l. fent a 46. lapon. Jelzőül nemcsak melléknév szerepel, hanem főnév, névmás és számnév is. A jelző rendszeren megelőzi jelzett szavát, néha azonban követi azt, különösen ha erősebben van kiemelve, így pl. a finnben is. A melléknévi, számnévi, névmási jelzőt eredetileg nem egyeztették jelzett szavával viszonyragban és számban, mert oly szoros összetételt alkotnak jelzett szavukkal, hogy nem kerülhetett közbe sem rag, sem jel. A finn-ugor nyelvek legtöbbször megmaradt a jelzőnek ez az eredeti állapota, idővel azonban kezdték egyeztetni számban és ragban a melléknévi és névmási jelzőt jelzett szavával — néhány melléknév kivételével — a finnben és a svéd lappban is bizonyos esetekben. (Vö. NIELSEN, Laerebok i lappisk I, 89, 466). A magyarban a névmási jelzőt kezdték egyeztetni jelzett szavával, így értelmezős szerkezet keletkezett a magyarban: *az házat ~ azt a házat*.

A mordvinban nagyon gyakran egyeztetik csupán számban a melléknévi jelzőt főnévvel: *part tejttert* 'a jó leányok'. Jelző egyeztetés van a tavgi és a jurák szamojédban is (CASTRÉN, SamGramm. 187; SEBESTYÉN I.: ALH. III, 291—320; UÓ: NyK. LIX, 46—101).

A jelző egyeztetése a finn és a svéd—lapp nyelv külön életében fejlődött ki: az utójelzőn kezdődött, innen terjedt át a jelzett szót megelőző jelzőre (vö. KLEMM, TörtMondt. 218; FOKOS D.: NyK. LVIII, 88).

KLEMM I. ANTAL

Etimológiai észrevételek*

az, a (*azt, azok*) 'ille, illa; illud; is, ea, id; er, sie; jener, der, derjenige'. [HB. *oz, ozchuz* ('ahhoz') stb. Mint határozott névelő a XIV. sz. k. KT: 'der, die, das'.]

~ v o t j. o-: (MUNK.) *otjn* 'ott; dort'; *otjś* 'onnan; von dort, daher'; Sz. *oži*, Kaz. *ože, oži*, Gf. *oži, ož* 'úgy; olyan módon; so, in solcher Weise (wie jenes)' stb. — (WICHM., WChr. 647) Gl. *òtjn, òtjn*, J. *otjn*, MU. *òtjn* 'dort, da'; Gl. *otjś*, MU. *òtjś* 'von dort, daher, davon; dortig'; Gl. *ož*, M. *oži*, J. MU. *oži, oži* 'so, also' stb. | z ü r j. a-: (W.-Uot.) U. *ata* 'hier (?)', *ata taten* 'sieh hier!'; (FOKOS) U. *a-ta* 'siehe hier!', *a-tj* 'siehe dort!', *a-sj* 'siehe!'¹ | cser. (BUD.) *umbal* 'túlvaló, túlsó rész; ulterior, ulterior pars', *umbalne* 'túl, -n túl; ultra, trans', *umbake, umbak* (lat.) 'túl, túlra; in partem ulteriorem'; (PAAS.—SIRO 163) *umbal* 'jene Seite, die andere Seite', *umbalne* 'weiter weg', *umba tšän, umbal tšän* 'von weiter vorn', *umbake, umbalke* 'weiter weg' | m o r d. (PAAS., MChrest. 552) E. *o-mbo*, M. *o-mbä, o-mä* 'anderer, zweiter' || s z a m J. (CASTR.) *namge, namgē* 'was?'; (LEHT., AblS. 388—9, JWb. 4—5) Szjo. *qm: qm birüb* 'wie viel', O. *qāββē* 'was, was für ein; etwas', Lj. *qammē* 'was; etwas', O. *qma'ī* 'was; warum; etwas' stb.

A m. névmás többeli magánhangzója feltehetőleg *o (vö. *az* ~ *oda* ~ *úgy*; l. EtSz. 199), vagy talán még régebben *u volt (vö. PAIS: MNy. LI, 185). A névmásunk rokonnnyelvi alakjaiban jelentkező magánhangzómegfelelések ugyan nem mutathatók ki együttesen más fgr. eredetű szavunknál, de figyelembe veendő, hogy l. eredeti *o, ill. *u hangnak (inkább erre vallanak a rokonnnyelvi alakok) folytatása lehet votj. o (l. pl. ITKONEN: FUF. XXXI, 273, 319), cser. u (l. uo. 168, 201, 250, 252, STEINITZ, Vok. 21, 54), mordv. o (l. pl. ITK.: FUF. XXIX, 168, 305, 306, STEIN.: i. m. 21, 43), a zürj. a-ra vonatkozólag l. WICHMANN, Vok. 73, 74, ITK.: FUF. XXXI, 279, 285, 322); 2. a fgr. alapnyelvben bizonyosan nagy volt a mutató névmások száma (l. pl. RAVILA: Vir. 1945: 323, LAKÓ: ALH. I, 355 s kk., 362) és a mai napig fennmaradt névmások jelentéseiből arra lehet következtetni, hogy sokszor csak árnyalati különbség volt közöttük; így könnyen befolyásolhatták egymás alakját, hangalakjuk keveredés útján változhatott; 3. névmásoknál

* Az alábbi bíráló megjegyzések és új megállapítások a szerzőnek „A magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótárral kapcsolatos munkájának eredményei közül valók. — A SZERK.

¹ Ezekről részletesebben MNy. LIV, 348. — Más, még pedig orosz eredetű szó: WIED. *atte, attö!* 'siehe da!', SZAVV. *atē* 'bot, ce' stb.; l. KALIMA, RLS. 37, W.—Uot. 7, Jot., Chrest. 63.

egyébként is — miként az névmásunk esetében is tapasztaljuk — a magánhangzók tekintetében a „szabályosnál” (vagyis más szófajoknál igazolhatók-nál) szélesebb körű váltakozással kell számolnunk.

Jelentéstani tekintetben csak a zürjén alakok határozószói jelentése szorul bizonyos magyarázatra. Azonban tudjuk, hogy névmások gyakrabban használatosak határozószói szerepben (l. pl. NyK. LVIII, 66) és éppen a zürj. *ta*, *tj* is lehet határozószó is (pl. Pr. *tj voitište*, *ta voitište* VolksdKomi 321 'o t t csöppen, i t t csöppen').

A m. névmás *z*-je névmásképző (l. UA. 290, LEHT., AblS. 392, EtSz. 198, LAKÓ: ALH. I, 348), a cser. és mdv. alakokban a m. középfokképző megfelelője járult a névmástóhoz (l. pl. UA. 282, PAAS.: FUF. VI, 116), a votj. *otjn* stb. alakokban a régi locativusi *-t* rag őrződött meg (l. WICHM.: FUF. XVI, 158), végül a sam. *qm*-beli *m* ősi névmásképző (l. LEHT.: i. m. 387—8). (Talán érdemes megemlíteni, hogy — a későbbi eredetű m. *a*, *e* alakok kivételével sem az *a*-, sem az *e*- névmástó nem fordul elő a fgr. nyelvekben önállóan, ragtalanul vagy képző nélkül.)

A votj. *oti* 'arra felé, oda felé' LAKÓ szerint a zürj. *eti* 'erre' szóval egyezik (ALH. I, 80); UOTILA is (W.—UOT. 41) a zürj. *e*-névmáshoz vonja a votj. *otjn* 'dort' szót. Az egyeztetés ellen hangtani szempontból nem lehetne kifogást emelni, mert a zürj. *e*-nek sokszor felel meg votj. *o* (l. pl. WICHM., Vok. 79, ITK.: FUF. XXXI, 306, 312), de ellene szólnak a többi rokon nyelv idetartozó alakjai, továbbá az eltérő, sőt ellentétes jelentés ('erre' — 'arra'). WICHMANN (WChr. 647) az *otjn* stb. alakokhoz sorolja a Gl. *ŕ.tšē*, MU. *ŕ.tšē*, *ō.tšē* 'solcher (wie jener)' névmást is, de ez a névmás valójában a zürj. *e*-mutató névmás családjaiba tartozik, ahogyan WICHMANN eredetileg is gondolta (l. WICHM., Vok. 81) és ahogyan ideszámítja PAASONEN (FUF. VI, 116), UOT. (W.—UOT. 41) és TOIVONEN (SKES. 33) is. Ebben az esetben ti. a votj. közelbe mutató *ŕ.tšē* névmás szemben áll a távolabbra mutató névmással: votj. (WICHM., WChr. 821) M. J. *si.tšē* 'solcher, von jener Art' [bár a Gl.-ban van (WICHM. uo. 945) *ta.tšē* 'solcher, von dieser Art' névmás is], másfelől az *ŕ* (~ Kaz. *e*), *ŕ* ~ *e* hangváltakozás és megfelelés is igazolható (vö. WICHM. i. m. 59, 61, 71, 72, 82). [MUNKÁCSMÁL a megfelelő alak: Kaz. *ečā* 'olyan, olynemű; solcher (wie jener)', amelyet ő — tévesen — a Sz. *sičā*, Gl. *sočā* 'olyan; solch (wie jenes)' alakokkal azonosít. Az 'ilyen' jelentésű névmás alakja nála *tačā*, Sz. *tačā*.]

A cser. adattal kapcsolatban megjegyezhető, hogy BEKE (NyK. XLII, 227) *umbal* helyett előbb más cseremiszi szóval próbálta az névmásunkat rokonítani, utóbb azonban (NyK. XLV, 350) tévesnek nyilvánította ezt az egyeztetését.

Névmásunkat indoeurópai névmással is kapcsolatba hozta JENSEN (Hirt-Festschr. II, 176) és COLLINDER (Indoural. Sprachgut 57).

SETÁLÁ: JSFOu. XXX/5, 33 (m., mdv., cser., votj., sam.), HAJDÚ: NyK. LV, 68, ALH. IV, 28 (ugyanígy), BUDENZ, MUSz. 761 (m., cser., mdv., votj., de részben másképpen is), SZINNYEI, NyH.⁷ 58 (m., mdv., cser., votj., de részben másképpen is); PAIS: MNy. L, 318—9, BÁRCZI, SzófSz., BEKE: NyK. XLII, 227, XLV 68 (m., mdv., votj., cser.), FOKOS: MNy. LIV, 348 (m., zürj., votj.).

bőr 'corium, pellis, tergus, tergum, cutis, cuticularis, byrsa; Haut, Fell, Leder' [XIV. sz. v. *ber* BesztSzj.; *bw*r JordK., *būr* Mel. 1568].

~vog. (KANN., Vok. 81) -*pòâr*: DV. *šas̄pòâr*, AL. *šas̄poar*, KL. *šas̄poâr* 'Birkenrinde' (az első tag: TJ. TCs. *šās*, DV. *šòās* stb. 'Birkenrinde'), (uo. 166:) P. -*pòâr*: *tòrpòâr*, ÉV. *tarpuâr* 'Lappen' (vö. MUNK.: *tôr* 'kendő', *târ* 'vászon'; KANN., Vok. 89 TJ. *târ*, P. *tôr* 'Leinwand') | o s z t j. (KT. 721b) Vj. *pâr* 'rötliche Haut auf der Innenseite der Birkenrinde', VK. *pâr*: *tônîlâg p.* 'rötliche (schwärzliche) Haut auf der Innenseite der Birkenrinde (im Frühling, wenn die Rinde fest anhaftet)' || s z a m J. (CASTR.) *pîr* 'Rinde', (Taz) *ho-pîr* 'Birkenrinde'; (LEHT. 385a) O. Szj. U.—C. M. *pîr*^{2a} 'rote innere Rinde der Birke, Schleimhaut des Pansens, (O.) Rinde des Brotes, (O.) Deckel des Buches', Nj. *pîr* 'Schleimhaut des Pansens', P. *pîA* id.; K o i b (KLAPROTH, Asia Polyglotta) *pere* 'Rinde' (l. Toiv.: FUF. XV, 76).

A magyar szókezdő *b* eredete még tisztázatlan. Azok a rokonnyelvi szavak, amelyekkel m. *b*-vel kezdődő szavakat egyeztettek, *p*-vel kezdődnek, szókezdő finnugor *p-nek pedig rendes magyar folytatója *f*-. Azok az etimológiák, melyekben *b*-kezdetű m. szavakat finnugor szavakkal egyeztettek (l. különösen WICHMANN: FUF. XI, 224—6; l. még SAUVAGEOT, Rech. 58, HARMATTA: MNy. XLIII, 274—6, MOÓR E.: ALH. II, 418—9), nagyrészt tévesek, részint bizonytalanok. Minthogy egy részüket a permi nyelvekben is *b*-vel kezdődő szavakkal próbálták egybevetni, MOÓR E. a m. szókezdő *b*-ben a magyarság „permi komponensének” megnyilatkozását v. nyomait látja. Minthogy azonban *b*-kezdetű m. szónak *p*-kezdetű finnugor megfelelője eddig teljesen meggyőző módon nincsen kimutatva, a m. *bôr* szó fenti magyarázatát is egyelőre a bizonytalan származtatások közé kell sorolnunk, mindamellet, hogy a vokalizmus szempontjából a fenti egyeztetés ellen nem lehetne kifogást emelni: az obi-ugor szavak magashangúak, a vogul szó magánhangzója *ä-re megy vissza (l. KANN., Vok. 1), az osztják szóé pedig *a-re (l. OL. 189) és a megfelelőes olyan lenne, mint pl. *tél* szavunk esetében (l. KANN., Vok. 3, OL. 189, KT. 1035). A vogul *šas̄poar* stb. TOIVONEN (i. h.) szerint tautológiás (magyarázó) összetétel, olyan, mint pl. a *köszikla* szó; a vogul szó mindkét tagja 'kéreg' jelentésű lenne. Figyelembe veendő azonban, hogy a fent idézett másik vogul összetételben: a *tòrpòâr*-ban a szó 'rongy' jelentése már kevéssé egyeztethető össze a 'bôr' jelentéssel.

A m. szót VÁMBÉRY (NyK. VIII, 133) török szóval egyeztetette; az egyeztetés elhibázott voltára BUDENZ mutatott rá (NyK. XVII, 323, 324, XVIII, 28). Iráni eredetűnek magyarázta MÁTYÁS FL. (A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében 21; l. ÁKE. 31) és MUNKÁCSI (ÁKE. 324). Szamojéd szavakkal rokonította TOIVONEN (i. h.), de ezt az egyeztetést ugyancsak a m. szókezdő *b*- és jelentéstani nehézségek miatt KAI DONNER (AnLab. 165) nem tartja biztosnak. SAUVAGEOT (Rech. 12) mandzsu és mongol szavakkal kapcsolta össze szavunkat.

TOIVONEN: FUF. XV, 76 (m., vog., osztj., sam.), SAUVAGEOT, Rech. 12 (m., vog., osztj., sam., alt.), BÁRCZI, SzófSz. (m., vog., osztj., sam.).

csir (*csirja*) 1. 'köldökvas, serpenyőszeg, kapupöcké, amely a csirfészekben forog'; 2. 'a kaszanyak *csirja*, amely a pados örv padjába nyomul belé' [Pápa vid., NyF. XVII, 30, 34; *csirja* (r.) 'az ajtó homlokfájának (szemöldökfa) vésett lyuka'. „Ebbe megy bele az ajtószárfá csapja”. Tág a *csirja*, mozog benne a csap. OrmánysSz.; l. BEKE: Nyr. LXXXII, 227]. (?) ~ z ü r j. (W.—UOT. 37, WICHM.: FUF. XI, 251) V. Sz. L. U. P. *džir*, I. *džir*, *džir* 'Angel, Türangel'; Sz. L. *esin-dž.* 'Fensterangel', L. *ez-dž.*

'Türangel', Sz. I. *süli-dz.*, V. U. *süli-dz.*, FV. L. I. *süli-dz.*, Sz. *süli-dz.* 'Halswirbel' (V. U. Sz. L.), Genick (U. FV. I.), (WIED.) P. *tšir* 'Hänge, Türhänge', *kok-tš.* 'Ferse' | v o t j. (MUNK.) Sz. *žiri*, K. *žere* 'sark; különösen ajtó-sark; Angel, (bes.) Türangel'; (WIED.) *džirjo*, *džiro* 'zweiflügelig (Tore)'; (WICHM.: FUF. XI, 251) J. *džiri*, G. *džiri* 'Angel, bes. Türangel' | (?) o s z t j. (KARJ., OL. 180) FD. *tərs*, Trj. *təri*, V. Vj. *təri*, Ni. *šərs*, Kaz. *šəri*, O. *špri* 'Türangel'; (PD. 950) K. *ķərs* 'sarana; Türangel', J. *ķəri-wəγ* 'ua.' | v o g. (MUNK., VNGy. II, 472, 703) É. *sirkip* 'csipő; Hüfte', *awi š.* 'ajtósarok'.

A m. *csir* szó az EtSz. szerint talán a *csira* 'germen; Keim' szóval függ össze: „asszimilációs jelentésváltozással a *csir*: *csira* 'germen' szóból?” A fenti permi szavakat, valamint a vogul szót BUDENZ (MUSz. 330) és DONNER (VglWb. I, 183) a finn *sarana*, *säränä* 'cardo januae; Türangel' és a m. *sarok* szóval egyeztetette, PD. (950) idesorolja még az osztják szót, sőt két kérdőjellel a mordv. *surok* szót is, WICHMANN (FUF. XI, 251) a permi, finn és osztják szót a 'der Seitenteil der Weichen; der Teil des weichen Leibes, der sich an den beiden Seiten zwischen der letzten (untersten) Rippe und dem Hüftbein befindet' jelentésű cser. *tsär* (BUDENZ *čar*) szóval kapcsolja össze.

A *csir* szó családjából az utóbb említett szavak kizárandók. A vogul szó, amely — úgy látszik — elszigetelten áll, valószínűleg az osztj. (PD. 950) K. *ķərkəptəw* 'Hüftbein' szóra megy vissza. A m. szókezdő *cs* finnugor *č-re mehet vissza (l. WICHMANN i. h.), a permi szavak eredetibb alakja *tšir lehetett, miként a permják *tšir* alakból lehet következtetni, a *tš* pedig szintén szabályos folytatója a fgr. *č-nek, éppúgy, mint az osztják *t ~ š* (l. WICHM. i. m. 269). Itt azonban az a nehézség, hogy a zürjén szó egyébként mindenütt *dž*-szókezdetűnek van jelölve, pl. P. (ROGOV) *džir*, KP. (GENETZ) *žer*.

A m. mélyhangú *i* hangnak megfelelhet a permi *i*, mint pl. *fi* (*fiu*) és *sir* szavainkban. Nehézséget jelent azonban az osztják szó magánhangzója, mely — ha az osztják szó eredeti — *ə-re (fgr. *č-re) megy vissza (l. KARJ., OL. 179 kk., STEINITZ, Vok. 28, OstjVok. 89). Éppen ezért az osztják szót régi zürjén átvételnek kell tartanunk, miként TOIVONEN (FUF. XXXII, 75) tette, bár TOIVONEN lehetségesnek mondja a permi és osztják szó eredeti egyezését is. Az osztják magánhangzók — ha a szó zürjén eredetű — eredeti zürj. *i hangra utalnának (l. OL. 180); TOIVONEN az eltérést (az osztj. ə-t) azzal magyarázza, hogy az osztj. szó második szótagjában hangsúlyos teljes magánhangzó volt, és így az első szótagra csak gyenge hangsúly esett. A vogul szó — mint mondtuk — valószínűleg osztják eredetű jövevényszó.

EtSz. I, 1091. L. még *csira* és *sarok*.

darázs (*darázst*, *darázsok* NySz., újabban *darazsat*, *darázsak* is) 'vespa; Wespe' [*Daras* szn. 1388. OklSz., kn. *darazt* XIV. sz. v. BesztSzj.].

Ezt a szót a következő szóval próbálják egyeztetni:

v o t j. (MUNK., VotjSz.) Sz. *durinči* 'darázs', (MUNK.: AkÉrt. XXVII, 73) G. *durinši*, J. *durinči*, G. *dirinci*, Szl. *dirinči*, U. *dirinti*, K. *durinči*, Szam. *durintj* ua.; (WICHM.: FUF. XI, 231) MU. J. *durintši*, MU. *duruntši*, J. (ISL.) *durinši*, G. *drintši* 'Wespe'; (WIED.) *dröntsi*, *dryntsi*, *duryntsi* ua.

A votják szóban UOTILA (Kons. 367) -*n* képzőt lát, melyhez még -*tši*, -*tši* képző járult volna; ezekről a kicsinyítő képzőkről l. Uot. i. m. 349, AMIN. 23, MUNK.: NyK. XVIII, 151, Toiv., Affr. 164, LEHT., AbIS. 135, 208, 210.

Már UOTILA (i. m. 367) utal arra, hogy a *durínsi* végső eleme a votj. (MUNK.) *majsj*, K. *majse* 'poszméh, erdei v. vadméh; Hummel', (WICHM.: l. W.-UOT. 355) *maj-si* 'Hummel' második tagjával azonos. A votj. *-si*, *-si* megfelel a zürj. *zi* 'Bremse, Wespe' szónak és a votj. *maj-si* megfelel a zürj. *ma-zi*, *ma-zi*, ill. *mala-zi* 'méh' (tkp. 'méz-méh') szónak.

Mindenképpen valószínűbbnek látszik azonban és hangtanilag is természetesebb egy **durin-si* > *durintsi* fejlődés fölvétele, és ezért — minthogy egyébként is feltűnő ez az egyetlen példa a különben is elég ritka két kicsinyítőképzőnek ilyen összekapcsolására — helyesebbnek látszik, ha abból indulunk ki, hogy a votj. szó eredeti alakja (a *maj-si* elnevezéssel párhuzamosan) **durin-si* volt. Ebből fejlődhetett egyfelől *durintsi*, *drintsi*, *dröntsi*, *drints*, másfelől *drinti* és esetleg *durinti* is.

A votj. szó első részének sok változata arra enged következtetni, hogy vagy hangfestő, vagy idegen eredetű szóval van itt dolgunk. Az utóbbi lehetőség figyelembevételével arra gondolhatunk, hogy itt a 'hereméh' jelentésű orosz *труппень* szó átvételével van dolgunk. Jövevényszavaknál sokszor nehéz a hangváltozás menetét nyomon követni (vö. pl. PAUL, Prinzipien⁵ 396); esetleg metatézis felvételével **trunt* alakból indulhatunk ki, a **truk*-kapcsolatból pedig ugyanúgy lehetett **tur-*, mint pl. a votj. (MUNK.) Sz. *durug*, K. *drug* 'egyszerre' szóban, — mely orosz *одыг* szóra megy vissza (vö. zürj. *drug* ua.; l. KALIMA, RLS. 48, 30; — vö. még pl. votj. MUNK. *kiros*, *kiros*, *kros*, *kres* 'kereszt' < or. *крест*). Nagyobb nehézséget jelent a szókezdő zöngés *d* megmagyarázása a *durintsi* stb. alakokban. Lehetségesnek tartom, hogy itt az orosz *дурной* (állítm.: *дурен*) 'csúnya, utálatos, rossz, kellemetlen', vagy a *дурень* 'ostoba fickó' alakok hatásával van dolgunk; ezt a hatást elősegíthette az is, hogy az or. *труппень* jelentése nemcsak 'hereméh', hanem (éppúgy, mint a m. *here* szóról) 'lusta ember, naplopó, ingyenélő' is.

De akárhogyan magyarázzuk is a votj. szót, a m. *darázs* szó nem függhet vele össze. A *darázs* alak természetesen eredetibb **darás* alakra megy vissza (a *zs* a magyarban tudvalevőleg nem eredeti hang; l. pl. BÁRCZI, MHTört.² 112), *-s* végződése tehát lehetne eredeti fgr **ńc* folytatása, csak hogy a m. szót legfeljebb egy votj. **durin* alakkal lehetne egybevetni, akár a **-si* 'hereméh' szó, akár pedig a *-tsi* képző rejlik a szó végében, de hiszen az is lehetséges, hogy a **durin* *ń*-eleme is képző, miként UOTILA gondolja.

Érdekes — bár a két szó között bizonyára semmi összefüggés sincs —, hogy az osztjában van egy a votjakk *durinti* szóra emlékeztető rovarnév: (KT. 1021) *tārənfi*: Trj. *'i:kiṭā rənfi* 'Libelle', (PD. 189, 956, 2436) J. *ṭkṭ-tārənfi* 'Wasserjungfer, Libelle'.

WICHMANN: FUF. XI, 231, EtSz. I, 1275—6, SZINNYEI, NyH.⁷ 144, BÁRCZI, SzófSz. 48, UOTILA, Kons. 367, LEHTISALO, AblS. 135—6, MOÓR: ALH. II, 420 (m., votj.).

dög (*dögöt*) 'cadaver; lues, pestis; Aas; Seuche, Pest; Gift' [*Deg* szn. 1240. kör. OklSz., kn. XV. sz. e. f. JókK.] (SzófSz.).

Eddig a következő szavakkal egyeztették: z ü r j (W.-UOT.) V. Sz. Pecs. U. *doi* 'Verletzung, Wunde' (V. Sz. U.), 'Schmerz' (Pecs.); Lu. *jur-doi* 'Rotz der Pferde' | v o t j. (MUNK.) Sz. Mal. G. *däj* 'nyavalya, nehéz betegség; ragadós betegség; schwere Krankheit; Pest, Seuche'; *kil-däj* 'nyavalya; megrottás, betegségeket terjesztő szellem'; G. *sul-däj* 'hasrágás, hascsikarás', (WICHM.: FUF. XI, 231—2) J. G. *dej* 'angeborene Krankheit, innere schwere

Krankheit' (J.), 'Bruch' (G.), (WIED.) *döi* 'Verderben, Elend, Leiden, Beschädigung, Krankheit; Verhexung, Zauber; Gift' | cser. (WICHM.: FUF. XI, 232) U. *tujū*, T. *tūjā* 'krank', J. *tujc*, B. *tujō* 'mager, abgemagert, hager, dürr', U. T. *tujeskem* 'erkranken', (Tschert. 1250) U. *tūjā*, *tujū* 'krank'; (PAAS.—SIRO 146) *tujō* U., TR. 'mager; kränklich, krank', U. *tujā*, TR. (ZEML.) *tujō*, VASZ. *tuj*; *tujeskem* 'mager werden, abmagern'; (SZIL.) *tujū* 'beteg; krank', (TR.) *tuj* 'krank'; *tujesk-* 'beteg lenni; krank sein'.

A szóbelseji, ill. szóvégi m. -g permi és cser. megfelelői WICHMANN szerint ugyanazok, mint a m. *jég* ~ zürj. *ji*, votj. *je* (< *jsi), cser. *ij*, *i* esetében; a FUF. XIV. kötetében (119) még arra hivatkozik, hogy a m. ~ zürj. hangmegfelelés ugyanolyan, mint a m. *vég* ~ zürj. *vji* szóban (pl. U. *ta vjędz* 'bis hierher', P. *ked vi* 'bis wohin? bis zu welcher Grenze?'). Ezekben szerinte a zürj. *i* fgr. *η-re, a m. -g pedig *ηk-ra megy vissza és itt az -*η*-sor és *ηk*-sor keveredett egymással. (SZINNYEI: NyK. XXXVIII, 279 kk. szerint a m. -g az *η (*ηη*) ~ *η erős fokának a képviselője, NyH. 7 47 szerint itt fgr. *η ~ *γ > *γ-vel van dolgunk.) Az EtSz. (I, 1400) elfogadja a *dög* szó WICHMANN-féle egyeztetését és hozzáteszi, hogy „a permi és cser. *j*, *i* fgr. hangzóközi *η (= magy. *g*) képviselője”. Tudomásunk szerint az egyetlen szó, amelyben csakugyan az említett hangok (m. -g, permi és cser. *i*) jelentkeznek, a *jég* szó; minthogy azonban *dög* szavunknak többi rokon nyelvbeli megfelelőit nem ismerjük, kérdés, hogy megnyugtató-e ez az analógia. (Azok a szavak, amelyekre WICHMANN még hivatkozik, *hág* és *fog*, vagy nem tartoznak ide, vagy más megfelelést mutatnak a permi nyelvekben; l. SZINNYEI: NyK. XXXVIII, 279). A m. *vég* ~ zürj. *vji* egyeztetés jelentéstanilag nem meggyőző, bár UOTILA (Chrest. 180) is elfogadja, és egyik kétes etimológia nem igazolhat egy másik kétes egyeztetést.

A szóvégi mássalhangzók tekintetében tehát nehézségek vannak, a magánhangzók azonban már határozottan ellene sólnak az egyeztetés valószínűségének. A magyar szó magánhangzója *ö* < zárt *ē; ezzel szemben a cser. szó magánhangzója *u-ra megy vissza, a zürjén szó a keleti permjában is (GENETZ és LYTK., Chrest. 99 szerint) nyílt *o*-val hangzik, ez a hang pedig nyílt *ä-re megy vissza. Őspermi zárt *e esetén a zürjénben (a felsősziszolaiában *o*-t) a keleti permjában *u*, *u*-t kellene találnunk, mint pl. a zürj. V. Le. I. *tojnī*, U. *tojnīs* 'zerstossen, stampfen, zerstampfen', KP. (GENETZ) *tjji* (*y = u*) 'stossen' ~ votj. (MUNK.) Sz. *tuj-*, Uf. *tūj-* 'dugni, bedugni, betolni', (WICHM.; l. W.—UOT.) *tujinī* szóban (l. ITK.: FUF. XXXI, 271, 305, 321, 325), amelynek valóban van is m. *ö*-hangzós megfelelője: *töv-ik* 'szúr' (ebből: *tövő* > *tű*) (l. UOT., Chrest. 161; l. még PAAS.: NyK. XLI, 378). Minthogy ezenfelül a szókezdő mássalhangzó (m. *d-* ~ permi *-d-*) is kétesé teszi a fenti egyeztetést, a m. szót külön kell választanunk a fenti cser. és permi szavaktól és egyelőre ismeretlen eredetűnek kell tekintenünk.

WICHMANN: FUF. XI, 231, XIV, 119 (m., zürj., votj., cser.), Tschert. 1250 (m., cser.); EtSz., SzófSz. (m., zürj., votj., cser.), Moór: ALH. II, 420 (m., zürj., votj.).

dug 'occulo, stipo, occulto, abscondo; stopfen, verbergen, einstecken, verstopfen' (*bedug* 'obturo, obstruo, ingero, stipo; verstopfen' XV. sz. e. f.: *Bel dugak az sebnek helytt ruhaul es gyapotual* JókK. 68; *be dugazoloie* ['bedugaszolóé'] DöbrK. 116. Alakváltozatai: *gyug*, *gyuk*; *dag-*, *tag-* EtSz.).

~ m o r d v. (PAAS., Chrest. 1133) E. *tongoms*, M. *tongâms* 'hineinstecken' | finn: *tunkea* 'vi trudo quid in locum arctum, arcte intrudo, arctans pello l. premo' (RENVALL.).

A m. szó -g hangja eredeti finnugor *ŋk ~ *ŋg-re megy vissza, és így a mdv. -*ŋg*- és finn -*nk*- szabályos megfelelője. Az eredeti szókezdő *t- a magyarban a *dug*-beli zöngés g hangnak a hatása alatt zöngésülhetett. A magánhangzók megfelelésére vonatkozólag vö. pl. m. *tud* ~ finn *tunte*- 'érez, ismer'; fi. *purra* 'harap' ~ md. E. *potems*, M. *potâms* 'kauen, nagen, zerfressen'; m. *új* ~ fi. *uusi*, mdv. *od* 'ua.'

Szavunkat más szavakkal is akarták egyeztetni; de egyik ilyen kísérlet sem meggyőző.

WICHMANNT (FUF. XI, 232) követve, többen idevonták még a következő v o t j. szót: (MUNK.) *dong-* 'taszítani, tolni, odébb rúgni; dugni, bele-dugni', (WICHM.) U. G. *dongînî*, MU. J. M. *dongîni* 'stossen, einen Stoss geben, hineinstossen, stechen, stecken, einstecken', továbbá MUNKÁCSI (NyK. XXV, 281) nyomán a következő v o g u l szót: T. *tun-* (*ti äs ju-tunultun këräk* 'ezt a likat be kell dugni'). Azonban WICHMANN maga is (és már előtte BUDENZ, MUSz. 261) utalt arra, hogy a votjában g-t várnánk és a nazális megmaradása szokatlan; ezért *dug-* szavunknak a votják szóval való egyeztetését kétesnek mondotta BUDENZ: i. h., Uot., Kons. 366, LIIMOLA: FUF. XXVI, 82, EtSz., SzótSz. Ha még hozzávesszük, hogy a szókezdő mássalhangzó megfelelése is feltűnő (l. *darázs* és *dög* alatt), akkor a votják szót kénytelenek vagyunk ebből a csaláladból kirekeszteni. A votj. szót egyébként LIIMOLA (FUF. XXVI, 200) — valószínűleg megfelelőbben — a vog. (MUNK.) KL. *töyi* 'ökkel, dőf', (KANN.; l. LIM. i. h.) P. *töy-*, KL. *toy-*, FL. *töβ-* stb. 'mit den Hörnen stossen', P. *tökät-* stb. 'stössig sein' szóval egyeztette. — Ami a MUNKÁCSI által a *dug-* szó családjába vont vog. T. *tun-* szót illeti, ez LIIMOLA jól megokolt véleménye (FUF. XXVI, 82) szerint a T. (KANN.) *jü. tünçü.lt-* 'zustopfen, verstopfen (die Flasche mit einem Pfropfen, Kork)' szóval azonos, ez pedig a T. *tünçü.l'* 'Pfropfen, Kork, Stöpsel' szó származéka; minthogy pedig ez a szó magashangú, nem egyeztethető a m. mélyhangú *dug* szóval. (Ez a vog. szó LIIMOLA szerint az osztj. (OL. 80) *tönk* stb. 'Holznagel, Keil' és a lapp N. *sagge* 'paxillus, acus reticularia', K. *sainke* 'Pflock, Zwecke' szóval tartozik egyívé.) LIIMOLA (FUF. XXVI, 200) lehetségesnek tartja, hogy *dug* szavunkkal (és fi., mdv. megfelelőivel) a vog. (MUNK.) É. KL. *toçeri* '(maga alá) gyúr (É.), visszanyomkod (KL.)', (KANN., Vok. 111) TJ. TCs. *töçr-*, FL. Szo. *töçr-* stb. 'stopfen' egyeztetendő; ezt az utóbbi szót GOMBocz (NyK. XXXI, 364) kételkedve csuvas eredetűnek magyarázta, de ez az egybevetés téves (l. KANN.: FUF. XVII, 234).

Egyesek (MUSz. 261, DONNER, VglWb. I, 110, SZINNYEI: NyK. XXXVIII, 277—8) a *dug* ige csoportjába sorolták a lapp *cogge-* 'farcire, ingerere', lpÉ. *cogga-* 'stecken, stopfen' szót is, de ennek az egyeztetésnek ellentmond a szókezdő c (l. WICHM.: FUF. XI, 232). T. ITKONEN (MSFOu. LVIII, 46) a finn *tunkea* szóval egyezteti a lpKo. *tuŋčëv*, -*čäm* 'koota kasvavia jākälä (käsini)', 'növé zuzmót kézzel szedni' szót, de a két szó jelentése meglehetősen eltér egymástól. Ugyancsak jelentésbeli nehézségek szólnak az ellen, hogy — miként PAAS.—SIRO 143 kételkedve felteszi — a finn *tunke-* szót a cser. *tonedgm* 'zum Kopfkissen machen od. sich unter das Haupt legen' szóval lehetne összekapcsolni (? vö. még SZIL. *tonezemäs* 'vánkös'), bár a vog. *toçri*,

toxéri esetében LIIMOLA feltevése szerint egészen azonos jelentésváltozásra lehet gondolni.

A *dug* szó fent felsorolt alakváltozatai közül a *gyug*, *gyuk* SIMONYI meggyőző magyarázata szerint (I. Nyr. XLVI, 296) a *dug* és a 'szúr' jelentésű *gyak* ige keveredéséből keletkezett. Nincs kielégítő magyarázatuk a *dag*-, *tag*-alakoknak (*bel dagazwlaa* [~ 'bedugaszolá'] ÉrdyK. 95, *bel tagazwltok* ['bedugaszoltuk'] uo. 96). BUDENZ (MUSz. 248, 261) ezeket az alakokat azzal magyarázza, hogy a m. *dug* egy szócsaládba tartozik a *dagad* szóval; minthogy ez a magyarázat nem meggyőző, vagy alakkeveredésre gondolhatunk (vö. *dagaszt* mellett *ffel tagasztot teeztath* JordK. 34) mint a *gyug*, *gyuk* esetében, vagy egy különálló szóval van dolgunk az itt tárgyalt *dag*-, *tag*-ban.

Szavunknak a törökségben is van megfelelője (oszm., kaz. stb.: *tyk*-'feststopfen, festdrücken, hineinstopfen, hineindrängen, verstecken' stb.); I. BUDENZ: NyK. X, 80, NÉMETH: NyK. XLVII, 75.

A m. *dugó* szóra, illetőleg ennek *gyugó* alakjára megy vissza a szlovák *ďugov* 'a boglyakemence nyílása elé tett előte' (EtSz. I, 1433).

LIIMOLA: FUF. XXVI, 81—2, PAASONEN, MordwChrest. 1133, COLLINDER, FUV. 120 (m., mdv., fi.); BUDENZ, MUSz. 260—1 (m., mdv., fi., lp.); MUNKÁCSI: NyK. XXV, 281 (m., vog.); UOTILA, Kons. 366 (m., vog., mdv., fi.); SZINNYEI: NyK. XXXVIII, 277 (m., vog., mdv., fi., lp.); NyH.⁷ 39 (m., vog., mdv., fi.); DONNER, VglWb. I, 110 (m., fi., lp.); WICHMANN: FUF. XI, 232, EtSz. I, 1431—3, SzófSz. 54—5 (m., vog., mdv., fi., ? votj.); NÉMETH: NyK. XLVII, 75 (m., vog., mdv., fi.; tör.).

hull 'cado, caso, decido; fallen, abfallen, niederfallen' [? 1300 kör. ÓMS.; *le hulnac* XV. sz. m. f. MünchK., *hwllanak* 'ceciderunt' XVI. sz. e. n. JordK.; *hullat* fn. 1300 kör. ÓMS.]

~ vog. (MUNK.—SZIL.) É. *ħuli* 'hámlik'; sich schälen', P. *khulti* 'lehánt; abschälen', (MUNK., VNGy. II, 643) É. *ħuli* 'hámlik, leválik (a fakéreg)'; (KANN.—LIIM.: MSFOu. XCVIII, 143) AK. *ħó*-a, KK. *ħu*-a, FK. *ħuy*-l-, P. *ħu*-a, AL. *ħul*-, FL. *ħyul*-, Sz. *ħy*-l- 'abgehen, sich lösen (Rinde des Baumes)', (AK., KK., FL., Sz. még:) 'sich erheben (die Sehne des Beines z. B. beim Skilaufen, die des Armes z. B. beim Eishacken)'; FL. *ħyull*-, Sz. *ħyull*- 'abziehen (Birkenrinde)'

Nemcsak *hull* szavunkat, hanem azokat a rokonnyelvi szavakat is, melyeket vele egyeztetni próbáltak, más-más módon iparkodtak rokonítani, meggyőzőnek azonban csak a fenti egybevetés látszik. BUDENZ (NyK. VI, 407, MUSz. 81, 121) és MUNKÁCSI (KSz. VIII, 341) téves elgondolásait mellőzve, megemlítjük, hogy DONNER (VglWb. I, 62), WICHMANN (FUF. XI, 215) és STEINITZ (Vok. 23) a következő szavakkal egyeztetették szavunkat: vog. (MUNK., VNGy. II, 639, 752) É. *ħāli*, *ħwāli* 'megszűnik, elvész, eltűnik', *ħāls k*-. 'kopik' | osztj. (OL. 110, KT. 375) FD. *ħōpa*- stb. 'ein Ende nehmen (Brot, Menschen u. a.), vergehen, abgenutzt werden (z. B. Kleidung)' | zürj. (W.-Uot.) V. *gīlavni*, I. *gīlōni* 'streuweise und allmählich herabfallen, abfallen, ...' (V), 'herabfallen, abfallen, ausfallen, ausgehen, krümeln' (I) | mordv. (PAAS., Chrest. 158) E. *kaladoms*, M. *kaladoms* 'zerfallen, zerbrechen, abgenutzt werden' | lappN. *gollat* 'elabi, obsumi, consumi'; (NIELS.) *gollát* 1. 'go, pass, pass by (of time)'; 2. 'decrease, become exhausted, through being used, get used up (of money, food)'; 3. 'get worn (the worse for wear)' | finn *kulua*

'sich abnutzen, verschleissen, verbraucht werden, drauf gehen, sich vermindern, vergehen'.

A zürj. *gǫlavni* azonban TOIVONEN (FUF. XX, 54—5) szerint a következő osztj. szóval tartozik együvé: (KT. 398) Ni. *kǫlǫjtǫ* 'sich zerkrümeln (das Eis im Frühjahr)', Ni. *kǫlǫmtǫ* 'zerfallen, auseinanderfallen (z. B. das Eis im Frühjahr, ein gebundenes Büschel)', Kaz. *kǫlǫm'ǫ, ǫrg k.* 'zerfallen, auseinanderfallen (ein spack gewordenes Gefäss; ein Haus, Boot u. a., wenn es alt wird); sich zerkrümeln (das Eis im Frühjahr)'. És talán nem közvetlenül egyezik a zürjén—osztj. szóval, hanem osztják eredetű jövevényszó a vogul (MUNK.—SZIL.) É. *kǫlǫti* 'verstreut werden', (VNGy. I, 215: *kwolas jol-kǫlǫts* 'a liszt szétszóródott'), (KANN.—LIIM.: FUF. XXVI, 84) FL. *kǫlǫ* 'd' 'abgetragen, abgenutzt werden (Kleider); zergehen, so dass nur die Gräten übrig bleiben (Fische, wenn sie lange gekocht haben)' (l. LIIMOLA: FUF. XXVI, 83—4). LIIMOLA (MSFOu. XCVIII, 143) lehetségesnek tartja, hogy a zürj. szó együvé tartozik a m. *hull*, vog. *ħuli* és az osztj. *kǫlǫjtǫ* igékkel, azonban a jelentésbeli eltérések nem szólnak ennek az egyeztetésnek a helyesége mellett. UOTILA is (SyrjChrest. 79) a zürj. szót nem a m. *hull*, hanem csupán az osztj. *kǫlǫmtǫ* szóval egyezteti, a vog. *kǫlǫti*-ről ő is lehetségesnek tartja az osztj. eredetet. — BÁRCZI (SzófSz. 128) nem tartja meggyőzőnek a WICHMANN-féle egyeztetést (l. kevésbé határozottan TA. 16) és nem tekinti lehetetlennek, hogy a *hull* és a *hal* ige azonos ősrre megy vissza; ebben az esetben a WICHMANN-féle egyeztetés is számításba jöhetne.

A m. *hull* és a zürj. *gǫlav-* egyezése WICHMANNnak egyik érve volt a szókezdő zürj. *g* ~ m. *h* megfelelés mellett; ez azonban éppúgy nem bizonyult helytállónak, mint a hasonló hangmegfelelés igazolására felhozott m. *húr* szó egyeztetése (l. *húr* a.).

LIIMOLA: MSFOu. XCVIII, 142 (m., vog., osztj., zürj.); TOIVONEN: FUF. XX, 54—5 (zürj., osztj. > vog.). Helytelenül: DONNER, VglWb. I, 62, WICHMANN: FUF. XI, 215, STEINITZ, Vok. 23.

húr 1. 'intestinum; Darm'; 2. 'chora, fides; Saite'. [XV. sz. e. f. *ǫhvrocobol* 'a visceribus suis' BécsiK. — *hurka* 1. 'intestinum; Darm'; 2. 'faliscus venter, lucanica, farcimen, botulus; Bratwurst, Leberwurst, gefüllter Magen' XVI. sz. e. f. Murm.]

? ~ s z a mJ. (CASTR.) *hurku* 'Schnur'; (LEHT. 201—2) O. *ħurǫkkǫ*, Szj. U.—C. *ħurǫkkǫ*, K. *ħurǫkkǫ*, Nj. *ħurǫkkǫ* 'aus Renntiersehnen geflochtener Strick (womit die Last im Schlitten festgeschnürt wird)'; (KLAPROTH) O. *ħurkǫ* 'Strick' | Taigi *kǫrǫ* 'ua.'

A m. szó eredeti jelentése 'bél', ebből fejlődhetett a 'bélből való húr' → 'húr' jelentés (l. pl. HORGER, MSzav. 82—3). Hasonló jelentésfejlődés más nyelvekből is ismeretes (l. pl. TOIVONEN: FUF. XVIII, 191). Régebben (WICHMANN, SAUVAGEOT) a következő finnugor szavakkal egyeztetették szavunkat: v o g. (MUNK.) É. *kiwar, kiwr* 1. 'belső; das Innere', 2. 'üreg; Höhle, FT. *kwǫr, kǫr, kar* 'belső, Inneres' stb., (VogNyj. 88) *kiwrǫn ut* 'üreges valami' = 'a táltekno, melyből [a medve húsát] eszik' | z ü r j. (WUor.) V. Sz. L. I. U. P. *gǫrk* 'das Innere (des Körpers), Eingeweide (beim Menschen und Tier) (V. Sz. L. P.), Leibeshöhhlung (Sz. P.)' stb. | v o t j. (MUNK.) Sz. *gǫrik, gǫrk*, Kaz. *gerek* 'odú; Höhle, Höhlung', (WICHM.: FUF. XI, 204) J. M. Sz. *gǫrk*, G. *gǫrt* 'Höhhlung (im Baume)' | c s e r. (WICHM., Tschert. 455, FUF. XI, 204) nyK. *kǫrǫ*, kU. *kǫrǫ* stb. 'das Innere' | m o r d v. (PAAS., MChr. 341)

M. *kârga*, E. *kîrga*, *kîrga*, *korga* 'Hals' | f i n n *kurkku* 'Kehle, Gurgel, Rachen, Hals, Schlund, dünnerer Teil von etw.'. A most felsorolt vog. z. vj. cser. md. fi. szavak csakugyan együvé tartozhatnak,¹ de a m. *húr* szótól különválasztandók. A m. szókezdő *h*-nak WICHMANN szerint ugyan több szóban felel meg *permi g* (l. FUF. XI, 213), de ezek a szóegyeztetési részint tévesek, részint kétesek (l. még *hull* a.). Teljesen tévesek a még régebbi egyeztetések (BUDENZ, MUNKÁCSI, SZINNYEI NyH.¹⁻²), amelyek szerint szavunk az o s z t j. (OL. 142) FD. *su't*, O. *so'l* stb. 'Darm', z ü r j. (WUOT.) Sz. Pecs. L. *sul* stb. 'Darm; Gedärme, Eingeweide', v o t j. (MUNK.) *sul* 'bél; hurka; Darm', m d v. (PAAS., MChr. 962) M. *sulä*, E. *sulo* 'Darm', cser. (WICHM., Tschert. 1089) nyK. *šol* stb. 'Darm', fi. *suoli* 'ua.', lp N. *šoalle* 'ua.' szavakkal függne össze; ezek az utóbb idézett finnugor szavak szintén együvé tartoznak (l. pl. PAAS., s-Laute 32), de szókezdő mássalhangzójuk nem teszi lehetővé a m. *húr* szóval való egyeztetésüket.

Az idézett számojéd szóval TOIVONEN egyeztette szavunkat (FUF. XVIII, 190); egyeztetését kérdőjellel elfogadja COLLINDER (FUV. 15). A számojéd *-ku*, *-kkü* kicsinyítő képző (l. Toiv.: uo. 191); azonban talán figyelembe veendőek LEHTISALO (Wb. 202) következő adatai: O. *zurkkö*, T. *zurkkö* 'mit dem Schleppbeutelnetz fischen'.

Szavunkat altaji szavakkal hozta kapcsolatba SAUVAGEOT (Rech. 87), de az általa idevont szavak a zürj. *girk* stb. csoportjához tartoznak. VÁMBÉRY (NyK. VIII, 153) török eredetűnek gondolta szavunkat (de l. BUDENZ: NyK. X, 102 és 75). JENSEN (Hirt-Festschr. II, 176) és COLLINDER (Indoural. Sprachg. 59—60) a m. szót indoeurópai szavakhoz kapcsolja.

TOIVONEN: FUF. XVIII, 190 (m., szám.); BUDENZ: NyK. VI, 407, MUSz. 137—8, MUNKÁCSI: Nyr. XII, 443, SZINNYEI, NyH.¹ 37,² 45 (helytelenül, a finn *suoli* csoportba sorolták); WICHMANN: FUF. XI, 203—4, 216, SAUVAGEOT, Rech. 87, BÁRCZI, SzófSz. (a vog. *kiwær* családjával egyeztették).

késa, *kisa* 'seditio; Aufruhr' (XV. sz. m. f. MünchK., *késás* 'seditiosus; aufrührerisch, kampflustig' MünchK.; *Kysas* sz. n. 1389. OklSz.; *kisál* 'certo; streiten, kämpfen' XV. sz. m. n. JókK.; *késaság* 'seditio' MünchK.; *késáلكodik* 'certo, pugno; streiten, kämpfen' XVI. sz. e. n. JordK.; *késáلكodás* 'certamen; Kampf, Streit' XV. sz. m. f. GuaryK. — *kisál* (*kisál*) 'bosszant, ingerel, veszekszik, incselkedik', *kisáلكodik*, *kisáلكodik*, *kisáلكodik*, *kisáلكodik*, *kisáلكodik*, *kisáلكodik*, *kisáلكodik* 'ingerkedik, kötekedik, csintalankodik, pajzánkodik, civakodik, veszekszik; sivalkodik' MTSz..]

(?) ~ v o g. (M.—SZIL.) É. *käsi* 'versenyez; wettstreiten', (VNGy. II, 0515, 655) KL. *käsi* 'versenyez, versenyt fut', (uo. II, 475) KL. *käsunkwa* 'utólérti s túlhaladni lovon egyik a másikat, lovon versenyt futni'; (CSERNY.) *kas* 'játék, verseny, futtatás', *käsunkwa* 'versenyezni, versenyt futni' | o s z t j. (KT. 438) FD. *kästä* 'wetteifern, um die Wette tun, um die Wette laufen', V. *kästä* 'laufen (Pferd)', Ni. *kästä*, Kaz. *kästä*, O. *kpstä* 'wetteifern, um die Wette laufen od. fahren od. rudern'; (PD. 743) K. *käsem* 'wettlaufen'; (CASTR., PATK.) *käsem* 'um die Wette laufen', (STEINITZ, Ovd. I, 62, II, 101) Szi. *kas* 'um die Wette etwas tun; wettfahren', Kaz. *kas* 'id.; um die Wette arbeiten, соревноваться (im sozialistischen Wettbewerb)'.¹

¹ Ezekről azonban l. most TOIVONEN-ITKONEN-JOKI, SKES. II, 245.

A magyar *s* finnugor *ć-re mehet vissza, mint *ős, rés* szavaink *s* hangja (l. Toiv., Affr. 232), az osztják *s* is lehet a finnugor *ć folytatása (l. Toiv., i. m. 156—7, 166—7, 231). A vogulban azonban *ś* (*š*) hangot várnánk. A vogul szó *s* hangja valószínűvé teszi, hogy — miként Toivonen is (SKES. 201) feltette — a vogul szó osztják eredetű jövevényszó; e mellett szólna az is, hogy a vogul szót a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint, úgy látszik, csak az északi nyelvjárások ismerik. Az osztják szó magánhangzója eredeti *a-re mutat (l. ÖL. 204) és megfelelhet a m. *í*-nek, mint pl. *szív* szavunkban, vagy — ami a mi szempontunkból még fontosabb — *é*-nek, mint pl. *mély* szavunkban. Eszerint szavunk magánhangzója finnugor *e-re, vagy (STEINITZ, Vok. 28 szerint) *ě-re mehet vissza.

A fenti obi-ugor szavakat másképp rokonította Toivonen és Paasonen — Donner. Toivonen (SKES. 200—1) szerint ezek az obi-ugor szavak, illetőleg, minthogy a vogul szó talán osztják eredetű jövevény, az osztják szó talán (kérdőjellel) a finn *kisa* 'leikki, tanssi, karkelo, telme; raivo; kiima' ('játék, tánc, lárma, tombolás...'), valamint a lpN. *giš¹še, giš¹šo* 'veszekedés, pör, lárma, zaj, zavargás' szóval tartozik együvé, de egyeztetését maga is kétesnek tartja. Paasonen—Donner (753. sz.) szerint az említett obi-ugor szavak a régi magyar *küszöd*- 'luctor; ringen, kämpfen' rokonai. Ez az egyeztetés azonban a magánhangzómegfelelés szempontjából nem meggyőző. A *küszöd*- igét Budenz (MUSz. 54) a finn *kiskoa* 'kiszakítani, leszakítani, lefeszíteni, kihúzni' szóval próbálta összekapcsolni. Érdekes, hogy ezzel a finn *kiskoa* igével (mely valamennyi itt említett szótól teljesen távol áll; l. Toivonen, SKES. 200) viszont Wichmann (l. Liimola: MSFOu. LXVII, 250) az itt tárgyalt *késa* szavunkat akarta egyeztetni, hozzávéve még a vogul *yasi* 'vág, ránt' igét. (Az egyeztetés téves voltáról l. Toivonen, Affr. 69, 66, Liimola: i. h.). *Késa* szavunkat Budenz (MUSz. 23) a fent említett finn *kisa* 'játék, tánc, lárma, tombolás', továbbá a mordv. *kište*- 'táncolni', cser. *kušt*- 'táncolni' szavakkal egyeztette, Hunfalvy (NyK. V, 424) a lapp *giššje* szóval (l. fent) rokonította, Donner pedig (VglWb. I, 28) a lív *kāž* 'Zorn, Wut', mordv. E. *kāž-ev* 'zornig', M. *kāž-i* 'böse, heftig, stolz' szavakkal vetette egybe.

Helytelenül: Budenz, MUSz. 23 (m., f., cser., mdv.); Hunfalvy: NyK. V, 424 (m., lp.); Donner, VglWb. I, 28 (m., lív, mdv.); Wichmann (l. Liimola: MSFOu. LXVII, 250) (m., vog., f.).

: FOKOS DÁVID

A magyar *húsz* 'viginti' számnév etimológiájának kérdéséhez*

I. A számfogalmak kialakulásának története kitűnően szemlélteti, hogy a primitív ember mily lassan jutott el az absztrakt fogalmak megalkotásáig. Erre vonatkozólag EWALD FETTWEIS „Das Rechnen der Naturvölker” c. munkájában (Leipzig 1927, 56—7. l.) a következőket írja: „Die in Frage stehende Erscheinung, gewisse im ersten Kapitel auf S. 3 besprochene Tatsachen, daß man außerdem bei manchen Völkern z. B. in Nordwestamerika noch Umänderungen der Zahlworte antrifft, die nicht nur von der Art des gezählten Gegenstandes, sondern auch von den sonstigen näheren Umständen des Zählens abhängen, schließlich die Tatsache, daß wieder bei anderen Völkern wie bei den Mikmakindianern in Nordamerika die Zahlworte nicht Adjektive, sondern Verben sind, die nach allen Regeln der Kunst konjugiert werden können, alle diesen Feststellungen zeigen, wie eng ursprünglich die Zahlvorstellung mit der Vorstellung der gezählten Gegenstände, ja mit der Vorstellung der Gesamtvorgänge und Umstände, in die sie sich hineinverwoben findet, verknüpft ist, wie sich erst allmählich davon loslösen kann, wie schwer es also ist, den Relationsbegriff der Zahl zu fassen.

Ganz ähnlich wie bei Naturvölkern ist es bei Kindern, und zwar zunächst im vorschulpflichtigen Alter. Die Zahl erscheint als Eigenschaft besonders interessanter Dinge und kann nicht ohne weiteres davon losgelöst und auf andere Dinge übertragen werden. Dies geschieht nur ganz allmählich. Der Mitteilung Wertheimers von den Völkern, die wohl Baumstämme und Geld, aber nicht Dörfer zahlen können, steht als Parallele die Mitteilung William Sterns zur Seite von dem 4 Jahre und 3 Monate alten Knaben, der auf die Frage des Großvaters, »Wieviel Finger habe ich?« antwortete: »Das weiß ich nicht, ich kann nur meine Finger zählen.«¹

Mindezek alapján nem meglepő az a körülmény, hogy a primitív embernek a számolási műveletek elvégzéséhez különféle segédeszközökre volt szükség. Számos adat tanúsítja, hogy a számoláshoz segédeszközül elsősorban a kéznek és a lábának az ujjai szolgáltak. Az első primitív számrendszerek éppen ezért szorosan kapcsolódnak az ujjakhoz. Az *öt* fogalma az egy kéz, a *tíz* a két kéz, a *húszé* pedig az egész emberéhez tapad. Így alakul ki az ötös, a huszas és a primitív tizes számrendszer.² Ez utóbbi minőségileg

* L. még: ALH. VIII, 343—60.

¹ A különféle számrendszerekre vonatkozólag l. még FETTWEIS munkáján kívül a következő munkát: W. SCHMIDT, Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde. Heidelberg 1926. (Kulturgeschichtliche Bibliothek. I. Reihe, Bd. 1.) 357—71. 1.: „Die Zahlssysteme”.

² SCHMIDT (i. m. 359—60) erről a következőket mondja: „Von größerer Bedeutung sind diejenigen Systeme geworden, die aus der Beobachtung der Fünffzahl der Finger an der Hand und der Zehen am Fuße hervorgehen.

Das reine Quinarsystem ist aber wohl nirgends zur Annahme gelangt; ich kenne nur das Beispiel des Saraweka, einer südamerikanischen Arawakensprache, bei der z. B. 10 = 2 Hände, 25 = 5 Hände ist. Überall ist es vielmehr in Verbindung

különbözött a mai tizes számrendszertől, mégpedig éppen azért, mert még a két kéz tíz ujjának a konkrét függvénye volt, ahhoz szorosán hozzátapadt, attól még nem tudott elszakadni, absztrahálódni.³

A primitív ember azonban csak akkor számolt, ha a konkrét körülmények erre rákényszerítették. Számképzeteit nem holmi játékosztön vagy a számsorok tudatos megalkotására való törekvés alakította ki, hanem a konkrét szükségletek parancsa. Ezért van az, hogy számos primitív nép úgyszólván a mai napig nem jutott túl a *kettő, három, négy, öt* illetőleg a *hat* stb. fogalmának a kialakításán. Mindaz, ami ezeken a számokon túl van, számára a *sok* határozatlan képzetével azonos.

A mai tizes számrendszerhez az ember nem egyszerre, nem egyenes úton jutott el. Hosszú kerülőutakat kellett bejárnia, míg a tizes számrendszer előnyeit felismerte s megtette számműveletei alapelvévé.⁴ Az e kerülőutakon

getreten entweder mit dem Dezimalsystem, das sich an die Zweiheit der Hände anschließt, oder dem Vigesimalsystem, das die Zweiheit der Füße noch dazu nimmt. Man war früher geneigt, das Quinarvigesimalsystem als das ältere von beiden zu betrachten. Wir sprechen uns hier noch nicht darüber aus, sondern halten die Möglichkeit offen, daß auch das Quinardezimalsystem unmittelbar aus dem systemlosen Zählen oder dem Paarsystem hervorgegangen sei.

Beim Quinardezimalsystem liegt der Gesamtreihe des Zählens nicht die Fünf, sondern die Zehn zugrunde, so daß also die nächst höhere Zahl nicht $5 \times 5 = 25$, sondern $10 \times 10 = 100$ ist. Aber jede Dekade ist quinar unterbrochen, und die Zahlen von 5 bis 10 sind zusammengesetzte Formen, entweder Additionen zu fünf, oder Subtraktionen von zehn, oder Bildungen des Paarsystems oder Mischungen von zweien oder dreien dieser Bildungsweisen. Auch die Zahl 10 selbst läßt oft genug noch einen zusammengesetzten Charakter = 2×5 oder = zwei Hände erkennen.

Man mag theoretisch den Satz vertreten, daß die Zahlen von 5 bis 10 alle durch Zusammensetzung entstanden seien. Aber man muß dann auch jedenfalls den Satz gelten lassen, daß es jetzt Sprachen gibt, bei denen eine derartige Zusammensetzung nicht oder sehr beschränkt ersichtlich ist, oder wo eine früher bestehende Zusammensetzung derartig verwischt ist, daß sie von dem praktischen Sprachgefühl nicht mehr empfunden wird. Wir haben alsdann ein reines Dezimalsystem vor uns.

Wenn das Quinarsystem mit dem Vigesimalsystem verbunden ist, so entsteht das Quinarvigesimalsystem. Es gilt hier betreffs der Entstehung der Zahlen von 5 bis 10 dasselbe, was beim Quinardezimalsystem gesagt worden ist. Die Zahlen 10 bis 15 sind Zusammensetzungen mit »zehn« in Additionsform, und auch die Zahlen von 15 bis 20 sind hier häufiger Additionsformen als bei den Zahlen von 5 bis 10. Oft aber beginnt bei »elf« auch schon die Zählung an den Zehen des Fußes: $11 = 1$ am Fuß, $15 =$ ein Fuß (vollendet), $20 =$ (beide Hände) beide Füße (vollendet), oder = ein Mensch."

³ Arra vonatkozólag, hogy primitív fokon a számolás mennyire szinte a testhez »tapad«, FETTERWEIS (i. m. 39) a következő érdekes példákat hozza fel: „In Afrika finden sich Gesten an Händen und Füßen für die Zahlen von 1 bis 20 unter den Bantunegern, z. B. bei den Bua, bei den Stämmen des Leopoldsees, bei den Gogo und bei den Nyandja, unter den Sudannegern z. B. bei den Baria, Kunama, Abarambo, Banda, Hausa und Asande oder Niam-Niam. Die Abaramba zeigen die Zahlen bis 5 mit einer Hand an, bis 10 mit beiden Händen, bis 15 mit beiden Händen und einem Fuß und bis 20 mit beiden Händen und beiden Füßen. Sie schlagen bei 10 beide Hände gegeneinander, bei 15 beide Hände auf ein Bein und bei 20 beide Hände auf beide Beine auf einmal. Die Niam-Niam umfassen, wenn sie 15 aussprechen, das eine Knie mit beiden Händen, offenbar um »10 + 5« anzudeuten. Für 20 haben sie zwei Worte. Wenn sie das eine aussprechen, so umfassen sie beide Knie mit beiden Händen, was offenbar »10 + 10« bedeutet."

⁴ A tizes számrendszer a gyakorlatban sokkal jobban bevált, mint a nehézkes, nehezen áttekinthető huszas számrendszer, ezért a kettő küzdelméből majdnem mindenütt a tizes került ki végül is győztesen. L. erre vonatkozólag SCHMIDT (i. m. 370—1): „Wir brauchen uns also nicht zu wundern, daß er [der totemistisch-vaterrechtliche

való bolyongás emlékeit valamilyen formában úgyszólván minden nyelv őrzi. Nyilvánvaló például, hogy az indoeurópai népeknél, amelyek egyébként már az indoeurópai alapnyelv korszakában eljutottak a tízes számrendszerig, a tízes számrendszert négyes számrendszer előzte meg.⁵ Erre mutat egyebek között az a körülmény, hogy a 'nyolc' jelentésű számnév duálisi forma, tehát *nyolc* = 'két négy'. A 'kilenc' jelentésű számnév pedig etimológiailag valószínűleg az 'új' jelentésű melléknévvel függ össze, vagyis a *kilenc* a *négy* kétszerese, a *nyolc* után következő *új* számot jelentette. Ugyancsak a régi idők emléke a 'húsz' jelentésű indoeurópai szám duálisi alakja is. Ez viszont arról tanúskodik, hogy valaha az indoeurópai népek ősei is a kéz és a láb ujjait használták számolási műveleteiknél segédeszközül. A latin *viginti*, óind. *vimśati*- jelentése ugyanis 'mindkét tízes', vagyis 'a két kéz és a két láb ujjainak összege'.⁶

Hasonló a helyzet az uráli nyelvekben is. A szamojédoknál *nyolc* = 'két négy'.⁷ Köztudomású továbbá, hogy a finnugor nyelvekben csupán a számsor első hat tagjának a neve azonos. A 'hét' jelentésű számnév már indoeurópai eredetű jövevényszó. Ez arra mutat, hogy a finnugor népek eredetileg egy hatos vagy hetes számrendszer kialakításáig jutottak el. Egy régi hetes számrendszer emlékei az ugor népek népköltésében mindenesetre kimutathatók.⁸

Ugyancsak ide sorolható az a jelenség, hogy a finnugor nyelvek a *nyolc* és a *kilenc* fogalmát a *tíz* fogalmához viszonyítva fejezik ki: *kettő a tízhez*,

Kulturkreis. — K. F.] auch bei der Bildung der Zahlwörter eine so lange Strecke, bis zu »zwanzig« hinauf, mit den Körperteilen zusammengeht.

Freilich ist diese Strecke zu lang, das System bleibt deshalb zu eng mit der materiell-sinnlichen Anschauung verknüpft und erhebt sich deshalb schwerer zu jener abstrakter Leichtigkeit, die ein Zahlwortsystem bei fortschreitendem Gebrauch der Zahlen erfordert. Auch sind die Zahlformen infolge der längeren Zusammensetzung schwerfälliger; die Zahlgesamtheit, die dem Zählen zugrunde gelegt wird, die Eikosade, die Zwanzigzahl, ist gegenüber der Dekade, der Zehnzahl, etwas zu groß und deshalb unübersichtlich und schwierig. Wo Vigesimalssystem und Dezimalsystem miteinander in Berührung treten, wird deshalb auch fast überall das erstere durch das letztere verdrängt."⁹ — A huszas és tízes számrendszer viszonyára vonatkozólag l. még FETTWEIS i. m. 23—4.

⁵ A négyes számrendszer kialakulásának okát FETTWEIS (i. m. 23) a következőképpen magyarázza: „Manche möchten die Rechnung nach Vierergruppen aus der Bedeutung der 4 in der Zahlenmystik, also zunächst subjektiv, herleiten. Pott vermutet, die Zahlweise nach Vieren rühre von der objektiven Tatsache der Existenz von 4 menschlichen Gliedmaßen her. Die Erfahrung, die man in den Schulen ab und zu macht, daß nämlich 6- und 7-jährige Kinder geneigt sind, den Daumen beim Zählen an den Fingern zu übersehen oder als etwas Besonderes zu betrachten, möchte die Vermutung aufkommen lassen, daß auch bei Naturvölkern wenigstens hier und da die Entstehung des Vierersystems auf eine ähnliche Erscheinung zurückzuführen sei. In diesem Zusammenhang ist z. B. die Feststellung von Interesse, daß die Guayaki in Paraguay zählen, indem sie mit dem Daumen der Reihe nach auf die übrigen 4 Finger der gleichen Hand zeigen.”

⁶ Erre vonatkozólag vö. SCHMIDT i. m. 365—6.; KARL BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg 1904. 362—3.; továbbá: FR. KLUGE—A. GÖTZE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin—Leipzig 1934¹¹, 415.

⁷ A jurákban 8 = *sidntee* 'twice four' (B. COLLINDER, SUL. 433).

⁸ A finnugor népek hetes számrendszerére vonatkozólag l. a következő munkákat: HUNFALVY PÁL, A' kondai vogul nyelv: NyK. IX, 15; MUNKÁCSI BERNÁT, Árja hatás a finn—magyar nyelvek számszereiben: KSz. I, 245; B. H. Чернецов, Мансийский (вогульский) язык: Языки и письменность народов севера [a továbbiakban: ЯПНС.]. I. M.—Л. 1937, 177.

egy a tízhez. E számnevek létrejöttében bizonyára szerepe lehetett a két kéz kiterjesztett ujjainak. A *nyolc* és a *kilenc* áttekintése ugyanis abban az esetben, ha a kéz ujjain viszonyították a tíz-hez, egyszerűsödött a *kettő*, illetőleg az *egy* mennyiségének sokkal könnyebb áttekintésévé.

Itt említhetjük meg azt is, hogy az uráli nyelveknek nincs közös szavuk a tíz fogalmának a jelölésére. Van ugyan több finnugor eredetű, nyilvánvalóan 'tíz' jelentésű szó a finnugor nyelvekben az idegen eredetűek mellett, ezeknek a jelentése azonban alkalmasint nem 'tíz' volt eredetileg, hanem egy határozatlan mennyiséget jelöltek.⁹ Ez is amellet bizonyít, hogy a finnugorságban a tizes számrendszer viszonylag késői fejlődés eredményeként alakult ki. Hiba volna tehát a finnugor nyelvek problematikus számneveiben mindenáron a tizes számrendszer nyomait keresnünk, hiszen a nyelvi tények ennek éppen az ellenkezőjére jogosítanak fel bennünket.

Mint a továbbiakban látni fogjuk, a magyar *húsz* számnév és rokonnyelvi megfelelői feltehetőleg szintén annak emlékét őrzik, hogy valaha az uráli alapnyelvben, vagy legalábbis a finnugor nyelvekben a számolásnak az egyik végpontja a *húsz* volt. Vagyis: a magyar *húsz* szó s rokonnyelvi megfelelői nem a 'két tíz' jelentést hordozó elemeket őrzik, mint ahogyan eddig hitték, hanem a számolás alapjául szolgáló húsz emberi ujj képzetére utalnak.¹⁰

⁹ A finnugor nyelvek 'tíz' jelentésű szavait l. SZINNYEI JÓZSEF, FgSprw. 109—10. — A finnugor nyelvek tőszámneveinek összeállítását l. NYK. XVI, 153: „Az öt altaji nyelvcsoporthoz alapszámnevei” [B. J.].

¹⁰ Egyes szibériai nyelvek érdekes példákat szolgáltatnak a számfogalmak kialakulásának történetéhez. A jukagir (odul) nyelvben $4 = 3 + 1$, $6 = 3 + 3$, $8 = 4 + 4$, az 'öt' jelentésű számnév pedig feltehetőleg a 'tenyer' jelentésű szóval függ össze. A 'tíz' jelentésű szó etimológiája tisztázatlan. A további tizesek szabályos multiplikatív képzések: $20 = 2 \times 10$, $30 = 3 \times 10$, $40 = 4 \times 10$ stb. A jukagir nyelvben tehát egymás mellett él a hármas, négyes, ötös és tizes számrendszer [B. И. Иохельсон, Одульский (юкагирский) язык: ЯПНС. III. М.—Л. 1934, 164.].

A csukcs (luoravetlán) nyelvben az 'öt' jelentésű számnév ugyanabból a töből van képezve, mint a 'kéz' jelentésű szó. A 8 jelentése 'как раз третий', azaz 'третий палец второй руки'; a 9 jelentése 'один сзади', vagyis: 'один палец второй руки еще не сосчитан'. A 10 jelentése 'двуручный'. A 15 jelentésű szó etimológiailag valószínűleg a 'láb' jelentésű szóval függ össze. A 20 jelentése 'принадлежащий человеку' [B. Т. Богораз, Луораветланский (чукотский) язык: ЯПНС. III, 25].

A korják (nimilán) nyelvben is hasonló a helyzet: az 5 jelentése 'рука', a 10 jelentése 'двуручное', vagyis 'двуручное количество пальцев'. A 20 jelentésű szó a 'мужчина', 'человек' jelentésű szó locativusa, s így tulajdonképpen ezt jelenti: 'в человеке', vagyis: 'количество пальцев, содержащееся в человеке' [С. Н. Стебницкий, Нымыланский (коряцкий) язык: ЯПНС. III, 67].

Az ázsiai eszkimók (juitok) nyelvében az 5 jelentése 'рука', a 6 jelentése 'перескочивший через пространство на другую руку' (a 'переезжать на другой берег' jelentésű igéből). A 7 jelentése 'второй перескочивший', a 8-é 'третий на другой стороне', a 9-é 'четвертый на другой стороне'. A 10 jelentése 'вверх', vagyis: 'обе руки поднимаются вверх'. A 20 jelentése 'целый человек' [B. Т. Богораз, Юитский (азиатско-эскимосский) язык: ЯПНС. III, 116].

Ezek a számnevek is azt bizonyítják, hogy primitív fokon mennyire fontos szerepet játszanak a számolásban a kéznek és a lábnak az ujjai, s mennyire arra törekszik a primitív ember, hogy mennél kisebb mennyiséget kelljen áttekintenie. Ez utóbbi szempont magyarázza azt a jelenséget, mint fentebb utaltunk rá, hogy a finnugor nyelvek többségében is $8 = 'kettő a tízhez'$, $9 = 'egy a tízhez'$. A finnugor nyelvekben ezt indoeurópai hatásnak tulajdonítják, de nem feltétlenül kell indoeurópai eredetűnek tartanunk, hiszen ez a jelenség világszerte el van terjedve. Így ausztrónéziai, semita, hottentotta, bantu, kaffer, szudáni, tibeti, burmai, dravida, ajnu, eszkimó, indián, új-guineai stb. népeknél (vö. FERRWEIS i. m. 71—2).

2. A magyar *húsz* szó etimológiai kapcsolatait már GYARMATHI megkísérli felderíteni (Affinitas 1798, 179, 127), a teljes etimológiai sort azonban a magyar kutatók közül elsőként HUNFALVY PÁL állítja össze (A' vogul föld és nép 1864, 263, 268). A magyar szót előbb csak az obi-ugor és a permi szavakkal vetik egybe. W. SCHOTT az első, aki a megfelelések számát a mordvin szóval gyarapítja (Das Zahlwort in der tschudischen sprachklasse, wie auch im türkischen, tungusischen und mongolischen 1853, 4—5). BUDENZ elfogadta HUNFALVY összeállítását s azt mintegy szentesítette is (MUSz. [1873], 123). A későbbi kutatók, nyilvánvalóan BUDENZ nagy tekintélyének hatása alatt, szintén elfogadják a HUNFALVY összeállította etimológiát. Igaz ugyan, hogy nem egyszerre, mert például SZINNYEI JÓZSEF a „Magyar nyelvhasznítás” 2. kiadásában a magyar szót még csak az obi-ugor szavakkal veti egybe (1902). Az 1905-ben megjelent 3. kiadásba s a későbbi kiadásokba azonban már ő is felveszi a megfelelő permi szavakat és a mordvin szót is.¹¹

J. A. LINDSTRÖMnél vetődik fel először az a gondolat, hogy a magyar *húsz* szó és rokonyelvi megfelelői voltaképpen összetett szavak, bennük a két és a tíz számnév lappang (Försök att visa grammatikaliska formers uppkomst i finska språken 1847, 37). Ettől kezdve úgyszólván minden kutató azt igyekszik bizonyítani, hogy a magyar *húsz* rokonyelvi megfelelőivel együtt = 'két tíz'.

Ismét csak BUDENZ volt az, aki döntően befolyásolta a *húsz* szóra vonatkozó későbbi nézeteket, mert *húsz* számnévünket a MUSz.-ban ő is 'két tíz' jelentésű elhomályosult összetételnek magyarázza. Mivel BUDENZ össze is foglalja és kritikailag megrostálja az addigi nézeteket, azért csak az ő felfogását ismeretjük részletesebben. A későbbiek során viszont ismeretjük majd még YRJÖ WICHMANN és REISMAN ELEK nézeteit is. Ők ugyanis elutasították a *húsz* számnévre vonatkozó közkeletű felfogást, s más irányban keresték a szó etimológiájának megfejtését.

3. BUDENZ a MUSz. 123. lapján a következő összeállítást adja a *húsz* etimológiai összefüggéseiről: *húsz* (acc. *húsza-t* viginti; *húszad*, -dik vicesimus): oszt. *χūs* húsz | osztS. *kōs* | osztB. *χuz* húsz, *χuzmit* huszad.

vog. *kus* húsz, *kust* huszad | vogK. *kus* | vogP. *χus*.

zürj. *kiz* húsz, *kizöd* huszad || votj. *kiz* húsz, *kizüti* huszadik.

mord. mordE. *komš* húsz.

Szerinte a *húsz* stb. éppúgy multiplikatív összetétel, mint például a *harminc*, *negyven*, *ötven*. A mordvin *komš* alakból indul ki. Ezt egy *ko-* és egy *-mš* elemre tagolja. Az *-mš* elemben a zürjében és a votjában meglevő *-mš* = 10 elem megfelelőjét látja (vö. zürj. *nelamš* '40', votj. *ukmš*, zürj. *okmš* '9'), a *ko-* elemet viszont a két mélyhangú alakjának tartja. A *húsz* régi alakjául egy **hsmssz* (illetőleg **ksmš*) alakot tesz fel. Ebből *m > v* hangváltozással előbb **hsvssz* lett, majd összevonás révén *húsz*. A magyar *húsz* és a mordvin *komš* szerinte úgy viszonylik egymáshoz, mint pl. a *m. nyúl* és a mordv. *numəl*, *numolo*.

A *húsz* szót tárgyaló szócikk így végződik: „Szól pedig a *húsz*-nak ilyen régiebb *hsmssz* alakja mellett még a rákövetkező *harmincz* tizes-számnév is, melyben az *-ncz* tized-jelentő rész inkább *-mssz* (*mssz*)-bol fejthető meg

¹¹ A *húsz* szóval foglalkozó irodalom áttekintését l. YRJÖ WICHMANN „Ung. *húsz* und verwandtes” című cikkében: SUST. LII, 340—4.

(*harmimsz, harmamsz*), mintsem a *tíz*-ből; nem különben a *kilencz* is, e h. *kilemcz, kile-misz*. V. ö. a *nyolcz* cikket.”

4. BUDENZ magyarázata az első pillanatban igen meggyőzően hat. Ha azonban alaposabban meggondoljuk a kérdést, számos ellenvetést lehet tenni BUDENZ érvelésével szemben. A tények alaposabb vizsgálata során ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy BUDENZ figyelmét számos körülmény elkerülte. Ez egyrészt bizalmatlanná tesz bennünket BUDENZ magyarázatával szemben, másrészt pedig feljogosít arra, hogy új szempontokat vessünk fel a *húsz* szó etimológiáját illetően. Miket lehet ellene vetni BUDENZ etimológiájának?

1. BUDENZ kétségtelenül nem is gondolt annak lehetőségére, hogy a *húsz* más is lehet, mint 'két tíz'. Eleve úgy fogott hozzá a szó magyarázatához, hogy végül is annak kellett kiderülnie, hogy a *húsz* nem más, mint a 'két' és a 'tíz' jelentésű elemeket magában foglaló elhomályosult összetétel. BUDENZ tehát mindenáron a tízes számrendszert akarta megtalálni a *húsz* számnévben. Mint már fentebb utaltunk rá, a tények erre nem feltétlenül jogosították fel. Ha ugyanis elfogadjuk az ugor, a permi és a mordvin szavak etimológiai összetartozását, ez azt jelenti, hogy azok a finnugor alapnyelv idején már 'két tíz' jelentésben megvoltak. Egy olyan korszakban kellett tehát már meglenniük, amikor még a tízes számrendszer nem válhatott általánossá. Márpedig nyilvánvaló, hogy a tízes számrendszer a finnugorság története során eléggé későn váltotta fel a korábbi számrendszert vagy számrendszereket. Ezt egyebek között a már említett körülményeken kívül az is nyilvánvalóvá teszi, hogy a finnugor nyelveknek nincs közös szavuk a *tíz* fogalmának a jelölésére. Ha elfogadjuk tehát azt, hogy *húsz* = 'két tíz', akkor ennek az „összetétel”-nek abban az időpontban kellett volna létrejönnie, amikor még az az alapelv, amelynek alapján keletkeznie kellett, voltaképpen még nem is volt meg. Vagyis ily módon a *húsz* — „*filius ante patrem*”.

2. Az a körülmény, hogy a mordvinban a 'két, kettő' jelentésű számnév *kafta, kavlo*, erősen kétségessé teszi, hogy a *komš, komoš* szó — feltételezett *ko-* alkotórésze révén — kapcsolatban van a finnugor *két, kettő* számnévvvel. A permi nyelvek *-mš* szava is nehéz problémákat vet fel. Ez a szó ugyanis csonkítatlan, teljes alakban van meg a zürjén 'nyolc', 'kilenc', 'harminc', 'negyven', 'ötven', 'hatvan' jelentésű száminevekben.¹² A *húsz* jelentésű szó azonban a permi nyelvekben *kjž*. Mivel magyarázható, hogy a *-mš* csupán ebben a szóban redukálódott egyetlen *-ž* hanggá? Az *-s > -ž* hangváltozást is meg kellene valamiképpen magyarázni!

Kétséges tehát, hogy a permi *kjž* szóban a 'tíz' jelentésű *-mš* rejtőzik. Ha pedig ez így van, kétségessé válik a mordvin *komš, komoš* szó összefüggése egyrészt a permi *kjž*, másrészt a *-mš* szóval is. Mivel pedig a permi szó az ugor szavakkal nehézségek nélkül egybevethető, ilyenformán a mordvin szónak az ugor szavakkal való kapcsolata is elesnék. Meg kell még itt említenünk azt is, hogy a zürjén nyelv udorai nyelvjárásában van egy szó,

¹² MUNKÁCSI BERNÁT i. m. 249 a zürjén nyelv udorai nyelvjárásából a következő adatokat közli: *ko-mš* '30', *nela-mš* '40', *veti-mš* '50', *kwaiti-mš* '60'. Továbbá: zürj. *kőkja-mš*, permi, izsmai *kikja-mš* '8' = votj. *tamš, tamš* id.; zürj. *ök-mš*, izsmai *ok-mš* '9' = votj. *uk-mš, uk-mš* id. Vö. még NyH. 7 56.

amely leginkább emlékeztet a mordvin szóra: *komš*. Csakhogy ennek jelentése nem 'húsz', hanem 'harminc' (l. a 12. sz. jegyzetet).

Mindezekből nyilvánvaló egyrészt az, hogy a mordvin *komš*, *komš* szóban nem sok joggal gyaníthatunk egy 'két tíz' jelentésű elhomályosult összetételt, másrészt pedig az, hogy a mordvin szó feltehetőleg nem függ össze etimológiailag a permi és az ugor szavakkal.

3. Ha elfogadjuk BUDENZnek azt az érvét, hogy a magyar *nyolc*, *kilenc* és *harminc* számnevek *-c*, *-nc* végződése szintén a permi nyelvek *-mš* szavát rejti magában, nem érthető, hogy a *húsz* esetében miért nem ment végbe az *-sz* > *-c* hangváltozás. Ha ugyanis BUDENZnek igaza van, a *húsz* alak helyett **hunc*, illetőleg **húc* alakot váránk.

5. Az eddigiekben saját kétségeinket adtuk elő BUDENZ etimológiájával kapcsolatban. Most rátérünk YRJÖ WICHMANN felfogásának ismertetésére, aki — miként már említettük — szintén nem tartotta összetételnek a magyar *húsz* számnevet s rokonnyelvi megfelelőit. WICHMANN cikke 1923-ban íródott s 1924-ben jelent meg (Ung. *húsz* und verwandtes: SUST. LII, 340—8). Sajátos módon semmi különösebb visszhangot nem váltott ki, pedig érvelése rendkívül meggyőző, s annyit mindenesetre sikerült valószínűsítienie, hogy a kérdéses számnév nem lehet összetett szó.

Lássuk hát WICHMANN érveit:

[1.] „Zunächst fragt man sich, warum die inlautenden konsonanten des »ersten gliedes«, des zahlwortes »zwei« — jetzt mord. *-vt-*, *-ft-*, wotj. *-kt-*, syrj. *-k-*, ostj. *-f-*, *-k-* usw., wog. *-t-*, ung. *-t-*, *-tt-* — spurlos in allen fraglichen sprachen verschwunden sind. Das hohe alter der »zusammensetzung« kann den schwund nicht rechtfertigen. Man kann doch nicht ohne weiteres einsehen, warum die inlautenden konsonanten des zahlwortes für »zwei« z. b. in dem alten abgeleiteten worte ung. *ketted*, wog. *kidit*, syrj. *kikéd*, wotj. *kjkteti*, fi. *kahdente-* 'der zweite', oder in dem alten kompositum mord. *kavkso*, *kafksa* 'acht' = fi. *kahdeksan* usw. von zäherer lebenskraft gewesen sein sollen, als in dem worte *húsz* usw.”

[2.] „Zweitens befremdet es, dass ung. *húsz*, wog. *hšs*, ostj. *šos* hintervokalisch, ung. *két*, wog. *kit*, ostj. *käf* dagegen vordervokalisch sind. BUDENZ MUSz. p. 123 u. 26 beseitigt diese schwierigkeit durch voraussetzung zweier alter finnisch-ugrischer nebenformen des wortes für »zwei«: einer hintervokalischen und einer vordervokalischen (**kskts* und **kšktš*). In den ugrischen sprachen hätte sich also die hintervokalische nebenform nur in dem worte für »zwanzig« behauptet. Es ist aber mehr als unsicher, ob es in der finnisch-ugrischen ursprache von diesem worte zwei nebenformen von der erwähnten art gegeben hat, denn das nebeneinander von vordervokalischen formen in den ugrischen sprachen und von hintervokalischen in den übrigen kann auch ohne solche ursprachlichen nebenformen erklärt werden. Es ist auch zu bemerken, dass man in der finnisch-permischen sprachgruppe nicht die geringste spur von der vorausgesetzten vordervokalischen nebenform findet”.

[3.] „Und wie steht es mit dem auslautskonsonant des wortes? Das »zweite glied« soll mit syrj.-wotj. *-mš* (»-zehn«) identisch sein. Dies endigt aber auf un mouilliertes *s*, wogegen syrj.-wotj. *kiž* 'zwanzig' im auslaut mouilliertes *ž* hat! Auch im mordwinischen ist der sibilant mouilliert: mord. *komš*. Im auslaut stimmen also einerseits syrj.-wotj. *kiž*, mord. *komš* und andererseits syrj.-wotj. *-mš* schlecht zusammen.”

[4.] „Zuletzt sei noch darauf aufmerksam gemacht, dass der anlautskonsonant in ung. **hűsz** usw. nach meiner ansicht ursprünglich eine aspirata (**k̄*-) gewesen ist, wogegen ung. **két** usw. mit unaspiriertem *k- anlautete.“

Erveinek összegezéseképpen WICHMANN a következőket mondja (i. h. 346—347. l.):

„Ung. **hűsz** und seine verwandten haben offenbar nichts mit den wörtern für »zwei« und »zehn« zu tun. Es ist wahrscheinlich überhaupt kein kompositum, sondern vielmehr ein selbständiges, nicht zusammengesetztes wort, welches ursprünglich möglicherweise eine unbestimmte oder mehr oder weniger bestimmte menge bezeichnete und später die bedeutung »zwanzig« erhielt. Jagd und fischerei treibende völker haben oft wörter, welche z. b. ein bund eichhornfelle oder fische von so und so viel stück bezeichnen, vgl. z. b. wog. **ńęgnyl** 'bündel trockener fische; ein bund von zehn stück eichhornfelle' (AHLQVIST), *leynneymal* KU 'bund von zehn stück eichhornfelle' (KANNISTO, mündliche mitteilung); ostj. *kār3* 'bündel, bund gegenstände in bestimmter anzahl' (KARJALAINEN, OL 190), wog. *kβarak*, *kβāyek*: *leηkβarak* LO, *leηkβāyek* So. 'bund von zehn stück eichhornfelle' (KANNISTO, mündl. mitt.). Es wäre ja nicht undenkbar, dass ein ähnliches wort allmählich die bedeutung eines zahlwortes erhielt.¹³ Oder auch ein »menge« oder »anzahl« im allgemeinen bedeutendes wort konnte die bedeutung »zwanzig« bekommen, ähnlich wie das dem'fi. **luku** 'anzahl, zahl' entsprechende wort

¹³ Így magyarázza KAI DONNER (Über die anlautenden spiranten und verschlusslaute im samojedischen und uralischen: MSFOu. XLIX, 136—7) a 'tíz' jelentésű samojed szó (jurák *jüü*, [*jüüd*-, *jü*] COLLINDER, SUL. 433) mai jelentésének kialakulását is. Egybevétve a samojed szót a finnugor *vüsi* stb. szavakkal, ezeket mondja: „Der form nach stimmen die sam. und fiugr. wörter sowohl im anlaut wie im inlaut vollständig überein.“

Semasiologisch existiert scheinbar ein grosser unterschied zwischen den betreffenden wörtern. Das sam. wort bedeutet »zehn« und das fiugr. »fünf«. Zuerst müssen wir uns jedoch erinnern, dass das dezimalsystem in der uralischen ursprache nicht existierte, sondern wahrscheinlich später von fremden völkern entlehnt wurde. Viele zeichen deuten darauf, dass man im uralischen die siebenzahl als die ursprüngliche einheits- und mehrheitszahl annehmen muss. Das wort für »fünf« ist im sam. unbekanntem ursprungs und nicht mit anderen namen für fiugr. zahlwörtern verwandt. Daraus geht auch hervor, dass das fiugr. wort für »fünf« in der ursprache nicht unbedingt die jetzige bedeutung gehabt haben muss. Es scheint mir vielmehr wahrscheinlicher, dass wir uns die ursprüngliche bedeutung des wortes anders vorstellen müssen. Im fi. und est. bedeutet das wort ausser »fünf« noch »viel, eine unbestimmte menge« usw. Diese bedeutung kann sehr gut die ursprüngliche sein oder wenigstens ursprüngliche verhältnisse widerspiegeln. Da sich die bedeutung später differenziert und spezialisiert hat, haben wir im fiugr. die bedeutung »fünf« und im sam. »zehn« bewahrt. Im sam. hat das wort diese bedeutung mit dem aufkommen des dezimalsystems in der sprache erhalten. Wenn die bedeutungsentwicklung auch nicht ganz genau der obigen linie gefolgt ist, müssen wir die zusammenstellung doch meines erachtens auch in semasiologischer hinsicht für genügend begründet halten.“

Donner nézetét támogatja az a körülmény is, hogy a samojed *jüü*, *jü* stb. szó mai jelentése nem csupán 'tíz', hanem 'kilenc' is. Vö. *haasajüü*, *haasawajüü* 'kilenc', *luucajüü* 'tíz'. A *haasa*-, *haasawa*- jelentése 'ember', 'samojed', a *luuca*- jelentése pedig 'orosz'. A *jüü* jelentése ezek szerint illyesféle lehetett: 'a nagy szám', s így *haasajüü*, *haasawajüü* 'a samojed nagy szám', *luucajüü* 'az orosz nagy szám'.

Az utóbbi feltevést támogatja az is, hogy — miként N. M. TERESCSENKO szíves szóbeli közlése alapján tudjuk — a samojedek eredetileg kilenc mőkuszprémet kötöttek egy csomóba. Ez is arra mutat, hogy a „kilenc“ valóban egy „kerek“ számot, egy nagy számot, egy egységet jelentett náluk.

Ma már tíz mőkuszprémet szokás egy csomóba összekötözni.

in mehreren finnisch-ugrischen sprachen die bedeutung »zehn« hat. Vgl. auch syrj. *-mĭn* »-zig« (z. b. *nielä mĭn* 'vierzig') = syrj. *mĭn* 'viel' (in *ki-mĭn* 'wie viel?', *si-mĭn* 'soviel' u. a.), fi. **moni** 'mancher, viele, manche, vielfach' (s. zuletzt FÜF XIV 90—92). Jedenfalls ist es unnötig, in allen zehnern über zehn ohne ausnahme unbedingt eine multiplikative bildung zu suchen. Wir haben ja auch im wogulischen einen zehner, der offenbar ausserhalb der multiplikativen zählmethode entstanden ist, nämlich das wort für »dreissig«: *βät, βēt* (KANNISTO, Zur gesch. 96). Ähnlich verhält es sich ja auch mit russ. *copokъ* 'vierzig'.

WICHMANN érvei — az első három mindenesetre — komoly megfontolást érdemelnek s még inkább valószínűvé teszik, hogy a kérdéses szavaknak semmi közük sincs a két és a tíz számnevekhez. Más szavakkal: a magyar *húsz* számnév s rokonnyelvi megfelelői nem tekinthetők összetett szavaknak, elhomályosult összetételeknek.

Ami WICHMANN ama nézetét illeti, hogy a *húsz* eredetileg valamilyen határozatlan mennyiséget jelölt s csak később tett szert mai határozott számnévi jelentésére, nem látszik teljességgel valószínűtlennek. Erre a kérdésre egyébként a továbbiak során még majd visszatérünk.

A teljesség kedvéért WICHMANN cikkével kapcsolatban még meg kell említenünk, hogy WICHMANN a maga részéről nem vonta kétségbe a mordvin *komś, koməs* szónak a permi és az ugor szavakkal való etimológiai kapcsolatát. Éppen ezért e szavak előzményeül **kəmsś, *kəmsśə,* illetve **kəmsə* alakokat tételez fel.

6. A *húsz* számnév kérdésével WICHMANN után ORBÁN GÁBOR foglalkozott behatóbban (A finnugor nyelvek számnevei. Bratislava — Pozsony 1932, 59—63). Munkája kísérlet a finnugor nyelvek számneveire vonatkozó addigi kutatások összefoglalására. Itt most csak a *húsz* szóra vonatkozó fejezettel foglalkozunk részletesebben, de adandó alkalommal még vissza szándékszunk térni ORBÁN munkájára. Annyit azonban már most megállapíthatunk, hogy ORBÁN munkája felett nagyon eljárt az idő, úgyhogy szükséges volna a finnugor nyelvek számneveinek kérdéseit újból összefoglalóan feldolgozni. ORBÁN ugyanis meglehetősen kritikátlanul nyúl a kérdésekhez, gyakran ellentmondásba jut sajátmagával, önálló megállapításai többnyire nem állják ki a kritikát, azonkívül dolgozatának filológiai apparátusa sem megbízható. S azt sem szabad szem elől téveszteni; hogy az utóbbi 25—30 év során számos olyan új eredmény látott napvilágot, amelyeknek kritikai feldolgozása bizonyára jelentősen gyarapítaná tudásunkat a finnugor nyelvek számneveit illetően.

De lássuk, mit mond ORBÁN a *húsz* számnévről.

Elöljáróban ezt a megállapítást teszi: „A magyar *húsz*-nak és rokonnyelvi megfelelőinek kérdése mai napig tisztázva.” (60). Kissé lentebb így folytatja: „*Budenz* már helyesebb alapról indul ki [ti. mint CzF. — K. F.]; ő is, mint már előtte Lindström, Europaeus és Schott is, a magyar *húsz* számnévben a két tíz fogalmi jeleit keresi; más nyelvek is hasonló módon fejezik ki ezt a számnevet, így pl. a finn: *kaksikymmentä* = 2 10, a szlovák is: *dvasat* = dva-desát; a magyar *húsz* összetett volta mellett szól az a körülmény is, hogy a tíz-nek egyjegyű számokkal való minden többszöröse, pl. *harminc, hatvan, kilencven* stb., szintén összetétel.” Néhány bekezdéssel odébb (61) ezeket mondja: „A mondottak alapján a magyar *húsz*-nak is ezt kell jelentenie: két tíz. A szóvégi *sz* nem más, mint a *mĭs, mĭs, mĭs* össze-

vont alakja; ezt az msz > sz rövidülést Balassa is szabályos fejlődésnek tartja (l. Balassa, NyK. 17 : 323 és Munkácsi, ÁKE. 320—321)."

Az „összetétel” feltételezett első tagjával kapcsolatban így foglalja össze véleményét (i. m. 62): „A mondottak alapján a magyar *húsz* előtagjának is eredetibb **ksy-*, **ksy-*, *hsy, *hú* szóalak felel meg. Ennek és a tíz jelentésű *mis*, *ms* utótagnak (Budenz szerint, aki egyébként átsiklik azon a nehézségen, amely az összetétel előtagjának magyarázatában mutatkozik, *m* : *v* hangváltozással, tehát ebből *hvszsz*) az összetételéből lett a mai magyar *húsz*.”

A továbbiakban vitatkozik WICHMANNAL, s bár nyilvánvalóan nem értette meg, vagy legalábbis nem mérlegelte eléggé WICHMANN érveit, elutasítja annak felfogását.

Mint látható, ORBÁN semmi újat nem mond a *húsz* számnévvel kapcsolatban s lényegében véve a BUDENZ óta közkeletű felfogást ismétli meg.

Végső soron tehát — be nem vallottan ugyan — mégis tisztázottnak veszi a *húsz* számnévvel kapcsolatos kérdéseket, noha előjáróban, mint láttuk, ünnepélyesen deklarálta, hogy azok nincsenek tisztázva. Az ilyen ellentmondások ORBÁN egész dolgozatára jellemzők.

7. ORBÁNNAL ellentétben REISMAN ELEK valóban újszerű magyarázatra tesz kísérletet (A magyar *húsz* szó és rokonai: MNy. XXX, 93—6). WICHMANN-hoz hasonlóan elveti azt a nézetét, hogy a *húsz* s rokonnyelvi megfelelői — beleértve a mordvin *komš*, *komš* szót is — összetett szavak s E. FELTWEIS [REISMANNÁL: FELTWEIS] már említett munkája alapján számos analógiára hivatkozva azt az ötletet veti fel, hogy a *húsz* szó etimológiailag összefügg a magyar *hím* szóval és annak rokonnyelvi megfelelőivel, s ily módon eredeti jelentése 'ember', 'férfi' lett volna.¹⁴

Idézzük REISMAN cikkének legfontosabb részét: „Ebből [ti. abból, hogy számos nyelvben a *húsz* számnév azonos az *ember*, *férfi* jelentésű szóval — K. F.] valamit tanulhatunk a finnugor nyelvekre nézve is. T. i. ezekben is van egy 'férfi' jelentésű szó, amelyet talán lehet egyeztetni a finnugor *húsz* szóval. Ez a szó: vogul TJ., TC. *kóm*, AK. *χóm*, KK. *kom*, FK. *kyóm*, AL., KL. *kum*, P., ÉV., DV. *kum*, FL. *kzum*, Sz. *χum* 'Mann'; AK. *χómaj-*, *χómaj-*, KK. *komaj-*, FK. *kemaj-*, P. *kimaj-* 'sich verheiraten (von der Frau)', *kim* 'Ehemann' | zürjén *komj* 'Syrjäne, Permier' | votják *kum* : *sara-kum* 'Syrjäne' (WIED.). Idetartozik még a magyar *hím* 'mas, masculus' is. Ha ezt a szót összevetjük a *húsz* szóval, látjuk, hogy csak az első szótag vocalismusa szorul külön megokolásra, mivel a szó consonantismusa világos. Vocalismus tekintetében is megállapíthatjuk, hogy a kérdéses két szónak a vogul alakjai meglehetősen jól illenek egymáshoz. Az eltérések csakis a KK. és FK. nyelvjárásokban jelennek meg, ezek azonban nem lényegesek. A votjákban pedig az *u* ~ *i* váltakozás nagyon gyakori. A zürjénben *o* ~ *i* megfelelés sokkal ritkább, de azért előfordul. Mind az *u* ~ *i*, mind az *o* ~ *i* váltakozás ós-permi eredetű. A magyar *húsz* : *hím* pedig az eredeti *u ~ *i váltakozásnak egyetlen magyar tükröződése volna. Mivel más esetben nem mutatható ki, a kapcsolat nem feltétlenül biztos.

¹⁴ T. E. UOTILA, Syrjänische Chrestomathie. Helsinki 1938, 98 a *küz* 'zwanzig' zónál a szójegyzékben kérdőjellel egybeveti a 'húsz' jelentésű permi, mordvin és ugor zavakkal a vogul *kóm*, *kum* 'Mann', *χum* 'Mensch, Mann' szót.

Az előadottak szerint tehát a finnugor *kšmsš 'húsz' annyi volna, mint finnugor *kšms 'férfi' + valami -*š* elem, amelynek a szerepe egyelőre homályos."

REISMAN ELEK véleményünk szerint egy lépéssel közelebb jutott a valósághoz, mint elődei. Az ugyanis nem látszik elképzelhetetlennek, hogy a mordvin *komš*, *komš* valóban kapcsolatban állhat etimológiailag a *hím* szóval s rokonyelvi megfelelőivel. Az ugor és a permi szavak esetében azonban ez nem látszik valószínűnek, mert ha e szavakkal vetjük egybe a *hím* szót, meg kell még az -*m* elem szerepét is magyaráznunk, mivel — mint láttuk — az ugor és a permi szavak nem függhetnek össze etimológiailag a mordvin *komš*, *komš* szóval, következésképpen -*m* elem nem is lehetett bennük.

Azt is lehetségesnek tartjuk, hogy a *húsz* eredeti jelentése valóban 'ember', 'férfi' volt. Erre már utaltunk is. A következőkben majd megkísérjük ennek bizonyítását.

8. Úgy véljük, az eddig előadottakból nyilvánvaló lehet a mi fel fogásunk. Ez a következőkben foglalható össze: 1. A *húsz* önálló, nem elemezhető szó, nem elhomályosult összetétel. Tehát nem elemezhető szét egy 'két' és egy 'tíz' jelentésű alkotórészre. Nem szükségképpen a tizes számrendszer alapján kell tehát megkísérelnünk megfejtését. 2. Valószínűnek tartjuk, hogy a *húsz* etimológiailag nem függ össze a mordvin *komš*, *komš* szóval. 3. Nem bizonyítható, hogy etimológiailag összefügg a *hím* szóval. 4. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy jelentése 'ember', 'férfi' lehetett, s ezért ebben az irányban kell megkísérelni megfejtését. WICHMANN-nal szemben tehát mi is úgy vélekedünk, hogy a *húsz* eredetileg nem valamilyen határozatlan mennyiséget jelölt. WICHMANN ugyanis nem okolja meg, hogy az eredetileg határozatlan mennyiséget jelölő szó miért éppen a 'viginti' jelentést vette fel. WICHMANN véleményét csak abban az esetben lehetne elfogadni, ha nem sikerülne jobb magyarázatot találnunk az óvénél.

9. Sajátos módon az eddigi kutatók nem gondoltak arra, hogy a *húsz* szó rokonságát a szamojéd nyelvekben keressék. Köztudomású, hogy eddig csak a 'két, kettő' és a 'tíz' jelentésű szamojéd számneveket egyeztetették finnugor számnevekkel. Ezek az egyeztetések sem tekinthetők véglegesen bizonyítottnak. A 'húsz' jelentésű szamojéd számnév szóba sem jöhet az egyeztetés szempontjából. Elég egy pillantás annak megállapítására, hogy semmi köze sem lehet a *húsz* szóhoz: jurák (nyenyec) *sida juš* 'húsz',¹⁵ jeniszeji szam. (enyec) *sidiuh*,¹⁶ tavgi (nganaszán) *siti biš*¹⁷ 'ua.'. Ez a szamojéd számnév tisztán felismerhetően a 'két, kettő' és a 'tíz' jelentésű számnevekből van összetéve, tipikus multiplikatív összetétel a tizes számrendszer alapján.

Így tehát nem jutunk semmire. Ha azonban a hangtani megfelelések oldaláról közelítjük meg a kérdést és meggondoljuk, hogy számos nyelvben valóban azonos a 'húsz' jelentésű szó az 'ember', 'férfi' jelentésű szóval, rábukkanhatunk valamiféle nyomra. A szamojéd nyelvekben ugyanis van egy 'ember', 'férfi' jelentésű szó, amely könnyen egyeztethető a *húsz* szóval s annak obi-ugor és permi megfelelőivel.

¹⁵ ЯПНС. I, 35.

¹⁶ Uo. 85.

¹⁷ Uo. 68.

Az alábbiakban közöljük PAASONEN összeállításában (Beiträge 236) ennek a szamojéd szónak a különböző változatait:

SzamJur. (CASTR.) *hāsawa* 'Mann, Jurak, Samojede', Knd. *kāsawa*, *kāsama* 'мужчина'; Jen. *kāsa* 'Mann'; Tvg. *kuajūmu* 'Mann', (KLAPR.) *koijung* 'Mensch', *kajūma* 'Mann', (PALL.) *kojung* 'Mensch';¹⁸ Kam. (CASTR.) *kuza* 'Mensch', Mot. (KLAPR.) *chazy* : *tēiagdychazy* 'alter Mann' [*tēiagdy* = kam. CASTR. *tekte* 'alt'], (PALL.) *kaza* 'человек'; Koib. (KLAPR.) *kaza* 'Mensch'; Taigi *chasa*, (PALL.) *χassa* id.¹⁹

A felsorolást HAJDÚ PÉTER összeállításából (Die Benennungen der Samojeden: JSFOu. LIV/1, 32—6) még a következő változatokkal egészíthetjük ki:

jenisej-szam. (STRAHL) „Samojedi Manzela” *Chas* (Nord- u. Ostliche Theil... Tab. Polygl. III. Classe); kamasz (PALL.) *kaśa* 'человек' (Vocab. 44); (KLAPR.) *kaśa* id. (Atl. IX.); *kuza*, *kuza* 'Mensch' (KamWb. 35a); (KLAPR.) *Chāsa* 'Mensch' (Atl. IX.).²⁰

HAJDÚ PÉTER idesorolja még (i. m. 35, 95) a *karagas* népnév második részét alkotó *-gas* szót és annak *-kas*, *-kās* változatait is.

HAJDÚ a szamojéd szavak alapalakjául egy **kōśś* formát tesz fel. Most pedig lássuk az obi-ugor és a permi nyelvek 'hús' jelentésű szavának különböző változatait, WICHMANN összeállításá alapján (i. h. 344—5): vogul T.J., TCs. *kōś*, AK. *χōś*, KK. *kuq'z*, FK. *kuq'z*, P., ÉV., DV. *kus*, AL. *kus*, Szó. *xy'z* 'zwanzig' (KANN., Zur gesch. 120);

osztják É. *χos* (PÁPAY), KO. *kās*, K. *χus*, *khus* (PÁPAI K.), I. *χūs* (CASTR., PATK.), Sz. *kōś* (CASTR.) 'ua.';

zürjén V., Sz., L., Le., Ud. *kiz*, I. *kiz* 'ua.';

votják MU., J. *kiz*, G. *kiz* 'ua.'.

A teljesség kedvéért idevehetjük még a magyar *hús*, *husza-* számnevet is.

A felsorolt ugor és permi változatok mind veláris hangrendűek, mint a szamojéd szavak is. Vokalizmusuk és konzonzantizmusuk lehetővé teszi, hogy minden nehézség nélkül egyeztessük őket a szamojéd szavakkal. Közös uráli alapalakként feltehetünk mi is egy **kōśś* formát.²¹

A jelentéstani nehézségek azonban elég nagyok:

1. A szamojéd szavaknak tudomásunk szerint ma nem mutatható ki számnévi jelentése.²²

¹⁸ A szamojéd szónak ezek a változatai a jen. *kāsa* kivételével képzett szavak. Erre vonatkozólag l. HAJDÚ i. m. 35.

A *hāsawa* stb. típusnak a *kuajūmu* stb. típushoz való viszonyára vonatkozólag l. ugyanott, 34. l., 2. sz. jegyzet.

¹⁹ A szamojéd szavak etimológiai összetartozására vonatkozólag l. még LEHTISALO: MSFOu. LVI, 77.

²⁰ N. M. TERESCSENKO szóbeli közlése alapján megemlítünk még egy változatot a Bolsaja Zemlja-i tündrai jurák nyelvjárásból: *hasu-*: *hasuju* '9', *hasujur* '90', *hasujonar* '900'.

²¹ A szóbelseji spiránsra vonatkozólag l. PAASONEN, Beitrage 235.

²² Az a körülmény, hogy a szamojéd és a finnugor számnevek között oly kevés az egyezés, nem zárja ki a 'hús' jelentésű ugor és permi számnevek összefüggését a fenti szamojéd szavakkal. A 'két tíz' jelentésű szamojéd számnév bizonyosan újabb képzés, vagyis feltételezhetően megelőzte egy másik forma, s ez lehetett az 'ember', 'férfi' stb. jelentésű szó. Az eredeti számnevek könnyen adják át a helyüket újabbaknak, különösen akkor, ha egy alacsonyabb műveltségű nép egy magasabb műveltségűvel kerül tartósabb, intenzívebb kapcsolatba.

2. A finnugor szavaknak nem mutatható ki 'ember', 'férfi' jelentése.

A nehézségek azonban mégsem áthidalhatatlanok. Elméletileg két lehetőségünk van:

1. A szamojéd nyelvekben elveszett a számnévi jelentés. Erre mutatna az a körülmény, hogy ma a szamojéd nyelvekben a 'húsz' jelentésű számnév egy 'két tíz' jelentésű szóval van kifejezve. Mint már utaltunk rá, az ilyen jellegű, a tízes számrendszer alapján kifejezett multiplikatív összetételek általában minden valószínűség szerint nem az ősi, eredeti állapotot képviselik. Ez feltehetőleg a szamojédra is érvényes.

2. A szamojéd szónak nem is volt számnévi jelentése. Így a szó számnévi jelentése már az uráli egység felbomlása után, a finnugor alapnyelvben keletkezett. A finnugor nyelvekben viszont az 'ember', 'férfi' jelentés eltűnését magyarázhatjuk a szinonimák meglétével. Vö. permi *murt*, *mort*, vogul *lum*, *kõm* stb., osztják *ku* ~ *kuj-*, magyar *ember*, *férfi*.

A kérdést bizonyítékok híján ma nehéz eldönteni. Ha azonban megfontoljuk, hogy milyen ősi és milyen általános az 'ember' és a 'húsz' jelentésű szavak azonossága, az első lehetőséget kell valószínűbbnek tartanunk.

10. Befejezésül a következőkben foglalhatjuk össze a kérdést:

1. BUDENZ és mindazok, akik a magyar *húsz* szóban és rokonnyelvi megfelelőiben a 'két tíz' jelentést keresték, módszertanilag helytelenül jártak el, mert a tényeket nem mérlegelték elég gondosan, törekvésüket a kérdéses szavak etimológiájának megfejtésére akarva-akaratlanul is egy fikció határozta meg, ez látásukat elhomályosította, úgyhogy saját magyarázatuk ellentmondásait sem vették észre s ennek következtében kitűzött céljukat sem sikerült elérniük. Eljárásuk történetietlen is volt, mert nem vették kellő mértékben figyelembe a reális történeti háttérrel.

2. Helytelen volt a mordvin *komš*, *komš* szót kellő megfontolás nélkül egyeztetni az ugor és a permi szavakkal. Mint láttuk, minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a mordvin szó nem függhet etimológiailag össze az ugor és a permi szavakkal. Módszertanilag az is kifogásolható BUDENZÉK eljárásában, hogy az egyetlen mordvin alakból indultak ki, arra

Erről SETÄLÄ így ír: „Die übereinstimmung der zahlwörter wird ja oft als ein wichtiges zeugnis der sprachverwandschaft angeführt, wie sie es auch in der regel ist, wenn eine positive übereinstimmung vorhanden ist. Aber das fehlen der gemeinsamen zahlwörter beweist nicht das entgegengesetzte. Erstens hat man in der sprache auf einem sehr primitiven standpunkt nicht viel zahlwörter, wie auch die erfahrung mit den sprachen der naturvölker lehrt. Andererseits scheint auch das sprachmaterial auf diesem gebiet ziemlich beweglich zu sein. Eine ersetzung der erbwörter durch entlehnung ist eine garnicht seltene erscheinung: man sieht das zb. in den finnisch-ugrischen sprachen sowohl in älterer als in jüngerer zeit; man beachte nur *-deksan* 'zehn' in den verbindungen *kahdeksan* 'acht' (eig. 'mit zwei zeh'n') und *yhdeksän* 'neun' ('mit eins zeh'n') im finnischen, lappischen, mordwinischen und tscheremissischen, ebenso die erscheinung, dass in sprachen, welche einer starken russifizierung ausgesetzt gewesen sind, oft russische zahlwörter gebraucht werden. Aber auch die neubildung ist auf diesem gebiet tätig; vgl. zb. die neuentwickelten vigesimalsysteme im französischen und dänischen. Wir können natürlich nicht wissen, ob in der «uralischen» ursprache nur sehr wenige zahlwörter ausgebildet waren oder ob das eventuell vorhanden gewesene später in beiden sprachfamilien durch neues ersetzt worden ist. Mir scheint das letztere wahrscheinlicher zu sein, auch deshalb, weil es ein ursprachliches suffix zur bildung der ordinalzahlen gibt, wenn dieses suffix nicht eine wesentlich andere bedeutung gehabt hat.” (E. N. SETÄLÄ, Zur Frage nach der verwandschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen: JSFOu. XXX/5, 94—5).

alapozták egész elméletüket. Nem vették kellő mértékben figyelembe, hogy az ugor és a permi szavak egymással nehézség nélkül egyeztethetők, egységesen szemben állanak a mordvin szóval, s így megokoltabb is belőlük kiindulni, mint a mordvin szóból. Más szavakkal: öt (ugor és permi) adattal szemben egyetlen adatból indultak ki, azt tartották perdöntőnek, az ősi állapot képviselőjének.

3. Ily módon nem is gondolhattak arra, hogy a kérdéses szavak etimológiai kapcsolatait a szamojéd nyelvekben keressék.

4. Velük szemben az a véleményünk, hogy a magyar *hús* és obi-ugor, valamint permi megfelelői etimológiailag összefüggenek a fentebb felsorolt 'ember', 'férfi' jelentésű szamojéd szavakkal. A szamojéd és a finnugor szavak közös alapalakjaként feltehetünk egy közös uráli **ksés* alakot.

5. Ez azt jelentené, hogy az uráli alapnyelvben, de legalábbis a finnugor alapnyelvben valaha lehetett egy huszas számrendszer vagy legalábbis egy huszas számsor, melynek alapja a kezek és a lábak húsz ujja volt.

6. Ha feltevésünk helyes, a számfogalmak kialakulásának egy ősi emléke maradt meg a magyar *hús* és finnugor megfelelői esetében.

KOVÁCS FERENC

Adalékok a permi nyelvek alaktanához

1. A komi *a*- és az udmurt *o*- nomen possessoris képzőről

1. A valamivel ellátottságot jelentő melléknévek képzésére a komiban az *-a*, az udmurtban pedig az *-o* nomen possessoris képzőt használják. Mint-hogy a permi *-a*, *-o* melléknévképző eredete nincs kielégítő módon tisztázva, úgy vélem, nem lesz érdektelen, ha az eddigi, bizonytalan magyarázattal szemben egy másik, talán elfogadhatóbb megoldást ajánlok.

A komi *-a* és az udmurt *-o* nomen possessoris képzővel főnevekből képeznek valamivel bírót, ellátottat jelentő melléknéveket.

K o m i: V. *bja*, *bija*, I. *bija* 'Feuer-, Licht-, erleuchtet, feurig (V.), glühend (Kohle) (I.): V. *bja šom* 'glühende Kohle' [vö. V., AV., Sz., Pecs., L., I., U., P. *bi* 'Feuer', WICHM.—UOT.]; V., Sz., L., U., P. *dona*, I. *dona* 'teuer' [vö. V., AV., Sz., Pecs., L., Le., U., P. *don*, I. *dön* 'Preis, Wert (V., AV., Sz., Pecs., L., Le., U., I.), Bezahlung (V., Sz., L., Le., U., I.); Perle (P.)', uo.]; V., Sz., I., U., P. *gora* 'hell klingend, tönend, schallend, laut' [vö. V., U. *gor*, I. *gór* 'Ton, Klang, Laut (U., I.); Stimme (V., U.)', uo.]; P. *kine-ma* 'schwanger, trächtig', V., Sz., L. *i džidkine-ma* 'schwanger' [vö. V., Sz., L., U. *kinem*, AV. *kinem*, I. *kinem*, P. *kine-m* 'Bauch', uo.]; V., AV., Sz., Le. *mus* 'lieb' [vö. V., Sz., Pecs., L., I., U., P. *mus* 'Leber', uo.; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 31]; V., I., U., P. *šinma* 'äugig (V., I., P.), sehend (V., I.), scharfsichtig (U.): I. *bugil-šinma* 'glotzüngig' [vö. V., AV., Sz., Pecs., L., I., U., P. *šin* 'Auge', uo.]; Sz., L., U., P. *vira* 'blutvoll, vollblütig (Sz., L.), румяный, rot, blutrot (U., P.)' [vö. V., AV., Sz., L., U., P. *vir*, I. *vir* 'Blut' uo.].

U d m u r t: *burdo* 'szárnyas, szárnyú' [vö. *burd* 'szárny', MUNKÁCSI, VotjSzt.]; *duno* 'drága, áros, beces' [vö. *dun*, *don* 'ár, érték, becs', uo.]; *gižijo* 'homokos' [vö. Sz. *giž*, *giži*, M. *giži*, *giži* 'homokszem', uo.]; *jiro* 'fejes, fejű' [vö. *ji*, Kaz. *đer* 'fej', uo.]; *lulo* 'élő, eleven, állat' [vö. *lul* 'lehellet, lélegzet, pára; lélek', uo.]; *šinmo* 'szemű, szemes' [vö. *šin*, Kaz. *šin* 'szem', uo.]; *čėčio* 'bómézű' [vö. *čėči*, *čėči* 'méz', uo.]; *tilo* 'tollas' [vö. *tili*, Kaz. *tělě* 'toll', uo.]; *zoro* 'esős, esőben gazdag' [vö. *zor* 'eső', uo.].

Egyes *-a*, illetőleg *-o* képzős melléknévek a gyakori jelzői használat folytán jelentéstapadással magukba szívták a jelzett szó jelentését, és főnevekké váltak. Ilyenek:

1. km. P. *poda*, I. *poda* 'Vieh' | udm. G. *pudo*, J., MU. *pudo* ua.; — vö. km. (WIED.) *pod* 'Fuss', (WICHM.—UOT.) V., Sz., L., U., P. *poden*, I. *poden* 'zu Fuss' | udm. (WICHM.) G. *pid*, M., J., MU. *pid* 'Fuss' (vö. LAKÓ: Fgr. Ért. II, 31.);

2. (WICHM.—UOT.) Sz., L., U. *orda*, I. *orda* 'gestreiftes Eichhörnchen'; *viža-orda* ua. | udm. (MUNK.) *urdo* 'csikos evet'; — vö. km. (WIED.) *ord* 'Seite, Umgebung' | udm. (WICHM.) I. *urd* 'Rippe' (vö. LAKÓ: Fgr. Ért. II, 31);

3. km. Sz., Pecs., I., U. *beža* 'Eidechse (Sz.); Hermelin (Pecs., I., U.)'; — vö. km. V., AV.; Sz., Pecs., L., Le., U., P. *bež*, I. *běž* 'Schwanz (auch beim Vogel) (V., Sz., L., Le., P.), Schwanz (Pecs.), Schwanz (nicht beim Vogel) (U.); Schoss am Kleide (V.); Hinterteil (des Bootes (AV.)) (WICHM.—UOT.);

4. udm. Sz., G. *tílo-burdo* 'szárnyas állat, madár'; — vö. udm. *tíli* 'toll', udm. *burd* 'szárny' (MUNKÁCSI, VotjSzt.);

5. udm. *medo* 'napszámos, béres, szolga, hetes'; — vö. udm. Sz., G. *med* 'fizetés, jutalom, bér' (MUNKÁCSI, VotjSzt.).

2. A komi *-a* és az udmurt *-o* melléknévképzőt a finnugor *p• ~ *β• nomen possessoris képzővel szokták egyeztetni (BUDENZ, UA. 272—4; JEMELJANOV, VotjGramm. 113. 137 §; UOTILA: Vir. 1930 : 182. és SUSToim. LXV, 256; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 31—2; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 244—9). A fokváltakozási elmélet szerint tehát a permi képzők a finnugor *p• ~ *β• nomen possessoris képző gyenge fokának, a *β•-nek a vokalizációja és az alapszó végmagánhangzójával való egybeolvadása útján jöttek létre. Ha a ma már általában tévesnek tartott fokváltakozási elméletet figyelmen kívül hagyjuk, esetleg arra gondolhatnánk, hogy a finnugor *p• nomen possessoris képző *β-vé spirantizálódott, ez a *β az őspermiben vokalizálódott és beleolvadt a tővégi magánhangzóba. Ezt a magyarázatot azonban azért kell elvetnünk, mivel mássalhangzók (zárhangok) spiránsá válása és vokalizálódása a permi nyelvekből egyáltalán nem mutatható ki.

A permi nyelvekben egyes mássalhangzóra végződő ragok és képzők mássalhangzó eleme a nyelvtörténet folyamán lekopott, és a rag, illetőleg a képző funkcióját a tővégi magánhangzó vette át.

Igy még az őspermiben lekopott például az accusativus **-m* ragja, és az accusativus funkcióját a tővégi magánhangzó (km. *-e*, I. *-ε*, udm. *-e*) vette át. Például: km. *menē* 'mich', udm. *murte* 'den Mann' (WICHMANN: FUF. XVI, 159; UOTILA: SUSToim LXV, 220—221; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 40).

Lekopott az igeragozás és a birtokos személyragozás egyes szám első személyű személyragja is. Ez mindkét esetben **-m* volt. A személyrag szerepét a megfelelő alakokban a tővégi magánhangzók vették át. Például: km. *muna* 'megyek', *muni* 'mentem' | udm. *mīno* 'megyek', *mīni* 'mentem'; km. *pie*, *piēj* 'fiam' | udm. *pie*, *pije* ua. (WICHMANN: FUF. XVI, 160; UOTILA: SUSToim. LXV, 221—7; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 32, 39, 41).

Az illativus ragja a komiban *-e* (I. *-ε*), az udmurtban *-ε*, *-i*, *-i̇*. Például: km. *kare* 'in die Stadt' | udm. *kare* ua. Ezek végéről, valamint a km. *-a*, udm. *-a* (*-o*) végű lativusok (km. — udm. *kuža* 'längs, entlang', udm. *adžla*, *adžlo* 'előbb, régebben; előre, előbbi', udm. *pedla*, *pedlo* 'ki') végéről a finnugor lativusi **-k*-rag kopott le (WICHMANN: SUSAik. XXX₆, 14; BEKE: Nyr. LV, 47—8; UOTILA: SUSToim. LXV, 130; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 32, 41).

Magánhangzóra végződik ma már az igeragozás egyes szám harmadik személye is: km. *nüle* 'er leckt' | udm. *nüle* ua. Ezek végéről a finnugor **-k* igenévképzővel azonos **-k* praesensképző kopott le (SZINNYEI, FgrSprw.² 130; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 46—7; másképp: G. STIPA: UAJB. XXVIII, 227 kk.).

A fentiek alapján felmerülhet az a kérdés, vajon a *p• nomen possessoris képző nem kophatott-e le ugyanígy az őspermi korban. Ez azonban azért nem lehetséges, mivel a permi nyelvekben — noha kimutatható bennük egyes **-m* és **-k* rag-, illetve képzőelemek lekopása — *p képzőelem lekopásával egyáltalán nem találkozunk: (A finnugor *p• denominális és deverbális névszóképző a permi nyelvekben — amint alább látni fogjuk — *-b* és *-p* hangalakban van meg!).

Az eddigiekből láthatjuk, hogy milyen súlyos hangtani nehézségekbe ütközik a permi *-a*, *-o* melléknévképzőnek a finnugor *p• nomen possessoris képzőből való származtatása. Ném valószínű tehát, hogy a permi képzők

a finnugor *p• képzővel tartoznak össze. SZINNYEI sem a NyH. hetedik, sem a FgrSprw. második kiadásába nem vette fel a permi képzőket a finnugor *p• megfelelői közé. Egy helyütt határozottan kijelenti, hogy ezt a származtatást nagyon kétségesnek tartja (vö. NyK. XXXV, 432). GYÖRKE sem említi a permi képzőket a finnugor *p• folytatói között (Wortbildungslehre 19—20). Legutóbb RAVILA fejezte ki kételkedését ezen egyeztetéssel kapcsolatban. Ő a finnugor *p• denominális névszóképzővel a komi *-eb*, *-ib*, P. *-ep* névszóképzőt (U. *korēb* 'blattreich, dichtbelaubt, reich an Blattpflanzen': vö. *kor* 'Blatt'; *terīb* 'schnell, lebhaft') kapcsolja össze (vö. FUF. XXIV, 56).

3. Véleményem szerint a komi *-a* és az udmurt *-o* melléknévképző a finnugor *k• denominális melléknévképző folytatója. A *k• melléknévképző még a korai őpermiben lekopott, és a képző funkcióját az alapszó tővégi magánhangzója vette át. A *k• lekopása után melléknévképzői funkcióban több tővégi magánhangzó volt használatos. Később a melléknévképzői funkcióban szereplő magánhangzók közül a leggyakrabban előforduló a többbit kiszorította. Ily módon a képző alakja a késői őpermiben *a lett, amely mind a komiban, mind az udmurtban általában megmaradt *-a*-nak, csak az utóbbiban az *a-ból — tőszótagbeli *o* vagy *u* után *-o* fejlődött. Az udmurtban később a képző *-o* alakban általánosult olyannyira, hogy az *-a* alakváltozat ma már szórványosan, csupán egyes kifejezésekben van meg. Például: (AMIN.) *keňyra-šyd* 'ryynisoppa' (vö. AMINOFF: SUSAIK. XIV/2, 22; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 32).

A permi *-a*, *-o* melléknévképzőhöz hasonlóan az *m személyrag lekopása után szintén az *-a*, *-o* tővégi magánhangzók váltak jelen idejű e. sz. 1. sz. igei személyragokká. Például: km. *muna* 'megyek' | udm. *mīno* ua. Egyes példákban a lativus *k ragjának eltűnése után a lativusi funkciót ugyancsak az *-a* (az udmurtban néha *-o*) tővégi magánhangzó fejezi ki: km. *kuža* 'längs, entlang'; udm. *pedla*, *pedlo* 'ki'.

Ezek a hangtani párhuzamok is támogatják azt a feltevést, hogy a km. *-a* és az udm. *-o* nomen possessoris képző a finnugor *k• denominális melléknévképzőre megy vissza.

4. A *k• melléknévképzőnek a permi nyelveken kívül még a következő nyelvekben vannak folytatói:

m a n y s i: TJ. *iññü*•, TCs. *iññü*•, AK., FK. *iñni*, P. *iññj*•, FL. *iññj*•, Szo. *iññj*• 'gross'; N. *nāri*• 'zart', KL. *nāri* ua. (SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 443—7; LEHTISALO: SUSTOIM. LXXII, 341);

c h a n t i: K. *nārz*• 'feucht; roh', J. *nārɣ*• (*nārɣm*) ua. (LEHTISALO: SUSTOIM. LXXII, 341);

m a g y a r: *lábó*, *lábú*, *lábú* 'füssig', *kiskezű*. (a magyar *ó* ~ *ú*, *ö* ~ *ű* nomen possessoris képző finnugor *p•, *ŋ• és *m• képzőkre is visszamehet; vö.: SZINNYEI, NyH. 7 97—8; GYÖRKE, Wortbildungslehre 11, 19, 43, 57; BÁRCZI, TihAl. 154—6);

m a r i: JU. *djužya*•, T. *đužya*•, M., B. *južya*• 'kalt und durchdringend (vom Winde)' [vö. T. *đuž*, M. *juž* 'kalter Luftzug, kalter Wind']; U. *kurmăžyâ*, T. *kurmăžyâ*, M. *kurmăžg*• 'kohl, krumm, gebogen' [vö. B. *kurmuz* ua.] (GYÖRKE, Wortbildungslehre 11; LEHTISALO: SUSTOIM. LXXII, 341);

f i n n: finnS. *vajaa* 'icke full, varande utan, ofullständig, ofullkomlig, bristfällig, felaktig, saknande; oupptagen, ledig'; vepsze *vajag* 'unvollständig'; vót *vajaga* ua. (LEHTISALO: SUSTOIM. LXXII, 340—341);

l a p p : N. *báččá*, -č'ág- 'bitter, stinkend'; N. *guđá-suorbmág* 'seks-fingret' [vö. *suor'bmá* 'finger']; N. *guovtč-juolgág* 'tobent' [vö. *juol'gč* 'fot'] (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 340; NIELSEN, Laerebok i Lappisk I, 214—5; FOKOS: NyK. XLIX, 333).

A *k•denominális melléknévképzőnek a szamojéd nyelvekben is vannak megfelelői (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 342—3).

2. A komi -a és az udmurt -o deverbális névszóképzőről

1. A címben megjelölt komi -a és udmurt -o deverbális névszóképző meglehetősen ritkán fordul elő. Deverbális -a, -o képzős főneveknek, illetőleg igeneveknek kell tekintenünk az alább következő szavakat:

1. km. V. *gižta* 'Strich, Linie'; — vö. Sz., L. *gižtini*, I. *gižtini*, U. *gežtini* 'zeichnen, linieren, (Sz., L., U. auch) einen Strich ziehen' (WICHM.—UOT.);

2. km. L. *jora* 'schief stehend (Baum, Haus)'; — vö. L. *jorni* 'sich krumm biegen, sich neigen, schief werden' ~ Sz. *ńora* 'schief stehend (Baum, Haus)'; — vö. Sz. *ńorni*, U. *ńornis* 'искривиться, пошатнуться, kallistua, sich krumm biegen, sich neigen, schief werden' (WICHM.—UOT.). A két alak (*jorni*, *ńorni*) közül UOTILA az utóbbit tartja az eredetibbnek: a luzai nyelv-járásban szerinte *ń* > *j* hangváltozás történt (vö. SUSToim. LXV, 53);

3. km. (BUBR.) *ködzá* 'сев', — vö. (BUBR.) *ködzny* 'сеять', (WICHM.—UOT.) V., Sz., L., P. *keđzni*, I. *keđzni*, U. *keđznis* 'säen, besäen' (Бубрих, Грамм. лит. коми яз. 66);

4. udm. (WIED.) *kuo-mutško* 'Haarflechte', — vö. (WIED.) *kuny*, *kujyny* 'flechten, weben', (MUNK.) Sz. *kü*-, Kaz. *küj*-ua. (vö. BUDENZ, UA. 29 §. 189; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 29);

5. km. (WICHM.—UOT.) V., Sz. *peša*¹ 'Kienspanhalter', V. *bi-peša* ua., Sz. *peša-jeg* ua., — vö. Sz., L., P. *pešni* 'einen Kienspan in den Halter stecken' (vö. BUDENZ, UA. 29 §. 189; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 29; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 253);

6. km. KP. *pišká* 'Blatter, Pocke', — vö. (WICHM.—UOT.) V., Sz., L. *piškedni*, I. *piškedni*, U. *piškednis*, P. *piške'tni* 'проколоть, сверлить, tehdä reikä, durchstechen, durchbohren, bohren, ein Loch machen'; V. *pištini* 'löcherig werden' (I. UOTILA: SUSToim. LXV, 273);

7. km. L. *pira* 'Schneewehe', — vö. udm. *purđžini* 'herumwirbeln, stäuben (Staub, Blätter im Winde); Lichterloh aufflammen (Feuer)' (WICHM.—UOT.);

8. km. (WICHM.—UOT.) V., U. *sora*,² I. *sora* 'gemischt, vermischt' | udm. (MUNK.) *suro* 'vegyes, vegyült, kevert', — vö. km. (WICHM.—UOT.) Sz., L. *sorni*, I. *sorni* 'мѣшать, mischen, mengen, vermischen; (L., I. auch) stören' | udm. (WIED.) *suryny*, (*süryny*) = *surany* 'mischen, aufwählen, -rühren, verwirren', (MUNK.) *sural*-ua. (vö. BUDENZ, UA. 29 §. 189; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 30; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 253);

¹ A *peša* 'Kienspanhalter' szó talán az U. *peš* 'Kienspanhalter (aufrechtstehende eiserne Klammer mit hölzernem Schaft; in die Klammer können im ganzen sechs Kienspäne gesteckt werden)' (WICHM.—UOT.) denominális -a képzős származéka.

² A km. *sora* 'gemischt, vermischt' a km. I. *šor* (WICHM.—UOT.) 'Mischung, Gemisch' denominális származéka is lehet.

9. udm. (WIED.) *tuno* 'Wahrsager, Zauberer', (MUNK.) Sz., M. *tuno* ua., — vö. (MUNK.) *tunal-* 'varázsolni, bűvölni, bájolni; vlmire ráolvasni, jósolni', (WICHM.) G., U. *tunànî* (*tunal-*) 'wahrsagen, zaubern'. A *tuno* 'Wahrsager, Zauberer' főnév egy **tun-* alapigéből van képezve (vö. WICHMANN: FUF. XIV, 112—4; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 30);

10. udm. *укто* 'хлебина, Honigbrot, Bienenbrot (das Futter der Bienen, ein Brei aus Honig und Blütenstaub)', — vö. *окт-* 'собирать, (ein)sammeln', (WIED.) *oktyny*, (MUNK.) *okt-* ua. (I. JEMELJANOV, Votj. Gramm. 126 §. 105; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 30);

11. km. (WIED.) *vošta* 'Öffnung, Loch', P. *osta* 'offen [z. B. Tür, Fenster]; Loch, Öffnung' | udm. (WICHM.) MU. *ušto* 'Loch, Öffnung; offen', (MUNK.) *ušto*, *ušto* 'Loch, Öffnung', — vö. km. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., L., Le. *voštini*, I. *voštini*, U. *veštî nis*, P. *ošni*, *oštîni* 'aukaista, öffnen, aufmachen' | udm. (WICHM.) G. *uštîni*, *uštîni*, MU. *uštîni* 'öffnen', (MUNK.) *ust-* ua. (BUDENZ, UA. 29 §. 189; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 30; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 253).

A komi *-a* és az udmurt *-o* deverbális névszóképzővel alkotott főnevek a cselekvés eredményét fejezik ki. Például: km. *gizta* 'Strich, Linie', udm. *kuo-mutško* 'Haarflechte' stb. Néhány példában szenvedő befejezett melléknévi igenevek képzésére használják őket. Ilyenek: km. *sora* 'gemischt, vermischt' ~ udm. *suro* 'vegyes, vegyült, kevert', km. P. *osta* 'offen' ~ udm. MU. *ušto* ua. Az udm. *-o* képzőnek egy példában nomen agentis jelentése van: *tuno* 'Wahrsager, Zauberer'.

2. A km. *-a* és az udm. *-o* képzőt a finnugor **p•* ~ **β•* deverbális névszóképzőből szokták származtatni (BUDENZ, UA. 180—192; WICHMANN: FUF. XIV, 112; JEMELJANOV, VotjGram. 105; LAKÓ: FgrÉrt. II, 30; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 253). SZINNYEI (NyH.⁷ 85; FgrSprw.² 77) és GYÖRKE (Wortbildungslehre 22—3) a permi képzőket nem tekinti a finnugor **p* ~ **β* deverbális névszóképző megfelelőinek.

Véleményem szerint sem lehetnek a permi képzők a finnugor **p•* deverbális névszóképző folytatói. Ugyanis a km. *-a* és az udm. *-o* képzőnek a finnugor **p•* deverbális névszóképzővel való egyeztetését ugyanazok a hangtani akadályok teszik elfogadhatatlanná, mint amelyeket a permi *-a*, *-o* nomen poessoris képzőkkel kapcsolatban már tárgyaltunk. A finnugor **p•* deverbális névszóképző folytatója a permi nyelvek közül csak az udmurtban van meg, és ott is csak egy példában: (WICHM.) J. *ulep*, (MUNK.) Sz. *uláp* 'lebend, lebendig' (vö. *ulîni* 'leben') [SZINNYEI: NyH.⁷ 85; FgrSprw.² 78; GYÖRKE, Wortbildungslehre 23; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 253].

3. Én a permi *-a*, *-o* képzőket a finnugor **k•* deverbális névszóképző folytatóinak tartom. A **k•* képző még a korai őpermi alapnyelvben lekopott, és a névszóképző funkcióját az alapszó végmagánhangzója vette át. A névszóképzői szerepben használatos magánhangzók közül a leggyakrabban előforduló tővégi magánhangzó, az **-a* általánosult a késői őpermi kor folyamán névszóképzői funkcióban. A késői őpermi **-a* deverbális névszóképző a komiban megmaradt *-a*-nak, az udmurtban azonban tőszótagbeli *-o* vagy *u*. után az **a*-ból *-o* lett. Minthogy valamennyi felsorolt udmurt példa tőszótagjában *o* vagy *u* van és így a képző csak *-o* hangalakban van meg, nem tudjuk eldönteni, hogy a többi esetben az *-a* alak használatos volt-e. A permi *-a*, *-o* melléknévképzők analógiáját figyelembe véve, ez valószínűnek látszik.

A finnugor *k• deverbális névszóképző folytatói a permi nyelvekben nem csupán az *-a*, *-o* főnév- és igenévképzőkben vannak meg. A *k• igenévképzővel azonos praesensképző volt meg a jelen idő egyes szám harmadik személyében is. Miután a praesensképző a korai őspemiben lekopott, a képző funkcióját ez esetben is az alapszó tövégi magánhangzója (km. *-e*, udm. *-ε*) vette át. Például: km. *ñule* 'er leckt' ~ udm. *ñule* ua. (vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 130; JEMELJANOV, VotjGramm. 159; LAKÓ: Fgr. Ért. II, 46—7; másképp: G. STIPA: UAJb. XXVIII, 227 kk.). A praesensképző a tagadó ige egyes alakjaiban ma is megvan: jelen és jövő idő: e. sz. 1. sz. km. *og* ~ udm. *ug*; e. sz. 3. sz. udm. *ug*; t. sz. 1. sz. km. *og*, *oge*; t. sz. 3. sz. udm. *ug*; múlt idő: e. sz. 1. sz. km. *eg*, *ig*; t. sz. 1. sz. km. *eg*, *ige*, *igs*. (A *k-nak az első és a második szótag között a permi nyelvekben *g* felel meg.) A *-g* praesensképző ezen alakokban eredeti funkcióját elveszítette, és személyraggá vált. Ezért a komiban analogikusan a múlt időbe is behatolt (vö. SETÁLÁ, TMB. 65 kk.; SZINNYEI, FgrSprw.² 120—1; UOTILA: SUSToim. LXV, 136; LAKÓ: FgrÉrt. II, 46; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 348).

A *k• deverbális névszó- és igenévképző lekopása nem egyedülálló jelenség a permi nyelvekben. E képzővel azonos hangalakú lativusi *k-rag tűnt el az illativus (km. *kare*, udm. *kare* 'in die Stadt'), az allativus, valamint egyes *-a*, *-o* végű lativusok (km. *kuža* 'längs, entlang', udm. *pedla*, *pedlo* 'ki') végéről. Mindezek a párhuzamos jelenségek azt bizonyítják, hogy a permi *-a*, *-o* névszóképzők valóban a finnugor *k• deverbális névszóképző folytatói.

4. A finnugor *k• deverbális névszóképző megfelelői valamennyi finnugor nyelvben megvannak.

M a n y s i : É. *ossi* 'szalagforgács' (vö. *osvi* 'késsel gyalul'); É. *eri* 'ének', *eryem* 'énekem' (vö. *eryi* 'énekel'); É. *joni* 'játék', *jonyem* 'játékom', KL. *jāni* 'játék', P. *jani*, T. *jānu* ua.; *pūyi* 'fogó' (vö. *pūy* 'fog'). [SZINNYEI, NyH.⁷ 86; FgrSprw.² 80; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 349.].

C h a n t i : KARJ.—TOIV. 137b, 138b: Vj. *ip̄ra*'ē 'schief, sich schief spaltend (Holz)', Mj. *ip̄yre*'χ 'schief, krumm', DN. *ip̄yre*' 'schief', Kaz. *ip̄ura*' 'gewunden' (Fluss, Weg); sich schief spaltend (Holz); unregelmässig geförm (z. B. Narte); falsch, nicht richtig (z. B. Wort, Weg)' (vö. Vj. *ip̄v̄rtā* 'drehen, bohren', stb.). [SZINNYEI, NyH.⁷ 86; FgrSprw.² 80; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 349.].

M a g y a r : *járó*, *élő*, *való*, *ülő*, 1055: *menh* 'menő', 1109: *Zamtou* 'szántó'. [A magyar *-ó*, *-ő* melléknévi igenévképző finnugor *p•, *η• és *m• képzőknek is megfelelhet (SZINNYEI, NyH.⁷ 84—5; FgrSprw.² 80; GYÖRKE, Wortbildungslehre 13; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 349—350)].

M a r i : KB., J. *šerye*, JU. *šerya*, U., T. *šerye*, B. *šerye*, M. *šerye* 'Kamm' (KB., J. *šeram* 'bürsten, kämmen'); ? M. *šūžye*, B. *šūžye* 'Stechen, Schmerz' (vö. udm. (MUNK.) K. *čužal* 'brennen (tr.), beissen'). [GYÖRKE, Wortbildungslehre 12; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 348; SZINNYEI, NyH.⁷ 86].

M o r d v i n : E. *pala-vt*, (*pala-ft*) 'geküsst', M. *pala-f* ua. (vö. *pala* 'küssen'); M. *kulā-f* 'gestorben' (vö. *kulā* 'sterben'); E. *jakavt*, M. *jakaf* 'Gang' (vö. *jaka* 'gehen, wandern'). [SZINNYEI, NyH.⁷ 85; FgrSprw.² 80; GYÖRKE, Wortbildungslehre 12; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 348].

F i n n : *kaste*, gen. *kasteen* 'Tau, Taufe' (vö. *kasta* 'nass machen, begiessen; taufen'); *sida*, gen. *siteen* 'Band, Binde' (vö. *sita* 'binden'); *puhe*

(Savo: *puhek*), *puheen* 'Rede' (vö. *puhu-* 'reden'). [SZINNYEI, NyH.⁷ 85; Fgr. Sprw.² 79—80; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 346].

L a p p : N. *čālā*, *čállág-* 'Schrift' (vö. *čallet* 'schreiben'); N. *duwdā* 'Stütze', (vö. *duw'det* 'stützen'); N. *doarjā* 'Stütze' (vö. *doar'jot* 'stützen'). [SZINNYEI, NyH.⁷ 86; FgrSprw.² 80; GYÖRKE, Wortbildungslehre 12; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 343—6].

A *-k• deverbális névszóképzőnek a szamojéd nyelvekben is vannak megfelelői, a *-k• képző tehát uráli eredetű (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 350—351).

RADANOVICS KÁROLY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A manysi birtokos dativus

Jellemző vonása a legtöbb finnugor nyelvnek, hogy a birtoklást a *van*, illetve a *nincs* igével és a birtokos személyraggal fejezik ki, szemben az indoeurópai nyelvek 'habeo, haben' jelentésű igéjével. Néhány finnugor nyelvben azonban van ilyen ige, így a magyarban (*bír, vall*), a lappban és az obi-ugor nyelvekben.

A manysi nyelv háromféle módon is kifejezheti a birtok-viszonyt.

a) a TJ. *ánś-*, AK. *enś-*; KK., FK. *enś-*, P. *enś-*, ÉV., DV. *änś-*, AL. *enś-*, FL. *önś-*, Szo. *inś-* 'haben' (KANNISTO, WogVok. 82) igével; pl. Szo. *mēnukudicā sāt pēv̄ inśi* 'ein Waldgeist hat sieben Söhne' (KANNISTO, Wog. Volksd. I, 133), K. *kur̄m iäyōänś . . . kur̄m pupi enśā* 'drei Schwestern haben drei Schutzgeister' (I, 114), K. *tēnək̄ar oät enśin?* 'habt ihr keine Speise?' (III, 87), P. *kur̄m oäv̄ enśiyā* 'sie haben drei Töchter' (III, 139);

b) a T. *pelt* 'bei' névutó segítségével; pl. *ās aiät̄a bēt k̄ar nejǟr pelt* 'zuerst hatte der Kaiser dreissig Hengste' (III, 162), *pokat̄i korox pelt in̄vi k̄orō* 'Pokatikoroch hat einen grossen Sack' (III, 175), *iük̄a pelt āβīti ās* 'die Frau hatte eine Tochter' (III, 198, tkp. 'bei der Frau war ihre Tochter' 257);

c) a birtokos ragtalan, a birtok személyragos szó; pl. P. *Khais vuj ālnə t̄ermät sokh olī, sus ālnə t̄ermät sokh olī* 'Khaisznak medveölő fegyvere sok van' (MUNKÁCSI, VNGy. III, 523), T. *nejǟr p̄βī ās* 'der Kaiser hatte einen Sohn' (KANNISTO, III, 156), T. *ās em nīm* 'ich hatte eine Frau' (III, 191), K. *em esrēil īītl k̄ā̄ntlaytnē βēū̄m ik̄ə̄m* 'ich habe keine Kraft mit dem Teufel Krieg zu führen' (III, 166), P. *am βullum oät̄šim* 'ich habe keinen Schlaf' (I, 86); T. *em βaīlōη βor̄ə̄m ik̄ə̄m* 'ich kann nicht absteigen' (III, 181, tkp. 'meine Möglichkeit, abzusteigen ist nicht' 254).

A személynévmás el is maradhat, hisz a birtokon levő személyrag úgyis megmutatja, hányadik személy a birtokos; pl. T. *ūx p̄βā̄n āl* 'sie haben einen Sohn' (I, 127), K. *k̄or̄ə̄m p̄βā̄n ās* 'sie hatten drei Söhne' (III, 154), T. *k̄ixr̄ə̄m sgs* 'ich bin schwanger geworden' (III, 175, tkp. 'mein Bauch ist geworden' 252), T. *āβā̄n āl ōk̄kor̄ān* 'Töchter haben sie eine' (III, 257, tkp. 'ihre Tochter ist ihre eine' 257), P. *šē̄m̄ey oät̄šim̄ey* 'er hat keine Augen' (III, 125), K. *tēnək̄arō̄tn oät̄i* 'sie hatten keine Speise' (III, 87), T. *p̄ββī ik̄ə̄m* 'er hat keinen Sohn' (III, 182), T. *ē̄ȳp̄βā̄n ik̄ə̄m* 'sie haben keine Kinde' (III, 174), T. *t̄ip̄ā̄n ik̄ə̄m* 'sie haben kein Getreide' (III, 175).

A tavadai nyelvjárásban az *em* mellett *emā̄n* is használatos; pl. *em(ā̄n) βā̄nkā̄ kǖert k̄ālō̄η k̄ā̄šə̄m ā̄ sō̄'s* 'ich hatte keine Lust, in dem Brunnen zu sterben' (III, 174). Az *emā̄n* 'én' az *-n* névmásképzővel bővült ragtalan alak, amely egyben dativusi (lativusi) alak is, s benne az *-n* névmásképző és az *-n* lativusrag egybeolvadt (I. FINCZICZKY: NyK. XLVII, 375, LIIMOLA: FUF. XXVIII, 30).

A *chanti* nyelvben is van, mint már említettük, 'haben, besitzen' jelentésű ige: FD., AD. *tšipä*, C. *tšipä*, Kr. *tšitä*, V., Vj. *twä'ta*, Vart. *twäta*, Ni. *tšitä*, Kaz. *tšitš*, O. *twidä* (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 969); pl. É. *katra pvräina lou xil twis* 'régente volt neki unokája' (PÁPAY, Északi-osztják Nyelvtan. 7), *nē zolije at tajlat* 'alle haben sie keine Frau' (STEINITZ, Ostj. Volksd. I, 89).

Megvan azonban a *van* igével való szerkezet is; pl. *mola moy nëhxi* *i-sidi rötöl ol* 'bármely vidékre való embernek szintén van nemzetsége' (PÁPAY 37), *xis-üazəh xän, soxta-üazəh xän iyyəl andäm ös* 'a fővényvárosi királynak, az agyagvárosi királynak fia nem volt' (117), *kät oxpi mən'k' jem iäsnel andäm, ädäm iäsnel andäm* 'a kétfejű erdei manónak jó szava sincs [rá], rossz szava sincs [rá]' (54).

Ha személynévmás a birtokos, a *chantiban* sem szükséges a névmást kitenni, mert a birtokon levő személyrag megmutatja a birtokos személyét; pl. *iajem ös* 'volt [egy] bátyám' (37), *kim-ēdas, wantlöl: svyəl andäm* 'kiment, látja: a subája ninc's' (79), *üädü uaxxti ior[ə]l andäm* 'a partra kimászni ninc's erje' (158), *si-kinžä üeldi muträjem andäm* 'eddigelé megölésre való fortélyom ninc's' (é. nem tudtak megölni 179), *iorən andäm-ki* 'ha erőd ninc's' (172).

A birtokos ragtalan alakban való használatának megértésére más finnugor nyelvekhez kell fordulnunk. Meg kell vizsgálnunk, hogy fejezi ki a többi rokon nyelv a birtokos dativust. A mordvin és a mari nyelv ilyen esetben genitivust használ.

Mordvin: E. *ulñest ve babait kolmo tejterenzē* 'eine Alte hatte drei Töchter' (PAASONEN: JSFOu. XIX, 104), *inazoront ulñes saconzo sad vaniča atine* 'der Kaiser hatte in seinem Garten einen Wächter, einen alten' (87), *moñ uli keř kenkškem* 'ich habe eine Tür aus Lindenrinde' (45), *miñek uli piže mazē čoranok* 'wir haben einen kleinen hübschen Knaben' (44), *siñst ulñes tejterñest* 'sie hatten ein Töchterlein' (80), M. *ulš soñ plemä nnekets seřata, lemets parma* 'er hatte einen verwaisten Neffen, er hiess Parma' (MSFOu. XCI, 887).

A birtokost csak a birtokon levő személyrag jelzi; pl. E. *jala'ksost uli* 'sie haben eine jüngere Schwester' (MSFOu. LXXXIV, 215), *kudom uli* 'ich habe ein Haus' (JSFOu. IX, 22), *at sačtijist at kasijist* 'sie hatten kein Gebornes und Herangewachsenes [Kind]' (MSFOu. LXXXIX, 217).

Mari: U. *ala-yunam öznä marin-ät ulmaš marla kniška* 'einmal vor alten Zeiten haben auch die Tscheremissen ein Buch in tscheremissischer Sprache gehabt' (WICHMANN: MSFOu. LIX, 160), P. *alēm batržən kok piže lieš* 'Alēm der Starke hat zwei Hunde' (GENETZ: JSFOu. VII, 17), K. *tšortən šindzä:βən uke mašanat* 'man glaubt, der Teufel habe keine Augenbrauen' (RAMSTEDT: MSFOu. XVII, 190).

A birtokost csak a birtok személyragja jelzi; pl. *ulo kum izat* 'du hast drei Brüder' (GENETZ: JSFOu. VII, 32), K. *nəl sümbelem ulä* 'ich habe vier Brüder' (RAMSTEDT: MSFOu. XVII, 214), K. *kok eryžš älən* 'sie hatten zwei Söhne' (191), P. *kum eryžšt ulmaš, ik üdäržšt ulmaš* 'sie hatten drei Söhne und eine Tochter' (GENETZ: JSFOu. VII, 4).

A finn nyelv allativust használ a dativus kifejezésére, de kétségkívül genitivusszal van dolgunk az ilyen kifejezésekben: *mi n u n on nälkä* 'ich habe Hunger', *la p s e n on maidon jano* 'das Kind durstet nach Milch', *mi n u n on vilu v. kylmä* 'mich friert' (ERWAST, Finnisch—deutsches Wbuch).

A permi nyelvekben adessivusrag helyettesíti az elveszett genitivusragot, s a birtokos dativust is adessivussal fejezik ki.

U d m u r t: J. *sapeg-vurışlen sapegez uz lu, durikişlen tirez uz lu* 'der Schuhmacher hat keinen Stiefel, der Schmied hat keine Axt' (WICHMANN: JSFOu. XIX, 7. közm. 71), G. *kiktê tîezlen kişnoezlen kuinî nîliz vîlem* 'die zweite Frau hatte drei Töchter' (137), G. *killen liez evel* 'die Zunge hat keine Knochen' (uo. 82. közm.), G. *pinalez vîlem solen pot şi* 'sie hatte ein kleines Kind' (149), J. *sojoslen vîlem kuamîn nîlzi* 'sie hatten dreissig Töchter' (92), MU. *mînam vîziyûn kuuem murt van ali* 'im Raume unter der Diele ist ein toter Mensch' (82); — J. *mînam tavare van* 'ich habe Waren' (110), MU. *tînad bus kellosîd van vet* 'du hast ja Nachbarn' (82); — MU. *muşez tuş uno luem* 'er bekam sehr viel Bienen', 'sok méhe lett' (57), B. *pudozi no yah: valzi, skalzi, işjossi, ketşjossi* 'sie haben auch Vieh: Pferde, Kühe, Schafe (und) Ziegen' (177), J. *korka tîros adamî, ösez no övöl, uknoez no övöl. — kişar* 'das Haus ist voller Leute, es hat (aber) weder eine Tür, noch ein Fenster. — Die Gurke' (34), J. *vumî övöu* 'wir haben kein Wasser' (89).

K o m i: V. *vaşen etik stariklen velema zev diş i gorş kan* 'es hatte einmal ein Mann eine sehr faule und gefräßige Katze' (WICHMANN: MSFOu. XXXVIII, 51), V. *jomalen em kuim niv* 'Joma hat drei Töchter' (108), P. *rutşlen veli ji-tşom, a ketşlen pel-tşom* 'der Fuchs hatte eine Eishütte, der Hase aber eine Bretterhütte' (113), V. *nalen niv ni pi abu* 'sie haben weder Tochter noch Sohn' (75), V. *şîlen loğ kujim-şo şajt* 'er hat dreihundert Rubel' (85), V. *jomalen piis abu i velema* 'die Joma aber hatte gar keinen Sohn' (24) V. *meam em muşik* 'ich habe einen Mann' (51), *menam kureg em* 'ich habe ein Huhn' (58), V. *menam peden-tşajs abu* 'ich habe kein Melkeimer' (47) L. *tîşan veljasîd una-e?* 'habt ihr viele Pferde?' (140), L. *kimîn tîşan meşkis* 'wie viele Kühe habt ihr?' (140), L. *şojîşîd una?* 'habt ihr viele Esser?' (139); — *gid tir iş, böşis-nö öti* 'der Stall ist voll von Schafen, aber nur ein Schwanz' (LITKIN 36), *kiş, kiş pu, da jîlis abu* 'hosszú, hosszú fa, de nincs csúcsa' (UF. 86), *ez-ömöj-nö vöv tenad şogîd* 'hattest du nicht Sorge' (LITKIN 42), *şinmid-kö abu, on vetlölî* 'wenn du keine Augen hast, so kannst du nicht gehen' (LITKIN 33).

A t ö r ö k - t a t á r nyelvekben is genitivusszal fejezik ki a birtokos dativust.

C s u v a s: vP. *për starîgen viş îvel pölne* 'volt egy öreg embernek három fia' (MÉSZÁROS, Csuvás Népkölt. Gyűjt. II, 377), vP. *şozâ pörenne şolarâ, önen âreme pölne, pârê ûle pölne* 'élt [egy] városban [egy] gazda, volt neki felesége, volt egy fia' (260), aÜ. *elak për şînnen abza-bebza pulman* 'régén egy embernek nem volt gyermeke' (292), aT. *vel tşébbéçen teşri şuk* 'annak a virágnak feje nincsen' (175).

O s z m á n - t ö r ö k: *bir padişahen bir kèze varmêş* 'egy padisahnak volt egy leánya' (KÚNOS, Oszm.-tör. Népkölt. Gyűjt. I, 52), *bu bazirgjanyn okadar çok maly varmyş-ki hesabini kimse bilmezmiş* 'dieser Kaufmann besass eine solche Masse von Vermögen, dass keiner seine Grösse wusste' (KÚNOS, Materialien zur Kenntnis des rumelischen türkisch 13).

K a z á n i - t a t á r: *nâştânêş juq bájâşê* 'die Waare hat keinen Preis' (PAASONEN: KSz. III, 54), *gazaqnîş juk şajlâşê* 'der Kosak hat keinen Kniff' (uo.), *âüüle ber keşenen öc uli bulyan* 'régente egy embernek három fia volt' (BÁLINT, Kazáni-tatár Nyelvtan 105), *nuşa keşenen iş ber nâştâse-dâ juk* 'a szegény embernek semmije sincs' (uo.), *anîn akcâsi bar, akîli juk* 'neki

pénze van, [de] esze nincs' (uo.), *beznen akčabiz juk* 'nekünk nincs pénzünk' (uo.); — *nejem bar?* 'mim van?' (uo.), *nejeges juk?* 'mitek nincs?' (uo.), *malibiz juk* 'vagyunkunk nincs' (uo.).

A m a g y a r b a n a *-nak, -nek* raggal fejezik ki a birtokos dativust. Pl. *apámnak szép háza van. A-nak, -nek* rag egyben a datívus ragja, eredetileg pedig, tudvalevőleg, latívusrag volt. Hogy a birtokos datívus itt is genitívusi értékű, bizonyítják az olyan esetek, amikor személyes névmás a birtokos, amely el is maradhat, mert a birtokon birtokos személyrag van, pl. *nekem sok könyvem van, megvan a könyvem, nincs meg a könyvem, van pénzetek? nincs pénzünk* (l. BEKE: JSFOu. XXX/11; KERTÉSZ: NyK. XLIII, 403).

Ezek után nyilvánvaló, hogy a manyisi és a chanti nyelvben a ragtalan birtokos nem lehet alany, hanem ragtalan genitívus, s az a körülmény, hogy a birtokos és a birtok egymástól más mondatrészekkel el lehet választva, arra vall, hogy egykor az obi-ugor nyelvekben is meg kellett lennie a finnugor *-n* genitívusragnak. Eltűnésének oka, hogy a latívusnak és a lokatívusnak a ragjával egybeesett.

BEKE ÖDÖN

Az északi-manyisi személyes névmások fejlődéstörténetéhez

A NyK. LVI. kötetében (45—8. l.) ismertettem az északi-manyisi személyes névmások ragozását, a mai paradigmákat összevetettem MUNKÁCSI, ill. KANNISTO régi feljegyzéseivel, s rámutattam a mai és a régi paradigmák közötti eltérésekre. Minthogy jelzett értekezésem elejétől végig elsősorban leíró jellegű volt, mellőztem azoknak a következtetéseknek a levonását, amelyek az egybevetésből szinte önként adódtak. Alább ezt a feladatot kívánom elvégezni — tekintettel arra, hogy a jelzett összehasonlítás bizonyos általános nyelvészeti tanulságokkal jár. Minthogy fejtegetéseim feltételezik az északi-manyisi személyes névmások egykori és mai ragozásának ismeretét, itt is közlöm egyrészt az irodalmi nyelvi ragozási paradigmákat (irod.), másrészt a kérdéses névmásoknak MUNKÁCSI és KANNISTO feljegyezte esetalakjait (É., ill. Szo.) meg saját feljegyzéseimet (Szi.). MUNKÁCSI „A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette” (1894) c. munkája 13. lapján mutatja be az északi-manyisi személyes névmások ragozását. A KANNISTO feljegyezte szoszvai paradigmákat LIIMOLA közölte a *Finnisch-Ugrische Forschungen XXVIII.* kötetének 20—56. lapján. Én a személyes névmások ragozását 1952-ben jegyeztem le E. I. ROMBANGYEJEVA szigvai nyelvmester közlése szerint.¹

¹ Alább következő fejtegetéseim megjelentek németül az *Ural-Altische Jahrbücher XXVIII.* kötetének 246—51. lapján. Minthogy bizonyos akadályok miatt a szerkesztőségtől kefelevonatot nem kaptam (vö. 155. lap, jegyzet), cikkemben több sajtóhiba, sőt egy-két értelemzavaró hiba is benne maradt. Ezeket itt kijavítottam.

Egyes szám

1. személy

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>am</i>	<i>am én</i>	<i>am</i>	<i>am</i>
Acc.	<i>анум</i>	<i>ān^{um}</i>	<i>ānēm</i>	<i>ān^{um}</i>
Lat.	<i>анумн</i>	<i>ān^{um}nn</i>	<i>ānēm(nē)</i>	<i>ān^{um}nn</i>
Elat.-abl.	<i>анумныл</i>	<i>ān^{um}nnəl</i>	<i>ānēmnnəl</i>	<i>ān^{um}nəl</i>
Instr.-com.	<i>анумтыл</i>	<i>ān^{um}ntəl</i>	.....	.....

2. személy

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>нанг</i>	<i>nan te</i>	<i>nan</i>	<i>nan</i>
Acc.	<i>нангын</i>	<i>nan'ηen</i>	<i>nan'ēn</i>	<i>nan'ηn</i>
Lat.	{ <i>нангын</i> <i>нангынн</i>	<i>nan'ηēnn</i>	<i>nan'ēn(nē)</i>	{ <i>nan'ηn</i> , <i>nan'ηn</i> (néh)
Elat.-abl.	<i>нангынныл</i>	<i>nan'ηēnnəl</i>	<i>nan'ēnnəl</i>	<i>nan'ηnəl</i>
Instr.-com.	<i>нангынтыл</i>	<i>nan'ηēntəl</i>	.....	.....

3. személy

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>тав</i>	<i>ta ó</i>	<i>taw</i>	<i>tāβ</i>
Acc.	<i>таве</i>	<i>ta'βe</i>	<i>tawā</i>	{ <i>tā'βēe</i> <i>tā'βe</i> (Vd. 223)
Lat.	<i>тавен</i>	<i>ta'βen</i>	<i>tawän</i>	<i>tāβēn</i>
Elat.-abl.	<i>тавеныл</i>	<i>ta'βēnl</i>	<i>tawänəl</i>	<i>tāβēnl</i>
Instr.-com.	<i>таветыл</i>	<i>ta'βētl</i>	.....	.....

Kettős szám

1. személy

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>мен</i>	<i>mèn mi ketten</i>	<i>mèn</i>	<i>mēn</i>
Acc.	<i>мен(а)мен</i>	<i>mènmèn</i>	<i>mèné^{mèn}</i>	<i>mēn(a)mēn</i>
Lat.	<i>менамен(н)</i>	<i>mènmēnn</i>	<i>mèné^{mèn}(nē)</i>	<i>mēn(a)mēn</i>
Elat.-abl.	<i>мен(а)менныл</i>	<i>mènmēnnəl</i>	<i>mèné^{mèn}nəl</i>	<i>mēn(a)mēn</i>
Instr.-com.	<i>мен(а)ментыл</i>	<i>mènmētəl</i>	.....	.....

2. személy

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	<i>нэн</i>	<i>nèn ti ketten</i>	<i>nèn</i>	<i>nēn</i>
Acc.	<i>нэнан</i>	<i>nènan</i>	<i>nēnēn</i>	<i>nēnān</i>
Lat.	<i>нэнан(н)</i>	<i>nènanⁿⁿ</i>	<i>nēnēn(nē)</i>	<i>nēnān</i>
Elat.-abl.	<i>нэнанныл</i>	<i>nènanⁿⁿl</i>	<i>nēnēnnəl</i>	<i>nēnānəl</i>
Instr.-com.	<i>нэнантыл</i>	<i>nènantəl</i>	.....	.....

3. személy

Nom.	тэн	tēn	ők ketten	tēn	tēn
Acc.	тэн(а)тэн	tēntēn		tēntēn	tēnat ^e ēn
Lat.	тэнатэн(н)	tēntēn _{nn}		tēntēn(nē)	tēnat ^e ēn
Elat.-abl.	тэн(а)тэнныл	tēntēnnīl		tēntēnnēl	tēnat ^e ēñ _{nl}
Instr.-com.	тэн(а)тэнтыл	tēntēntīl		.....	.....

T ö b b e s s z á m

1. személy

	Irod.	Szi.	É.	Szo.
Nom.	ман	mān mi	man	mān
Acc.	манав	mānaβ°	{ manauw manūw	mānaβ
Lat.	манавн	mānaβn	manauw	mānaβn
Elat.-abl.	манавныл	mānaβñīl	manauñēl	mānaβl
Instr.-com.	манавтыл	mānaβ°tīl	.....	.....

2. személy

Nom.	нан	nān ti	nan	nān
Acc.	нанан	nānan	nanān	nānān
Lat.	нанан(н)	nānan _{nn}	nanān(nē)	nānān
Elat.-abl.	нананныл	nānanñīl	nanānnēl	nānāñ _{nl}
Instr.-com.	нанантыл	nānantīl	.....	.....

3. személy

Nom.	тан	tān ²	ők	tan	tān
Acc.	тананыл	tāna _{nl}		tanānl	tānāñ _{nl}
Lat.	тананылн	tānanēln		tanānēlnē	tānāñ _{nl}
Elat.-abl.	тананылыл	tānanīlnīl		tanānēlnēl	tānāñ _{nl}
Instr.-com.	тананылтыл	tānnīl		.....	.....

Ha a fenti paradigmákat összehasonlítjuk egymással, a régi feljegyzések és a mai formák között bizonyos eltéréseket figyelhetünk meg, amelyek az északi-manyisi nyelvjárások hang- és alaktana szempontjából sem érdektelenek, s emellett alkalmasak a személyes névmások fejlődésében megmutatózó egyes általános tendenciák megvilágítására.

1. Amíg a szoszvai nyelvjárásban KANNISTO tanulmányútja idején a puszta *-l* régi ablativusraggal alkotott ablativusok voltak járatosak, addig a mai szigvai nyelvjárásban meg az irodalmi nyelvben olyan elativus-ablativus alakok használatosak, amelyek — éppúgy, mint a MUNKÁCSITÓL feljegyzett északi-manyisi alakok — a főnévragozásból ismert testesebb és kétségtelenül újabb keletkezésű *-nəl*, *-nīl* raggal vannak alakítva, pl. Szi. *ān^umnəl* (~ É. *ānēmnel*, de Szo. *ān^uməl*); Szi. *mānaβñīl* (~ É. *manauñēl*, de Szo. *mānaβl*).

² Mondatban *tan* is előfordult.

2. Mind a szigvai nyelvjárásban, mind pedig az irodalmi nyelvben a személyes névmások paradigmájához hozzátartozik egy olyan eset is: az instrumentalis-comitativus, amely MUNKÁCSI és KANNISTO tanulmányútja idején csak a főnevek ragozásában volt ismert.

3. Amíg a szoszvai nyelvjárásban a személyes névmások bizonyos alakjainak nemcsak accusativusi, hanem lativusi (sőt a tbsz. 3. személyben még elativus-ablativusi) funkciójuk is volt, addig a szigvai nyelvjárás az accusativust és a lativust (meg az elativus-ablativust) pontosan megkülönbözteti egymástól, tehát minden szóban forgó esetalaknak csak egy funkciója van, pl. Szo. *ná'ηη* (acc., de néha lativus. is) ~ Szi. acc. *na'ηηn*, lat. *na'ηηnn*; Szo. acc. és lat. *meēn(a)meēn* ~ Szi. acc. *mēnmen*, lat. *mēnme.nn*; Szo. acc.-lat. *neēnān* ~ Szi. acc. *nēnan*, lat. *nēna.nn*; Szo. acc.-lat. *tēnateēn* ~ Szi. acc. *tēnten*, lat. *tēnte.nn*; Szo. acc.-lat. *nānān* ~ Szi. acc. *nānan*, lat. *nāna.nn*; Szo. acc.-lat., elat.-abl. *tānān.nl* ~ Szi. acc. *tāna.nl*, lat. *tānanōln*, elat.-abl. *tānanōlnl*, il. *tānāl*.

A szigvai accusativusok és lativusok közti különbség abban van, hogy az accusativusi alakok csak a megfelelő birtokos személyragot, a lativusi alakok azonban a lativusragot is tartalmazzák. A *tānanōlnl* elat.-abl. tartalmazza mind a *-nl* birtokos személyragot, mind pedig a *-nl* esetragot, viszont a rövidebb alak: *tānāl* csak az esetragot foglalja magában. A legtöbb szigvai alak pontos megfelelője nem a szoszvai nyelvjárásban, hanem az északnak nevezett nyelvjárásban a MUNKÁCSITÓL feljegyzett alakok között van meg. Ennek az a magyarázata, hogy MUNKÁCSI feljegyzéseinek egy része épp a Szigva vidékéről való (vö. Budapesti Szemle 1889 : 403), KANNISTO viszont főleg a Szoszva mentén végezte gyűjtő munkáját, s a Szigva vidékén csak statisztikai adatokat jegyzett fel. Az accusativusokkal egyalakú kettős számú 2. és 3. személyű meg többes számú 2. személyű lativusokat LIIMOLA (FUF. XXVIII, 38) úgy magyarázza, hogy bennük az *-n* birtokos személyrag és az *-n* esetrag egy *n*-né olvadt össze, s a lativus meg az accusativus ennek következtében vált egyformává az említett személyekben. Eszerint a szigvai lativusokat, amelyek különböznek az accusativusoktól, mert nemcsak az *-n* birt. személyragot, hanem az *-n* lativusragot is tartalmazzák, a szoszvai alakoknál eredetibbeknek tarthatjuk, vagy pedig fel kell tennünk, hogy az $n + n \gg n$ hangváltozás után az *-n* lativusragot megegyeszer hozzájuk függesztették a lativusi funkció alaki hangsúlyozása céljából (LIIMOLA felteszi, hogy a felső-lozvai nyelvjárásban több esetben ilyen folyamat ment végbe, vö. FUF. XXVIII, 38). A Szi. egysz. 2. személyű *na'ηηnn* a LIIMOLÁTÓL (i. h. 31—2) a Szo. *ná'ηη* előzményéül kikövetkeztetett eredetibb alaknak felel meg, amelyben az *-n* végződés LIIMOLA szerint *-nan*-ból vonódott össze, s az első *n* birtokos személyrag, a második *n* pedig lativusrag. A Szi. ktsz. 1. sz. *mēnme.nn* bizonyára ugyanúgy magyarázandó, mint a ktsz. 3. sz. — A Szo. tbsz. 3. sz. -ű *tānān.nl* LIIMOLA (id. h.) szerint eredetileg accusativus, amely csak másodlagosan vett fel lativusi funkciót. A megfelelő Szi. *tānanōln* — éppúgy, mint az É. *tanānēlnē* — eredeti lativusi alak, amelyben a birt. személyrag után a lativusrag is megvan.

4. A Szi. egysz. 2. személyű elat.-abl. *na'ηēnnl* (~ É. *na'ēnnēlnl*) is különbözik a megfelelő szoszvai alaktól: *ná'ηēnl*. LIIMOLA elgondolása szerint (i. h.) a szoszvai alak is eredetileg két *n*-t tartalmazott: a birt. személyrag *n*-jét és az elativus-abl. rag *n*-jét, de később $n + n \gg n$ hangváltozás ment végbe benne. Eszerint az É. és a Szi. elat.-ablativusokat eredetibb alakok-

nak tekinthetjük, amelyekben a LIIMOLÁTÓL feltett hangváltozás még nem ment végbe.

Ha ezek után a fenti megállapításokat összevetjük olyan megállapításokkal, amelyek más nyelvek személyes névmásainak a fejlődéséről adnak számot, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a szigvai személyes névmások fejlődésében ugyanazok a tendenciák mutatkoznak meg, mint sok más nyelvben.

Az 1. és a 2. pontban mondottakból az világlik ki, hogy a személyes névmások ragozására hatással volt a főnévragozás. Effélet pl. a permi nyelvekben is tapasztalunk. Az 1. és a 2. személyű udmurt személyes névmás: *mon* 'én', *ton* 'te' a tőmagánhangzó megváltoztatásával, tehát olyan módon alakítja tbsz. nominativusát, amely a főnevek ragozásában ismeretlen: *mi* 'mi', *ti* 'ti'; de a *so* 'az; ő' névmás többes száma *sojsoj*-stb. 'ők', tehát egy olyan alak, amely ugyanazon *-jsoj* többes jellel van alakítva, amely a főnevek többes számának a képzésére szolgál (vö. ZSIRAI: Melich-émlékkönyv 490). A komi *sija*, *sija*, *sija*, *si* 'ők' tbsz. nominativusául a legtöbb nyelvjárásban egy egészen más névmástó: *ne* (*naja*, *naje* stb.) 'ők' szolgál, a luzai nyelvjárásban azonban a tbsz. nom. *sija**jas*, amely a főnevek ragozásában használatos *-jas* többes jellel van képezve. Bizonyára a főnévragozás hatásának köszönheti létét a *mijanli* stb. ablativusi alak is, mert az I. és az AV. *mijan* alakban a *-li* végződés nincs meg, és jelenlétét az udm. (*milem* mellett használatos) *milemli* alakban is másodlagos fejlődés eredményének kell tekintenünk. A permi nyelvekben még több ilyen másodlagos névmási alakot is kimutatott UOTILA (NyK. L, 464—76), a magyarban és más nyelvekben pedig ZSIRAI (i. h.). A görögben az egysz. 1. személyű névmás accusativusa *ἐμέ*, *με*, de a kyproszi nyelvjárásban a feliratokban és a papyrusokon *μεν*, ill. *ἐμέν* alakokkal találkozunk. Ezekbe az *-ν* accusativusrag a főnévragozásból került át, vö. SZIDAROVSKY, A görög és latin nyelv hang- és alaktana 297.

De a főnevek nemcsak oly módon gyakorolnak hatást a személyes névmásokra, hogy az utóbbiak paradigmájában egyes esetalakok hangalakjának módosulását idézik elő. Jól ismert az a jelenség is, hogy az egyes finnugor nyelvek nyelvtanírói a névmási paradigmákban újabban több esetet szerepeltetnek, mint amennyi megelőzően ismert volt. Ezek az új esetek (nem könnyű megállapítani, hogy a beszélt nyelvben mennyire használatosak), nyilvánvalóan a főnévragozás hatására keltek. VÉRTES EDIT (Az osztják személynévmások, 33—5) a chanti nyelvjárásokra vonatkozólag tesz olyan észrevételt, hogy bennük a névmásoknak új esetei fejlődtek ki. Abban a nyelv-tani vázlatban, amely WICHMANN udmurt (votják) chrestomathiájának második kiadásában 1954-ben jelent meg FUCHS DÁVID tollából, a szerző a személyes névmások paradigmájában sem caritivusról, sem pedig adverbialisról nem tesz említést, egy viszonylag új udmurt—orosz szótár (Moszkva, 1948) megfelelő részében azonban PEREVOSCSIKOV nemcsak egy *-tek* végű ЛИШИТЕЛЬНЫЙ nevű esetet (tehát caritivust), hanem egy *-ja* ragos наречный nevű esetet (azaz adverbialist) is beiktat a személyes névmások paradigmájába. ПОТАРКИН és ИМЖАРЕКОВ moksa—orosz szótárában (Moszkva, 1949)—pedig mind a személyes névmások, mind pedig a főnevek ragozásában találunk olyan eseteket, amelyek a régiebb nyelv-tanokban nem fordulnak elő.

Ha mármost a 3. pontban említett nyelvi tények vizsgálatára térünk rá, arra a következtetésre jutunk, hogy bennük a világosabb nyelvi kifejezésre való törekvés érvényesül. Ez úgy mutatkozik meg, hogy a nyelv egy-

egy, két funkciójú esetalak helyett két eltérő hangalakú, egy-egy funkciójú esetalakot formál és vesz használatba. Ugyanezen tendencia nagyon világosan megmutatkozik ugyanilyen módon majdnem valamennyi finnugor nyelvben. Ismeretes, hogy a finnugor alapnyelvben csak egészen kisszámú kázussal számolhatunk, viszont a legtöbb mai finnugor nyelvben meglepően nagy a kázusok száma. Ez a körülmény azzal magyarázható, hogy az egyes finnugor nyelvek (illetőleg közös előzményeik) a világosság kedvéért olyan viszonylatok kifejezésére, amelyek korábban csupán egynéhány sok értelmű kázus segítségével voltak kifejezhetők, több — hangalakjukban különbözős ugyanakkor kevesebb, de határozottabb funkciójú — kázust hoztak létre. Amint már többen rámutattak, ez a folyamat a magyar nyelvben haladt legmesszebbre. Itt ugyanis a főnevek paradigmája nem kevesebb, mint 24 kázusból áll, amelyeknek nagy többsége csak a magyar nyelv különélete folyamán a történeti korban fejlődött ki. De nem messze maradnak a magyar mögött a permi nyelvek és a finn sem. A komiban ui. UOTILA szerint 18, az udmurtban FUCHS szerint 17, a finnben pedig SZINNYEI szerint 16 kázus van.

A nyelvi kifejezés nagyobb világosságára való törekvésnek ismert jele az elemisméltés meg az eltérő hangalakú, de azonos vagy hasonló funkciójú elemek halmozása. Talán ezzel magyarázandó pl. a magyar népnyelvi *őtet* és *asztat*, *eztet* keletkezése, amelyben az *ő*, ill. *az*, *ez* névmáshoz a *-t* accusativusrag kétszer járult hozzá. Ide tartoznak azok a határozószók is, amelyekben két, hasonló funkciójú kázusrag csatlakozott a tőhöz, pl. *kívülről* (*-l* ablativusrag + *-ről* delativusrag), *előlem* (*-é* lativusrag + *-be* illativusrag) stb. Érdekesek az olyan régi, ill. népnyelvi alakok is, mint *nálamnál* és *tőlemtől*. Mind a *nálam*, mind pedig a *tőlem* használatosak voltak, ill. használatosak ma is középfok mellett casus comparationisként is. Hogy az utóbbi funkció hordozói a lokális funkció hordozóitól megkülönböztethetők legyenek, az összehasonlító funkció ellátására külön alakok fejlődtek — úgy, hogy a lokális funkciójú *nálam* és *tőlem* alakokhoz hozzájárult a *-nál*, ill. a *-től* rag, jöllehet ugyanezen *nál-* és *től-* már a tőszótagban is megvolt. Hasonlóan alakult a népnyelvi comitativus-sociativus *velemmel*. Efféle példákat bizonyára sok nyelvből és nagy számban lehetne találni.

Végül a 4. pontban említett tények arra mutatnak, hogy az északi-manyasi nyelvjárósterület már MUNKÁCSI, ill. KANNISTO tanulmányútja idején sem igen lehetett egységes, hanem határain belül helyi nyelvjárások voltak, amelyek ha nem is lényegesen, de némely tekintetben mégis eltértek egymástól. A különbségek — legalábbis részben — valószínűleg mind máig megőrződtek (sőt a régi eltérésekhez még újak is fejlődhettek). Például olyan elativus-ablativusi alakokat, mint *ánumel* és *mānaβl*, amelyek csak az ősrégi ablativusragot, a pusztá *l*-t tartalmazzák, csak KANNISTO jegyezte fel 1905—6 táján. Velük szemben az olyan elativus-ablativusok, mint *É. ānēmnel* és *manaūnel*, amelyek az összetett és ennél fogva későbbi keletkezésű *-nel* elativus-ablativusragot tartalmazták, MUNKÁCSI feljegyzéseiben egyeduralkodók. Az „északi” alakok tovább élnek a szigvai nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben, de alig hihető, hogy a régibb típusú szoszvai elativus-ablativus a szoszvai nyelvjárósterületen már teljesen kiveszett volna. KANNISTO tanulmányútja idején — úgy látszik — ez annyira elterjedt volt és a nyelvhasználatban oly mély gyökerei voltak, hogy legalábbis szórványos előfordulását az idősebb nemzedék nyelvében bizvást feltehetjük. Egykori, de egyszersmind talán mai helyi nyelvjárási eltérésekre utal továbbá a személyes névmások

körében az a körülmény is, hogy az utolsó szótag magánhangzója a szoszvai nyelvjárásban több esetben hosszú, az „északi” és a szigvai nyelvjárásban viszont rövid.

Hasonló jelenségek, amelyek a szoszvai nyelvjáráson belül helyi nyelvjárásai sajátosságok meglétére mutatnak, nemcsak a névmások ragozásában, hanem az alaktan más területein és a hangtanban is kimutathatók.

LAKÓ GYÖRGY

Mutatvány a komi nyelv felső-vicsegdai nyelvjárásából

1957 őszén a Szovjetunióban tett négyhetes tanulmányutamon Moszkvában alkalmam volt megismerkedni néhány ott tanuló komi aspiránssal. Közülük a 29 éves Jevgenyij Szemjonovics Gulajajev nyelvét tanulmányoztam. Nyelvmesterem a felső-vicsegdai Деревянк (komi nyelven: *derevannei*) faluban született. Annak ellenére, hogy 13 évig szülőfalujától távol végezte tanulmányait, nyelvében megőrződtek nyelvjárásának fő sajátosságai.

A nyelvjárás jellemző vonásai a következők:

1. A hangsúly általában az első szótagra esik.

2. Az *l* hang viselkedése szempontjából a közép-vicsegdai (*siktjvkar* környéki) nyelvjárással mutat egyezést: szóvégen és mássalhangzó előtt *l* helyett *v* van.

3. A veláris *e* és *i* csak első szótagban fordul elő; nem-első szótagban helyettük hátrább képzett *e*, *i* használatos. Egyes esetekben a mellékhangsúlyos harmadik szótagban is *i*-t hallottam: *arja-vi.vnas* 'összel', *mu'ked-di:rji* 'néha'.

4. Vegyes hangrendű szavakban első szótagbeli veláris magánhangzó után palatális *i* helyett hátrább képzett *i* van. (Ezt a jelenséget az *e* hangnál nem észleltem, mivel vegyes hangrendű szavakban palatális *e* az első szótagnál hátrább nagyon ritkán fordul elő.) Ilyenek: *veli* 'voltam', *ekti* 'gyűjtöttem', *kiöli* 'hallottam', *munim* 'mentünk', *pozijli* 'megijedtem', *mu'ked-dérji* 'néha'. Jécsített mássalhangzó után néha palatális *i*-t hallottam: *mededti'si* 'elindultam'. Palatális *i* és *e* csak palatális hangrendű szavakban (*seki* 'akkor', *pes'ter* 'nyírfahéjból készült hátizsák') és vegyes hangrendű szavak első szótagjában (*vited* 'ötödik', *es'sa* 'aztán') fordul elő.

A felső-vicsegdai nyelvjárás eme fonetikai sajátossága hasonlít a magánhangzó-illeszkedés jelenségéhez. A magánhangzó illeszkedés a lappon és a permi nyelveken kívül minden finnugor nyelvben megvan, tehát feltehető, hogy a fgr. alapnyelvben is megvolt. Talán a fent tárgyalt felső-vicsegdai hangtani sajátosságban is a finnugor alapnyelvi magánhangzó-illeszkedés nyomait kereshetjük. Az is lehetséges azonban, hogy az itt bemutatott illeszkedésszerű jelenség újabbkori fejlemény. Későbbi, több anyagon végzett kutatásnak kell eldöntenie, hogy melyik feltevés helyes.

Szövegek

1.

eti vevləm tor. ki dži me povžili?

1. *me veli i tšet-na, vited klassin veli veledtša. menim zev okota veli kajlini vere tšak votni. seki me kivli, mij petema jeldeg, zev una. lun nin veli, sor nin veli. i me eg addži aslim jortjases vere munnı i lovi kajni vere etnamli. bošti tšuman da pešter, a koske ešedi purtes. purtesse a tšim i vurti ku tšikiš. pervoise veli zev lešid. me muni jered, milk vjoti. vere džiš pervoise veli ilin-na. ešša piri vere. veli ar. pujas vilis korjıs veli gilalema nin. veli zev len i men lovi šuštəm, no me vek muni vo dže.*

2. *med-berin vouıs se tšəm mesta, kenı veli jeldeg. me stavse ekti, no pešterezi ez tir. lovi munnı vo dže vere pide. vudži džolanik jol i sešša ki dža ras, ku tšəm-ke tıla (važen velema tıla). ešša so mij addži: tui bokas stav ko džw-kot-karjıs puzvtema, žugedema, paš-vartema. taiš ki dži addži važ sis-mirjas, kodjas sidž-že veli perlašemaes mu-vilas. me povži-kod. ket i džola-na veli, kivli nin, mij ošjas radjeiteni lukjisi ki džw-kot-kar pijin, a sidž-že važ sis-kolodajasiš korsni pu tšejjases. vo dže muništi da ješše eti tor addži: stav ežase kod-ke kulema, parsalema. tidale: vettedlema oš da korsema sojan. kok-tujjasiš da giž-tujjasiš velini džik-na vilis. menim ez lo lešid. bergedži i dumajta: tšaknas i stavnas, a me lettša gortz. muna nežjeviken da et-medarla dorz vi dzedli vla.*

3. *ešša kilı beris una vevliš korskem da kok-ši. kežišti ne-una tui-boke, med mene oz talavni. zev i džid eden naje skatšitišni me dinti. me zev jona povži i dumajta: tidale, vevjaste suvede oš, a naje pišjeni. sidž-že dumajta: menam kokjas abu se tšəm teribeš, ku tšəm vevjaslen. dumajta, mene oškid suvedas. a me tedi, mij taje ver-tujjaked orttšen em paskid telega-tui. sija tuje džiš, me dumis, veli verš džin. og ted, dir-e koterti taje tuje džiš, no regid me lovi taje tui-vilas. as-vile vi dzedli i addža: deremei košasema kujimlati, purtei purtesnas i stavnas (v. stavnas) vošema, pešter-kevjai, etiš orema. me veli rad, ket i koterti rasked i voštišij mij-šure, no mini oškis. pom.*

1.

Egy megtörtént (tkp. volt) dolog. Hogyan ijedtem meg?

1. Még kicsiny voltam, az ötödik osztályban tanultam. Nekem nagy kedvem volt elmenni az erdőbe gombát szedni. Akkor hallottam, hogy őzgomba termett, nagyon sok. Már nappal volt, már késő volt. És én nem láttam a társaimat az erdőbe menni, és egyedül kellett az erdőbe mennem. Vettem a nyírfaháncs-kosarat és a nyírfahéj-hátizsákot, a derekamra pedig törtökot akasztottam. A törtökot magam yarrtam bőrből. Eleinte nagyon kellemes volt. Átmentem [egy] elkerített veteményeskerten, [egy] dombon. Az erdőig eleinte még messze volt. Aztán bementem az erdőbe. Ősz volt. A fákról már hullott a levél. Nagyon csendes volt, és én nyugtalan lettem, de folyton előre mentem.

2. Végül olyan hely jött, ahol volt őzgomba. Összeszedtem valamennyit, de a nyírfahéj-hátizsákom nem telt meg. Tovább kellett menni mélyen az erdőbe. Egy kis folyócskán mentem át és aztán egy nyírfaerdőn, valamilyen irtásföldön (régén volt irtásföld). Aztán lám mit láttam: az út mellett az egész

hangyaboly feldúlva, széthányva, feltúrva. Ezenkívül régi korhadt fatuskókat is láttam, amelyek ugyanúgy a földre voltak dőlve. Kissé megijedtem. Bár még kicsiny voltam, hallottam már, hogy a medvék szeretnek turkálni a hangyabolyban, valamint régi korhadt fatönkökben rovarokat keresni. Kissé tovább mentem, és még egy dolgot láttam: az egész pázsitot valaki letépte, lekopasztotta. Látszik: medve járt [itt] és élelmet keresett. A lába nyomai és a körme nyomai még egészen újak voltak. Nekem nem volt [tkp. lett] kellemes. Megfordultam és gondolom: az ördögbe a gombával és mindennel, én azonban hazamegyek. Lassan haladok és mindenfelé figyelek.

3. Aztán hátulról sok ló prüszkölését és lábdobogását hallottam. Kissé az út oldalára tértem, hogy el ne tapossanak engem. Azok nagyon nagy irammal vágattak el mellettem. Én nagyon erősen megijedtem és gondolom: látszik, a lovakat medve üldözi, azok pedig menekülnek. Ugyanígy gondolom: az én lábaim nem olyan fürgék, mint a lovaké. [Azt] gondolom, engem a medve élér. Én azonban tudtam, hogy ezen erdei út mellett van egy széles szekérút. Addig az útig szerintem fél verszt volt. Nem tudom, [hogy] sokáig szaladtam-e eddig az útig, de hamarosan ezen az úton voltam (tkp. lettem). Magamra néztem, és látom: az ingem három helyen elszakadt, a törömet a törtokkal és mindennel [együtt] elveszítettem, a nyírfahéj-hátizsákóm szíja, az egyik leszakadt. Örültem, hogy bár szaladtam is az erdőn, és egyet-mást elveszítettem, de megmenekültem a medvétől. Vége.

Jegyzetek.¹ 1. *jeldeg* 'груздь'. Vö. WICHM.—UOT. 74: V., Sz., Pecs., L., Le. *jeldeg*, L. *leldeg* 'груздь', Pfifferling (Agaricus piperatus)' (V., Sz., L., Le.), 'ein essbarer weisser Pilz' (Pecs.) | *šustem* 'жутко, не хорошо на душе'. Vö. Коми-русский словарь 1948, 218: *шустом* 'жутко'; *мным шустом* 'мне жутко'.

2. *tıla* 'пожога, новая пашня на месте леса'. Vö. WICHM.—UOT. 227: V., Sz., L., Ud. *tıla* 'Neubruch' | *puzwłema* 'перевернуто' | *žugedema* 'разбросано'. Vö. WICHM.—UOT. 361: V., Sz. *žugedni*, L. *žuge-dni*, I. *žugedni*, P. *žuge-tni* '(tr.) zerschlagen, zerbrechen, zerreißen, zertrümmern' | *paš-vartema* 'разворочено'. Vö. WICHM.—UOT. 319: V. *paš vartni* 'in kleine Stücke zerschlagen, zerschmettern' | *kulni* 'снять'. Vö. WICHM.—UOT. 126: Ud. *eža kulniš* 'Rasenstücke abnehmen' | *pašavni* 'обдирать, сдирать что-нибудь когтями, | *išaknas i stavnas* 'к чёрту этими грибами'.

3. *korskini* 'храпеть (о лошади, когда она чует опасность), фыркать' | *ed*: vö. Коми русский словарь 1948, 227: *öd* 'темп, скорость' | *skatšitni* < or. скакать | *mji-šure* 'кое-что, что попало':

2.

eti vevlem tor. kiđzi me tiđi pervojis utka?

1. *me veli seki a b j a t s e j i n. vetli settse* (v. *settsi*) *šoitšini. veli ar. samej veli lebe utka lun-vile. ritnas me dasti* (*lešedi*) *porok, pula, i vodž asivnas, remid-na veli, mededtsi eti ti dore, zila ti dore. zila tijs abjatsišan sizim vers sajn. muni tšas tšež. ti pomas viđzedli da eti utka abu. vo dže kuti munn*

¹ A jegyzetek orosz nyelvű magyarázatai, ha a forrás nincs megjelölve, nyelvmesteremtől valók.

tj peľen. og-na veli kuž šiteg vettedlini i utkajas menam kok-šiiš veli lebzeni me semin muked-dirji kvivlali nališ šporetšsemse.

2. *sessá voui tj pomlanis. addža: lebže staja tj veštivis. me lešedi ružje, okti kurekjas i vitšisa. sessá naje kutisni džik me vešti lebžini, bittje narešne. bittje naja tedisni, miji ta tšem kijišiš povni ninem (v. ninem). me sessá peždedi ružje, vi džeda vivlan: tššin, gumaga-torjas i utka-stajajš torjalis eti šed jokmil i uši sije jokmilš me saje. taje veli utka, pervoi menam utka. pešvivšis menam utkaid ještše šporetššišiš-na va-verkes vilas, a me dumaiti, miji sija kesje pišjini da pešvivšim ještše sili kikiš liji. a kiš nin pišjas? berinnas šojigen me tedmalj, miji eti dreb-tuš veškalema šelemas. pom.*

2.

Egy megtörtént (tkp. volt) dolog. Hogyan löttem először kacsát?

1. Én akkor *abjatszej*-ban voltam. Pihenni mentem oda. Ősz volt. Éppen délre repült a kacska (tkp. repültek a kacsák). Este előkészítettem a lóport, a töltényt, és korán reggel, még félhomály volt, elindultam egy tóhoz, a zila-tóhoz. A zila-tó *abjatszej*-től hét versztre van. Egy óráig mentem. A tó végén körülnéztem, de egyetlen kacska sem volt (tkp. sincs). Tovább kezdtem menni a tó mentén. Még nem tudtam zaj nélkül járni, és a kacsák a lábam zajára elrepültek. Én csak néha hallottam meg a szárnycsapkodásukat.

2. Aztán a tó végéhez érkeztem. Látom: egy csapat repül el a tó felett. Előkészítettem a fegyvert, felhúztam a kakasokat, és várakozom. Aztán azok éppen felettem kezdtek elrepülni, mintegy szándékosan. Szinte tudták, hogy ilyen vadásztól nincs mit félniük (tkp. félni semmi). Én aztán elsütöttem a fegyvert, és nézek felfelé: füst, papírdarabok, és a kacsacsapatból levált egy fekete csomó, és ez a csomó mögém esett le. Ez kacska volt, az első kacsám. A kacsám hevesen csapott még egyet a szárnyával a víz felszínén, én pedig azt gondoltam, hogy el akar menekülni, és hevesen rálöttem még kétszer. De hogyan menekül már el? Később evés közben tudtam meg, hogy egy sörétszem a szívébe talált. Vége.

Jegyzetek. 1. *porok* < or. порох | *šporetššini* 'крыльями махать с шумом'

2. *staja* < or. стая | *narešne* < or. нарочно | *pešvivšim, pešvivšis* 'сгоряча' | *va-verkes* 'поверхность воды' | *dreb-tuš* 'дробинка'.

3.

ki dži mi kijim eti šir ?

1. *mi munim vokked tšeri kijni pžen, podolnikasni. podolnik sije kuž šert, ki tšje pisavlema una vugir: muked-dirji ovle kiž-komin vugir, vetiminedž. veli šede šir. arja-vjnas nin taje veli. medim kijni šir, kole korsni sam, lovja tšeri. mi vugrašim vokked i kijim goz-med keltši da peddazek (šin-pi). sessá mi le džim podolnik vae, džu džid jire. šormim. pemdš.*

2. *sessá lešedšim kijni. me pukiš piž beže sinni (bežavni), a vok lešediš aźlas da kutis kattini podolnik-šures, vidlavni vugirjas. sessá šunis: kod-ke-pe em, derkjedle i lendžika-pe šin. sessá vouim sije vugiredž, ki tšje šedema šir a pemid-kod nin. vok etšid suiškis aźlasen da ez veškav, mediš suiškis, ežže*

(ez-že). *sešša vi džeda-da, mortid svutis piž-šere. šeništis etšid azlasen da bolsnitis vaas. lovi leh. sešša žugil-piriš mortid šuvjis menam: pišjis, min-te, etšis. ešša-pe ne-kor og kut vojın tšeri kijni. pom.*

3.

Hogyan fogtunk egy csukát?

1. A testvéremmel elmentünk halászni csónakkal, *podolník*-kal horgászni. A *podolník* hosszú madzag, amelyre sok horog van erősítve; néha húsz-harminc horog van, ötvenig. Akadt [már] csuka. Már ősszel volt ez. Hogy csukát fogjunk, csalétket kell keresni, élő halat. A testvéremmel horgásztunk, és fogtunk néhány tokhalat és pirosszárnyú pontyot. Aztán a *podolník*-ot a vízbe bocsátottuk, mély örvénybe. Késő lett (tkp. megkéstünk). Besötétedett.

2. Ekkor hozzákészülödtünk halászni. Én a csónak farába ültem evezni (a csónak farában kormányozni), a testvérem pedig előkészítette a szigonyt, és elkezdte a *podolník*-zsinórt magához húzni, a horgokat megnézni. Aztán [így] szólt: valami van, rángatja [a horgot], halkabban evez. Aztán addig a horogig jutottunk, amelyikre a csuka került. De már majdnem sötét volt (tkp. de már sötét-féle). A testvérem egyszer dőfött a szigonnyal, és nem találta el, másodszor dőfött, szintén nem. Aztán felfigyelek, az ember a csónak közepén megállt. A szigonnyal vágott egyszer, és nagy zajjal a vízbe csapott. Csend lett. Aztán az ember kedvetlenül mondta nekem: elmenekült, elszabadult; ezután sohasem fogok éjjel halászni. Vége.

Jegyzetek. 1. *podolník* < or. продольник 'веревка съ удочками на поводкахъ, которой одинъ конецъ въ рукахъ рыбака, а другой, съ грузиломъ, на днѣ моря, на оттели' (B. Даль: Толковый словарь живого велико-русскаго языка. Петербургъ—Москва, 1912.) | *gor-med* 'несколько' | *keltši* 'севрюга'. Vö. WICHM.—Uot. 92: V., Sz., L., Ud., P. *keltši*, I. *keltši* 'Rotaugé (Leuciscus rutilus)' (V., Ud., P., I.) 'särkikala yl. (pienet), kleiner Weissfisch überhaupt' (Sz., L.) | *peddazek* < or. подъязок.

2. *derkjedlini* 'дѣргать' | *žugil-piriš* 'грустно'.

RADANOVICS KÁROLY

A kötőszó nélküli összetett mondatok kérdéséről

MAJTYINSZKAJA K. cikke a kötőszó nélküli összetett mondatokról (NyK. LX, 113—8) olyan kérdésre mutat rá, melyet mindeddig nem méltattunk kellő figyelemre. A szerző vizsgálata azért jelentős, mert külön-telen, hogy „a magyarban a kötőszó nélküli mondatok többé-kevésbé különböznek a kötőszós összetett mondatoktól” (114). Ezzel a megállapítással teljesen egyetérthetünk. Vitatható azonban e megállapítás folytatása: „... [a kötőszó nélküli összetett mondatok — B. L.] külön nyelvtani kategóriát képeznek” (uo.).

Az alábbiakban MAJTYINSZKAJA egyes tételeiből kiindulva — velük részben vitázva — a kötőszó nélküli összetett mondatoknak nem nyelvtani, hanem stilisztikai vonatkozásaira szándékszm elsősorban rámutatni.

A) I. MAJTYINSZKAJA szerint „még tartalmi szempontból sem minden mondatban engedhető meg a kötőszó használata” (114). Nem hinném, hogy a magyar nyelvben van má olyan összetett mondat, amelynek tagjai közé ne lehetne kötőszót illeszteni. (Más kérdés, és alább foglalkozom vele, hogy helyes-e, szükséges-e bizonyos esetekben a kötőszó használata.) A szerző által idézett mondatpéldákba is erőszakolás nélkül lehet kötőszót iktatni. Pl.: *(Hogy) ez csak kifogás, vallja bel!*, *Ne nézz rám, (hanem) süsd le szemed!*, *A kukorica gyönyörű (annyira, hogy) néhol három méteres száruk emelkednek az ég felé,* stb.

2. „Vannak olyan kötőszó nélküli összetett mondatok, amelyeknek a tartalma kétféle értelmezést is lehetővé tesz” — mondja MAJTYINSZKAJA (114). Igaz. De vajon nem áll-e fenn ugyanez a kettősség a kötőszavas mondatokra is? Íme néhány példa: *Hol harmónikáztak, hol pedig énekeltek.* (Kapcsolatos és ellentétes.) *A pince értékes felszerelése és a benne látható borkészlet nem állt arányban Bacsí panaszával, de a tiszthelyettes a sároslábú Bacsit szegény embernek hitte, és a világért se gyanakodott rá.* (Az utolsó két tagmondat kapcsolatos és következtető.) (Vö. továbbá a „Három mondat elemzése” körüli vitát: Nyr. LXXXII, 197—9.)

3. Efféle vitatható kérdések még akadnak MAJTYINSZKAJA cikkében. Lényegesebb azonban annak az alapszempontnak a vizsgálata, amelyen szerzőnk rendszerezése nyugszik. Szerinte az összetett mondatokat lehet „a tagmondatok egymáshoz való tartalmi viszonya alapján” vizsgálni (113). „De ezzel szemben van olyan módszer is — mondja —, amely nyelvtani kérdések megvilágításánál magából a nyelvtanból indul ki, s amely éppen ezért szerintünk sokkal következetesebb, sokkal «nyelvtanibb», mint az előbb említett módszer” (113). Ez az általános tétel érvényes lehet bizonyos vonatkozásokban — pl. az egykori logikai szemlélet egyoldalúságával szemben —, de a közlendő tartalomnak és a kifejezés formájának ez az elkülönítése s a kifejezés nyelvtani szerkezetének a tartalom fölé emelése éppen az összetett mondat vizsgálatában aligha szerencsés.

Úgy véljük, az ide sűrűsödő kérdések, amelyekből a kötőszó nélküli mondat szerkezetek szálaít akarjuk kibogozni, megkívánnak legalább egy futólagos elméleti alapvetést.

B) 1. Nyelvtanaink az összetett mondatot olyan nyelvi egységnek tekintik, amely két vagy több egyszerű mondat egybekapcsolásával jött létre. (Így pl. már DALLINGER J., *Az összetett mond. tana.* Pozsony 1880, 6; SIMONYI, *A m. nyelv* 1905, 471; BALASSA J., *A m. nyelv könyve* 415; KLEMM, *A mond.-tan elmélete* 118; Uő, *TörtMondt.* 404; TOMPA, *M. nyelvism.* 51; stb.) Ez a tétel azonban az összetett mondatnak csak bizonyos típusaira nézve érvényes. Máskor — s talán indokoltabban — azt kellene mondanunk, hogy a folyamatos élő beszéd nyelvi kifejezései összetett mondatokra, ezek egyszerű mondatokra bonthatók fel. (Lényegében erre utal TOMPA megjelölése is: i. h.)

A beszélő lelkében kialakuló szemléleti kép, a kifejezni szándékolt gondolattartalom ui. életünk sokrétű fejlődése folytán sokszor olyan bonyo-

lult, hogy a rendelkezésünkre álló grammatikai szerkezetek korlátozottsága miatt egy mondatban nem volna kifejezhető. Hogy a nyelvi megformálás, a gondolat hí megtestesítője, jól érthető tolmácsolója legyen, az eredetileg egységes tartalmat több részre, több mondatra kell bontanunk. (Az összetett mondatnak ilyen származtatása KLEMMNÉL is megtalálható, de csak az alárendelt összetett mondatokra vonatkoztatva. TörtMondt. 453. — A kérdés régebbi irodalmára nézve l. uo. 405, 455; újabban vö. SZABÓ D., A mai m. nyelv. Egyet. jegyz. 1955, 358; BENKŐ LÁSZLÓ, Mondattan III. Főisk. jegyz. 1956, 26.)

Az összetett mondat létrejöttében tehát közre játszhat a szintézis folyamata úgy, hogy két vagy több egyszerű mondatot egy mondatná fogunk össze, vagy az analízis úgy, hogy egy bonyolult egyszerű mondatos szerkezeti forma helyett a közlendő tartalmat több tagmondatná oldjuk fel. (Persze nemcsak tiszta analízis vagy szintézis útján, hanem a kettő keveredése által is jöhet létre összetett mondat. Vö. BÁRCZI, Bev. 90.) Szintézis útján általában mellérendeléses, analízissel pedig alárendeléses mondat szerkezet keletkezik. (Ez a megoszlás azonban nem szükségszerű. Szintézissel is alkothatunk alárendeléses szerkezetet. Vö. TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyany. 288; viszont analízis is hozhat létre mellérendeléses összetett mondatot: *Sírva toporzékolt tehetetlen dühében* > *Sírt tehetetlenségében, toporzékolt dühében.*)

Bármilyen módon jöjjön létre, az összetett mondat — akárcsak más nyelvi jel — mindenkor lelki tartalmat fejez ki. Kialakulása tehát úgy és akkor történt meg, amikor a gondolkodás arra a fejlődési fokra jutott, hogy a szintézis, analízis imént említett műveleteit képes volt elvégezni, illetőleg amikor a közlési szükséglet ezeknek a műveleteknek az elvégzését megkövetelte. Hogy ez a magyar nyelv történeti fejlődésének melyik szakaszán, milyen kifejező eszközökkel és milyen sorrendben bukkant fel, ill. fejlődött ki, arra nézve különböző elméletek állíthatók fel, de a kérdést még megközelítő pontossággal is nehezen lehet eldönteni. (Vö. BERRÁR J., MTörtMondt. 174, 142).

A fejlődés időbeli talajának ingatagságával szemben jóval biztosabb fogódzóink vannak a kialakulás egyes formáira, ill. fokozataira nézve. Az a tény, hogy közös finnugor kötőszavaink nincsenek, nem bizonyíték arra, hogy a finnugor alapnyelvben nem volt összetett mondat. De nyilvánvaló, hogy a fejlődés első lépcsőfoka a jelöletlen összetételű szerkezet volt (vö. BERRÁR, i. h.).

MAJTYINSZKAJA találóan utal arra — mai vonatkozásban is —, hogy a tagmondatok kapcsolására elsősorban fonetikai eszközök szolgálnak: az első tagmondat végén a hanglejtés jelzi a mondat be nem fejezett voltát és a következő mondatra való átmenetet (115). Bizonyos, hogy a hanglejtés az összetett mondat ősi eszközei közé tartozik (BERRÁR, i. m. 143). Mai vonatkozásban annál kevésbé utalhatunk a pusztán akusztikailag érzékelhető kifejező eszközökre. Hiszen a különböző igazoló példák az irodalmi, tehát már eleve írásos nyelvből valók MAJTYINSZKAJA cikkében is.

2. A történeti kialakulásnak, ill. az elméleti származtatásnak ebből a nagyon is vázlatos képéből számunkra — a mai magyar nyelv viszonylatában — az alábbi megállapítások nyújtanak útbaigazítást:

a) Az összetett mondat kifejezési formája lehet jelöletlen vagy jelölt. (Ez a megkülönböztetés csak a vizuálisan is érzékelhető jelölésre vonatkozik. Akusztikailag, hanglejtésbelileg jelöletlen összetett mondat a magyarban nincs.)

b) Az összetett mondat szerkezet jelölésének többféle módja van: α) kötőszó (egyszerű, páros, ismétlődő, halmazott); β) (alárendelés esetén) rámutatás (ez történhet utaló szóval: *Azt akarta, menjek velem; tárgyas ragozású igealakokkal: **Látta szegény fecske, kutya van a kertbe**); γ) az említett kifejező eszközök variálása: **Annyit mondom, hogy ne tréfálj velem; Azt mondom, hogy ne tréfálj velem; Mondom, hogy ne tréfálj velem; Mondom, ne tréfálj velem.***

3. Az összetett mondat különböző kifejező jeleit kétségtelenül az a szükséglet hozta létre, hogy pontosabban, árnyaltabban lehessen érzékelteni az egyes tagmondatok közti viszonyt. Ebből következik, hogy a jelölhetlenség, valamint az egyszerű és többszörös jelölés — mai magyar nyelvi vonatkozásban — a szerkezeti (szintaktikai) viszony *i n t e n z i t á s á n* a különböző fokozatait alakítja ki. Vagyis a jelöletlen tagmondatok közt általában lazább az összefüggés, mint a jelöltek között. *Fogta a kalapját, elment. — Fogta a kalapját, és elment; Sok az eszkimó, kevés a foka. — Sok az eszkimó, de kevés a foka.*

Még szorosabbá teszi az összefüggést a páros (vagy ismétlődő) kötőszóval jelölt korrelatív szerkezet: (Hirdetjük a szocializmust, és meg is valósítjuk) — *Nemcsak hirdetjük a szocializmust, hanem meg is valósítjuk.* — (Megnyered az első pered, vagy elmarasztal a bíróság, mindenképpen fizetned kell). — *Akár megnyered az első pered, akár elmarasztal a bíróság, mindenképpen fizetned kell.*

Alárendelt szerkezetekben a különböző viszonyjelölők (kötőszó, rámutatások) tehetik szorosabbá a szintaktikai viszonyt: *Kívánom, éljete boldogan; Kívánom, hogy éljete boldogan; Azt kívánom, éljete boldogan; Azt kívánom, hogy éljete boldogan.*

Mindezek a nyelvtani szerkezeti formák természetesen csakis tartalmilag szorosabban összefüggő, egységet képező tagmondatok között érvényesülhetnek. A tartalmi összetartozás tehát elválaszthatatlan velejárója, pontosabban alapfeltétele a különböző szerkezeti formában megjelenő összetett mondatnak. Ez az elválaszthatatlan kapcsolat az összetett mondat tartalma és nyelvi kifejezési formája között mindenképpen fennálló és ható tényező, akár a tartalmi viszony, akár a nyelvtani szerkezet szemszögéből vizsgáljuk a mondatot.

4. Kérdés, vajon az összetett mondat szerkezet jelölt vagy jelöletlen volta magával vonja, ill. vonhatja-e a tagmondatok közti tartalmi vagy szintaktikai viszony minőségi megváltozását.

Az összetett mondat szerkezetek történeti kialakulásának átpillantása után erre a kérdésre határozott nemmel felelhetünk. A nyelvi jelrendszer alakulása — mint ismeretes — a gondolkodás fejlődésének függvénye (vö. SzNyK. 239). Ugyanazon lelki tartalom kifejezésére különböző nyelvi jelek használhatók fel, de ezek funkciója: a beszélő gondolatának pontos közvetítése a hallgató számára azonos marad. Másként: csakis azonos funkciójú, ill. értékű nyelvi jelek cserélhetők fel egymással a közlés tartalmának megváltozása nélkül. (*Ki korán kel, aranyat lel = A koránkelő aranyt lel. — Így se volt jó, úgy se volt jó, sehogyan se volt az jó, mindig csak a más babája volt a jó = ... mert mindig csak a más babája volt a jó*).

Nincs ellentétben e tétel érvényességével MAJTYINSZKAJÁNAK az a megállapítása sem, hogy „vannak olyan kötőszó nélküli mondatok, amelyeknek a tartalma kétféle értelmezést is lehetővé tesz . . .” (114). Az összetett mondat (tartalmi viszony szerint felosztott) fajtái között nincs merev válasz-

fal nemcsak a mellérendelésen, ill. alárendelésen belül, hanem mellé- és alárendelés között sem. (MAJTYINSZKAJA a magyarázó és okhatározói mondatok összefüggésére utal [uo.]. — Vö. ezzel kapcsolatban: I. OK. IX, 356. De ugyanígy hivatkozhatnánk az ellentétes és megengedő, sőt a következő és következményes mondatok közti átmeneti jellegre is. Vö. BENKÓ, Mondt. III, 47; RÁCZ: PaisEml. 238).

Az ilyen, többféle értelmezést is megengedő összetett mondatok éppen iménti tételünket igazolják: az összetett mondatszerkezet jelölésével a beszélő a lazább, pontatlanabb tartalmi viszonyt igyekszik élesebben elhatárolni anélkül azonban, hogy a tagmondatok tartalmi vagy mondattani viszonyának minőségében változás következne be.

5. Ha már most az összetett mondat tagmondatai közti tartalmi és szintaktikai viszony minősége nem változik a jelölés meglétével vagy hiányával, akkor tisztáznunk kell végre, hogy van-e létjogosultsága a kötőszós vagy kötőszó nélküli mondat típusok megkülönböztetésének.

Az imént már láttuk, hogy a kétféle (kötőszós és kötőszó nélküli) szerkezeti forma nem minőségi, hanem fokozati különbséggel bír a szerkezeti összetartozás tekintetében. Ez pedig együtt jár a különböző szerkezeti formák kifejező értékének (expresszivitásának) változásával.

MAJTYINSZKAJA találóan mutat rá — és ebben a felismerésben látom cikkének legfőbb értékét —, hogy a kötőszó nélküli mondatokban „hangulatosabb, színesebb a kifejezőmód”, „A kötőszó nélküli kapcsolat továbbá alkalmasabb egytípusú (egynemű) tagmondatok összefűzésére, mint a kötőszós kapcsolat; pl. »Ez nagyon sós, amaz nagyon édes«... Lám mennyi hangulat, mennyi kifejezőképesség van az idézett mondatokban, kötőszók erőszakolt belevonása csak elszíntelenítené a mondatok tartalmát” (114).

Végeredményében tehát a kötőszó nélküli mondatokat úgy kell tekintenünk, mint amelyekben a tartalmi, szintaktikai összefüggés kifejezésének nyelvi jele: $\emptyset$. (Vö. pl. a harmadik személyű ragmorfémát a *várok, vársz, vár* jelrendszer kapcsolatában.) S ezt be kell iktatnunk a különböző árnyalatokat kifejező, de azonos funkciójú mondatviszony jelölők sorozatába. Pl. a szembeállítás fokozatait így árnyalhatjuk egy összetett mondatban — tartalmi változtatás nélkül:

a) *Sok az eszkimó, kevés a fóka.* (Az ellentét halvány, csaknem kapcsolatos viszonyra színtelenedik).

b) *Sok az eszkimó és kevés a fóka.* (Az *és* kötőszó ugyan hangsúlyozza a mondatok közötti összefüggést, fokozottabban felhív az egybevetésre, de mint általában kapcsolatos viszonyt jelölő kötőszó, enyhíti a szembeállítást).

c) *Sok az eszkimó, a fóka meg kevés.* (A *meg* is főleg kapcsolatos kötőszó lévén, az ellentét még mindig nincs kiélezve, de mert a *meg* a köznyelvben ritkábban használatos, s főképp mert nem a tagmondatok, hanem a két szóban forgó fogalom szembeállítására utal, az előzőnél intenzívebbé válik az ellentét).

d) *Sok az eszkimó, azonban a fóka (azonban) kevés.* (Az *azonban* kötőszót a szórend variálásával két árnyalatban is alkalmazhatjuk aszerint, hogy a két fogalomnak (*eszkimó, fóka*) vagy a teljes tagmondatoknak szembeállítását akarjuk-e hangsúlyozni.)

e) Hasonló a helyzet a ritkábban használt s így egy árnyalattal élesebben hangsúlyozó *viszont* kötőszóval.

f) További fokozást, az ellentét élesítését érhetjük el a nyomósító *ámde* vagy a megszorító *csak*hogy beiktatásával stb. (Az ellentétes kötőszóknak ilyen árnyalati megkülönböztető szerepére nézve vö. FARKAS V., Ellentétes mondatok: MNy. LIV, 270—8).

C) Mindezek után helyénvaló, hogy megkíséreljük felsorakoztatni a kötőszó nélküli mondathasználat expresszivitásbeli, fokozati különbségének néhány válfaját:

1. Az egyik alapfajtára MAJTYINSZKAJA mutat rá az egytípusúnak (egyneműnek) nevezett tagmondatok csoportjával: (*Ez nagyon sós, amaz nagyon édes*). Ez a tiszta koordináció típusa: különálló teljes gondolatoknak egyszerű párhuzamba állítás által történő, asszociatív kapcsolata. (Vö. KLEMM, Mondt. elm. 118.)

*Csapát törtem, gallyat szedtem,
Ágát nyestem, utat leltem.* (Kalevala)

*Főtt kolbászunk mind elfogyott,
Fényes csizmánk is megkopott.* (József A.) 2

Az efféle mondatokban — főleg versben, közmondásban — a ritmikus párhuzam annyira egygyé kovácsolja a tagmondatokat, hogy felesleges és zavaró volna mindenféle szerkezeti jel.

2. A tagmondatok közti ritmus szerepének hangsúlyozása mellett expresszivitás fokozó a kötőszó nélküliség akkor, ha a tagmondatok közti tartalmi viszony magától értetődő:

*Sok az eszkimó, kevés a fjoka.
A kutya ugat, a karaván halad.*

III. közömbös, lényegtelen:

*Megy a juhász számaron,
Földig ér a lába.* (M)¹

Kicsi nekünk ez a ház, kirugjuk az oldalát. (Táncrigmus)

*Másoknak az öregség semmi,
Mások meg tudnak öregedni.* (Ady)

3. Expresszivitásbeli többlet figyelhető meg az olyan mondatokban, melyekben a beszélő (író) — szándékosan vagy ösztönszerűen — nyitva hagyja, a hallgatóra, olvasóra bizza a mondatok közti viszony megállapítását:

Induljunk már haza, éjfél is elmúlt.

A kukorica gyönyörű, néhol háromméteres száruk emelkednek az ég felé. (M)

4. Ha az alárendelt szerkezetekben a mellékmondatot jobban kívánjuk nyomatékositani, a főmondat elé hozzuk, s ilyenkor a kötőszó mellőzésével is fokozzuk a mellékmondat hangsúlyozását:

¹ Így jelzem a MAJTYINSZKAJÁTÓL átvett példákat.

Ez csak kifogás, vallja be. (M)
Szörnyű kemény keze van, érezte Zsiga. (M)

5. A határozott kijelentést, parancsolást tartalmazó mondatokban a rövideg is növeli az expresszivitást (ugyanígy más nyelvi jelekben is, pl. *várj és várjál*). Ilyenkor tehát a kötőszó hiánya is fokozó értékű:

Mondom, udvaromban többé ne lássalak. (Arany)
Fogj neki, egy-kettőre kész légy!

6. Nem egy mondattípusban jelentős szerepet játszik a nyelvi ökonómia: az egy módon már jelölt viszony újabb, más fajta jelölésének feleslegessé válása:

Azt lehet mondani, semmi királynői nem volt ruházatában. (M)
Úgy elszaladt, észre sem vettem.

7. Ugyanerre az alapelvre, a már egyszer kifejezett viszony ismételt jelölésének mellőzésére vezethető vissza azoknak a mondatoknak a kötőszó nélkülsége (ill. az általuk kifejezett expresszív többlet), amelyeknek második tagjában egy utaló, rámutató névmás figyelmeztet a tagmondatok közti szorosabb tartalmi, ill. szintaktikai viszonyra:

Bernáthék disznaja gyerekkorában kiharapott egy darabot a felső ajkából, ez rútitotta el. (M)
Őn cudar játékot űzött velem évek óta, azt számon kérem. (M)

8. Ugyancsak a feleslegesség okán marad el a kötőszó, és válik expresszívabbé az olyan mondattípus is, amelyikben a tagmondatok közti azonos főmondatrészt (rendszerint alany) utal a szorosabb összetartozásra:

Az öreg Bernáth méltányolta a tehetségét, odaadta Újhelyen asztalosinasnak. (M)
Szép csillag a honszeretet, gyönyörűségesen ragyog. (M)

9. Láttuk, hogy az összetett mondat szerkezeti viszonyát jelölheti a tárgyaz igerag is. Az ilyen igealakkal bíró főmondat után tehát csak fölösleges, expresszivitást csökkentő sallang volna a kötőszó:

Várta lázasan koválygó fejjel, mi fog most következni. (M)
Hát találd ki, mért van itt most nálam Buttler gróf! (M)

10. Bonyolultabb típusok találhatók az átszövődés különböző formái között. Főleg az olyan átszövődött mondatokban nincs kötőszó, melyekben a főmondat beleékelődött a mellékmondatba:

Már meg a pipámat nem tudom, hol van.

Vagy éppenséggel a költői nyelvben:

Feketébb az éjnél, mondd, van-e szín. (A német elbeszélés mesterei. 1957, I, 431.)

Ez a felsorolás persze távolról sem teljes. Csupán néhány útjelző annak igazolására, hogy a kötőszós vagy kötőszó nélküli mondatok közt nem tartalmi és nem grammatikai, hanem stilisztikai értékkülönbség van. (NB.: A felsorolt példamondatokban megfigyelhető, hogy a kötőszó nélküliség nem önmagában, hanem számos más tényezővel összhangban válik az expresszivitás fokozásának eszközévé. Ilyenek pl. a ritmus, a műfaj, a szituáció és természetesen a tartalom. Semmiképpen sem tekinthető az expresszivitás fokozásának eszközéül a kötőszó hiánya egy ilyen című újságcikkben: „*Pandit asszony követelte: vegyék fel Kínát az ENSZ-be.*”)

BENKŐ LÁSZLÓ

Móva

1873 óta adatolható Szegedről, Bács, Csanád és Pest megyék területéről a 'kalákaszerűen végzett munka' jelentésű *móva* (Nyr. II, 92, XIV, 479, XXVII, 177, 413; MTsz. I, 1486; SzegSz. II, 169). Szegeden a *móva*-nak meglehetősen népes szócsaládja is van: *kukoricamóva*, *móvamunka*, *móvás*, *móvával* (*móvájju*), *móváz*, *tollmóva* (SzegSz. I, 846, II, 170, 584).

KNIEZSA szerint a *móva* valószínűleg egy szerb-horvát *mъlva (*muva) 'beszéd, megbeszélés' átvétele. Ennek az egyeztetésnek azonban az a nehézsége, hogy ilyen szláv szó 'kaláka' jelentésben nem mutatható ki (SzlJsz. I, 695). KOVÁCS FERENC a szó szláv eredetében a felmerülő akadály ellenére sem kételkedik (NyK. LX, 262—3).

A *móva* valóban szláv eredetű: a szerb *móba* 'kérés; kaláka' (HASZ. VI, 910—1; VUK KARADŽIĆ⁴ 378) átvétele a szó utóbbi jelentésében. — Minthogy a magyar *móva* és a szerb *móba* egymással nyilvánvalóan néprajzi vonatkozásban is szervesen összefügg, érdemes felfigyelnünk a szerb *móba* kifejtő értelmezésére VUK KARADŽIĆ szótárában: „A szerbeknél az a szokás, hogy nyári ünnepnapokon (amikor a maguk dolgát nem végezhetik) a nagygazdákhöz járnak móvába, azaz ingyenes, csupán étellel-itallal viszonozott munkába. Móvamunkában többnyire aratni, olykor kaszálni, kukoricát kapálni, szénát gyűjteni, szilvát szedni, néha pedig fonni szoktak; ezért van az, hogy az aratóénekeket móvás-énekeknek is hívják. Móvába leginkább fiatal legények, leányok és menyecskék járnak, akik erre az alkalomra kiöltözködnek, felcicomázzák magukat, akárcsak húsvétkor vagy virágvasárnap, templomba vagy kolostorba menet. Aratás közben egész nap énekelnek, incselkednek, mókáznak és szórakoznak, vacsora után pedig táncolnak az éjszakába nyúlóan. Néhol, például a Szerémségben, a mezei munka végeztével a lányok kendőkből zászlókat csinálnak, és így vonulnak haza énekszóval, mint valami lakodalmas menet vagy katonaság. A gazda háza elé érve a zászlókat a földbe szúrják. A móvát általában olyankor rendezik, amikor nincsen böjt. A házigazdának úgy jól kell tartania a móvásokat

mintha csak a háziszent ünnepe volna. (Ezért is hívnak mívásokat csupán a nagygazdák; a szegényeknek nincs miből vendégeskedniük.) A mívába még a szomszéd falvakból is eljárnak a barátok, és mindegyik visz magával néhány legényt, leányt és menyecskét. Versengeni szoktak, melyikőjük menjen a mívába . . .” A szerb *móba* néprajzi irodalmából lásd még E. SCHNEEWEIS, Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten. Celje 1935, 246—8. Vö. a bácskai magyar móva leírásával, SAMU JÓZSEF: Nyr. XIV, 479.

A szerb *móba* a *móliti* 'kér' -*ba* képzős származékának, a *mólba* 'kérés, könyörgés, kérvény; (rég.) kaláka' főnévnek az alakváltozata (BERNEKER, EtWb. II, 65); 'kaláka' jelentésben ez a szó 1762 óta adathozható (M. A. RELKOVIC, Satir i liti divji čovik. — Stari pisci hrvatski. Knjiga XXIII. Zagreb 1916, 20—3). A hangfejlődés menete: *mólba* > *mooba > *móba*, vö. *stólni* 'asztal-; székes-' > *stooni > *stóni*; *bólnik* 'beteg férfi' > *boonik > *bónik* stb. (LESKIEN, SkrGr. 11, 78, 79, 282—3; BRABEC—HRASTE—ŽIVKOVIĆ, Gramatika² 25—6).

A magyar *móva* és a szerb *móba* egyeztetése azonban hangtani szempontból magyarázatra szorul. A magyarban ugyanis szabályosan *móba* alakot várnánk. Ilyen alakváltozatot fel is jegyezték 1902-ben a Baja melletti Pestszentistvánon 'hamvazószerda esti maskarás összejövetel' jelentésben (az Új Magyar Tájszótár gyűjtéséből). A *móba* ~ *móva* alakpárban jelentkező *b* ~ *v* kettősség pedig több más jövevényszavunkon is megfigyelhető, így pl. *dánguba* ~ *dángova* (SzegeSz. I, 272), *kocsorba* ~ *kocsorva* (KNIEZSA, SzlJsz. I, 271) stb. Ennek a jelenségnek az oka feltehetően abban keresendő, hogy a bilabiális ejtismódú *β* egyes nyelvjárásokban sokáig megőrződött, sőt itt-ott még ma is vannak nyomai (A magyar bilabiális *v* hang kérdése. MNyTK. 93. sz.; BÁRCZI, MHangtört.² 113, 127—9; BENKÓ, MNyjtört. 77—8).

KISS LAJOS

75 éves a Finnugor Társaság

Az 1860-as években a finn nép történetében olyan időszak kezdődött, amely a gazdasági helyzet megjavítására, a közműveltség emelésére és a finn nemzeti célok megvalósítására irányuló törekvések számára sokkal kedvezőbb légkört teremtett, mint amilyen a közvetlenül megelőző évtizedekben uralkodott. 1863-ban a finn nyelv, noha csak korlátozott mértékben, a svéd mellett Finnország másik hivatalos nyelvének rangjára emelkedett; a finn nyelvű népiskolák és középiskolák száma megszaporodott, sőt egyes tanárok az egyetemen is áttértek a finn nyelv használatára; gyarapodott a finn nyelvű újságok száma; a finn irodalom újabb fejlődésnek indult s egyre nagyobb elterjedtségnek örvendett; 1872-ben állandó finn színház létesült. A finn művelődési törekvések ezen vívmányainak sorába szépen illeszkedett bele 1883-ban a Finnugor Társaság megalapítása.

A finn nyelv kutatásának már 1831 óta volt eredményesen működő központja, a Finn Irodalmi Társaság. A Finnugor Társaság létesülése tehát már a látóhatár további kiszélesedését, újabb célok kitűzését jelentette. A finn művelődés munkásai már nem csupán a finn nyelvvel kapcsolatos feladatokat tartották szem előtt akkor, amikor OTTO DONNER tervei szerint a finn társadalom széles rétegeinek közreműködésével a Finnugor Társaságot létrehozták, hanem a finnel rokon nyelvek kutatását is célul tűzték ki olyan időpontban, amikor ilyen irányú kutatásoknak külön intézmény keretében történő megszervezésére más érdekelt országokban még csak gondolni sem tudtak, illetőleg mertek. „Finnországban az 1883 év végén egy külön társaság alakult, mely az ugor (finn-ugor) népeknek főleg nyelvészeti, de egyszersmind őstörténelmi és ethnographiai szempontból való tanulmányozását tűzte ki célul; neve: F i n n u g o r T á r s a s á g (Suomalais-ugrilainen Seura). Céljához képest e társaság arra vállalkozott, hogy a jelenlegi ugor népek közt, meg olyan területeken, a hol hajdan ugorság lakott, tudományos kutatásokat tétessen, s így azt az ismeretanyagot, melyet ezen nagyobbbrészt már pusztulófélben levő népekről most még meg lehet szerezni, a tudomány számára biztosítsa és megőrizze. E szerint, a mennyire anyagi ereje is megengedi, kiküld az illető vidékekre egyes kutatókat, pl. nyelvészeti vagy másirányú földadattal; természetesen közzé is teszi e kiadások eredményeit saját közlönyében, mely egyébe tárgykörbe tartozó dolgozatokat is befogad” — így jelenti be BUDENZ a Nyelvtudományi Közlemények XXI. kötetében (63. l.) a Finnugor Társaság megalakulását, ugyanaz a Budenz, aki 13 évvel korábban tudományos törekvései számára a mi hazai viszonyainkat még annyira kedvezőtleneknek látta, hogy nem utasította el magától a Szentpétervárra való áttelepülés gondolatát (vö. KANNISTO: SUSAIK. L/3, 28), s aki 1872-ben még időelőttinek nyilvánította Otto Donnernek azt a tervét, hogy az urál-altaji nyelvtudomány céljaira külön folyóiratot indítsanak (i. m. 35).

A Finnugor Társaság alapítása óta eltelt 75 év ragyogóan igazolta Donner derűlátását. A legkülönbébb tudományok történetét hosszasan kellene

tanulmányoznunk ahhoz, hogy rá tudjunk mutatni még egy olyan tudományos társaságra, amely a tőle képviselt tudományszak fejlődését olyan mértékben előrelendítette volna, amint ezt a Finnugor Társaság a finnugor nyelvtudománnyal tette. Nincs szükség arra, hogy a Társaság működését részletesen ismertessük, s hogy számba vegyük mindazokat az eredményeket, amelyeket a Társaság hetvenötéves fennállása óta elért. A Társaság életének első fél évszázadáról beszámolt P. RAVILA (SUSAik. XLVI/1, 1—66), s a magyar szakkörök számára a fő eredményeket vázolta ZSIRAI MIKLÓS (MNY. XXIX, 321—3). Azt azonban ki kell emelnünk, hogy a Társaság tevékenysége a legutóbbi negyedszázad folyamán általában éppoly eredményes volt, mint a korábbi évtizedekben, s ha a megváltozott körülmények következtében egy-egy területen a teljesítmények alatta maradnak is az előző időszak teljesítményeinek, ugyanakkor más területeken az eredmények felülmúlják az előző időszak eredményeit. Amíg például az első fél évszázad folyamán a helyszíni kutatások voltak előtérben s a Társaság legfőbb érdemét épp a tanulmányutak megszervezésében kell látnunk, addig a harmadik negyedszázadban a Társaság elsősorban az anyagkiadásra összpontosította erejét, s e téren mutatott fel rendkívüli teljesítményt. Amíg helyszíni kutatások az első fél évszázadban valamennyi uráli nyelvet beszélő nép körében folytak, addig az utolsó negyedszázad folyamán ilyen kutatásokra csupán a lappok és a balti-finn népek körében nyílt lehetőség. A nyelvészeti anyagközlésben azonban annál nagyobbak az eredmények. Csak úgy találomra emelem ki, hogy RAVILA szerkesztésében megjelent PAASONEN terjedelmes mordvin gyűjtésének 4 kötete, TOIVONEN kiadta KARJALAINEN várva-várt chanti szótári anyagát, LIIMOLA pedig sajtó alá rendezte KANNISTO páratlan értékű manysi szövegeinek 5 kötetét, stb., stb. A gyűjtött és nyomtatásban megjelent nyelvi anyag tudományos értékesítése is nagyobb mértékben folyt, mint az előző korszakban. Minthogy a Társaság kiadásában megjelent becses monográfiáknak még a pusztá felsorolása is meghaladná ezen megemlékezés kereteit, csupán arra utalok, hogy a Társaság kiadói tevékenységének az ismertetése megtalálható a Finnugor Társaság folyóiratának a jubileum alkalmából kiadott ünnepi kötetében (SUSAik. LX/1, 1—39).

A magyar nyelvészeket a Finnugor Társaság megalapítása óta baráti kapcsolatok fűzték tudományunk eme központi szervehez. A Társaság már megalakulása alkalmával tiszteleti tagjaiul választotta Hunfaly Pált és Budenz Józsefet, levelező tagjaiul pedig Szinyei Józsefet és Barna Ferdinándot. 75 éves fennállása idején a Társaság magyar tiszteleti és kültagjainak a száma kb. 60-ra emelkedett. A Társaság kiadványsorozatában jelent meg GOMBOCZ ZOLTÁN alapvető tanulmánya, „Die Bulgarisch—türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache”, továbbá BEKE ÖDÖN mari és MUNKÁCSI BERNÁT udmurt szöveggyűjteménye. A Társaság folyóirataiban pedig magyar kutatók kisebb-nagyobb dolgozatainak egész sora látott napvilágot. A Finnugor Társaság kiadványai és folyóiratai nélkülözhetetlen segédeszközök kutatómunkánkban. Nyilvánvaló, hogy korszerű finnugor nyelvtudomány, bármelyik országban művelik is, a Finnugor Társaság kiadványai, illetve a bennük közzétett kutatási eredmények ismerete nélkül el sem képzelhető, s nem kétséges az sem, hogy szaktudományunk jövője a Finnugor Társaság jövőjével a legszorosabb kapcsolatban van. A Finnugor Társaság tudományunk egyetlen nemzetközi szerve. Összefogja mindazon országok kutatóit, ahol a finnugor nyelvek tudományos kutatásával

foglalkoznak, s támogatását, a Társaság tevékenységének jótéteményeit távol Helsinkitől, vagy közel hozzá kisebb vagy nagyobb mértékben, de mindenestre valamennyien érezzük. Mindezekért az őszinte hála érzésével köszöntjük a Finnugor Társaságot. Kívánjuk, hogy tevékenységét a jövőben is eredményesen folytathassa s nemzetközi vezető szerepét a jövőben is minél sikeresebben betölthesse. Tudományunk jövőjét igazán biztosítottak csak akkor láthatjuk, ha ezek a kívánságaink teljeseedsbe mennek.

LAKÓ GYÖRGY

*

A Finnugor Társaság alapításának 75. évfordulója alkalmából 1958. dec. 2-án és 3-án, a Társaság ünnepi közgyűlése kapcsán, nemzetközi finnugor konferencia zajlott le Helsinkiben.

A hagyományos dec. 2-i közgyűlést koszorúzás előzte meg, melynek során a küldöttségek koszorúkat helyeztek el M. A. Castrén és O. Donner sírján. A Társaság 75. közgyűlése ezután a Säätytaloban P a a v o R a v i l a akadémikus megnyitó beszédével kezdődött meg. A közgyűlést — melyen a Finnugor Társaság tiszteleti tagjává választották többek között B á r c z i G é z a, B e k e Ö d ö n és P a i s D e z s ő akadémikusokat is — du. a finn oktatásügyi miniszter fogadása, majd este az Egyetem kis dísztermében rendezett műsoros ünnepély követte. Az utóbbin P. R a v i l a akadémikus mondott ünnepi beszédet, melyben a Társaság eddigi történetét tekintette át, s szóba hozta a finn nyelvtudomány előtt álló feladatokat. A külföldi küldöttségek üdvözlései is ez alkalommal hangzottak el. Magyar részről L a k ó G y ö r g y tolmácsolta a Magyar Tudományos Akadémia, a Nyelvtudományi Intézet és a Magyar Nyelvtudományi Társaság szerencsekívánatait.

Az ünnepség utáni banketten a jelenlevők örömmel fogadták O r t u t a y G y u l á n a k azt a javaslatát, hogy 2—3 év múlva Budapesten rendeztessék Finnugor Kongresszus.

Dec. 3-án, a finnugor konferencián, két előadás hangzott el. De. E r k k i I t k o n e n professor „Internationale Zusammenarbeit in der Fennougristik” címen tartott előadást. Ezt rövid hozzászólások követték. L a k ó G y ö r g y a magyarországi finnugor nyelvészet és a nemzetközi nyelvtudomány kapcsolatainak erősítéséről fejtette ki gondolatait. Főleg fiatal magyar nyelvészek hosszabb finnországi tanulmányútjának szükségességét hangoztatta, de rámutatott más szükségletekre is: a hazai finnugor nyelvészet nemzetközi színvonalon tartásához az is kívánatos lenne, ha egy-egy magyar kutató hosszabb ideig folytathatna tanulmányokat Svédországban, általános nyelvtudományunknak pedig előnyére válnék pl. a Dániában és Norvégiában művelt modern nyelvtudományi irányok megismerése. A Lakó György által felvetett gondolatokra B j ö r n C o l l i n d e r uppsalai professor rövidesen válaszolt, s a maga részéről készségét fejezte ki arra, hogy egy fiatal magyar nyelvész svédországi képzéséhez hozzájáruljon.

A délutáni ülésen kezdődött meg a finnugor hangjelölési rendszer egyszerűsítésének nagy érdeklődéssel várt vitája. A bevezető előadást „Fragen der finnischugrischen Transskription” címmel A u l i s J. J o k i tartotta. A vitában felszólalók nagy része egyetértett abban, hogy a hangjelölési rendszer egyszerűsítésére szükség van, s ezért a konferencia bizottságot választott a kérdés tanulmányozására. E bizottság tagjaiul az alábbiakat választották

meg: P. Ariste, K. Bergsland, B. Collinder, Fokos D., Hajdú P., E. Itkonen, A. Joki, Kálmán B., Lakó György, V. I. Lytkin, J. Mägiste, L. Posti, O. Pritsak, A. Sovijärvi, W. Steinitz. A bizottság titkára Terho Itkonen lett.

A hangjelölés egyszerűsítésének kérdéseivel foglalkozó bizottság dec. 4-én tartotta első ülését. Itt néhány javaslat általános tetszésre talált, de sok fontos kérdésben nem alakult ki teljes egyetértés. Mindenesetre a bizottság tagjai megbízást kaptak az egyes nyelvek hangjelölési rendszerének egyszerűsítésére vonatkozó javaslat-tervezetek kidolgozására.

A helsinki konferencián svéd, norvég, dán, észt, német, amerikai és lengyel nyelvészek is részt vettek, s a magyar kiküldöttek számára igen hasznos volt, hogy egy ilyen változatos összetételű nemzetközi összejevetelen bővíthették tudományok kapcsolataikat.

HAJDÚ PÉTER

Hegedűs Lajos

1908—1958

Abonyból a főváros peremére szakadt, egyszerű szülők hetedik gyermeke volt. 1908. március 1-én született Újpesten; itt töltötte gyermekségét és kora ifjúságát, az elemi iskolát és a gimnáziumot is itt végezte. Születési helyéről nem sok örömmel szól curriculum vitaejében: gyermekkorával kapcsolatban felmerül benne az elhanyagolt, poros, kövezetlen gyárváros képe, a nincstelenség, a petróleum-lámpa, a messzi kútról való vízfordás emléke, a szegénység nyomasztó érzése.

Szüleinek anyagi gondjain nem sokat könnyített az sem, hogy év közben néha kisebb kereső munkát vállalt, és nyári vakáció idején mint kőműves napszámos dolgozott a helybeli leánygimnázium építésén; így azonban mégis valamivel kevesebb terhet jelentett taníttatása.

Az érettségi előtti években foglalkozott a kutató orvosi pálya tervével, nem egyszer más hivatásra is gondolt, végül is a tanári pálya mellett döntött, s 1926-ban mint magyar—német szakos hallgató beiratkozott a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karára. GOMBOCZ ZOLTÁN tanítványa lett. Nyilván nemcsak a kutató orvosi pálya eltemetett, de talán föl-föléledő vágya, hanem a nagy tudósnak és tanárnak szuggesztív ereje is a fonetika felé terelte érdeklődését. Az 1928—29. tanévre ösztöndíjat kapott Bécsbe, ahol SCRIPTURE laboratóriumában dolgozott. Bécsi munkájának gyümölcse gazdag irodalmi munkásságának első alkotása, doktori értekezése: Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása (1930). 1931-ben fonetikai tanulmányok végzése céljából egy féléves ösztöndíjat kapott Londonba; itt LLOYD JAMES fonetikai intézetében dolgozott, és SCRIPTURE mellett — a fonetikai laboratóriumban s egy idegklinikai beszédneurológiai osztályán — tágitotta látókörét.

1932-ben a pécsi gyakorló gimnáziumba került, majd 10 év múlva a debreceni gyakorló gimnáziumba helyezték. Hogy nemcsak tanított, hanem tanult is, azt munkásságán kívül számos külföldi útja is bizonyítja: ebben az időben megfordult a milánói, pisai, bolognai, római, nápolyi, berlini,

hamburgi, müncheni fonetikai, népnyelv kutató, illetőleg elektro-akusztikai intézetben, s hosszabb időt töltött Finnországban. Az említett helyek jelentős részén önálló hangtani kutatásokat is végzett.

Új állomáshelyén csak rövid ideig maradt; 1944-ben, debreceni magántanári képesítésének évében búcsút mondott a gimnáziumnak: a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet népnyelvkutató osztályára nevezték ki. Itt dolgozott egészen 1949-ig, közben cselekvő részt vállalva a pécsi pedagógiai főiskola szervezésében és magyar nyelvészeti oktatásában. Ekkor s a következő évben a Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében megalakította a fonetikai laboratóriumot, amelyet haláláig vezetett.

Irodalmi munkássága mintegy száz közleményre terjed. Gazdag aratásának minden értékét ezúttal nem tudjuk számba venni: nem szólunk etimonjairól, a tabu kérdését vizsgáló tanulmányáról, s több más dolgozatról sem. Hegedűs Lajosnak, egyik legjelesebb fonetikusunknak, elsősorban hangtani kutatásairól kell megemlékeznünk.

Munkáinak jelentős részében vizsgálja egyes hangok és hangkapcsolatok képzésmódját.

Megmérte az elszigetelten ejtett magyar magánhangzók ejtése alatti ajkaknyílás hosszát és szélességét. Az illabialisokra vonatkozó adatai azért is figyelemre méltók, mert jeles fonetikusaink megfigyelésével szemben a nyelvemlékkel párhuzamosan az ajakrés szélének és hosszának megrövidülését állapította meg; így például a $\bar{a}$ ajakrésének hosszúsága 50 mm, szélessége 29 mm, az $\bar{i}$ hangé már csak 42 mm-es, illetőleg 11 mm-es (Fonetikai tanulmányok. II. Mozgófényképfelvételek az ajkáról artikuláció közben: NyK. XLVIII [1933], 270—3; Kinematographie der Mundlippen während der Artikulation: ArchNPhonExp. VIII—IX [1933], 82—5).

Két közleményében is feldolgozza a magyar magánhangzók képzéséről készített röntgenfelvételeit. Az egyikben a szájüreg és a garatüreg térfogatának néhány fontos adatát közli (Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásairól magánhangzók képzése közben: NyK. L [1936], 111—7), a másikban összehasonlítja a magyar magánhangzók képzését az angolokéval és a németekével (Röntgenaufnahme von ungarischen Vokalen: ArchNPhonExp. XIII [1937], 72—8).

Magyar palatogramokról készített planiméteres mérései alapján kimondta azt a törvényszerűséget, hogy szókezdő zár- és réshangjaink képzésekor a nyelv és a szájpadlás érintkezése nagyobb, mint szóközi helyzetben (NyK. LI [1941—3], 72).

Mint az affrikáták harmincas évekbeli vitájának egyik részvevője (Az affrikáták kérdéséhez: MNy. XXXII [1936], 17—20; Fonetikai széljegyzetek: uo. 189—91.; Die Natur der ungarischen Affrikaten: ArchNPhonExp. XV [1939], 97—102), élete végéig érdekelte ez a kérdés. Legutóbb megjelent tanulmányában palatogramok, kimogrammok, oszcillogramok, hangmagasság- és hangnyomásmérések alapján, valamint normálisan és visszafelé forgatott magnetofonszalag hangjának megfigyelésével számos érvet sorakoztatott fel annak bizonyítására, hogy a magyar affrikáták fiziológiai és akusztikai szempontból összetett hangok (Neuere Untersuchungen über die ungarischen Affrikaten: Phonetica II [1958], 153—83).

A gemináták természetét vizsgáló értekezése — számos új kísérlete alapján — megerősíti azt a nézetet, amely szerint a gemináta és a szorosabb

értelemben vett hosszú hang között nincsen lényegesebb különbség (A geminátákról: MNy. LII [1956], 415—28).

A magyar nyelvjárások diftongusait elemezve arra az eredményre jut, hogy e „kettőshangzók” kétféle formában mutatkoznak: vannak egy nyomáscsúcsú, azaz egy szótagú és vannak két nyomáscsúcsú (Hangnyomásmérések: NyK. LVI [1955], 214), vagyis két szótagú diftongusok; ez utóbbi esetben az teszi egységgé a diftongust, hogy egy fonéma értékű (Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában: MNyM. 304 stb.; Experimental Phonetics in the Service of the Linguistic Atlas: ALH. V [1955], 394—5 stb.). Említésre méltó, hogy a diftongusok élemzésekor a hangmagasság váltakozását is figyelembe vette (i. munkák és Neue Methode in der Erforschung der Diphthonge: ZfPhon. IX [1956], 31—74). Nyelvjárásaink kettőshangzói közül igen tüzetesen vizsgálta a sármellékieket (MNyM.: i. m., 262—76; Diftonguselemzések sármelléki hangfelvételekről: MNyj. III [1956], 52—101).

Az orrhangú mássalhangzókra a magánhangzókra való hatását vizsgáló dolgozatai a hangkapcsolatok minőségétől függően a nazalizáció több fokát állapították meg (Fonétikai tanulmányok. I. Az orrhangú félmagánhangzók nazalizáló hatása: NyK. XLVIII [1933], 266—70; Einfluss der Nasallaute auf die Vokale im Ungarischen: ArchNPhonExp. XII [1936], 34—8).

Zöngés mássalhangzóink „hangmélyülését” akciósáram-vizsgálataival is igazolta (Hangmagasság- és akciósáram-vizsgálatok zöngés mássalhangzók képzése közben: NyK. LX [1958], 51—8).

Mindvégig érdekelték mondatfonetikai kérdések.

Magyar hangnyomásméréseivel kimutatta, hogy míg a gondolat vagy értelmi egység befejezettségének általában eső hangnyomásmenet felel meg, addig a befejezetlenségnek magasabb szinten mozgó, előre-mutatató hangnyomásforma (Hangnyomásmérések: NyK. LVI [1955], 213).

Számos magyar hanglejtésformát állapított meg már első értekezéseiben (Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása: A Bécsi Collegium Hungaricum Füzetei V. Budapest 1930; Experimentalphonetische Untersuchungen über die Melodieformen der Frage im Ungarischen. Előadás a bonni nemzetközi fonetikai kongresszuson. 1930). Az érzelmek nyelvi kifejezésének vizsgálatára később is visszatért (Der modifizierende Einfluss der sensitiven Faktoren auf die Sprachmelodie im Ungarischen: ArchNPhonExp. X [1934], 30—7; Az érzelmek nyelvkifejezési eszközei: Magyar Pszichológiai Szemle XIII [1940], 112—5): munkáiban nem egy helyen a hanglejtésen kívül más mondatfonetikai sajátságokra, így az időtartamra is tekintettel volt.

Élete végén különösen kedves témája volt a beszédszünetek vizsgálata. Ezzel a kutatásával a gondolkodás és a beszéd összefüggésének elemzéséhez is kívánt adatokat szolgáltatni (A beszédszünetekről, kézirat; On the Problem of the Pauses of Speech: ALH. III [1953], 1—36; Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában: MNyM. 309). Hangsúlyozza, hogy a beszédszünet olyanfajta nyelvi tényező, mint például a hangsúly: a beszélő úgy él a szünetekkel, amint azt a nyelvközösségben megtanulta. A nyelvjárásonként eltérő mondatritmus alakulásában is fontosnak tartja a beszédszünetet, s számos nyelvjárási közlésében jelzi a beszédszünetek helyét.

Föladatának tekintette nagyobb nyelvi egységek ritmikai elemzését is. „Rhythmus der ungebundenen Sprache” (ArchNPhonExp. XI [1935], 39—46) című dolgozatának megállapításai szerint beszédünk lehetőleg

ritmikus periódusokra tagolódik, s ha e periódusok egyenlőtlen szótagszámúak, akkor a bennük levő hangok rövidülése vagy nyúlása révén természetes kiegyenlítődés következik be. Már „A magyar nemzeti versritmus kérdése” (Pécs 1934) című dolgozata is hasonló gondolatokat vet föl; e munkácskájában különben olvashatjuk jeles költőinknek a vers születésére vonatkozó tanulságos vallomását, melyet HEGEDŰS kérésére vetettek papírra.

E ritmikai kérdésekkel rokonságban vannak beszédtempóelemzése (Nyr. LXXXI [1957], 223—7; Sprechtempoanalyse im Ungarischen: ZfPhon. X [1957], 8—20), valamint a szólamra vonatkozó vizsgálatai (A szólam alakulása: PaisEml. 96—108; Experimentalphonetische Untersuchungen über Druckgruppengestaltung im Ungarischen: UAJb. XXIX [1957], 176—99).

Említésre méltók azok a munkái is, amelyek az eszközfonetika módszereit ismertetik (Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. Budapest 1941. [MNYTK. 62.]; Palatogramm-mérés: NyK. LI [1941—3], 64 kk. Eszközfonetika a Nyelvtalasz szolgálatában: MNyM. 221 kk.; Experimental Phonetics in the Service of the Linguistic Atlas: ALH. V [1955], 185 kk., 369 kk.; The Work of the Phonetic Laboratory of the Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences (1949): kny. a SEVER POP szerkesztette „Institut de Phonétique et Archives phonographiques” című kötetből. Louvain 1956, 245—68).

Népnyelvi gyűjtésének megjelent anyagából kiemeljük e két kötetét: Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs 1946; Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest 1952.

Számos nyelvjárási szövegét olvashatjuk a Magyar Népnyelv, a Magyar Nyelvjárások és a Magyar Nyelvőr lapjain.

Különösen nagy értékűek nyelvjárási (és köznyelvi) hanglémezei. Mintegy másfél-kétezer hanglémezének egy része az idők viharának áldozata lett, de a megmaradt anyagot is igen becsesnek kell tartanunk nemcsak a nyelvjáráskutatás, hanem a fonetikai — s majdan a hangtörténeti — kutatás szempontjából is.

Ezeknek a szövegeknek a gyűjtéséhez nemcsak szaktudás kellett: szükség volt HEGEDŰS LAJOS szívósságára, akaraterejére, áldozatkészségére. Hányszor rőtta az utat messzi falvakban, görnyedezve a fonetikai eszközök súlyos terhe alatt, hogy megörökítse a magyar beszédet késő nemzedékek számára! Tudjuk, hogy ilyen útjai is hozzájárulhattak korai halálához.

*

Nem is olyan régen — egy beszélgetésünk folyamán — a nyelvtudomány-nak egy V. századi művelőjét említette. Most, mikor a beszédszünetek kutatója elérkezett a nagy beszédszünethez, a legnagyobbhoz, azt kívánjuk neki, amit ez a másfélezer év előtti szerző is hón óhajtott: „... pacem . . . , pacem quietis, pacem sabbati, sabbati sine vespera” (S. Aurelii Augustini Confessionum libri; lib. XIII., cap. XXXV.).

VÉRTES O. ANDRÁS

Valerian Mihajlovics Vasziljev mari nyelvész 75 éves*

A mari főváros, Joskar-Ola főutcájának, a Szovjetszkaja ulicának felső végében, csinos, kékkeretes ablakú, saját gerendaházában lakik a mari nyelvészek doyenje, V. M. VASZILJEV. Bár látása már erősen meggyengült, s lába alig-alig bírja sovány testét, eszének elevensége, érdeklődésének frissessége a régi, mesélő kedve töretlen, tudományos alkotó ereje csorbítatlan. Erről tanúskodik nyomdában levő könyve (a mari tudományos nyelvtan néhány kérdéséről), ezt bizonyítja az asztalon fekvő ötszáz gépelt oldalas kézirat — sajnos csak kézirat —, a mari nyelv tudományos nyelvtana.

VASZILJEV élete a tehetséges szegényparaszti gyerek útja a cári Oroszországban. Már tizenhétéves korában írkokoskodik, de a tanulmányi ügyei zökkenősek, s így kerül tanítóképzőbe. Majd négy évet tölt elemi iskolában, mígnem 1913-ban végre eljut a kazanyi egyetem történelmi-filológiai karára. Az elsőéves hallgató 30 éves! De az elsőéves hallgató mögött már ekkor munkák sora áll. Nemcsak tudományos munkák, hanem — ami ebben az időben fontosabb volt — a mari népet ébresztő, felvilágosító könyvek. VASZILJEV a kalendáriumot választotta harci eszközül, és saját pénzén adta ki a „Marla Kalendarj” évfolyamait (1907—1910, 1913, 1917), a népi betegségekről, a betegségek gyógyításáról szóló írásait (a trachomáról, koleráról, himlőről). Ugyancsak ekkor jelentette meg mari ábécés könyvét, elemi iskolás olvasókönyvét, mesés-könyvét. Tettével kiérdemelte a nagy felvilágosító címét.

Ugyanakkor óriási etnográfiai gyűjtőmunkát végzett, és sorra bocsátotta ki gyűjteményeit (Марий калыкын туштыжо = A mari nép talányai, 1908; О характере и строе черемских песен 1909; Куры сорга марийын кумалтым мутышт = A nagy gyertya hívő marik imaszövegei, 1917 stb.).

A szovjet korszak nemzeti szabadsága szárnyat adott VASZILJEV tevékenységének. A magyarországi tudomány leginkább ebből a korszakból származó munkáit ismeri. A finnugor nyelvészek alkotó munkásságának fontos kelléke a Марий мутэр (= Mari szótár, 1928), amely a mari nyelvjárások szókinsét fogja egybe, s az egyes mari szavak használatát példamondatokkal világítja meg (a мутэр szó a szerző alkotása: мут 'szó' + эр. kollektív képző), a magyar zenetudósok pedig népdalgyűjteményeit használták, búvárkodták eredményesen (Марий муро = A Mari [nép]dal, 1920 és 1923). A mari nép igazi szokásainak megmutatására fontos számunkra КУЗНЬЦЕВ tévedéseinek leleplezésére írt munkája: Материалы для изучения верований и обрядов народа марий (= A mari nép hitéletének és szokásainak tanulmányozását szolgáló közlések, 1927).

Több száz könyv, illetőleg cikk jelzi VASZILJEV alkotóútját, ezek élete országútjának „versztaoszlopai”. Írásaiban nem egyszer tévedett, pl. MARR személyes hatására, de a cikkeiben (pl. a МарНИИ Ученые записки I. kötetében) közölt anyag mindenkor értékes marad. Lelkes munkássága csak egyszer szakadt meg: amikor nacionalizmussal vádolták meg, őt, a hazafit, de az üldözés évei elmúlván rózsás kedvvel ült újra íróasztalához. Serény tevékenységében mari népének anyagi és szellemi emelkedése állandó biztatója. És VASZILJEV sokat tett ennek az évszázadok fergetegében szétszórt népnek nyelvi egyesítésében. Ő és JURЬ KARAMZIN, ez a két néptanító, az egységes mari irodalmi nyelv megteremtésében valóban a nép tanítói voltak.

* 1883. január 1-én született Szuszadi Ebalak faluban (Baskiria).

VASZILJEV a mari nyelv neves szaktudósa. Munkája elismerésével soron kívül a tudományok doktora címet kapta és a Mari Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége díszoklevéllel tüntette ki. A kiváló és sokoldalú mari tudóst a magyarországi nyelvtudomány dolgozói is szeretettel üdvözlük.

ERDÓDI JÓZSEF

Pierre Guiraud: La Sémantique

Que sais-je? sorozat. Paris 1955, Presses Universitaires de France. 118 lap.

E hasznos népszerűsítő könyvecske a következő fejezetcímek alá foglalja össze a szemantika mai problémáit: Bevezetés. A három szemantika. I. A jelentés: a szemantikai eljárás. II. A jelentés: a szemantikai funkció. III. A jelentésváltozások formái. IV. A jelentésváltozások okai. V. A strukturális szemantika. VI. Szemantikai irányok. — Befejezés.

A Bevezetésben vázolja a szerző azt a dzsungelt, mely a jelentéstan köre, feladatai, értelmezése, terminológiája körül kialakult. GUIRAUD három fő probléma-csoportot lát: egy lélektanit (a jel és közlés), egy logikait (a jel és valóság viszonya, a jelentésfunkció, az igazság) s egy nyelvit, ez utóbbi a par excellence szemantika. Ennek két fő problémája az értelem (sens) és a jelentés (signification), éppen azért meglepően hat, hogy a szemantikában csupán „a szavak értelmével foglalkozó tudományt” lát (5).

I. A jelentés GUIRAUD felfogásában az a folyamat, eljárás, mely a jelformához (signe) asszociálja a tárgyat, ténnyt, fogalmat stb., a jel pedig „egy olyan stimulus, melyet egy olyan másik stimulussal asszociálunk; amelynek tudati képét felidézi” (12). A jelek között megkülönböztet természetes jeleket, ikonokat, melyek esetében forma és tartalom közt objektív megfelelés van, és mesterséges, konvencionális jeleket vagy szimbólumokat, ezek legtisztább példája a nyelv. A szerző itt ügyesen tárgyalja a különféle (hangutánzó, morfológiai stb.) motiváció formáit, valamint a motiváltság elhalványulását. — A jelentőfolyamat (signification) vizsgálata során szerzünk a szemantika legnehezebb kérdéseivel vívódik: hogy ti. a felmerülő tényezők (tudattartalom, dolog, akusztikai kép, fizikai hang stb.) közül mi is tartozik a nyelvtudományra. A végén, SAUSSURE-re hivatkozva, a bipoláris (képzet-hangkép) jelmagyarázatnál köt ki.

II. E fejezetben a szerző az értelem strukturájával foglalkozik (poliszémia, alapszémia és mellék-jelentés, kontextuális jelentés stb.). Kifejti azt az egész művön végigvonuló felfogását, hogy a hangulati-érzelmi, expresszív jelentéselemek extraszemantikus asszociációk, nem változtatják meg a fogalmi tartalmat, csupán stilisztikai értékük van (de beépülhetnek a szóba). A szó szemantikai funkciója is ennek megfelelően „megismerő-fogalmi (cognitive) vagy szemantikai, illetőleg kifejező-érzelmi (expressive) vagy stilisztikai” (32). Továbbá: a szóalkotás is ennek megfelelően vagy tudatos (ez a megnevezés: nomination), vagy lassú átrendeződés spontán eredménye; ez utóbbi esetben már nem alkotásról, hanem fejlődésről (évolution) kell beszélnünk.

III. A szerző áttekintést ad néhány, a jelentésváltozások rendszerezésére irányuló régebbi és újabb elméletről. Részletesebben foglalkozik a magyar ULLMANN, továbbá G. STERN rendszérével. Különösen (a nemzetközi irodalomban erősen bírált) ULLMANN-féle rendszerezés tetszik neki, elegánsan egyszerűnek és átfogónak tartja, de nem tudja (vagy nem mondja), hogy az Gombocz rendszerezése, — melyet egyébként maga Gombocz is részben WUNDT, részben ROUDET alapján épített fel. GUIRAUD általában megelégszik azzal a semmitmondó (és hiányos, meg téves) saussure-i kijelentéssel, hogy minden jelentésváltozás „a significant és signifié közti viszony megváltozása” (40).

IV. A jelentésváltozások okai között a következőket említi meg: 1. (Értelmi vagy expresszív) megnevezés; 2. Az emóció (SPERBER nyomán); 3. Tabu, eufemizmus (ez a rész ötletes, szellemes); 4. A beszéd gazdaságossága; 5. Homonimikus kollízió.

Külön foglalkozik persze a „jelentésfejlődés” okaival; ezek közé sorolja a „referent” (a jelentett dolog) fejlődését, illetőleg az egyének ahhoz való viszonyulása megváltozását, az etimológiai motiváció elhalványulását, a szónak más társadalmi környezetbe való kerülését, a tapadást, a népetimológiát. Mindent összevéve az okok így lehetnek: történelmi, nyelvi, társadalmi és lélektaniak. — E fejezetben veti fel a szerző a szemantikai törvény kérdését is. Helyesen fejtegeti, hogy egyes esetekre nincs ugyan törvény, de a szemantikai változások minden esetben azonosítható és meghatározható okok alapján, szabályszerűen mennek végbe. Ez a meghatározottság azonban szabad, inkább csak tendenciák vannak.

V. Szerzőnk nem foglalkozik a strukturalista jelentéstanral, ellenben „sémantique structurale” néven azokkal a szemantikai rendszerekkel foglalkozik, melyek a szóalkotást s a jelentésváltozásokat a nyelvből mint rendszerből, szerves egészből: struktúrából magyarázzák. A szavaknak más szavakhoz való viszonyából, a szavak közti alaktani, értelmi, érzelmi asszociációkból létrejött „mezőket”, „gondolatszférikákat”, „nyelvi útkeresztződéseket” ki nyelvi-morfológiai téren (BALLY, IPSEN, PORZIG), ki filozófiai síkon (TRIER), ki ismét szociológiai és történelmi téren (MATORÉ) vagy lélektani vonatkozásban látja (SPERBER). GUIRAUD, nyilvánvaló túlzással, BELIN—MILLERON logikai rendszerében látja az ilyesféle vizsgálódások csúspontját.

VI. Nehezebb feladat elé kerül a szerző, amikor a legújabb szemantikai elméletek ismertetésére tér át. A filozófiai vagy általános szemantika, szemiotika, neoszemantika, logikai szemantizmus stb. néven jelentkező, vajdó, erjedő elméletekről az a véleménye, hogy nem lehet őket mellőzni, de összekeverni sem a tulajdonképpeni szemantikával. Ez elméletek közös vonása az, hogy inkább jeltanok (szimbólumtanok), semmint jelentéstanok; általában a logika, az ismeretelmélet, a gondolat formáinak vonatkozásaiban (annak főleg rendelve vagy azzal azonosítva) vizsgálják a nyelvi eljárásokat (MORRIS, CARNAp stb.). A gondolkozás itt azonos a nyelvvel, a logika pedig a szavak formális, nyelvtani viszonyításainak törvénye: a nyelvnek „algebrája” van. Ezen elméletek számára a nyelv a megismerésnek, nem pedig az érintkezésnek az eszköze, s önmagában véve csupán önkényes (a dologtól is független!) szimbólum-rendszer, melyet meg kell szabadítani mindentől, ami a valóságból, az érzelmekből stb. sugárzik bele. GUIRAUD helyesen kritikával illeti ezt a „tiszta”, ún. metalinguát, s rámutat, hogy a nyelv ugyan a megismerésnek és gondolkodásnak is eszköze, de alapvető funkciója a „tartalmak teljességének” közlése és kifejezése (90).

OGDEN és RICHARDS, valamint a lengyel KORZYBSKY elméletei kapcsán a szerző rövid áttekintést ad a szemantikai pesszimizmusról, amely — a jelentés és jelentett dolog viszonyának tisztázatlansága következtében — a nyelvet mint tudománytalan, szubjektív, csupa absztrakt szavakkal élő, azaz megbízhatatlan eszköznek tekintti. Ebben a vonatkozásban GUIRAUD némileg megértőbbnek mutatkozik, s maga is jónak látja egy kis „nyelvi terapeutikát” (98).

A különféle irányzatokat GUIRAUD egy számára érthetően rokonszenves és fontos iránnyal zárja le: ez a közlési funkcióból kiindulva, a szógyakoriság, jelentéskör stb. statisztikai módszereivel operál. Ez a szerző módszere, annyit jegyez meg hát róla, hogy „új területét tárja fel a szemantikának” (98).

A befejezésben a szemantikai eredmények tükrében a nyelvtan felosztásának kérdését veti fel; elutasítja a fonetika-morfológia-szintakszis (+szemantika) felosztást. SAUSSURE nevében és SCHUCHARDTOT idézve („csak egy nyelvtan van: a jelentéstan”) a fő és funkció kettőse alapján osztja fel a nyelvtant. Formailag van: hang, szó, mondat, a funkció pedig: fonológiai (diakritikus), lexikológiai (szemantikai) vagy szintaktikai (viszonyító). Ezek szerint a nyelvtan fejezetei: a) fonológia — fonetika; morfológia; b) lexikológia — szóalaktan, képzés, összetétel; c) szintakszis — morfológia (névszó és igeragozás), mondatalaktan. Ezek mellett, az expresszív vagy stilisztikai funkció előtérbe kerülésével, van fonostilisztika, szóstilisztika és mondatstilisztika. Ezt a rendszert aztán a szerző bonyolult vonatkozások által beépíti a „pszichoszemiotikába”, logikába, ismeretelméletbe, a tudományba, a közlési helyzetbe, kapcsolatba hozza a dologgal, a beszélővel.

A könyv felfogásának megfelelően részletesebben foglalkozik a szemantika és lexikológia, valamint a szemantika és etimológia kapcsolataival. Majd röviden utal az általános és (egy nyelvre) alkalmazott szemantikára, szót ejt a szemasiológiáról és onomasziológiáról, a történeti és leíró jelentéstanról, végül kitér a jelentéstan és stilisztika kapcsolataira. Utal rá, hogy milyen bonyolult kérdés a stilisztika definíciója. Szerinte: „az értelmet színező, érzelmi vagy társadalmi-kontextuális eredetű, fogalmon kívüli (extra-notional) valőrökkel... a nyelvnek megismerő vagy szemantikai funkciójával szemben az expresszív funkcióval foglalkozó tudományág” (112).

Befejezésül néhány figyelemreméltó megjegyzést tesz a szemantikának egyéb tudományokkal való kapcsolatáról. Ezek között megemlíti a logikát, pszichológiát, orvostudományt, pedagógiát, közléstani, statisztikát, kibernetikát stb. Ám, hangsúlyozza, a szemantika mindezek ellenére külön tudomány, hiszen a nyelv sajátos produktum. Másrészt azonban a nyelvész komoly segítséget nyújthat a határos vagy egybefonódott tudományoknak.

*

Százegynéhány lapon ennél többet alig lehet mondani, ennél tömörebben alig lehet szólni a modern szemantikáról. Azonban ez a kevés is fogalmat ad arról: milyen szerteágazóan bonyolult s milyen alapvetően fontos kérdésekkel vívódik ez a tudomány. Amíg GUIRAUD mások elméletének ismertetésénél marad, műve igen hasznosnak, világosnak, tömörnek bizonyul, imponálóan vág utat a ma még meglevő terminológiai és elméleti dzsungelben. Külön ki kell emelni a könyvecskének azt az érdemét, hogy a jelentéstant nem szigeteli el a nyelvtudomány egy zugtudományává, rámutat arra, hogy a nyelvtudomány távlatai csakis a jelentéstanon át nyílnak. Igen figyelemre méltóak a jelentéstanak más nyelvészeti ágakkal, sőt más tudományokkal való kölcsönös kapcsolatát hangsúlyozó megállapításai, s komoly értéket jelentenek állandó utalásai a művészetek (meg főleg a stilisztika) felé. Ugyanakkor a szerző bölcs mérsékléssel elhatárolja magát a szemantika olyan értelmű kiterjesztésétől, mely által az összekeverednék más, ugyancsak önálló tudományokkal, illetőleg az általános jellemmel. Igaz, hogy a könyv sokszor vázlatzerű, tele ismertnek feltételezett utalásokkal, de mégis távlatot nyitó, gondolatkeltő, serkentő hatású. Ez a szempont nem lényegtelen nálunk sem, ahol a jelentéstanról nem igen illik többet tudni, mint amennyit GOMBOSZ igen értékes, de kissé mégis megfakult Jelentéstan-a nyújt. GUIRAUD könyvéből az olvasó, ha nem is teljes és talán nem is mindig helyes képet, de mégis képet vagy sejtést kap arról: mi is a mai szemantika, — és talán egyik-másik kutató vagy olvasó kedvet kap e tudomány alaposabb művelésére.

Hasonló jellegű könyv esetében talán méltánytalanság is kritikával élni; meg is elégedtem volna az ismertetésével, ha a szerző nem igekezett volna lépten-nyomon saját elméletével előrukkolni. Szerintem ez nem használ az ilyen jellegű műveknek, különösen nem, ha ez az elmélet maradibb, fogyatékosabb, mint egyik-másik általa ismertetett elmélet. Ékes szavakkal hirdeti ugyan, hogy a sok, sok új szemantikai eredmény „kitágítja a jelentés kereteit, tartalmának, problémáinak, a nyelvtudományon belül elfoglalt helyének új meghatározását követeli meg; egész terjedelmében újra felveti a nyelvtudományt, a nyelvtudomány tárgyának, kereteinek, osztályozásainak és módszereinek problémáját” (101), — ugyanakkor (ha érthető is) kissé ellentmondó SAUSSURENEK és a saussurei iskola képviselőinek túlzottan előtérbe állítása. Ma az amerikai, meg a bécsi és lengyel, különösen pedig a strukturalista szemantika alaposabb ismertetése nélkül nem lehet hiteles képet adni a modern jelentéstanról. A g l o s s z e m a t i k a (a strukturalista jelentéstan) még csak említve sincs a műben, ahogy hiányzik BLOOMFIELD, GARDINER, HJELMSLEV és más neves szemantikusok neve is.

De ha csak annál maradunk is, ami benne van a műben, akkor is igen sok tétellel vitába szállhatunk. Így semmiképpen sem fogadható el a szemantikának a szó területére való korlátozása. Persze GUIRAUD is kénytelen meglátni, hogy a mondatok is értelmet (sens) közvetítenek, de — mondja — „egy más szemantológiai eljárás szerint” (104). Ez persze igaz, de ez a más eljárás felfedése volna a lényeges. A szerző még azt is hajlandó elismerni, hogy a jelentéstan „magában foglalja a szintakszist is, ha az ember a jelentést a legtágabb értelemben veszi” (uo.), amit úgy kellene mondani: ha az ember a jelentést igazi értelmében veszi. — GUIRAUD egész elméletén végighúzódik az a felfogás, mely a jelentést (az értelmet) csak a fogalmi tartalomra (concept) korlátozza, az egyéb (érzelmi, hangulati, akarati, egyéni, környezeti stb.) elemeket — mint extraszemantikus asszociációkat — külön veszi és a stilisztikába utalja át. Ez ellentmond a tudat és a jelentés egységének, ellent a nyelv egyidőben többféle funkciójának, és ismételtelen ellentmondásokba kényszeríti a szerzőt. — Kétértelmű GUIRAUDNÁL a jel (signe) értelmezése: hol az egész szójelet érti rajta (21), hol meg csak a signifiant-nal azonosítja (holott a signifiant a jel formája). — Elavult ma már az a saussurei álláspont is, hogy „tout se passe dans l'esprit”; tudjuk, hogy a jelentés egyrészt mindig valami nyelvenkívüli valamire (a „dologra”) utal, másrészt össze van kapcsolódva a közlés fizikai hordozójával, a hanggal is. A bipoláris (signifiant-signifié) jelfelfogás nem ad feleletet semmire. A gyakorlatban persze GUIRAUD is kénytelen más jeltegyezőket is számba venni (dolog, képzet, hang, egyén, környezet, kontextus stb.), sőt operál is

velük, még némi kompromisszumot is keres SAUSSURE két sarkú és mások teljesebb diagrammája között, de a végén — mint minden kényes helyzetben — SAUSSURE mellé áll. Ez aztán később, így például a jelentésváltozások magyarázatánál és osztályozásánál bosszulja meg magát.

MARTINKÓ ANDRÁS

Az újabb észti nyelvészeti irodalom

Eesti Emakeele Selti Aastaraamat. (Szerk. P. Ariste) I. (1955) 190 l.; II. (1956) 272 l.; III. (1957) 246 l.

Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. (Szerk. E. Ahven) I. (1956). Tallinn.

Az észti nyelvtudományi irodalom örvendetes föllendülését mutatja a most ismertető négy kiadvány. A marrizmus béklyóitól és a dogmatizmus bilincseitől megszabadult észti nyelvtudomány néhány év alatt elismerésre méltó sikereket ért el. Idősebb, nagy tudományos múlttal rendelkező tudósok és fiatal aspiránsok egyaránt szerepelnek e gyűjteményes kötetekben. A tárgyválasztás gazdagsága, a tudományos fölkeszültség, az őszinte, tárgyilagos hang, amely nem riad vissza az önbírálattól, egyaránt értékessé teszi ezeket a köteteket.

A huszas—harmincas években Észtországban szinte kizárólag az észti nyelvvel és a finnugori nyelvekkel foglalkoztak, elvétve akadt csak néhány finnugor nyelvet vizsgáló vagy szélesebb finnugor alapokon nyugvó tanulmány. E kötetek tanulmányozása azonban meggyőzhet bennünket arról, hogy az észti nyelvtudomány kiterjesztette kutatási területét, mégpedig szinte az egész finnugorságra. A jövőben tehát a finnugor kutatóknak nem szabad elhanyagolniuk az észti kiadványok tanulmányozását sem. Az Emakeele Selti Aastaraamat I. kötete csak észti nyelven jelent meg, a II. és a III. kötet azonban tartalmazza az észti nyelvű cikkek rövid orosz kivonatát, az Észt Akadémia nyelvi és irodalmi intézetének kiadványa pedig még ezen felül német nyelvű összefoglalót is ad minden tanulmány után.

A négy kötetet egybefoglalva ismertetem.¹

A cikkeket tárgykörök szerint csoportosítom.

I. Tudománytörténet és bibliográfia. Rendkívül hasznos szolgálatokat tesznek számunkra azok a cikkek, tanulmányok és bibliográfiai jegyzékek, amelyek az észti nyelvtudomány utóbbi másfél évtizedének történetét mutatják be. Ilyen cikkek: H. AHVEN-é (E I), amely az észti Nyelvtudományi Társaság (Emakeele Seltis, tkp. „Anyanyelvi Társaság”) munkájáról számol be a háború utáni időkben (1945—54). A háború alatt Észtország területe is hadszíntér lett, de a páratlan értékű nyelvjárási és népköltési gyűjteményeket sikerült megmenteni. A társaság munkája természetesen a háború és a német megszállás alatt kényszerűen szünetelt, de 1945-ben újra megindult. A marrizmus különösen 1949—50-ben bénította meg a nyelvtudomány fejlődését, amikor elrendelték, hogy az egyetemen is csak a marrizmus tanítható. Mivel a marrizmus alapján képtelenség volt továbbfejlődni, a nyelvészet Marr-életrajzok írásává szüllyedt. A társasági ülések elnéptelenedtek. Jelentős lendület következett a Pravda-vita után. A társasági ülések átlagos résztvevőinek száma öt év alatt fokozatosan majdnem a kétszeresére növekedett. Az előadások száma a tárgyalt tíz év alatt 58 volt.

A nyelvjárási gyűjtés tovább folytatódott főleg helyi levelezők útján.

A. KASK (E II) az észti nyelvtudomány elmúlt 15 évéről, H. AHVEN (E II—III) pedig a társaság 1955. és 1956. évi működéséről számol be. E. MUSPÖLD (E II) észti nyelvészeti bibliográfiát ad az 1945—55. esztendőkre, majd (E III) az 1956. évrre.

Találunk érdekes tudománytörténeti cikkeket a régebbi korokról is, mint P. ARISTE tanulmányát W i e d e m a n n tallini éveiről (E I) és A. KASK dolgozatát az észti szótár-irodalomról a kezdetektől (XVII. sz.) 1917-ig (K).

¹ Rövidítéseim: E = Emakeele Selti Aastaraamat; K = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I.

Ebbe a csoportba sorolható még S. NIGOL beszámolója egy lettországi észti nyelvszigeten tett tanulmányútjáról (E I), G. VILBASTE cikke az észti népi növénynevek gyűjtésének történetéről, és H. VIIRIS beszámolója az észti akadémiai Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet nyelvjárási gyűjtőmunkájáról.

2. Nyelvhelyesség és helyesírás. Számos tanulmány foglalkozik ezekkel a gyakorlati kérdésekkel is. Az észti nyelvtudomány nemcsak a tudósok sajátja, hanem a magas nyelvi műveltségű pedagógusok és más érdeklődők számára is hozzáférhető. Jellemző adatként megemlíthetem, hogy a most ismertett kiadványok példányszáma ezer, noha az észtek lélekszáma csak mintegy nyolcada a magyarságénak, és a magyar nyelvészeti kiadványok példányszáma ritkán éri el ezt a mennyiséget. A jelzett tárgyú tanulmányok közül megemlíthetjük J. V. VESKI cikkeit az újságok nyelvezetéről (E I), az észti helyesírás következetlenségeiről (E II), valamint a birtokosjelzős szóösszetételekről (E III). Az utóbbi részben felelet E. RAJET hasonló tárgyú rövid cikkére (E I). E. NURM az igeragozás nyelvhelyességi kérdéseit (E III), valamint az észti hosszú magánhangzók orosz betűs átírását tárgyalja (K).

3. Számos tanulmány foglalkozik az észti leíró és történeti nyelvtannal. Ez természetes is, hiszen az olvasókat elsősorban ez a tárgykör érdekli. Ide számítom az észti irodalmi nyelv történetére vonatkozó értekezéseket is. A. KASK kísérlet tesz az észti irodalmi nyelv korszakolására (E I). Eredményeit a következőkben foglalja össze:

I. Az északi-észti nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv kora:

1) Idegen nyelvtani fölépítéssel és kialakulatlan helyesírással főleg papoknak szánt egyházi irodalmi nyelv a XVI—XVII. században (1524—1686: az első szövegemléktől az újabb helyesírásig).

2) A népnek szánt egyházi irodalmi nyelv (1686—1813, Rosenplänter föléptéig).

3) Átmenet az idegenszerű egyházi irodalmi nyelvből a népi irodalmi nyelvbe (1813—1857, a Kalevipoeg megjelenéséig).

II. A népi irodalmi nyelv kora:

1) Az észti népi irodalmi nyelv kialakulása és egységeülése (1857—1900).

2) A nyelvújítás kora (1900—1940).

3) Az egységes észti irodalmi nyelv átalakulása nemzeti nyelvvé (1940—).

A. HIND regényeinek nyelvéről ír E. VÄÄRI, a népköltészetéről J. PEEGEL, alaktani kérdésekkel foglalkozik A. UNIVERE és S. TANNING cikke (E I). E. AHVEN az 1905—7. forradalmi esztendőök hatását vizsgálja az észti szókincsben, J. PEEGEL a népdalok nyelvének hangtani kérdéseiről ír. Alaktani és mondattani kérdésekkel foglalkozik H. RÄTSEP, P. PALMEOS, K. KURE, E. PÄLL (E II). Az észti irodalmi nyelvi normák kialakulásáról szól A. KASK tanulmánya, észti hangtani, alaktani, jelentéstani és mondattani kérdésekkel foglalkozik E. NURM, J. PEEGEL, H. RÄTSEP, S. NIGOL, I. KONT, E. LAUGASTE (E III), P. ARISTE, E. PÄLL, E. RAJET, E. RIIKOJA (K). K. ABEN tanulmánya a verses műfordítás alapelveiről szól (E II).

Az észti szókincs történetének egyes kérdéseit szintén több dolgozat tárgyalja: P. PALMEOS a háziállatok neveiről ír (E I), P. ARISTE néhány finnugor eredetű észti szó etimológiáját közli, U. MASING egy esetleges akkád jövevényszót mutat ki a lapp és a finn—volgai nyelvekben (fi. *maksaa*, é. *maksma*, lpN. *makset* stb. 'fizetni', md. *maksoms* 'adni'). A. VIIRIS az észti kádármesterség műszavait dolgozza fel (E II), P. ARISTE helynévmagyarazatokat közöl, U. MASING pedig az *osmo* szó jelentéseiről és eredetéről számol be (E III). Külön figyelmet érdemel A. TOOMESALU dolgozata a Saaremaa-szigeti szélmalomokról, ill. a velük kapcsolatos szókincsről. A szerző nem nyelvész, hanem a Társaság levelező gyűjtője. Eredeti dolgozata 505 gépelt lap 75 rajzzal és fényképpel. Az itt közölt cikk ennek az anyagnak csak csekély töredékét adja (E I). Észti nyelvjárási szöveget közöl E. SILL. Az észti rokonságnevek finnugor elemeit vizsgálja E. VÄÄRI (E II).

4. Több dolgozat foglalkozik a kisebb finnségi nyelvekkel, illetőleg a finnségi nyelvek egyes hangtani vagy alaktani kérdéseivel. Így H. RÄTSEP a finnségi nyelvek *t-s* infinitívusát vizsgálja szélesebb finnugor alapon (E I). P. ARISTE az isuri (inkeri, izsori) nyelvről (KETTUNEN szerint nyelvjárásról) számol be (E II). G. VILBASTE vót növényneveket közöl, P. PALMEOS a karjalai nyelv valdaji nyelvjárást ismerteti.

5. Számos tanulmány a távolabbi rokonyelvekből, elsősorban a mordvinből veszi tárgyát. Így V. HALLAP a mordvin nyelv finnugor eredetű ige-

képzőit (E I—II), V. PÁLL a mordvin coniunctivus kialakulását (E I) és a tagadó szerkezeteket (E III) tárgyalja. I. GALKIN a mari igeképzők vokalizmusát vizsgálja (E III).

Az egész finnugorságra vagy annak nagyobb részére kiterjedő kutatásokon alapulnak a következő tanulmányok: K. KONT dolgozata a finnségi, lapp és mordvin translativusról (E I). B. SZEREBRENNYIKOV (E III) a finnugor nyelvek pásztorkodásra vonatkozó indoeurópai jövevényszavaiából igyekszik következtetni a finnugorság szétválásának korára. Tekintve, hogy ezek a szavak csak egyes finnugor nyelvekben vannak meg, az átadó indoeurópai csoportot pedig a Volga és a Klajzma között található ún. fatjanovoi kultúra hordozóival azonosítja, arra az eredményre jut, hogy az átvételek korában, az i. e. III—II. évezredben, a finnugor nyelvek erősen differenciálódtak, és így szerinte a finnugor együttélés megszakadása és a finnugor alapnyelv megbomlása a VI—V. évezredben már megtörtént. Ugyanezen szerző „Nyelvtörténet és történelem” (Keele ajalugu ja rahva ajalugu) című tanulmányában — főleg a mari nyelv alapján — arra mutat rá, hogy a nyelvtörténetet mindig az illető nyelvet beszélő nép történetével kapcsolatban kell vizsgálni. A nyelvi tényekből az illető nép történetére vonatkozólag értékes következtetéseket is lehet levonni, de óvakodni kell attól — mint M a r r és követői tették —, hogy a nyelvi tényeket bele próbálják erőszakolni egy nép történeti fejlődésének korszakaiba (K). — E. PAJUSALU a finnugor nyelvek *l* határozóragját vizsgálja. K. MAJTYINSZKAJA a finnugor nyelvek leíró nyelvtanainak alapelveivel foglalkozik. K. KONT dolgozata a finnugor nyelvek főnévi jelzőit tárgyalja. Ez utóbbi dolgozat arról is tanúskodik, hogy a hosszú ideig elhanyagolt finnugor mondattani kérdéseknek akad az újra fölfelé ívelő észti nyelvészetben is művelője.

*

Két fiatal kutató kandidátusi értekezésének összefoglalója is nemrég jelent meg:

A. Валмет: Паритив множественного числа в эстонском литературном языке раннего периода (1524—1857) Tartu 1956, 21 l. és **A. Pika m ä e, Tüveline astmevaheldus läänemeresoome keeltes ja lapi keeles** (Töbéli fokváltakozás a finnségi nyelvekben és a lappban). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 50. sz. Tartu 1957, 50 l. (orosz kivonattal).

Mindenki tudja, aki az észti nyelvet gyakorlatilag is tanulmányozta, hogy milyen nehézséget jelent egy idegennek az észti alaktanban a többes partitívus megtanulása. A fakultatív változatok nagy száma, a sokféle rag (*-id, -si, -sid, -e, -u, -i, -a*), a minden gyakorlati rendszerezésnek ellenszegülő nyelvi tények az észti nyelvhelyességi irodalomban is sok fejtörést okoztak már. A. VALMET dolgozata foglalkozik a többes partitívus-rag eredetével, majd sorra veszi a szövegek és nyelvtanok alapján a különféle partitívus-ragok elterjedését, kialakulását. Bemutatja, hogyan ítélték meg az egyes normatív nyelvtanok a különböző partitívus-ragokat a nyelvhelyesség, az irodalmi nyelv szempontjából.

PIKAMÄE dolgozata a finnugor konzonzantizmus egyik legfontosabb kérdését, a fokváltakozást tárgyalja azokban a finnugor nyelvekben, amelyekben ma megvan. A tanulmány két részből áll. Az első a fokváltakozás kutatásának történetét mutatja be, a második a fokváltakozás legfontosabb eseteinek rendszeres áttekintését adja a balti-finn nyelvekben és a lappban.

A finnségi fokváltozás legősibb esete a szerző szerint az **s ~ *z* váltakozás, amely a **z > h* hangváltozás után ma *s : h* váltakozásként jelentkezik. Ez a jelenség még a finnségi alapnyelvre vezethető vissza. Későbbi, de hasonlóképpen alapnyelvi a geminált zárhangok váltakozása, (a szerző szerint **kk : *kk, *tt : *ti, *pp : *pp*). Hogy ez is a finnségi alapnyelvig vezethető vissza, azt a lív és a vepsze nyelv is bizonyítja, ahol ez a váltakozás szórványosan megtalálható, noha e nyelvekből a fokváltakozás általában hiányzik. Ugyancsak a finnségi alapnyelvbe utalja a szerző a *tts : tts* affrikátaváltakozást is. Az egyszerű zárhangok fokváltakozását a finnségi alapnyelv legkésőbbi szakaszába teszi, mikor már a lív és a vepsze kiváltak az alapnyelvből. A lappok nyelvcsereje (a lappok a szerző szerint is nyelvcsere útján jutottak finnugor nyelvükhöz) ebben az időben történhetett meg.

A többi fokváltakozási jelenség, mint pl. a nazálisoknak és a likvidáknak az észtnben, a lívben és a lappban oly gyakori mennyiségi váltakozása, egészen kései, különnyelvi fejlemény. Hasonlóképpen késői, még az előbbinél is újabb jelenségnek tartja a szerző a déli-észtnben előforduló szótágzáró zárhang fokváltakozását (nom. *kakl : gen. kälä* 'nyak' stb.).

*

Meg kell emlékeznünk az egyetemi tudományos diákkörök nyelvészeti munkájáról is:

Ajaloo — keeleteaduskonna ja õigusteaduskonna ühõõpilaste teaduslikke töid (A történeti — nyelvtudományi és jogtudományi kar hallgatóinak tudományos munkáiból) Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 41. sz. Tallinn 1956.

Ebben a majdnem 11 ives kis könyvben a következő nyelvészeti tárgyú dolgozatokat találjuk: E. PÕLD tanulmányát egy észtl nyelvjárás mássalhangzóiról, R. KARELSON cikkét a finnségi nyelvek finnugor eredetű faneveiről, és A. LAANEST dolgozatát a vepsze nyelv névutóiról és előljáró szavairól. A dolgozat egyik értéke, hogy a szerző nagyrészt maga-gyűjtötte anyagot dolgoz föl.

*

Nem szorosan nyelvészeti tárgyú cikkekből áll, de minden finnugor nyelvész érdeklődésére számot tarthat a H. MOORA szerkesztésében megjelent **Eesti rahva etnilisest ajaloost** (Az észtl nép'etnikai történetéből) c. cikkgyűjtemény (Tallinn, 1956, 280 l.).

Az ismertetendő kötetben a nyelvészet, a régészet, az embertan és a néprajz művelői együttesen, mindegyik a maga kutatási területén igyekszik tisztázni az észtl etnogenezis kérdéseit. A kötet kilenc cikkből áll, 100 rajz, ill. térkép segíti megértésüket.

P. ARISTE cikke (5—23) a finnségi nyelvek kialakulásáról szól. A szókincs, a nyelvtani rendszer és a fonetika alapján próbálja meghatározni azokat a finnségi törzseket, amelyekből a mai balti-finn nemzetek (finn és észtl) és népek (lív, vepsze, inkeri, vót, karjalai) kialakultak. Szerinte a finnségi alapnyelvet beszélő társadalom egy lassú szétválási folyamat következtében az i. e. II. évezredben törzsekre bomlott, mégpedig a lív, a déli-észtl, az észtl-észtl, a karjalai és a vepsze törzsre. A lívek ősei az észtektől délre a Rigai öböl környékén laktak. A déli-észtekek körülbelül ott helyezkedtek el, ahol ma a déli-észtl nyelvjárást találjuk, de lakóhelyük dél és délkelet felé messzebb terjedt. A harmadik finnségi törzs az észtl-észtl volt, amely nagyjából a mai észtl-észtl nyelvjárásterületen lakott, de területe északkelet felé jóval túlnyúlt a Narva folyón. Ennek a törzsnek északkeleti ága már korán kialakított egy sajátos nyelvjárást. Erről a területről történt kirajzásból és az esetleg már a mai Finnország területén élő finnségi elemekből ötvözödött a valamivel később kialakult hatodik finnségi törzs, a hámei. Az észtl-észtl törzs északkeleti, tengerparti nyelvjárásának keleti ágából alakult ki az i. u. I. évezredben a vót nyelv. A negyedik törzs, a karjalai, eredetileg a karjalai földszoroson, valamint a Ladoga tó és a Néva közt lakott. Ennek a törzsnek a Néva környéki és a Névától délre eső területén keletkezett az inkeri nyelv, amely a XVII. századtól kezdve erősen keveredett finn telepések nyelvével. A karjalaiak egy része eredeti lakóterületétől messze északnak, másik része a XVII. században délkeletnek vándorolt. Ez utóbbi kirajzás alkotja a tveri és novgorodi csoportot. Az ötödik ősi törzs ARISTE szerint a vepsze volt, amely az Onyega és Ladoga tavak közti területen, valamint ettől délre élt, keletre pedig elérte a permi finnugorok lakóhelyét.

A finn nép a szerző szerint a már említett módon az északkeleti észtlből kirajzott hámei törzsből, a később délkeleti Finnországba átvándorolt észtl-észtl eredetű finnek-ből és a keleti szomszédságban élő karjalaiakból ötvözödött össze.

Az észtl nép az észtl- és a déli-észtl törzsből vált egy néppé a későbbi századok folyamán.

Foglalkozik még a szerző a finnségi nyelveket ért balti, germán és szláv hatással is, valamint a finnségi csoport helyzetével a volgai és többi finnugor nyelvhez viszonyítva. A finnugor őshazára vonatkozólag a hagyományos, tehát a legutóbb N. SEBESTYÁN IRÉNTŐL és HAJDÚ PÉTERTŐL kifejtett állásponthoz csatlakozik.²

A. KASK az észtl nyelvjárások tagozódását vázolja (24—40). Az eddig közismert két főnyelvjárás (az észtl és a déli) helyett három főnyelvjárást különböztet meg: a) északkeleti tengerparti, b) észtl (ennek kisebb egységei: a középső, szigeti, nyugati és keleti), c) déli (kisebb egységei: a mulgi, a tartui és a vóru) nyelvjárás. Bemutatja a legfőbb hangtani, alaktani, mondattani és szókincsbeli különbségeket.

H. MOORA az észtl és vele szomszédos népek kialakulásáról ír a régészet tükrében (41—119). Röviden vázolja a finnugor régészet történetét. Számunkra az sem érdektelen, hogy CASTRÉN Altaj-vidéki őshaza-elméletét elavultnak tünteti föl, és a finnugor őshazát a szovjet régészeti és embertani kutatások

² Ennek a cikknek erősen rövidített formája elhangzott az oslói nemzetközi nyelvész-kongresszuson is 1957. aug. 9-én, vö. NyK. LX, 194—5.

alapján is az Urál nyugati oldalára helyezi. Megtudjuk cikkéből azt is, hogy az erdőv a jégtakaró miatt még a késő paleolitikumban is lakhatatlan volt, és csak délnyugati részén, a mai Lengyelország és Fehéroroszország (Bjeloruszszia) területén volt némi gyér lakosság. Az erdőv csak a klíma javulása után, az i. e. X—IV. évezredben kezdett benépesülni, tehát a mezolitikum korában. A Balti tenger vidékén ekkor már volt egy délről felfelé terjeszkedő kultúra (az ún. kundai), ezt azonban még nem lehet finnugornak tartani, mert az antropológiai leletek tisztán protoeuropoid embertípust mutatnak. A neolitikumban (i. e. III—II. évezred) a Baltikumra jellemző fésűskerámia azonban egy halász-vadász és antropológiai típusa szerint mongoloiddal kevert lakosságra mutat, és azóta sem a régészet, sem az embertan nem talál ezen a területen törésszerű változást. Föltehető tehát, hogy ez a kultúra már a finnségi törzsek megérkezését jelenti, akik az itt talált lakosságot (a kundai kultúra hordozóinak utódait) lassanként fölszívták.

Az i. e. II. évezred elején délről jelentős benyomulás észlelhető a mai Lettország Észtország és Finnország területére. E vándorlók kultúráját a csónakalakú fejsze és a zsinór-kerámia jellemzi. Az embertani leletek protoeuropoid típust mutatnak. Idők folyamán ez az elég erős népelem beolvad a fésűs-kerámia kultúrájának hordozóiba. Ez az új népelem a szerző szerint a balti törzsekhez tartozott, akik így beolvadva a finnségbe, jelentős nyelvi nyomokat hagytak nyelvükben, antropológiailag pedig kialakították a nyugat-balti embertípust. Ekkor a finnségi törzsek még kapcsolatban voltak földrajzilag a volgai finnugorsággal, és így balti jövevényszavak ide is eljuthattak.

Időszámításunk kezdetén a jól megkülönböztethető temetkezési mód alapján elég pontosan meghúzható a balti—finnségi népi határ. Ez a mai észtl—lett határtól 80—100 km-re délre húzódott. Finnségi népelemek lakták Rigától keletre a Kur félszigetet is. A cikk a továbbiakban főképpen az észtországi régészeti leletekkel foglalkozik a XIII. századig.

L. JAANITS (120—46) tanulmánya a mai Észtország kőkorszakbeli történetével foglalkozik. Végső következtetése, hogy azok a népelemek, amelyeknek utódai ma a Baltikumot benépesítik, már a nagyon távoli időkben telepedtek itt meg. A balti törzsek a késői neolitikumban, a finnugorok még korábban. Az utóbbiak azonban nem egyszerre telepedtek meg, hanem időről-időre újabb hullámok érkeztek keletről.

M. SCHMIEDENHELM (147—59) az északkeleti észt törzsek történetét vizsgálja a régészeti leletek és a nyelvészeti tanulmányok alapján időszámításunk kezdetén.

A. VASSAR ugyanezt vizsgálja a nyugati és a déli észt területeken (160—90) ugyanabban a korban.

K. MARK (a finnugor nyelvész Julius Mark leánya) a paleoantropológia eredményei alapján igyekszik tisztázni az észt nép eredetét és kialakulását (191—211). Már előbb is, H. MOORA cikkének vázlatos ismertetésekor utaltam arra, hogy a fésűs-kerámia-kultúra társadalma rövidfejű, mongolos típusú volt keverve. A csónakfejszés és zsinórkerámias (balti) népesség a hosszú fejű, protoeuropoid típusúhoz tartozott. Idők folyamán e két antropológiai típus erősen keveredett, de még ma is megkülönböztethető, és földrajzilag is elkülönül. Észtország nyugati részén található a teljesen europoid jellegű, de most már középfajú nyugatbalti, valamint a keleti részen többséget alkotó rövid fejű, alacsonyabb kelet-balti típus, amelyben már csak halvány nyomai vannak a mongoloid keveredésnek.

A. MOORA (212—54) a tárgyi néprajz (népviselet, településformák, eketípusok) alapján, H. TAMPERE pedig a folklór segítségével (255—77) igyekszik az egyes észt népi csoportokat bemutatni, illetőleg az őket ért idegen hatásokat tisztázni.

A kötet, bár elsősorban az észt őstörténettel foglalkozik, érdeklődésre tarthat számot nemcsak a finnségi, hanem a finnugor őstörténet kutatói részéről is.

KÁLMÁN BÉLA

Újabb tanulmányok orosz — obi-ugor nyelvi érintkezésekről

A. K. Матвеев: Финно-угорские заимствования в русских говорах Северного Урала: Ученые записки, выпуск XVI. Русский язык и языковедение, Свердловск 1958, 201—16.

A. K. Матвеев: К этимологии слова „ваньза”. Уо. 225—30.

I. Jóleső érzéssel vehetünk tudomást róla, hogy a távoli szverdlovszki (régbben jekaterinburgi) pedagógiai főiskolán is akad egy fiatal kutató, aki az orosz — obi-ugor nyelvi kapcsolatok tisztázásához igyekszik helyi ismeretei alapján hozzájárulni. Mivel az az évkönyv, amelyben tanulmányai megjelentek, kevés hazai finnugristánk számára hozzáférhető, kötelességemnek tartom, hogy eredményeiről az alábbiakban röviden beszámoljak.

Első, egyéves cikkében tőlem függetlenül, nagyjában ugyanazt a tárgykört dolgozza fel, amelyről egy cikkem néhány évvel ezelőtt megjelent (NyK. LIII, 153—71 és ALH. I, 249—72). Az orosz szerző hátránya, hogy nem jutott hozzá a kérdést tárgyaló korábbi magyar és finn dolgozatokhoz, előnye pedig, hogy saját helyszíni gyűjtése alapján olyan orosz tájszavakat is ismer, amelyekről én nem szerezhettem tudomást. Így a két dolgozat végeredményben kiegészíti egymást, és közös, egymást fedő eredmények biztosnak tekinthetők. A szerző csak kéziratának nyomdába adása után ismerte meg értekezésemet, és korrektúra-jegyzetben említi meg.

A falvak, amelyeknek orosz nyelvjárását a szerző tanulmányozta, МУНКÁCSI idejében is már nagyjából eloroszosodtak (vö. VNGy. IV, 433) *N'inikat-jä-pjwal* (Шамталь) kivételével, amelyet МУНКÁCSI még manysi nyelvűnek jelez.

A cikk ismerteti a Pelimka folyó vidékének népességi viszonyait. A Pelim városából észak felé is irányuló orosz kirajzás következtében ma már csupán a két legészakibb település, Вершина és Массара tartotta meg eredeti nyelvét, a délebbi falvak szinte teljesen eloroszosodtak. Csak néhány öreg emlékszik egyes manysi szavakra (МУНКÁCSI korában még II manysi nyelvű falu volt a Pelimka folyó mellett, vö. i. h.). Megemlékezik a szerző arról is, hogy a tárgyalt vidék helynévanyaga csekély kivétellel manysi eredetű, mint a Ворья folyó és a Вага erdőség, valamint az Ураи falu neve.

A környék orosz nyelvjárásának manysi eredetű szókincsét négy fogalmi csoportba osztja: 1) térszinformák nevei, 2) vadászat és gyűjtögetés terminológiája, 3) halászati műszók, 4) egyéb. Az első csoportba a következő szavak tartoznak: *ax* 'két tavat, vagy egy tavat és egy folyót összekötő folyóág', *туман* 'tóvá kiszélesedő folyószakasz', *ураи* 'folyóból', *шына* 'magas part', *шош* ~ *сош* 'patak', *корп* 'száraz fenyőerdő', *уль* 'fenyővel benőtt mocsársziget', *кампа* ~ *канпа* 'kis bucka, emelkedés az erdőben', *пошвар* ~ *пошварь* 'kis, csenevész fenyves a mocsárban', *воет* ~ *воят* 'áradványrét', *кора* 'áradványrét buckákkal', *сава* 'erdőske, liget mocsarak vagy áradványterületek közt', *янга* 'tisztá láp', *киляй* 'rendkívüli nagy „янга”.

A második csoportba a következő tájszavak sorolhatók: *яча* 'vadászövény', *неп* 'nyírhéjputtony', *пучен* 'nyírhéjedény', *ороса* ~ *араса* 'forgács tüzelésre', *пока* ~ *фока* 'az erdei tűzrakás oldalkarója', *тал* 'túlével, fenyőgally', *шумех* ~ *шумех* ~ *шумех* 'lábon álló erdei éléskamra', *шамья* ~ *шамья* ~ *чамья* 'földön álló erdei éléskamra', *кэнта* ~ *кэнт* 'az éléskamra oszlopa, lába', *норма* 'erdei állvány', *полусангуль* ~ *парасангуль* ~ *парусангуль* 'forgácskészítésre alkalmas száraz, részben korhadt fatuskó', *шанхар* ~ *шанкар* 'belül korhadt fatörzs', *шуньжа* ~ *суньжа* ~ *чуньжа* 'moha'.

A harmadik fogalomkör jövevényszavai: *кулун* 'egy hálófajta', *шына* 'a háló kötele', *камка* 'egy hálófajta', *пош* 'egy halfogó eszköz', *кымпаты* ~ *кымпаты* ~ *кампаты* 'a halat a hálóba riasztani', *йохла* 'száritott hal', *саип* 'varsaféle halfogó eszköz' (< chanti), *патамка* 'fagyasztott hal' (< chanti).

Az utolsó csoport szavai: *гусь* 'csuklyás rénbőr-bunda', *няры* 'rén lábbórból készült lábbeli', *каянпаты* ~ *каянпаты* 'varázsol', *шоль* 'pálca'.

A tanulmány ezután fonetikai és alaktnai (tőtani) szempontból tanulmányozza az átvételeket. Függelékül röviden szól arról, hogy az Urál európai oldalán a Pecsora felső folyása és az Unya folyó vidékén is akadnak az itteni orosz nyelvjárásokban manysi eredetű helynevek és — főképpen komi eredetű — jövevényszavak.

A szerző az orosz tájszavak pontos hangalakját és jelentését közli, példamondatokkal világítja meg használatukat, jelzi származékaikat. A manysi szavakat SZILASI, АНДЛВИСТ és CSERNYЕСОВ alapján írja le cirillbetűs átírásban.

A már idézett cikkem eredményeivel egyezik a következő orosz szavak obi-ugor eredeztetése: *ax*, *гусь*, *жсаи*, *няры*, *оет*, *саип*, *чамья*, *шуньжа*, *янга* és *яча*, tehát

az egyeztetések negyedrésze. MATVEJEV többi etimológiája is megbízható, legnagyobb részük, mint pl. az *уайя*, *туман*, *нош*, *копн*, *сава*, *куагн* stb. egészen biztos, mások, mint a *ноуеаp* valószerű. E dolgozatból is látszik, hogy a helyi ismeretek birtokában ezen a területen, amely az orosz dialektológiát és a finnugor nyelvészetet egyaránt érdekli, mennyi új, értékes adat lappanghat még.

2. A második, kisebb terjedelmű dolgozat elég meggyőzően bizonyítja, hogy a nyugat-szibériai nyelvjárások *ваньза* 'értelmetlen, ostoba, rendetlen' jelentésű szava a *manysi* népnévből ered. A Pelimka folyó vidékén ilyen jelentései is vannak a szónak: „pogány, nomád, bennszülött (nem-orosz)”. A mesékben arról is van szó, hogy a vidék lakosai régebben „vanyzák” voltak. Számos mesének a „hősei” is ezek a vanyzák. A mesék egy részében ők a „rátótiak” vagy „hölmöláiset”, tehát az a népség, amely maga alatt vágja az ágat, amely fatörzsön akar átkelni a folyó túlsó partjára, de hogy le ne sodródjék a fatörzsről, alul összeköti a lábát, a fatörzs megfordul a vízben és utasai megfulladnak, amely kézzel próbálja megfogni az ágon ülő fajdot, amely puskát vesz és úgy süti el, hogy ujjával a nyílását befogja stb.

A mesék másik típusa nem ilyen gúnyos-tréfás jellegű. Van olyan történet is, hogy az oroszokkal való háborúban elevenen eltemetkeztek. Egy másik történet a Tellmonda szibériai változata. Egy oroszoktól foglyul ejtett „vanyza” leő fia fejéről nyíllal egy cirbolyatobozt, hogy szabadon bocsássák. Több elbeszélés kiemeli a vanyzáknek a nyilazásban való ügyességét.

A gazdaságilag elmaradott, az orosz telepesek számára különös szokásokat őrző, számukra érthetetlen vallási fogalmakkal bíró, rendkívül jóhiszemű és becsületes, tehát könnyen rászédhető manysik könnyen szolgálhattak az új, fegyverrel, egyházzal és állami hatalommal is támogatott orosz jövevények gúnyos történeteinek céltáblájaként.

A *ваньза* a szerző szerint hangtanilag is megfeleltet a *маньси* szónak. A szibériai orosz tájszólásokban előfordul disszimilációs *m* > *v*-változás, pl. *внoгo* (< *многo*), *волия* (< *молия*). A zöngésülés sem ritka a manysiból átvett szavakban, a szöveg alakulása pedig úgy keletkezhetett, hogy a *ваньзы (< *mähši*) alakot többes számúnak érezvén, egy *ваньза* egyes számot alakítottak ki.

E két cikk, noha elég csekély terjedelmű és részletkérdésekkel foglalkozik, számos értékes adattal gyarapítja ismereteinket, és joggal tarthat számot érdeklődésünkre.

KÁLMÁN BÉLA

Ural-Altäische Jahrbücher

Herausgegeben von Julius von Farkas. Wiesbaden. O. Harrassowitz.

Az 1921-ben Berlinben meginduló „Ungarische Jahrbücher” című folyóiratnak megszűnéséig, 1943-ig, 23 kötete jelent meg. Örökébe — az „Ungarische Jahrbücher” folytatásaként — az 1952-től megjelenő „Ural-Altäische Jahrbücher” című folyóirat lépett. Célja az uráli és az altaji nyelvtudomány művelése.

A következőkben az eddig megjelent XXIV—XXIX. kötetből csak a finnugor, illetőleg az uráli nyelvtudomány körébe vágó dolgozatokat ismertetjük.

XXIV. kötet. 1952.

1. JULIUS VON FARKAS: August Ludwig Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichte-, Sprach- und Volkskunde (1—2. füzet. 1—22).

A szerző cikkében A. L. Schlözernek, a kiváló XVIII. századbeli tudósnak a finnugor népek és nyelvek kutatása terén végzett eredményes és sokban úttörő jellegű munkásságát méltatja. Részletesen foglalkozik Schlözer „Allgemeine Nordische Geschichte” című művével, amelynek rendkívül nagy jelentősége volt a finnugrisztika fejlődésében.

2. FELIX OINAS: Über einige Kurzformen in der Verbalflexion der ostseefinnischen Sprachen (1—2. füzet. 23—35).

A finnugori nyelvekben egyes, a mindennapi beszédben gyakran előforduló igéknek a szokásos hosszabb alakjaik mellett rövidebb alakjaikat is használják (*olen* 'ich] bin' ~ *oon* ua.). Az imperatívusi alakok különösen hajlamosak a megrövidülésre, mivel

a parancs vagy a felszólítás megértéséhez egy rövid, megcsönkult szórész is elegendő. Például: fi. *kaiso* 'sieh' ~ *kas, kah, ka* ua. A szótest megrövidülésében nagy szerepe van a gyors beszédíramnak és a hangsúlytalanságnak.

3. ANDRUS SAARESTE: Kalev (1—2. füzet. 36—41).

A kalev dolgozatában a fi. Kalevala és az észti Kalevipoeg eposz *kalev(a)* szóelemének az etimológiáját tárgyalja.

4. JALO KALIMA: Stamt finn. *ies* 'Joch' aus dem Slavischen? (1—2. füzet. 42—8).

KALIMA a fi. *ies* (gen. *ikeen* < *ikehen < *ikezen) 'Joch' szót a szláv *igo* (gen. *ížese*-) 'Joch' szóból eredezteti. Szerinte a kölcsönzés kiindulópontja az *ížese* alak volt, bár a nominativusi *igo* alak *g*-je is közrejátszott az átvételben.

5. ALO RAUN: Sprachwissenschaftliche Miscellen (1—2. füzet. 132—6).

ALO RAUN dolgozatában három kérdést tárgyal. Az 1. pontban a fokozásnak a gyermeknyelvben előforduló analógiás alakjairól (*kicsi, kicsibb*) ír. A 2. pontban a ms. *toul, ül* 'onnan, annál' adverbiumnak a fokozásban való szerepéről (*toul jomasethuv* 'viel besser') olvashatunk. A 3. pontban az erzä-mordvin *-jak, -kak, -gak, -dak, -ak* enklitikus partikulákkal foglalkozik.

6. BJÖRN COLLINDER: Uraltaisch (3—4. füzet. 1—26).

A címben megjelölt cikkében a szerző az uráli és az altaji nyelvekben mutatózó, főleg alakítani egyezéseket tárgyalja. Az uráli alapnyelvnek, feltehetőleg, a következő esetragjai voltak: Gen.: *n, Acc.: *m, Loc. *na, *nä, Abl.: *ta, *tä, Lat.—Prolat.: *ka, *kä (*ke, **k?*). Az altaji nyelvekben az accusativus kivételével valamennyi uráli kázusragnak megvannak a megfelelői. Az uráli *t többesjel megfelelői a törökből és a mongolból mutathatók ki. Az uráli és az altaji nyelvek között az ige-ragozásban mutatózó egyezések inkább strukturális jellegűek, mint anyagiak. Szembe-
szóko egyezés állapítható meg az uráli és az altaji nyelvek névmásai között is.

7. VALTER TAULI: Bemerkungen zum Ursprung der uralischen Kasussysteme (3—4. füzet. 27—41).

Dolgozata első felében a szerző az uráli alapnyelv esetragjainak a létrejöttével foglalkozik. Majd az uráli nyelveket kázusrendszerükre nézve három csoportra osztja: 1) A finn-permi csoportot az esetragok nagy száma jellemzi. A primér ragokon kívül nagy számban vannak szekundér ragjaik is. 2) Az ugor nyelvekre néhány közös primér rag alkalmazása jellemző. A magyar az egyetlen olyan nyelv, amely másodlagos esetragjait többnyire névutókból hozta létre. 3) A szamojéd nyelvek kázusrendszerének sajátos vonása e nyelvek régi elszigeteltségében leli magyarázatát. Egyébként a szamojéd nyelvek kázusrendszerük tekintetében az ugor nyelvekhez (különösen a manyshoz) állnak legközelebb.

8. Y. H. TOIVONEN: Zur Hypothese über einen Lautwandel *h* < *j in den ostseefinnischen Sprachen (3—4. füzet. 42—50).

Korábbi feltevések szerint a finnben az eredeti *j*-e és *i* előtt *h*-vá változott. TOIVONEN cikkében megvizsgálja az ide sorolt etimológiákat és arra az eredményre jut, hogy valamennyi helytelen. A finnségi nyelvekben a *j > *h* hangváltozás tehát nem igazolható.

9. JULIUS VON FARKAS: Bemerkungen zu der ungar. historischen Formenlehre (3—4. füzet. 51—8).

A szerző a magyar *-k* többesszámjelet a finnugor *kk kicsinyítő képzőből származtatja. Ebből az ősmagyarban gyűjtőnévképző fejlődött. A *-k* gyűjtőnévképző az ősmagyarban vagy még inkább az őmagyar korban vált többesjellé idegen nyelvek (latin, szláv, német) hatására.

10. GÜNTER STIPA: Phonetische Wechselwirkungen zwischen Mokschemordwinisch und Russisch (3—4. füzet. 59—64).

STIPA dolgozatának eredménye szerint a moksa-mordvinok közelében élő oroszok mordvin hatásra ejtik a *c*-t palatális *tš*-nek, a *č*-t pedig palatális *tš*-nek vagy *tš*-nek.

XXV. kötet. 1953.

1. MARTTI RÄSÄNEN: Uraltaische Forschungen (19—27).

A szerző szerint az urál-altaji őshaza az Uráltól az Altaj hegységig húzódó területen feküdt. RÄSÄNEN az urál-altaji együttélés idejét a kőkorszakba helyezi. Felfogását nyelvészeti és archeológiai bizonyítékokkal támogatja. Az uráli és az altaji nyelvekben bizonyos köeszközöknek, hótalp- és szánfajtáknak a neve etimológiailag azonos. Azonos eredetű egyes állatok (kutya, rénszarvas) elnevezése is.

2. GÜNTER STIPA: Phonetische Wechselwirkungen zwischen Mokscha-Mordwisch und Russisch (28—51).

Az orosz kiejtés jellegzetes vonása az ún. akañje, azaz a hangsúlytalan *o*-nak többé-kevésbé tiszta *a*-ként való kiejtése. Az akañje a közép- és délorosz nyelvjárásokban van meg. GÜNTER STIPA dolgozatának eredménye szerint az orosz akañje létrejöttében a mokscha-mordvin nyelv hatása is közrejátszott, amelyben az *a* hangnak rendkívül fontos szerepe van.

3. JULIUS VON FARKAS: Bemerkungen zu der ungar. historischen Formenlehre II. (52—72).

Dolgozatában a szerző a birtokos személyragozásban használatos *-i* többesjelet tárgyalva arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az *i* többesjel az *-i* nomen possessoris képzőből fejlődött a magyar nyelv külön élete folyamán. — Ez a magyarázat valószínűtlen. Sokkal inkább elfogadható az a felfogás, amely szerint a birtoktöbbesítő *-i* az e. sz. 3. sz. birtokos személyragból származik (vö. MELICH: MNy. XIV, 230—52; BÁRCZI, TihAI. 189—90).

4. GÜNTER REICHENKRON: Hungaro—Valachica (73—91).

REICHENKRON cikkében a román nyelvatlasz alapján a román nyelv (különösen az erdélyi románág nyelvének) magyar jövevényszavait, illetőleg jövevényszórőtegeit vizsgálja.

5. K. BOUDA: Drawidisch und Uralaltaisch (161—73).

A szerző cikkében véletlen hangalaki hasonlóságon alapuló szóegyeztetésekkel a dravida és az uráltaltaji nyelveknek a rokonságát igyekszik bebizonyítani. — Próbálkozása sikertelenségéről — úgy vélem — felesleges részletesebben szólnom.

6. Y. H. TOIVONEN: Zur Geschichte einiger Vogelnamen in den finnisch-ugrischen Sprachen (174—8).

TOIVONEN cikkében a fi. *kärki* 'Specht', *koro* 'Grünspecht' stb. madárnevekkel etimológiailag összetartozó szokat tárgyalja. Megemlíti, hogy a madárnevek gyakran hangutánzó jellegűek, s így az egy szócsaládba tartozó szavak hangalakilag nem mindig pontosan felelnek meg egymásnak.

7. WOLFGANG SCHLACHTER: Lappische Passivsyntax (179—208).

Dolgozatában a szerző a lapp passzívum mondattani funkcióit tárgyalja. A lapp passzívum lényegesen különbözik az indoeurópai passzívumtól. A lappban három szenvedő igeképző van: *-t*, *-j*, *-v*. E képzők mondattani funkcióival a szerző részletesebben foglalkozik.

8. LAURI KETTUNEN: „kubjas, kubias” im Estnischen (209—12).

Az észet *kubjas*, *kubijas* 'Frohnvogt, Aufseher der Arbeiter' és a fi. *kupias* 'gárdsfogde, uppsyningsman' szó etimológiáját tárgyalja.

9. JULIUS MÁGISTE Zum fi. „harakka” 'Elster' und seiner Sippe (296—9).

MÁGISTE a fi. *harakka* 'Elster' szót és a finn ségi nyelvekbeli etimológiai megfelelőit egy hangutánzó szó (fi. **haraiða*, *harista* 'yra (i feber), tala utan sammanhang') származékának tekinti.

XXVI. kötet. 1954.

1. ERKKI ITKONEN: Björn Collinder (1—3). ITKONEN BJÖRN COLLINDERNEK hatvanadik születésnapjára írott cikkében a kiváló svéd nyelvész eddigi munkásságát méltatja.

2. FAZEKAS JENŐ: Zur Frage der menschlichen Ursprache (4—36).

FAZEKAS JENŐ cikkében az ún. „emberi ősnyelv” problémáiról ír. Az emberi hangképzés legkezdetlegesebb fokának a nasogutturális artikulációt tartja, mint-hogy ennél az áll és az ajkak tevékenységére nincs szükség. Feltevését a világ legkülönbözőbb nyelveiből idézett „etimológiákkal” igyekszik igazolni. Etimológiai között ilyen elképesztő egyeztetések találhatók: m. *nyíl* ~ lat. *genu* 'térd' ~ német *Knie* ua.; m. *térd* ~ svéd *tråda* 'treden'. A dolgozat alapvetően téves voltáról E. ITKONEN írt (Vir. 1954 : 414—8; 1955 : 82—4).

3. JULIUS VON FARKAS: Bemerkungen zu der ungar. historischen Formenlehre III. (37—61).

A szerző dolgozatában a birtokos személyragozás eredetét tárgyalja. Részletesen foglalkozik az egyes finnugor nyelvekben előforduló, a birtokos többségét jelölő *-k* suffixummal, valamint a birtoktöbbesítő *-n* jellel. FARKAS GYULA a chanti birtokos személyragozásban használatos, a birtok többségét jelölő *-t* jelet tévesen a *-t* többesjellel véli azonosnak. Például: *sox* 'Fell' : *soxtam* 'meine Felle'. A birtoktöbbesítő *-t*-jel

azonban nem lehet azonos a *-t* többesjellel, mivel az előbbinek a chanti nyelv északi nyelvjárásában *-l-* a megfelelője (*soylam* 'meine Felle').

4. WALTHER WÜST: Ein weiterer idg. | finnisch-ugrischer Zusammenhang? (135–8).

WALTHER WÜST a fi. *soida* 'klingen, lauten, tönen' ~ m. *zaj* 'Geräusch, Lärm' stb. szókat az ieur. *soito 'Zauberei, incantatio' (norv.—dán *seid* 'Zauberei', litv. *saitas* 'Zeichendeuterei') szócsaláddal veti egybe.

5. GÜNTER STIPA: Der gegenwärtige Stand der Finnougristik in der Sowjetunion (139–46).

A szovjet finnugrisztika mai helyzetéről, főbb eredményeiről nyújt rövid tájékoztatást.

6. Y. H. TOIVONEN: Ung. *táj* (147–8).

A szerző a m. *táj* szó etimológiai megfelelőjéül a lapp (LIND.—ÖHRL.) *taiw*, *taiwa* 'locus, tractus' szót ajánlja.

7. WOLFGANG SCHLACHTER: Lappische Passivsyntax II. (149–71).

Dolgozatában SCHLACHTER a szenvedő ige és mondata közötti kölcsönös viszonyt teszi vizsgálat tárgyává.

XXVII. kötet. 1955.

1. BJÖRN COLLINDER: Remarks on Linguistic Affinity (1–6).

A szerző a nyelvrokonság mibenlétével, az uráli és altaji nyelvek rokonságának problémájával, valamint az alapszókinsnek a nyelv életében való jelentőségével foglalkozik.

2. VALTER TAULI: On Foreign Contacts of the Uralic Languages (7–31).

TAULI elfogadja D. V. BUBRIH kontaktus-elméletét az uráli nyelvek eredetéről. Azt vallja, hogy az a felfogás, amely szerint a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonsága érintkezések és kölcsönös egymásra hatások eredménye, sokkal termékenyebb, mint a közös alapnyelvből való eredeztetésük feltevése.

A szerzőnek ezzel, az összehasonlító-történeti módszerrel ellentétes nézetével természetesen nem értünk egyet. A dolgozatnak számunkra legérdekesebb részei azok, amelyek az egyes uráli nyelveket ért idegen (altaji, ieur. stb.) szerkezeti hatásokról szólnak, bár az idegen nyelvi hatásoknak kissé nagy jelentőséget tulajdonít a szerző.

3. ERKKI ITKONEN: Die Herkunft und Vorgeschichte der Lappen im Lichte der Sprachwissenschaft (32–44).

ERKKI ITKONEN szerint a lapp nyelv a korai ősfinn alapnyelvek egyik nyelvjárása volt, amelyben semmiféle „protolapp” vonások nem őrződtek meg. Az arktikus természet és a rénszarvastenyésztés körébe tartozó szavak meglehettek a legközelebbi rokonyelvekben is, csupán később, az életkörülmények megváltozásával veszték ki belőlük. A komolyan számbajövő, protolappnak tartott sajátosság, a duális, E. ITKONEN véleménye szerint a korai ősfinnből való örökség. A finn–lapp nyelvi egység kezdetét a szerző a finn–volgai időbe helyezi.

4. JULIUS MÄGISTE: Zu den Femininbildungen in den ostseefi. Sprachen und im Mordwinischen (45–8).

A mordvin nyelvben — ugyanúgy mint a finnségi nyelvekben — megvan a tendencia a nőnévképzők létrehozására. Ugyanis a mordvinban egyes 'nő, asszony' jelentésű főnevek agglutinációval nőnévképzőkké váltak.

5. JULIUS VON FARKAS: Bemerkungen zu der ungarischen historischen Formenlehre IV. (61–93).

A szerző eme tanulmánya az UAJb. XXV. és XXVI. kötetében megjelent cikkeinek a folytatása. A dolgozat a birtokos személyragok eredetét tárgyalja. FARKAS GYULA az eddigi magyarázatoktól eltérő felfogást vall az e. sz. 2. és 3. sz. birtokos személyrag eredetéről. Szerinte az e. sz. 2. sz. birtokos személyrag, a *-d*, két személyes névmásnak, az **n-* és a **i-* kezdetű névmásnak az összeolvadásából jött létre (*nt > *d*). Az e. sz. 3. sz. birtokos személyrag előzményének ő is a **s*g személyes névmást tartja, véleménye szerint azonban az **s-*ből a magyarban *h*(*χ*) lett. Az ily módon létrejött *-aχ*, *-eχ* hangalakú birtokos személyrag a későbbiekben ugyanígy fejlődött, mint az *-aχ*, *-eχ* végű denominális és deverbális képzők.

FARKAS GYULA magyarázatát nem fogadhatjuk el. Semmi okunk sincs arra, hogy a birtokos személyragok eredetéről vallott eddigi, helyes felfogást egy másik — kevésbé valószínű — elmélettel cseréljük fel.

XXVIII. kötet. 1956.

1. JOHANNES LOHMANN: Ernst Lewy zum 75. Geburtstag (1—4).
A szerző a 75. életévét betöltött ERNST LEWY tudományos munkásságát méltatja.
2. JULIUS V. FARKAS: Der Genitiv und der Akkusativ in der uralischen Grundsprache (5—17).
FARKAS GYULA az egyes finnugor és szamojéd nyelvekben előforduló *-n* genitívus-ragot egy **n-* kezdetű névmásból származtatja. A többi uráli nyelvben meglevő *-m* accusatívusrag pedig véleménye szerint azonos az *-m* birtokos személyranggal, és mindkettő névmási eredetű.
3. ERKKI ITKONEN: Y. H. Toivonen (111—5).
Cikkében a szerző az 1956-ban elhunyt kiváló finn nyelvtudós, Y. H. TOIVONEN élete munkásságát méltatja.
4. BJÖRN COLLINDER: „Die Entstehung der Sprache” (116—27).
A cikk az emberi nyelv keletkezésének problémáival foglalkozik.
5. WOLFGANG SCHLACHTER: Zum Begriff der Stammform (128—37).
A „tőalak” fogalmát az uráli nyelvekre nem mindig alkalmazzák következetesen. Gyakran a nominatívus-szal azonosítják, azonban helytelenül, minthogy a tőalaknak olyan funkciói vannak, amelyek a nominatívus fogalmával nem kapcsolhatók össze. A tőalak alaktanilag differenciálatlan, jelentésanilag és mondattanilag pedig többértelmű alak (nominatívus, accusatívus, genitívus stb.).
6. VALTER TAULI: On the Origin of Verb (138—44).
Az uráli nyelvekben — valamint más nyelvcsaládokban is — a névszói kategória ősből az igeinél. Az ige ragozott alakjai névszói alakokból fejlődtek. Eredetileg azonban az ige személyragozatlan volt minden nyelvben. TAULI elfogadja RAVILÁNAK azon elméletét, amely szerint a predikatív szintagma a jelzős szerkezetből keletkezett.
7. AURÉLIE SAUVAGEOT: „A propos de la parenté ouralienne” (144—50).
A dolgozat az uráli nyelvrokonság néhány problémájáról értekezik.
8. ALO RAUN: Über die sogenannte lexikostatistische Methode oder Glottochronologie und ihre Anwendung auf das Finnisch-Ugrische und Türkische (151—4).
Statisztikai adatokat (táblázatokat) közöl arra vonatkozólag, hogy a közös alap-szókincsnek hány százaléka maradt meg az egyes finnugor, illetőleg török nyelvekben.
9. HAJDÚ PÉTER: Der Stimmbandverschluss im Juraksamojedischen (155—64).
Zöngés és zöngétlen hangszalagzárhangok megkülönböztetése fonetikai szempontból helytelen, fonológiai szempontból pedig szükségtelen. A jurákszamojéd gége-zárhang egy fonémának tekintendő. A gége-zárhangok vagy az eltűnt **t*, **s*, **n*, **ŋ* hangok folytatói vagy analógiás hatások eredményei.
10. KNOT BERGLAND: „The Uralic »Half Eye« in the Light of Eskimo-Aleut” (165—73).
Az uráli fi. *silmäpuoli* 'one-eyed', m. *fél szemű* ua. stb.-féle szerkezetek az eszkimó és az aleut nyelvben is megvannak.
11. WOLFGANG KRAUSE: Bemerkungen zur Kausativ- und Passiv-Funktion des finno-ugrischen *t*-Suffixes. (174—81).
A finnugor nyelvekben általános *tt* (*t*) műveltetőképző a lappban, a finnben és a magyarban szenvedő ige képzésére is használatos. KRAUSE véleménye szerint a műveltetőd és a szenvedő funkció előzménye az ún. intenzív-funkció volt (*lyödään* 'es schlägt ihn stark'). Feltevését az ieur. nyelvek párhuzamos jelenségeivel is támogatja.
12. ASBJÖRN NESHEIM: „Ein urnordisches Lehnwort im Lappischen” (182—3)
című cikkében a lapp *var'do* 'Schiefläufigkeit eines Bootes' szóról megállapítja, hogy az ősi skandináv jövevényszó.
13. PAAVO RAVILA: „Der sog. stimmlose Vokal im Lappischen” (184—5) című dolgozatában bebizonyítja, hogy a lapp zöngétlen magánhangzók gemináta zárhangok előtt jöttek létre.
14. EMIL ÖHMANN: „Bemerkungen über die Lautgestalt fremder geographischer Namen im Finnischen” (186—9) címen egyes idegen földrajzi neveknek a finn nyelvben használatos alakjairól értekezik.
15. MARTTI RAPOLA: „Sapuri ein vergessenes Wort des Finnischen” (190—2) című cikkében a fi. *sapuri* 'Laubsichel' szó etimológiájával foglalkozik.
16. LAURI KETTUNEN: Fi. *riihi* 'Darre' (193—5).
A szerző a címben megjelölt finn szó etimológiáját tárgyalja.
17. LAURI HAKULINEN: Über das finnische Wort *ohimo* und seine Verwandten (196—200).

L. HAKULINEN a fi. *chimo* 'Schläfe; Leiste, Weiche' főnevet és nyelvjárási alakváltozatait nem az *ohi* 'Seite' szó, hanem az *oha* 'dünn' (vö. *chut* ua.) melléknév származékának tartja. Véleménye szerint a 'Seite' jelentésű *ohi* szó és a belőle alakult névutók a 'Schläfe' jelentés alapján jöttek létre.

18. OSMO IKOLA „Eine finnische Partizipialkonstruktion” (201—2) című cikkében egy, a finn irodalmi nyelvben újabban jelentkező igenes szerkezetet tárgyal.

19. ANDRUS SAARESTE „Les termes pour désigner l' idée de 'houspiller le chat' en estonien (203—7) című dolgozata a macska nyugtalanításával, zaklatásával és kínzásával kapcsolatos észti kifejezésekről szól.

20. FELIX OINAS „On the Estonian Terminative Particles” (208—14) címen az észti *saadik*, *sandik*, *saati* 'since a certain time, as far as a certain place, up to a certain time' névutói jelentésű és 'not to mention, let alone' kötőszói jelentésű partikulákat tárgyalja.

21. D. R. FOKOS-FUCHS: Etymologisches aus den permischen Sprachen (220—6). A szerző cikkében a komi Ud. *kikjez* 'zweimal', Ud. *miandine* 'uns (Akk.)', Vm., I. *sijeli* 'ihn; er', udmurt *karmon* (?) 'Zaun' szókkal és a km. Lu., Le. *-mid* comitativus-ral foglalkozik.

22. GÜNTER STIPA „Über das VI. Verbalnomen auf -*ę* im Syrjänischen” (227—32) című dolgozatában annak a bebizonyítására törekszik, hogy a jelen idő e. sz. 3. sz. alakja (*nüle* 'er leckt') nem származhatott egy *-ę* végződésű igenévből, mivel — véleménye szerint — ilyen igenévképző a komiból nem mutatható ki.

23. W. STEINITZ: Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte (233—41).

Azra az eredményre jut, hogy az obi-ugorra nem lehet feltenni két elülképzett labiális magánhangzót (*ö, *ü), mint TOIVONEN vélte (vö. FUF. XXIX, 160—7), hanem csupán egy redukált *ö* hangot.

24. MATTI LIIMOLA „Etymologisches” (242—5) címen a m. *járäd* és a ms. (REG.) *nui* 'Seite, Gegend' szó etimológiáját tárgyalja.

25. LAKÓ GYÖRGY: Zur Entwicklung der nordwogulischen Personalpronomina (246—51).

A szerző MUNKÁCSI, KANNISTO, valamint saját feljegyzései alapján közli a manysi személyes névmások paradigmáit (az irodalmi nyelvi alakokat is), és egybevetve őket, azra az eredményre jut, hogy a mai nyelvben a személyes névmások ragozásában a főnévragozás hatására új kázusok jelentkeztek.

26. JULIUS VON FARKAS „Zur Entstehung der ungarischen Konjugation” (252—64) című dolgozatában az ikes igékkel foglalkozik. Érvelése, amellyel az ikes igék eredetét magyarázza, egyáltalán nem meggyőző.

27. KÁLMÁN BÉLA „Die Auslautvokale der russischen Lehnwörter im Wogulischen (Nominalstämme)” (265—8) címen a manysi nyelv orosz jövevényszavaiban a végmagánhangzók eltűnésének, illetőleg megmaradásának a feltételeiről ír.

XXIX. kötet. 1957.

1. ERNST LEWY: Zu den Negationen (1).

Egyes finnugor és indoeurópai (főleg germán) nyelvek tagadószavainak a hasonlósága alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy ezeknél mélyebb összefüggésről, nem pedig csupán véletlen hasonlóságról lehet szó.

2. WOLFGANG SCHLACHTER: Lappische Passivsyntax (2—32).

A szerző munkájában a következő kérdésekkel foglalkozik: 1) A passivum használatának korlátozódása a tagadó mondatban. 2) A passivum szerepe a mellékmondatban.

3. EMIL ÖHMANN: Beobachtungen über feste Verbalzusammensetzungen im Finnischen (33—7).

A finn nyelvben ma idegenszerűen ható igei összetételek (főnévvel, melléknévvel, határozószóval) svéd és német (részben latin) hatásra keletkeztek, és főként a régi nyelvben voltak használatosak.

4. PAPP ISTVÁN „Die Urgeschichte der prädikativen Konstruktion” (149—75) című dolgozatában a predikatív szerkezet kialakulását tárgyalja.

5. HEGEDŰS LAJOS: Experimentalphonetische Untersuchungen über Druckgruppengestaltung im Ungarischen (176—99).

6. B. SEREBRENNIKOV: Zur Geschichte der *a*-Laute im Tscheremissischen und Tschuwassischen (224—30).

A szerző szerint az $\bar{a} > a$ és az $\bar{a} > o$ hangváltozás a csuvasban a keleti-mari nyelvjáráások hatására történt.

Az UAJb. minden egyes kötete az önálló dolgozatokon és tanulmányokon kívül számos ismertetést is tartalmaz. Ezek közül tárgyuknál fogva különös érdeklődésünkre tarthatnak számot a következők:

1. JULIUS MÄGISTE: ERKKI ITKONEN, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen (XXVII, 113–8).

2. ERKKI ITKONEN: Etymologisches Wörterbuch der uralischen Sprachen (XXVIII, 56–80).

A szerző BJÖRN COLLINDER „Fenno-Ugric Vocabulary” című művének ismeretése során értékes megjegyzéseket fűz egyes etimológiákhoz.

Nem hagyhatjuk megemlékezni nélkül az UAJb. évfolyamainak gazdag könyv- és folyóiratszempléjét sem. Az UAJb. különös érdeme, hogy — nyugati folyóirat lévén — a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban folyó nyelvtudományi munkát is figyelemmel kíséri, és az ezekben az országokban megjelenő, az UAJb. munkaterületéhez tartozó nyelvészeti kiadványokról mindig idejében beszámol.

Az UAJb.-t 1952-től 1958. július 12-én bekövetkezett haláláig FARKAS GYULA a göttingai egyetem finnugor tanszékének vezetője szerkesztette. Az uráli és az altaji nyelvtudomány nyugati művelőit ő tömörítette e folyóirat köré. Az ő érdeme a „Societas Uralo-Altaica” megalapítása is. Az UAJb. köteteiben megjelent dolgozataival a nyelvtudomány ecdményeit is gyarapította. Utolsó műve a Müncheni-kódex kiadása (Der Münchener Kodex I. Wiesbaden 1958, O. Harrasowitz. Ural-Altäische Bibliothek VI.) volt.

RADANOVICS KÁROLY

Robert Austerlitz: Ob-Ugric Metrics

The metrical structure of Ostyak and Vogul folk-poetry. Helsinki 1958. Folklore Fellows Communications No 174. 128 l.

1. E tanulmány a verstani kutatásnak azt az ágát képviseli, melyet LOTZ JÁNOS közel két évtizede kezdeményezett¹; a szerző maga is Lotz tanítványa, s jelen munkájával mestere vezetése alatt nyerte el a doktori fokozatot a new-yorki Columbia egyetemen. Egyszersmind azonban AUSTERLITZ joggal mondható W. STEINITZ tanítványának és követőjének is: dolgozata ugyanis — kissé címével ellentétben — nem általános obi-ugor verstani összefoglalást nyújt, hanem elsősorban annak a 19 serkáli osztják éneknek az elemzését, melyet STEINITZ tett közzé Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen (Tartu 1939, a továbbiakban: OVE.) című gyűjtésében. Ezt a szerinte legmegbízhatóbb szöveggyűjteményt nevezi szerzőnk alapanyagának („Central corpus”-nak), s minden más szöveget, tehát REGULY, MUNKÁCSI, PÁPAY és KANNISTO gyűjtését csupán kiegészítésként („Complementary corpus”-ként) használ fel (12). Ezen erős körülhatárolás persze időben és térben korlátozott érvényűvé tesz egyes eredményeket is. Mindazonáltal aki ismeri a Lotz-féle strukturális verselemzés módszertani igényességét, csak helyeselni tudja e módszernek minél egységesebb, minél megbízhatóbb anyagra történt alkalmazását. Azt viszont csak sajnálni lehet, hogy AUSTERLITZ nem közölte az elemzett szövegek dallamait is,² s hogy így szöveg és dallam viszonyáról egyelőre csupán néhány, nem is mindig meggyőző megjegyzés áll rendelkezésünkre (124). Vitatható például AUSTERLITZnek a serkáli osztják hangsúlyviszonyokra vonatkozó követ-

¹ Vö. R. JAKOBSON—J. LOTZ, Axiomatik eines Verssystems, am mordwinischen Volkslied dargelegt. Stockholm 1941; J. LOTZ, Notes on structural analysis in metrics: Helicon IV, 119–46; uő., Kamassian Verse: Journal of American Folklore. Vol. 67 (1954), 369–77.

² E kérdésről a következőket olvassuk a 124. lap 1. jegyzetében: „Thirteen melodies are attached to the manuscript of OVE—MS. Unfortunately, they cannot be reproduced here. Steinitz seems to have collected fifteen such melodies altogether, two of them belonging to dictated texts”. — Az OVE—MS. rövidítés a STEINITZ-féle Ostjakische Volksdichtung 2. részére utal, melyet AUSTERLITZ a stockholmi Magyar Intézet közvetítésével tanulmányozott.

kező állítása: „Musical stress (i. e. the heavy first beat within a measure) does not always correspond to linguistic stress which we assume to be on the first vowel within the word” (i. h.). E kérdést illetően legalább magának STEINITZ-nek a serkáli hangsúlyviszonyokra vonatkozó megjegyzéseit érdemes lett volna figyelembe venni (OVE. I, 210).

A bevezető fejezet leglényegesebb szakasza nyilvánvalóan az (13—4), melyben a szerző a felhasznált „Central corpus” megválasztásának elvi háttéréről tájékoztat. Érvelésének lényege: valamennyi szöveget STEINITZ ének nyomán, egyetlen adatközlőtől jegyezte le, s ezért ez az anyag sokkal megbízhatóbb, mint a tollbamondott szövegek.³ Próza és ének közt ugyanis éppen az osztyákban AUSTERLITZ szerint jelentős különbség tapasztalható: egyes szók csak énekelt szövegben fordulnak elő, némely esetjel énekelt szövegben eltűnhet, s vannak igealakok, melyek csupán énekben fordulnak elő (a recitált versmondás *mă joiatsem* 'én jöttem' alakjában így lesz az énekben — nyilván a vers szimmetrikus kialakítása érdekében — a participiális jellegű *mă tam joiatjamen*, AUSTERLITZ fordítása szerint: 'my having come' vö. 17).⁴ Mindeme nyelvi jelenségeken kívül AUSTERLITZ figyelmeztet az énekelt szövegek gondosabb kialakítására, nagyobb szabályosságára, zenei fogantatású szimmetriáira, tehát olyan jelenségekre, melyeket a korábbi gyűjtők vagy szándékosan mellőztek (PÁPAY egyenesen hibáztatta az énekelt szövegek círázatait!),⁵ vagy pedig, mint KANNISTO,⁶ szerfelett nehezen megragadható finomságoknak tekintettek.

2. A módszertani szempontok általános kifejtése után AUSTERLITZ az osztyák nyelv alkatának néhány verstani fontosságú tényéről tájékoztat (Grammatical notions relevant to metrics), s többek közt ügyes ábrával szemlélteti a tipikus osztyák szórendet (19); képlete egyszersmind a helyesen alkalmazott strukturalizmus valóságos iskolapéldája:

Subject's modifier	Object's modifier	Predikate's modifier
Subject	Object	Predikate

Persze az élő nyelv nyújtotta szórendi változatok e pusztá keretnél sokkal bonyolultabbak; mindazonáltal a fenti séma az AUSTERLITZ idézte példa megértéséhez jó kalauz, különösen az indoeurópai olvasó számára. A képletet kísérő mondatpélda ugyanis a következő:

tűs náj jőntijtem aĵ χōp tēttem?

s ezt a mondatot AUSTERLITZ az angol szórend kötöttségei folytán kénytelen így fordítani: 'I sat down in the small canoe sewn by skillfull woman'. Mennyivel hívebben the tudjuk mi, magyarok, követni a mondat szerkezetét: 'az ügyes nő varrta kis csónakba ültem'. Következésképpen talán nem is véletlen, hogy éppen magyar kutatók (első-sorban MUNKÁCSI) vették észre e sajátos szórend verstani következményeit, s már régóta különbséget tettek nominális és verbális sorok közt. E magyar úttörők érdemét AUSTERLITZ készséggel elismeri (26—7); kár azonban, hogy — saját vallomása szerint (26, 2. jegyzet) — nem volt számára hozzáférhető BÁN ALADÁRNak ugyancsak MUNKÁCSI megfigyeléseire támaszkodó tanulmánya (Egyetemes Irodalomtörténet. 1911. IV.

³ Ezért mellőzte a STEINITZ-gyűjtötte színjai anyagot is, melynek jórészét maguk az adatközlők írták le. Ez a közlési mód is azonban, AUSTERLITZ szerint, a diktálás egy neme: „the native, when writing down texts dictates them to himself” (12, 5. jegyzet).

⁴ AUSTERLITZ kissé leegyszerűsítette STEINITZ írásmódját; idézeteinkben azonban — különösen a mi tipográfiai szokásainktól eltérő $x = \chi$ jelölés miatt — helyesebbnek láttuk minden esetben az eredeti átírásra hivatkozni. Vö. OVE. I, 344.

⁵ Vö. OVE. II, 6, 19. jegyzet, további utalással.

⁶ FUF. Anz. VIII, 170; OVE. II, 26.

⁷ E mondat forrása a STEINITZ-közlte 26. sz. medve-ének 65—69. sora; az átalakítás (illetve rövidítés) sajnos eléggé önkényes.

205—8), amely a vogul népi ritmusnak már ilyen — lényegében mindmáig helytálló — elemzését nyújtotta (i. m. 208):

*Vojle | önle | jelpin | nãmtãm
xuml'ã | nãmasãli,
vojle | önle | pasin | nãmtãm
xuml'ã | patilãli.*

„Nagyságos állatocska” szent elmém
miként elmélkedik,
„nagyságos állatocska” szent elmém
miként gondolkodik.

Ha ezt a verselemezést AUSTERLITZ figyelembe vehette volna, aligha esik abba a tévedésbe, mely szerint elsőnek STEINITZ állapította meg az obi-ugor vers alkatának szabályosságát,⁸ STEINITZ négyes tagolásának (2, 2, 2, 2 és ennek változatai) előzménye nyilván MUNKÁCSINÁL, BÁN ALADÁRNÁL keresendő. STEINITZ azonban az OVE. II. kötetében (1—50) nem egészen indokoltan vélt felfedezni obi-ugor „trocheusokat” és „daktilusokat”; ehelyett nyilván be kellett volna érnie olyan verstagok említésével, melyeknek szótagszáma 1-től 3-ig (sőt alighanem 4-ig) ingadozhat. Ami aztán STEINITZ verstagolásának részleteit illeti, erről csakis szöveg és dallam együttes figyelembevétel alapján lehetne nyilatkozni; amíg nem tudjuk, hogy például a *mã tãm joxtijotmem* típusú igés sort, zeneileg hogyan tagolják, addig teljesen akadémikus kérdés, vajon STEINITZnek van-e igaza, aki a — — | — — | — — | — — scansiora szavaz, avagy AUSTERLITZnek, aki a — | — | — | — — — — — scansiot javasolja (29). A magunk részéről figyelembe veendőnek tartjuk MUNKÁCSI vélekedését is, aki, mint láttuk, ilyen esetekben 2, 4 tagolást javasolt. MUNKÁCSI véleménye annál súlyosabban esik latba, mivel neki — amint BÁN ALADÁR is helyesen hangsúlyozta — még volt alkalmja a vogul énekeket dal és zene kísérettel hallani (Egyet. Irodalomtört. IV, 207), s ezért felismerhette ritmusukat is. A zenei vonatkozások pontosabb megfigyelésére, sőt lejegyzésére persze STEINITZnek is alkalmja nyílt. További segítséget nyújthatott volna AUSTERLITZNEK VÁRGYAS LAJOS verselmélete (A magyar vers ritmusa. Bp. 1952), melyre akár ELEKFI LÁSZLÓNAK éppen e folyóiratban megjelent részletes ismertetése is (vö. NyK. LV, 311—8) felhívhatta volna figyelmét.

3. A sorok belső, ritmikai tagolásánál általában jobban érdekli AUSTERLITZET a verssorok és periódusok „strukturális minősítése”; ezt az eljárást nevezi ő „segmentation”-nek (32 kk.). Egyrészt megkülönböztet összetartozó, szerkezetet alkotó sorokat; ezek az ő terminológiája szerint „cohesive lines”. A párhuzamosságon, gondolatrítmuson alapuló sorokon kívül (itt megemlítendő a gondolatrítmus formáinak alapos tipizálása: 45—65) részletesen foglalkozik egyes periódusoknak ún. „teraszos” kialakításával két-, illetve háromsoros szerkezetben, a következő séma szerint (mindegyik betű egy-egy szót, illetve verstagot jelent):

A B C D	A B C D
C D E F	C D E F
	E F G H

Ha a „teraszos” sorokat (65 kk.) párhuzamos szerkesztésmód rendezi tovább, négyesoros szerkezet is keletkezhet, mégpedig a következő képlet szerint:

x A B C D
C D E
y A B C D
C D E

A legutolsó szerkezetre jó példa STEINITZ 30. szövegének 1—4. sora, egyben példa ez arra is, hogy „teraszos” sorokat — ritka kivételeket nem számítva (vö. 66, 1. jegyzet) — csakis nominális szószerkezetek alkotnak, és nem igések.

*sũx̄ x̄õr x̄ũx̄tãm tãntãn ãs
tãntãn ãs punlemna
wũš x̄õr x̄ũx̄tãm tãntãn ãs
tãntãn ãs punlemna*

⁸ „The first to devote more than superficial attention to the nature of Ob-Ugric verse was W. Steinitz. Steinitz was also the first to affirm openly, that the structure of Ob-Ugric folk-poetry is regular” (28).

STEINITZ eredeti fordítása szerint (mely azonban a mondat szerkesztés szimmetriáit nem érzékelteti):

'An der Seite des nahrungsreichen Ob,
des von Stör [und] Elch durchschwommenen nahrungsreichen Ob,
an der Seite des nahrungsreichen Ob,
des von Njelma (-Fisch) [und] Elch durchschwommenen
nahrungsreichen Ob ...'

A szerkezetes sorokkal szembenálló „elszigetelt” soroknak (isolated lines, 69 kk.) AUSTERLITZ szerint 3 fajuk van: ütemelőzőként használt (anacrustic) sorok, melyek lehetnek felkiáltások, továbbá tartalmazhatnak mondatot bevezető határozókat, kötőszókat; „társtalan” sorok (orphan lines), melyek gyakran rituálisan megkövesült, ismétlődő kifejezések (79–80), s végül „ekhós” (echoing) sorok, melyek egy-egy szó ismétlésén alapulnak s beleépülhetnek más szerkezetekbe. STEINITZ 26. szövegében például az „ekhós” sorok párhuzamos szerkezetet tesznek még nyomatékosabbá (144–7; AUSTERLITZNél hibásan 138–141):

n̄yram w̄j pošxijen
pošxijen,
ūnten w̄j pošxijen,
pošxijen.

STEINITZ eredeti fordítása szerint:

'Die Sumpftier-Jungen,
Jungen,
die Waldtier-Jungen,
Jungen.'

Mint említettük, AUSTERLITZ viszonylag igen keveset foglalkozik a verssorok belső felépítésével, metrumával, ami azért meglepő, mert minden kötöttség felé hajló versendszérnek nyilván lehetséges, sőt szükséges metrikai leírása is. A beható elemzés hiányáért e téren még a különböző szótagszámú soroknak énekenként felvázolt grafikonja (93 kk.) sem kárhothat: Efféle mechanikus szemléltetés mellett természetesen teljesen elszikkad az egyes sorok funkcionális jelentősége. Már utaltunk szöveg és dallam együttes vizsgálatának nélkülözhetetlen szükségére; most AUSTERLITZ is beismeri, hogy az igés sorok látszólag rövidebbek ugyan a névszós soroknál, de lehetséges, hogy e különbséget az igés sorok lassúbb ejtése ritmikailag némiképp kiegyenlíti.⁹ Valami ilyesmire gondolhatott persze STEINITZ is, amikor — mint fentebb láttuk — a *mā tam joxivjatmem* 'én jöttem' sornak — — | — — | — — | — — tagolását javasolta, vagyis olyan ritmizálást, mely szerint az igealak két utolsó szótagja egy-egy teljes ütemet töltene ki. Mily kár azonban, hogy ilyen esetekben nem hivatkozhatunk például a VÄISÄNEN gyűjtötte anyag tanúságára azon egyszerű okból, hogy ott meg csupán dallamok vannak — szövegek nélkül (a KANNISTO—LIIIMOLA-féle, fokozatosan megjelenő szövegeknek a dallamok alá írása lehetséges ugyan, de nem veszélytelen).

A könyv további részében mégis hallunk valamit a sorok belső alkatáról, ez az elemzés is azonban elsősorban nyelvi és nem ritmikailag jellegű, amennyiben AUSTERLITZ csupán az általa szórványos jelenségnek tartott alliterációval (108), továbbá a figura etymologica előfordulásaival (108–119) és az ismétlés néhány esetével (119–123) foglalkozik. Ez az egész anyag persze csak akkor válnék igazán élővé, ha AUSTERLITZ nem csupán tetszőlegesen kiragadott sorokat vizsgálna, hanem bemutatná egy-egy hosszabb összefüggő szövegrészlet elemzését is.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a könyv befejező lapjait sem. Itt AUSTERLITZ az általa vizsgált verstani jelenségek párhuzamait kutatva megemlékezik magyar vonatkozásokról is, rokonítható verses emlékként azonban — egy ismert *A n o n y m u s*

⁹ AUSTERLITZ eredeti fogalmazása szerint: „Furthermore, the difference between verbal and non-verbal lines purely in terms of syllables per line may also be connected with the rhythm in which verbal lines are sung. Since we have no detailed information about rhythm, we may only venture the guess, that in the singing of a text, the tempo in which verbal lines are sung is lower [én ritkítottam!] than the tempo in which central lines are sung” (92).

idézeten kívül¹⁰ — csupán az Ómagyar Mária-siralomra hivatkozik, mely szerinte — és szerintünk is — „contains more features in commun with Ob-Ugric verse than do the more recent samples of Hungarian folk-poetry” (125). Sajnálatos azonban, hogy AUSTERLITZ legfrissebb magyar verstani dokumentációját mindössze HORVÁTH JÁNOS egyik régebbi könyve jelenti (A magyar vers. 1948). Nem meglepő-e, hogy az óceánon túra még semmi sem jutott el az utolsó tíz év oly szépen felvirágozott magyar verstani irodalmából?

4. Befejezésül még néhány megjegyzést. Ami a „teraszos” szerkesztést illeti (65 kk.), ez természetesen a magyar népköltésből sem hiányzik. Ha legalább eddigi legjobb balladagyűjteményünk (CSANÁDI IMRE—VARGYAS LAJOS, Röpülj páva röpülj. Budapest 1954) hozzáférhető lett volna AUSTERLITZ számára, ebből is láthatna volna, hogy például a Kőműves Kelemen-téma különféle változataiban — tehát egy igen régies, még következetesen nem is rímelő balladában! — aránylag elég gyakran felbukkan ez a szerkesztésmód. Íme két példa a hármas „teraszalkotásra” (i. m. 75, 77):

Jó reggelt, jó reggelt, *kedves feleségem!*
Kedves feleségem, mét jöttél most ide?
Mét jöttél most ide, fejed-elvesztére?!

Arra kifizeték *egy véka arannyal,*
Egy véka arannyal, két véka ezüsttel,
Két véka ezüsttel, három véka rézzel.

Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy AUSTERLITZ idézetei gyakorta akaratlanul is gazdagítják azt a metrikai tipológiát, amelyet STEINITZ vázolt fel (OVE. II, 8—10). Nincsenek meg STEINITZNél például a következő sorképletek:

2, 1, 2, 1 *tēpəŋ əs taləx xum,*
xuləŋ əs taləx xum! (KANNISTO 269, 1—2; idézve 33)
 1, 2, 2, 1 *kəlp oxsər törpə xum* (MUNKÁCSI II/2, 11, 159—60, idézve 52)
 3, 2, 1, 1 *məŋ jənkew ətəŋ šən'k xuw* (STEINITZ 36., idézve 53)

Nem fordít figyelmet AUSTERLITZ a párhuzamos sorokban tapasztalható szótag-szám-ingadozásokra sem, pedig nem közömbös, hogy fenti 2. példánkhöz is egy olyan sor csatlakozik, amelynek 2, 2, 2, 1 tagolása pontosan megfelel STEINITZ II. metrikai típusának:

səməl oxsər törpə xum

Megvizsgálandó lenne az is, vajon terjedhet-e az ilyen szótag-szám-ingadozás párhuzamos sorokban 1 szótagnál többre. Egyelőre az egymásnak megfelelő szók összeállításából az tűnik ki, hogy a váltakozó tagok vagy egyforma szótagszámúak, vagy legfeljebb 1 szótaggal különböznek egymástól (vö. *pox* 'fiú' ~ *əwə* 'lány': *təpət* 'hét' ~ *xut* 'hat'; *xuχotten* 'suhánó' — *manten* 'haladó' stb. 50—1). Ilyenkor is azonban járulékhangok (főleg ə) vagy járulékszók (mint *jam* 'jó') az arányosságot könnyen helyrebillenthetik (vö. 101 kk.), ami természetesen már a metrikai arányérzék erős fejlettségére vall. Itt jegyezzük meg, hogy AUSTERLITZ helyesen utal a ritmus rendeződésében a táncdalok szerepére (107); kár, hogy két színjai táncdalt (OVE. I, 14. és 15.), melyek már strofikus tagolást is mutatnak, STEINITZ osztjákok lejegyzése alapján közölt, s ezért ezt a „dictated text”-szerű anyagot AUSTERLITZ, talán túlzott óvatosságból, nem merte „Central corpus”-ához csatolni.

5. Mindent összevéve, R. AUSTERLITZ verstani művét csak örömmel fogadhatják a magyar és a finnugor verstan művelői. A Lorz és tanítványa javasolta elemzésből, mely elsősorban az énekszövegek nyelvi kialakítását veszi szemügyre, valóban megérdemli, hogy ritmikai és metrikai vizsgálódásaink egyik fontos kiindulópontja legyen. E módszer segítségével máris jobban megismerhettük obi-ugor rokonaink vers-technikáját, melyben a heterometria, fejlődésének jelenlegi fokán, már magában hordozza az idővel talán kialakuló monometria ígérétét. Nemcsak az itt elemzett rendkívül szimmetrikus periódusok, hanem egyes VÄISÄNEN feljegyzete dalok is (például a 105.) határozottan ebbe az irányba mutatnak.

GÁLDI LÁSZLÓ

¹⁰ „ut dicunt nostri ioculatores: omnes loca acquirebant et nomen bonum accipiebant”.

Очерки по истории Коми АССР.

Том I. Szerk.: *К. В. Сивков—А. А. Зимин—Л. И. Сурина*. Сыктывкар 1955, Коми книжное Изд. 351 I.*

A Komi Autonóm Köztársaság régészeti-történeti anyagának feldolgozása a magyar őstörténet számára is elsőrangú kutatnivalót jelent. Hiszen a magyar nyelvet a permivel nem csupán a finnugor alapnyelv közös jegyei kötik össze, hanem az obi-ugoroktól elszakadt magyarság kialakulása egy ideig közvetlenül a permiek szomszédságában történhetett. Így minden olyan megfigyelés, amely a permiek egykori szállásterületére vonatkozik, egyúttal a magyar őstörténet egyik szakaszának földrajzi elhelyezéséhez is segítséget nyújt.

Az alább ismertetett kötet a komi föld és nép történetét tárgyalja a legrégebb időktől az 1917. évi februári forradalomig. Elsősorban összegező, értelmező s nem anyagközlő tanulmányait kitűnő szakemberek írták. Valamennyien igen jól tájékozottak tudományozásuk későbbi értelemben vett kérdéseiben is s így a komi nép kialakulásának történetét nagy összefüggések távlatában fogalmazták meg. Ez alkalommal csak a kötet őstörténeti vonatkozású fejezeteit tárgyaljuk s áttekintésünket nagyjából a magyar honfoglalásnak megfelelő időben zárjuk. A permiek későbbi történetének összefüggése a Magna Hungariában maradt magyarokkal, külön feladat s ma még aligha oldható meg.

Az őskőkor legnagyobb eljegesedésének idején a mai komi földet teljes egészében jégtakaró fedte. Ez szinte a mai autonóm köztársaság déli határát követve tartott az Urál hegységnek. A jégtakaró peremén a Káma és Csuszovája mentén megtalálták az őskőkor vadászainak telepeit. Úgy látszik, hogy ezek a vadászok keletről, Szibéria felől népesítették be az Urál nyugati oldalát. Ezeknek a 25—30 000 évvel ezelőtti vadász-nemzetségeknek további sorsa ismeretlen, mert a jégtakaró mintegy 15 000 évvel ezelőtt visszahúzódott ugyan a komik területéről, de ekkor még nem indult meg a benépesedés. Erre — úgy látszik — csak a III—II. évezred fordulója táján került sor, de nem Kelet felől, hanem DNyugatról. A Volga vidékéről a Mezeny völgyébe s a felső Vicsegdához az újabb kőkor közepétől felszivárgott népeiséget figyeltek meg a régészek. Még később került sor a Pecsora és Izma völgyének lassú benépesítésére. Mindkét területre a fésűs díszű edények által jellemzett műveltség hatolt fel. Az ekkori vadász-halász népeiség hagyatékában természetesen még semmi nyoma az állattartásnak, vagy éppen séggel a földművelésnek. Egyes — egymástól igen távol levő — telepein góconként s nemzedékenként néhány tucatnyi ember élhetett. Ez a jelenség nem csak a komi földi korai szállásokra jellemző, hanem az egész, később finnugorok lakta erdős területre. Hadd jegyezzük meg ennél a megfigyelésnél a következőket. Ilyen jellegű, erősen szét-húzott településekkel kell számolnunk akkor is, amikor a finnugorok régi szállásterületeit kutatjuk. E települések csakis a folyók, tavak mentén találhatók s nem hatolnak be az erdőségekbe. Egy-egy kisebbfajta településtől néha 50—100 km-re voltak a szomszédos telepek. Ilyen tények mellett eleve lehetetlennek látszik, hogy az uráli, vagy finnugor szállásterületeket néhány száz kilométeres térségben képzeljük el, feltételezve, hogy innen sugároztak volna szét a Baltikumtól Tomszkig terjedő mai szállásaikra. Am fűzzük tovább is gondolatainkat e kis telepek tanúságtételéhez. E telepeken ugyanis nagyon érdekes jelenségeket figyelhetünk meg az edények díszítésében. Igen gyakran találjuk rajtuk a szomszédos telepek mintáit. Tudva, vagy sejtve, hogy az edények díszítése, de legalább is a velük való foglalatzkodás az asszony-nép dolga volt, joggal következtethetünk arra, hogy mind a komi népnél, mind pedig az egész oroszföldi erdős sáv egymástól távol, lazán települt finnugor nemzetségeinél meg kellett legyen a más nemzetségből való házasság szokása. Ez a házassági forma is biztosíthatta az állandó nyelvi kapcsolatot s a nyelv fejlődésének együttemiségét a láncolatosan elhelyezkedett települések nemzetségei között.

Visszatérve az ismertetendő könyvhöz, a szerzők nyomán ismételtelen tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy ezek az északi területek megkésve követik a délibb részekeken végbement fejlődést. Míg pl. a II. évezred folyamán a Káma mentén már virágozó bronzkori műveltséget találunk, itt északon az újabb kőkor az I. évezred elejéig tart, sőt még további századokban is alapja marad a műveltségnek. Ez időtáiban jelennek meg a Pecsoránál a „fehértengeri műveltség” csoportjai s velük egyidőben formálódik a XIV—XIII. században a kámai bronzműveltség. Nyomok vannak arra, hogy

* Az ismertetett I. és II. fejezet szerzői *Л. П. Лауук* és *А. А. Зимин*.

a komi föld lakói az első évezred elején maguk is kezdik gyártani a bronzeszközöket. Igen fontos számunkra a vas megjelenése; mert ezt jelölő szavunk a közös finnugor szókincsből való. A vas használatát — a könyv szerzői szerint — először az Usztyj Vim közelében talált telepen figyelhetjük meg. A felhasznált nyersanyag nem bányászott vasérc volt; hanem úgynevezett gyeppvas, vagy mocsárvas. Úgy látszik, hogy ez a tény elvezet minket közös finnugor szavunk eredeti értelmének megfejtéséhez. Ugyanis eddig, hol kimondva, hol elhallgatva, de igen zavaróan hatott az a kérdés, hogy miként lehet finnugorkori alapszó a *vas*, amikor elterjedésével csak az I. évezredben számolhatunk; amikor is — a feltevések szerint — a finnugor egység már régen megszűnt. Erről a kérdésről itt csupán röviden a következőket szeretném elmondani. Legutóbb TOIVONEN (JSFou. LVI, 17) hajlandó volt többi fémneveinkkel együtt a *vas* szót is csupán anyagot jelentő szónak vélni, amely tehát nem jelentette még a feldolgozás ismeretét. Ezzel a megállapítással TOIVONEN újabb adalékot vélt szolgáltatni az uráli őshaza feltevéséhez, lévén az Urálban sok, gazdag felszíni fémlelőhely. Úgy vélem, hogy *vas* szavunk valóban nem jelentette kezdetben a feldolgozás ismeretét, hanem a mocsárkban, lápokban, tavakban megfigyelhető barnás vasréteget neveztük ezzel a szóval. Kell-e bizonyosság arra, hogy a halász népek nyilván jól ismerték vizeik s területük természeti jelenségeit? Ezzel kiktűzöttük azt az időrendi nehézséget; amely a közös alapnyelv kora és a vas (jelentéstágulással: fém) felhasználásának kora közt mutatkozott. Még hosszú ideig nem a bányászott vasérc, hanem a gyeppvas volt a meginduló vasművesség nyersanyaga. Így példának okáért korai Árpádkori vasművességünk is elsősorban ezt használta (SZABÓ GYÖRGY szóbeli közlése). A komi föld leleteit figyelve tehát egyik igen fontos finnugor műveltségi szavunk eredeti jelentése felé közeledtünk, de ezzel egyúttal távolodtunk a szó földrajzi elhatárolásától. A mocsárvas természetes képződmény, mindenütt megtalálható ahol előfeltételei megvannak, semmi okunk sincsen tehát arra, hogy TOIVONEN követve a szó keletkezését a fémben gazdag Urálhoz kössük. Mindössze annyit jelent, hogy az a nép, amelynek nyelvében kialakult, élénken figyelte a vizek természetét. Most készülő őstörténeti munkámban továbbszövöm az itt felvetett gondolatokat.

Visszatérve a komi föld történetét tárgyaló műre, igen nagy jelentőségűnek tűnik a szerzőknek az a megállapítása, hogy a fémek kezdeti megjelenése még hosszú ideig nem alakította át a terület gazdasági képét s a társadalom anyagi alapja itt még sokáig a vadászat-halászat maradt. Bár a földművelésnek még sok ideig nem talájuk nyomát, az említett vicsegdai telepen olyan csontanyagot találtak, amely disznótartást sejtet (i. e. VI. század). Mivel a telepen más nyomok is a kámani művelődés kisugárzásáról tanúskodnak, a szerzők a disznótartást is onnan származtatják. Valóban a korai anyanyoi gorodiscékben meg is találjuk az ezt igazoló nyomokat. A szerzők úgy vélik, hogy ebben az időben indul meg a kámai népesség felszivárgása az északibb területekre s az edényművességben tapasztalt jelenségek alapján azt is kimutatják, hogy az itt talált régi lakossággal keverednek. Lényeges megfigyelése a szerzőknek az is, hogy továbbra is csak a mai komi terület nyugati részein találunk sűrűbben lakott géóokat. Ehhez a következőket szeretnők hozzáfűzni. Régebben (pl. HUDJAKOV: MATGAIMK vip. 2. Lgd. 1933) megfigyelték már azt a jelenséget, hogy az anyanyoi bronzok a műveltség közvetlen peremterületeiről hiányoznak, míg távolabb ismét feltűnnek. Ebből arra következtetett éppen HUDJAKOV, hogy az anyanyoi társadalom a szomszédságában lakó prémadász nemzetségeket közvetlenül zsákmányolta ki, míg a távolabbiaktól cserével szerezte meg a prémet. Úgy látszik, másról van szó: a közvetlenül csatlakozó őserdei területek hosszú ideig lakatlanok maradtak, viszont a távolabbi, de településre alkalmas folyóvölgyek lassan telítődtek az anyanyoi műveltség területéről felszivárgó népességgel.

A régészeti leletek áttekintése után a komi terület őskori népességének származási kérdéseit vetik fel a szerzők. Úgy vélik, hogy az edénykészítés módja és díszítése alapján meg lehet állapítani, hogy a legrégebben benépesült vicsegdai terület lakossága a Szuhona völgyén keresztül a Felső-Volga újabb kőkori lakosságából szakadt ide. E tekintetben a szerzők tehát M. E. FOSSZ (MIA. 29) és A. JA. BRJUSZOV (Ocserki po iszt. plemen evrop. csaszi SzSzSzR v neol. ep. Moskva, 1952) megállapításait és elterjedési térképeit követik. Ez időtájt — folytatják a szerzők —, de még inkább később, a Vicsegdá és Káma közti lakatlan területen csak a Keltma, Sziszola völgyébe hatolhattak fel a kámai vadászok. Ez a felhatolás az anyanyoi időkben erősödik meg, de csak a vadászok ideiglenes szállásterületeivel s nem állandó népességgel számolhatunk. Az alsó és középső Pecsora vidékének műveltsége eltér mind a vicsegdaiaktól, mindpedig a lassan északra hatoló kámaiaktól és az Ob vidékével tart rokonságot. A vicsegdaiakat illetően a könyv SZEREBRENNYIKOV véleményét képviseli (ALH. VI,

85—103), aki a *-ma*, *-ga* végződésű folyónevek és a fésűs edényművesség elterjedési térképének egyezése miatt ezt a népséget nem tartja finnugornak.

A mai komi föld déli részeinek sűrűbb benépesedése — mint már említettük — az ananyinói időkben kezdődik s a Káma menti népesség feláramlását az i. u. I. évezredben is nyomon követhetjük. Ezt jelzi többek között a III.—IV. századból származó podceremi kincs, amelynek fémtárgyai az úgynevezett permi állatstílus samánságra utaló darabjaiból valók. A VIII.—IX. században ezt a területet is elérik a bizánci és arab készítmények. Ezek az egész Urálvidéket elárasztják ebben az időben s nem kétséges, hogy prémért cserébe kerültek ide északra. A X. században halavány szláv nyomok (szláv formájú fésű) is megfigyelhetők a mai komi földön. Ezzel el is jutottunk magyarából a magyar honfoglalás koráig, addig a korig tehát, amelynek előtte számolhatunk a permiek közelségével.

A fent vázolt — s megjegyzésekkel kísért — régészeti megfigyeléseket a nyelvtudomány és embertan eredményeivel egyeztetve megkísérli a szerzők a komi nép kialakulásának felvázolását. Eppen csak megemlítve a finnugor őshaza különféle elméleteit (Belső-Ázsia, Kaukázus, Volga—Káma vidék), a szerzők BUBRIH tanulmányát alapulvéve (SzE. 1949: 192 sk.), a finnugor alapnyelv korát a III.—II. évezredben határozzák meg, mondván, hogy az alapnyelv a fémek megjelenése külsőben levő társadalmat tükrözi (erre vonatkozólag lásd fentebb a vasról mondottakat). A finnugor alapnyelv a Volga—Káma—Urál közén alakult ki s innen jutott el mai területeire. A permiek mintegy 3000 évvel ezelőtt válhattak ki az alapnyelvből, mert szókincsük jelentés-tartalma erősen különbözik a volgai-finn csoportétól. Ez a régi permi nép az ananyinói időkben még a déli Káma vidékén lakhatott (eszerint tehát az ananyinói műveltség egyik alkotója volt) és csak később váltott 3 ágra: a komi-zürjénre, a komi-permjákra és az udmurtára. A komi nyelv Vicsegda környéki elterjedése azt mutatja, hogy kámai szállásaikról permiek költöztek ide. Erre azonban csak időszámításunk I. évezredében kerülhetett sor, mert: egyrészt az égetéses és irtásos földművelés, valamint az állattenyésztés szókincse közös az udmurttal, másrészt az V.—VI., de főként a VII.—IX. században terjednek el ezen a területen azok az ékszer-formák és samándíszek, amelyek felső-kámainak látszanak. A Vicsegda-környék tömörebb benépesedésére tehát az úgynevezett lomovátovi műveltség korában kerül sor. A Felső-Káma vidékének vicsegdai kapcsolatai a IX.—XIV. században is kitűnően nyomon követhetők a gorodiscsek leleteiben, tehát a felvándorlás még ebben a korban is folytatódott. Az e területen talált korábbi lakosságról az időkben már volt szó, de érdekes a szerzőknek az a feltevése, hogy ezek talán az orosz krónikákban a Vaska, Mezeny táján emlegetett vepszék lehettek, akiknek helynevei Karjalától egészen eddig nyúlnak el.

A szórványos embertani megfigyelések még tovább gazdagítják az őstörténet lehetőségeit. A komik eszerint nem alkotnak egységes tömböt. Népségük alapját az úgynevezett „vjatka—kámai embertani csoport” alkotja, halavány mongoloid vonásokkal, míg az északi területeken az úgynevezett „fehértengeri jelleg” uralkodik tiszta európai megjelenéssel (talán az oroszokkal való keveredést mutatja). Más a helyzet a Felső-Vicsegdánál. Ez a terület a XVI.—XVII. századig csak gyéren lakott, nincsen korai gorodiscse és csak ritkán találhatók VIII.—XIII. századi tárgyak és csud aknák (a felszíni rézfejtés gödrei). Lehetséges, hogy ez a korai szórványos emléksanyag az orosz krónikák által ezen a helyen jelölt jugrák (vogulok) emléke, mert a szerzők szerint a Felső-Pecscora környékén seregnyi vogul helynév maradt fenn. Még fennebb a Pecscora középső s alsó folyása mentén és a bolsaja-zemljai tundrákon az Ob vidékéről áttelepült vadász népek, a „pecserjánok” élhettek, akiknek régészeti emlékeit csak a XI.—XIII. századig ismerjük.

Általában a könyv összefoglaló jellegéből következik, hogy a régészeti leleteket csak röviden írja le s ez megnehezíti a következtetések ellenőrzését, illetőleg a leletanyag tanulságainak terebélyesítését. A komi föld déli részeinek egyes vidékeit is magába foglaló leletjegyzék (MIA. 27) sejteti, hogy milyen gazdag lehetőségek várnak még kiaknázásra. E vázlatosság következtében több kérdés marad megoldatlanul. Ilyen például a vepsze—komi érintkezés. Itt több ellentmondással találkozunk. Ugyanis itt a komik azzal a régi népséggel találkoznak, amely az újabb kőkor végén a Volga mentéről vándorolt fel s amely a folyónév végzések szerint nem lehetne finnugor. A fésűs edényművesség műveltségének a finnugorokkal való összefüggése tisztázhatja majd ezt a kérdést. Egyelőre arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a komi nyelvben az indoeurópai szórétég sokkal nagyobb, mint az udmurtban, majdnem vetekszik a balti finnségben található aránnyal. Márpedig ez a szórétég hangtani okokból nem kerülhetett egy igen későinek gondolt vepsze—komi érintkezés kapcsán a komiba. Talán némi útbaigazításul szolgálhat ennek az ellentétnek feloldására az alábbi meg-

figyelés, az anyanyinoi műveltség északra hatolásával kapcsolatban. Úgy látszik, eléggé szilárd az a tétel, hogy az anyanyinoi műveltség nemcsak a Káma mentén alakul ki, hanem Kazán környékén, a középső Káma és Bjelaja mentén, valamint a Vjatka és Vetluga menetében (vö. ZBRUJEVA: SZA. 1957 : 2. sz. 26 sk.). Ha egy pillantást vetünk a komi nép mai elterjedésére (ZSIRAI, FgrRok. térkép), láthatjuk, hogy két nagyobb tömbre tagoldódik: az egyik a Káma kanyaron belül él, a másik a Luza, Sziszola mentétől felfelé a Pecsora vizeig. E második csoport színtehogy lenyúlik a Vjatka menti egykori anyanyinoi területekig s a Ljetka folyón keresztül víziút köti össze ezt a két területet. Csak a komi terület régészeti leleteinek részletes közlése nyomán ítélnetünk a tekintetben, hogy a komik felnyomulása nem két oldalról történt-e? A komiban található két fő nyelvjárás esetleg emellett szólna. Ez esetben a délibb területen lakó komik nyelvében érthető lenne a nagyobb indoeurópai szókinés. A komik későbbi felvándorlásával (IV. századtól kezdve) is számolnunk kell s emögött alighanem a volgai bolgárok megjelenése áll. Úgy tűnik, hogy a volgai bolgárság térhódítása jelentékeny eltolódásokat hozott létre a Volga—Káma vidék népességének elhelyezkedésében. Így a komik északra vándorlásának tömörebbé válását is ezzel hozom kapcsolatba.

Van tehát megoldatlan kérdés bőviben s éppen ezért örömmel üdvözölhetjük azt a kezdeményezést, amelynek első kötetét őstörténeti vonatkozásban megbeszéltük. A komi nép történetének tüzesebb ismeretén kívül a finnugorok s közvetve a magyar nép őstörténetének sok kérdését világosabban fogjuk látni az elmélyülő komi-földi kutatások révén.

LÁSZLÓ GYULA

A germán őstörténeti kutatások újabb eredményei

Ernst Schwarz: Goten, Nordgermanen, Angelsachsen. Studien zur Ausgliederung der germanischen Sprachen. Mit 16 Abbildungen. Bibliotheca Germanica 2. Bern—München 1951. Francke und Lehnen-Verlag.

Ernst Schwarz: Germanische Stammeskunde. Mit 24 Abbildungen. Germanische Bibliothek, Fünfte Reihe, Heidelberg, é. n. [1955]. Carl Winter-Universitätsverlag.

Mind a germanisztika, mind más, a germán népek, illetőleg törzsek történelmének tisztázásában érdekelt nyelvészeti és történeti szakterületek szempontjából igen öröndetes esemény, hogy végre sor kerülhetett a germánság etnogenezisével, törzsi tagolódásával és az európai történelemben való belépésével kapcsolatos új kutatási eredmények szabatos, szinte minden szempontból elfogadható tudományos összegezésére. Ezt a rendkívül fontos munkát ERNST SCHWARZ erlangeni egyetemi tanár vállalta, aki már korábbi ilyen irányú kutatásai során is sikerrel alkalmazta szűkebb szakterületének, a — főként régi, középkori — német, ún. koloniális nyelvjárások vizsgálatának tanulságait.

SCHWARZ alapvető munkahipotézise a következő: az egyes germán törzsek kialakulásában általában történeti és régészeti adatokkal bizonyíthatóan különféle germán etnikai csoportok vettek részt, vagyis az egyes germán népek kialakulásában lényegében ugyanolyan erők, feltételezhetően szinte ugyanolyan módon érvényesültek, mint a nem germán környezetben létesített német szigetek mai, egységes arculatának kialakításában. Ennek a szempontnak ma, különösen SCHWARZnak a gótok eredetét tisztázó műve¹ után, egyre több híve van a germanista szakemberek körében, sőt a kiváló leningrádi kutató, ZSIRMUNSKIJ, a szovjet germanisták 1956. évi moszkvai ülészakán kifejezte azt a meggyőződését, mely szerint csakis a nyelvjáráskutatás eredményeinek fényében lehetséges a germánság őstörténeti problémáinak tisztázása.²

Első nagy összefoglaló művében³ ERNST SCHWARZ a gótok, pontosabban az ún. keleti-germánok (gótok, vandálok, gepidák, rugiaiak, burgundok, herulok) etnikai és nyelvi problémáit tisztázta a nyelvészeti, régészeti és egyéb adatok felhasználásának komplex módszerével. Sikertült tudományos megbízhatósággal bebizonyította.

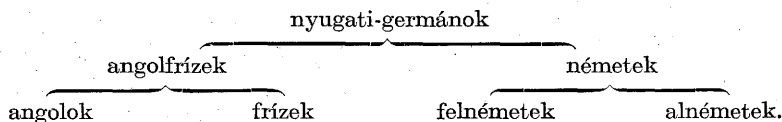
¹ ERNST SCHWARZ, Goten, Nordgermanen, Angelsachsen. Bern—München 1951.

² Vö. Beszámoló a germanisták 1956. évi moszkvai ülészakájának munkájáról: Filológiai Közlöny, 3 (1957), 169 k.

³ Ld. 1. jegyzet.

hogy az eddig keleti-germánnak nevezett törzsek, melyeknek legfontosabbika éppen a gót volt, eredetileg nem képviselnek különálló etnikumot, illetőleg nyelvi egységet az ősszermán világon belül, hanem szorosan együvé tartoznak az északi-germánokkal, és ezekkel képeztek szoros egységet egészen addig, míg időszámításunk kezdete táján el nem hagyták skandináv hazájukat. SCHWARZ ezt a közös keleti—északi germán alapot *gotonordikusnak* („gotonordisch”) nevezi.⁴ A hangtani, alaktani és mindenekelőtt szóföldrajzi egyezéseken (pl. gót *fōn* ~ óészaki *funi* 'tűz' ~ ófn. *fūr*, gót *sawil* — olv. *sōil* ~ óé. *sōl* 'nap' ~ ófn. *sunna* stb.) kívül döntően emellett szólnak a régészeti bizonyítékok is.⁵ A gót tehát a régi skandináviai egységből aránylag igen korán kiszakadt kelet-európai nyelvsziget áll előttünk, melynek egyes tagjai csak későbbi kelet—nyugati irányú vándorlásaik révén kerültek ismét földrajzi szomszédságba más germán, de javarészt nem északi-germán népekkel. Így azonnal világosabbá válnak a gót nyelv legizgalmasabb és mindeddig legzavarosabb kérdései: egyrészt a sok skandináv, másrészt pedig a sok délnémet egyezés, továbbá az a tény, hogy bizonyos kérdésekben a gót határozottan konzervatív jelleget mutat és olyan régi germán alakokat őriz, melyek más germán nyelvekből kivesztek (pl. a névragozásban az -s ragos nominativust: *dag-s* 'der Tag' stb.), másrészt olyan újításokat hajt végre, melyekre más régi germán nyelvekből nincs tudomásunk ($e > i$, $i + h/r > e$, $u + h/r > o$, stb.), viszont nem ismeri azokat az újításokat, melyek különben, általában délről északra haladva, az egész Germániát elérték (pl. umlaut, hebung, brechung), — de már a gótok elszakadása után.⁶

SCHWARZ a nyugati-germánosság kérdését is teljesen új megvilágításba helyezi. Tacitus Germániája 2. fejezetének bizonyos interpretációjából kiindulva MÜLLENHOFF és utána a régészetben KOSSINNA, olyan tekintélyre emelték a nyugati-germán egység tételét, hogy ezzel, főleg pedagógiai vonalon, ma is lépten-nyomon találkozunk. Táblázatszerűen ez így fejeződött ki:

A germanisztika fejlődése azonban egyre-másra bizonyította e séma helytelen voltát, és már jó ideje tapasztalhatóak azok a komoly törekvések, amelyek a kérdés tisztázására irányultak.⁸ MAURER⁹ a korábbi németek revíziója során a nyugati-germán fogalmat a földrajzi elhelyezkedés alapján az elbai, a weser-rajnai és az északi-tengeri germánok fogalmával helyettesíti, figyelembe véve a történetiség folyamán beállt keresztezéseket. Ezt a gondolatot mélyíti el és támasztja alá a nyelvészeti kutatások eredményeivel ERNST SCHWARZ. Nagyon helyesen abból indul ki, hogy a germán nyelvek kategorizálása nem lehet merev, hanem feltétlenül számolni kell az időben és térben beállott eltolódásokkal. Szerinte i. e. 200 táján a germánosságot még csak két nagy csoportra, déli- és északi-germánra bonthatjuk, amikor a későbbi „keleti-germán” és az ún. „északi-tengeri germán” még az

⁴ A terminust már LANGENHOVE is használja, ld. *Linguistische Studien I.* (Rijks-universiteit te Gent, 77, 1936, 35 kk.)

⁵ E. OXENSTIERNA, *Die Urheimat der Goten*. Leipzig—Stockholm 1948.

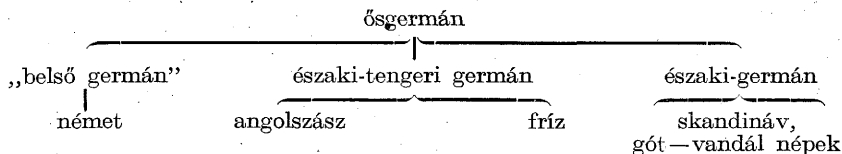
⁶ *Goten* stb. 142 kk. A gótok és az északi-germánok szorosabb összetartozásának kérdését már korábban is felvetették, de mindeddig nem sikerült megoldani. Vö. R. LOEWE, *Die ethnische und sprachliche Gliederung der Germanen*. Halle 1899, 44; G. NECKEL, *Die Verwandtschaft der germanischen Völker untereinander*. Beitr. 51 (1927), 1 kk.; G. VAN LANGENHOVE, i. m.

⁷ *Deutsche Altertumskunde III*, 195 kk.

⁸ F. KAUFFMANN, *Deutsche Altertumskunde I* (1913), 250 kk.; G. NECKEL, *Die Verwandtschaft der germanischen Völker untereinander*. Beitr. 51 (1927), 1 kk.; G. SCHÜTTE, *Gotthiod, die Welt der Germanen*. 1939; C. BORCHLING, *Die nordischen Sprachen und ihre germanische Eigenart* (Zur Kenntnis des Nordens, Vorträge der 3. Auslandswoche der Hansischen Universität, 1940); F. MAURER, *Nordgermanen und Alemannen*. 1942; F. NEUMANN, *Die Gliederung der Germanen*: Zsfdt Bildung 19 (1943), 3 kk.

⁹ Ld. 8. sz. jegyzet.

északi csoporthoz tartozott. A további fejlődés során szakadt ki az északi-tengeri csoport az északiból és képezett mintegy hidat Észak és Dél között, mely utóbbi ekkor kezd összekovácsolódni és megteremti a mai németiség népi és nyelvi alapját. I. sz. 200 körül ezek szerint a germánság már a következőképpen tagolódott:

Ilyen átalakulások után a belső és az északi-tengeri germán csoport képezi végső fokon a tulajdonképpeni déli-germánságot. SCHWARZ vizsgálódásainak nagy jelentőségű eredménye, hogy tisztázta az északi-tengeri germánok átmeneti jellegét az északi és a „belső”, tehát kontinentális germánok között, mégpedig a grammatika, a szóföldrajz (!) és az őstörténet alapján. Ezzel és a régebbi keleti-ill. északi-germán fogalom tisztázásával SCHWARZ megalkothatta a germánság rétegződésének fenti sémáját, melyet ma már — esetleges, nem elvi jelentőségű, kisebb módosításokat nem számítva — végelegesnek tekinthetünk.¹⁰

SCHWARZ mindkét művében, a nyelvjáráskutató kifinomult érzékével, behatóan foglalkozik a germánság és a vele szomszédos népek kapcsolataival is, elsősorban természetesen a nyelvi kölcsönhatások szempontjából. Ily módon sikerült is végleg tisztázni több olyan kérdést, amely eddig többé-kevésbé nyitott volt. Végleg leszámol azzal a különben eléggé elterjedt nézettel, miszerint a finn nyelv régebbi germán jövevényszavai a gótoktól származnának. A gotonordikus hipotézis alapján megoldhatóak azok a hangtani nehézségek, amelyek miatt olyan finn szavakat, mint *kuningas*, *miekla*, *miekka* a gót *kuniggs, *nēfla*, ill. *mēkeis* szavakból próbáltak magyarázni. SCHWARZ itt sokkal valószínűbbnek látja, hogy ezek a formák északi, de nem külön gót formákra vezetendők vissza. Feltevése mellett szól egyrészt az, hogy gótok és finnek soha sem voltak szomszédai egymásnak, másrészt feltűnő az is, hogy a gótban egyetlen finn jövevényszó sem mutatható ki.¹¹

A Kárpát-medencében megfordult germánok tárgyalásánál csupán azt szeretnők megemlíteni, hogy a longobárdok SCHWARZ szerint sem lépték át kelet felé a Duna vonalát,¹² és az a bizonyos „Feld”, amelyen a herulokkal megütköztek, nem a Nagy-Alföldre, hanem Pozsony környékére vonatkoztatható.¹³ Nem tartjuk elfogadhatónak azonban azt a feltevést, hogy a szlávtságot a magyarság honfoglalása szakította volna északi és déli csoportra: itt a nyelvi elkülönülés nyilván régebbi eredetű.¹⁴ Elég naívnak tűnik fel az is, amit SCHWARZ KOLLAUTZNAK az avarokról írt munkája¹⁵ alapján a pannóniai avar birodalom bukásáról állít: „Wohlleben und Krankheiten brachten ein schnelles Ende der Avarenherrschaft”.¹⁶

Összegezve megállapíthatjuk, hogy SCHWARZ mindkét műve az utóbbi évek germanisztikai termésének a legjavához tartozik és sok tekintetben mértékadó lesz a hasonló jellegű kutatások terén. A német, ill. germán „törzstanban” (Stammeskunde) nemcsak a régebbi germán őstörténet újhodott meg, hanem végleg kialakult a nyelvészeti és történeti kutatásoknak egy olyan segédtudománya, melytől a jövőben még számos vitás kérdés megnyugtató megoldását várhatjuk. Igen kívánatos lenne, ha hasonló jellegű munkálatok alapján végleg tisztázhatnók más, határos nyelvcsaládok, ill. nyelvcsoporthoz, így a finnugorság, a balti népek, a szlávok stb. etnogenezisének, törzsi és népi kialakulásának és az ezekkel szorosan összetartozó nyelvi jelenségeknek ma még vitás kérdéseit is.

HUTTERER MIKLÓS

¹⁰ SCHWARZ, *Goten stb.* 276 és *Germ. Stammeskunde* 39.

¹¹ SCHWARZ, *Goten stb.* 44 kk.

¹² Ld. I. BÓNA, *Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye: Acta Archaeologica Hung.* VII. (1956), 231 kk.

¹³ *Stammeskunde*, 194.

¹⁴ *Stammeskunde*, 227.

¹⁵ A. KOLLAUTZ, *Die Avaren: Saeculum* 5 (1954), 129—178.

¹⁶ *Stammeskunde*, 224.

Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből

Bp. 1958, Akadémiai Kiadó 88 l. (Nyelvtudományi Értekezések 15.)

Mint az előszóból is megtudjuk, a szótanulmányok csupán részletei egy készülő nagyobb arányú dolgozatnak, illetőleg a szerző 1957 júniusában megvitattot és elfogadott kandidátusi értekezésének. A disszertáció középkori nyelvemlékeink anyagának vizsgálata alapján, a szellemi műveltségre vonatkozó magyar nyelvi kifejezőképesség kialakulásának kezdeteire világított rá. Ennek alapjául a szerzőnek az a gyűjtése szolgált, amely a XV. század végéig terjedő időszakra vonatkozólag az írásbeliség, az iskolázás, a tudományok, az irodalom, valamint a művészetek körébe eső magyar szóanyagot teljes egészében, a XVI. század első harmadából pedig bizonyos szempontok szerint válogatva, tehát szemelvényesen öleli fel. A szerző, ahol tehetette, a latinból magyarított szövegeket mindenütt egybevetette az eredetivel is. Anyagát még nem dolgozta fel teljes egészében.

Addig is, míg nagyobb és teljes feldolgozása elkészül, a szerző e tárgykörből kisebb szótanulmányokat szándékozik közzétenni. Így került sajtó alá a jelen tanulmány is, melynek feladata — a kandidátusi értekezéssel egyezően — annak vizsgálata volt, hogy „milyen nyomai maradtak nyelvünkben a honfoglalás előtti szellemi életnek, milyen fejlődést eredményezett ezen a területen az új társadalmi formát kialakító magyarságnak az európai keresztény műveltségbe való bekapcsolódása, a művelődésnek lassú, a középkor végéig bizonyos fokra mégis eljutó intézményesedése” (3).

Vándorló, állattenyésztő, nomád őseink a kereszténység felvételével az európai feudális társadalmi rendszerhez csatlakoztak, s ennek a változásnak a szellemi műveltség területén is számos, igen lényeges következménye lett. Nyelvünknek idomulnia kellett az új művelődéshez, bővíteni kellett a szókincset, meg kellett teremteni a merőben új fogalmak jelölésére alkalmas szavakat és kifejezéseket. Ez persze nem történetelt fogadkozások, kísérletezések nélkül. HEXENDORF az egyes kifejezések eredetének, majd pedig későbbi sorsának bemutatásával, tehát nyelvészeti eszközökkel és módszerekkel középkori művelődésünk kialakulásának folyamatát kívánta megvilágítani. Tudatában volt annak, hogy e feladat éppen nem könnyű, mivel az anyag igen jelentős, a kérdések szerzteágazók, s számos területen még további részletkutatások szükségesek. Éppen ezért eddig egyelőre csak egy-egy összefüggő szócsoportra vonatkozó vizsgálatainak eredményét tette közzé a Magyar Nyelv XLVI. és XLVII. évfolyamának hasábjain, s adta közre a jelen értekezésben is.

Ezt a kiadványt tehát úgy kell tekintenünk, mint szemelvényt, mutatóanyagot egy még el nem készült nagyobb munkából. A szerző nem lép fel a teljesség igényével, s nem ígéri a kérdések minden oldalról való megvilágítást sem. Éppen ezért az ismeretőnek nem az a feladata, hogy számonkérje a szerzőtől, ami nincs meg ebben a viszonylag kis terjedelmű értekezésben, hanem az, hogy ismertesse és értékelje azt, amit a jelen kiadvány tartalmaz.

A munka négy fő fejezetre oszlik. Az első (5–8) a logikai meghatározás fogalmának kifejezéseit, a második (9–34) az irodalmi szövegfordítás kifejezéseit ismerteti, a harmadikban (35–68) főleg az írásbeliség műszavairól olvashatunk, a negyedikben (69–86) pedig a latin—magyar megfelelések időrendi jegyzékét találhatjuk. Függeléként e fejezetekhez a megvizsgált magyar kifejezések ábécé-rendes mutatója (87–8) csatlakozik.

A logikai meghatározásra vonatkozó kifejezések közül az *elvégez* és *magyaráz* ige (s ennek családja), továbbá a *valaminek volta* szerkezet szerepel az értekezésben. A latin *definitio* magyar tükörfordítása a Guary-kódexben 'elvégez', Calepinus szótárában pedig 'meghatároz'. Kérdés mármost, hogy e műszók elszigetelt próbálkozás eredményei-e, vagy bizonyos közösség többé-kevésbé egységes és kialakult szóhasználatának emlékei. Ezt a rendelkezésünkre álló adatokból nem lehet eldönteni.

Már most meg kell jegyeznünk, hogy az a kor, amelyből az itt bemutatott adatok valók, mind társadalmi és gazdasági, mind pedig szellemi tekintetben egységes ugyan, mégis, művelődését tagolnunk lehet és kell is. Más körbe vezetnek bennünket a kódexek, más körbe a szójegyzékek. Amazok a kolostori művelődés emlékei, emezek az iskolai oktatásé. Az iskolák is egyházi kézben voltak ugyan, ám a kolostori és a káptalani iskolákban erősebb volt az egyház befolyása, mint a városi iskolákban, amelyek a városi polgárság fiait nevelték. A legrégebb hazai latin—magyar szójegyzékek közül három, a beszercei, a schlagli, valamint a soproni hazai iskoláinkban tankönyv lehetett. Ezzel szemben a Königsbergi Szójegyzék nem iskolai, hanem alkalmasint kancelláriai célokat szolgált, s így aligha azonos eredetű az előbbiekkal. A XVI. századtól kezdve

már nyomtatásban feltűnedező latin—magyar szójegyzékek és szótárak — egyelőre még pontosan fel nem derített módon — e régi, kéziratos szójegyzékekre épültek.

Kérdés ezek után, hogy kódexeink szóhasználata és fordításmódja milyen módon tükrözi a latin szókincsnek legrégebb szójegyzékeinkben élénk táruló magyar tolmácsolásmódját. Ezzel a kérdéssel tudomásom szerint eddig még senki sem foglalkozott behatóbban. Magam észrevettem, hogy a Huszita Bibliának számos, korábban nyelvújítási kísérletnek tartott szóalkotása előkerül legrégebb szójegyzékeinkben. KARDOS TIBOR a Huszita Biblia keletkezéséről írt értekezésének végén külön szójegyzékben foglalja össze legrégebb bibliafordításunk újonnan képezett vagy különlegesen alkalmazott szavait (MNYTK. LXXXII, 53—7). Ezek közül az *aratat* 'messis' jelentésben megtalálható a Besztercei és a Schlägli Szójegyzékben, a 'voluptas' és 'fornicatio' értelmű *beléndesség* a Schlägli Szójegyzékben, a *cseppenet* 'gutta' jelentésben ugyanott, az *elméltlen* 'amens' értelemben ugyanott, a 'memoria' jelentésű *emlejtet* a Königsbergi Szójegyzékben, a 'nemus' és 'lucus' jelentésű *eresztvény* a Schlägli és a Besztercei Szójegyzékben, a 'reddere' értelmű *forbátol* ugyancsak e két szójegyzékben, a 'novale' jelentésű *irtóvány* a Schlägli Szójegyzékben, a 'sudarium' jelentésű *katrínca* ugyanott, a 'visus' jelentésű *látat* a Königsbergi Szójegyzékben, a 'linteamen; linteum' jelentésű *lellah* a Schlägli és a Besztercei Szójegyzékben, a 'nuptiae' jelentésű *menyekeret* a Besztercei Szójegyzékben, a 'nemus' értelmű *oltóvány* a Schlägli Szójegyzékben, a 'petrudo' jelentésű *rothadagosság* ugyanott, a 'velum' jelentésű *soporla* ugyanott három helyen is, a 'spongia' jelentésű *szóvárány* ugyanott, valamint a Besztercei Szójegyzékben; a *venerék* 'potus' jelentésben megtalálható a Schlägli Szójegyzékben is. Ezeket az egyezéseket éppúgy nem lehet véletlennek tekintenünk, mint azt sem, hogy a *sebhely-et* (= *cicatrix*) *vaksebnék* mondta a Schlägli Szójegyzék, a Heyden Sebald-féle Gyermeki Beszélgetések, a Weszprémi-Kódex, továbbá Molnár Albert és Pápai Páriz szótára is. Legrégibb fennmaradt latin—magyar szójegyzékeink alapján azt kell hinnünk, hogy hazánkban a középkor folyamán az iskolai latintanításban nagyjából mindenütt ugyanazokat a segédkönyveket, szójegyzékeket s nyelvtanokat használták, s azok, akik — mint a kódexekben fennmaradt fordítások szerzői is — latin szövegeket magyarítottak, e segédletekre támaszkodtak. Ilyesmire mutat az a HEXENDORF EDITŐL feljegyzett körülmény is, hogy a definálás, meghatározás fogalomkörében 'definitio' értelemben kódexeink a *megmagyarázás*, *magyarázat* műszavakat használják, a Kolozsvári Glosszáokban pedig a *definire* glosszája *megmagyarázni*, s Calepinus szótárában a *definitio* megfelelője *megmagyaráz*, a *definitio*-é *magyarázás* (i. m. 6—7).

Az ilyen és ezekhez hasonló egyezésekből némi fény derül arra a módra, ahogyan az európai latin nyelvű középkori művelődés hozzánk került és magyarrá kezdett válni. A szellemi művelődés latin műszavait nyilvánvalóan többen, s igen sokszor egymástól függetlenül próbálták „magyarázni”, ám a közös iskolázás nagyjából mégis egységes jellegűvé formálta a kísérleteket. Ez nem is lehetett másként, hiszen a katolikus egyház, mely a középkori művelődés legfőbb, sőt szinte kizárólagos irányítója és szervezője volt, a maga központosított szervezetével egész Európában mindenütt többé-kevésbé azonos közvetítő módszereket teremtett meg. HEXENDORF EDIT jelen értekezése ehhez a rendkívül fontos, s eddig még kellően fel nem tárt folyamathoz nyújt igen becses adalékokat.

Külföldön is viszonylag kevés figyelemre méltatták e témát. Pedig az anyag önként kínálkoznék egybevetésre és összehasonlításra. Ha HEXENDORF EDIT értekezésének második fejezetét olvassuk, hol a szerző igen részletesen és alaposan tárgyalja az irodalmi szövegfordításra vonatkozó magyar kifejezéseket, önkéntelenül is eszünkbe jutnak a külföldi párhuzamok. HEXENDORF említi, hogy a Bécsi Kódexben az idegen neveket és ezek magyar tolmácsolatait a latin *id est* rövidítésként *i.* köti össze (10. l., több példával). Nos, ugyanezt a jelölésmódot megtalálhatjuk más, pl. XV.—XVI. századi lengyel művekben is. Hogy csak egy példát említsék a lehetséges sok közül: St. Zaborowski neves lengyel humanista 1512-ben Krakóban megjelent latin nyelvű híres „Orthographia”-jában, mely a lengyel helyesírástörténetnek éppoly becses forrása, mint a miénknek Dévai Bíró „Orthographia Vngarica”-ja, a példaként közölt lengyel szavakat *i.* jelzés után latinul tolmácsolja, „magyarázza”, ilyenformán: „*midto. i. smigma. sija. i. collum. zak. i. scolasticus*” stb.

Idő jártával a latin jelölésmódot nálunk magyar váltotta fel. Mint HEXENDORF említi, később ilyen helyeken fordítóink *azaz-t* írnak, ezzel „magyarázzán” az idegen, többnyire latin, néha görög szavakat és kifejezéseket (i. m. 10). Ez a megállapítás azért fontos, mert rávilágít e magyarázó kötőszónak latin mintájára.

Az idegen, mégpedig a középkorban szinte mindig csak latin szövegnek magyar fordítását — mint HEXENDORF gondos összeállításából látjuk — rendszerint *magyarázásnak* mondták a középkorban, s e tárgykör sajátos kifejezései között a *magyaráz*, *meg-*

magyaráz ige közkeletű volt. Összehasonlításul itt is kínálkoznak a hasonló szemléletből eredt idegen kifejezések: a német *verdeutschen*, a francia *franciser*, az olasz *italianizzare*, az angol to *english* stb. Jellemző e szempontból az olasz *volgarizzare* ige, melynek jelentése 'vulgáris, azaz olasz nyelvre fordítani', ám szinte kizárólag csak latin vagy görög szöveget. Az európai nyelvek efféle kifejezéseit érdemes volna mind egybe gyűjteni és számbavenni, majd egybevetni a megfelelő magyar kifejezésekkel. E tárgykör szavai tanulságos módon mutatják, hogy a középkori latin műveltség hatókörébe került területeken mindenütt szembenállt a helyi, vulgáris nyelv a nemzetközi latinnal: a fordítók feladata volt a latin művelődés elemeinek meghonosítása, „vulgarizálása”, a nemzeti műveltségbe plántálása. HEXENDORF művének végleges és sokkal terjedelmesebb kidolgozásába bizonyára be fog majd iktatni egy fejezetet, ahol részletesen elemzi a hazánkba a középkor folyamán került latin műveltségi anyagot. Mert más jellegű feladatot rótt a tolmácsolóra a bibliai szövegek magyarítása, más jellegűt a kevésbé kötött szövegek fordítása. Más típusúak a szövegmagyarázó művek, más jellegűek a szójegyzékek, glosszák. Azt sem árt majd részletesebben kifejteni, hogy hányféle módon értelmezték a középkorban a biblia szövegét, melyek voltak a fő szöveg-értelmezési módok. Ezeket HEXENDORF a latin—magyar megfelelések c. függelékében *sensus* címszó alatt felsorolja (*sensus allegoricus*, *sensus anagogicus*, *sensus historicus*, *sensus litteralis*, *sensus tropologicus vel moralis*; 84. l.), ám — nyilván helyszúke miatt — tüzetesebben nem szól róluk. A bibliai értelmezéstan történetéből tudjuk, hogy mennyire lényeges kérdés volt a középkorban, sőt még később, a reformáció korában is, hogy a bibliafordítók és magyarázók az exegétáknak melyik iskoláját követték. Szent Jeromos, tudjuk, eleinte az allegorikus értelmezés híve volt, később azonban inkább a történelmi és grammatikai megalapozottságú szó szerintié. Lehetséges, hogy erre céloz az ÉrsK. 313. lapján olvasható s HEXENDORFtól is idézett az a megjegyzés, hogy Szent Jeromos írásait *lelki magyarázásokra* szerezte (i. m. 18). Ha a fordító itt Szent Jeromosa mint szövegmagyarázóra gondolt, ami fölöttébb valószínű, akkor megjegyzésével alighanem arra utalt, hogy e neves egyházatyja a biblia allegorikus értelmezése (középkori magyar tolmácsolatok szerint a *lelki* értelem, vö. i. m. 84) felé hajlott.

A kifejtett glosszázás is, melyről HEXENDORF — HORVÁTH JÁNOS nyomán — egy helyütt (i. m. 21) említést tesz, általános és szelvényben követett módszer volt más népek (az olaszok, franciák, németek, lengyelek, csehek stb.) középkori irodalmában is. Ezt is érdemes lesz majd figyelembe venni, s a glosszázás hazai típusait tanulságos lesz majd egybevetni a hasonló külföldi típusokkal.

De nemcsak ebben, hanem a latin műveltség befogadásának más módozataiban is okvetlenül szemügyre kell majd venni az európai párhuzamokat. Nem lesz érdektelen tanulmányozni más olyan európai népeknek az írásbeliségre vonatkozó műszavait sem, amelyek — régebbi írásukat feledve vagy feladva — szintén a latin írásra tértek át. Efféle, akár csak futólagos kitekintés is igen gyümölcsöző lehet majd a jelen értekezés harmadik fejezetében tárgyalt anyag még részletesebb kidolgozása során. A szerző egyébként egy jegyzetben közli, hogy az írásbeli művelődés kezdeteire vonatkozó szóanyagot (az *ír* szót és családját) külön tanulmányban fogja majd kidolgozni (i. m. 35). Ott lehet helyénvaló némi egybevetés más nyelvek hasonló szóanyagával. A jelen értekezés harmadik fejezetében foglalkozik a szerző a *betű* főnév családjával (35—43). E jól tagolt részhez is volna pár megjegyzésem. A szerző összeállításából megtudjuk, hogy a *betű* az írásnak a betűnél kisebb elemi részét jelöli a JordK. egy helyén. A latin eredetiben *apex* szerepel, s ezt a DöbrK. *vonejtás*-sal magyarázza (i. m. 36). Hogy a latin helyesírástörténetben *apex* mit jelentett, nemrég részletesen kifejtettem (Studia Slavica IV, 257—8). Az exegetikai irodalomból tudjuk azonban, hogy a szóban forgó bibliai helyen a héber írás egy betűjelére történik célzás; s a latin *apex* csak tökéletlenül fejezi ki azt, amire az eredeti görög szöveg vonatkozik. Erről az írástörténeti kérdésről Erasmus latin Újszövetség-fordításának ide vonatkozó jegyzetei részletes felvilágosítással szolgálnak (l. L e C l e r c, Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia, Leiden 1703—06 VI. kötet).

A *betű* szerint való értelem-ről és magyarázat-ról szóló fejtegetések (40—1) megint eszünkbe idézik a bibliai értelmezéstanról fentebb mondottakat. A szavak tulajdonképpen értelméhez ragaszkodó fordító a *sensus litteralis*-t igekezett tolmácsolni anyanyelvén; a 'betű szerint való értelem' a latin exegetikai — jelentéstani műszónak tükörfordítása, úgy, mint a *lelek* szerint való értelem a *sensus spiritualis*-nak. Ezek megvilágítására is érdemes lesz majd e rész bővebb kidolgozásában kissé részletesebben szólni az értelmezsmódokra vonatkozó latin műszavakról és azok jelentéséről.

Az *ábécé* származékai között említi HEXENDORF a nyelvjárási *bécéz-t* és *kibécéz-t*, melyek — helyes megjegyzése szerint — a 'betűzgető olvasás', 'szemenkénti számba-

vétel' jelentésárnyalatokat mutatják. Majd még hozzáteszi: „Ezek közt az árnyalatok közt az összefüggés hasonló az *olvas* 'egyenként számba vesz' és 'írást olvas' jelentései közt meglevőhöz, csak a fejlődés útja fordított" (i. m. 44). Úgy gondolom, hogy 'az ábécé betűit egyenként olvasgatja' jelentésű Nyj. *bécéz*-nek és *kibécéz*-nek az ismertebb *pécéz* és *kipécéz* csupán alakváltozata, s így az utóbbiak — végső soron — azonos eredetűek az előbbiekkal, vagyis mindegyik egy *béce* ~ *péce* főnév származéka, ez pedig az *ábécé* rövidebb formája. E kérdésről azonban itt nem kívánok bővebben szólni. A részletes megokolást egy külön szövegről cikkben szeretném előadni.

A *bullá* főnév családjáról szóló fejtegetések (44—8) igen sikerültek. Új adatok alapján, új megvilágításban tárják elénk e szó hosszú életét. Ez a latin eredetű szó jelentésfejlődésének igen előrehaladott fokán került hozzánk. Ezért, mint az ilyen esetekben történni szokott, a mi nyelvünkben kimutatható jelentéséből nem tűnnek ki korábbi jelentései; ezeket csak a latin nyelvtörténet adataiból tudhatjuk meg. Az efféle műveltségsvak sorsa rendszerint hasonló ehhez.

Nem érdektelen az sem, hogy *ok* szavunk a MünchK. 74. levelének tanúsága szerint 'okirat; adóslevél' jelentésű. HEXENDORF (i. m. 45) felsorolja a kérdéses bibliai hely vulgatabeli latin szavának (*litterae*) más régi fordításokban található magyartításait is (*menejtés, menedéklevél, számtartókönyv*). E sokféle tolmácsolásból látszik, hogy a szóban forgó fogalom kifejezésében mennyire nem volt még semmi megállapodottság, másfelől azonban ez a tarkaság azt is bizonyítja, hogy a különféle magyar bibliafordítások szerzői, ha ismerték is egymás művét, azt — különféle okokból — nem mindenben követték.

Az *ok* szó 'okirat' jelentésének kifejlődéséről mondtak igen tanulságosak (50—3). *Okmány* szavunkat, úgy látszik, Peretsenyi Nagy László alkotta (vö. TOLNAI VILMOS, A magyar nyelvújítás 98). Kérdés azonban, hogy Peretsenyi az *ok* főnévből képezte-e a származékot, vagy esetleg a nyelvjárásokban járatos *okik* 'tanul, okul' igéből. HEXENDORF — itt részletesebb indokolás nélkül — csak annyit mond, hogy az *okmány* alapszavát nem tartja igének. Való igaz, hogy a *-mány, -mény* képző majdnem mindig csak tárgyas igékhez járul, a Nyj. *okik* pedig tárgyatlan. Ezenkívül is az egytagú igetővekből e képzővel alakult főnevek előtt kötőhangzó szokott állni (*adomány, gyűjtemény, hagyomány, hozomány* stb.), bár az újabb *élmény* kötőhangzó nélküli alakulat (igaz, hogy egy korábbi *élemény*ből, vö. TMNy., NyŰSz.). Névszóból azonban e képzővel nem szoktak képezni származékot. Így Peretsenyi Nagy, nyelvjárásainknak jó ismerője is feltehetőleg inkább az *okik* ige tövéből képezte e szót, bár kissé szabálytalanul.

Az *elfeledezett* igenévnek 'jelképes értelmű' jelentéséről mondtak (55—7) szintén újszerűek. Még többet lehetne tudnunk az ezzel kapcsolatos kérdésekről, ha ismer-nők a CornK. 171. lapjáról közölt szövegrész latin mintáját, s ha belemélyednénk a jelképes értelmezésre vonatkozó latin kifejezések vizsgálatába.

A IV. részben közölt latin—magyar megfelelések hasznos kiegészítői az előző fejtegetéseknek. Ez a kimutatás — a szerző megjegyzése szerint (i. m. 71) — csak mintegy fele ugyan az értekezésében összegyűjtött anyagnak, mégis jó szolgálatot tesz azoknak, akik e korszak magyar szóanyagának a latin mintákkal való összefüggéseire kíváncsiak.

Az értekezés, bár csak szemelvény egy kézirat nagyobb anyagból s pusztán előtanulmány egy átfogó, rendszeres, nagyobb munkához, mégis számos ponton előbbre viszi ismereteinket. A szerző módszerét — főleg a nemzetközi összefüggések felderítésének irányában — fejleszteni kell majd, ám erre a munka későbbi során lesz még bőven alkalom.

BALÁZS JÁNOS

A Magyar Nyelv XXVI—L. évfolyamának Mutatója

A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából szerkesztette JUHÁSZ JENŐ.
Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. VII+576 l.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya 1954 elején MIKESY SÁNDORT bízta meg a Mutató elkészítésével. MIKESY a „tartalom” elkészítése után munkáját gátló körülmények miatt lemondott megbízatásáról. A választmány ezért 1955-ben JUHÁSZ JENŐT kérte fel a munka folytatására. JUHÁSZ összegyűjtötte a Tárgymutató

és a Szómutató anyagát, s az egész Mutatót összeállította. Ezzel „A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója” (Bp. 1931), a „Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez” (Bp. 1955) című művei után immár a harmadik folyóirat-mutatót adja JUHÁSZ a nyelvészek kezébe. E harmadik mutató lektorai DEME LÁSZLÓ és MIKESY SÁNDOR, technikai szerkesztője pedig MIKESY SÁNDOR volt.

Az első Mutató mintegy három évig (1928—30) dolgozott JUHÁSZ, a másodikon kb. 20 évig (1932—52), a harmadiknak tárgy- és szómutatóján ismét mintegy három évig (1955—7). E több, mint negyedszázados bibliográfiai munkássága alatt technikája fejlődött, szempontjai tisztultak, így Mutatói egyre használhatóbbá váltak.

A Mutató, főleg a tárgy- és szómutató készítésének technikájáról, a cédulázásnak és a kézirat megszerkesztésének módjáról JUHÁSZ maga számolt be egyik cikkében. (A folyóirat-mutatók készítésének módszere: MNY. LIII [1957] 535—40). Ebben részletesen ismerteti, hogyan vetítette cédulákra az adatokat kötetek és lapszámok szerint, hogyan ellenőrizte az adatokat, a kötet- és lapszámok kiírásának pontosságát, milyen figyelmeztető, rendező rövidítéseket alkalmazott, hogyan alakította ki a cédulákról a kéziratot. Ebben a cikkében arról is beszámol, hogy a nyomdai korrektúrát nem a gépelt kéziratról, hanem céduláiról ellenőrizte, hogy a gépelés esetleges hibáit kiküszöbölhesse. Kiemeli, hogy „Ha egy szerző valamilyen adatról lényegeset, a további kutatás szempontjából fontosat mondott, valamilyen nyelvtani alaknak vagy szónak eredetét megfejtette”, céduláin piros keresztrel, a legépeltek kéziratban a lapszám áthúzásával jelölte. Ezeket az adatokat a Mutatóban a lapszámok *dőlt* szedése jelöli. Ezzel az értékelő kiemeléssel csak ebben a harmadik Mutatóban találkozunk. Az értékelés természetesen nem jelentheti a későbbi tudományos kutatás megkötését, de annyit mindenesetre jelenthet a kezdő vagy a kevésbé tájékozott kutató számára, hogy az így kiemelt cikkeket, tanulmányokat különösen figyelme méltassa. Aki tudománytörténeti kérdésekkel foglalkozik, az gyakran tapasztalja, hogy egy-egy gondolat felbukkanásának vagy módosulásának megállapításához sokszor csak több, néha éppen számos irodalmi utalás összehasonlításával juthat el. A *dőlt* szedéssel való kiemelés tehát — ha JUHÁSZ kellő, tárgyilagossággal járt el — előnyösen hathat a további kutatásra. Nem szabad azonban azt hinnie a Mutató használatának, hogy a Mutatóban *dőlt* szedéssel ki nem emelt lapszámokon nem található fontos tudománytörténeti megállapítást. Hiszen a nyelvtudomány egész területét a Mutató készítője nem értékelhette egyforma jártassággal. Viszont tudománytörténeti szempontból hasznos lett volna kiemelni azokat a cikkeket, tanulmányokat, amelyek egy-egy kérdés vagy gondolat tudománytörténeti vagy nemzetközi hátterű fejtegetését nyújtják. Ezeket pl. ritkított lapszámokkal közölhette volna. Ebben az esetben a tudománytörténetileg is fontos, a kérdés történetét is tartalmazó cikkek, tanulmányok lapszámát ritkított *dőlt* számjegyekkel közölhette volna.

Nem számolt be JUHÁSZ idézett cikkében arról, melyek szempontok szerint döntött abban a kérdésben, vajon valamely adat, valamely nyelvtudományi fogalom vagy műszó, amely a feldolgozott cikkekben, tanulmányban előfordul, belekerüljön-e a Mutatóba, vagy ne.

Az adatok kijegyzését ugyanis válogatással végezte. Az egyes cikkeknek nem minden adatát, fogalmát, műszavát, az ott idézett szerzők közül nem mindegyiknek a nevét cédulázta ki, hanem csak azokat, amelyeket valamely szempontból fontosnak tartott. Így pl. GOMBOCZ-nak „Funkcionális nyelvszemlélet” (MNY. XXX, 1—7) című cikkére a következő címszavak és címnevek alatt hivatkozik: beszéd (56), fonéma (73), fonetika (114), funkcionális nyelvszemlélet (77), „hangtan, fonetika” (114), jelentés-funkció (127), jelentésvaltozás (127), mondatlan (155), nyelv (175), nyelvszemlélet (177), összetételek (183), szó szerkezet (207), tulajdonnév (230); BROENDAL (58), JESPERSEN (128), LAZICZIUS GY. (144), SAUSSURE (191), SETÄLÄ (192), WUNDT (228). De nem szerepelnek a Mutatóban a GOMBOCZ cikkében említett fogalmak, műszavak és szerzők közül ezek: anorganikus [összetételek] (MNY. XXX, 6), átmeneti szókatégoriák (6), azonosítás (4—5), beszédhang (2), connotatív (4), egyszerű szók (6), elhomályosult összetétel (6), funkciótörténet (5), hágai nyelvészeti kongresszus (3), hangjel (3, 5), hangkép (3), identifikáció (4—5), igenlő kifejezések [ből lett összetétel] (6), jelentés (3), jelölő (3), jelölt (3), köznévi (4), lélektani hang (2), lélektani hangtan (2), mondatpótló [ből lett összetétel] (6), nomen connotativum (4), nyelvészeti kongresszus (3), organikus [összetételek] (6), simplex [egyszerű szó] (6), syntagma-tag (5), szintaktikai alaktan (5), szintaktikai jelentés (5), szójel (3, 5), szótan (3), tagadó kifejezés [ből lett összetétel] (6); BAUDOIN de COURTENAY (2), BENNI (2), BERTELZEN (4), DELACROIX (1), GOMBOCZ (1, 2, 3, 4, 5), MARTY (5), MATHESIUS (2), SCHUCHARDT H. (1—2), SIMONYI Zs. (4), SOMMERFELT (1), STUART MILL (4), ULASZYN (2).

Az adatok kiválasztásában tehát nem törekedett teljességre. Főleg olyan műszavak, fogalmak adatait vette figyelembe, amelyek pusztá előfordulásukon kívül az illető tanulmánnyal valamilyen (pl. rendszerbeli, történeti) összefüggésben szerepelnek, s olyan szerzők nevét cédulázta ki, akiket elméleti, történeti fejtegetéssel kapcsolatban idéz, vagy akikkel vitatkozik a cikkíró. A felvett adatok tehát így is alkalmasak arra, hogy a folyóiratban megjelent cikkek, tanulmányok jelentős eredményeit általában helyesen képviseljék.

Különösen nagy gonddal dolgozta fel JUHÁSZ a nyelv „anyagára” vonatkozó bibliográfiai adatokat: a hangok és hangcsoportok leírására és történetére vonatkozó, a képzőket, jeleket, ragokat, és a szavakat magyarázó irodalom adatait.

A Mutató első része, a MIKESY SÁNDORTól összeállított **Tartalom** (1–50), a szerzők neve, betűjegyve vagy álneve szerint közli a cikkeket. A név, betűjegy, álnev általában abban az alakban szerepel címnévként, amelyben a cikk alatt található, de „néhány jelentéktelen vagy idejétmúlt ragaszték” (pl. †, gróf, vitéz, Sch. P.) elhagyásával (de 11: „† Gergely Béla”). A név előtti betű a betűrend szempontjából figyelmen kívül hagyandó, tehát pl. P. KOMONDOR ANDRÁST nem a P, hanem a K betűs nevek közt kell keresni. Az asszonyok leánynevükön szerepelnek, tehát pl. N. (NÉMETHNÉ) SEBESTYÉN IRÉN nem az N, hanem az S betűs nevek közt található „Sebestyén Irén” alakban.

Névváltoztatás, betűjegyek, álnevek esetén egy-egy szerző annyi címnév alatt szerepel a tartalomjegyzékben, ahányféleképp a cikkek alatt szerepel a neve, pl. BÁRCZI GÉZA cikkei „Bárczi Géza” és „B. G.” alatt, ELEKFI LÁSZLÓ cikkei „G. Eckerdt László” és „Elekfi László” alatt; GÁLDI LÁSZLÓÉI „Gáldi László” és „Göbl László” alatt; MELICH JÁNOSÉI „Melich János” és „M. J.” alatt; MIKESY SÁNDORÉI „Mikesy Sándor” és „M. S.” alatt; NAGY JÓZSEF BÉLÁÉI „Nagy József Béla” és „N. J. B.” alatt; PAIS DEZSÓÉI „Pais Dezsó”, „B. K.”, „P.”, „P. D.”, „P. Komondor András” és „P. K. A.” alatt; SÁGI ISTVÁNÉI „Sági István” és „S. I.” alatt; TAMÁS LAJOSÉI „Tamás Lajos” és „Treml Lajos” alatt; TOLNAI VILMOSÉI „Tolnai Vilmos” és „T. V.” alatt; TOMPA JÓZSEFÉI „Techert József”, „T. J.” és „Tomba József” alatt; ZOLNAI GYULÁÉI „Zolnai Gyula” és „Z. Gy.” alatt; ZSIRAI MIKLÓSÉI „Zsirai Miklós” és „Zs. M.” alatt. „Klemm Antal” és „Klemm Imre” címevek alatt sem utal semmi arra, hogy a cikkek szerzője ugyanaz a személy.

A Targymutatóban viszont néhol utalás történik a névváltozatokra, pl. „Tamás (Treml) Lajos” (208), „Treml l. Tamás L.” (219); „Techert J. l. Tompa J.” (208), „Tomba (Techert) J.” (210); „Tömlő Gy. = Zolnai Gy.” (210), „Zolnai Gy. . . . (Tömlő Gy.)” (229).

Helyesebb lett volna a Tartalomjegyzékben is utalni az egyes szerzők neve alatt a névváltozatokra és betűkre, álnevekre, s az egyes névváltozatok, álnevek, betűk alatt visszautalni arra a címnévre, amelyet leggyakrabban használt a szerző, vagy amelyre nevé változtatta. Így egy-egy szerzőnek a folyóiratban megjelent cikkeit az is összegyűjthetné, aki nem ismeri a szerkesztőségi „műhely-titkokat”.

A **Targymutató** (51–230) azt a gyakorlatot fejleszti tovább, amelyet JUHÁSZ az előző Mutatók összeállításában is követett: egyes hangokat, betűket, hang- és betűkapcsolatokat, nyelvtudományi műszókat, és nyelvtudomány segédtudományainak egyes műszavait tartalmazó címszavak, egyes nyelvészek, írók, művek, intézmények neveit tartalmazó címevek alatt közli az irodalmi adatokat és az utalásokat, s tág teret biztosít az összefoglaló címszavaknak, mint pl. „hangok és hangcsoportok tört. (magyar)” [az első Mutatóban a megfelelő rész még „hangváltozások” címszó alatt]; „igeképzők”; „igeragozás” stb. Néhol e harmadik Mutató nagyobb egységet foglal össze, pl. „földrajzi nevek” címszó alatt a (magyar) dűlőnevek, „helynevek (falu-, vár-, városnevek)” együtt található, az első Mutatóban az erdő-, folyó-, helynevek még külön-külön címszó alatt találhatók. Másrok pedig e harmadik Mutató részletezőbb, az első foglal össze nagyobb egységet. Pl. a finnugor népek és nyelvek adatai az első Mutatóban még együtt vannak a „finnugor” címszó alatt, a harmadik Mutatóban már a „finnugor népek és nyelvek” címszó csak az egész finnugorságra vagy több finnugor népre és nyelvre vonatkozó irodalmi adatokat foglalja össze, az egyes finnugor népekre és nyelvekre vonatkozó irodalmi adatokat az illető nép és nyelv címszava alatt találhatók. Ez az utóbbi megoldás a NyK. Mutatójának gyakorlatát követi, és a nyelvi anyag sajátos természetéhez (vö. NyK. LVII, 323), az irodalmi adatok nagy számához jobban alkalmazkodik.

Az általános nyelvészeti, nyelvelméleti és magyar nyelvészeti fogalmak nevét, műszavát és irodalmi adatait a Targymutató a betűrendes részben tárgyalja, pl. „alaktan (morfológia)”, „descendens nyelvvizsgálat”, „diachronikus nyelvészélet”. Az egyes nyelvek, nyelvcsoportok kutatásával kapcsolatos irodalmi adatokat az illető nyelv, nyelvcsoport összefoglaló címszava alatt közli

rendszerint + jellel bevezetett alcímszavak alatt, pl. „finn nép és nyelv” címszó alatt „+ birt. szr.-ok... [új sorban:] + elvonás... [új sorban] + etym. szótár...” De ilyenkor a műszó betűrendi helyén utal a Mutató az illető nép és nyelv összefoglaló cikkére, pl. „birtokos személyragok... l. még..., finn...”, „elvonás... l. még: finn, ...”, „etymológiai szótár: l. finn, ...”. Az utalások bőséges alkalmazása nagyban megkönnyíti a Mutató használatát.

Segíti a Tárgymutató használatát az is, hogy a z élőfejjben ki van emelve az a címszó vagy címnév, amellyel kezdődik az illető lap. Pl. 52: *Acephalus-kódex*, 53: *Almásy György*, 54: *arab* azt jelenti, hogy az 52. lapon az „*Acephalus-kódex*” címszótól (ezt is beleértve) az „*Almásy György*” címszót közvetlenül megelőző „állítmányi ige” címszóig bezárólag levő címszavak, címnevek irodalmát és utalásait találjuk, az 53. lapon az „*Almásy Gy.*” címnév és az 54. lapra is átnyúló „*arab*” címszó közé eső címszavak, címnevek irodalmát és utalásait, az 54. lapon az 53. lapról átnyúló „*arab*” címszó és a „*B hangértéke*” címszó közé eső címszavak, címnevek adatait. Ez az újítás a Magyar Nyelv I—XXV. és a Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötetéhez készített mutatók megfelelő részében még nincs meg: az élőfejjben kiemelt címszó vagy címnév közlésében mindössze ennyi hiba van: 82: *hajós-szók* helyesen: *Hajnal I.*; 228: *nő hangértéke* helyesen: *ő hangértéke*. Az élőfejjben való címszókiemelésnek azonban nem a legfejlettebb változatát találjuk a Mutatóban: használhatóbb lenne a Tárgymutató, ha nemcsak az első, ill. az előző hangról átnyúló, hanem ezen kívül az utolsó (helyenként a következő lapra átnyúló) címszavakat, ill. címneveket is közölné a Mutató. Olyankor pedig, amikor a címszó több lapon át ugyanaz, célszerűbb lett volna az egyes lapokon szereplő alcímszavak, részletek első és utolsó adatát közölni az élőfejjben, mert az ilyen címszavak anyagában való eligazodás jobban megkönnyíti a segítő részletezést, mint a rövid címszó vagy címnév. Ilyen két vagy több lapra terjedő címszavak pl. „finn nép és nyelv” (68—70), „finnugor népek és nyelvek” (70—2), „földrajzi nevek” (73—4), „francia. (ófrancia és vallon) nép és nyelv” (74—7) stb. Különösen kívánatos lenne a 31 lapnál nagyobb terjedelmű „hangok és hangcsoportok tört. (magyar)” címmegjelölés további részletezése az élőfejjben, mert itt háromszor kezdődik újra a részletek betűrendje, mivel külön csoportba foglalva következnek a szóelejiek (82—7), szóbelsejiek (87—104) és a szóvégiek (104—14). Hogy e rész anyagában való tájékozódás a közölt megoldás szerint nem a legerősebb, arról a kutatók nagy része személyesen fog meggyőződni a részletkutatás során, hacsak maga nem pótolja a tájékoztató részletek kiemelését az egyes lapok élőfejjén.

A Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötete Mutatójának ismertetésekor (NyK. LVII [1955] 322) már rámutattam arra, hogy az összefoglaló nagy cikkek helyett helyesebb lett volna a részletkutatások gyakoriságára és az összefoglaló monográfiák ritka voltára való tekintettel az irodalmi utalásokat inkább a részleteknél közölni a s az összefoglalásokat utalásokkal megoldani. Ebben a Mutatóban is kelleténél több az irodalmi utalásokat együtt közlő összefoglaló cikk, így különösen a hangok és hangcsoportok történetét, a jövevényszókat, a névszóképzőket tárgyaló cikkekben. De ez a Mutató abban mégis haladást jelent a régihez viszonyítva, hogy ebben több az összefoglaló utaló címszó, amely a részletek alatt közölt irodalmi adatok összefoglalására csak utalásokat ad. Ilyen összefoglaló utaló címszó pl. „csoportnyelvek” (62), „népek és nyelvek” (162—3), „néphagyományok” (163), „szócsoporthoz” (205—6). Másutt a címszó egyesíti az irodalmi adatokat közlő részt és az utalásokat, pl. „népnyelv” (264—5: itt az elvi, módszertani vonatkozású irodalmi adatok után közli az egyes vidékek, helységek népnyelvére, nyelvjárására vonatkozó utalásokat), „nyelvmelék” (176—7).

A Magyar Nyelv I—XXV. kötetének Mutatójában még külön főrész volt a „Népnyelvi Mutató”. A mostaniban a megfelelő anyag a Tárgymutatóba van beolvasztva, részint a népnyelv, részint a nyelvjárások címszó alatt, részint pedig az egyes vidékek, tájak, vármegyék, városok, községek címnéve alatt részletezve. Az újabb eljárás a Mutató szempontjából elvszerűbb. Az utalások, főleg a „népnyelv” címszó utaló nevei, megkönnyítik az irodalom egybeállítását.

Az összefoglaló utaló címszók tartalmának összeállítására még itt sem eléggé elvszerű. Itt sem ritka az olyan felesleges utalás, amely csak arra való, hogy harmadik helyre utasítsa a keresőt; néha pedig fontos utalás kimaradt az ilyen összefoglaló cikkekből, ugyanúgy, mint az NyK. Mutatójából (vö. NyK. LVII, 323).

A „szócsoporthoz” összefoglaló utaló címszó pl. egész sereg címszóra utal. Ez az összefoglaló utaló címszó valóban sok fáradságtól kíméli meg azt a kutatót, aki e „szócsoporthoz” (főleg az ugyanazon fogalomkörbe tartozó szócsoporthoz) irodalmát akarja összeállítani a Mutató alapján. De a szerző néha szem elől téveszti az efféle összefoglaló

utaló címszavak gyakorlati jelentőségét. Ezeknek ugyanis az a céljuk, hogy minden olyan címszóra utaljanak, amely a kérdés irodalmának összeállítását szolgálja, viszont csak olyan címszóra utaljanak, amely alatt az irodalmi utalások találhatóak. A Mutatóban tárgyalt fogalomkörre utaló címszavak közül nem utal pl. a „szócsoportok” összefoglaló utaló címszó a következőkre: becéző nevek (56); foglalkozásnevek (73); népnevek (164); solymásmadárnevek (293), ünnepnevek (223); nem utal a „szócsoportok” címszó a szófaji kategóriák szempontjából vett szócsoportokra vagy a fogalomkörileg is egységes szócsoportot alkotó szófaji kategóriákra sem, mint pl. számnevek (195), továbbá ilyenekre, mint névmások (165), indulatszók (124), kötőszók (138), névutó[k] (174).

Felesleges viszont az összefoglaló utaló címszóban olyan címszóra utalni, amely alatt irodalmat nem talál a kereső, csak másik címszóra való utalást. Tehát pl. felesleges a „szócsoportok” címszó alatt a következő utalás: „családi nevek”, mert ott csak ez áll: „családi nevek l. rokonságnevek a.” (60), s ez úgyszólván szerepel a „szócsoportok” címszó alatt is; ugyanilyen okból felesleges utalások még: felszíni formák nevei (a „tér-színi formák [nevei]”-re utal: 68), háziállatnevek (az „állatnevek”-re utal: 115), ruhanévek (a „viseletnevek”-re utal: 191, bár a „török” összefoglaló címszó alatt ismét „ruhanévek (viseletnevek)” alakban szerepel: 217); süteménynevek, térszótnevek (mindkettő az „ételnevek”-re utal: 194, 209), vezetéknévek (a „családnevek”-re utal: 224).

Egyes esetekben pedig nem szabatos az összefoglaló utaló címszó után ez az utasítás: „l. címszavaik alatt”. Így pl. a „szócsoportok” címszó alatt a „divatszavak (francia)” utalást nem úgy kell értenünk, hogy a „divatszavak” címszó „francia” alcsoportjában találjuk a kérdés irodalmát, hanem úgy, hogy a „francia” címszónak „+ divatszavak” alcsoportjában vagy „al-címszava” alatt (74); a „divatszavak” címszó alatt pedig csak ezt a visszautalást találjuk, „l. szócsoportok a.”! Tehát: „szócsoportok” alól „divatszavak” címszóra utasít a Mutató, innen pedig a „szócsoportok” címszóra, ahonnan kiindultunk, nem pedig a „francia” címszónak „+ divatszavak” alcímszavához, ahol a kötet- és lapszám található! Hasonlóan megtévesztő utalás a „szócsoportok” összefoglaló utaló címszó alatt: halnevek.

Némely esetben az utalás nyelvi alakja nem szabatos. Pl. a „szócsoportok” címszó „rangok nevei” (205) utalása szabatosan: „rangnevek” (187); „színházi nevek” (206), szabatosan: „színházi szók” (198); „totemisztikus nevek” (206), szabatosan: „totemisztikus névadás” (210); „udvariasság szavai” (206) helyett a megfelelő helyen „udvariasság nyelve” (221), „üdvözlések szavai” (206) helyett „üdvözlések” (223), „ürmértékek nevei” (206) helyett pedig „ürmértékek” (223) címszó található.

Ha olyan „címszó”-ra utal a Mutató az összefoglaló utaló címszó alatt, amely nyelvenként, nyelvcsaládonként külön-külön csoportosítva adja a kötet- és lapszámot, akkor az utalásban gyakran az a nyelv vagy nyelvcsalád is szerepel, amelynek összefoglaló címszava alatt az irodalmi adatok kötet- és lapszáma található, pl. a „divatszavak (francia)” utalás azt jelenti, hogy a kötet- és lapszámot a „francia” összefoglaló címszó „+ divatszavak” alcímszava alatt kell keresnünk; a „medveműszók (vogul)” pedig: azt, hogy a „vogul (manysi) nép és nyelv” címszó „+ medveműszók” alcímszava alatt találjuk a kötet- és lapszámot. De az efféle zárójeles útbaigazítás sem következetes. Ahol pl. a „magyar” szó szerepel a zárójelben, a kötet- és lapszámot nem a „magyar nyelv” összefoglaló címszó alatt kell keresnünk, hanem az illető szócsoport címszava alatt. Tehát az „állatnevek (magyar, mongol, osztják, ugor, vogul)” utalás azt jelenti, hogy a magyar állatneveket az „állatnevek” címszó alatt, a többit pedig a „mongol”, „osztják”, „ugor” és „vogul” címszavak „+ állatnevek” alcímszava alatt kell keresnünk. Sok utalás pedig egyáltalán nem tartalmazza a „szócsoportok” összefoglaló utaló címszó alatt azoknak a nyelveknek, nyelvcsaládoknak felsorolását, amelyeknek alcímszavai közt az illető szócsoporthoz vonatkozó kötet- és lapszámok találhatóak. Hiányzik pl. : „család- (vezeték-) nevek” utalás mellől a „magyar, francia, görög, latin, német, szláv [cseh, szlovák]” felsorolás; ugyanígy hiányzik a kiegészítés a következő esetben is: ételnevek (magyar, szláv [szerb]); földrajzi nevek (magyar, német, II. román, szláv [lengyel, rutén]); gúnynevek (magyar, héber); hangfestő szók (magyar, II. román) hangutánzó szók (magyar, finn, lapp, szláv); keresztnevek (magyar, francia); napszakok nevei (magyar, osztják, ugor, vogul); növénynevek (magyar, arab, finn, francia, ind, mongol, német; szláv, török); pénznevek (magyar, szláv [cseh]); rokonságnevek (magyar, finnugor, szláv, ugor); személynevek (magyar, etruszk, francia, germán, héber, ind, izraelita, latin, mordvin; német, osztják, szamojéd [nőnevek], szláv [horvát: dalmát; lengyel, rutén, szerb]; török [kabar, kun]; trák [illir]); színnevek (magyar, francia, indoeurópai, német, török); táncnevek (magyar, német); természeti jelenségek [tünemények] nevei (magyar, finnugor); térszíni formák nevei (magyar, szláv); tulajdon-

nevek (magyar, görög); totemisztikus nevek [névadás] (magyar, török); viseletnevek (magyar, szláv, török [oszmáni: + ruhanévek]). Ebben a felsorolásban a „magyar” azt jelenti, hogy a felsorolt nyelveken kívül az illető szócsoport betűrendi helyén is vannak irodalmi adatok a szócsoport magyar, esetleg általános vonatkozásainak irodalmát képviselő kötet- és lapszámok. Kimaradt a nyelvek felsorolásából a „halnevek (mandzsu, tunguz, uráli)” utalásban a „szamojéd”.

Néhány kiegészítés a Tárgymutatóhoz a GOMBOCZ cikkéből idézettek kivül: „alaktan”-hoz: ~ i egyszerűsödés L, 347; alany l. mondat; alapjelentés L, 342. állathivogató az állat hangját utánzó szóból XXXIX, 220; állítmány l. mondat; „dunántúli”-hoz: ~ nyj. XXXV, 306; előadásmód szerepe a szinonimák kiválasztásában XXXVI, 130; „gyermeknyelv”-hez (81): l. még: dajkanyelv; „jelentéstan”-hoz „~ hely a nyelvtan rendszerében...” XXXVI, 131; „jelentésváltozás”-hoz: ~ ok osztályozás XXXVI, 130; jelző l. mondat, népnyelvi ~ k; Juhász J.-hoz: XXVIII, 185; „katonai”-hoz (135): l. még: „...tüzérségi szavak tört.”; Magyar Nyelv I—XXV. kötet Mutatój XXVIII, 185; szóismétlés XXXV, 239; szótagismétlés XXXIX, 219—20; tárgy l. mondat.

A Szómutatók (231—573) három nagy csoportban közlik az egyes nyelvek tárgyalta szavainak irodalmát: uráli nyelvek, altaji nyelvek (a legerjedtebb, nagyrészt földrajzi szempontú csoportosításban); egyéb nyelvek (a nyelvek nevének betűrendje szerint). Ebben is az NyK. Mutatóját követi.

Legterjedelmesebb a magyar szómutató (230—403). Ebben azok a szavak szerepelnek, amelyeket valamilyen szempontból magyaráznak a szerzők. Nem szerepelnek a szómutatóban azok a szavak, amelyek a hangtani és mondattani fejtegetésekben megjegyzés nélkül, példaképpen szerepelnek, valamint azok a régi nyelvi és népnyelvi adatok sem, melyeket csupán adalékuul közöltek a szerzők, minden magyarázat nélküli. A köznyelvi és népnyelvi, valamint a nem eredeti írásmód szerint közölt régi nyelvi adatokat álló betűvel, az eredeti írásmód szerint közölt régi nyelvi (többféleképpen olvasható, vagy több szóval azonosítható) szavakat dőlt betűvel közli a magyar szómutató.

„Magyar” szóként olyan szót vett fel JUHÁSZ a magyar szómutatóba, amelyet a szerző valamely alakban magyar szóként tárgyal, de nincs tekintettel azokra az idegen és meghonosult szavakra, amelyeknek eredetéről úgy nyilatkozik a szerző, hogy csak idegen etimonjukat vagy végső forrásukat nevezi meg, mint pl. *bojkott* (XXXII, 248), *gobelin* (uo.), *guillotine* (uo.), *havelok* (uo.), *makadám* (uo.), *manzárd* (uo.), *nikotin* (uo.), *piké* (i. h. 249), *priznic* (uo. 248), *raglán* (uo.), *röntgen* (uo.), *srappel* (i. h. 249), *szendvics* (uo. 248), *sziluett* (uo.).

Az uráli és az altaji nyelvek szómutatója mindazokat a szókat tartalmazza, amelyekhez a szerzők az idézett helyen magyarázatot fűznek s amelyeket magyar vagy valamely rokon nyelvi szó megfelelőjeként csupán megemlítenek.

Egyéb (nem uráli és nem altaji) nyelvek szómutatójában csak azok a szavak szerepelnek, amelyeket magyaráz az illető szerző az idézett helyen.

A mű egészben véve kétségtelenül nélkülözhetetlen segédeszköz lesz minden nyelvésznek, aki nyelvünk kérdéseivel vagy a magyar nyelvtudomány történetével foglalkozik, s nem egy kérdésben hasznos segítője lesz néhány más nyelv kutatójának is.

KELEMEN JÓZSEF

Finnugor tanulmányok Lengyelországban

I. A hosszú ideig idegen uralom alatt levő Lengyelországban sok körülmény hátráltatta a filológiai tanulmányok, köztük természetesen a finnugor tanulmányok fejlődését is. Még a Lengyelország 1772. évi felosztása előtt, a vityebszki kormányzáság, területén a Lucyna tartományban élő észt és lív kisebbségek nyelvével is keveset törődtek. Ezekről a nyelvekről mindössze egy tanulmány jelent meg a régi krakkói Tudományos Akadémia Lengyel Enciklopédiájában H. OJANSUU finn tudós tollából¹ (Encyklopedia

¹ Vö. még KATONA L., Achtzig Märchen der Ljutziner Esten: KSz. I. (1900).

Polska, III. kötet, A lengyel nyelv és története, Krakó 1915, 445—8 l.). A magyar eredetű szavak kutatása is (pl. ALEKSANDER BRÜCKNERnek a lengyel nyelv történetéről írt munkáiban) inkább általánosságokra korlátozódott és nem támaszkodott a magyar nyelv alapos ismeretére. A XX. század elején azután a lengyel nyelvészek felvetették egy elméletet, amely egyes lengyel nyelvjárások spiránsainak és affrikááiának palatalizálódását finnugor szubsztrátum hatásával magyarázta. JAN BAUDOIN DE COURTENAY volt az első, aki ezt az elméletet képviselte (1902). 1910-ben pedig egy másik lengyel nyelvész, JAN ROZWADOWSKI a nyugati szláv országok néhány folyónevét is finn eredetűnek magyarázta, sőt ezenkívül még néhány köznevet, pl. a lengyel *kobieta* 'nő' szót is innét származtatta.²

A két világháború között, a független lengyel állam fennállása ellenére, a helyzet nem javult meg. A tudományok fejlődésének feltételei nem voltak kedvezők. A bennünket érdeklő kutatások néhány, a magyar irodalomról, valamint a lengyel—magyar kulturális kapcsolatokról szóló tanulmányra korlátozódtak. Csak közvetlenül a második világháborút megelőző években lendült fel a finnugor nyelvek tanulmányozása. Ezekben az években ugyanis néhány fiatal lengyel nyelvész külföldre küldtek, hogy finnugor nyelvészeti ismereteiket gyarapítsák. E tanulmányutak eredményeként két munka is megjelent, az egyik WŁADYSŁAW SAWICKI dolgozata magyar nyelven: „Adalékok a vogul személyrag szerepköréhez” (Szeged 1936), a másik — szintén magyar nyelven — CZESŁAW KUDZINOWSKI cikke: „A finn magánhangzórend” (Budapest, 1939). A háború előtt finn és észt lektorátust létesítettek a varsói egyetemen, magyar nyelvi lektorátusok pedig ezekben az években már Varsóban, Krakóban, Poznanban, Lembergben (Lwów) és Vlnóban is működtek. CONSTANTIN RÉGAMBY, indoeurópai nyelvész (jelenleg a lausanne-i egyetemi professzora) Indiának állítólagos „finnugor” nyelveivel foglalkozott, kutatásainak eredményeit francia nyelven közölte a „Polski Biuletyn Orientalistyczny” (Lengyel Orientalisztikai Közlöny) című folyóiratban (Varsó 1939, II. kötet) „Le problème des langues austro-asiatiques et finno-ougriennes dans l'Inde” címmel.

2. A második világháború erősen korlátozta a lengyel tudósok erőfeszítéseit. De a fasiszta iga alól felszabadult országban 1945 után újjászervezték a tudományos életet, s nem feledkeztek meg a finnugor kutatásokról sem. Hála a népi Lengyelország kormányának, a varsói egyetemen 1952-ben magyar filológiai katedrát szerveztek. A tanszéknek az a feladata, hogy magyar nyelvészeket és irodalomtörténészeket képezzen. Szükségesnek mutatkozik azonban, hogy ezt a tanszékét a jövőben finnugor filológiai katedrává alakítsák át. A tanszéken 1957-ben készültek az első nyelvészeti tárgyú szakdolgozatok, pl. CISEWSKA MARIA, Zapózyczenia węgierskie w języku polskim w swietle historii stosunków polska—węgierskich [Magyar jövevényszavak a lengyel nyelvben a magyar—lengyel történeti kapcsolatok fényében] és MROCZKO EUGENIUSZ Z zagadnien specyfiki przekladu z języka węgierskiego na polski [A lengyelről magyarra fordítás sajátosságainak problémáiról]. Utóbbi hallgatónk gyakorlati magyar nyelvkönyvet is kiadott sokszorosításban „Język węgierski dla Polaków” címmel [Magyar nyelv lengyelek számára] a varsói Magyar Kulturális Intézet kiadásában 1955-ben, és készített egy magyar—lengyel társalgási könyvet is (Rozmówki węgierskie, Varsó 1957, Wiedza Powszechna). A magyar filológiai katedrán tudományos kutatómunka is folyik: előkészítés alatt áll egy kötet, amely a XVIII. és XIX. századi magyar—lengyel kulturális kapcsolatokkal foglalkozik. Egy lengyel nyelven írt kétkötetes magyar nyelvtan is megjelent a tanszék egyik tanárának tollából (CSAPLÁROS ISTVÁN, Zarys elementarnej gramatyki języka węgierskiego I, Warszawa 1955, II, Warszawa 1956).³

A magyar eredetű lengyel szavak problémája gyakran foglalkoztatja a lengyel nyelvészeket. Ezzel a kérdéssel első ízben ALFRED ZAREBA foglalkozott a „Węgierskie zapózyczenia w polszczyźnie” [Magyar jövevényszók a lengyel nyelvben] című tanulmányában (Język Polski 1951/3.]. A szerző azokat a hangtani törvényeket vizsgálja, amelyek a magyar eredetű lengyel szavakban érvényesülnek. Ez a munka élénk vitát

² A későbbi években J. CZEKANOWSKI és T. LEHR-SPEAWIŃSKI a szlávok őshazájával foglalkozva gyakran érintették a legrégebb finn—szláv nyelvi kapcsolatok problémáját.

³ A magyar filológiai tanszék munkájáról tájékoztat J. SOBOLIEWSKI cikke „A varsói egyetem magyar tanszékének munkájáról”: Délmagyarország (Szeged, 1956. okt. 9) és J. REYCHMAN cikke „Lengyel egyetemi előadók és egyetemi hallgatók 1956. évi magyarországi tartózkodásáról” (lengyelül) a Życie Szkoly Wyzszej 1957. 2. számának 6—9. lapjain.

váltott ki, vö. pl. JAN REYCHMAN néhány közleményét: W sprawie zapożyczeń węgierskich w polszczyźnie [A lengyel nyelv magyar jövevényszavainak kérdéséről] és EUGENIUSZ ŚLUSZKIEWICZ cikkét „Na marginesie węgierskich zapożyczeń” [A magyar jövevény-szók margójára]; mindkét cikk a Język Polski 1951. évi 5. számában jelent meg és új szempontokat vitt az említett kérdés tárgyalásába.

A lengyel nyelv magyar elemein kívül foglalkoztak nyelvészeink néhány magyar szó származásának kérdésével is. E. ŚLUSZKIEWICZ egy kis francia nyelvű tanulmányában „Hongrois *Babér* (laurus) se rattache-t-il à lat. *laurus*?”, amely a Charisteria Thaddæo Sinko (Wrocław 1951, 305–314. l.) jelent meg, a magyar *babér* szó eredetét igyekeztek megállapítani. A Język Polski 1953. évi 5. számában JAN REYCHMAN „Pol. *pałtasz* < węg. *pajtás* < tur. *paytas” című cikkében a magyar *pajtás* szó török eredetét igyekezett kimutatni. Ez a tanulmány kibővített formában megjelent a Magyar Nyelvőr 1954. évfolyamában is. A Język Polski című folyóiratban vita folyt a magyar *csákány* szó eredetéről J. REYCHMAN (aki ezt a szót a török *çaqan*-ból származtatja) és K. MOSZYŃSKI között (Język Polski, 1954 2. és 5. sz.).⁴

A magyar–lengyel kulturális kapcsolatok megerősödésével nőtt a kétnyelvű szótárak szükségége. Egy lengyel–magyar szótár a Lengyel Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia közös kiadványaként nemrég már meg is jelent.

A finnugor nyelvészeti kérdések iránti érdeklődésre mutat, hogy a Lingua Posnaniensis című ismert lengyel nyelvészeti folyóirat közölte EINO NIEMINEN finn tudós több tanulmányát, pl. a Finskie *hirsi* 'belka' (I.F. 1949, I.), továbbá Ein Beitrag der ostslavischen und ostseefinnischen Badeterminologie (LP. IV, 1953) és a Benennung der Sense in den ostseefinnischen Sprachen (LP. V, 1955) című tanulmányát. Az indogermán nyelvek mássalhangzóinak történetével foglalkozva, LUDWIK ZABROCKI lengyel nyelvész „Usilnienie i lenicja w językach indoeuropejskich i ugrofinskich” (Poznan 1951) c. könyvében jelentékeny helyet szentel a finnugor konzonzantizmus egyes jelenségeinek is (210–241. l.).

Néhány lengyel mássalhangzó palatalizálódását („mazurzenie”) — mint említettük — néhányan finn hatással magyarázták. Ezt az elméletet a két világháború között főleg MAŁECKI (1929), 1945 után pedig LEHR-SPLAWIŃSKI (1945), TASZYCKI (1948) és URBAŃCZYK (1952) képviselte. Már régebben is szemben állt velük BRÜCKNER és NITSCH. Újabban HALINA KONIECZNA a „Poradnik Językowy” 1953. évi IX. füzetében „Co to jest mazurzenie” című cikkében igyekszik kimutatni azt, hogy ez a hangtani jelenség nem vezethető vissza semmiféle idegen hatásra, hanem a lengyel nyelv belső fejleménye.

Finnugor szók és lengyel szók között számos hasonlóságra mutat rá KAZIMIERZ MOSZYŃSKI, a kiváló néprajztudós és a szlavista FRANCISZEK ŚLAWSKI szerkesztette új lengyel etimológiai szótárhoz készített adalékaiban, amelyek a Język Polski-ban jelentek meg (pl. a magyar *ház* ~ osztják *χοτ* ~ lengyel *chata* 'kunyhó'). V. KIPARSKI-nak a balti-finnokról és a baltiakról írt munkáiról JAN CZEKANOWSKI antropológus írt beszámolót („Syntetyczne szkice V. Kiparskiego, Finowie nadbaltyccy i Baltowie”), amely a Lud c. folyóiratban jelent meg 1954-ben (XLI. kötet, 183–241. l.).

Az indoeurópai és a finnugor nyelvek közötti kapcsolatok iránt nagy érdeklődés tapasztalható Lengyelországban. Ezt mutatja TADEUSZ POBOŹNIAK krakkói indogermanista munkássága, aki az indoiráni és a finnugor nyelvek közötti kapcsolatokkal foglalkozva 1950-ben a Lengyel Tudományos Akadémia Osztályközleményeiben közölte „Wpływy irańskie w języku węgierskim” [Iráni hatások a magyar nyelvben] c. tanulmányát (Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiejętności, tom LI, 1950, 91–92. l.). Hasonló irányban tevékenykedik, ŁĄCZAK J. a budapesti egyetem lengyel lektora is.

Varsó

JAN REYCHMAN

⁴ E vitával kapcsolatosan l. DÉCSI Gy., A *čakan* ~ *čekan* szó a csehben: PaisEml 664–7.

Vértes Edit „A keleti-osztják névmásragozás” című kandidátusi disszertációjának vitája

A Tudományos Minősítő Bizottság 1958. július 1-én tartotta VÉRTES EDIT fenti című kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját. A bíráló bizottság elnöke BÁRCZI GÉZA akadémikus, titkára B. LŐRINCZY ÉVA, a nyelvészeti tudományok kandidátusa volt, tagjai pedig LAKÓ GYÖRGY levelező tag, KÁLMÁN BÉLA a nyelvészeti tudományok doktora, N. SEBESTYÉN IRÉN, a nyelvészeti tudományok doktora és SZ. KISPÁL MAGDOLNA, a nyelvészeti tudományok kandidátusa. — Az opponensi tisztet FOKOS—FUCHS DÁVID, a nyelvészeti tudományok doktora és HAJDÚ PÉTER, a nyelvészeti tudományok kandidátusa látta el.

Elsőnek FOKOS—FUCHS DÁVID ismertette opponensi véleményét. Mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy kandidátusi dolgozatában VÉRTES EDIT az 1943-ban megjelent „Az osztják személynévmasok” című értekezését egészítette ki több éven át folytatott kutatások alapján. A jelöltnek nagy érdeme, hogy a KARJALAINEN—TOIVONEN és a PAASONEN—DONNER-féle szótárban fellelhető névmási adatokat felkutatta, mind-egyiket gondosan megvizsgálta, és ezek alapján felépítette — amennyire ezt a rendelkezésre álló anyag lehetővé tette — a keleti-osztják névmások ragozásának teljes rendszerét. Minthogy pedig e szorgalmas anyaggyűjtő munkán túl az anyag feldolgozásához, rendszerbe foglalásához szükséges nagy tudás, szigorúan módszeres eljárás és logikus gondolkodás is teljes mértékben megvan VÉRTES EDIT tanulmányában, munkája és munkájának sokágú eredményei értékes gazdagodást jelentenek finnugor nyelvészeti irodalmunk számára.

A disszertáció valamennyi — sajnos nem túlságosan nagy mennyiségű — felkutatható adat figyelembevételével készült. Példaanyagából azonban csak a lényeges, fontos adatokat közli, viszont — az igen gyakori, lépten-nyomon előforduló adatok kivételével — mindenkor valamennyi adatnak a lelőhelyét is megadja. Ez a dokumentáció rendkívül megkönnyíti az ellenőrzést, kiegészítést és a további kutatást.

Nem meglepő, hogy a szótár anyaga a névmásragozás szempontjából hiányos, hiszen a szótárnak nem is volt az a célja, hogy a névmásragozást belőle minden részletében megismerhessük. Az viszont, hogy e hiányosság a jelölt számára olykor lektüzdhetetlen akadállyá, illetőleg hibaforrássá lett, szintén egészen természetes.

Sok esetben válhatott hibaforrássá például az a körülmény, hogy a szótárban egy-egy példamondat nincs lefordítva, sőt olykor még magyarázat sem fűződik hozzá. Ez nem egyszer megnehezítette VÉRTES EDIT számára a mondatok, s következőképpen egyes bennük levő névmási adatok pontos értelmezését, illetőleg értékelését.

Megjegyezve ezután az opponens, hogy ilyen nagy terjedelmű (421 gépelt lapra terjedő) munkában, amely sokszor hiányos vagy félreérthető anyagon épül föl és az első lépést jelenti a kutatásnak ezen a területén, természetszerűen vannak tévedések és vannak olyan magyarázatok, amelyekkel esetleg nem fog mindenki egyetérteni. Bírálata-nak következő részében ilyen természetű, egyes mondatokat, illetőleg egyes névmási alakokat vagy esetleg más természetű részletkérdéseket érintő észrevételeit tette meg, abban a reményben, hogy a szerző a munka kiadása előtt ezeket vagy legalább ezeknek egy részét hasznára tudja majd fordítani.

Hangsúlyozta azonban FOKOS—FUCHS DÁVID, hogy ezek az észrevételek az értekezés lényegét nem érintik. Jelentésének végén újra kiemelte, hogy a disszertáció az osztják nyelvnek, elsősorban a keleti-osztják nyelvjárásoknak névmás- és névszó-ragozásáról új és fontos megállapításokban gazdag összefoglaló képet ad, és hogy eredményeit a jelölt szigorú módszerességgel, nagy körültekintéssel és széleskörű tudással végzett vizsgálódások útján érte el.

Éppen ezért úgy véli, hogy VÉRTES EDIT ezzel a munkájával és eddigi munkásságával mindenképpen érdemessé tette magát a kandidátusi fokozatra.

HAJDÚ PÉTER opponensi jelentésében elsősorban összevetette a megvitatásra kerülő dolgozatot a jelöltnek 1943-ban megjelent bölcsészdoktori értekezésével, amelyre már FOKOS—FUCHS DÁVID is utalt. Megállapította, hogy a kandidátusi disszertáció témája az előző dolgozathoz képest önálló, anyaggyűjtése új, és a két dolgozat feldolgozásának módszere is eltér egymástól.

Szerinte különös értéke VÉRTES EDIT dolgozatának az, hogy feldolgozásának alapjául a legkevésbé ismert, keleti-osztják nyelvjárásokat választotta, amelyeknek nyelvtani leírását mind a mai napig nélkülözzük, s nyomtatásban megjelent szövegek sincsenek segítségünkre megismerésükben. A munka következtetései valójában nem-

csak e választott nyelvjárás csoportot érintik, hanem szerzője a névmásragozás keletkezésére vonatkozólag a többi osztják nyelvjárást is vállatóra fogja.

A vitára bocsátott dolgozat első részében külön-külön tárgyalja a jugáni, a tremjugáni, a vachi és a vaszjugáni névmásrendszereket. E leíró jellegű tárgyalást, amelyben a szerző alaposágáról, jó rendszerező képességéről, erős kritikai érzékéről és jó osztják nyelvi ismereteiről tesz bizonyosságot, második fejezetként a keleti-osztják névszók ragozásának igen érdekes leírása követi, melyben a jelölt több olyan nyelvtani részletre hívja fel a figyelmet, amelyről eddig nem sokat tudtunk. — A harmadik fejezetben összehasonlítja a névszók és a névmások ragozását. Munkájának ez a része valamennyi osztják nyelvjárásra tekintettel van, s lényegében itt találjuk a disszertáció legfontosabb mondanivalóit.

Bár az értekezés szerkezete, a példaanyag rendszerezése ellen nem emelhet kifogást, s a szerzővel a legfontosabb következtetések igazában, illetőleg valószínűségében is egyet ért, úgy véli, hogy a dolgozat egyes tételeivel mégis vitába lehet, sőt opponensi tiszténél fogva vitába kell szállnia.

HAJDÚ PÉTER mindenekelőtt egy látszólag külsőséges, de lényegében a nyelvszemléletet és a módszert is érintő kérdésre hívta fel a figyelmet. A jelöltnek bizonyára fáradságos munkájába került KARJALAINEN és PAASONEN diakritikus jelekkel alaposan megtűzdelt adatait, mondatait esetleg több ízben is leírni, s a diakritikus jeleket a több, mint 400 lapos értekezés szövegébe berajzolni. Szerinte egyszerűbb lett volna az osztják mondatokat a STEINITZTŐL kidolgozott kulcs szerint egyszerűsített formában közölni. Úgy gondolja ugyanis, hogy a túlbonyolult naturalista lejegyzési mód sokszor eltakarja a lényegest s kiemeli a lényegtelent, az egyszerűsített átírás pedig a nyelvi jelenségek helyes megértését is megkönnyítheti.

Megjegyezte HAJDÚ PÉTER, hogy az aprólékos mikrofilológiai munkára, amely a diakritikus jelek pontos és hű átvitelében különösen bőséges teret kapott, általában nagy gondot fordít a szerző. Ezzel az egyébként hasznos módszerrel sok érdekes és fontos részleteredményre jut, néha azonban — véleménye szerint — egy-egy probléma jelentőségét eltülozza. A következőkben az opponens konkrétan rámutatott néhány szerinte ilyennek ítélt részletre.

VÉRTES EDIT kiváló kutatói erényeiről tanúskodik a keleti-osztják nyelvjárás névszóragozását tárgyaló fejezet is, melynek érdeme, hogy elsőnek ad részletesebb, összefüggő képet a nyelvjárások esztragozásáról, s hogy sok érdekes, más nyelvjárásból nem ismert jelenségre mutat rá. Különös figyelmet érdemelnek a *-pa*, *-pá* lativus-ralgal, a *-nam* suffixummal, az instrumentalis-comitativus ragjával kapcsolatos észrevételei, noha ezek közül egyik-másik HAJDÚ PÉTER megítélése szerint még ezek után is alaposabb elemzésre vár. Részletesebben is rámutatott például a V. és Vj. nyelvjárás jelölt accusativusával kapcsolatos problémákra: véleménye szerint az adatok nem vallanak az accusativus rag létezésére. Legjobb esetben egy kialakulóban levő accusativus ragról beszélhetünk.

Érdeklődésre tarthatnak számot a jelöltnek azok a megállapításai, amelyek az osztják névmásrendszerek kialakulására vonatkoznak.

VÉRTES EDITnek az északi-osztják névszóragozás és névmásragozás ősiségéről vallott nézete viszont még közelebbi magyarázatra szorul.

Miután még néhány kisebb részletkérdéshez fűzött megjegyzést, megállapította HAJDÚ PÉTER, hogy a jelölt értekezése az igen hézagosan ismert keleti-osztják nyelvjárások nyelvtanához, elsősorban a névmások és a névszók ragozásához igen jól felhasználható, megbízható és fontos alak- és mondattani adatokat közöl. A leíró jellegű összeállítás módszeres, s a jelölt rendszeres, fegyelmezett gondolkodására vall. A rendszerezésen túlmenően általános és részleteredményei, magyarázatai leleményességére, ötletességére mutatnak. Az értékes dolgozat alapján melegen javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy VÉRTES EDITnek a kandidátusi címet ítélje oda.

HAJDÚ PÉTER opponensi véleményéhez még egy rövid függelékot fűzött. Jelentésének megírása után kapta ugyanis kézhez TYERJOSKINNAK a vachi-osztják iskolások számára írt, ez évben megjelent abécés könyvét. A könyv a keleti-osztjákok új irodalmi nyelvén jelent meg, melynek alapja a vachi nyelvjárás. Már felületes átlapozás alapján is úgy véli, hogy a jelölt — aki eddig még nem juthatott hozzá e könyvhöz — értékes adatokat nyerhet belőle a mai vachi nyelvjárásra vonatkozólag. Miután a megállapítását néhány konkrét jelenség bemutatásával illusztrálta, megjegyezte, hogy ennek a különben kis terjedelmű szöveggyűjteménynek a jelölttől való feldolgozását — noha ez a dolgozat eredményein lényegesen nem igen változtat majd — nagyon célszerűnek találja.

Az opponensi vélemények elhangzása után a hozzászólásokra került sor.

LAKÓ GYÖRGY hozzászólását azoknak a legfontosabb szempontoknak a felsorolásával kezdte; amelyekre a megvédésre kerülő disszertációk elbírálásakor tekintettel szoktunk lenni. Majd megállapította, hogy szerinte VÉRTES EDIT dolgozata e szempontoknak megfelel, hiszen elmélyedő kutatás terméke, amelyben a szerző tudatosan, módszeresen s józan önmérséklettel haladt egy nem nagyon távoli, de épp azért reális cél felé, s ezt el is érte: dolgozatában a jelenleg hozzáférhető anyag alapján a felvetett kérdéseknek megnyugtató megoldását tudta adni.

Már maga az is jelentős érdeme a dolgozatnak, hogy új, eddig szótárakban rejtőzködő anyagot tett hozzáférhetővé a nyelvtudomány számára. — Világos a szerző célkitűzése is: egyrészt gondos leírását, adja a keleti-osztják névmások ragozásának, másrészt összehasonlító nyelvjárástani vizsgálat útján két fontos kérdésre kívánt választ adni:

a) melyek az osztják személyes névmások paradigmájának közös, azaz bizonyára közösosztják esetei, és melyek benne nyelvjárási különfejlődés eredményei;

b) hogyan hatott a személyes névmások ragozására egyéb névszók ragozása. Fejtegetései során a szerző olyan kérdésekkel is foglalkozik, amilyenekkel a korábbi névmástanulmányok részletesen még nem foglalkoztak. S az itt újonnan felmerülő kérdésekre a szerző saját anyaga alapján és saját véleményét kifejtve ad választ, állításait mindig érvekkel támasztva alá.

Ezek után utalt még arra, hogy az első világháború előtt készült finnugor nyelvészeti bölcsészdoktori értekezések közül jónéhányat még ma is fontos forrásmunkaként használunk. Lényegesen kevesebb ilyen akad az első és a második világháború közötti időszakban készültek között, ami leginkább azzal magyarázható, hogy a fiatal kutatók állásviszonyaik, szociális helyzetük miatt ebben az időszakban nem végezhettek eléggé elmélyült munkát. Minthogy azonban napjainkban a tudományos munka lehetőségei ismét megjavultak, úgy véli, hogy megint arra kell törekednünk: a hazai finnugor nyelvészeti disszertációk újonnan feltárt anyag alapján magából az anyagból leszűrhető új eredményeket nyújtsanak. VÉRTES EDIT — nézete szerint — helyes útra tért, amikor dolgozatában a régi magyar disszertációk értékes hagyományait újította fel.

GÁLDI LÁSZLÓ hozzászólásának első részében azt tanácsolta a szerzőnek, hogy a vachi és a vaszjugáni jelölt accusativust érintő kérdésben levélben forduljon BALANGYINHOZ. Jó lenne ugyanis pontosan megtudni, hogy miért nevezi BALANGYIN a szóban forgó esetet объектный падеж-nek az orosz nyelvtani terminológiában szokásos винительный падеж helyett. A disszertációban van ugyan célzás arra, hogy az oroszban a прямое és a косвенное дополнение nem más, mint a francia complément d'objet direct és complément d'objet indirect fordítása; ha azonban ez így volna, ez meglehetősen bonyolulttá tenné a kérdést, mert a complément d'objet indirect datusiv is lehet a franciában, s az oroszban a megfelelő alak egymástól még eltérőbb eseteknek, mondjuk határozóknak a gyűjtőneve lehet. A kérdés egyik ága tehát az lenne, hogy vajon a nyugat-európai objekt szóval alkotott grammatikai terminusok voltak-e BALANGYIN kiinduló pontjai, vagy — s ez lenne a kérdés másik ága — nem a mi tárgyesetünk mintájára alkotott-e egy szőröstől-bőröstől lefordított új orosz grammatikai elnevezést.

A következőkben arra hívta fel a jelölt figyelmét, hogy nem lehetne-e a nyugat-európai szakirodalomban használatos casus indefinitus műszóval (amelyet például HIRT és BENVENISTE is alkalmaz) a Stammform, Grundform terminusok használatában rendet teremteni. A nominativus elnevezés ugyanis — hiába fejtí ki a jelölt téziseiben, hogy az osztjákban ez nem azonos az indoeurópai nominativusszal, hanem csak a casus rectus kívánja jelölni a casus obliquus-szal szemben — mindenképpen zavart okoz; néhány sorral lejjebb ugyanis már azt olvassuk a tézisekben, hogy ez a casus rectus egyaránt lehet alany, tárgy, birtokos stb. kifejezője; kérdés tehát, hogy ezek után lehet-e ez még casus rectus, vagy sem.

Végül arra mutatott rá nyomatékosan: mennyire fontos lenne, hogy VÉRTES EDIT-nek alkalma legyen az osztjásokkal, elsősorban pedig a keleti-osztjásokkal valóban és közvetlenül megismerkedni, s az élő osztják nyelv alapján feljegyzéseket készíteni.

A disszertációt egyébként ő is rendkívül magas teljesítménynek tartja.

Sz. KISZPÁL MAGDOLNA kiemelte a dolgozatnak azt az érdemét, hogy anyagát éppen az eddig legkevésbé ismert osztják nyelvjárástól vette. Rámutatott továbbá arra, hogy az egyes névmásfajták nyelvjárásközi jelentkezésének a bemutatására közölt táblázatok mennyire megkönnyítik az anyagban való tájékozódást, világos képet adva a névmásrendszerekről. Ezek után részletesebben kitért a nem személyre kérdező névmások bizonyos problémáira, amelyekben a szerzővel nem tud egyetérteni. Részletesen elemezte a jugáni és a vachi nem személyre kérdező névmások közt megkérdőjelezve

szereplő *J. kowwas* és *kotta*, valamint a *V. kōti* alakokat, s megállapította, hogy a három alak közül az első 'hosszú' jelentésű melléknév, a másik kettő pedig adverbium; az első tehát föltétlenül, a másik kettő pedig minden valószínűség szerint törlendő a nem személyre vonatkozó és nem adverbiumi névmástövek közül.

Néhány kisebb megjegyzést tett még egyes adatok, illetőleg kifejezések magyarázatával kapcsolatban, hangsúlyozva azonban, hogy e néhány megjegyzés egyáltalában nem csökkenti azt a kedvező benyomást, melyet a dolgozat egészében kelt. A dolgozat tárgya, módszere és eredményei alapján szerinte is a finnugor nyelvészeti irodalom értékes gyarapodását jelenti.

GULYA JÁNOS aspiráns néhány kiegészítő megjegyzést tett egyes felmerült kérdésekkel kapcsolatban. Véleménye szerint nem valószínű, hogy a személyes névmásokban előforduló *-t* accusativusi elem összetartozik az opponensektől is idézett *-t*, *-ta* elemmel. Míg ugyanis a *-t* ragos személynévmási forma bármilyen esetben és bármely igével kapcsolatban előfordulhat, a *-t*, illetőleg *-ta* ragos főnévi accusativus csak bizonyos meghatározott esetekben, TYERJOSKIN szerint mindössze kilenc igével kapcsolatban fordul elő. Azért sem tartja továbbá valószínűnek az összefüggést, mert e *-t* ragos főnévi casusnak nemcsak a magyar tárgyesetéhez nagyon közelálló funkciója van, hanem ezenkívül van bizonyos partitivusi és locativusi jelentése is.

Elmondotta továbbá, hogy anyaggyűjtés közben VÉRTES ÉDITTEL ellentétben az esetragok közé a már szóba került *-pa*, *-pā* elemet is felvette. Úgy véli ugyanis, hogy a *-pa*, *-pā* elemnek bizonyos önálló, a lativusi *-a*, *-ā* ragétól eltérő funkciója van. Például illusztrálta a kétféle formáns funkciókülönbséget: *yonta* 'bemegek az erdőbe', *yontpa* 'megyek az erdő felé, az erdő irányába'.

Úgy értelmezte VÉRTES ÉDIT nézetét, hogy ő a *-pa*, *-pā* alakot egyfelől az *-a*, *-ā* lativusnak, másfelől a *-p* + redukált magánhangzóból álló nyomatékosított elemnek a keveredéséből származtatja. Ezzel kapcsolatban a keleti-osztjåkban nagy gyakoriságban előforduló nyomatékosított elemekről, közelebbről a célhatározói funkciót hordozó *-t*, *-ta* [-*ti*] nyomatékosító partikulárról szólt.

Ezután a felszólaló annak a gyanújának adott kifejezést, hogy BALANGYIN az *объектный падеж* terminust alighanem azért hozta létre, mert ennek a meghonosításával a magyar tárgyragot a vachi *-t* raggal akarta kapcsolatba hozni. Megjegyezte még, hogy BALANGYIN táblázata és munkájának többi része is meglehetősen a Szovjet Akadémia orosz nyelvtanának rendszerezését követi, úgyhogy például TYERJOSKIN a vachi nyelvjárás első tudományos nyelvtanának az összeállításakor mellőzte BALANGYIN nézetét, s mindössze egyetlen megjegyzést szánt rá.

Válaszában VÉRTES ÉDIT megköszönte az opponensek odaadó munkáját, amelyet dolgozatának bírálására fordítottak, s amellyel értékes segítséget nyújtottak neki dolgozatának végleges kialakításához. Ezután elsősorban az egész munkát s az alkalmazott módszert érintő ellenvetésekre válaszolt.

Elmondotta, hogy a fonetikus—fonematikus átírás kérdésében maga is úgy vélekedik, mint HAJDÚ PÉTER. Szerinte is nagy hiba, hogy — mint STEINITZ (*Gesch Ostj. Vok.* 5) mondotta — a diakritikus jelek megszámlálhatatlanul sok fájától nem látni fontosabb jelenségek — a STEINITZ idézte példa szerint a magánhangzóilleszkedés — erdejét. Ennek ellenére sem egyszerűsítette mások hangjelölését, mivel — szerinte — még nem ismerjük eléggé a keleti-osztjåk nyelvjárásokat, s az eddig kiadott anyag sincs még eléggé feldolgozva ahhoz, hogy a hangjelölés fonematikus egyszerűsítését kellő felelősséggel elvégezhessük. KARJALAINEN hangjelölésének egyszerűsítésére valóban szükség van, de szerinte csak minden egyes osztjåk nyelvjárás fonémaállományának és nyelvtani rendszerének monografikus vizsgálata után lehet majd KARJALAINEN—TOIVONEN példamondatait következetesen és kizárólagosan egyszerűsített átírásban idézni. E munka elvégzéséhez már dolgozatában igyekezett néhány adalékot szolgáltatni.

Ezek után választott az opponensektől felvetett fontosabb részletkérdésekre.

A V.—Vj. névszói accusativust illetően (amelyet csak némi fenntartással nevezett így!) — úgy látja — egy véleményen van HAJDÚ PÉTERREL. Ő csak arra akarta felhívni a figyelmet, hogy ez az új, kialakulóban levő „eset” már a századforduló tájáról is kimutatható nemcsak a vachiból, amint BALANGYINNAK 1948-ban írt cikkéből tudjuk, hanem a vaszjugániból is.

Ami a V.—Vj. (most már időzőjel nélküli) accusativusrag eredetét illeti, valószínűnek tartja, hogy ez — mivel esetek átvétele amúgy is ritka — nem idegen hatásra, hanem belső fejlődés, mégpedig alaki és funkcionális megoszlás következtében keletkezett az instrumentális raggól. A megfelelő funkciójú névmási accusativus feltétlenül befolyásolhatta kialakulását, sőt talán egy, a keleti nyelvjárásokban gyakori *-t* hangalakú nyomatékosító elem is elősegíthette a névszói accusativus rag létrejöttét.

A hozzászólóknak válaszolva, elmondotta, hogy a LAKÓ professzortól helyesnek ítélt témaválasztás nem az ő érdeme, hanem tanáráé, tudniillik LAZICZIUS GYULÁÉ és ZSIRAI MIKLÓSÉ.

Sz. KISPÁL MAGDOLNÁnak megköszönte, hogy a *J. kowwos* 'hosszú idő' értelmezési lehetőségére felhívta a figyelmét. A kérdőjelek azért szerepelnek táblázatában, mert az említett három névmásszerű adverbiummal kapcsolatosan az etimológiai részben maga is ki akart térni a KISPÁLTól említett kérdések legtöbbszörére.

GULYA JÁNOSnak az accusativust érintő megjegyzésére csak ugyanazokat válaszolhatja, mint HAJDÚ PÉTERnek. A kérdés feltétlenül további vizsgálatot, nagyobb anyagismeretet igényel. Arra mindenesetre utal, hogy végig óvatosan fogalmazott, állandóan figyelemmel kísérve az anyag hiányosságát.

A *-pa*, *-pä* suffixummal kapcsolatban ő csak KARJALAINEN körülbelül 60 évvel ezelőtti gyűjtését használhatta fel; GULYA JÁNOS jelenlegi gyűjtése nyilván gazdagabb, mint a KARJALAINEN—TOIVONEN szótár példamondataiban található anyag.

Az elnök kérdésére mindkét opponens egybehangzóan kijelentette, hogy a jelölt válaszát elfogadja.

A bizottság ezután az alábbi határozatot hozta: „A jelölt dolgozatában jó és új megállapításokban gazdag összefoglaló képet ad az osztják nyelvnek, elsősorban a keleti-osztják nyelvjárásoknak névmás- és névszóragozásáról. Munkájában bizonyosságot tesz az osztják nyelvi anyagban való jártasságáról, filológiai alaposágáról, kellő kritikai érzékéről, kitűnő rendszerező képességéről, sőt ezen túlmenően az önálló kutatáshoz szükséges leleményességéről, ötletességéről is. A dolgozat szakirodalmunk számottevő nyeresége lesz.

Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy VÉRTES EDIT részére a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

B. LÓRINCZY ÉVA

Beérkezett könyvek, folyóiratok

KÁROLY SÁNDOR: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 78 l. Nyelvtudományi Értekezések 16. sz.

Magyar hangtani dolgozatok. Tanulmánygyűjtemény. Szerkesztette: BENKŐ LORÁND. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 160 l. Nyelvtudományi Értekezések 17. sz. [Tart.: BÁRCZI GÉZA: Búcsú Hegedűs Lajostól; HEGEDŰS LAJOS: Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből; FÓNAGY IVÁN—HERMANN IMRE: A hangerő önvezérlése; MAGDICS KLÁRA: A bukovinai magyar telepesek hanglejtése; BENKŐ LORÁND: A hangsúly módosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban; IMRE SAMU: Egy közös nyelv-atlasz-kiszállás néhány hangtani tanulsága; TÖRÖK GÁBOR: A nyelvjárások köznyelvűsödésének hangtanához; SZÉPE GYÖRGY: Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez; VÉRTES O. ANDRÁS: A hangkapcsolódások osztályozásáról; DEME LÁSZLÓ: A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához; ANTAL LÁSZLÓ: A fonológiai gondolkodás egyik korai dokumentuma.]

FÓNAGY IVÁN: A hangsúlyról. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 76 l. Nyelvtudományi Értekezések 18. sz.

PAPP ISTVÁN: Finn nyelvtan. II. kiadás. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 175 l.

Űriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerkesztette: VARGA ENDRE. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 1104 l.

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte: GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1958, Gondolat Kiadó. 266 l., 10 tábla, térk. Nemzeti Könyvtár.

Lengyel—magyar szótár. Szerkesztette az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztősége DR. CSORBA TIBOR vezetésével. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. XXIII + 976 l.

SÍPOS, ISTVÁN: Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 344 l.

Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. T. VII (1958), fasc. 3—4. [A tartalomból: HAJDÚ P.: Noch einmal über den Stimmbandverschlusslaut im Jurakischen; N. SEBESTYÉN I.: Die possessiven Fügungen im Samojedischen und das Problem des uralischen Genitivs II.; MOÓR E.: Die Ausbildung des urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte III.]

Magyar Nyelv LIV. (1958) évf. 3—4. sz. [A tartalomból: A. SAUVAGEOT: A predikatív viszony kérdéséhez; LICETI LAJOS: A török szófejtés és török jövevényszavaink; CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY: Sajnovics János életrajzához; K. SAL ÉVA: Megjegyzések a rúd, a szer és a vásik etimológiájához.]

Ethnographia. LXIX. évf. 1. sz. Budapest 1958. [A tartalomból: VISNYEVSKIJ B.: Ugorok nyomai az Urál hegység nyugati oldalán.]

Századok 1958. évf. 5—6. sz. [A tartalomból: GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig II.]

DONNER, KAI: Ketica. II. Supplement. Bearbeitet und herausgegeben von AULIS J. JOKI. Helsinki 1958. 35 l. (MSFOu. CVIII/2).

KANNISTO, ARTTURI: Wogulische Volksdichtung IV: Bärenlieder. Bearbeitet und herausgegeben von MATTI LIMOLA. Helsinki 1958. 551 l. (MSFOu. CXIV).

SCHLACHTER, WOLFGANG: Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malá und Texte zur Ethnographie. Helsinki 1958. XIX + 294 l. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIV).

Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus. II. kiad. Szerk.: ANTTI SOVIJÄRVI és REINO PELTOLA. Helsinki 1958, 11 l. (Publications Inst. Phonetici Univ. Helsingiensis 9.)

TOIVONEN, Y. H.—ITKONEN, ERKKI—JOKI, AULIS J.: Suomen kielen etymologinen sanakirja II. Helsinki 1958. 205—480 l. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/2.)

VIRTARANTA; PERTTI: Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen dentaalispirantin edustus Suomen murteissa. Helsinki 1958. 269 l. (SKST. 252.)

HAKULINEN, LAURI: Sanojen sanottavaa: Kirjoitelmia Suomen kielestä ja suomalaisen sanomisen taidosta. Helsinki 1958, SKS. 132 l. (Tietolipas 16.)

Journal de la Société Finno-Ougrienne LX. (1958). [A tartalomból: AALTO, PENTTI: Suomalais-ugrilainen Seura 1933—1958; REGULY ANTAL: Valtalais-muistiinpanot 1831. Julkaisut SULO HALTONEN; ITKONEN, T. I.: Über die skandinavischen Lehnwörter im Kolta- und Kotalappischen; RAVILA, PAAVO: Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte; тó.: Die Einheit der Sprachwissenschaft; POSTI, LAURI: Zur Geschichte des Wandels $k > tš$ im Wotischen.]

Finnisch-ugrische Forschungen Bd. XXXIII, Heft 1—2. 1958. 284 l. [A tartalomból: SCHLACHTER, WOLFGANG: Partitiv und Inkongruenz beim Subjekt des Finnischen; WICKMAN, BO: Bemerkungen zur jurakischen Lautlehre; SAUVAGEOT, AURÉLIEN: Statistique de fréquence et grammairale comparée; MÉSZÖLY GEDEON: Die Rolle des Diminutivsuffix k in der ungarischen und wogulischen deverbale Zeitwörterbildung; MUST, HILDEGARD: Distinctive Duration of Speech Sounds in Estonian; FUCHS, D. R.: Etymologisches aus den permischen Sprachen.]

Virittäjä 62. évf. (1958) 4. f. [A tartalomból: SOVIJÄRVI, ANTTI: Alustavia mit-taushavaintoja Suomen yleiskielen sanapainosta.]

Kotiseutu 1958. évf. 8. sz. [A tartalomból: K. KOVÁCS LÁSZLÓ: Unkarin kansatie-teen nykyiset tehtävät ja ongelmat.]

COLLINDER, BJÖRN: Språkforskningens plats i vetenskapernas republik. Uppsala 1958. Kny. < Kungl. Vetenskaps-Societetens Årsbok 1958 : 55—69.

MÄGISTE, JULIUS: Idasooime-ugri rahvaist, keelist ja kirjandusist. Lund 1958, 32 l. (Finsk-Ugriska Småskrifter 1. sz.)

OINAS, FELIX: Russian and Eastern Balto-Finnic Linguistic Contacts. Kny. < American Contributions to the IV. International Congress of Slavistics. 1958. 12 l.

RAUN, ALO: Word stress in Estonian. Kny. < *Lingua* VII. (1958), 349—355.

SEBEOK, THOMAS A.—BREWSTER, PAUL G.: Studies in Chereemis Vol. 6: Games. Bloomington 1958, Indiana Univ. Press. XI, 123 l. (Indiana University Publications, Folklore Series No. 11).

Der Münchener Kodex I. Herausgegeben von JULIUS VON FARKAS. Wiesbaden 1958, O. Harrassowitz. [8] 38 [2] l., 112 t. (Ural-Altäische Bibliothek VI).

Ural-Altäische Jahrbücher Bd. XXX (1958), Heft 3—4. [A tartalomból: J. VON FARKAS: Zur Orthographie und Geschichte des Münchener Kodex; L. KETTUNEN: Bemerkungen zum etymologischen Wörterbuch Y. H. Toivonens; O. IKOLA: Eine neue finnische Grammatik; G. STIPA: Zur syrjänischen Sprachgeschichte; NAGY JENŐ: Sprachatlas der ungarischen Mundarten in der Rumänischen Volksrepublik.]

Orbis T. VII. No 2 (1958) [A tartalomból: GY. MÁRTON: L'activité de la chaire de langue hongroise de l'Université Bolyai concernant la rédaction d'atlas dialectaux; O. G. TAILLEUR: Un îlot basco-caucasien en Sibérie: Les langues iénisséiennes; R. AUSTERLITZ: Vocatif et impératif en ghiliak.]

Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 1957—8. évf. fasc. 1. [A tartalomból: E. BENVENISTE: La phrase relative, problème de syntaxe générale; A. MARTINET: Substance phonique et traits distinctifs; L. J. PRIETO: D'une asymétrie entre le plan de l'expression et le plan du contenu de la langue.]

Slovensko—madarský slovník. Szlovák—magyar szótár. Bratislava 1958, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo. 549 l.

Крейнович, Е. А.: Юкагирский язык. Москва—Ленинград 1958, АН. 288 l.

Keel ja Kirjandus XI. ENSV Teaduste Akadeemia ja ENSV Kirjanike Liidu Ajakiri. Tallinn 1958. [A tartalomból: ARISTE, P.: Metanallüüsi osa keele arengus.]

Вопросы Языкознания 1958. évf. 6. sz. [A tartalomból: Е. А. Крейнович: Об инкорпорировании в нивхском языке; Я. Б. Крупаткин: Две проблемы исторической фонологии.]

Вопросы славянского языкознания вып. 3 (1958). [A tartalomból: Т. Лер-Славинский: Балто-славянская языковая общность и проблема этногенеза славян; Е. Курилович: О балто-славянском языковом единстве; О. Н. Трубачев: Из истории табуистических названий.]

Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. т. XVII. (1958) вып. 6. [A tartalomból: П. Я. Скорик: К вопросу о сравнительном изучении чукотско-камчатских языков.]

Институт Языкознания. Доклады и Сообщения XI (1958). [A tartalomból: Н. М. Терещенко: К вопросу о происхождении послелогов; П. Я. Скорик: К вопросу о составе фонем чукотского языка.]

A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA

Szerkeszti a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete

6 kötet

biblianyomó papíron, egészvászon-kötésben

60 000 címszó

közkeletű jelentéseinek és értelemárnyalatainak rövid, közérthető, körülíró magyarázata; ezenfelül számos összetétel, származékszó, állandósult szókapcsolat, szólás, közmondás értelmezése, összesen kb.

250 000 nyelvi adat

értelmének megbízható, tudományos kifejtése

Nélkülözhetetlen tanácsadó

a jó magyar kiejtés

a helyesírás,

a nyelvhelyesség,

a stílusztikai érték

kérdéseiben is nemcsak a szakemberek, hanem minden magyarul beszélő, író, olvasó ember számára

Megjelenik

AZ AKADÉMIAI KIADÓNÁL

1959 nyaratól kezdve, 4—5 hónapos időközökben

TARTALOM

DEME LÁSZLÓ: A saussure-i tanítások magyar visszhangjához	3
FODOR ISTVÁN: A nyelvtani nem kialakulása II.	29
KLEMM I. ANTAL: A mondat és a mondatrészek eredete	45
FOKOS DÁVID: Etimológiai észrevételek	53
KOVÁCS FERENC: A magyar <i>húsz</i> 'viginti' számnév etimológiájának kérdéséhez	65
RADANOVICS KÁROLY: Adalékok a permi nyelvek alaktanához	79

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

BEKE ÖDÖN: A manysi birtokos dativus	86
LAKÓ GYÖRGY: Az északi-manysi névmások fejlődéstörténetéhez	89
RADANOVICS KÁROLY: Mutatvány a komi nyelv felső-vicsegdai nyelvjárásából	95
BENKŐ LÁSZLÓ: A kötőszó nélküli összetett mondatok kérdéséről.....	99
KISS LAJOS: <i>Móva</i>	106

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

LAKÓ GYÖRGY—HAJDÚ PÉTER: 75 éves a Finnugor Társaság	108
VÉRTES O. ANDRÁS: Hegedüs Lajos	111
ERDŐDI JÓZSEF: V. M. Vasziljev mari nyelvész 75 éves	115
MARTINKÓ ANDRÁS: <i>P. Guiraud, La Sémantique</i>	116
KÁLMÁN BÉLA: Az újabb észt nyelvészeti irodalom	119
KÁLMÁN BÉLA: Újabb tanulmányok orosz—obi-ugor nyelvi érintkezésekről ...	124
RADANOVICS KÁROLY: <i>Ural-Altäische Jahrbücher</i>	125
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>R. Austerlitz, Ob-Ugric Metrics</i>	131
LÁSZLÓ GYULA: <i>Очерки по истории Коми АССР</i>	136
HUTTERER MIKLÓS: A germán őstörténeti kutatások újabb credményei	139
BALÁZS JÁNOS: <i>Hexendorj Edit</i> , Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	142
KELEMEN JÓZSEF: A Magyar Nyelv XXVI—L. évfolyamának Mutatója	145
REYCHMAN, JAN: Finnugor tanulmányok Lengyelországban	150
B. LÓRINCZY ÉVA: <i>Vértés Edit</i> „A keleti-osztják névmásragozás” című kandi- dátusi disszertációjának vitája	153
Beérkezett irodalom	158

Ára 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 28,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadásában megjelenik:

D. R. Fokos-Fuchs

SYRJÄNISCHES WÖRTERBUCH I-II.

Ára: 350,— Ft

✱

Végh József

ŐRSÉGI ÉS HETÉSI NYELVATLASZ

Ára: 100,— Ft

✱

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1959

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

HAJDÚ PÉTER

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V. Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest, V. József nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 23.— Ft. Csekk számlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként) ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére),
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

Egy XVIII. századi kínai forrás és szolon nyelvi glosszái

A mandzsu dinasztia idején, a *K'ien-lung*-korban jórészt császári kezdeményezésre a mandzsu nyelvű irodalom terén nagyarányú fellendülés bontakozott ki. A fellendülés során számos felettebb kétes értékű tudományos mű is keletkezett, ezek egyike-másika önkényes megállapításaival, apokrif rekonstrukcióival bizony a későbbi tudományos kutatások nem egy művelőjét megzavarta, sőt félrevezette.

Mint ismeretes, a mandzsuk, Kína idegen származású urai kezdettől fogva megkülönböztetett figyelmet szenteltek a helyéről elmozdított *Ming* dinasztiaát megelőző három idegen dinasztia (mongol, dzsürcsi, kitaj) viselt dolgainak. Mintha a barbár elődök uralmával is a maguk Kína birtokolásához való „Égi jogát” akarták volna valami módon igazolni! E jog érvényét csak-növelte a mandzsuk szemében az a tény, hogy a három nép közül az egyiket, a dzsürcsiket — nem minden alap nélkül¹ — közvetlen elődeiknek, tulajdon őseiknek tekintették.

Nem meglepő tehát, hogy a mandzsuk dinasztiajukat eleinte szintén *Kin*-nek, illetőleg *Hou Kin*-nek nevezték. Jól érthető az is, hogy a legrégebb pontosan datálható művek között ott találjuk a *Liao-szi*, a *Kin-szi* és a *Jüan-szi* mandzsu fordítását; mind a három fordítás 1646-ban jelent meg.²

A *K'ien-lung*-kori mandzsu reneszánsz nagy számban hozott létre olyan műveket, amelyek a dinasztia régi, kezdeti dicsőségét idézték fel (és

¹ B. LAUFER, Skizze der manjurischen Literatur: Keleti Szemle IX (1908), 45, 4. jegyz. kétségbevonja ezt a nézetet: „Die oft wiederholte Behauptung, dass die Manju die Nachkommen der Niüchi seien, ist ganz unbegründet und unerwiesen. Alles, was sich nach unseren geringen Kenntnis des Niüchi sagen lässt, ist, dass die beiden Sprachen eng verwandt sind und wahrscheinlich eine Verwandtschaft derselben Linien repräsentieren, nicht aber dass die eine aus der anderen historisch entwickelt ist.” E sokat vitatott kérdésről vö. még L. LIGETI, Le déchiffrement des „petits caractères” joutchen: Acta Orient. Hung. III (1953), 212. A dzsürcsi nyelvre vonatkozó újabb japán kutatásokra vö. M. HONDA és E. B. CEADEL, A survey of Japanese contributions to Manchurian studies: Asia Major V (1955), 91—2.

² A fordítást elrendelő császári parancs 1635 (júl. 4)-ből való, a fordítást *Xife (Hi-fu)* vezetésével egy bizottság készítette 1636-tól 1639-ig; vö. ERICH HAUER, *Huang-ts'ing k'ai-kuo fang-lieh*, die Gründung des Mandschurischen Kaiserhauses (Berlin 1926), 373—4 és 671; WALTER FUCHS, Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur (Tókyó 1936), 124. LAUFER, Skizze der manjurischen Literatur, 28, tévesen 1644-et jelöli meg a fordítás, és 1647-et a kiadás (ez utóbbi évszám egyedül a *San kuo i* kiadásának helyes dátuma) időpontjául. Az 1646-i kiadásokra vö. LI TEH-CH'Ū, Union catalogue of Manchu books in the National Library of Peiping and the Library of the Palace Museum (Peiping 1933), 40.

túlozták el szertelenül), mégpedig ezúttal nemcsak mandzsu, de kínai írástudók erőfeszítéseinek gyümölcseként. Ekkor keletkezett a híres *Huang-c'ing k'ai-kuo fang-lío*, ekkor vették revízió alá az első császárok történeti forrásanyagát, a *lao-tang*-okat, valamint az azok alapján megírt „titkos történeteket”, a *ši-lu*-kat az új mandzsu írásban, közérthető, valamelyest megújított mandzsu nyelven. Ekkor agyalták ki a nagyság-keresésben határt nem ismerő aulikus szerzők az ún. 32 mandzsu írás-változatot stb., stb.

Nem hiányozhatott e szervesen összefüggő programból a három dinasztia története felé forduló megújuló érdeklődés sem. Nem is hiányzott. Császári parancsra egy írástudókból álló bizottság nekilátott, hogy a *Liao-ši*, *Kin-ši* és a *Jüan-ši* idegen neveinek kínai átírását „megreformálja”, azaz a nevek átírására szolgáló eredeti kínai írásjegyeket másokkal cserélje fel, olyanokkal, amelyek a bizottság véleménye szerint pontosabban tükrözik az idegen nevek „helyes” kiejtését. A bizottság a munkát nagy szorgalommal el is végezte, és a három történeti mű új kiadása az összes idegen neveket már a „megreformált” átírás szerint adta meg.

Talán mondanom is felesleges, hogy a bizottság hiábavaló munkát végzett: az új átírás minden pontjában önkényes és teljesen értéktelen. Bár az új kiadás az idegen nevek első előfordulása alkalmával az esetek túlnyomó részében jelzi — kisebb írásjegyekkel, glosszaserűen — a régi „elavult” átírás is, ezek megkeresése és állandó figyelemmel kísérése annyira körülmenyes, hogy gyakorlatilag célszerűbb a *Liao-ši*, *Kin-ši* és a *Jüan-ši K'ien-lung*-kori „megreformált” átírású kiadását a tudományos kutatásokban egyszerűen mellőzni.³

A különös erőfeszítés igazi indítékait egy másik, nem kevésbé kalandos vállalkozás világítja meg. A császár — Voltaire „charmant roi de la Chine”-je — elrendelte, hogy az írástudók bizottsága magyarázza meg a három történeti mű idegen tulajdonneveinek és közzavainak a jelentését. A császári parancs 1772. jan. 17-én kelt, s a mű valóban elkészült és 1781-ben nyomtatásban meg is jelent *Liao Kin Jüan san ši kuo-jü kiai* címen.⁴

³ Ebben a vonatkozásban vö. P. PELLIEROT jegyzetét, melyet a következő műhöz fűzött: J. MULLIE, *Les anciennes villes de l'Empire des Grands Leao au Royaume mongol de Barin: T'oung Pao XXI* (1922), 122, 1. jegyz.

⁴ B. LAUFER, *Skizze der manjurischen Literatur*, 45, e művet tévesen egy olyan írástudó bizottságnak tulajdonította, amely császári parancsra Tao-kuang alatt működött volna és a közös munka eredményét 1824-ben tette volna közzé. LAUFER tévedése onnan származik, hogy a szóban forgó műnek a második (1824-es) kiadása került a kezébe, azt összetévesztette az első kiadással. Egyébként az első kiadás körül is mutatkoznak egynémely zavarok. Az *Union Catalogue*, 36, n° 903 e műről szintén az 1824-es, második kiadás alapján emlékezik meg, ugyanakkor azonban e katalógus megjegyzi, hogy e mű, „mandzsu” címen *Kin ding liyoo gin yuwan san ši guwe ioi giyai bitze*, császári parancsra, K'ien-lung uralkodásának 46. évében [1781] készült. W. FUCHS, *Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur* 91 szerint a császári parancs dátuma 1772. január 17 (az eredetiben: K'ien-lung 36. évében a XII. hold-hónap 13. napján), ezzel szemben a művet csak 1781-ben adták ki. W. FUCHS szerint: „die Order von 1772 bezieht sich nur auf die Wörter aus der Liao- und Yüan-Geschichte. Die Entstehungsgeschichte des Werkes ist im einzelnen noch genauer zu verfolgen”. O. FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches V* (Berlin 1952), 48, 86, 7. jegyz. viszont a következőkre figyelmeztet: „Ausser zum *Liao schi* gibt es auch solche Glossare, *yü-kie*, zum *Kin schi* und zum *Yuan schi*, die alle von K'ien-lung im 46. Jahre seiner Regierung 1781 angeordnet wurden”. M. COURANT, *Catalogue des livres chinois, coréens, japonais, etc.* (Paris 1900), I, 10—11 szerint a három történeti műhöz a név-magyarázó jegyzék egy 1781-ben kelt császári rendelet nyomán jött volna létre; ez persze tévedés.

Ez első kiadás 18 *pen* (füzet)-jéből 4 a *Liao*, 4 a *Kin* és 10 a *Jüan* történet idegen szavainak a magyarázatával foglalkozik. A mű népszerűségét bizonyítja, hogy később még kétszer kiadták: másodszer 1824-ben 16 *pen*-ben, harmadszor 1878-ban 10 *pen*-ben; a 2. és 3. kiadás különben változatlan új lenyomatot jelent. (Megjegyzem, hogy a következőkben az 1878.-i, harmadik kiadást használom.)

A három mű tartalma a következő. I. *Liao-si jü kiai*, 10 fejezetből áll, ebből: 1. a császári család tagjainak a nevei, 2. a táborok (seregek) nevei, 3. a törzsek nevei, 4—5. földrajzi nevek, 6—9. személynevek, 10. közszavak. II. *Kin-si jü-kiai*, 12 fejezet: 1. a császári család nevei, 2. a törzsek nevei, 3—5. földrajzi nevek, 6. méltóságnevek, 7. nemzetség-nevek, 8—12. személynevek (a 12. fejezet végén foglal helyet a közneveknek egy igen szűkre szabott listája). III. *Jüan-si jü-kiai*, 24 fejezet: 1. a császári család nevei, 2. a paloták, táborok nevei, 3. a törzsek nevei, 4—7. földrajzi nevek, 8. méltóságnevek, 9—23. személynevek, 24. köznevek.

Minden egyes tulajdonnév vagy közszó magyarázata általában két sort foglal el, hármát-négyet akkor, ha a név hosszabb (összetett), vagy több változatban is előfordul. Az első sorban található a szó „helyreállított” alakja mandzsu írással, alatta következik a mandzsu írásos alak betűnkénti átírása kínai írással. A második sor élén áll a szó „megreformált” kínai átírásban, ez után következik, hogy a bizottság véleménye szerint milyen nyelvből magyarázandó a kérdéses név vagy szó, továbbá mi a jelentése, végül a vizsgált mű melyik fejezetében fordul elő, s ott mi az eredeti kínai átírása.

A bizottság, úgy látszik, mindenekelőtt megállapodott abban az alapvető kérdésben; hogy a három dinasztia történetének névanyagát, szavait általában az illető dinasztia nyelvéből kell magyarázni, azaz a *Jüan*-ét a mongolból, a *Kin*-ét a mandzsuból és a *Liao*-ét — a szolonból. Ennek megfelelően nem jelezték pl. a *Jüan* dinasztia történetének szavainál, ha a szó mongol eredetű, csak azt, ha az szerintük más nyelvből magyarázandó. A három mű idegen szavait a dinasztiai valódi vagy vélt nyelven kívül más egyéb nyelvekből is magyarázták. Ezek a nyelvek: a tangut, a valóságban a tibeti, még pedig annak sem irodalmi, hanem egyik élő, nyelvjárási változata; a „mohamedán nyelv” (*hui jü*), ez gyakorlatilag az arabon kívül a turkesztáni törököt is jelenti; végül az „indiai” (szanszkrit) nyelv.

Meg kell jegyeznünk, hogy a bizottság által létrehozott mű korántsem tartalmazza a három dinasztia történetének valamennyi idegen nevét és szavát, hanem azoknak csak egy töredékét. Mi több, a tárgyalt idegen nevek közül többen csak a nyelvet jelzi, amelyből az állítólag származik, a nélkül, hogy a név magyarázatát megkísérelné.

A bizottság munkájának érdemi részét legyen szabad néhány szemelvényen bemutatnunk. Példáinkat a *Jüan-si jü-kiai*-ből választottuk. A *Jüan*-dinasztia nyelve valóban a mongol volt, és számos esetben nehézség nélkül fel lehetett ismerni még a *K'ien-lung*-korban is a XIII—XIV. századi mongol szót, még akkor is, ha az a két korszakban hangtani tekintetben valamelyest eltérő formában jelentkezett. E téren a helyzet lényegében ma sem változott. Az elmúlt húsz-harminc év tudományos kutatásainak eredményeképpen ma is hasonlíthatatlanul jobban ismerjük a mongol kor szókészletét, tulajdonnév-anyagát, mint a dzsüresi, vagy éppen a kitaj kor hasonló anyagát.

Az amúgyis bőven jelentkező problémák további bonyolítását elkerülendő, mellőztük azokat az eseteket, amikor a bizottság — a legtöbbször az egymást követő nevek esetében — helytelenül állapította meg a szó alakját, vagy úgy, hogy az elejéhez, esetleg a végéhez tartozó írásjegy elhagyásával megcsonkította azt, vagy pedig úgy, hogy egy (esetleg több) oda nem tartozó írásjegyet hozzáadott még.

Természetesen a *Jüan-si jü-kiai* név- és szómagyarázatai között is akadnak — feltűnően kis számban — olyanok, amelyek kifogástalanok, vagy kisebb pontatlanságaiktól eltekintve végső soron elfogadhatók. Ezek közül idézhetjük a következőket.

K'o-k'o ni-tun (*Jüan-si* XII, 16a), J XII 13a szerint mong. *Kuku nidun* [olv. *Kükü nidün*], *kuku* 'kék', *nidun* 'szem'; pontosabban olv. *Kökö nidün*.

Č'a-han t'ie-mu-rh (XLII, 22a), J XVII 6a szerint mong. *Čayan temur*, *čayan* 'fehér', *temur* 'vas'; olv. *Čačan temür*.

Pa-la-ha-sun (LXXXII 9b), J XXIV 6a szerint mong. *balyasun* 'város'. Az irod. mong.-ban valóban ez a szó alakja, a Mongolok Titkos Története, a Ming-kori sino-mongol szójegyzékek, valamint a 'phags-pa írásos feliratok a *Jüan-si*-vel egyezően *balagasun*-t ismernek.

Si-pao-č'i (XIII, 15a) és *Si-po-č'i* (CXXXV, 12a), J VIII 2a szerint *sibaoc'i* (kínai átírásban *šibauči*) 'solymász'; olv. *sibauc'i* és *siboc'i*, figyelemreméltó, hogy mindkét változat szókezdő s-t ad. Vö. PELLIOT: Journ. As. 1930 II, 262.

Kui-ju-č'i (XIII 15a), J VIII 2a szerint mong. *güiči* [*güiči*] 'kengyel-futó'; olv. *güyüč'i*. A mongolban a *güiči* alak is lehetséges (a *Jüan-si*-ban is számos alkalommal előfordul), a jelen esetben a kínai átírás csak a *güyüč'i* olvasatot engedi meg.

Su-ku-rh-č'i (XIX 1b) és *su-ku-rh-č'i* (LXXX 1a), J VIII 2b szerint mong. *šukurč'i* [*šükürč'i*], irod. mong. *sikürč'i* 'ernyő-hordozó'; olv. *sügürč'i*. A mai *š* és *k* helyett az *s* és *g* régi mongol hangtani sajátság; az egykori *sügürč'i* alak tükröződik különben a *Jüan*-kori tibeti *zu-gur-čhe* átírásban is, vö. B. LAUFER: T'oung Pao VIII (1907), 394.⁵

To-rh-č'i pan (CVI 4a), J I 10b szerint tib. *Dorŋi bal*, *dorŋi* 'gyémánt', *bal* 'dicsőség, fény' [kl. tib. *rdo-rŋe dpal*]; a rekonstrukció és a magyarázat egészen kifogástalan, igaz, ez a név máig él, mégpedig ugyanebben az alakban.

A bizottság által javasolt megoldások azonban az esetek túlnyomó többségében teljes mértékben hasznavehetetlenek. Az elkövetett tévedések skálája meglehetősen gazdag. Feltéve, hogy a kiindulópont helyes volt, tehát pl. csakugyan a mongolból kell magyarázni a szót, még akkor is vagy a szó eredeti hangalakját állapították meg tévesen, vagy a jelentését, nem ritkán egyazon szó interpretálásában mind a két hibát elkövették. Ha meg éppen a kiindulópontot is elvették, akkor menthetetlenül egyszerre jelent-

⁵ P. PELLIOT (Journ. As. 1930 II, 262) a *Korye sä*-ban előforduló *su-ku-č'i*, olv. *sügürč'i* kapcsán igen értékes jegyzetet szentelt e szónak. PELLIOTnak kétségtelenül igaza van, amikor elutasította azt a magyarázatot, amely a szót a mong. *sigür* 'seprő' szóhoz akarta kapcsolni, mint SHIRATORI K., aki erre a megoldásra nyilván K'ien-lung írástudóinak a nyomán gondolt. A tib. *zu-gur-čhe* kifejezést, amely mongol eredetű, egy tibeti szöveg alapján sajátságos módon *yeke sikür-tü*-nek fordították vissza mongolra megint; vö. LIGETI, Catalogue du Kanjur mongol imprimé I (Budapest 1942—4), 303, n° 1123, col., 5. sor.

kezett a javasolt „etimológián” szinte valamennyi lehetséges tévedés. A főbb tévedés-típusokat a következő példákon szemléltethetjük.

A szó valóban mongol eredetű, a javasolt megoldás — az említett okok valamelyike folytán — mégis elfogadhatatlan.

Ngao-lu (CLII 2b), J XXIV 10a szerint mong. *ool* 'törzs-szállás, főszállás'. Helyesen *auruq*. A mongol szót ebben az alakjában egyéb forrásokból is jól ismerjük, az egykorú ujjúr-mongol írásos emlékekben *ayuruy*, *ayuray* alakban jelentkezik. Vö. P. PELLIOU, Les mots mongols dans le Korye sa: Journ. As. 1930 II, 259; P. PELLIOU—L. HAMBIS, Histoire des campagnes de Gengis khan I, 164; L. HAMBIS, Le chapitre CVIII du Yuan che, 141; L. LIGETI: Acta Orient. Hung. V, 319. A mong. *ayuruy*, *ayuruy* szóról F. W. CLEAVES: HJAS. XII, 111—2¹⁰².

Pao-rh-č'i (CXXXIV, 21a), *po-rh-č'i* (X 6a), J VIII 1b szerint *boroč'i* 'szakács'. Helyesen *baurč'i* és *börč'i*. Vö. PELLIOU: Journ. As. 1930 II, 256 és T'oung Pao XXVII, 26—7.

K'ie-li-ma-č'i (LXXXIII 13a), J VIII 4a szerint mong. *kelemürč'i* 'tolmács'. Helyesen *kelimeč'i*; a mongol szó általánosan használt kínai átírása *k'ie-lie-ma-č'i*, ez viszont egy *kelemeč'i* alakot tükröz. Bár *kelemürč'i* általánosan ismert mongol szó a jelzett értelemben, a kínai átírás alapján csak *kelimeč'i* és *kelemeč'i* alakokat vehetünk fel, a szónak azt a változatát, amely ujjúr közvetítéssel került a korai mongolba. Vö. PELLIOU: Journ. As. 1930 II, 258 (itt is *kelimeč'i* olvasattal találkozunk, a javasolt *kelemeč'i* ez esetben nem fogadható el); HAMBIS, Le chapitre CVIII, 64, 73; LIGETI: Acta Orient. Hung. V, 323.

K'o-tuan-č'i (XVII 10b), *k'o-tuan-č'i* (LXXX 2b; CLXXV 11b), J VIII 2b szerint mong. *kuteč'i* [*küteč'i*, pontosabban *köteč'i*] 'kísérő szolgál'. Bár értelemszerűen a javasolt olvasat kifogástalan, de a kínai átírás ezt az alakot nem engedi meg, csak annak egy *kötöč'i*, *ködöč'i* ill. *kötönč'i*, *ködönč'i* változatát. Vö. PELLIOU: Journ. As. 1930 II, 259.⁶

⁶ PELLIOU, i. h., a *kötöč'in* olvasat mellett döntött, noha ez bizonyos fonetikai nehézségekbe ütközik. Am a PELLIOU-tól elfogadott olvasat valóban általánosan ismert és jól igazolható a mongol kortól kezdve napjainkig. Íme a fontosabb előfordulások: Mongolok Titkos Története *kötöč'in* 'Hausleute, Dienst-, Gefolgsleute' (HAENISCH, Wörterbuch 104); irod. mong. *köteč'i*, *kötöč'i* '1. guide, conducteur; 2. une suite, escorte, convoi' (KOW. III, 2593a, 2595b); irod. ojr. *kötöč'i* 'служба, лакей, прислуга' (POZDNEEV, 288b); kalm. *kötöč'i*, *kötöč'in* 'Diener, Arbeiter; Lakai (der Fürsten), Suite' (RAMSTEDT, 242a), ord. *cöt'öč'i* (= *cöt'öl*) 'valet' (MOSTAERT I, 272b); khal. *čötöč'* 'денщик' (LUVSANDÉNDÉV, 556b). Mongolból származik (a várható *-si* képző helyett mutatkozó *-č'i* is erről tanúsodik): ma. *kuteč'i* 'Beamter niederen Ranges, Diener' (GABELENTZ 137), 'конюх идущий при всадник, проводник, вожак' (ZACHAROV 291b); 'Pferdeführer, Stallknecht' (HAUER 604). Nem vonható kétségbe, hogy a *köteč'i*, *kötöč'i* alak megvolt már a mongol korban is, azt azonban alig hihetjük, hogy — legalább is ebben a korban — ez lett volna a szó egyetlen lehetséges helyes alakja. Annyi bizonyos, hogy Ibn Muhannā isztanbuli kéziratában három helyen is előfordul a *köteč'i* 'szolgáló, szolgál' szó (PORPE, MA 440b), bár e kézirat közismerten elég gyarló, a szó *-l-*s változatában nem kételkedhetünk, arról nem is beszélve, hogy a második szótagban olvasható a jellegzetesen nyugati nyelvjárási alakra árulkodik pl. egy keleti *kötöč'i*-vel szemben (vö. erre vonatkozó megjegyzéseimet: Acta Orient. Hung. IV, 153). Ez a feltehető *kötöč'in* pontosan tükrözné a kínai átírásban jelzett változatot. Egy esetben gondolhatnánk csak arra, hogy végső fokon a PELLIOU javasolta olvasattal van dolgunk mégis, nevezetesen akkor, ha feltesszük, hogy a *köteč'in*, *kötöč'in* denominális névszó, és a kiindulópontul szolgáló *köte* (*kötö*) névszónak lehetett *n*-es változata is: *köten, *kötön. Ez azonban ma semmivel sem igazolható pusztá feltevés. Igaz ugyan, hogy RAMSTEDT jelez egy kalm. *kötö* 'Suite, Dienerschaft' szót (Kalm. Wb. 241b), ezt azonban ez idő

A-ta-č'i (X 9a), *a-t'a-č'i* (XX 16a), J VIII 1b szerint mong. *aduči* [*adūči*, irod. mong. *aduyuč'i*] 'csikós'. A kínai átírás csak *aqdači* és *aqtači* 'ua.' alakokat enged meg. A szó értelmezése, melyet különben a *Jüan-ši* glosszája biztosít, ezúttal is kifogástalan. Az *aqdači* változat magyarozatát nem okvetlenül a második írásjegy torzításában kell keresnünk; a szó megvan a törökben is *aqtači* (> *aytači*) alakban, ennek szabályos „mongolos” átírása is lehet az *aqdači*.

Sa-rh-t'ao-wen (XXXII 12b), *Sa-rh-ta-wen* (XLV 1b), J XVI 4b szerint mong. *surtayun* 'tan'. A szónak sem a hangalakja, sem a jelentése nem kielégítő. A kínai átírás alapján *sartawul*-t és *sardaul*-t kell felvennünk, a szó jelentése pedig — mint az különben az egykorú mong. *sartayul* (*sartay*, *sartayč'in*) alapján közismert — a mongol korban 'mohamedán'. Vö. PELLIOU—HAMBIS, *Histoire des campagnes*, 151, 253; CLEAVES: HJAS. XII, 101³³; E. HAENISCH, *Wörterbuch zu Manğol un Niuca Tobca'an*, 132 (*Sartaqč'in*, *Sartaqta'i*, *Sarta'ul*, *Sarda'ul* 'mohamedán').

Ha-la-pan hu-tu (C 5b, földrajzi név), J VI 14a szerint mong. *Xara bar xótuq*, jelentése: *xara* [*qara*] 'fekete', *bar* [*bars*] 'tigris', *xótuq* [*qutuq*] 'boldogság'. Helyesen *Harban quduq* 'tíz kút'.

Sa-li k'ie-rh (XXXI 8b), J V 9a szerint mong. *Soljir* [irod. mong. *soljigir*, *soljir*] 'egyes, páratlan'. E jól ismert földrajzi név itt *Sāri kēr* alakban jelentkezik, a Mongolok Titkos Története *Sa'ari ke'er*-t, Rašidu-'d-Din pedig *Sāri keher*-t ad. A *Sāri*, *Sa'ari* [*Sayari*] értelmezése vitás, a *kēr*, *keher* [*keger*] a. m. 'völgy'. Vö. PELLIOU—HAMBIS, *Histoire des campagnes* I, 26—7.

Hu-ko-č'i (VI 10b), J I 16a szerint mong. *Xoqči* 'vagyong-kezelő' [vö. kalm. *xoq* 'die Einrichtung des Hauswesens, Hausgerät', ord. *xoq* 'biens, fortune']. Helyesen *Hügeč'i* 'csordás'. E névről l. HAMBIS, *Le chapitre CVII*, 115—6 és *Le chapitre CVIII*, index.

T'a-t'a-rh-t'ai (CLIII 2b), J XXII 10a szerint mong. *dotor* 'belső; bent'. Helyesen *Tatartai*, jelentése 'tatár nemzetségből való [férfi]'. E névről, melyet több személy is viselt, vö. PELLIOU—HAMBIS, *Histoire des campagnes* I, 2—3; a *Jüan-ši* CXIX 15b—16b *Tatartai*-nak szentelt életrajzáról l. HAMBIS, *Le chapitre CVIII*, 38.

K'i-lie-si (I 5a), J XXIV 1a szerint mong. *kerin suruq* [*kēr'in sürük*, irod. mong. *keger-ün sürüg*] 'pusztai ménés'. E közszó helyes alakja *kerēs* [*< kerije-s*, *kerege-s*]. Az imént megadott jelentés a bizottságtól származik és helytelen. A *Jüan-ši* idézett helyén olvasható glossza a mong. *kerēs* a. m. 'az a hely, ahol a lovakat kikötik a tiltott távolságon túl [a fejedelmi sát-

szerint nem tudnám igazolni sem az irod. ojrátból, sem pedig az irod. mongolból; a RAMSTEDT jelzette *köte* id. adatot nem lelem sem KOW., sem mások szótárában, sem pedig nem szótározott szövegekben. (Végső fokon persze mindez nem jelenti azt, hogy ez a magyarozat lehetetlen.) Ami pedig a *kötélči* etimológiáját illeti, itt két — egyaránt lehetséges — megoldással kell számolnunk. Az egyik szerint a mong. *kötél*-, *kötöl*- 'mener, conduire, guider, diriger' igéből indulunk ki, és a *kötélči*-t deverbális nomennek magyarázzuk (a *kötélügči* 'ua.' csak az lehet). Ugyanakkor azonban nem zárkozzhatunk el az elől a feltevés elől sem, hogy a kiindulópontot egy *kötél* nomen-ben keressük. Erre a feltett **kötél*-, **kötöl*-re szintén felettébb kevés az adatunk, de vö. mindenesetre a már idézett ord. *cöf'öl* alakot, valamint a mongolból kölcsönzött következő ma. szót: *kutule* 'Sklave, Knecht, Magd' (GABELENTZ 137), 'стремлянный, слуга (прежде из рабов), при военном офицере в роде денщика, проводник' (ZASCHAROV, 291b), '1. dem Herrn folgender Leibgenere; 2. Pferde führender Stallknecht; 3. Bannersklave' (HAUER 605). A ma. *kutule* mongol *kütül*, ill. *kötöl* alakra megy vissza.

raktól bizonyos távolságra]'. Ezt az eredeti glosszát a bizottság eltávolította a *Jüan-si* szövegéből és a magáéval helyettesítette. Egyes későbbi kínai szerzők közvetítésével ez az újabb önkényes glossza belekerült a szakirodalomba is. A glosszát értékes kis monográfiában tárgyalta meg PELLIOI; vö. PELLIOI—HAMBIS, *Histoire des campagnes I*, 187—8.

Egész sor név és szó nem a mongolból való, mint azt a bizottság gondolta, hanem a törökből.

A-la-wa-rh-si (CXXIII 5b—6b, életrajz), J XX 7a szerint mong. *Aral usu*, *aral* 'sziget', *usu* 'víz'. Helyesen tör. *Alawars* 'tarka tigris'; hangtanilag igen érdekes ez a változat az általánosan ismert *Ala-bars*-szal szemben..

Ha-la-ji-ha-č'i pei-lu (CXXIV 4a—4b, életrajz), J XX 10a szerint mong. *Xalyači biru*, *xalyači* [*χalyači*, irod. mong. *qayalyači* 'kapus, ajtónálló', *biru* [*birū*, irod. mong. *birayu*] 'két éves borjú'. Helyesen tör. *Qara iyač buirug*; *qara* 'fekete', *iyač* 'fa',⁷ *buirug* nem más, mint a jól ismert török méltóságnév. Vö. PELLIOI—HAMBIS, *Histoire des campagnes I*, 298.

Huo-č'i-ha-rh ti-kin (CIX 2a), J XVIII 15a szerint mong. *Xorči xara deji*, *xorči* [*qorči*] 'tegez, tegez-hordozó', *xara* 'fekete', *deji* [*ději*, irod. mong. *degeji*] 'a legjobb rész, a java'. Helyesen tör. *Qočqar tigin*, *qočqar* 'kos', *tigin* (mongolosan *digin*), ismert török méltóságnév. A *Qočqar* személynévről l. J. SAUVAGET, *Noms et surnoms de Mamelouks: Journ. As. CCXXXVIII* (1950), 52 : 153.

Pa-rh-šu a-rh-t'ö ti-kin (CIX 2a), *Pa-rh-č'u a-rh-t'ö* (CXXIV 4a), J XVIII 15a szerint mong. *Bariju altan deji*, *bariju* 'fogván', *altan* 'arany', *deji* [*ději*] 'java'. Helyesen *Barčuq art tigin* és *Barčuq art*. Vö. CLEAVES: *HJAS. XII* 100^{2a}; LIGETI: *Acta Orient. Hung.* I, 162, 180⁴¹.

Hu-tu-lu tu-rh-mi-si (XXIV 9b), J XV 1a szerint mong. *Xotala duri mese*, *xotala* 'összes, mind', *duri* [*düri*] 'külső, szín', *mese* 'fegyver [kard]'. Helyesen tör. *Qutluq turmiş* (mongolosan *Qudluq durmiş*), *qutluq* 'szerencsés', *turmiş* < *tur-* 'áll, van'. *Qutluq* (és *Qutlu*) ismert török név; vö. BROCKELMANN, *Mitteltürkischer Wortschatz*, 248; SAUVAGET: *Journ. As. CCXXXVIII*, 53: 176, 177 (vö. még 58). A *Turmiş* névről l. SAUVAGET, i. m. 50 : 129.

Ja-lao-wa-č'i (II 7b), *Ja-la-wa-č'i* (III 3a), *Ja-lu-wa-č'i* (IV 4b); J X 12b szerint mong. *iruwači* 'jós, jövendőmondó'. Helyesen tör. *Yalawač*, *Yalawač*, *Yalwač* 'proféta; követ'.⁸

⁷A tör. *qara iyač* egy sor török nyelvben nem 'fekete fát' jelent, hanem bizonyos fa-fajtát: kaz. tat. *qara ayač* 'der Lärchenbaum', kazak *qara ayaš* 'die Erle' (RADL. II, 135); osm. *karaağaç* 'elm' (HONY 175a); ujj. *qaryač* 'szilfa' (*Kao-č'ang kuan-ji šu I*, 10b).

⁸A Mongolok Titkos Történetében (263. §; XI, 51a, 52a kétszer) e név átírása *Ja-la-wa-č'i*; ezt PELLIOI, HAENISCH, KOZIN egyöntetűen *Yalawači*-nak állította vissza. Ez a helyreállítás valóban lehetséges, ha feltesszük, hogy a név „mongolos” olvasatot tükröz (a mongol ugyanis nem ismeri a szóvégi -č-t), sőt, nyelvjárásilag a török változat sem teljesen lehetetlen; egyszóval elképzelhető csakugyan *Yalawači* olvasat is. Ha magam részéről mégis a kétértelműségekől mentesen török változatot képviselő *Yalawač* mellett döntöttem, az azért van, mert ezt a változatot tükrözik a mohamedán források is. Így *Yalawač* alakot találunk Rašidu-'d-Din-nál (vö. BLOCHET szövegkiadását, 85—6), Juwaini-nál (vö. J. A. BOYLE, *The History of the World-conqueror I*, 97, 1. jegyz.); vö. még Abū-'l Gāzi (DESMAISONS kiad. II, 102—3, 148). *Mahmūd Yalawač*-ról, a mongol történelem e jól ismert személyiségéről vö. R. GROUSSET, *L'empire des steppes*², 314. A név magyarázatához a következő adatokat kell figyelembe vennünk: türk (rovás írással) *yalabač* 'envoy' (THOMSEN: *JRAS.* 1912, 198, 227), ujj. *yalabač*,

Hei-sin pa-si (I 7a), J IV 2a szerint mong. *Kesiq baqsi*, *kesik* 'kegy', *baqsi* 'mester, tanító'. Helyesen *Qizil bas*, a név jelentése kétségtelenül 'vörös fő', ám ez idő szerint nem világos, hogy miért kapta egy tó ezt a nevet. E török eredetű najman helynévről l. PELLIOU—HAMBIS, *Histoire des campagnes* I, 311—4.

Wo-wu-li-hai-mi-si (CVI 1b), J I 8a szerint mong. *Ulaçai esi*, *ulaçai* [*ulāçai*, irod. mong. *ulayaçai*], 'vöröses, kissé vörös', *esi* 'fogantyú'. Helyesen tör. *Oyul-qaimiš*.

Siao-jün-si t'o-hu-lin (CXXXIV 21a—b, életrajz), J. XXI 9b szerint mong. *Sur yosutu çorin*, *sur* 'vitéz, derék', *yosutu* 'illedelmes, illendő', *çorin* 'hús'. Helyesen tör. *Sävinč toyrič*, *sävinč* 'öröm', *toyrič* 'turul'. A *Sävinč* (mongolosan *Sevinč*) névről l. HAMBIS, *Le chapitre CVIII*, 165; LIGETI: *Acta Orient. Hung.* I, 182⁴⁴.

A mongolnak tartott nevek között szép számmal találunk arab eredetűeket is.

Tie-rih-pi-si (XLV 20a), J XVII 12a szerint mong. *Tarbus* 'görög-dinnye'. Ugyanez a név egy másik változatban is előfordul: a *Jüan-si*-ben: *Tie-li-wei-si* (CXXIV 3a—b), ez utóbbi viszont a J XX 9b szerint mong. *Dere uisu*-nak állítandó vissza és a magyarázata *dere* [*dēre*, irod. mong. *degere*] 'fent, felső', *uisu* 'nyírfakéreg'. A kínai átírás a név *Derbiš* és *Derviš* változatát tükrözi. Végeredményben a két változat a perzsa *darviš* közszóra megy vissza; *Derbiš* mongol (esetleg ujjúr), *Derviš* perzsa—arab (esetleg török) kiejtést képvisel. A névről l. CLEAVES: *HJAS.* XII, 121¹⁷⁴; PELLIOU, *Le Hoja et le Sayyid Husain de l'Histoire des Ming: T'oung Pao* XXXVIII, 139¹⁰⁷.

Sa-tu-lu-ting (XII 8b), J XII 16a szerint mong. *Sudurdan*, *sudur* 'történeti mű', *dan* 'valamivel bíró' a mong. többes számi jelentésű képzőnek *-tan*, *-ten* az alakja, inkább a tib. *dan*-ra lehet gondolni, amely a kl. tib. *ldan* nyelvjárási változata. Helyesen *Sadurdin*, esetleg *Sadrudin*; vö. ar. *Šadr-ad-Din*, v. *Šadru-'d-Din*. Az ilyen típusú mohamedán nevek mongol kori kínai átírásáról l. LIGETI: *Acta Orient. Hung.* V, 321.⁹

A-ho-ma (III, 3a), J X 15a szerint mong. *Açamat* 'bátya, a legidősebb fivér'. Helyesen *Açmat*, vö. ar. *Açmad*. E nevet viselte különben Kubilaj rosz véget ért hirhedt pénzügyminisztere is.

Mu-pa-la ša (XXXIV 7b), J III 21a szerint mong. *Moo bars*, *moo* [*mō*, irod. mong. *mayu*] 'rossz', *bars* 'tigris'. Helyesen *Mubārak šā*; a név első fele azonos az ar. *mubārak* 'áldott; boldog; szent' szóval, *šā* pedig nem más, mint a perzsa *šāh*. A nevet többen is viselték, vö. HAMBIS, *Le chapitre CVII*, 170 és *Le chapitre CVIII*, 184.

Fa-hua-lu-ting (CXXXIV 13b—14a), J XXI 8b szerint mong. *Bögere-den*, *bögere* 'vese, derék', *den* 'valamivel bíró (többes értelemmel)'. Helyesen *Façrudin*, vö. ar. *Fahr-ad-Din*, v. *Fahru-'d-Din*.

yalawač, *yalawači* 'Bote' (GABAIN, *Alttürk. Gram.*, 351a), *yalawač* 'посланик' (MALOV, *Памятники*, 385b), *Kāšγ*. *yalabar* 'menschlicher Bote', *yalawač* 'Prophet' (ujg.), *yalawač* 'Bote' (BROCKELMANN 71), csag. *yalawč* 'der Abgesandte, Prophet' (RADL. III, 156).

⁹ Vö. még J. H. KRAMEERS, *Les noms musulmans composés avec Din*: *Acta Orientalia* V (1927), pp. 53—67. L. CAETANI—G. GABRIELI, *Onomasticon Arabicum* I, pp. [199—202].

A mongol korban, mint ismeretes, bizonyos török, sőt mongol törzsek között a nesztóriánizmus meglehetősen el volt terjedve. Ezek a nesztóriánusok vallásuk szokása szerint gyakran viseltek szír eredetű vagy közvetítésű keresztény neveket. A bizottság ezeket a neveket is leginkább a mongolból magyarázta.

K'ü-li-ki-si (VII 10b), *K'ü-li-ki-si* (CLXII 5a), *K'o-li-ki-si* (XI 6b), *K'o-li-ki-si* (XXXI 9a); J XI 15a szerint a név alakja *Kir řisu*, jelentése pedig mong. *kir* 'szenny, folt' és mong. *řisu* [*řisü*] 'szín'. A valóságban a kínai átírásokat *Kürgis*-nek és *Körgis*-nek kell olvasni. A név szír közvetítéssel végeredményben összekapcsolható a görög *Γεώργιος* és a latin *Georgius*-szal. Vö. PELLISOT, *Chrétien d'Asie Centrale*: T'oung Pao XV, 633—4.

Hu-rh-ča-hu-si pei-lu (I 6a), J X 2b szerint a név olvasata *Xorča řos bilü*, jelentése mong. *řorča* [irod. mong. *qurča*] 'éles', *řos* [*řos*] 'pár, páros', *bilü* [*bilü*], irod. mong. *bilegü, biligü*] 'köszörűkő'. Ezzel szemben a nevet helyesen *Qurřaqus buirüq*-nak kell olvasni. Elemzése sem ütközik különösebb nehézségekbe: első tagja egy szír közvetítésű keresztény név, mely összekapcsolható a görög *Κυριακός*, a latin *Cyriacus*-szal; a második tagja azonos a már említett török *buirüq* méltóságnévvel.

Ma-rh ha-si lie-pan ye-li-k'o-uen (LXXXIX 34a), J XXIV 6b szerint *Mergen sirben irul kun* a név alakja és mongolból magyarázandó: *mergen* 'okos, bölcs' *sirben* a *mergen*-t értelmezi, *irul kun* [*irül kün*, irod. mong. *iregül kümün*] 'jövevény'. A kínai átírás eredetije *mar hasi reben erke'ün*, és korántsem személynév, mint azt a bizottság gondolta, hanem két jól ismert nesztóriánus egyházi cím: a *mar hasi* (a szír *már hasiyá* helyi alakja) a nesztóriánus püspökök címe, a *reben erke'ün* (másként *rabbán erke'ün*) a papoké és szerzeteseké.¹⁰

A *Jüan-ři jü-kiai*-ban a *Jüan* dinasztia nyelvének, a mongolnak az idegen nevek és szavak interpretálásában többé-kevésbé érthető módon igen nagy szerep jutott, és bizony gyakran a legkülönbözőbb nyelvekből került neveket gátlás nélkül ebből a nyelvből eredeztették. Fokozottan ez volt a helyzet, ha olyan nyelvekről volt szó, amelyeket a bizottság tagjai egyáltalában nem ismertek. Néha viszont az idegen nyelvbe került kínai szavak is megréfták a bizottságot: az idegen köntösben nem ismerték fel saját szavukat.

Ebből a csoportból valók:

Ma-ča-rh (CXXI 4a, *Su-pu-tai* életrajzában), J III 25a szerint mong. *manřilya* 'rojt, bojt'. A szó helyes olvasata *Mařar*, és semmi köze a mong. *manřilya*-hoz, hanem azonos a magyar nép maga használta nevével.

¹⁰ P. PELLISOT, *Chrétien d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient*: T'oung Pao XV (1914), 637. O. FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches* V, 230—2, 242. A. MOSTAERT—F. W. CLEAVES, *Trois documents des Archives secrètes vaticanes*: HJAS. XV (1952), 439. (Egy *Abayától* kibocsátott menlevélben, amely 1267-ből vagy 1279-ből származik, a mongol szövegben *marřasiyas-a* alakot olvasunk, azaz a *marřasiya* többes dat.-át.) A kínai *Ma-rh-ha-si* átírást csaknem mindenki, aki e névvel foglalkozott, romlott, csonka alaknak tartotta (valóban, ez könnyen elképzelhető, hiszen elég hozzá, ha tévedésből elhagyták az utolsó kínai írásjegyet). Ha azonban meggondoljuk, hogy a kínai átírás a kérdéses idegen neveknek és szavaknak nem feltétlenül a klasszikus, hanem sokkal inkább a helyi, nyelvjárási alakját tükrözi, ezáltal sem zárkozhatunk el ama feltevés elől, hogy a *ha-si* esetleg helyi alakot képvisel. Ez annál is inkább lehetséges, hiszen minden további érvelés nélkül világos, hogy a vele együtt említett *lie-pan* (*reben*) szintén nem „klasszikus” olvasat.

Mi-č'i-si-lao (CXXI 2b, *Su-pu-tai* életrajzában), J XX 1a szerint *Mur kiĵar*-nak kell olvasni, és a név a mongolból magyarázandó: *mur* [mür, pontosabban mör] 'nyom, lábnym', *kiĵar* [kiĵār, irod. mong. *kiĵayar*] 'határ'. A helyes olvasat *Mičislav*. Gyakorlatilag a sziléziai Miciszláv oppelni hercegről van szó; vö. BRETSCHNEIDER, *Mediaeval researches* I, pp. 296—9.

Siao-sie (XIV 2a), J I 17a szerint mong. *Sisi* 'cirok-fajta (*kao-liang*)'. Ezt az olvasatot ugyan az eredeti kínai átírás nem engedi meg, de a megreformált írásnak éppen az volt a célja, hogy az érthetetlen neveket „értethetőkké” tegye. A nevet különben más forrásokból is jól ismerjük. HAMBIS, *Le chapitre CVII*, 83 (és index) a kínai átírást — úgy látszik, főleg a Rašidu-'d-Dīn és a *Mu'izz* nyújtotta kétértelmű *سوسه* hatására — hipotetikusán *Sösä-nek állította vissza. Figyelembe véve a *Jüan*-kori kínai kiejtést, a név helyes olvasata csak *Seüse* lehet, ezzel egyébként kifogástalanul összeegyeztethető a perzsa átírás is, amely *Säwsä*-nek olvasandó. Az értelmezést illetőleg HAMBIS, i. h., a lényegre tapintott rá, amikor annak a nézetének adott kifejezést, hogy valószínűleg egy elmongolosodott kínai névvel állunk szemben. Valóban, a Mongolok Titkos Történetében (273. §) megtaláljuk a *seüse*-t közszóként 'fiú, legény, szolga' értelemben, kínai átírása *siao si*, egyben ez az értelmezése is; vö. HAENISCH, *Wörterbuch*, 134. Könnyen meglehet, hogy a szó végső forrása nem is ez, hanem *siao-c'i* 'kisfiú; fiacskám, kicsikém'. Az idézett személynévnek minden kétséget kizáró módon ez a kínai eredetű közszó a forrása.¹¹

A bizottság egyéb nyelvekből javasolt magyarázatai sem meggyőzőbbek. Íme néhány mandzsu „etimológia”.

Ngai ti-kin (CXXXV 15b), J XXI 13b szerint ma. *Adaki* 'szomszéd'. Helyesen *Ai tigin*, a név török, vö. *ai* 'hold', *tigin* török méltóságnév. E gyakoritörök névről l. SAUVAGET: *Journ. As.* CCXXXVIII, 40 : 41.

Ngan-tun a-šu (I 8a), J X 4a szerint ma. *Adun aiši*, *adun* 'nyáj', *aiši* 'haszon'. Helyesen *Altun* (mongolosan *Aldun*) *ašug*. A név ezúttal is a törökből magyarázandó: *altun* 'arany', az *ašug* lehetséges értelmezésére l. PELLIOU—HAMBIS, *Histoire des campagnes* I, 420.

Ja-ngan ša (XLII 11b), *Ja-han ša* (XLIII 7a); J XVII 4a szerint ma. *Yengsi* 'lakoma; lakodalom'. Helyesen *Yayan šā*; jelentése: tör. *yayan* 'elefánt', perzsa *šā* (*šāh*) 'uralkodó, fejedelem'. Vö. HAMBIS, *Le chapitre CVIII*, 102—3; L. LIGETI: *Acta Orient. Hung.* V, 316.

Po Ta-ta (I 13a), J III 13b szerint ma. *Ba dalda*, *ba* 'hely', *dalda* 'titok; rejtek'. Mindenekelőtt a *po* nem idegen, de kínai szó, jelentése 'fehér', a *ta-ta* pedig a *tatar* hagyományos átírása. A kifejezés a m. 'fehér tatár', mint ismeretes, a mongol-kor elején ez az öngütök kínai neve. Vö. PELLIOU—HAMBIS, *Histoire des campagnes* I, 4.

A „mohamedán” (török) magyarázatok közül például említhetjük a következőt.

¹¹ Figyelmet érdemel, hogy az ismert kínai—mongol szójegyzékekben, a *Ji-jü*-ben (70b) és a *Wu-pi-č'i*-ben (6a) a kínai *siao-si*-t a mongol *nu'un* adja vissza. A mongol szó fontosabb adatai ezek: Mongolok Titkos Története *nu'un*, *nu'u* 'Knabe' (HAENISCH 119), 1389.-i kínai—mongol szj. *nu'un* (I 15a, ujur írással *nyun*), Lu-lung sai-lío *nu'un* (ISHIDA, 129b), Či-jüan ji-jü *nu'u* (ISHIDA, n° 71); irod. mong. *nyun*, *nyun* 'fils, enfant, garçon' (Kow. II, 679a); a szó a mai mongol nyelvekben és nyelvjárásokban, úgy látszik, nem igen ismeretes.

Pie-si pa-li (III 3b, stb.), J IV 8b szerint *Baši beli*, értelmezése: tör. *baši* [baš] 'fej', *beli* [bel] 'derék, öv'. Helyesen *Beš baliq* 'Öt város', az ujgúrok ismert fővárosa. A gazdag irodalomból vö. CLEAVES: HJAS. XII, 104⁵⁵.

Tibetiből magyarozott nevek:

K'i-la-si-pa wo-cie-rh (CCII 2b), J XXIII 9a szerint tib. *Ci raši ba or žiyal*, értelmezése: *ci* [kl. tib. *che* 'élet'] 'hosszú élet', *raši* 'boldogság' [kl. tib. *bkra-šis*], *ba or* 'bátor, merész' [?], *žiyal* [kl. tib. *rgyal*] 'győzelem'. A név valóban tibeti, helyes olvasata azonban *Krasba odzer*, *krasba*, kl. tib. *grags-pa* 'dicsőség; hírnév', *odzer*, kl. tib. 'od-zer' 'fény'.

Pa-ti-ma ji-rh-kien-pu (XXIX 10b), J I 17a szerint tib. *Batma yar zangbu*; értelmezése: *batma* 'lótusz', *yar* 'fel, felfelé', *zangbu* [kl. tib. *bzan-po*] 'jó; szép'. E tibeti név helyes alakja *Badma irgälbu*; *badma*, kl. tib. *pad-ma* (< szkr. *padma*) 'lótusz', *irgälbu*, kl. tib. *rgyal-po* 'király'. Az *irgälbu* szabályos *Jüan*-kori keleti tibeti nyelvjárási alak, vö. LIGETI: Acta Orient. Hung. V, 320.

Po-wan (CLXIX 13a), J XXIII 1b szerint tib. *Ba ot, ba* 'ember' [kissé önkényes elvonása, ill. értelmezése a tib. *pa, ba* ún. partikulának], *ot* [kl. tib. 'od] 'fény'. Helyesen *Bo'ol*. A név nem tibeti, de mongol, jelentése 'rab-szolga, szolgál'; vö. HAENISCH, Wörterbuch, 19.

Jü-lung t'a-si (III 8a), *Jü-lung ta-si* (V 20a); J I 15b szerint tib. *Yungrung raši*, jelentése *yungrung* [kl. tib. *g-yuñ-druñ*] 'svastika', *raši* [kl. tib. *bkra-šis*] 'jószerencse'. A név török, helyes alakja *Ürüng taš*, ill. *Ürüng daš, ürüng* 'fényes, fehér', *taš* (*daš*, mongolos változat is lehet) 'kő'. Vö. HAMBIS, Le chapitre CVII, 107—8.

Hu-tu-pu-ting (XX 20a), *Hu-tu-pu-ting* (CXCVI 6b); J XIV 8a szerint tib. *Hor dobdan, hor* 'mongol', *dobdan* [kl. tib. *stobs-ldan*] 'erős, erőteljes'. A kínai átírás *Qudbudin*-nak olvasandó, a név arab eredetű: *Quṭb-ad-Dīn*, v. *Quṭbu-'d-Dīn*.

A bemutatott szemelvényekből is látható, hogy a feladat, melynek elvégzésére a bizottság vállalkozott, hallatlanul érdekes, és az összehordott anyag nyers formájában is izgalmas problémákat vet fel. A vállalkozás persze nem sikerült, nem is sikerülhetett, mert eredményes megoldásához az összehasonlító és történeti nyelvtudomány módszerének az alkalmazására lett volna szükség. Ez a módszer akkor pedig nyugaton is első csíráiban éppen hogy jelentkezni kezdett.

Igazságtalan dolog volna tehát a helyes módszerek ismeretében a bizottság tagjainak akkori munkáját mai mértékkel mérni, és erőfeszítéseiket lekicsinyelni. Kétségtelen, hogy ezt a munkát továbbra is érdemes számon tartanunk, már csak azért is, mert az a mai onomatológiai kutatásoknak egyik — használhatatlansága ellenére is — tiszteletet érdemlő kínai előfutára.

A bizottság tagjai megfelelő módszer nélkül és az elengedhetetlenül szükséges történeti és összehasonlító nyelvi anyag hiányában csak a maguk élő mongol, mandzsu stb. nyelvismeretére támaszkodhattak. Ahol ezeknek az eszközöknek a birtokában nem adódott evidens megoldás, ott persze eleve sikertelenségre voltak kárhóztatva. Ebből következik, hogy a *Jüan*-kori névanyag magyarázása volt számukra aránylag a legmegközelíthetőbb vállalkozás. Igaz, mandzsu nyelvismereteik alapján elvileg a dzsürcsi nevek interpretálásával szemben sem állottak teljesen idegenül, hiszen jól tudták, hogy a dzsürcsi meg a mandzsu közel áll egymáshoz (a szemükben nyilván

azonos volt a két nyelv), gyakorlatilag azonban a két nyelv nyelvtanában és főleg szókészletében szükségszerűen megmutatkozó különbségek leküzdhetetlen akadályok elé állították a bizottság írástudóit. A legsúlyosabb problémát kétségtelenül a kitaj nevek és szavak magyarázata jelentette a számukra. Azt jól tudták a két dinasztia korából származó kínai források alapján, hogy a kitaj nem azonos a dzsürcsi nyelvvel, ahhoz nem is hasonlít. A kitaj tehát nem mandzsu (azt különben is már a dzsürcsivel azonosították), de mongol sem lehet — okoskodhattak tovább —, mert élő mongol nyelvi ismereteik érthető módon cserbenhagyták őket a kitaj glosszák megközelítésében. Kerestek tehát egy olyan nyelvet, amelyet földrajzilag elfogadható területen beszélnek, s amelyet maguk is ismertek. Választásuk az Észak-Mandzsuriában beszélt tungúz típusú szolon nyelvre esett: ezt azonosították a kitajjal.

Kissé különösnek tűnhetik, hogy ily hosszan foglalkoztunk a *Liao Kin Jüan san ši jü kiai* megfejtési kísérleteivel. Maguknak a „megfejtéseknek” valóban csak tudománytörténeti értékük van. Az ott felvetett problémák azonban ma aktuálisabbak mint valaha. A mongol anyag magyarázása terén jelentős előrehaladást tettünk P. PELLIO, L. HAMBIS, A. MOSTAERT, F. W. CLEAVES és mások kutatásainak eredményeképpen. Az eddig feldolgozott anyag azonban csak töredéke a XVIII. századi kínai műben összegyűjtöttnek. A dzsürcsi nevek és szavak magyarázása terén bizony alig történt érdemleges előrehaladás: P. PELLIO néhány időtálló alkalmi megjegyzésétől és K. WATANABE nem teljes értékű kísérleteitől tekintve szinte a kezdet kezdetén tartunk.¹² A kitaj anyag megfejtése tekintetében pedig jóformán még a dzsürcsinél is kedvezőtlenebb a helyzet.¹³

Nem kétséges azonban, hogy a bizottság kitaj magyarázatainak volt a legnagyobb és legtartósabb visszhangja.¹⁴ Először, úgy látszik, PALLADIUS

¹² WATANABE KUNTARŌ-nak elsősorban Shimpen Kinshi meijikai (Osaka 1931) c. munkájára gondolunk, amely a *Kin-si* dzsürcsi nyelvi anyagát tárgyalja. A dzsürcsi nyelvre vonatkozó egyéb japán munkákra vö. M. HONDA—E. B. CEADEL, i. m., 91—2. A kérdésre más alkalommal még visszatérek.

¹³ Ezúttal is csak elszórt megjegyzésekre, kisebb glosszákra utalhatunk. Mint-hogy erre a kérdésre is alkalomadtán még vissza szeretnék térni, csak néhány munkára utalnék most. A régebbi anyagról vö. a magam magyar nyelvű összefoglalását (A kitaj nép és nyelv: MNy. XXIII, 293—310), majd később néhány, lényegét érintő újabb megjegyzésemet (NyK. LVII, 298), valamint a következő, fontosabb anyagot tartalmazó kisebb-nagyobb munkákat: ROLF STEIN, *Leao-tche: T'oung Pao XXXV* (1939), 1—154 (a dolgozat tartalmazza PELLIO néhány addig kiadatlan kitaj szómagyarázatát is); K. A. WITTFOGEL—FÉNG CHIA-SHÉNG, *History of Chinese Society. Liao* (907—1125), Philadelphia 1949. Figyelmet érdemelnek a terjedelmes műben K. MENGES-nek elszórtan található megjegyzései a kitaj nyelvről. E glosszákval kapcsolatban vö. F. W. CLEAVES talpraesett megjegyzéseit: HJAS. XIII (1950), 231—5. A kitaj írás megfejtéséről vö. L. HAMBIS, *Premier essai de déchiffrement de la langue khitan: Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1953, 121—34. A kitaj nyelvre és írásra vonatkozó újabb japán munkákról l. M. HONDA—E. B. CEADEL, i. m. 87—91.

¹⁴ B. LAUFER, *Skizze der manjurischen Literatur*, 45: „Es kann wohl kein Zweifel sein, dass mit Hülfe dieser Glossare die Lektüre jener drei historischen Werke bedeutend erleichtert und gefördert wird, und dass sie wertvolle Materialien für das Studium der Sprachen der Khitan und der Niüchi enthalten”. LAUFER e nézete a maga korában is túlzás volt, még akkor is, ha ahhoz hozzáfűzte még: „Doch sind natürlich die Rekonstruktionen immer kritisch nachzuprüfen” (46). LAUFER tekintélye nagyban hozzájárult a szójegyzékek képzelt hitelének megszilárdításához és fenntartásához. Azok sorában, akik indokolatlanul hitelt adtak K'ien-lung írástudói szómagyarázatainak, ott találjuk többek közt E. v. ZACH-ot, aki fenntartás nélkül magáévá tette ezeket a

használta a szolon glosszákkal kísért kitaj szóanyagot. Tőle került a 22 szóból álló jegyzék A. WYLIEHOZ, attól meg H. H. HOWORTHHOZ, aki figyelembe véve KLAPROTH korábbi rövid szójegyzékét is egyik dolgozatában az ily módon 37 szóra növelt lista megvizsgálása után arra a következtetésre jutott, hogy a kitaj nyelv a tungúz és a mongol keveréke, a kitajok utódai pedig a mai szolonok. Nagyobb nyomaték kedvéért hivatkozott WYLIERA ÉS VASILEVRE is, akiknek szerinte hasonló a véleményük a kérdésről. A szójegyzék HOWORTHTÓL W. SCHOTTHOZ került, aki annak alapján, különösen figyelembe véve a 2, 4, 6 számnevek vallomását (melyeket a bizottság által szolon változtatban rögzített formában ismert), kimondta, hogy a kitaj a dzsüresi és a mandzsú rokona.¹⁵ A bizottság szolon elmélete tehát hol közvetlen, hol közvetett módon az első menetben győzött, sőt az elmélet szívósságát bizonyítja, hogy egy vita során nem régiben megint felelevenítették.¹⁶

Pedig hát a szolon elmélet igen gyenge lábakon állott. Jellemzésül most csak néhány furcsaságot említenénk. Ugyanannak a kitaj szónak a kínai átírását többféleképpen állították vissza, az így keletkezett különböző szavakhoz különböző magyarázatokat fűztek. Így pl. a kitaj *niü-ku* 'arany' (*Liao-si* CXVI 18a) a *Liao-si jü-kiai*-ban a következőképpen jelenik meg: a) L II 1b mong. *mönggu* [*mönggü*] 'ezüst', b) L II 4b mong. *nigen* 'egy', c) L III 10b ismét *mönggu* [*mönggü*] 'ezüst', és végül d) L VII 3a szolon *nunggu* 'hat'. Megfordítva, ugyanazzal a szolon szóval több, egymással összeegyeztethetetlen kínai átírást is magyaráztak. Így *sigun*-nak olvasták és 'nap'-nak magyarázták: a) *Hi-wen* (L III 13a), b) *Si-nu-ku* (L VII 14b), c) *Si-kuang* (J IV 11a). A legkevesebb, amit e megfejtési kísérletekkel kapcsolatban mondani lehet: a jelzett kínai átírásokat többféleképpen lehetséges visszaállítani, de *sigun*-nak soha. Végül a *Liao-si jü-kiai* több mint 1600 kitaj nevet és közsót magyaráz különböző nyelvekből, de ebből csak 32-öt a szolonból, azt is 22 szóval. Ezek a számok felettébb vékonyan igazolnák a kitaj és szolon nyelv rokonságát, vagy éppen azonosságát még akkor is, ha az egyeztetések történetesen kifogástalanok volnának.

Persze ma már régen túl vagyunk a szolon hipotézisen, s a kitajt kételkedés nélkül a mongol nyelvek közé soroljuk. Ezúttal azonban nem erről szándékozom szólni, hanem arról, hogy a K'ien-lung-féle bizottság szóanyagát — függetlenül az elhibázott kitaj hipotézistől — érdemes közelebbről vizsgálat alá vennünk, vajon csakugyan a szolon nyelv hiteles emlékei-e ezek a glosszák. Annyit különösebb vizsgálódás nélkül is meg lehet állapítani, hogy a magyarázatokban felhasznált mongol, mandzsú (tibeti stb.) szóanyag valóban hiteles és megbízható; a gazdag C'ing-kori többnyelvű lexikográfia ezek össze-

magyarázatokat, sőt vita során körömszakadtáig védte azokat; vö. PELLJOT: T'oung Pao XXVI (1929), 376—7. Persze bőven akadtak olyanok is, akik korán felismerték a szójegyzékek igazi, negatív értékét is. Ezek közül most csak egyre hivatkozhatnánk: E. BRETSCHNEIDER, *Mediaeval researches* I, 181—2.

¹⁵ PALLADIUS, *Elucidations of Marco Polo's Travels: Journ. of the North China Branch of the R. As. Soc. X*, 25. H. H. HOWORTH, *The northern frontagers of China V. The Khitai or Khitan: JRAS. XII*, 123. J. KLAPROTH, *Asia polyglotta*² (Paris 1831), 294—5 és *Nouveau Journ. As. VI*, 23—4. W. SCHOTT, *Kitai und Karakitai. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Innerasiens: ABAW. 1879*, kny. 5—7.

¹⁶ Cf. G. M. VASILEVIČ, *К вопросу о киданях и тунгусах: Советская Этнография 1949*, № 1, 155—60.

gyűjtését és elemzését feleslegessé teszi. Korántsem ez a helyzet a ma is csak csonkán ismert szolon szókincset illetőleg.

A következőkben ezt a szolon szóanyagot kívánom bemutatni, amely számszerűen igen szerény: a három történeti mű valamennyi szolon glosszáját figyelembe véve nem több 25 tételnél. Minden egyes szónál utalunk a legfontosabb rokon nyelvi megfelelőkre, külön az északi ág képviselőjére (ehhez az ághoz tartozik a szolon), külön a déli ágéra.

Rövidítések

szol.	szolon, Butya-i nyelvjárás; N. N. POPPE, Материалы по солонскому языку. Leningrad 1931;
szol. K.	szolon; КАМИМАКИ RAISABURŌ, Soron zoku no shakai. Tōkyō 1940;
szol. IV.	szolon, Butya-i nyelvjárás; A. O. IVANOVSKIJ, Mandjurica I. Образцы солонского и дахурского языков. St. Pbg. 1894; az S ¹ , S ² , S ³ , S ⁴ , S ⁵ jelzésű szavak;
szol. MUR.	F. W. MUROMSKIJ Turkesztánban (Ili-körzetben) gyűjtött kiadatlan szolon anyaga; W. KOTWICZ, Contributions aux études altaïques: Rocznik Orientalistyczny VII, 130—234 után;
szol. RAM.	onkor-szolon; RAMSTEDT Csugucsakban gyűjtött kiadatlan szolon anyaga; vö. G. J. RAMSTEDT, Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen: JSFOu. XXIV ¹ , 1—24;
or.-szol. ev. ERS	oronco-szolon; A. O. IVANOVSKIJ, Mandjurica I S ⁶ és S ⁷ jelzésű szavai; even vagy lamut, irodalmi nyelv; V. I. CINCIUS—L. D. RIŠES, Эвенко-русский словарь, Leningrad 1957;
ev.	even vagy lamut; V. I. CINCIUS—L. D. RIŠES, Русско-эвенский словарь. Moskva 1952;
ev. kel.	even vagy lamut, keleti nyelvjárások: I = Indigir, Km = Kamcsatka, O = Kolym-Omolon, Ol = Oia (ez a nyelvjárás az irodalmi nyelv alapja), Och = Ochotszk; CINCIUS—RIŠES, i. m.;
ev. nyug.	even vagy lamut, nyugati nyelvjárások; S = Szarkyryr, L = Lamuncha, Ju = Jukagir; CINCIUS—RIŠES, i. m.;
ev. Ar	even vagy lamut, Arman-i nyelvjárás; CINCIUS—RIŠES, i. m.;
lam. KL.	lamut; J. KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 9. oszlop;
lam. BR.	lamut; A. BJALYNICKIJ—BIRULJA kiadatlan anyaga alapján; vö. W. KOTWICZ: Rocznik Orientalistyczny VII, i. m.;
lam. STR.	lamut; PH. J. VON STRAHLENBERG, Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm 1730;
tung. Och KL.	ochotszki tungúz (lamut); KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 8. oszlop;
tung. Och SCH.	ochotszki tungúz (lamut); A. SCHIEFNER, Beiträge zur Kenntnis der tungusischen Mundarten: Mélanges Asiatiques III, 682—706 (vö. KOTWICZ: Rocznik Orientalistyczny VII, 149);
evk.	evenki vagy tungúz, irodalmi nyelv; G. M. VASILEVIČ, Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) словарь, Moskva 1940;
evk. RES	evenki vagy tkr. tungúz, irodalmi nyelv; G. M. VASILEVIČ, Русско-эвенкийский (русско-тунгусский) словарь. Moskva 1948;
evk. Al. Erb	evenki, nyelvjárás: Alsó-Erbogosen; G. M. VASILEVIČ, Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) диалектологический словарь. Leningrad 1934;
evk. Al. Np	evenki, nyelvjárás: Alsó Nepa; G. M. VASILEVIČ, Ev. rus. dial. slov.;
evk. Barg	evenki, nyj.: Barguzin; N. N. POPPE, Материалы для исследования тунгусского языка, наречие баргузинских тунгусов. Leningrad 1927;
evk. CsulGi	evenki, nyj.: Csuljman és Giljuj; G. M. VASILEVIČ, Очерки диалектов эвенкийского (тунгусского) языка. Leningrad 1948;
evk. Erb	evenki, nyj.: Erbogosen; G. M. VASILEVIČ, Ev. rus. dial. slov.;
evk. Fel. Np	evenki, nyj.: Felső Nepa; G. M. VASILEVIČ, Ev. rus. dial. slov.;
evk. II	evenki, nyj.: Ilimpijszk; G. M. VASILEVIČ, Očerki;

- evk. Kat evenki, nyj.: Katanga; G. M. VASILEVIČ, Ev. rus. dial. slov.;
- evk. K. Tung evenki, nyj.: Köves Tunguzka (Подкаменная Тунгуска), G. M. VASILEVIČ, Očerki;
- evk. KuUr evenki, nyj.: Kur és Urma; G. M. VASILEVIČ, Očerki;
- evk. Np evenki, nyj.: Nepa; G. M. VASILEVIČ, Ev. rus. dial. slov.;
- evk. Szym evenki, nyj.: Szym; G. M. VASILEVIČ, Ev. rus. dial. slov.;
- evk. Szach. evenki, nyj.: Szachalin; G. M. VASILEVIČ, Očerki;
- evk. T Fel. Le evenki, nyj.: Tokma és Felső Léna; G. M. VASILEVIČ, Očerki;
- evk. Tgr evenki, nyj.: Tungir; G. M. VASILEVIČ, Očerki;
- evk. UcsZe evenki, nyj.: Ucsur és Zeja; G. M. VASILEVIČ, Očerki;
- tung. Al. Tung tungúz, a régi feljegyzésekben a. m. tkp.-i tungúz, mai nyelvhasználat szerint evenki; nyelvjárás: Alsó Tunguzka; MIDDENDORFF után, vö., CASTRÉN, Tung. Sprachl., 119—135, 1. oszlop;
- tung. Al. Tung KL. tungúz, v. evenki; nyj.: KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 10. oszlop;
- tung. Am tungúz, nyj.: Amur-menti; GERSTFELDT után CASTRÉN, Tung. Sprachl. 119—135, 4. oszlop;
- tung. Anad tungúz, nyj.: Anadyr; A. SCHIEFNER, BARON GERHARD VON MAYDELL'S Tungusische Sprachproben: Mélanges Asiatiques VII (1874), 323—377;
- tung. Barg tungúz, nyj.: Barguzin; KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 4. oszlop;
- tung. Barg RIN. tungúz, nyj.: Barguzin; W. KOTWICZ, Le dialecte tongous de Bargouzine. Matériaux recueillis par D. RINČINO: Collectanea Orientalia N° 1, Wilno 1932;
- tung. Csap tungúz, nyj.: Csapogir; KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 1. v. 2. oszlop;
- tung. Fel. Ang tungúz, nyj.: Felső Angara; KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 6. oszlop;
- tung. Fr. tungúz, nyj.: FISCHER szójegyzéke, vö. J. G. GEORGI, i. m.;
- tung. GEOR. tungúz, nyj.: J. G. GEORGI, Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772. I—II, St. Pbg. 1775;
- tung. Jak tungúz, nyj.: Jakutsk; KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 7. oszlop;
- tung. Jen tungúz, nyj.: Jeniszej; KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 2. v. 1. oszlop;
- tung. Kang tungúz, nyj.: Kagalak; MIDDENDORFF után CASTRÉN, Tung. Sprachl., K jelzésű szavak;
- tung. Kind tungúz, nyj.: Kindigir; E. T. TITOV, Тунгусско-русский словарь, Иркутск 1926, vö. N. N. POPPE: Asia Major IV (1927), 477—480;
- tung. Kond tungúz, nyj.: Kondogir; A. CZEKANOWSKI, Tungusisches Wörterverzeichnis: Mélanges Asiatiques VIII (herausgegeben von A. Schiefner), 335—416;
- tung. Mang tungúz, nyj.: Mangazeja (= Turuchansk); KLAPROTH, Sprachatlas XXXII, 3. oszlop;
- tung. Ner C tungúz, nyj.: Nercsinszki körzet; M. A. CASTRÉN—A. SCHIEFNER, Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. St. Pbg. 1856;
- tung. Ner KL. tungúz, nyj.: Nercsinszki körzet; KLAPROTH, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 4. oszlop;
- tung. Sp. tungúz, nyj.: SPASSKY után CASTRÉN, Tung. Sprachl. 119—136, III. oszlop (Udskoe tungúz nyelvjárása, részben az ochotszki lamut, valamint a Felső Maja tungúz nyelvjárása);
- tung. Tur tungúz, nyj.: Turuchansk; KOŽEVNIKOV kézírata után W. KOTWICZ: Rocznik Orientalistyczny VII, 147;
- tung. Ur tungúz, nyj.: Urulga; CASTRÉN, Tung. Sprachl., az U-val jelzett szavak;
- tung. Vil tungúz, nyj.: Viljuj; W. GRUBE, Gold. Wörterverzeichnis;
- mgr. GR. manegir, МААК, Путешествие на Амыр (St. Pbg. 1859) és MAXIMOWICZ kéziratosszójegyzéke alapján W. GRUBE, Gold. Wörterverzeichnis;
- mgr. Iv. manegir, az S⁸, S⁹, S¹⁰, S¹¹ jelzésű szavak, amelyeket „цилин” (azaz kilin)-nek is nevez a szerző; A. O. IVANOVSKIJ, Mandjurica I;
- kilin kilin v. manegir; NAKANOME AKIRA, Orokko bunten, 7—9, 12—3, 50—60;

- szgr. GR. szamagir; SCHRENCK, Reisen und Forschungen után GRUBE, Gold. Wörterverzeichnis;
- szgr. SCH. szamagir, K. LOGINOVSKIJ kézírata után P. SCHMIDT, (ŠMITS), The language of the Samagirs, Riga 1928, 11—20;
- szgr.-got. gorin-szamagir, SCHRENCK, Reisen und Forschungen után W. GRUBE. Gold. Wörterverzeichnis;
- neg. negidal; V. I. CINCIUS, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, Leningrad 1949;
- neg. SCH. negidal; P. SCHMIDT (ŠMITS), The language of the Negidals. Riga 1923 (a szójegyzék magában foglalja a szerző gyűjtésén kívül BARÁTOSI BALOGH BENEDEK, P. KRASZIN és K. LOGINOVSKIJ anyagát is);
- neg. MC. negidal; K. M. МЫЛНИКОВА—V. I. CINCIUS, Материалы по исследованию негидальского языка: Тунгусский Сборник I, 107—208;
- ud. udihe vagy ude; V. I. CINCIUS, Sravn. fon.;
- ud. Š. udihe; E. R. ŠNEJDER, Краткий удэйско-русский словарь с приложением грамматического очерка. Moskva—Leningrad 1936;
- ud. A. udihe, nyelvjárás: Anjuj; E. R. ŠNEJDER, Материалы по языку аюйских удэ. Moskva—Leningrad 1937;
- ud. SCH. udihe; P. SCHMIDT (ŠMITS), The language of the Oroches;
- orocs orocs; V. I. CINCIUS, Sravnitel'naja fonetika;
- orocs C. orocs; V. I. CINCIUS, Очерк морфологии ороцкого языка: Ученые Записки ИГУ, № 98, Серия Востоковедческих Наук, вып. 1 (Leningrad 1949), 119—60;
- orocs SCH. orocs; P. SCHMIDT (ŠMITS), The language of the Oroches. Riga 1928;
- orocs GR. orocs; PROTODJAKONOV, S. LEONTOVIČ és V. P. MARGARITOV alapján W. GRUBE, Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis;
- orok orok; V. I. CINCIUS, Sravnitel'naja fonetika;
- orok NA. orok; NAKANOME AKIRA, Orokko bunten. Tōkyō 1917;
- ol. olcsa; T. I. PETROVA, Ульяновский диалект нанайского языка. Leningrad 1936;
- ol. SCH. olcsa; P. SCHMIDT, The language of the Olchas. (Riga 1923), Acta Univ. Latv. VII, 229—88;
- ol. GR. olcsa; MAXIMOWICZ anyaga alapján W. GRUBE, Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis;
- szanda szanda (az olcsa ajnu neve); NAKANOME AKIRA, Orokko bunten, 8—9, 161—6;
- szam. szamar, az elgoldosodott szamagirok nyelve; P. SCHMIDT (ŠMITS), The language of the Samaghirs, 21—33;
- nanaj nanaj vagy gold, irodalmi nyelv; T. I. PETROVA, Краткий нанайско-русский словарь с приложением грамматического очерка. Moskva—Leningrad 1935;
- gold GR. gold vagy nanaj; W. GRUBE, Goldisch—deutsches Wörterverzeichnis mit vergleichender Berücksichtigung der übrigen tungusischen Dialekten. DR. LEOP. VON SCHRENCK's Reisen und Forschungen im Amurlande. Anhang zum III. Bande. Zweite Lieferung. Linguistische Ergebnisse, bearbeitet von —. St. Pbg. 1900;
- <
- gold, PR. gold; P. PROTODJAKONOV, Гольдско-русский словарь. Vladivostok 1901;
- gold Sz. gold, Szungari menti; V. КОТВИЧ, Материалы для изучения тунгусских наречий I. Образцы языка сунгарийских гольдов: Живая Старина II—III (1909), 206—218;
- ma. mandzsu; ERICH HAUER, Handwörterbuch der Mandchusprache. Wiesbaden 1952—1955;
- ma. GAB. mandzsu; H. C. v. D. GABELENTZ, Sse-schu, Schu-king, Schi-king in mandchuischer Übersetzung mit einem mandchu—deutschen Wörterbuch. Zweites Heft: Wörterbuch. Leipzig 1864;
- ma. Z. mandzsu; J. ZACHAROV, Полный маньчжурско-русский словарь. St. Pbg. 1875;
- ma. H. mandzsu; HANEDA TŌRU, Manwa jiten. Kyōto 1937;
- ma. b. mandzsu, beszélt nyelv; A. RUDNEV, Новая данняя по живой маньчжурской речи и шаманству: ЗВОРАО XII (St. Pbg. 1902), 047—082;
- dzs. dzsüresi, Ming-kori; a Tolmácsok Iskolájának dzsüresi—kínai szójegyzéke; a szerző helyreállítása szerint.

dzs. Gr. dzsürcsi, Ming-kori; W. GRUBE, Die Sprache und Schrift der Jučen, Leipzig 1896; a szerző helyreállítására szerint.
 J *Jüan-si jü-kiai*;
 K *Kin-si jü-kiai*;
 L *Liao-si jü-kiai*.

1. *aya* 'jó'; L II 8a, III 14b, IX 15b.

~ szol. *aja* 'egészséges, jó, jól', *ai* 'jó' (40); *aya* 'jó' (K. 80); *ajá* 'jó; jó napot!' (Iv. 15);

~ ev. *aj* 'jó' (667), tung. Och. SCH. *aj*, *ajá*; evk. *aja*, evk. Barg *aja*, evk. Szach *aja* (330), tung. Am, Ner C., Al.-Tung, Kond CZEK., Sp. *aja*, tung. GEOR. FI. *ajja*, tung. Anad *ai* (lamut?); mgr. *ajamá* 'jóindulatú' (GR. 4), kilin *aya* (NA. 150); szgr. *aja* (SCH.); ngd. SCH. *aja*;

~ ud. SCH. *aja*; oroc. SCH., GR. *ajá*, *aij*, GR. *ajawi* 'egészséges'; orok *aja*; ol. SCHM., GR. *aja*; nanaj *aja*, gold GR. *aja*. P. SCHMIDT az oroc. szgr. stb. szavak kapcsán hivatkozik egy azonos mandzsu szóra is, a mandzsuban azonban az *aya* 'jó' ismeretlen; a ma. *ai*, *aya* 'oh!', ó!' (megvan különben a többi ma.-tu. nyelvekben is) nem tartozik ide, a ma. *ayan* 'nagy' egészen más szó. Hasonlóképpen nem vonható ide a ma. *aisi* 'haszon' (CINCUS, Sravn. fon. 136) sem. Az *aya* 'jó' ismeretlen a dzsürsiben is.

2. *burgu* [olv. *bürgü*] 'kövér'; L VII 8a.

~ szol. *bürgü* 'kövér' (45), *buggu* (K. 41);

~ ev. *berge*, Ju, Ar *burge*; evk. *burgu*, evk. *bürgü* (VASILEVIČ, Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *bürgü*, evk. Tgr *bürgü* (227), tung. Ner C. *bürgü*, tung. Kond. CZEK. *burgü*, tung. Vil *burgujäm* 'hizlalni', tung. GEORG. FI. *burku* 'zsír', tung. Anad *börgü* 'kövér, zsíros' (lamut?); mgr. GR. *burgü*; ngd. *bojge*, *bojge*, ngd. SCH. *boggo*, *boigo*, *boigu*, *byrgu* 'zsír';

~ ud. Š. *bogo*, ud. SCH. *bogo*; oroc. *begge*, oroc. SCH. *bogo*, *bugu*, oroc. GR. *buku*, *boggo*; orok *bodo*, orok Na. *bokko* 'has' (a jelentés alighanem félreértésen alapul); ol. *buju*, *bojon*, ol. SCH. *bojo*, ol. GR. *bodde*; nanaj *bujgu*, gold GR. *buigu* 'kövér', *byggu* 'zsír' (ez utóbbi Uszuri-menti), gold PR. *buđkgü*. A szó a mandzsuban ezúttal is hiányzik, amennyiben megvolna, *buju > *beju alakot váránk.

3. *daxa* [olv. *daxa*] 'közel, közeli'; L IX 9a, J XVI 13b.

~ szol. *daga*, *dakki* 'közel' (46), *daga* (K. 56);

~ ev. ERS *dali*, *däli*, *däliü*, *däliä*, *dälii*, *däliki* 'közel' (33); evk. *daga*, nyj. *dagama*; evk. *daga*, *dagama*, *dagalta*, nyj. *dä*, *däta*, *täma* (RES 23), evk. T Fel. Le *da*, *daa* (91), evk. Kat. *dagama* 'közeli', evk. Al. Np, Erb, Szym *dáyama*, Fel. Np *dä*, evk. Barg *daga*, tung. Ner C., Al. Tung, Kond CZEK. *daga*, tung. Vil *dagamakikan* 'közeledni', tung. GEOR. FI. *daakun*; mgr. GR. *dagakun*, mgr. Iv. *daxaxu*; ngd. SCH. *daga*, *daha*.

A déli ágban a szónak evidens megfelelői nincsenek. Egy-két adatot ugyan esetleg ide lehetne vonni, ám ezek kifogástalan magyarázata jelenleg súlyos hangtani akadályokba ütközik. Éppen ezért erős fenntartással említjük meg a következő hármas adat-csoportot: 1° ma. *jaqan* 'nahe, unmittelbar bei'. A szót HAUER (ugyanígy ZACHAROV és HANEDA) csak a következő értelemben ismeri: '1. sogleich, gerade, just, soeben; 2. vor kurzem, unlängst'. Tévedésre mégsem gondolhatunk, mert a Ming-kori Tolmács-Hivatal dzsürcsi—kínai szójegyzékének *jaqala* [*jaqan-la*] 'a közelben' szava

kétséget kizáró módon megerősíti GABELENTZ adatát. 2° A Ming-kori Fordítói Hivatal dzsürcsi—kínai szójegyzékében találjuk: *diyasa* 'közel'. 3° Élőnyelvi adatok: nanaj *jeja* 'közel', *jejala* 'a közelben', gold GR., PR. *diđa*, *diđala* 'ua.' (GRUBE *diđala* 'ziemlich nah' értelmezése félreértésen alapul) ol. GR. *diđa*, *diđalá*.

Ha az északi adatok *-aga-* hangkapcsolata ősi ma.-tu. *-aga-*ra megy vissza, akkor a déli nyelvekben hosszú magánhangzót (esetleg diftongust) kell várnunk; ez esetben legfeljebb a gold-olcsa adatok idetartozásáról lehet szó. Ha viszont az *-aga-* másodlagos volna (< *-aka-*, *-axa-*), akkor talán szóba jöhet az 1. és 2. alatt említett adatok idetartozása. A kérdést ezenfelül a szóképzés egynéhány tisztázatlan kérdése is bonyolítja.

4. *dalyaqa* [*dalga-ka*] 'süt, pörköl, éget'; L X 2a.

~ szol. *dalga-* 'süt, pörköl, éget', *dalgō-* 'sül, ég' (46), *daggoran* [*daggo-ra-n*] 'sül, ég' (K. 78);

~ evk. *dalga-* 'nyárson, roston süt; félig sült húst enni', evk. Erb, Np *dalgá-* 'nyárson süt';

~ gold GR. *dalgaxa* [*dalga-xa*] 'süt'.

A szó, úgy látszik, a mandzsu-tungúz szókészlet északi ágára jellemző elemei közé tartozik; mindenesetre érdekes, hogy ott sem általános. Az egyetlen déli adat kétes hitélű: a MAXIMOWICZ nyomán GRUBETÓL közölt gold *dalga-xá* hiányzik a többi gold (nanaj) szójegyzékből. Hasztalanul keressük a többi déli nyelvjárásban is. Nem meglepő ezek után, hogy e szó a mandzsuban (és a dzsürsiben) szintén teljesen ismeretlen.

5. *digin* 'négy'; L III 6a.

~ szol. *digin* (47), *zigin* (olv. *žigin*) (K 45), *déyi*, *digen* (Iv. 27), *digin* (MUR.); or.-szol. *diin* (Iv. 27);

~ ev. *digen* (674b), ev. Ar *digne*, lam. BIR. *dygyn*, lam. KL. *dügün*, lam. STR. *degen*, tung. Och SCH. *dýgen*, tung. Och KL. *dygin*, (?) tung. Anad *dügün*; evk. *digin*, evk. Erb, Np, Kat *digin*, evk. Fel. Np *dijin*, evk. Barg *digin*, evk. K. Tung *dyin*, evk. Erb *diyī*, tung. Ner KL. *dygin*, tung. Ner C. *digin*, tung. Barg KL. *dygin*, tung. Al. Tung *dégenn*, tung. FI. *digin*, tung. Kond CZEK. *dygin*, tung. Fel. Ang *digin*, tung. Kind *dyhin* (KOTWICZ: Roczn. Or. VII, 217), tung. Jen, Mang *diggin*, tung. Tur *dygin*, tung. Csap *dygyn*, tung. Jak *dygin*, tung. Vil *digin*; mgr. GR. *digin*, *dui*, mgr. Iv. *diyīn*, *deyīn*, *duin* (GR. és Iv. utolsó említett adatai a *duin bē* 'negyedik hó' kifejezésben fordulnak elő, amely teljes egészében mandzsu jövevény), kilin *digin* (152); szgr. SCH. *digin*; ngd. *diyīn*, ngd. SCH. *digin*;

~ ud. *dī*, ud. SCH. *dui*, *dī* (a *dui* ezúttal is mandzsu jövevény); orocs *dīn*, orocs SCH. *dī*, *dui*, orocs GR. *dyi*, *dy*; orok *dīn*, orok NA. *jin* (olv. *jin*); ol. *diin*, ol. SCH. *duji*, ol. GR. *dui*, *duje*, szanda *dui*; szam. *duji*, *dujin*; nanaj *duin*, gold GR. *dúi*, *duin*, gold PR. *duin*; ma. *duin*, ma. b. *tuiwāli* 'csak négy', GERST. szerint *tuje* 'négy'; dzs. *düyīn*.

G. J. RAMSTEDT: JSFOU. XXIV¹, 9 a ma. *duin*-t egy korábbi **dōjin*, **dūjin* alakból vezette le. Úgy látszik, kiindulópontul csak a **dūjin*-t fogadhatjuk el, mégpedig nemcsak a mandzsu, hanem a déli ág valamennyi nyelve és nyelvjárása számára. Ezt a változatot egyébként a dzsürcsi visszamenőleg legalább a XII. századig biztosítja. A déli ág *dūjin* alakja egy még korábbi **dūgin*-ből származik (itt elképzelhető egy **dōgin* változat is): a **dūgin*

(*dögin) viszont nemcsak a déli, hanem az északi alakoknak is ma megköze-
líthető legrégebbi forrása. Vö. mong. *dö-r-ben*, tör. *tö-r-t* (*dö-r-t*).

6. *dili* 'fej'; L I 8a, III 6a, VI 5b; K IX 5a.

~ szol. *dil*, *dili*, *déli* (47), *deli* (K. 23), *dili* 'koponya' (Iv. 27);

~ ev. ERS *dil* [*dil*], ev. *del* (116), lam. KL. *del*, tung. Oeh KL. *dell*;
evk. *dil*, nyj. *delle* 'koponya', evk. Barg *dil*, evk. CsUGi *dil*, *del*, tung. Al.
Am *zili*, tung. Ner Kl. *déli*, tung. Ner C. *dil*, tung. Barg KL. *dül*, tung. Al.
Tung *dil*, tung. Kond CZEK. *dyl*, tung. Fel. Ang *dyl*, tung. Jen, Mang *dil*,
tung. Csap *dyl*, tung. Jak *dyl*, tung. Vil *dili*, tung. Anad. Sp. *dil*; mgr. GR.
dilli, mgr. Iv. *dyl*, *dyl* 'koponya', kilin *dili*; szgr. SCH. *del*, szgr.-gor. *dili*;
ngd. *del*, ngd. SCH. *del*, ngd. GR. *dil*;

~ ud. *dili*, ud. SCH. *dili*; orocs SCH. *dili*, orocs GR. *deli*, *dyl*, *deli*; orok
dili, orok NA. *žili* (olv. *žili*); ol. *dili*, ol. SCH., GR. *dili*, szanda *dili*; nanaj
želi, gold GR. *žele*, *žili*, *dili*, *želē*, gold PR. *želē*; CINCIUS, Sravn. fon., 189 ide-
vonja még: ma. *žili* 'a szarvas stb. agancsának a gyökerei'. A mandzsu szó
jelentéstanai nehézségek miatt aligha tartozik ide, sokkal valószínűbb, hogy
ezúttal is mandzsu szókészletli külön fejlődéssel van dolgunk.

Az általánosan ismert szó a mandzsuban *užu* 'fej', ezt találjuk meg
a Ming-kori dzsüresiben is *üžu* alakban, sőt már a Kin-kori dzsüresi—kínai
szójegyzékben is (vö. *Kin-ši* CXXXV 10b, l. még LIGETI: Acta Orient. Hung.
I, 163). A ma. *užu* rokonnyelvi megfelelőire vö. CINCIUS, Sravn. fon., 90;
a sorozatból éppen a mandzsu (és orok) adatot hagyja el J. BENZING, Die
tungusischen Sprachen, 996.

7. *garbuja* [*garbu-ga*] 'nyilaz'; L X 1b.

~ szol. *garpa-*, *gappa-* 'ló' (52);

~ ev. *garpu-* (CINCIUS, Sravn. fon., 233); evk. *garpa-*, ev. Barg *garpa-*,
tung. Ner C. *garpa-m*, tung. Al. Tung *karpa-dap*, tung. GEOR. *garpara* 'nyila-
zás', tung. Nor *garma-dam*; ngd. *gatpa-*, ngd. SCH. *gatpa-*;

~ ud. *gakpa-*, ud. SCH. *gakpa-*, *gahpa-*; orocs SCH. *hapa-*, orocs (LEON-
TOVIČ) *gappa-*; orok *galpa-*; ol. *garpa-*, ol. SCH. *garpa-*, ol. GR. *harpé*, *harpa-*;
nanaj *garpa-*, gold GR. *harpé*, *harpa-*, gold PR. *garpa-gurí* 'ló'; ma. *γabta-*
'nyilazni, lándzsát vetni', ma. b. *kapte-*; a mandzsu alak származék, és egy
korábbi *garbu-da-ra vezethető vissza.

Az idézett ma.-tu. szavak összefüggnek a mong. *garbu-* 'nyilazni, löni'
szóval, mint azt már igen korán észrevették; vö. G. D. SANŽEEV, Маньчжуро-
монгольские языковые параллели: Изв. Ак. Наук СССР 1930, 679.

8. *žolo* 'kő'; L II 5b.

~ szol. *žolo* (84), *žolo* (Iv. 35), *zolo* (olv. *žolo*) (K. 25);

~ ev. *đol* (217), *žol* (CINCIUS, Sravn. fon., 212), lam. KL. *džolá*, tung.
Oeh KL. *žol*, tung. Oeh. SCH. *džól*; evk. *đolo* (ERS), *žolo* (CINCIUS, Sravn.
fon., 212), tung. Am *žolo*, tung. Ner KL. *žálo*, tung. Bar KL. *žolo*, tung. Fr.
žola (sic), tung. Kond CZEK. *žoló*, tung. Jen *dišóllo* (sic), tung. Mang *džjöllo*,
tung. Csap *žjulo*, *ža*, tung. Jak *džólo*, tung. SP. *želo*, tung. Vil *žolo*; mgr. Iv.
žoló, *žoló*, mgr. GR. *žolō*, *žolo*, kilin *žolo* (olv. *žolo*); szgr. SCH. *džolo*; ngd. *žolo*,
ngd. SCH. *džolo*;

~ ud. *žolo*, ud. SCH. *džjolo*; orocs *žolo*, orocs SCH. *džjolo*, orocs GR. *žolo*,
dčolo, *colo*, *žolo*; orok *đolo*, orok NA. *žolo* [olv. *žolo*]; ol. *žolo*, ol. SCH. *džolo*,

ol. GR. *jólo*; nanaj *jólo*, gold GR. PR. *jóló*; szam. *džolo*. A szó a mandzsuban nincs meg.

A ma.-tu. *jólo*-t hosszú időn át összekapcsolták a mong. *čilayun* < *tila-yun, tör. *taš*, *daš* < *tāš*, *dāš* szavakkal, vö. RAMSTEDT: MSFOu XIX, 97; GOMBOCZ: NyK. XXXV, 260; NÉMETH: NyK. XLI, 404. G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 49 azonban már kirekeszti az altaji megfelelők közül, nyilván hangtani nehézségek miatt (a ma.-tu. zöngés szókezdő, többek között, valóban „szabálytalan”).

A ma.-tu. *jólo* helyett használatos ma. *wexe* 'kő' a régi mandzsu írással írt emlékekben *uwexe* alakban jelentkezik. Jól ismerjük a szót a Ming-kori dzsüresiből is: dzs. *üxe*, dzs. GR. *ōxe*.

9. *juq* [jūy] 'nemezből készült jurta'; L VII 13b.

~ szol. *jūy* (84), *zu* (olv. *ju*, ill. *jū*) (K. 25), *ju*, *jū*, *žu* (Iv. 35); or.-szol. *jū* (Iv. 35);

~ ev. ERS *du*, ev. *dū* (137), lam. KL. *ju*, tung. Och *du*; evk. *dū* (ERS), *jū* (CINCIUS, Sravn. fon., 212), tung. Barg *jū*, evk. KuUr *jū*, tung. Al. Am *jo*, tung. Ner C. *zū*, tung. Kond CZEK. *ju*, tung. Anad *do*, tung. SP. *žun*, *žuŋun* (sic); mgr. GR. *ju*, mgr. Iv. *žu*, *ju*, kilin *jūwu* (olv. *jūwu*); szgr. SCH. *džog*; ngd. *žō*, ngd. SCH. *džo*;

~ ud. *jugdi* ('otthon?'), ud. Š. *jugdi* 'дом, жилище', ud. A *ju*, ud. SCH. *džju*; orocs *ju*, *juy*, orocs GR. *du*, *čukdi* ('otthon'), orocs SCH. *džju*; orok *duku*, orok NA. *duhū* [*duhū*]; ol. *ju*, *jug*, ol. SCH. *džug*, ol. GR. *žō* 'ház', *žogdū* 'otthon', szanda *jugu* [*jugu*]; szam. *džo*; nanaj *jo*, gold *žog*, *žō*, *žogdū*, gold PR. *žog*. A mandzsuban nincs meg a szó; ugyanígy a Ming-kori dzsüresiből is hiányzik.

Valamilyen tungúz nyelvjárásból való a jakut *jiä* 'ház', vö. E. K. РЕКАРСКИЈ, Словарь якутского языка II, 817.

10. *jur* [jūr] 'kettő'; L IX 6b.

~ szol. *jūr* (84), *ziul* [olv. *jūl*, *jūr*?] (K. 4), *jur*, *jūru* (Iv. 35), szol. MUR. *juri*, szol. RAM. *džūr* 'kettő', *džurma* 'iker', or.-szol. *žō*, *jūru* (Iv. 35);

~ ev. ERS *dor*, ev. *dūr* (125), ev. *jūr* (CINCIUS, Sravn. fon., 212), ev. S, L *dūr* (125), lam. BIR. *jur*, lam. KL. *džjūr*, tung. Och SCH. *dūr*, tung. Och KL. *džjūr*; evk. *dur* (ERS), *dūr* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *jūr*, evk. K. Tung *jūr*, tung. Barg KL. *džjūr*, tung. Ner C. *zūr*, tung. Ner KL. *džur*, tung. Al. Tung KL. *djuhr*, tung. Al. Tung *jur*, tung. FI. *diur*, tung. Kond CZEK. *jur*, tung. Fel. Ang *džur*, tung. Kind *jūr*, tung. Jen *džur*, tung. Mang *džjur*, *djur*, tung. Tur *dūr*, tung. Csap *džjur*, tung. Jak *džur*, tung. Vil *jūrā*, tung. Anad *dor*; mgr. Iv. *zur*, *jur*, *jūo*, mgr. GR. *jūru*, kilin *jūl* [*jūl*? *jūr*?]; szgr. SCH. *džul*, szgr.-gor. *jul*; ngd. *jūl*, ngd. SCH. *džur*, *džul*;

~ ud. *jū*, *ju*, ud. SCH. *džju*, *dju*, ud. BR. *dū*, *džū*, *džjūr*, *džū*; orocs *jū*, orocs SCH. *dju*, orocs GR. *džur*, *du*; orok *du*, orok NA. *dū* [*dū*]; ol. *juel*, ol. SCH. *džuo*, *džuoł*, ol. GR. *jur*, *dul*, szanda *jūli* [*jūli*]; szam. *džur*; nanaj *juer*, gold GR. *jur*, *juré*, *juru*, gold PR. *jur*; ma. *juwe* 'kettő' < *jūwer, *juru* 'pár', ma. b. *ju* 'kettő', *jweli*, *džwēli*, *jwēli* 'mind a kettő' (RUDNEV; MUROMSKIJ szerint 'csak kettő'), *žoua* (GERST.); dzs. *žō*, dzs. GR. *žō*.

Ide tartozik még: ma. *žorxon*, *žorxon* '12. hónap' < *žir-xon, dzs. GR. *žirxon* (*žirxon*) '12'. Vö. G. J. RAMSTEDT: JSFOu. XXIV, 196—7; W. KOTWICZ: Rocznik Orientalistyczny VII, 184; B. LAUFER: Kőrösi Csoma Archivum I, 114; G. J. RAMSTEDT: MSFOu. CIV, 63; N. POPPE: MSFOu. CX, 243—4.

A régi mandzsu és dzsüresi adatok — kitaj közvetítéssel — a mongol *ŋirin*, *ŋirmüsün*, *ŋitüger* stb. alakokhoz kapcsolódnak.

11. *qačiga* 'kölyök-kutya'; K IX 10a; J XXII 5a.

~ szol. *qasχān* (78); or.-szol. *gaškān* (Iv. 32);

~ ev. ERS *kači*, *kačikan*, ev. *kačikān*, *kači* (685), ev. Ar *kaskān*; evk. *kačikān*, evk. Barg *kačikān* 'kutya', *kačikātkān* 'kiskutya', tung. Barg RIN. *kačikān* 'két éves borjú', tung. Barg KL. *kačikan* 'kutya', tung. Ur *kačikan* 'kölyök-kutya', tung. Kond CZEK. *kačikān* 'macska-kölyök', tung. Vil *kačikan* 'kölyök-kutya', tung. Sp. *kačikan* 'kölyök-kutya', *kačikatkan* 'kis kölyök-kutya'; birar *kačikan* 'kutya' (GRUBE, Gold. Wörterverz.); mgr. GR. *kačikan* 'kölyök-kutya', *kaccykān* 'kutya'; ngd. *kačiχān*, *kačikān*, ngd. SCH. *kačiχan* 'fiatal kutya'.

Úgy látszik, ezúttal is jellegzetesen északi szóval van dolgunk; a CINCIVS (Sravn. fon., 217) idézte ud. *kašanŋiga* idevonása korántsem megnyugtató. Ezzel szemben figyelemreméltó a déli ág egyes nyelveiből kimutatható következő szó: orocs SCH. *kōjōči*, orocs GR. *kyječi*, *kyjača*; nanaj *keječen* 'kölyök-kutya', gold GR. *kyječé* 'kölyök-kutya', *kyječé eiχé* 'szamár-csikó'; gold PR. *kyječé*. Bár a tu. szóban a *-kan* (kicsinyítő) képző, sőt az evenből a *kači* alak is kimutatható, az északi és déli adatok összekapcsolása nem magától értehető; CINCIVS, i. h. fenntartása tehát az etimológiával szemben indokolt.

12. *kimda* 'könnyű (vmit tenni)'; L IV 13b.

~ szol. *hende* 'olcsó; könnyű (facilis)' (K. 25, 78).

A többi ma.-tu. nyelvben ismeretlen. A szó a szolon nyelv mongol elemeihez tartozik, vö.: irod. mong. *kimda* 'könnyű (facilis); olcsó', irod. oirát *kimda* (POZDNEEV), kalm. *kimda*, *kimd^o* (RAMSTEDT), irod. halha *chjamd* 'olcsó; könnyen' (LUVSANDÉNDÉV), burját T *ŋamda* (PODGORBUNSKIJ), kel. mong. *ŋamadā*, *ŋamāt*, *ŋimdan* (RUDNEV).

A ma.-tu. nyelvek 'könnyű (levis); olcsó' értelemben a következő szót használják: szol. *enikkūn* (50) ~ ev. *eim*, *ejumkūn* 'könnyű (levis)' (246), I, S, L *ejumkūn* 'olcsó' (uo.); evk. *eimkūn*, *enimkūn* (ERS), evk. nyj. *enim* (RES 133), evk. Erb *ejim-kūn*, Erb, Np *ejim-kūn*, *enim-kūn* (Ev. rus. dial. slov.), tung. Barg *enimkūn*, tung. Ner C. *anim*, *animkūn*, tung. Nor *yjimkūn*, tung. Kond CZEK. *onimkūn*, tung. Vil *inimkūn*; mgr. GR. *enimkūn* ~ orocs SCH. *χōnimi*, orocs GR. *χēnumu*, *χajnimi*; orok NA. *hunumi* 'könnyű (levis)'; ol. *χōnu*, ol. GR. *χhūnumē*; nanaj *χēnu*, gold GR. *χēnū*, *χynnūo*, gold PR. *χēnū*.

Az idézett szavakban eredeti *χ*-szókezdőt kell feltennünk, és végső forrásuk egy *kūnūn alak. A mandzsu-tungúz szóhoz kapcsolandó: mong. *kōnggen*, *kōnggūn* 'könnyű (levis); olcsó'. Nincs kizárva, hogy a fentiekkel valami módon összefügg a magyar *könnyű* és finnugor (ugor) megfelelői. (Vö. SZINNYEI, NyH^{7.}, 155, BÁRCZI, SzófSz. 175.)

13. *mire* 'váll'; K I 3b.

~ szol. *mīre*, *mīri* (59), *mire* (K. 33), *mīri* (Iv. 24).

~ ev. ERS *mīr*, ev. *mīr* (403), ev. S, L *mīre* (uo.), lam. KL. *mīr*, tung. Och SCH. *mīr*, tung. Och KL. *mīr*; evk. *mīre*, tung. Barg *mīre*, tung. Barg KL. *myra*, tung. Ner C. *mīrā*, tung. Ner KL. *mīra*, tung. Kond CZEK. *mīra*,

tung. Jen *mír*, tung. Mang *míre*, tung. Csap *míra*, tung. Jak *mírjä*; mgr. GR. *míra*, kilin *mílo* [olv. *míre*] 'felsókar'; ngd. *míje*, ngd. SCH. *mijö*;

~ ud. *müö*, ud. A *müö*; orocs *míje*, orocs SCH. *mijö*, orocs GR. *míja*; orok *muíre*; ol. *ηúíre*, ol. GR. *muíra*; szam. *möirö*; nanaj *mejre*, *ηúíre*, gold GR. *muíre*; ma. *meiren* < *müiren*; dzs. *müire*. Vö. mong. *mörü-n* (a P. SCHMIDT-től több ízben idézett tör. *müirä* ismeretlen, ha valamilyen török nyelvjárásban megvolna is, altaji nyelvhasonlításí szempontból értéktelen, mert legjobb esetben csak mongol jövevénytiszó).

14. *nunggu* [nünzü] 'hat'; L VII 3a.

~ szol. *nünün* (63), *nigun* (K. 4), *nünjó* (IV. 30), szol. RAM. *nünün*, szol. MUR. *nünü*; or.-szol. *nünün*, *nünün* (IV. 30);

~ ev. *nungen* (682), ev. S *nunger*, ev. Ar *nungne*, lam. Bir. *nugen*, lam. KL. *njungün*, tung. Och SCH. *nünün*, tung. Och KL. *njungün*; evk. *nungen* (ERS), *nünün* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *nünün*, tung. Barg KL. *njugün*, tung. Ner C. *nünün*, *nünün*, tung. Ner KL. *njungün*, tung. Al. Tung KL. *nünün* (GRUBE, Gold. Wvz., 72 *nuriun* alakja sajtóhiba), tung. FI. *nün*, tung. Kond CZEK. *nünün*, tung. Fel. Ang *nünün*, tung. Kind *nünün*, tung. Jen *nünün*, tung. Mang *nünün*, tung. Tur *nünün*, tung. Vil *nünün*, tung. Anad *nünün* (vö. Rocz. Or. VII, 217); mgr. GR. *nungen*, *nünün*, mgr. IV. *nünün*, *nünün*, kilin *nünün*; szgr. SCH. *nungen*, szgr.-gor. *nünü*, *nünü*; ngd. *nünün*, ngd. SCH. *nungen*, *nungen*;

~ ud. *nünü*, ud. SCH. *nünü*, *nümü*; orocs *nünün*, orocs SCH. *nünü*, orocs GR. *nungu*, *nünü*, *nünü*; orok *nünü*, orok NA. *nünü*; ol. *nünün*, ol. SCH. *nungu*, ol. GR. *nünü*, *nünü*, szanda *yungu*; szam. *nungu*; nanaj *nünün*, gold GR. *nünü*, tung. Szung GR. *nünü*, gold PR. *nünü*; ma. *nungen*, ma. b. *nünü* (RUDNEV), *nünün* (GERST.); dzs. *nünü*, dzs. GR. *nungen* (Lo Fu-č'ENG kézírata szerint; GR. kéziratában a *nünü* = *nünü* alak a kínai másoló hibája).

A ma.-tu. szó összetartozik a mong. *ńirüyan* (*ńir-yu-yān*) 'hat' számnévvel. Közvetlenül a mongol alakkal függnek össze a következő mandzsu és dzsürcsi adatok: ma. *nünün* 'az 1. hó 16. napja' < *nünün (ez az adat valóban megvan mint régi, elavult változat, vö. HAUER, Handwörterbuch, 706) < *nünün '16'; Kin-kori dzs. *ńirüyan* '16' (*Kin-si* CXXXV 10a), Ming-kori dzs. GR. *nünün*. Vö. B. LAUFER: Kőrösi Csoma-Archivum I, 114; W. KOTWICZ: Rocznik Orientalistyczny VII, 184—5; G. J. RAMSTEDT: MSFOu. CIV, 64; N. POPPE: MSFOu. CX, 244—6. A többi 12—17-ig folyó régi mandzsu és dzsürcsi számnévvel együtt a 16 neve is valószínűleg korai kitaj eredetre megy vissza.

15. *nurakte* 'haj, bajzat'; L VII 7a.

~ szol. *nürikte*, *nüritte*, *nürte* (63), *nütt*, *nute* (K. 33), *nürikte*, *nürüktö*, *nürükte* (IV. 30);

~ ev. ERS *nürit*, ev. *nürit* (75), ev. Ar *nürit*, lam. KL. *nürit*, lam. STR. *nürüchta*, tung. Och SCH. *nürit*, tung. Och KL. *nürit*; evk. *nürikte* (ERS), *nürikte* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *nürikte*, evk. T Fel. Le *nürikte*, tung. Barg KL. *nüriktu*, tung. Barg RIN. *nürikta*, tung. Ner C. *nürikte*, tung. Ner KL. *nürikta*, tung. Am *nürikta*, tung. Al. Tung *nürikta*, tung. Al. Tung KL. *nüriktah*, tung. FI. *nürikta*, tung. Kond CZEK. *nürikta*, tung. Jen, Mang *nürikta*, tung. Csap *nürikta*, tung. Jak *nürikta*, tung. Vil *nürikta*;

mgr. GR. *núrikta*, mgr. IV. *núrekté*, *nérekté*, kilin *núrikta*; szgr. SCH. *niuktö*, szgr.-gor. *nuxta*, *nukté*; ngd. *nújikté*, *nújkté*, ngd. SCH. *núruktö*;
 ~ ud. *núkte*, ud. Š. *núkte*, ud. SCH. *núktö*, ud. BR. *núktá*; orocs *núkte*,
 orocs SCH. *núktö*, orocs GR. *núkte*, *núktá*, *núktá*; orok *núrit*, orok NA. *niröttö*;
 ol. *núkte*, ol. SCH. *núktö*, ol. GR. *núktá*, *nuktañe*; nanaj *nukte*, gold GR. *nukta*,
nuktañe, gold. PR. *nukté*. A szó sem a mandzsuban, sem a dzsüresiben
 nincs meg.

16. *pišin* '[a növényzet] sűrű[je]'; L I 12b.

A rendelkezésre álló szolon szójegyzékekből nem mutatható ki. Pontosabban szólva, a szolon adat nem illik bele a ma-tu. nyelvek szabályos szolon nyelvi megfelelői közé; szolon nyelvi szókezdő *p*- ugyanis nem tartozik az eredeti szavak szolon nyelvi reflexei közé. A szót mégis hitelesnek kell tartanunk, mert ez a szókezdő mégsem ismeretlen a szolonban. Előfordul mindenekelőtt kínai jövevényszavakban (*püse* 'bolt', *pi* 'ecset'). De kivételesen találkozunk ezzel a szókezdővel egész sor eredeti ma-tu. szóban is: ezek természetesen jövevényszavak a szolonban, még pedig nemcsak olyan déli ági nyelvekből, ahol a *p*- szabályos (pl. *olcsa*, *nanaj*), hanem a mandzsuból is, amelynek szókezdő *f*-jét a szolon szintén *p*-vel helyettesítette. Ez utóbbi esetre példaként elegendő megemlítenünk a következő adatot: szol. *pei* 'seb' ~ ev. *huj*, evk. *huje*, ngd. *χuje*, orocs *xeje*, orok *puje*, ol. *pije*, nanaj *puje*, ma. *fejye* < *füye < *püye. (A szolon szó mandzsu eredete mellett nem is a szókezdő, hanem az első szótág magánhangzója a legfőbb bizonyíték.)

E megmondások alapján a szolon *pišin* szót a következő mandzsu adattal kapcsolnánk össze: *fišin* '1. dicht; 2. solide, stark; 3. schier (Fleisch)' (HAUER, Handwörterbuch, 295—6).

A rendelkezésre álló anyag csonkasága miatt csak feltételesen csatolnánk a mandzsu-szolon szóhoz: ev. *higi* 'sűrű erdő' (672); evk. *sigi* 'sűrű erdő, sűrűség'; ngd. SCH. *sigi* 'erdő'.

17. *seldi* 'páncél'; L I 1b, IV 14b, VII 11a.

Ezúttal is ritka szóval van dolgunk, ámbár az eddigi anyagból ez a szó kifogástalanul igazolható: szol. *seldi* 'páncél' (66); evk. *selli*, *selliwun* 'páncéling, körpáncél' (ERS 121); vö. nanaj *selesu* 'páncél nyíl ellen (régí hadi felszerelési tárgy)', gold GR. *sēla su* 'páncélzat', gold GR. *selésu* 'páncél'. Mindez nyilván összefügg a ma-tu. 'vas' szóval: ev. *hel*, evk., szol., ngd., ud., orocs, orok, ol., nanaj *selé*, ma., dzs. *sele* szóval, éppúgy mint: evk. *seleme* 'vasból való', tung. Ner C. *sälämä* 'vasból való; kard', nanaj *seleme* 'vasból való', ma. *seleme*, *selemu* 'övön hordott tőr'; ma. *selmin*, *selmijen* 'számszerij', stb.

18. *sigun* [*sigün*] 'nap'; L III 13a, VII 14b; J IV 11a.

~ szol. *šigün* (68), *sigün* (K. 54), *šigun* (IV. 29);

~ evk. nyj. *šigun*, *sigun* (ERS), evk. Szym *šiyün*, *šiwün* (Ev. rus. dial. slov.), evk. II *hewun*, evk. Csugi *sigün*, evk. UcsZe *šiyün*, tung. Ner KL. *šiwun*, tung. Nor *sygun*, tung. Csap *šiggun*, tung. Jak *sigüni*, tung. Kang *sigun*; szgr. SCH. *siun*; ngd. *siwun*, ngd. SCH. *siun*;

~ ud. *sü*; ud. BR. *sü*, *šu*, *šju*; ud. SCH. *su*, *siu*; orocs *siun*, orocs SCH. *siu*, orocs GR. *siu*, *šjau*, *sjeü*, *sü*; orok *su*, orok NA. *siun*; ol. *siün*, *sün*, ol. SCH. *siu*, *su*, ol. GR. *siü*, *siün*, szanda *siun*; szam. *siun*, *siu*; nanaj *siuⁿ*, gold GR.

siú, siún, gold PR. *siün*; ma. *šun*, régi helyesírásban *siuwen* (W. FUCHS, Beiträge, 53); dzs. *šiün* (átírása: *siu-un*), dzs. GR. *inengi* (a szó tulajdonképpeni értelme 'dies' és nem 'sol', mint a fentieké; nyilvánvalóan a Ming-kori szerzők tévedéséről van szó, akik a kínai jelentés kettős értelmétől félrevezetve adták meg e helytelen értelmezést).

Igen érdekes, hogy a *šiün* < *sigün csak a déli ág nyelveiben általános, az északiaknak csak egy részében ismeretes. Az északi nyelvek nagyobb részében helyette nem is egy, de két szó járatos.

Ezek közül az egyik az evenre és nyelvjárásaira jellemző: ev. ERS *nolten*, ev. *nülten* (579), O *nolten*, S, L *nüēlten*, Ar *jolteng*; lam. KL. *njultān*, tung. Och SCH. *nültan*, tung. Och KL. *nültan*.

A másik szó fontosabb adatai a következők: evk. *dilačā* (ERS), evk. Erb, Np, Kat *diliča*, *dilača* (Ev. rus. dial. slov.), evk. T Fel. Le *deličā*, evk. Barg *dilačā*, tung. Barg KL. *dūlača*, tung. Ner C. *dilacā*, tung. Al. Tung KL. *délača*, tung. Al. Tung *dillāča*, tung. Kond CZEK. *delečā*, tung. Fel. Ang *duljadža*, tung. Jen *dylega*, tung. Mang *deljädzja*, tung. Vil *dilāča*, tung. Sp. *delāča*.

19. *talū* 'nyírfakéreg'; L I 10b, II 5a, IV 5a; K IV 8a.

~ szol. *talū*, *tala* 'ua.' (70), *talé*, *tal* 'nyírfa' (Iv. 25);

~ evk. *talū* 'nyírfa' (ERS), evk. Erb. Szym *tālú*, evk. Fel. Np, Fel. Kat *tāle*, evk. T Fel. Le *tāla*, *tāle*, tung. Am *talo* 'nyírfakéreg', tung. Man *talū*, tung. Kond CZEK. *tālō*, tung. Vil *talū* 'nyírfakéreg'; mgr. GR. *talū*, mgr. Iv. *talú*; szgr. SCH. *talo* 'nyírfakéreg'; ngd. SCH. *talū* 'nyírfakéreg';

~ ud. Š. *taluga*, ud. SCH. *talū*, ud. BR. *talú*; orocs SCH. *tali*; orocs GR. *talú*, *talū*; orok *tallo*; ol. SCH. *talū*, ol. GR. *talō*; nanaj *talo*, *talū* 'nyírfa', gold GR. *tallo*, *tallko* 'nyírfakéreg' (Uzuri); szam. *talo*; ma. *tolxon* 'nyírfakéreg' < *talo-xon.

20. *taola* 'nyúl'; L X 1b.

~ szol. *tōlēi* (72). Mongol jövevényszó, alkalmasint a dahútból. Mint ismeretes, a szolon és a dahúr szókészlet kölcsönösen hatott egymásra; ennek emlékét őrizi a szolonban egy sor dahúr jövevény, a dahúrban pedig néhány jellegzetesen szolon szókészleti elem.

E legáltalánosabb (de nem egyetlen) 'nyúl' jelentésű mongol szó fontosabb adatai a következők.

Nyelvemléki előfordulások. Kínai átírásban: *ta'ulai*, *taulai* (Mongolok Titkos Története), *taulai* (Ming-kori szójegyzékek); 'phags-pa írásban: *tawlai* (*t'aw-layi*); arab írásban *taulai* (különböző helyesírással); grúz Névtelen *tawtai*; Kirakos *thaplqa*; preklasszikus, irod. mong. *taulai*; irod. ojrát *taulai*, *toulai*, *tūlai*.

Élő nyelvek és nyelvjárások. Dahúr Hailar *t'aulē* (POPPE), Cicikar *t'aoł* (LIGETI); monguor *t'ūli* (DE SMEDT—MOSTAERT); mogol Marda *taulē* (LIGETI); kalmük *tūlā* (RAMSTEDT), ojrát Ny. Mong. *tūlāē* (KARA); irod. halha *tuulaj* (LUVSANDÉNDÉV), halha *t'ūlāē*, *t'ūlā* (VLADIMIROV); darhat *tūlā* (SANŽEEV); irod. burját *tuulaj* (ČEREMISOV), Szel, Al, Tun *tuulaj*, Bal *tula* (PODGORBUNSKIJ), NŪ *tūlē*, Tun *tūlei*, Hor, Szel *tūlai* (CASTRÉN); keleti mongol *txolā* (MULLIE: T'oung Pao XXI, 164), Durb B *tōlē*, *tōtē*, *tōlō*, Hor *tōtai*, *tōlāi*, Gor *tōl*, Dzs, Durb B, Hor *tōtai*, Durb B *tūlle* (RUDNEV); harcsein *t'ūlā* (LIGETI); ordosz *t'ūlā* (MOSTAERT).

Mongolból jövevény: *kojb.*, *szag. tolai* (RADL. III, 1192), tel. *tulai* (RADL. III, 1467); tádzsik Afg. (H, G, K, Qand.) *taulaĵ* (LIGETI), hazara Dz, G, O, T, B *tauleĵ* (LIGETI); tibeti *tu-la* 'lepus tolai' (B. LAUFER, Loan-words in Tibet: T'oung Pao XVII [1916], 497).

Kérdéses, vajon csakugyan ide tartozik-e szamojéd Jur. *taura*. Nem kérdéses viszont, hogy az állítólagos kínai *tao* 'nyúl' (helyesen *t'u*) szónak (RAMSTEDT, Kalm. Wb., 413a) semmi köze a dologhoz. A mongol szó összetartozik a török *tabišyan*-nal; vö. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika, 255; RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwiss., I, 109.

A ma.-tu. nyelvek legáltalánosabb szava a 'nyúl'-ra: evk. *tuksaki*, evk. CsUGi *tuxakī*, evk. UcsZe *tuksakī*, evk. Barg. *tukšakī*, tung. Barg KL. *toukšakī*, tung. Ner C *tuksakī*, tung. Ner KL. *tóksjaki*, tung. Fel. Ang KL. *tukšaki*, tung. Jen *taušákki*, tung. Jak *tuháki*, tung. Kang *tohaki*; mgr. GR. *tuksaki*, *tóxsaki*, *toksake*; szgr. SCH. *toksa*, *tojsa*; ngd. *toksaki*, ngd. SCH. *tuksaki*; szol. *turčaxi*, *tutčaxi*;

~ ud. *tuksa*, *tukča*, ud. SCH. *tuksa*; orok *tuksa*, orok NA. *tuksa*; ol. *tuksa*, *toksa*, ol. GR. *toksa*, *tojsa*; nanaj *toksa*, gold GR. *toksa*, *tojsa*, gold PR. *toksá*; szam. *toksa* 'nyúl (szidalom)'. A mandzsuból CINCIUS, Srav. fon., 225, idevonja a *tugsaga* 'fattyú (szidalom)' szót.¹⁷

A mandzsuban 'nyúl' értelemben ez mindenesetre ismeretlen, helyette vö. ma. *γólmaχōn*; dzs. *gulmaχun*, dzs. GR. *gulmaχai*; vö. még. nanaj *gor-mahon*, gold GR. *gurmaχō*; *golmaχōn*, gold PR. *gurmaχū*.

21. taryan 'szántófield, mező'; L IV 5b, IX 14a.

~ szol. *targanī buya* 'szántófield' (67), *taregan* 'ua.' (K. 67); vö. *tara-vetni* (70).

A szó a ma.-tu. nyelvekben érthetően igen ritka, ez idő szerint egyedül a managirból tudnám kimutatni: *targán*, *taryán* (IV.). Valamivel jobban igazolható az ige, amelyből e szót képezték: evk. nyj. *tare-* 'vetni' (EvkRS), evk. T Fel. Le *tarē-* (104; burját jövevény), tung. Ner C. *tari-m*; mgr. IV. *tar-ran* 'vet'; orocs SCH. *tariko* 'ültetni, vetni', orocs GR. *tári*, *tarikui*; ol. SCH. *tari-*, ol. GR. *tattarē*; nanaj *tare-*, gold GR. *tarriarē*, *tarriaxá*, *tari-*; gold PR. *tari-uri*; ma. *tari-*. Tárgyi okokból *tari-* 'vetni, ültetni' aligha tartozik a ma.-tu. nyelvek eredeti szókészletéhez, inkább arra lehet gondolni, hogy az a mongolból való kölcsönzés. Valóban, *tari-* 'ua.' a mongolban nemcsak eléggé általános, de régi is, egyben elválaszthatatlan a török *tari-*, *tara-* 'ua.' (másodlagos tövid töve *tar-*) igétől.

A szolon *targan* (*taregan*) szempontjából figyelemreméltó, hogy a mongolban a *tari-* származékaként szintén megtaláljuk a *tariyan* < *tariyan-t, még pedig 'megművelt föld; gabona; aratás' értelemben. A preklasszikus mongol *tariyan* (*tariya*) adata jórészt már *tari'an-* (*tari'a*)-nak olvasandó, s valóban, a különböző írásos nyelvemlékekben *tariyan* és *tari'an* (s ezek

¹⁷ A ma.-tu. *tuksa*, *tuksaki* 'nyúl' szónak a felületes látszat ellenére semmi köze nincs a tör. *tabišyan*, *taušqan*, stb. szóhoz. A ma.-tu. szót G. J. RAMSTEDT több ízben a *tuksa-* 'to leap, to run jumpingly' (*tuksanča-* 'to jump away suddenly', *tuksakta-* 'to be running' (of persons), prob. onom. *tuk-tuk!*) igehez kapcsolta; vö. pl. MSFOu. XCV, 283. E származtatás valóban nem lehetetlen, ámbar a kérdéses ige a nyelveknek csak egy részéből mutatható ki. Ezzel szemben alapos fenntartással kell fogadnunk RAMSTEDT ama másik feltevését, amely szerint a ma.-tu. szóhoz volna csatolandó még koreai *thokki* 'a hare'; vö. G. J. RAMSTEDT, Studies in Korean etymology: MSFOu. XCV, 283; Über Stämme und Endungen in den altaischen Sprachen: JSFOu. LV², 103.

szóvégi *-n* nélküli változatai) jelentkeznek. A mai mongol nyelvekben szabályosan folytatódnak ezek a hangtani előzmények: halha *tariā*, kalm. *tarā* stb.; vö. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika, 206. A törökben ugyan-ebben az értelemben *tari-γ* és *tar-lay* ismeretes, ez utóbbi átvétele m. *tarló*; vö. Z. GOMBOCZ, Bulgarisch—türkische Lehnwörter: MSFOu. XXX, 127—8; BÁRCZI, SzófSz. 303.

22. *tigde* 'állandó borult [esős] idő'; L III 9a; K IX 21b.

A szót a szolonból az eddigi források alapján nem lehet kimutatni, de kétségtelenül azonos a következő ma.-tu. megfelelőekkel:

ev. ERS *tíd* [tíd], ev. *tūd* [tūd] 'eső (hosszantartó, huzamos)' (136); evk. *tigde* [tigde] (ERS), evk. Erb, Kat *tigde*, Fel. Np *tigdä* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *tigde*, evk. T Fel. Le *tigdä-rä-n* 'esik', tung. Barg KL. *tüg-döl*, tung. Am *tigdo*, tung. Al. Tung *tygda*, tung. Kond CZEK. *týgda*, tung. Fel. Ang *tygda*, tung. Sp. *tigde*, *tikate*; mgr. GR. *tygda*, *tigda*; ngd. *tigde*, negd. SCH. *tigdö*;

~ ud. *tigde*, ud. SCH. *tigdö*, ud. BR. *tygdä*, *tygde*, *tikdá*, *tygdä*, *tikde*; oocs *tigde*, oocs SCH. *tigdö*, oocs GR. *tigde*, *tygda*, *tygdä*, *tikdá*, *tigda*; orok *tugde*, orok NA *tögdö*; ol. *tügde*, ol. SCH. *tugdö*, ol. GR. *tugda*; szanda *tugdu*; szam. *tugdö*; nanaj *tugde*, gold GR. *tugda*, *tugdä*, gold PR. *tugda*; a mandzsuból, dzsüresiből a szó hiányzik.

A szó a következő ma.-tu. ige származéka:

ev. *tik-* [tik-] 'esik, leesik', tung. Och *týk-rem*; evk. *tik-* [tik-] (kel. nyj.), evk. Barg *tik-*, tung. Ner C. *tikim*; mgr. GR. *tyg-*; ngd. *tik-*, ngd. SCH. *tikim*, *tibgum* 'esem'; szol. *tixi-*, *tigi-*;

~ ud. *tixme*; oocs *ti-*, oocs SCH. *tibui*, oocs GR. *tu-ri*, *ty-ga*; orok *tu-*, *tuk-*; ol. *tükü-*, ol. SCH. *tugbi*, ol. GR. *tüye*, *tüyüxá*; nanaj *tu-rini*, *tugu-jni*; gold GR. *tu-*, *tüye*, *tüyüxá*; ma. *tuxe-*; dzs. GR. *tüöxe* (*tüö-xe*, múlt idő).

Jelentéstani szempontból vö. tör. *yay-* 'esik, leesik' > *yayış*, *yaymur* 'eső'.

A modern forrásokból ki nem mutatott szolon *tigde* 'eső' szóval függ össze közvetlenül: szol. *tegde-ren* 'esik az eső' (IV. 25).

23. *tuge* [tüge] 'tél'; L II 9b, VIII 1a.

~ szol. *tügü* (73), *töge* (K. 70);

~ ev. ERS *tugenī*, ev. *tugenī*, (193), ev. *tuvonī*, Ol *tuvunī*, I, L *tugunī*, S, L, Ju *tuve*, S *tuv*, Ar *tugnī*, tung. Och SCH. *tuguni*; evk. *tugenī* 'tél', *tuge* 'télen' (ERS), evk. Erb, Szym *tüge*, Fel. Np, Kat *tüge* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *tuge*, *tugenī*, evk. T Fel. Le *tüe*, tung. Am *tugani*, tung. Ner C. *tügāni*, *tügāni*, tung. Al. Tung *tugani*, tung. Fi. *tua*, tung. Kond CZEK. *tuány*, tung. Vil *tugöni* 'hideg', tung. Anad *tuuni*; mgr. GR. *tuga*, *túanē*; szgr. SCH. *tuöni*; ngd. *tuwēni*, ngd. SCH. *tugöni*;

~ ud. *tue*, ud. SCH. *tuö*, ud. BR. *túa*, *tuó*; oocs *tue*, oocs SCH. *tuö*, oocs GR. *tue*, *tua*; orok *tuwe*, orok NA. *töa*; ol. *tüe*, ol. SCH. *tuö*, ol. *tüä*, szanda *töa*; nanaj *tue*, gold PR. *tüä*, *tü*, gold PR. *tu*; ma. *tuweri*, ma. b. *tuēri* (RUDNEV); dzs. *tüeri*, dzs. GR. *tüe-erin*, olv. *tüerin*.

24. *tur* 'malac, süldő'; L IV 10b.

A szót nem tudom kimutatni sem az eddigi szolon nyelvi forrásokból, sem a többi mandzsu-tungúz nyelvből. Bár jelen formájában meglehetősen

rejtélyes a bizottság által rögzített szolon glossza, hitelességében még sem kételkedném.

Nagyon valószínű, hogy valami módon összetartoznak vele a következő mongol adatok: kalmük *tur* 1. 'das Jungvieh, die Jungviehherde, junges Rindvieh', *tur mal* 'id.'; 2. 'alle wilde Tiere, die in Herden leben'; Ö *turîn džim* 'Pfad der Wildherden'; 3. *D tur šowün* 'Schwarm von Zugvögeln. Zugvogel, ein Schwarm Vögel verschiedener Art.' RAMSTEDT, Kalm. Wb. 411a idézi még: halha *t'ur* 'ua.', és hivatkozik egy nem igazolt, de kikövetkeztetett irod. mong. *tur* alakra is; ugyanakkor feltételesen utal egy csag. *tur* 'Böcklein' szóra is. Ugyanehhez a szóhoz csatolandó kalmük *turŋgü* 'állat kicsinye, fiatal állat, nem levágni való állat'; sajnos, a RAMSTEDT idézte irod. mong. *turungyui* éppúgy kimutathatatlan szótárainkból, mint az imént említett *tur*.

Szolon adatunk szempontjából figyelembe kell vennünk, nyilván nemcsak jelentéstani okokból: irod. mong. *toroi* 'malac' (KOWALEWSKI III, 1885), kalmük Ö *torā* 'malac (vaddisznóé)' (RAMSTEDT), irod. halha *toroj* 'néhány háziállat kicsinye': *gachajñ toroj* 'malac', *sarlagijñ toroj* 'borjú' (LUVSANDÉNDÉV), irod. burját *gachajñ toroj* 'malac' (ČEREMISOV), ordosz *t'orō* 'csacsi' (MOSTAERT). Mongolból: csagatáj *torai* 'malac' (POPPE, Muqaddimat al-adab, 407); kazak *torai* 'fiatal vaddisznó' (RADL. III, 1180), *toraj* 'malac' (SAURANBAEV, 577).

25. ukuri [üküri] 'ökör, tehén'; L VI 8a.

~ szol. *üxür* 'szarvasmarha' (77), *ukurú*, *uyür* 'bika, ökör' (Iv. 22), *ekür* (K. 28);

~ ev. Ju *hukén*, S, L *heken* 'tehén' (233), lam. KL. *chjukun*; evk. *hukur*, *ukur* 'tehén, szarvasmarha' (ERS), evk. nyj. *hukur*, *uku* (RES 126), evk. T Fel. Le *hükün* (104; burját jövevény?), evk. Barg *hukur*, tung. Barg KL. *kukür*, (sic), tung. Ner C. *ükür*, tung. Ner KL. *hokör*, *kukur* 'tehén', tung. Barg RIN. *hükür*, tung. FI. *hukur*, tung. Fel. Ang *ukur*, tung. Kind *χukur* (olv. *hukur*, vö. POPPE: Asia Major IV, 479), tung. Jak *hükur*; mgr. Iv. *ukür*, mgr. GR. *ukür*; birar *ukur* (GRUBE), orocson *ukur* (GRUBE); a déli ág nyelveiben és nyelvjárásaiban teljesen ismeretlen.

Az idézett adatok összefüggnek a következő mongol szóval. Nyelvtörténeti adatok: kínai átírásban *hüker* (Mongolok Titkos Története), *hüker*, *hüger*, *üker*, *üger* (Ming-kori szójegyzékek); arab írással *hüker*, *üker*; grúz Névtelen *uk'ur*; Kirakos *akar*, *ok'ar*; preklasszikus mong. *ükür*, *üker*, irod. mong. *üker*; irod. ojrát *ükür*. Élő nyelvi adatok: dahúr Cicikár *χücür* (LIGETI), Hajlár *ük'ür* (POPPE); monguor *fücuor* (DE SMEDT—MOSTAERT); mogul *ukarr* (LEECH), *ükär* (RAMSTEDT), *ükar* (LIGETI); kalmük *ükü* 'szarvasmarha, kül. tehén' (RAMSTEDT), ojrát Kel. Mong. *ükür*, *ükkür* (KARA); irod. halha *üchér* (LUVSANDÉNDÉV); irod. burját *üchér* (ČEREMISOV), NU, Tun *uker*, Ch *uxur*, S *uxer* (CASTRÉN), Tun *üxer*, *üxer*, Tun, Al *üxür* (PODGORBUNSKIJ); keleti mongol Hor, Dzs, T, G *üxür*, G *uxur*, Durb B Dzs *üxer* (RUDNEV), harcsein *üxür* (LIGETI); ordosz *ük'xer* (MOSTAERT).

Mint ismeretes, a mongol szóval összetartozik a török *öküz*, *ögüz*, *oγuz*; jakut *oγus* > evk. *ogus* (RES), evk. Erb *egus* (Ev. rus. dial. slov.); csuvas *vêcâr*; m. *ökör*.

Vö. PELLISOT: Journ. As. 1925 I, 240; VLADIMIROV, Sravn. gram., 361; LIGETI: Acta Orient. Hung. IV, 143; GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 111; BÁRCZI, SzófSz. 227.

A török (és mongol) szót NÉMETH: Bibliotheca Orientalis Hungarica V, 94, a tohár *okso*-hoz kapcsolja, végső fokon tehát indoeurópai eredetűnek tartja. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwiss. I, 54, 103, a török, mongol és tungúz szavakat egy altaji *pökü-r alakból vezeti le, ugyanakkor egyéb megfelelésekre is utal: ajnu *peko* > japán *beko* 'Ochs'; ieur. *peku > óind *paśu*, lat. *pecu*, *pecus*, gót *faihu* 'Vieh'. Az altaji szó indoeurópai kapcsolata nem lehetetlen; azonban az egymással összeegyeztethetetlen NÉMETH és RAMSTEDT-féle nézet tárgyalása most messzire vezetne.

Probléma az altaji családon belül is van, nevezetesen ez: a tungúz alakok valóban az ősi altaji szó közvetlen folytatásai-e, avagy — mongol jövevények? Ez idő szerint egyenlő súlyú érveket lehet felhozni mindkét lehetőség mellett; megvallom, magam inkább a második feltevésre hajlankék, nem utolsó sorban azért, mert a tung. *hükür*, *ükür* szót a déli nyelvekben és nyelvjárásokban még szórványosan sem lehet kimutatni. A déli ágban e helyett a következő szót találjuk:

ud. Š. *jehä*, ud. SCH. *iha*, *jeha*, ud. BR. *jağá*; orocs SCH. *iça*, *eça*, orocs GR. *jeya*, *iha*; orok NA. *iha*; ol. SCH. *iça*, ol. GR. *eça*, *erra*; szam. *eça*; nanaj *ehan*, gold GR. *jexça*, *jaçá*, *erra*, gold PR. *jaçá*; ma. *içan*, (elavult) *iyañ*, ma. b. *jaça* (RUDNEV); dzs. *iça*, dzs. GR. *uiça*ⁿ (dzsürcsi helyesírással: *uiça-an*).

A gold és olcsa szóra vö. gilják *érra* 'Rind, bos taurus', *jérça*, *jérçan*, *jéçan* 'Rind, Kuh' (W. GRUBE, Giljakisches Wörterverzeichnis: DR. L. v. SCHRENK's Reisen und Forschungen im Amur-Lande). TAKAHASHI MORITAKA, Giryaku zoku ni okeru gairai goyobi gairai bunka ni tsuite: Tōyōgaku sōhen (Osaka 1934), 203 szerint a gilják szó gold eredetű. Ez talán lehetséges, az azonban kétségtelen, hogy a gold és olcsa *erra* legjobb esetben — gilják visszakölcsönzés.

A fenti listából kirekesztettem három szót:¹⁸

1° *tama* 'kísérő tisztviselő' (L IV 4a, V 2a; K VI 4b). A *Liao-si jü-kiai* idézett helyein nincs megemlítve, hogy milyen eredetű a szó, amiből az következne, hogy szolonnak tartották a bizottság tagjai. Igen ám, de a *Kin-si jü-kiai* is mellőzi a szó eredetének megjelölését, ez viszont annyit jelentene, hogy mandzsu. Minderről persze nem lehet szó, a bizottság egyszerűen nem

¹⁸ A. O. IVANOVSKIJ, Mandjurica I előszavában (vö. X—XI. 1.) a *Kin-si jü-kiai* és a *Jüan-si jü-kiai* alapján 15 állítólagos szolon szóval foglalkozik, de nem vette fel ezeket saját szójegyzékébe, minthogy nem volt meggyőződve a kínai átírás pontosságáról. Nos, IVANOVSKIJ szavai nem teljes mértékben hitelesek csakugyan. Először meg kell jegyeznünk, hogy a szolon szavak legfőbb forrásához, a *Liao-si jü-kiai*-hez IVANOVSKIJ nem nyúlt, nyilván azért, mert ez a mű a szolon szavaknál külön nem jelzi a szolon eredetet. Második megjegyzésünk: a 15 szó közül valóban hiteles 5 (*mire*, *tikde*, *dili*, *sigun*, *qačiga*), 1-et (*siyanggun*) a kirekesztendőkhöz soroltunk, a szavak zöme, a megmaradó 9 a *Kin-si jü-kiai* előszavából származik. Ezek a következők: *amtaça* 'vadász', 'vadászó', *meoke* 'település, telep, falu', *talín* 'apró tó, tavacska', *daçuri* 'földműves, földművelő', *du* 'magas', *sigune* 'sovány és vékony', *singsiyel* 'serény, szorgos, kapkodó', *šangčín kun* 'erődítést őrző ember', *šorong* 'hegycsúcs'. Mindezek a szavak hiányzanak a K'ien-lung-féle bizottság hiteles szövegéből, egy későbbi kiadásból valók, és semmi közük sem a szolon nyelvhez, sem a K'ien-lung-féle bizottság ténykedéséhez. Valamennyi itt felsorolt szó elemzése feleslegesnek tűnik, talán elegendő megemlíteni, hogy egy részük világosan mongol (*šorong*, irod. mong. 'pic ou sommet de la montagne qui s'éleve fort haut par dessus les autres', Kow. II, 1542b, GOLST. II, 420b; ord. *šoronj* 'pointu; pic de montagne; dune à sommet conique' (MOSTAERT III, 628a—b), halha *šoron*, *šoronj* 'особенно выделяющаяся высотой среди других гора (или вершина) (LUVSANDÉNDÉV, 657a), stb.; *kun*, mong. *kün*, *kün*, irod. mong. *kümün*- stb.), más részük pedig sem nem mongol, sem nem szolon, hanem egyszerűen fikció.

tudta meghatározni a *tama* nyelvi hovatartozandóságát. A *tama* és *taman*, illetőleg *tamači* jól ismert méltóságnév (és annak változatai), melyet Hiüan-cang mint török szót jegyzett fel, s később a Liao- és Jüan-korban bőségesen igazolják forrásaink. Vö. P. PELLIOU, *Les Mongols et la Papauté*: *Revue de l'Orient Chrétien* XXIV, kny. 108³ és *Deux mots turcs chez Hiüan-tsang*: *T'oung Pao* XXVI, 220—221; F. W. CLEAVES, *The Mongolian names and terms in the History of the Nation of the Archers* by Grigor of Akanc': *HJAS.* XII, 439—442; K. A. WITTFOGEL—FENG CHIA-SHENG, *History of Chinese society, Liao* (907—1125), 429; 433.

2° *siyanggun* 'méltóságnév' (L V 2a; K VI 1a). Az előbbivel azonos esettel van dolgunk, annak ellenére, hogy a bizottság véleménye szerint a *siyanggun* félreérthetetlenül szolon: a *Liao-si jü-kiai* ugyanis hallgat az eredetéről, a *Kin-si jü-kiai* pedig expressis verbis 'szolon szó'-nak nyilvánítja. Ennek ellenére nem gondolhatunk szolon eredetre, de még az sem nagyon valószínű, hogy valaha is része lett volna a szolon szókészletnek. A szó mindenesetre megvolt a mandzsuban: *siyanggung* és *siyang gung* (a korai mandzsuban *siyan gun*) alakban 'Euer Gnaden, Seine Gnaden' (HAUER, 809), ismerték a Liao- és Jüan-korban is, és nem más, mint a kínai *siang-kung* 'kegyelmes miniszter Úr'. A kínaiak ezúttal sem ismerték fel zenei hangsúlyától megfosztott, kissé más alakban jelentkező szavukat. Vö. PELLIOU—HAMBIS, *Histoire des campagnes de Gengis khan I*, 334.

3° *Xulun buir* 'szolon helynév' (J XI 6a). Magát e különben összetett nevet a bizottság nem tartotta szolon nyelvűnek, s magyarázatát sem kísérelte meg. Az elnevezés a mandzsu korban a *Hei-lung-kiang* tartomány egyik északnyugati körzetének megjelölésére szolgált (vö. pl. HAUER, 463). Eredetileg két tónak a neve (*Xulun* és *Buir*), vö. PELLIOU—HAMBIS, *Histoire des campagnes de Gengis khan I*, 3, 396, 415 stb. A Mongolok Titkos Történetében is előfordulnak már: *Buyur na'ur* és *Kölen na'ur* (53. §; I 32b), *Buyur na'ur* (176. §; VI 19b).

Megbízhatók, hitelesek-e a bizottság szolon szavai? A bizottság névmagyarázó tevékenységével kapcsolatos indokolt fenntartásunkat vajon nem kell-e ezen a téren is érvényesítenünk?

E kérdésekre voltaképpen már megadták az egyértelmű megnyugtató feleletet azok az egyéb szolon nyelvi forrásokból, valamint a rokon nyelvekből való adatok, amelyeket a bizottság minden egyes szolon szavával kapcsolatban éppen a hitelesség megállapítása szempontjából hasznosnak véltünk szemügyre venni. Most már csak az maradt hátra; hogy ez egyeztetések alapján néhány általános megjegyzést tegyünk.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a bizottság 25 szava között mindössze 4 olyan akad, amely a szolon nyelvről szóló ma ismert egyéb munkákból hiányzik. De ezek hitelességében sem kételkedhetünk. Kettő közülük — *kimda* és *tur* — szervesen beleilleszkedik a szolon nyelv külön (legtöbbször dahúr közvetítésű) mongol elemei közé. A harmadik, *tiqde* nincs ugyan feljegyezve az eddigi szolon szójegyzékekben, de hangtani és jelentéstani tekintetben annyira szabályos, hogy hiánya véletlen lehet csak. Végül a negyedik, *pišin* jövevényszó, vagy a mandzsuból (a szókezdő hanghelyettesítésével), vagy a goldból, esetleg az olcsából.

Ha a 25 szó rokonyelvi megfelelőkhöz való viszonyát vizsgáljuk, lényegében ugyanolyan képet nyerünk, amely valóban a szolon nyelvre jellemző. A bizottság szolon szavainak megfelelői az esetek egy részében

csak az északi nyelvekben és nyelvjárásokban találhatók meg: *daɣa*, *dalyaqa*, *qačiqqa*, *seldi*, *ukuri*. Nem kevésbé érdekes, hogy feltűnően nagy azoknak a szavaknak a száma, amelyeknek egyáltalában nincs mandzsu megfelelőjük. Az előbbieken kívül itt kell megemlítenünk: *aya*, *burqu*, *dili*, *yarbuɣa*, *ɣolo*, *ɣuq*, *kimda*, *nurakte*, *taola*, *taryan*, *tur*. Ez persze összhangban áll azzal a számos oldalról megerősített ténnyel, hogy a 25 szó nem a *šiboból*, vagy valamely más kevésbé ismert mandzsu nyelvjárásból, hanem csakugyan a szolon nyelvből való.

Ami mármost a szavaknak azt a nagy csoportját illeti, amelyeknek rokon nyelvi megfelelői megtalálhatók az északi és a déli ágban egyaránt, itt a bizottság szolon szavaiban olyan hangtani kritériumok figyelhetők meg, amelyek valóban az északi ág nyelveire, ezen belül a szolonra jellemzők. Ezek közül hármát emelnénk ki.

1° ma.-tu. *ü (bizonyos hangtani helyzetekben) > ev., evk., mgr., szgr., ngd., szol. *i* ~ ud., orocs *i*, orok, ol., szam., nanaj, ma., dzs. *u*, *ü*, *ü*: evk. *ije* 'szarv', mgr. *ija*, *ije*, ngd. *ije*, szol. *ije* ~ ud. *je*, orocs *ije*, orok *ɣuje*, ol. *ɣiie*, nanaj *ɣuje*, ma. *uixe*, *weixe* (olv. szintén *uixe*), dzs. GR. *üixe*; ev. *ječēn* 'könyök', evk. *ičēn*, szgr. *ičan*, ngd. *ičān*, szol. *išēn*, *inčēn* ~ ud. *isō*, orocs *ičo*, orok *ujte*, ol. *ünčēn*, nanaj *ɣujčēn*;

ev. *tiŋen* 'mell', evk. *tiŋen*, szgr. *tiŋōn*, ngd. *tiŋen*, szol. *tiŋen* ~ ud. *tiŋe*, orocs *tiŋe*, orok *tunę*, ol. *tunęn*, szam. *tunęō*, nanaj *tunęęen*, ma. *tunęęen*, dzs. GR. *tünęe*.

Vö. CINCIUS, Sravnitel'naja fonetika 101—3; BENZING, Die tungusischen Sprachen, 972—3.

Szójegyzékünkéből ugyanezt a hangtani fejlődést mutatja: *digin*, *mire*, *tigde*.

2° ma.-tu. *g, két magánhangzó között, > ev., evk., mgr., szgr. *g*, ngd., szol. *g*, *ɣ*; a déli ág nyelveiben — a környező magánhangzók természetétől függően — helyén hosszú magánhangzó (ez másodlagosan meg is rövidülhet), vagy diftongus, esetleg *j* vagy *w* jelentkezik. Az északi nyelvjárások egy részében is megjelenik a *j* vagy a *w*, de a déliben a *g* soha.

ev. *teg*- 'ül, leül', evk. *tege*-, mgr. *tege*-, szgr. *tögō*-, ngd. *teye*-, szol. *tege* ~ ud. *tē*-, orocs *tē*-, orok *tē*-, ol. *tē*-, szam. *tōsi*-, ma. *te*- [*tē*-], dzs. GR. *tē*-;

ev. *ujlę* 'fel, felfelé', evk. *uyilę*, mgr. *uyile*, ngd. *uywilā*, szol. *ügilę* ~ ud. *uile*, orok *uele*, ol. *ujle*, szam. *uisi*, nanaj *ujele*, ma. *wesi*- 'felszáll, felemelkedik' (régii *uwesi*-), dzs. GR. *ōši*- 'felemelkedik'. Vö. mong. *ögede*, *ö'ede*;

ev. *bāɣ* 'hold', evk. *bēya*, mgr. *beya*, szgr. *bęga*, ngd. *bēya*, szol. *bęya*, *bęya* ~ ud. *beä*, orocs *ba*, orok *bē*, ol. *bē*, szam. *bja*, nanaj *bea*, *ba*, ma. *biya*, dzs. GR. *bia*.

Vö. CINCIUS, Sravn. fon., 234; BENZING, Die tung. Spr., 978.

Szójegyzékünkéből ide tartozik: *digin*, *sigun*, *tuge*.

3° ma.-tu. *rg > ev., evk. *rg*, ngd. *jg*, *dg*, szol. *rg* (változatként olykor *rg* > *gg*) ~ ud. *g*, orocs *gg*, *g*, orok *d*, ol. *ɣ*, nanaj *jg*, *g*, ma. *ɣ*, dzs. *ɣ*:

ev. *hergilę* 'le, lefelé', evk. *hergilę*, mgr. *eryile*, ngd. *ɣęgilā*, *ɣedgilā* ~ ud. *ɣegile*, orok *peddele*, ol. *pejile*, nanaj *pegile*, ma. *fejile*, dzs. GR. *fojile*; vö. mong. *öröne*, *höröne*, l. PELLLOT: Journ. As. 1925 I, 230—4;

ev. *irge*- 'nevel, táplál', evk. *irgi*, ngd. *iggi*-, *iği*-, szol. *irgi*-, *iggi* ~ ud. *igisi*, orok *udi*-, ol. *üjčü*-, nanaj *uji*-, ma. *üji*- [*üji*-];

ev. *uręe* 'nehéz', evk. *uręe*, ngd. *ujęędi*, *udęędi*, szol. *üggerdi* ~ ud. *ugęhi*, orocs *uęesi*, orok *ɣudeuli*, ol. *ɣüjęüli*, nanaj *ɣujęe*, ma. *uęen*, dzs. GR. *üjęe*.

Vö. CINCIUS, *Sravn. fon.*, 236—238; BENZING, *Die tung. Spr.* 996. Szójegyzékünkéből idetartozik: *burgu*.

Még egy kérdés van hátra, amely a szójegyzékekkel kapcsolatban felmerül: hogyan jutottak K'ien-lung írástudói a szolon nyelv ismeretéhez? Eleve nyilvánvaló, hogy nem külön e célból szervezett tudományos expedíció során fedezték fel maguknak ezt a nyelvet.

A szolonokkal, *Hei-lung-kiang* tartomány nomád tungúzaival a mandzsuk mindjárt hódításaik kezdetén megismerkedtek. A szolonok először meghódoltak Mandzsúria új urainak, de nem sokkal rá szakítottak a kényszerből vállalt függéssel, s a mandzsuknak csak sorozatos hadjáratok árán sikerült megtörni ellenállásukat.¹⁹

A hódoltság későbbi folyamán a szolonok, legalább is egyes rétegeik, egészen jól megtalálták helyüket a mandzsukínai birodalomban. A Kínai Turkesztánba küldött mandzsuk garnizonok telepesei között szép számmal akadtak szolonok is. A kisebb, vidéki mandarin-állásokhoz is megtalálták az utat, sőt, úgy látszik, kivételesen egyik-másik szolonnak a mandarinok és írástudók legfelsőbb rétegébe is sikerült bejutnia. Ez annyit is jelent, hogy a szolon végeredményben nem tartozott a teljesen ismeretlen nyelvek közé. Igen valószínű, hogy a K'ien-lung-féle bizottságnak a tagjai között legalább egy szolon származású volt (mint ahogy mandzsuk, mongol, tibeti stb. is akadt köztük), aki anyanyelvi ismereteit használta fel a közös munkában.

Végző következőképpen tehát megállapíthatjuk, hogy K'ien-lung bizottságának kis szolon szójegyzéke — ellentétben az általa javasolt név- és szómagyarázatokkal — hiteles és értékes munka, amely egyben becses XVIII. századi emléke a ma még kellően ki nem kutatott szolon nyelvnek, s amelyet mandzsuk-tungúz nyelvészeti vizsgálódásainkban ezentúl figyelembe kell vennünk.

LIGETI LAJOS

¹⁹ A szolon—mandzsuk korai kapcsolatokra vonatkozóan íme néhány adat, A *Huang-ts'ing k'ai-kuo fang-lieh*, ed. HAUER: 1634, „Der Solon-Stamm (Nachkommen der Liao) bringt Tribut (i. m. 359, 669; A szolon és Liao azonosítása természetesen ezúttal is a K'ien-lung-féle bizottság tevékenységére vezethető vissza); 1640, „Rückkehr des Heeres vom Zuge gegen den Solon-Stamm” (502—504; részletes tudósítás a szolon ellenállásról, melynek a vezetője *Bombogor* volt); 1640, „Einteilung zur Unterwerfung kommender Solon-Familien” (505); 1640, „Siteku und Genossen kehren vom Solon-Stamme nach der Ergreifung Bombogor's zurück” (515—516); 1641, „Begrüßungsmahl zur Unterwerfung kommender Scharen des Solon-Stammes” (523—524). Az északi, tkp. tungúz ághoz tartozó népek, ill. törzsek közül ugyane mű megemlíti, többek között, a kamnigánokat is: „1637, Belohnung von Siteku und Genossen für die Verdienste um die Verfolgung und Unschädlichmachung des Deserteurs Yelei vom Kamnikan-Stamme” (446—447; a kamnigán főnökök nevei igen érdekesekek: *Yelei, Serteku, Bayónai, Tuyimai*). A kamnigánokról l. KÄTHE U. KÓHALMI, *Der mongolisch—kamniganische Dialekt von Dadal sum und die Frage der Mongolisierung der Tungusen in der Nordmongolei und Transbaikalien: Acta Orient. Hung. IX (1959), 163-204.*

A jurák-szamojéd determináló névragozás kérdéséhez

LEHTISALO „Juraksamojedische Volksdichtung” című művében a Pur folyó deltavidékén feljegyzett és Maxim Jadoptsev obdorszki nyelvemester diktálása és kiejtése szerint közölt 95. sz. samánének a következő mondattal kezdődik: *χaben kōrrv η̄ä ð̄β̄ō ða m̄i*^a 'das ostjakische männliche Renntier bin ich selbst' (528). Ugyanez a mondat LEHTISALO szótárában is megtalálható T₉ jelzéssel a *η̄ä ð̄β̄ō m̄i*^a 'ich selbst' (22b), illetőleg a *χabi, χaβ^ai* 'Knecht, Ostjake' (159 ab) címszó alatt 'ich bin selbst ein ostjakischer Stier (singt der Zauberer)', illetőleg 'ich bin selbst ein ostjakischer Stier (sagt der männliche ostjakische Zauberer)' értelmezéssel. A *η̄ä ð̄β̄ō*-, *η̄ä ð̄β̄ō*- alapszó etimológiailag összetartozik a *η̄ä ð̄β̄v* stb. 'Kopf' szóval, ennek a szónak *-β képzős származéka. A *-m̄i*^a, illetőleg a *-m̄i*^a végzet sg. 1. birtokos személyrag, amely *i*'' elem nélküli alakjában egyúttal sg. 1. igei személyrag funkciót is teljesít. A *η̄ä ð̄β̄ō ða m̄i*^a alakban a névmási eredetű személyrag nem közvetlenül az alapszóhoz, hanem annak a *-ða*- sg. 3. birtokos személyraggal, mint determináló elemmel ellátott alakjához járul. A *-ða m̄i*^a végzet tehát összetett rag, amely — CASTRÉN elnevezését használva — a névszókhoz járuló ún. tárgyias személyragok, azaz „Object-Affixe” kategóriájába sorolható. Mivel azonban a *η̄ä ð̄β̄ō ða m̄i*^a alak sem formailag, sem jelentés szempontjából nem illeszkedik bele CASTRÉN grammatikájának megfelelő paradigmáiba, a szó jelentését pedig az orosz nyelvű leíró nyelvtanok megállapításai alapján sem érthetjük meg, szükségesnek tartottam rendszeresen megvizsgálni CASTRÉN, BUDENZ és LEHTISALO jurák-szamojéd szövegeiben azokat a kifejezéseket, amelyek ilyen tárgyias-személyragos szóalakokat tartalmaznak. Figyelemre méltó, hogy ilyen alakok LEHTISALO szövegeiben főleg az énekek nyelvében, elsősorban a samánénekekben fordulnak elő, hogy BUDENZ néhány lapnyi, kanini nyelvjárást képviselő szövegeiből több, mint tíz adat került elő és hogy ezen adatok megbízhatóságát CASTRÉN és LEHTISALO szövegeiből való adatok teljes mértékben igazolják.

CASTRÉN grammatikájában a 377. § 3. alatt a jurák- (tavgy- és jensiszeji-) szamojéd nyelvek névszókhoz járuló ún. tárgyias személyragjaira vonatkozólag a következő megállapításokat olvashatjuk: „Die Objectaffixe kommen mit wenigen Ausnahmen nur beim Nomen vor und sind doppelter Art. Die eine Art entspricht dem Dativ der Pronomina personalia und wird hauptsächlich nur dem Object im Satze zuertheilt; z. B. *puda látadu mitadaš* 'er gab das Brett oder sein Brett (*látada*) mir'. Die andere Art vertritt dagegen den Accusativ der Pronomina personalia und kann soviel ich weiss nur der

Apposition des Objects beigefügt werden; z. B. *mañ jerudanda mäd̄m* 'ich hielt ihn für einen Herrn (*jeruda*)'. Dass die Affixe der erstern Art, im Jurakischen bisweilen an die dritte Person des Imperativs gefügt werden können, mag hier im Vorbeigehen bemerkt werden". A 388. paragrafusban folytatódik az ún. tárgyias személyragok tárgyalása: „... Der Bildung dieser Affixe liegt in jeder der beiden obengenannten Arten ... das Affix der dritten Person Singularis im Nominativ zu Grunde. Hiezu werden in der zweiten Art die gleichartigen Subjectaffixe [= birtokos személyragok], welche gewöhnlich dem Genitiv, Dativ, Locativ und den andern obliquen Casus ausser dem Accusativ zuertheilt werden, gefügt. So wird im Jurakischen aus *Lūca* 'Russe', und dessen dritten Person *Lūcada* 'sein Russe' oder 'der Russe' in der objectiven Classe der Singular der ersten Person *Lūcadan* 'mich seinen (den) Russen', 'mich als den Russen', der zweiten Person *Lūcadand*, der dritten Person *Lūcadanda* gebildet, auf analoge Weise im Dual aus *Lūcaha* 'und dem mit dem Affix der dritten Person versehenen *Lūcahajuda* die Formen *Lūcahajudan*, *Lūcahajudand*, *Lūcahajudanda* und im Plural aus *lāta* 'Bretter' mit dem Affix der dritten Person *lātada* die zusammengesetzten Formen *lātidan*, *lātidand*, *lātidanda* u. s. w. Jedoch sind nach meinen Beobachtungen der Dual und Plural dieser Formen nicht sehr gebräuchlich".

A 389. paragrafus az ún. tárgyias személyragok első kategóriájával foglalkozik. „Bei der Bildung der Objectaffixe der ersten Art werden an das Affix der dritten Person im Nominativ Singularis die verschiedenen Accusativaffixe angefügt. Hiebei findet jedoch im Jurakischen die eigenthümliche Erscheinung Statt, dass das Nominativaffix *da*, *nda*, *ta* in der ersten Person des Singulars sein *a* einbüsst; z. B. *lāta* 'Brett', der Nominativ der dritten Person *lātada* 'sein Brett' oder 'der Brett', wovon *lātadu* 'das (sein) Brett mir'."

Mivel a második kategóriába tartozó sg. jurák alakokról már volt szó, későbbi fejtegetések megalapozása céljából kiegészítésül közlöm a 445. paragrafusban foglalt paradigmák alapján az I. deklinációhoz tartozó *lāta* 'Brett' szónak és a III. deklinációhoz tartozó *mea* 'Zelt' szónak sg. tárgyra vonatkozó alakjait. (A II. deklinációhoz tartozó *tinze* 'Renntierschlinge' végzetei azonosak a *lāta* szó alakjainak végzeteivel.)

sg.	1. <i>lātadu</i>	2. <i>lātadamd</i>	3. <i>lātadamda</i>
dual.	1. <i>lātadami'</i>	2. <i>lātadamdi'</i>	3. <i>lātadamdi'</i> ¹
pl.	1. <i>lātadawa'</i>	2. <i>lātadamda'</i>	3. <i>lātadamdu'</i> ¹
sg.	1. <i>meatū</i>	2. <i>meatamd</i>	3. <i>meatamda</i>
dual.	1. <i>meatami'</i>	2. <i>meatamdi'</i>	3. <i>meatamdi'</i> ¹
pl.	1. <i>meatama'</i>	2. <i>meatamda'</i>	3. <i>meatamdu'</i> ¹

Az orosz nyelvű leíró nyelvtanok² is foglalkoznak a CASTRÉN grammatikájában „Object-Affixe” néven tárgyalt összetett ragokkal. Nem adnak paradigmákat, hanem táblázatokban mutatják be a három kategóriába sorolt ragokat és néhány példamondatot közölnek. TERESCSENKO a лично-

¹ A dualisi és a plur. 3. alakok végén nasalis aspiráció. A plur. 1. és 2. alakok végén ún. éles aspiráció.

² G. N. ПРОКОФЬЕВ, Ненецкий (юрако-самоедский) язык: Языки и письменность народов Севера I. Moskva—Leningrad 1937, §§ 40—1; N. M. TERESCSENKO, Очерк грамматики ненецкого (юрако-самоедского) языка. Leningrad 1947, 112—3.

предназначительное склонение-nak a következő három kategóriáját különbözteti meg: 1. для единственного числа предмета; 2. для двойственного числа предмета; 3. для множественного числа предмета.

B. WICKMAN „The Form of the Object in the Uralic Languages” (Uppsala 1955) című művének 91—3. lapjain tárgyalja a jurák „predestinative declension” tárgy-jelölő alakjait. (Az angol elnevezés fordítása a fentebb említett orosz elnevezésnek).

A következőkben — egyszerűség kedvéért — a jurák-szamojéd névszók determináló névragozásáról beszélhetünk. Az ide tartozó névszói alakoknak alaktani szempontból van egy közös vonása: alapszóul minden esetben a névszók determináló értelemben használt sg. 3. birtokos személyragos alakja szerepel. Ennek a személyragnak széleskörű determináló szerepét más alkalommal már kimutattam (ALH. III, 311—3). A nyelvi adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a determinált névszóhoz mint nominativusi, illetőleg jelöletlen accusativusi alakhoz, továbbá a determinált névszók jelölt (*m*-ragos) accusativusához, valamint a determinált névszók dativusához szintén meghatározó szerepben személyre utaló elemek járulnak. Ezek a személyre utaló elemek részben névmási eredetű személyragok (birtokos- és igei személyragok), részben olyan nem névmási eredetű *šen* élyt jelölő elemek, amelyek a birtokos névragozásban és az igeragozás bizonyos alakjaiban is személyre utalnak. A szövegekből való adatok alapján tehát a determináló névragozásnak nem két, hanem három kategóriáját különböztethetjük meg, ezek: 1) nominativusi (jelöletlen accusativusi) alakok; 2) *m*-ragos accusativusi alakok; 3) dativusi alakok.

Ezek után vizsgáljuk meg a rendelkezésünkre álló nyelvi adatokat.

I. A determináló névragozás nominativusi (jelöletlen accusativusi) alakjai

Első személyre vonatkozó alakok

A sg. 1. személyre vonatkozó alakokban bizonyos nyelvjárásokhoz kötötten sajtáságos megoszlás mutatkozik. Az egyes csoportokon belül az állítmányi igealak figyelembe vételével kifejezés-típusokat állapíthatunk meg. Ez a megállapítás a többi személlyel kapcsolatban is érvényes, s a determináló névragozásnak másik két kategóriájára is vonatkozik.

a) Sg. 1. személyre vonatkozó *-dami*” végzetű alakra és alakváltozataira az O., OP., T., PD. és Arch. nyelvjárásokból vannak adataink. A névmási eredetű *m* elemet tartalmazó személyrag gégezárját másodlagos nasalis helyettesítheti (I. N. SEBESTYÉN: ALH. VII, 65).

a) A felszólító mondat állítmánya imperativusi igealak: (LEHT.) O. $\chi \tilde{a} \tilde{l} \tilde{e} \delta a \tilde{m} i$ ” $t \tilde{a} b \tilde{e} \delta v$ ”^a! 'Fische für mich befiel' (535); $j \tilde{a} \tilde{l} \tilde{e} \delta a \tilde{m} i n$ $t \tilde{a} b \tilde{e} \delta v$ ”^a! 'Licht für mich befiel' (538); $\beta \tilde{a} \delta \tilde{a} \delta a \tilde{m} i$ ” $m \tilde{s} \tilde{e} s$ ”^a! 'sage mir ein Wort!' (535); $\beta \tilde{a} \beta \delta a \tilde{m} i$ ” $m \tilde{i} \chi i r \tilde{a} \delta v$ ”^a! 'das Lager für mich macht doch bereit!' (540); $j \tilde{a} \tilde{l} \tilde{l} e \delta a \tilde{m} i n$ $t \tilde{a} d i$ ”^a! 'gebt mir Licht!' (538); $j \tilde{e} \delta a \delta a$ $m i n$ $p \tilde{i} \tilde{v}$ ”^a! 'koche mir den Topf!' (541); $t \tilde{s} \tilde{e} \tilde{n}^A t \tilde{s} e n t a m i$ ” $s \tilde{e} \delta$ ”^a! 'nähe mir einen Köcher!' (147); vö. $t \tilde{s} \tilde{e} \tilde{d} \tilde{a} r t t \tilde{s} \tilde{e} \tilde{n}^A t \tilde{s} e n t a m i$ ” $s a \beta \delta \beta \tilde{n} v$ $s \tilde{e} \delta$ ”^a! 'jetzt aber nahe mir gut einen Köcher!' (148); $j \tilde{i} \tilde{t} t \tilde{a} m i$ ” $\chi \tilde{o} s$ ”^a! 'bringe mir Wasser!' (34); — OP. $\beta \tilde{a} \beta \delta a \tilde{m} i$ ” $\chi a m m \tilde{a} k k \tilde{u} r \tilde{n} \tilde{e} v$! 'das

Lager für mich macht bereit!' (482); *tētṭv šib m i r β a δ v ṁ ṁ i'* *χαῖνῆ-
νῦν χαῖνῆμῆκκῶδδῶν*^a! 'vier[mal] sieben Waffen (d. h. Messer) für mich meine
jungen Vögelchen machet bereit!' (485), vö. *m i r β δ δ a ṁ ṁ i'* *χαῖνῆμῆκ-
κῶδδῶν*^a! 'Waffen für mich legt bereit!' (495); *pō ē d'ū da ṁ ṁ i'* *τᾱχαρηῆδδῶν*^a!
'Atem holen [für mich] lasst mich!' (477, vö. 475); — T. *tē da ṁ i n t ā*^a!
'gib mir ein Renntier!' (372); *p i β β a δ a ṁ i n t ā*^a, *m ā l' t s ā δ a ṁ i n t ā*^a,
sō k k ā δ a ṁ i n t ā^a! 'gib mir die Stiefel, gib mir die Malitsa, gib
mir den Sowik-Pelz!' (374); *pākko i n ā b ā β*, *η i n ṁ a δ a ṁ i n t ā*^a! 'pākko i-
Weib meines älteren Bruders, gib mir den Bogen!' (i. h.); — PD. *χ a r δ a -
ṁ i n t ā*^a! 'gib mir ein Messer!' (171); *χῆjjeim puχῆ t s ē ṁ i'*^a *s ā i δ a ṁ i m*
p i i'^a! 'mein *χῆdeḷ*'-Weib, koche mir Tee!' (586); — Arch. *tē da ṁ i ṁ ā m*^a!
'fange für mich die Renntiere!' (420); *p i β β a δ a ṁ i n t ā*^a! 'gib mir die
Stiefel!' (421); *n ā b i δ a ṁ i n t ā*^a! 'gib mir eine zweite!' (428); *j i t t e ṁ i'*
t u l e^a! 'bringe mir Branntwein!' (427).

β) A felszólító (óhajtó) mondat állítmánya precativusi igealak: O. *ma ṁ t s ē d v* *p ā δ a ṁ i'* *χōm ma ṁ t s e χāēxer t s ē d m*^a 'wenn ich mich doch
jetzt in den Wald begeben Holz für mich zu holen' (1); *β ā β ā δ a ṁ i'* *m s ē k -
k a r k k a r*^a! 'sage doch ein Wort zu mir!' (535); *β ā β a ṁ i'* *m i χ i r ῆ δ v*^a!
'das Lager für mich macht doch bereit!' (540); *j ē d a δ a ṁ i n p i ē x a r*^a!
'den Topf für mich koche doch!' (540—1). vö. *j ē d δ a ṁ i m p i r ē r k k a r*^a!
id. (544—5); *p i β β ē d a ṁ i n t a x a r k k a r*^a! 'die Stiefel gib mir doch!' (543);
— Arch. *s ā r k k ā δ a ṁ i n t a x ā r*^a! 'gib mir einen Schnaps!' (425).

γ) Az óhajtást, szándékot kifejező mondat állítmánya -*ptsu-* képzős
conditionalis-igealak (vö. N. SEBESTYÉN: ALH. III, 305—6). O. *χ a d a i e ṁ ὀ*
ṁ i r i t t ā β β v, *ṁ ā ṁ i'* *t s ē d v* *t s ē t t v j u r* *t ē d a ṁ i'* *m ē p t s ū v m*^a 'sicherlich ist
sie teuer, achthundert Renntiere nehme ich jetzt mit' (440); *ma ṁ ṁ ā ṁ i'*
χ i e p t s ū d e m *n ē d a ṁ i m m ē β β ā n t s* 'ich werde wohl wieder gehen, mir ein
Weib zu nehmen' (454).

δ) A szándékot, óhajtást, beteljesült kívánságot kifejező mondat állítmá-
nya indicativus I. időben álló igealak: O. *χ a l l e δ a ṁ m i'* *χ ā d ā d a ṁ ṁ i'*^a 'Fische
für mich fing ich ja' (106); *n ē d a ṁ i m s ē β β ā n t s χ ā ē β β ā n* *χ a r β ā v m* *n ā x a r*
t ā l b' a r i j ā n^a 'ich möchte gehen, mir ein Weib zu nehmen, in das Land der
drei Taibari' (439), vö. *n ē d a ṁ i'* *m ē β β ā n* *χ a r β ā v m*^a 'ich habe ... den
Wunsch, mir ein Weib zu nehmen' (447); — OP. *pō ē d'ū da ṁ ṁ i'* *n ē k -
k a l l t ā m*^a 'für mich Atem hole ich' (496); — T. *n ē ṁ a t s e k k i p ā p p ā m i'* *m ā m i*
b ā e r i s ā ṁ a d e m s ē d a ṁ i n s ē r i t a b i 'ein Mädchen, meine jüngere Schwester,
als Besorgerin meines Zeltesspeise für mich bereitet' (371); — PD. *m s ē d a -
ṁ i η kō d m*^a 'ich fand Speise für mich' (120); *t s i k k ā ṁ i'* *ma ṁ p ā r i δ a ṁ i'*
p ē t ā d m^a 'dann zerkleinere ich nur für mich Holz' (170); — Arch. *t ū d a -
ṁ i m p ū d m*^a 'ich suche für mich Feuer' (435); *β a r ā β a ṁ i'* *t ā* 'sie
gab mir Späne' (437); *j i t t a ṁ i n t ā d a*, *p i t t e ṁ i η k ā ē β ā n* *ṁ a p t ā d v*
ṁ a r k k v n ē s' β p a i d e ṁ ṁ v j ā r r a k k o χ o ṁ ṁ v j i t t a ṁ i' *χ a m t ā ṁ u d i ṁ i'* *n ā*^a
'Schwarzauge, die Frau des Ältesten Hellauge, schüttete mir mit der Kelle
Wasser auf meine Hände' (437). Két adatban az állítmány -*jā-*, -*jā-* képzős
igealak: PD. *p ā t t a ṁ ṁ v β a β ā δ a ṁ i'* *χō s s e j j ā v m*^a 'ich kam einen Haken
mit Holzstiel für mich zu holen' (125); *j i t t a ṁ i η kō s s' j ā v m*^a 'ich hole
für mich Branntwein' (385). Csupán egy adatom van arra, hogy az állítmány
indicativus III. időben álló ige: O. *ma ṁ ṁ η a ṁ ṁ ὀ δ a ṁ i'* *m i ṁ ṁ ṁ ū d m*^a
'ich werde mir ein Boot machen' (34).

Mindezekben az adatokban, amelyeknek száma meghaladja a negyvenet, a *-dami*'' stb. végű alakok kettős funkciót teljesítenek: kifejezik az ó h a j t o t t, formailag jelöletlen tárgyat³, mint leendő birtokot és egót, mint leendő birtokost. Ha az állítmányi ige indicativusi igealak, a *-dami*'' stb. végű alakot tartalmazó mondat kifejezheti azt is, hogy az óhajtott tárgy már a személyraggal kifejezett személy, vagyis ego birtokában van. Egy *tēdami* típusú alakot magyarra, németre egyaránt accusativusszal és a sg. 1. személynévmás dativusi (prepozíciós) alakjával fordíthatjuk le: 'rénszarvasá[t]-nekem' = 'a rénszarvas[t] nekem'; 'sein Renntier mir = das Renntier für mich'.

A *-dami*'' stb. végű alakoknak ebbe a csoportjába jól beleilleszkedik a 95. sz. samánének bevezető mondatában előforduló *ηάβδαμί*''^a alak: *χαβη κōρν η ά β δ α μ ι*''^a 'das ostjakische männliche Renntier b i n i c h s e l b s t' (528). A mondatot magyarra megközelítő pontossággal így fordíthatjuk le: osztják rénökör feje (= teste = lénye)-én-vagyok = az osztj. rénökör-fej (= test = lény)-én-vagyok. A *ηάβδαμί*''^a alak ebben a mondatban állítmányul álló igeként ragozott determinált névszó, s így lényegében ugyanazt a funkciót teljesíti, mint a jurák-szamojéd nyelv állítmányi szerepet betöltő igeként ragozott névszói.

CASTRÉN paradigmáiban (és szövegeiben) sg. 1. személyre vonatkozó *-dami*'' végű alak nem fordul elő. A paradigmákban a dualis 1. személyre vonatkozó *-dami*'' rag végén nasalis aspiráció jelenik meg. (A szövegekből *-dami*'' végű, dual. 1. személyre vonatkozó alak nem került elő.) LEHTISALO szövegeiből három olyan adatom van, amelyekben a *-dami*''-, *-damin*''-, *-ttami*'' végű alak dualis 1. személyre utal: O. *tšēdv'' mañi'' náñni amΓē num'' huda-min tāββān'' nī χαββā*''^a? 'jetzt warum will uns num keinen Knaben geben?' (9); *tšēdv'' χās a ββā δ a m i*'' *puβan.tš χēχēñi*''^a! 'lass uns nun gehen, einen Mann für jede von uns zu suchen!' (154); T. *mātt a m i*'' *mārmā-χadani*'' 'ein Zelt für uns, nachdem wir errichtet hatten' (377). A LEHTISALO szövegeiből idézett három mondatban a *-dami*'' stb. végű alakok formai szempontból semmiben sem különböznek a megfelelő sg. 1. személyre utaló alakoktól. Azt, hogy az óhajtott jelöletlen tárgy két személy tulajdonába kerül vagy került, az első mondatban a névmás dualis dativusi alakja, a második és a harmadik mondatban az igei állítmány, illetőleg a gerundium *-ñi*'' , illetőleg *-ñi*'' végzete fejezi ki.

b) A sg. 1. személyre vonatkozó alakok második csoportjába tartozó szavak végzete CASTRÉN paradigmái szerint *-du*, *-tu* (*latadu*, *tinzendu*, *meatu*), az orosz nyelvű nyelvtanok szerint *-duw*. CASTRÉN paradigmáiban — mint már említettem — *-dami*'' végzetű alakok egyáltalán nem szerepelnek, az orosz nyelvtanok táblázataiban pedig a *-dami*'' és a *-duw* végzet egymás mellett szerepel. CASTRÉN szövegeiben — aránylag csekélyszámú adat szerint — *-duu*, *-tuu* végű alakokat találunk, *-du* végű alakok csak elvétve fordulnak elő s ezek is *-duu* végű alakokkal váltakoznak:

a) A felszólító mondat állítmánya imperativusi igealak: *i n d u u da'a!* 'gib mir einen Bogen!' (89, 111); *n i e d u u dādā!* 'gebt mir ein Weib!' (133); *h ā j u s e n d u u* (~ *h ā j o s e n d u*, egy bejegyzés szerint *h ā j o s e n d u j*) *tah* (~ *ta*)! 'gib mir Vergütung!' (136); *t ē d u* (egy bejegyzés szerint *t ē d u u*) *njamāda!* 'fangt für mich die Renntiere!' (146); Egy adat-

³ BUDENZ elnevezése: „távolabbi tárgy” (NyK. XXII, 88).

ban a *-duu* végzetű alak nominális állítmánya a felszólító mondatnak: *side puhutseau re ä s k ā m b a d u u!* 'meine zwei Weiber, etwas süßes Brot für mich [gebt]!' (276).

β) A szándékot, jövőbeli cselekvést kifejező mondat állítmánya indicativusi *-ja-*, *-ta-*, illetőleg *-gu-* képzős igealak: *a u r a d u u* (a *b* variánsban *a u r a d u*) *hōsijām* 'Essen für mich hole ich' (63, 101); *n j ā d u u hōsijām* 'einen Kameraden für mich hole ich' (145); *n i e d u u hōsajām pārongōda njum* 'ein Weib für mich hole ich, des Kaisers Tochter' (291); *n i e d u u hōtam* 'ich hole mir ein Weib' (133); *nall jerwujan nid ŋæungaes n i e d u u hōtam* 'zum Schmutzigen Kaiser ohne Freiwerber ein Weib mir holen gehe ich' (289). CASTRÉN egy adatában *p + tse(n)* képzős igenévhez járul a *-duu* végzet: *sāmbadalangū h ä e p t s e n d u u jauna* 'ich lasse ihn schamanieren über meinen Gang [menés nekem] über Land [prosec.] (167).

γ) Egy kérdő mondatban *-tuu* végű alak jelenik meg: *t ē t u u niptsjunuu tā'ah?* 'gibst du mir keine Renntiere?' (6).

Figyelmet érdemel, hogy BUDENZ kanini szövegeiben a 'nem ad nekem békét' kifejezés a 95. lapon négy változatban fordul elő: *mañ nīlicetu (nīlicentu) ni tāmbi* (21. sor), *nīlicindū ni-dāmbi* (31. sor), *nīlicendū ni-dāmbi* (41. sor).

LEHTISALO népköltészeti gyűjteményének Malaja Zemlja, Bolsaja Zemlja és Kanin nyelvjárását képviselő szövegeiben találtam olyan *-dūβ*, *-tūβ* stb. végzetű alakokat, amelyek azonosíthatók CASTRÉN szövegeinek *-duu* ~ *-du*, *-tuu* (~ BUD. *-tu*) végzetű alakjaival.⁴ LEHTISALO szövegeiből szintén csak néhány adatot idézhetek. Figyelmet érdemel, hogy az említett nyelvjárásokból egyetlen adat sincs *-dami* stb. végzetű sg. 1. személyre vonatkozó alakra és hogy az említett nyelvjárásokban a sg. 1. személyű birtokost általában β elem jelöli meg éppen úgy, mint CASTRÉN szövegeiben. Példák:

α) Az állítmány imperativusi, precativusi, illetőleg optativusi igealak: MZ. *t i d ū β nā'mādv*^a! 'fangt meine Fahrrenntiere ein!' (263); *t ē d ū β sārādv*^a! 'bindet für mich die Renntiere!' (292); BZ. *χōrišsān nī sāmmedv*^a *ŋēβ'tao*^a *χōrišsār'ttūβ* *χājferoββadv*^a! 'hättet ihr euch meines Hausrockes erbarmt, den schlechten Hausrock [für mich] hättet ihr geben müssen!' (213); — MZ. *χūferim* *n ā t t ū β pūrkkar'tsem*^a! 'ich werde mal ein Menschenzelt [für mich] suchen gehen!' (75); — Kan. *ārkkv jingnēi i n d ū β dājjə!* 'der ältere Vielfress gebe mir den Bogen!' (245).

β) Az állítmány indicativusi (I., III. idejű) igealak, egy esetben tagadást kifejező ige: BZ. (U) *māt*^a *χajjem*^a *t ē d ū β tē mv'āββānt's* 'in ein Zelt begab ich mich, um Renntiere für mich zu kaufen' (572), vö. (Wb. 518a) *t o ŋ n e d ū β pūr'ttām*^a 'ich suche mir einen Fuchs'; — Kan. *tēdv*^a *t ē d ū β jārkkvnyum*^a 'jetzt fange ich das Renntier für mich' (220; ugyanezen a lapon a *t ē d ū β* alak még egy másik mondatban is előfordul), vö. (Wb. 259a) MZ. (Oks.) *n ē d ū β m'ŋe'ūm*^a 'ich nehme mir eine Frau'; *tēdāβ—mōββv—χā p't'sen v' ū β jing'v*^a 'jetzt — sagte er — ich werde nicht sterben' [halál nekem nines] (281). Egy szótári példamondatban az indicativus II. időben álló igei állítmánnyal kapcsolatban a *-dūβ* végű alak ego birtokába került

⁴ LEHTISALO szótárában (476a) az obdorszki nyelvjárásból is találunk egyetlen adatot *-dū* végzetű alakra: *χ a r d ū t a*^a! 'gib mir das Messer!'. Vajon nem tévesen került-e ez a példamondat az O. jelzésű adatok közé?

tárgyat fejez ki: (Wb. 447a) Kan. (Sjo.) *uđin sızéjjeđ, jǎppadv amzadūβ t'ut'pīñma^hz* 'meine Hände verklammten, ich grub kaltes Fleisch aus'.

c) CASTRÉN szövegeiből csupán három olyan adatom van, amelyben az óhajtott tárgyra és egóra *-dui(n), duj(m), -du(ih)⁵* végzet utal: *teädui(n) ta!* 'gib mir ein Renntier!' (124); *jiedadu(i) birieh!* 'koche den Topf für mich!' (277); *w(u)audu(ih) mih!* 'bereite mir das Lager!' (301). Az állítmány mind a három mondatban imperatívusi igealak. LEHTISALO szövegeiből csupán a kanini nyelvjárást képviselő énekből van egy adatom, amelyben a *-dūi* végzet sg. 1. személyre vonatkozik: *innūβ jārγu. jñdūi žōs^h!* 'ich habe keinen Bogen. Hole mir einen Bogen!' (238). Ide tartozik még egy szótári (8b) példamondat is: MS. (Oks.) *amzadū. in d^Fā^h!* 'gib mir Fleisch!'.

CASTRÉN szövegeiből négy olyan adatom van, amelyben a *-dui, -duj* végzetű alak dualis 1. személyre vonatkozik: *auaradu(i) gōs!* 'gehe für uns Essen holen!' (225); *niseādad hāji' tīnsenduj!* 'bitte deinen Vater um einen Lasso für uns!' (251); *tīnsiduin dah!* 'gib uns einen Lasso!' (252); *tīnsjendui hāngani!* 'einen Lasso für uns lass uns erbitten!' (249—50). Ötödik adatként megemlítendő a fentebb már említett *hājosenduj* 'Vergütung mir' alak (136). LEHTISALO szövegeiből csupán egy olyan adatom van, amelyben a *-dūi* végzet dualis 1. személyre vonatkozik: MZ. *sārēkādūi mšēni^h!* 'wir kauften für uns Branntwein' (556). Ebben a mondatban — éppen úgy, mint a CASTRÉN szövegeiből idézett negyedik mondatban — az állítmányi ige dual. 1. sz. alak.

Figyelmet érdemelnek a BUDENZ kanini feljegyzéseiben található adatok; négy adatban a *-dui(n), -duj(n)*, egy-egy adatban a *-du*, illetőleg a *-tu* végű alak a sg. 1. személynévmással alakult kapcsolat második tagja-ként fordul elő: *mañ hāleduj-dā!* 'adj nekem halat!' (i. m. 87); *mañ e tuduj - da* 'tüzet nekem adj!' (i. m. 103), vö. *tudujn-da* id. (i. h.) *mañ jāleduin - da!* 'légy kegyes! [világosságot nekem adj!]' (i. h.), vö. *jāledujn - da!* id. (i. h.). Figyelembe veendő a fentebb idézett adatok is: *mañ nīlicetu (nīlicentu) ni tāmbi* 'nem ad nekem békét' (i. m. 95), vö. *nīlicindū ni - dāmbi, nīlicendū ni - dāmbi* id. (i. h.). BUDENZ adatai alapján feltehetjük, hogy a *-duj* stb. végzetű alakok eredetileg a *mañ* névmással alkottak kapcsolatot és hogy ezekben a kapcsolatokban a személyt a névmás jelölte meg. A sg. 1. személyre vonatkozó *-duj* stb. végzetű alakok ilyen kapcsolatokból önállósulhattak. Figyelembe veendő az a tanulság is, amelyet a dualis 1. személyre vonatkozó alakokat tartalmazó mondatok nyújtanak: ezekben a mondatokban a dualitást az igealak fejezi ki.

d) A tundrai nyelvjárások *-dami^h* stb., illetőleg a MZ., BZ., Kan. nyelvjárások *-dūβ, -ttūβ, -dūi, -dūi* alakjainak az erdei jurák nyelvjárásokban jelentés szempontjából *-ttaj, -taj* stb. végű alakok felelnek meg; ezek nem szerepelnek sem CASTRÉN paradigmáiban, sem pedig az orosz nyelvű nyelvtanok táblázataiban. Ilyen *-ttaj, -taj* stb. végzetű alakokra LEHTISALO szövegeiből van néhány példánk. Az állítmányi ige az ilyen alakokat tartalmazó

⁵ A vokális + *h* hangjelölést CASTRÉNNak „Samojedische Volksdichtung” címen kiadott szövegeihez írt előszavában LEHTISALO a következőképpen magyarázza: „Der stimmlose Vocal nach dem laryngalen Verschlusslaut am Ende des Wortes ist bisweilen durch Vokal + *h* bezeichnet; z. B. *sjārama^hah* 'ich band'. Auch das stimmlose Ende des Wortes konnte durch *h* bezeichnet werden; z. B. *jieruh* (lies *jierβ*) 'Herr, Fürst' (XXV).

mondatokban imperativusi, illetőleg conditionalis-igealak. Nj. *ηὄβκιχε'* *kōrtta j tām māēn ηḗβnīj'*^a 'ein Fass, wenn du es mir geben würdest' (409); Ni. *ma n pū u s s e ā t t a e j j ā A' A' ap pū u s s ā p nū t s ā x v kōct!* 'hole mir die Tochter der Mutter Sonne zu meinem Weibe!' (135); *β ā t a t a j mīē s'*^a 'sage mir das Wort!' (139), vö. még (Wb. 476b) *t u b k a t a j tē j j m!* 'gib mir die Axt!'. Lj. *k ā A' A' e t t ā j k ā t t a x a t!* 'Fische für mich, wenn ich doch fangen würde!' (548).

A LEHTISALO szövegeiből való adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a *-dami'* stb. végzet nem váltakozik *-dūβ* stb., illetőleg *-dūi*, *-dūi* végzettel, hanem pontosan elhatárolható nyelvjárási területeken vagy a *-dami'* stb. típusú, vagy pedig a *-dūβ* ill. *-dūi* stb. típusú végzetek fordulnak elő. Az erdei nyelvjárások — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — csak a *-ttaj*, *-taj* végzetű alakokat ismerik.

A pluralis 1. személyre vonatkozó alakok végzete CASTRÉN paradigmáiban *-dawa'*, szövegeiben *-daua*, LEHTISALO szövegeiben *-daββv'* stb., illetőleg erdei Nj. *-tañmv'*. Az adatok száma meglehetősen csekély: (CASTR.) *a u a r a d a u a k o s!* 'hole uns Essen!' (62); *meāk kaen-gum a m z a d a u a kōds* 'ich gehe in die Zelte Fleisch für uns zu holen' (238); (LEHT.) O. *t s ē d v' mañne'* *t ā d e b ā d a β β v'* *pū t x a β β v'*^a! 'nun lass uns für uns einen Schamanen suchen!' (8); *m ē m pō d a β β v'* *pū t x ā r'*^a! 'suche doch Essen für uns!' (109); *t a x n ā k k o d a β β v'* *m s s'*^a 'erzähle uns ein Märchen' (164); — PD. *p ā t a n n v m ā d a β β a t t ā j j i'*^a! 'gebt uns einen Schmiedehammer mit Holzstiel' (123); *j i t t a β β v'* *χōs'*^a! 'hole uns Branntwein!' (384); — Nj. *β ā t a t a m m v'* *mīē j j e p!* 'möge sie uns das Wort sagen!' (140). Egy-egy figyelemre méltó adatot a Malaja Zemlja és Bolsaja Zemlja nyelvjárását képviselő szövegekből is idézhetek: MZ. *χ ā n i s ē d o β t ā'*^a! 'gib uns Beute!' (550); BZ. *j ē s s e d o β β a t t ā'*^a! 'gib uns Geld!' (579). Mindkét adatban megfigyelhető a *-da-* elem vokálisának labializálódása a személyt jelölő elem *β* hangja előtt. A MZ. adatban a végzet második elemének vokálisa elveszett. Mindkét adatban éppen úgy, mint a PD. adatban, a gégezar helyettesítője *t* hang a rákövetkező szó *t*-szókezdő hangja előtt.

Második személyre vonatkozó alakok

a) A sg. 2. személyre utaló *-dat*, *-dat* stb. végzetek második eleme azonos a névmási eredetű ősi *t*. személyranggal. Ilyen végzetű alakra, amely nem szerepel CASTRÉN nyelvtanában, igen kevés adatot idézhetek: (CASTR.) *i n d a t pū u b a t* 'wenn du einen Bogen für dich selbst suchst' (100); (LEHT.) Kan. *t ā n y ū r, mañ sū'*ⁱ *p u x ū t s ā d a t m s ē η y ū n* 'wenn du gibst, nimmst du mich zu deinem Weibe' (240); — Nj. *j ā r i e o k k i n i t i i m, β i o t t p ē t η ā m j i n!* 'mein Grossvater J. trinke Branntwein!' (410); *t i ē t t a t k ā t t a x a r o k a t, n a m r i j i n' n i n* 'wenn ich dir ein Renntier töte, du willst ja essen' (415).

b) Sg. 2. személyre utaló *-dar*, *-tar* végű alakok CASTRÉN paradigmáiban egyáltalán nem szerepelnek, CASTRÉN szövegeiből azonban mégis három adat került elő: *n i e d a r b i u r!* 'suche dir ein Weib!' (117); *t e ā d a r n j a m, h a n j!* 'fange dir ein Renntier, gehe!' (124); *m e ā t a r m i h!* 'mache das Zelt für dich!' (45). LEHTISALO szövegeiből is vannak *-dar*, *-tar* végű adatok: O. *t s ē t v χ ā p t s ē d a r t ā'*^a! 'bringe dir vier Renntierochsen!' (462); *χ ā n d a r χ ā d v' s i d e χ ā p t!* 'töte für dich zum Blutopfer zwei Renn-

tierochsen!' (456); *pa δár nãttār jāησ'ū?* 'hast du keinen Kameraden?' (463); OP. *pòèd'w'var nēkkāt'kkar''^a* 'hole doch für dich Atem!' (477); — PD. *m^zēdar jus''^a* 'schneide dir selbst die Speise!' (114); *ḡāttānno mādar χāj''^a* 'bitte für dich um einen Schmiedehammer mit Holzstiel!' (123); *pāsēdno mādar χānno''^a* 'nimm dir einen Schmiedehammer ohne Stiel!' (i. h.); *pāttānno βa δādar χōs''^a* 'bringe für dich einen Haken mit Holzstiel!' (124); — BZ. *māl'ł'sādar sēr''^a*, *pīββædar sēr''^a* 'ziehe die Malitsa über, ziehe die Stiefel an deine Füße!' (333). A szótárból (179a) idézem a következő erdei jurák példamondatot: Ni. *kãèmmaittar ηam''^a* 'iss [dir] Mark!'

Dualis 2. személyre vonatkozó alakra CASTRÉN szövegeiből van egyetlen példám: *njādar iη gōdi* (~ *gōadi*, *hōadi*) 'einen Kameraden für euch findet ihr' (144). A grammatikában ez az alak sem szerepel.

Pluralis 2. személyre vonatkozó alakra is csak elvétve találunk adatot LEHTISALO szövegeiben: MZ. *χιβānno nē-dārā, nēdar r'v''* *m^zēdno''^a* 'wer ein Weib braucht [kinél nő kell], nehmt euch ein Weib!' (308); — BZ. *χar'ta'' jēr βo δa i'v'' tēorādn'' man pūnna!* 'ein Oberhaupt für euch, wählt es selbst nach mir!' (326, vö. 327).

Harmadik személyre vonatkozó alakok

LEHTISALO szövegeiből csak egyetlen adatom van sg. 3. személyre vonatkozó alakra: Ni. *pū.uššep nūw'kkujji sēβbatattv mēχe.χ' i'ien''ηv* 'der Sohn des Mütterchens begann sich eine Schaufel zu machen' (143).

CASTRÉN szövegeiből szintén csak egy világos adatom van pluralis 3. személyre vonatkozó alakra: *āni hāledado* (egy bejegyzés szerint *kāledadoh*) *hira* 'wieder Fische für sie zog er ab' (180). A paradigmákban, illetőleg a grammatikában ilyen *-dado* (*-dadoh*) végű alakról sincs említés.

*

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a determináló névragozás 1. kategóriájába tartozó nominativusok (jelöletlen accusativusok) — a lényegtelenebb eltéréseket mutató alakváltozatokat nem véve figyelembe — a következő végzetekkel fordulnak elő LEHTISALO, CASTRÉN és BUDENZ szövegeiben.

Sg. 1. a) O. '-dami'', -dañmi''
-ītami'', -tami''

Az OP., T., PD., Arch. adatok végzetei lényegesebb eltérést nem mutatnak.

Két O. és egy T. adatban a '-dami'', ill. -ītami'' végzetű alak dual. 1. személyre utal.

b) MZ., BZ., Kan.	-dūβ	CASTR.	-duu ~ -du	BUD.	-dū ~ -du
	MZ.	-tūβ	-tuu		-tū ~ -tu
c) MZ.	-dūi	CASTR.	-dui(n)	BUD.	-dui(n)
Kan.	-dūi		-dui(m)		-duj(n)
			-du(ih)		
			-duj		

Egy MZ. és négy CASTR. adatban a *-dū̀*, illetőleg a *-dwi*, *-duj* végzetű alak dual. 1. személyre vonatkozik.

d) Nj., Ni., Lj. *-ttaj*, *-taj*

Pl.	1.	O.	<i>-daββv'</i>	CASTR.	<i>-daua</i>
		PD.	<i>-daββa(t)</i> _~ <i>-ttaββv'</i>		
		MZ.	<i>-dδββ(t)</i> _~		
		BZ.	<i>-dδββa(t)</i> _~		
		Nj.	<i>-tammv'</i>		
Sg.	2. a)	Kan.	<i>-dat</i>	CASTR.	<i>-dat</i>
		Nj.	<i>-ttat</i>		
	b)	O.	<i>-dar</i> , <i>-ttar</i>	CASTR.	<i>-dar</i> , <i>-tar</i>
		PD., BZ.	<i>-dar</i>		
		Ni.	<i>-ttar</i>		
Dual.	2.			CASTR.	<i>-darin</i>
Pl.	2.	MZ.	<i>-dařrv'</i>		
		BZ.	<i>-dařv</i>		
Sg.	3.	Ni.	<i>-tattv</i>		
Pl.	3.			CASTR.	<i>-dado</i> <i>-dadoh</i>

2. A determináló névragozás *m*-ragos accusativusi alakjai

Ebben a kategóriában első személyre vonatkozó alakra nincs adatom. Az első személy birtokába kerülendő (vagy került) óhajtott objectumot a jurák-szamojéd nyelv csak a névszó determinált nominativusával fejezheti ki.

A 2. és 3. személyre utaló alakok végzetében a személyt jelölő elem az *m* rag után jelenik meg.

Második személyre vonatkozó alakok

CASTRÉN szövegeiben a sg. 2. személyre vonatkozó alakok *-damd* végzettel jelennek meg, s *-dapt* végzetre is van adatunk. A végzetek *d ~ t* eleme névmási eredetű személyrag. A szövegekben *-damda* és *-damda'ah* végű alakokat is találunk, és ezek formailag azonosak a paradigmák sg. 3. személyre utaló alakjaival.

Az állítmányi igealak figyelembe vételével az ide tartozó példamondatokat két csoportra oszthatjuk:

a) A mondat állítmánya kívánságot, óhajtást kifejező igealak: *n i e - d a m d hōjin!* 'finde ein Weib für dich!' (95); *n i e d a m d hānain!* 'bringe für dich ein Weib!' (294); *n i e d a m d hōnin!* 'ein Weib für dich finde!' (94); *hattarie hāpt n j ā d a m d a* (egy bejegyzés szerint *njādanda*) *tājeh!* 'Der Graue Renntierochs [személynév] einen Kameraden mag er dir geben!' (138; a *njādanda* alak a 3. kategóriába tartozik); *n i s j e r ' a h d ā r u u ' o h s a u w a t e a - d a m d a ' a h!* 'wenn nun dein Vater dir gute Renntiere gebe!' (271); *n j i d a*

mādadtsumah waraukōdāmda 'deine Kameraden schlagen um [Birken] zu Spänen für dich' (273—4).

β) A mondat állítmánya indicativus I., III. idejű igealak. A cselekvés végrehajtásának esetleges feltételét igenév vagy külön mondat fejezheti ki: *manja jahadana niedāmd muen* 'aus unserem Lande ein Weib du dir nahmst' (294); *mjenda haroab manj hāle dāmda opoj hālem hīrānguu, judānguu* 'wenn dein Magen will, ich zum Fisch für dich einen Fisch ziehe ab, zerstückele [ihn] (175); *nībnjānd jil' āe u w a m d. madangū* 'hebst du ihn nicht, schneidet er dir den Kopf ab' (293); „*mīrdat!*“ *mānsetih, jurk tēhā* (egy bejegyzés szerint *tēā d a p t*) *tatam* 'verkaufe ihn! sagt er, hundert Renntiere gebe ich' (178).

A LEHTISALO szövegeiből való példamondatokban a determinált accusativus *m* (*B, p*) ragja után a személyrag *-t, -tv* alakban jelenik meg éppen úgy, mint a birtokos névragozás accusativusi alakjaiban. Az állítmányi igékre vonatkozólag érvényes mindaz, amit a CASTRÉN szövegeiből idézett mondatokban megfigyelhettünk: *O. sēdādm'' t s ē n ā t s ā n t a m t, malē malēt s* 'ich nähte dir den Köcher, er wurde schon fertig' (148); *m s ē d a m t tā dm''^a* 'ich brachte dir zu essen' (209); vö. *ma n χ a r d a m t t a t t ā d m''^a* 'ich gebe dir ein Messer' (Wb. 151a); *ma n j ē d a d a m t p i r ē r t s ē d m''^a, paōār ηa'ni'' jēdan tv p i n β ā n'' χōñnā d''^a* 'wenn ich dir mal eine Suppe kochte, du wieder schlafe bis der Topf kocht!' (160); — PD. *n ē d a m t v χ a r n i'' m s ē η a' u d m''^a* 'ich nehme selbst für dich ein Weib' (65); *jēdantā p i n β ā n'' η a n n o d a m i v m i j j i n!* 'in der Zeit während der Topf kocht, mache dir ein Boot!' (121); *η a n n o d a m t m i s s ā n?* 'machtest du dir ein Boot?' (122); *n ē d a m t v χōñnā n u''^a* 'du fandest ja ein Weib für dich' (401); — MZ. *n ā d a p t v χō' i s ū n!* 'hole dir einen Kameraden!' (298); *mañ'ne'' ā j j e B' ā d a b t tā β β v''^a* 'wir gaben dir Rohes zu Essen!' (550); — BZ. *m s ē d a m t tā dm* 'ich brachte dir zu essen' (209); — Kan. *p i r e t s o d a d a B' t χ ā j j e m* 'ich liess dir zum Kochen' (221); *β ā d a d a B' t χ ē' i t a η η u m''^a* 'ich sage dir ein Wort' (248); *i n d a B' t χ ē' i t a η η u m''^a* 'ich sage dir den Bogen' (250), vö. *BUD. tuōna j i k o d a t a b t tāmas* '[egy] róka gallért hoztam neked' (i. m. 87); *a m γ ē d a p t p u w r η ā n j ā d ā s* 'was suchst du für dich, zu Fusse gehend?' (239), vö. (BUD.) *a m g a t a b t e h ā n e n?* 'mit kívánsz magadnak?' (NyK. XXII, 95).

Harmadik személyre vonatkozó alakok

Sg. 3. személyre utaló alakra CASTRÉN szövegeiből csak néhány adatot van. Ezek a *-damda* végzetű alakok azonosak a paradigmák megfelelő (*lātadamda, tinzendamda, meatamda*) alakjaival. Az állítmányi ige indicativus I. idejű igealak, egy esetben óhajtást kifejező igealak: *t j i n d a m d a m i* 'einen Sarg machte er ihm' (70); *t e ā d a m d a n j a m ā* 'er fing sich ein Renntier' (124); *t j i k e r i j a h a n d a w ā n g a d a m d a m i h* 'an dieser Stelle machte er eine Grube für sich' (125); *n i e r u j u ā r k k a n j u n j i e i d a m d a m i* 'Weidenwehrs Grosse Jungem gab er seinen Anteil' (126). Egy adatban a determinált *m* ragos accusativushoz nem járul személyrag, a tárggyal kapcsolatos személyt, a leendő birtokost *n* dativusragos névszó fejezi ki: *n i e a t s e k e n a u r ā d a m h o t s e t i h* 'für das Mädchen Essen sie holen' (249); vö. *η a w a r* 'Essen, Speise'.

LEHTISALO szövegeiből szintén csak néhány adatot idézhetek. A példamondatok általában óhajást, szükségességet fejeznek ki: O. *p̄ãđamta-tãđbrã* '[er] brachte Holz für sich' (1); *ĵãlleđamtv tãbedançΓũđm''ã* 'Licht für ihn befehle ich' (526); *pãer tããmi'' çãncΓõđamũ'' ĵãlleđamtv mañ-nẽñãjje!* 'der von mir gepflegte Kranke Licht für sich möge sehen!' (527); Egy O. adatban a *-đamtv* végű alak 'Samojedenstamm' jelentésű gyűjtőnévre vonatkozik (az állítmány is sg. 3. ige): *çãñẽđam'' náãntv tãbedã, ßnrv çã ã ã çẽđamtv mĩ, ĵe pãçãđ* 'den Wildbret für sich bestimmenden Haehe mögen sie für sich aus Holz machen!' (33); — BZ. *ñẽfmãđamv ĵĩttamv so''õ* 'aus der Wuhne schöpfte sie Wasser für sich' (201), vö. (U.) *nišãß ĵĩ ĵjẽđamv v mšẽ* 'mein Vater nimmt sich einen Schwiegersohn' (Wb. 124b); — Kan. *nãññãei šẽjẽđ ni ã ã đam đ ÷ mšẽš tãrã, ãrmv* 'Silberner šẽjẽđ [személynév] muss sich ein Weib nehmen, [er] ist gross geworden' (251); *ĩ ñ đam đ v tẽ, ram bĩ* 'er wählt sich einen Bogen' (251). Egy malaja-zemljai mondatban a *-vđamv* végű alak két személyre vonatkozik: *pũ t vđamv ã m ã ĩrv''ã* '[sie] machen sich eine Brücke' (77).

A megfelelő alakok BUDENZ kanini szövegeiben *-damda* és *-đimda* végzettel jelennek meg: *hãleđamđã nãkolorŋã* 'magának halat fogott (kerítő hálóval)' (NyK. XXII, 94); *ãurãđimđã piurẽ hãmi* 'magának eledelt keresni leszállt' (i. m. 90); *pukuceã hãrđãđimđã hãŋe* 'az asszony magának házat kíván' (i. m. 95); *hõrovãnda peãđãnda teubi, umđimđã teubi* 'a tehenekkel magának fát hordott, füvet hordott' (i. m. 104).

Dualis 3. személyre vonatkozó alakra csak CASTRÉN szövegeiből idézhetek néhány példát: *atsekehe sauwambounã hãleđãmdĩ* (egy bejegyzés szerint *hãleđãmdie*) *hirangaha* 'die Knaben [dual.] im Guten Fische für sich [dual.] zogen ab [dual.]' (174); *ãurãđãmdĩ hãnangaha* 'Speise für sich nahmen sie mit' (179); *wuãsakõngãeh, tĵukĩ atsekehe tĩnsiẽnda mdie hãngaha* 'Alter, diese Knaben um einen Lasso für sich bitten' (252). A szóban levő alakok lényegében megfelelnek a paradigmák *lãtamdi'* stb. alakjainak.

Pluralis 3. személyre vonatkozó alakra csak CASTRÉN szövegeiből van adatom: *nierđã ñjãna üõđjãndãmdõ'* (~ *ñeĩđjãndãmdõ'*) *mivĩõih* 'in der Richtung vor ihm eine Batterie (von Schnee) hatten sie sich gemacht' (124). A paradigmákban a megfelelő alakok *-damđv'* végzetűek.

*

A determinált névragozás *m* ragos accusativusi alakjai LEHTISALO, CASTRÉN, illetőleg BUDENZ szövegeiben a következő végzetekkel jelennek meg:

Sg. 2.	O.	<i>-đamt</i>	CASTR.	<i>-damđ</i>
		<i>-tamt</i>		<i>-đapt</i>
	PD.	<i>-đamtv</i>		<i>-damđã</i>
		<i>-đamĩ^v</i>		<i>-damđã'ah</i>
	MZ.	<i>-đãbt</i>		
		<i>-đãpt^v</i>		
	BZ.	<i>-đamt</i>		
	Kan.	<i>-đãpt</i>	BUD.	<i>-tabt</i>
		<i>-đãb^Γt</i>		<i>-tabte</i>
		<i>-đãb^Γt</i>		

Sg. 3.	O.	- <i>damta</i> - <i>damiv</i>	CASTR.	- <i>damda</i>
	BZ.	- <i>damd^rv</i>		
	Kan.	- <i>damdv</i> - <i>damdæ</i>	BUD.	- <i>damda</i> - <i>dīmda</i>
Dualis 3.			CASTR.	- <i>damdi</i> - <i>damdi'</i> - <i>damdie</i>
Pl. 3.			CASTR.	- <i>damdo'</i>

3. A determináló névragozás dativusi alakjai

Első személyre vonatkozó alakok

a) Idéztem fentebb CASTRÉN grammatikájának 388. paragrafusát, amely a névszókhoz járuló ún. tárgyias személyragok második csoportját tárgyalja. Az ilyen személyragokat tartalmazó névszók ragozásának teljes paradigmáját a 445. § keretében (377—8. l.) találjuk meg. A 388. paragrafusban szereplő sg. 1. személyre vonatkozó *lucadan* 'mich seinen (den) Russen, mich als den Russen' típusú alakra CASTRÉN szövegeiben csupán egy példát találtam: *jienjiedan sit idangum* 'für mich selbst als Wächter hänge ich dich' (96). LEHTISALONAK csupán a bolsaja-zemljai nyelvjárást képviselő szövegeiből idézhetek alakokat, amelyek azonosíthatók a *lucadan*, *jienjiedan* típusú alakokkal: *šiv'ibri pīriblem* 'mākkān *χāñnāβ*, *šex nōtskomd^rv pu χū-šā dā n msoēβ* 'sieben Jungfrauen brachte ich in mein Zelt, die allerjüngste nahm ich zu meinem Weibchen' (204); *man' ηa m. p z o d' a n χājjenākkī*^a 'für mich als Fleisch haben sie wohl gelassen' (318). Valószínűnek tarthatjuk, hogy a *lucadan* típusú alakokban nincs sg. 1. személyre utaló elem, hanem a *-dan*, *-dan* végzet *n* eleme azonos a dativus *n* ragjával. A *man' ηa m. p z o d' a n* kapcsolat alapján valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy ezek a *-dan*, *-dan* végű alakok a *man' én* személynévmással alkotott kapcsolatból váltak ki, megőrizve a kapcsolat teljes jelentéstartalmát. Egy obdorszki mondából figyelemre méltó adat került elő: *tšukkkū tōšsam nē dā n v m^sējkūβ* 'diesen Zobel nehme ich zu meinem Weibe' (51). A *-n v* végzet egy obdorszki samánénekből való adatban nem determinált szóhoz járulva — legalább is a német fordítás szerint — sg. 1. sz. birtokosra utal: *parnē*^a *ηā n v ηēšsī* 'das Lager meiner *parnē*-Teufel' (520). Hogy a *nē dā n v* és *ηā n v* alakban a *-n v* végzet személyrag funkciót teljesít-e vagy pedig a locativus ragjával azonosítható-e, ennek a két adatnak az alapján nem lehet eldönteni. Mindenesetre figyelembe veendő, hogy a locativus ragja lativusi funkciót is teljesíthet (vö. N. SEBESTYÉN: ALH. VII, 336. Anm. 54.) és hogy ilyen funkciót teljesíthet a *nē dā n v* alakban is: 'ezt a cobolyt feleségnek veszem'.

b) LEHTISALO szövegeiből, a mondák és az énekek nyelvéből olyan sg. 1. személyre vonatkozó determinált dativusok is kimutathatók, amelyeknek a *-dan*, *-dan* végzetű alakokkal való összefüggése nem világos. A mondatok, amelyekben ezek a *-dani*^a végzetű dativusok előfordulnak, óhajtást, szándékot fejeznek ki: O. *χājjjērā d v nē n u nē dā n i*^a *χōs*^a 'hole die Tochter der Sonne zum Weibe für mich!' (44). A *nē dani*^a alak i. h. egy másik mon-

datban is előfordul, s ebben a mondatban az állítmányi ige indicativus III. idejű igealak: *padār nēmiv-ηάνι* " *ń ē δ a n i m̃^εηα^rūβ* '[ich] nehme dein Weib zu meinem Weibe' (44), vö. még a következő két mondatot: *ń ē δ a n i m̃^εηκūβ* 'das *χῦññĩntĩ*'- 'Weib nehme ich zu meinem Weibe' (583); *mań* " *tšēdv* " *padār* " *nūχyju, tv* " *nēnum* " *ń ē δ a n i* " *m̃^εβ̃bāńtš* *χ̃āēβbāń* " *χarβādm* " 'ich will mich jetzt begeben, um die Tochter eurer Kinder zu meinem Weibe zu nehmen' (8). Két obdorszki adatban a *-dani*" végű alak a *mań* személynévmással alkot kapcsolatot: *mań* " *ń ā δ a n ā-δ a n i* " *jĩĩ*"^a! 'lebe als mein Gehilfe!' (5); *tšēdv* " *padār* " *mań* " *χā m-čšēnĩ a n i* " *jĩ.ēbāń* " *χarβābat* '[wenn] du jetzt als mein Lakai leben willst' (i. h.). Az OP., PD. és BZ. nyelvjárásokból való adatokban a megfelelő alakok végzete *-dańńi*", illetőleg *-dańi*", *-dańin* : OP. *jĩ.đm māńńi* " *s a η k ō m t a δ a n ā n i* " *juĩlārηv*"^a 'Steine des Wassers für mich als Gewicht schlagen sie' (482); — PD. *piĩip, tšē tańñā*, *ń ē δ a n i* " *m̃^εηα^rūβ* 'die Jungfrau ist vorhanden, ich nehme sie zu meinem Frau' (65), vö. még *nēm. bše* " *ń ē δ a n i* " *m̃^εηα^rūβ* 'sein Weib nehme ich zu meinem Weibe' (399); — MZ. *β ā δ a m b^r ā ē r l̃ t ā δ a n i n* " *p^rū*"^a! 'komme als mein Dolmetscher!' (562).

Csupán LEHTISALO szövegeiből került elő olyan adat, amelyben a *-dańi*", illetőleg a *-dańi*" végű alak dualis I. személyre vonatkozik.⁶ T. *χῦññāńv ηάνι* " *jexērāńv j u n n ē δ a n i* " *tšēβrajińĩntš* 'morgen wieder bringen wir einander ein fremdartiges Pferd' (93); PD. *ń ē δ a n i* " *šĩtv χannaχańi*"^a! 'wir nehmen [dual.] dich als unsere Frau mit' (167). Ebben az utóbbi mondatban az alanyi ragozású ind. dual. I. sz. igealak *-ńi*" végzete, amely a T. nyelvjárásból való mondat II. idejű állítmányi igéjében is megjelenik, formailag azonos a *-dańi*" végzet *-ńi*" elemével. Hogy a két végzet genetikusan is összefügg-e egymással, azt csak további kutatások dönthetik el.

Második személyre vonatkozó alakok

A sg. 2. személyre vonatkozó *lūcadand*, valamint a paradigmákban szereplő *lambadand* stb. típusú alakokra CASTRÉN szövegeiből nincs adatom. A (CASTR.) *puđhauar a u a r ā d a n d a hāmadāuan hungom tjivukasovaj* 'du hast ja [als] Essen für dich bereitet Luftröhre mit Lungen' (94) adatban az *avarādanda* alak formailag azonos a paradigmák sg. 3. személyre vonatkozó *lambadanda* stb. alakjával. LEHTISALO szövegeiben is akadnak ilyen — a német fordítás szerint — sg. 2. személyre vonatkozó *-dand^rv* végzetű alakok, de ezeket felfoghatjuk valóságos sg. 3. személyre vonatkozó alakoknak is: MZ. *ńēñāt t ē δ a n d^rv* " *ńām*"^a, *jijjet t ē δ a n d^rv* " *ńām*"^a! 'fange ein Renntiere für deine Schwester, fange ein Renntiere für deinen Schwiegersohn!' (280), magyarul: 'nőtestvéred rénszarvasának (rénszarvasául) fogd be, sógorod rénszarvasának (rénszarvasául) fogd be!'.

Egy sg. 2. személyre vonatkozó alak LEHTISALO szótárának egy példamondatában *-dant* végzettel jelenik meg: OP. *ńāđē* " *ń ā r ĩ t s ā j j e d a n t* " *tāńnoēńmĩ*"^a 'mein Geschenk für dich als Gastgeschenk' (477a).

⁶ CASTRÉN paradigmáiban a dualis 2. személyre utaló alakok végzete *-dani*" (nasalis aspirációval): *lambadani*" stb.

Pluralis 2. személyre vonatkozó alakra CASTRÉN szövegeiből nincs adatom. LEHTISALO szövegeiből is csupán egy példát idézhetek. BZ. *tōδv' nēdanv' meoždv'*⁷ 'nehmt euch jeder ein Weib!' (204). A *-δv'* személyragot, amely a *to-* névmáshoz és az igetőhöz is hozzájárul, a gégezőr különbözteti meg a sg. 3. személyrától. A megfelelő alak CASTRÉN paradigmáiban *-danda'* végzetű (*lambadanda'* stb.).

Harmadik személyre vonatkozó alakok

Singularis 3. személyű alakra nem sok példát találunk CASTRÉN szövegeiben: *ārkkajum atsek, h nēdanda mēmda!* 'der ältere der Brüder mag sie zum Weibe nehmen!' (180); *paengadanda liheptā* 'als sein Lagerfell breitete er es aus' (123); *tjikī wuāsakoh atsekehe niebem puhutseādanda mēda* 'der Alte die Mutter der Knaben zu seiner Frau nahm' (188); *nēdanda miede* '[er] nahm sie zur Frau' (243); *njūde habi nienjam nēdanda mueda* 'die Schwester des jüngeren Ostjaken nahm er zum Weibe' (295).⁷ Vö. még *hattarie häpt njādamda* (egy bejegyzés szerint *njādanda*) *tājeh!* 'Der Graue Renntierochs einen Kameraden mag er dir geben!' (138). Egy adat szerint a *-danda* végzet kérdőnévmáshoz is hozzájárulhat: *amgojedanda* (egy bejegyzés szerint *amgojiedanda*) *piu?* 'was sucht er für sich', magyarul: 'miül-magának keres?' (191). LEHTISALO szövegeiből szintén csak néhány adatot idézhetek, ezek közül is a 'feleségének (feleségéül) veszi' féle kapcsolatok sztereotíp kifejezésnek tekinthetők: O. *tāδv ηañnōdaniv miltā* 'dann begab er sich ein Boot zu machen' (34); *padā nēm tse pārējōδv nēdaniv mallē mēiββēδv* 'sein [unten machendliches] Weib hat der Kaiser schon zum Weibe genommen' (46); *šib tibe χαβ' i pārējōδv nēm' p dē nēdantō nāmtāδw* 'der Siebenklafter-Ostjake setzte des Kaisers Frau als sein eigenes Weib ein' (91); — PD. *tšikkī χαβēi-nēm nēdaniv mēiδv* 'jenes Ostjakenweib nahm er zur Frau' (169); *nēm nēdandē mēiδδ* 'er nahm sie zur Frau' (119); *nēδntv mēiδδ* 'er nahm sie zur Frau' (79); *nā' i tšōñnēmtv sa ββadantv mēiδv* 'den anderen Fuchs nahm er als Mütze für sich' (22); — Kan. *ijnamdv tānjūdōw šit nēdandv mēiηyū* '[wenn] er seinen Bogen gibt, nimmt er dich zum Weib' (238). — A *nēdaniv* alak dualis 3. személyre vonatkozik a következő példában: O. *tāδv tšikkī šide nēm tse šidepti nēdaniv mēiηjūδv* 'dann diese zwei Frauen, beide nahm er sie zur Frau' (46). A dualitást a *šide* számnévi jelző és az állítmányi igealak fejezi ki.

Dualis 3. személyre vonatkozó alakra csupán egy adatom van CASTRÉN szövegeiből: *nuu jālomsī teādandi njamgaha* 'bei Anbruch des Tages fingen sie für sich die Renntiere ein' (218). A *teādandi* alak azonosítható a paradigmák *lambadandi'* stb. alakjaival.

⁷ Figyelmet érdemel a következő mondat: *ārka nēdanda njār njūdeāh* 'seine älteste Frau hat drei Kinder' (245), amelyben a *nēdanda* — ez a determinált datívusi alak — birtokos szóul áll. Ez a birtokos szó fontos indirekt bizonyíték arra, hogy a *nisen-da jnm* 'den Bogen ihres Vaters' (262) típusú szerkezetekben a *nisen-da* birtokos szó valóban személyragos datívus (és nem genitívus), valamint hogy a *nisean diti njū'uh* 'die Schöne des jüngeren Weibes meines Vaters' (281) vagy a *nisjan tjurukō'oh* 'an der Treibstange meines Vaters' (272) típusú szerkezetekben a *nisean*, illetve *nisjan* birtokos szó nem genitívusi, hanem személyrag nélküli datívusi alak.

Pluralis 3. személyre vonatkozó alakra egy példát idézhetek CASTRÉN és kettőt LEHTISALO szövegeiből: (CASTR.) *pe ä d a n d o p a e r ä* '[er] splatete Holz [für sie]' [tűzifául hasogatta nekik] (123); (LEHT.) MZ. *t ē δ a n d r o*'' *m i*''*ἰββv*''*x* 'wir gaben ihnen Renntiere' (308); *m ä i t t a n d o*'' *m ä r ä*''*x* 'sie richten ein Zelt auf' (i. h.).

A determinált dativusi alakok azt fejezik ki, hogy a jelöletlen vagy jelölt accusativusszal megnevezett személy (állat vagy dolog) valamilyen minőségben, valamilyen cél szolgálatában a személyranggal vagy a személyre utaló elemmel megjelölt személlyel valamilyen kapcsolatba, vonatkozásba kerül: 'hole die Tochter der Sonne zum Weibe für mich!' Olykor csak az előző mondatból (vagy a szövegből) derül ki, hogy kiről vagy miről van szó: '[das Fell breitete er aus,] als sein Lagerfell breitete er es aus'. Egy ilyen mai nyelvérzék szerint lefordított mondat, mint 'dann begab er sich ein Boot zu machen', voltaképpen a következő módon értelmezendő: '[a fát, fatörzset] csónakjának csinálni-kezdi.' — Formai szempontból nézve a determinált dativusokat tartalmazó mondatokat, megállapíthatjuk, hogy a mondat tárgya jelöletlen, ha az állítmányi ige imperativusi igealak (a személynévmás azonban accusativusi alakban jelenik meg), viszont rendszerint *m* ragos (+személyragos) jelölt tárgya van a mondatnak, ha az állítmányi ige indicativusban álló igealak. A leggyakrabban előforduló sg. 1. és sg. 3. alakok végzetei: sg. 1. *-δm*''; *-kūβ*, *-α^rūβ*; sg. 3. *-da*, *-δv*.

*

A determináló névragozás dativusi alakjainak végzetei LEHTISALO és CASTRÉN szövegeiben:

Sg. 1.	a) BZ.	<i>-dan</i>	CASTR.	<i>-dan</i>
	O.	<i>-da iv</i>		
	b) O.	<i>-δani</i> ''		
		<i>-iani</i> ''		
	OP.	<i>-dañhi</i> ''		
	PD.	<i>-δani</i> ''		
	BZ.	<i>-δanin</i> ~		

Egy T. és egy PD. adatban a *-δani*'' végzetű alak dualis 1. sz.-re utal.

Sg. 2.	OP.	<i>-dant</i>	CASTR.	<i>-danda</i>
Pl. 2.	BZ.	<i>-danv</i> ''		
Sg. 3.	O.	<i>-δaniv</i>	CASTR.	<i>-danda</i>
		<i>-dantw</i>		<i>-danda</i>
	PD.	<i>-δaniv</i>		
		<i>-dantv</i>		
		<i>-δandō</i>		
	Kan.	<i>-δandv</i>		

Egy O. adatban a *-dantv* végzet dualis 3. sz.-re utal.

Dual. 3.		CASTR. <i>-dandi</i>
Pl. 3.	<i>-dand^ro''</i>	CASTR. <i>-dando</i>
	<i>-tando''</i>	

*

Ezek után felvethetjük a kérdést: mi a lényege a determináló névragozásnak, mi az a közös sajátság, ami a három kategória kifejlődésének alapja s ami egyúttal elkülöníti ezeket a kategóriákat a birtokos névragozás megfelelő alakjaitól. Úgy gondolom, hogy a determináló névragozás lényegét a determinált szóalakoknak az állítmányi igéhez való szintaktikai kapcsolata alapján érthetjük meg: mind a három kategóriában minden szövegekből igazolható alaknak az állítmányi igével való kapcsolata *desiderium* kifejezője. Igen ritkán — mint láttuk — egy ilyen kapcsolat azt is kifejezheti, hogy az óhajtott *objectum* már a morfológiai elemmel megjelölt személy birtokába került vagy pedig bizonyos óhajtott állapot már bekövetkezett. Lényegében *desideriumot* fejez ki a 95. sz. samánének bevezető mondata is, amelyben az állítmányi igei funkciót teljesítő determinált nominativus nyelvi kövületnek tekinthető (vö. 197. l.).⁸

Mivel a szövegekből idézett nyelvi adatok általában samánének, énekek és mondák nyelvéből valók, úgy látszik, hogy olyan nyelvi kategóriákról van szó, amelyek már sokat veszítettek produktivitásukból. Produktivitás szempontjából első helyet foglalnak el az 1. kategóriába tartozó sg. 1. személyre vonatkozó determinált nominativusok (jelöletlen accusativusok). Meglehetősen produktívak a 2. kategóriába tartozó sg. 2. és 3. személyre vonatkozó accusativusok. Vannak olyan alakok, amelyekre csak néhány, illetőleg csak egy-két adat van, és könnyen megállapítható, hogy a CASTRÉN paradigmáiban és az orosz nyelvű nyelvtanok táblázataiban szereplő alakok, illetőleg végzetek közül melyek azok, amelyek szövegekből való adatokkal nem igazolhatók. Nem tekinthetem feladatommnak, hogy a végzetekben megjelenő személyre utaló morfológiai elemek eredetére minden esetben magyarázatot adjak. A nyílt kérdések szorosan összefüggenek a birtokos névragozás és az igeragozás személyre utaló elemeinek bonyolult problémáival. Ez alkalommal arra a kérdésre szeretnék feleletet adni, mi az oka annak a sajátságos megoszlásnak, amely a determinált nominativusok (jelöletlen accusativusok) sg. 1. személyre utaló alakjaiban nyelvjárási területekhez kötötten megnyilvánul.

LEHTISALO szövegeiből való adatok alapján megállapíthatjuk a következőket:

1) *-dami''*; *-tami''* végzetre és alakváltozataikra az O., OP., T., PD. és Arch. nyelvjárásokból vannak példák (kerekszámban ötven). Ezek közül három mondatban a *-dami''* végű alak dualis 1. személyre vonatkozik.

⁸ A samánnak nem a „húsa”, a teste, hanem az árnyék-lelke (Schattenseele) jut el a szellemek világába valamilyen vasból kovácsolt állat alakjában. „Seine Stiergestalt wandelt” sagen die Waldjuraken, wenn der Schatten des Zauberers in anderen Welten wandelt, um über etwas Klarheit zu gewinnen. Sie glauben, dass dem Zauberer ein Schmied erschienen ist, der ihm ein eisernes Renntier geschmiedet hat” (LEHTISALO: MSFOu. LIII, 159).

2) *-δῦβ, -ἰτῦβ* végzetre és alakváltozataikra a MZ., BZ. és Kan. nyelv-járásokból van tizenkét adatom. Ezekhez járul BUDENZ kanini szövegeiből két-két *-du*, illetőleg *-tu* végű alak. (CASTRÉN szövegeiből 13 adatom van.)

3) *-dūi, -dūi* végzetű sg. 1. személyre vonatkozó alakra MZ. és Kan. nyelvjárásokból egy-egy adat van, ezeken kívül egy MZ. adat dualis 1. személyre vonatkozik. BUDENZ szövegeiből négy *-duj (-dujn, duin)* végzetű alakra van példánk (CASTRÉN szövegeiből három sg. 1. személyre és öt dualis 1. személyre vonatkozó adatom van. CASTRÉN szövegei tehát — a 2) megállapítás figyelembe vételével — MZ., BZ. és Kan. nyelvjárásokra jellemző nyelvi sajáttságot tükröznek).

4) *-ttaj, -taj* végzetű alakra öt adatom van az erdei jurák Nj., Ni. és Lj. nyelvjárásaiból.

LEHTISALO szövegei alapján megállapíthatjuk, hogy a végzeteknek ez a sajátosságos elkülönülése szoros összefüggésben van a sg. 1. sz. birtokost jelölő elemek nyelvjárási megoszlásával.

1) Az O., OP., T., PD., Arch. nyelvjárásokban a sg. 1. személyű birtokost általában a névmási eredetű *-mi* személyrag és alakváltozatai jelölik: O. *jimi* 'mein Wasser' (12); *m^εmtàmi βādāmi* 'ein von mir zu sagendes Wort' (28); *pēn tsermi* 'meine Zaubertrommel' (210), *χāsaββāmi* 'mein Mann' (29), *hēmi* 'mein Weib' (44); *χādākkomi*^a 'mein Grossmütterchen' (508) stb., stb.; — OP. *tubkami* 'meine Axt' (107); *jēsse mirmi* 'meine eiserne Gestalt' (476); *pāppami* 'mein jüngerer Bruder' (188); *χāēβχāēmī* 'nāmī' 'mein Kamerad neben mir' (191); — T. *jūnami* 'mein Pferd' (94); *χānmi* 'mein Schlitten' (97); *mañ na tšekkēmi*, *jū na tšekkēmi*^a 'meine Burschen gibt es, zehn Burschen' (371); — PD. *ηἰnāmim pīnti*^a 'mein Bogen knallte' (375); *m^εēmi jārηu* 'ich habe kein Essen' (114); *nābi χāsa, βo nūmi*^a, *nābi nē-nūmi*^a 'der eine ist mein Sohn, die andere ist meine Tochter [nő-gyermekem] (64); *nīssēmi* 'mein Vater' (131); — Arch. *χādami mañēt!* 'betrachte mein Schneegestöber!' (182); *jēsse jādab tšēmi* 'meinen eisernen Stab' (185); *nāχark kaptami* 'meine drei Renntierochsen' (423); *sēmī* 'mein Herz' (430) stb.

LEHTISALONAK a malaja-zemljai nyelvjárást képviselő szövegeiben csupán elvétve találunk adatot *-mi*^a, *-m*^a birtokos személyragra: *tēi tēmākōmi* 'meine vier Rötlichen' (296); *χāt^riβ βādamb^rāē^rte^ram*^a 'der Ostjake ist mein Dolmetscher' [osztjākom tolmácsom] (563). Szintén igen ritkán találunk sg. 1. sz. birtokost jelölő *-mi* személyragos alakot a Bolsaja Zemlja nyelvjárást képviselő szövegekben: *ηēēββāmi jēssēmēz* 'mein Kopf begann zu schmerzen' (213); *ηāēβōmi jēssēme* 'mein Kopf wurde schmerzhaft' (201); *nūmi*^a, *nūde nūmi* 'meinen Sohn, meinen jüngerer Sohn' (194); *nūmi* 'meinen Knaben' (358). — A rendelkezésre álló kanini szövegekből nincs egyetlen adatom sem *m* elemet tartalmazó sg. 1. birtokos személyragra.

Néhány tundrai jurák mondatban a *-mi* személyrag két személyre vonatkozik: *mañi nē nūmi tāraββi ηāēb sīdani tšōkkōn βīnēse* 'ηāēdaptankū, nūmi nīmīn tat^a 'wenn unsere Tochter notwendig wäre, hätten sie uns nicht hierher geschickt; unser Kind geben wir nicht' (9); *χādariñō nūm tētampaββo ni χīmi* 'janc^ru 'sicherlich haben wir keine Kraft einen Knaben zu warten' (i. h.); *mēptšēmi jāmi tšām*^a 'sieh, hier ist unser Aufenthaltsort' (462); OP. *sīde χālmereñmi s^rmeñ tš* *χājēββo*^a 'meine beiden Toten zu begraben begaben wir uns' (188); — T. *χārbējāmi tirānno nāttaχāmi*^a 'lass uns mit der Faust unsere

grosse Lärche durchbohren' (92); — MZ. *χίβem'' pīlle''āni, pīllūtā m''* *jānɔ^ru* 'wenn fürchten wir, wir fürchten Niemanden' (260); — BZ. *nā b^rami* *nē sīdānⁿp''* *ηδβtā* 'unsere Stiefmutter, die junge Frau, gab uns zu essen' (330); — Arch. *tikkī nūde tob otkkām i''* *tarem hā, jēmī''^a* 'wir verlassen so das kleine Dorf' (421). Az első O. mondatban a *mañi''* dual. I. személynévmás, az OP. mondatban a *sīde* számnévi jelző, a T. és Arch. adatban az állítmányi ige, az MZ. adatban a megelőző mondat állítmányi igéje jelzi a dualitást, a többinél csak az összefüggő szövegből derül ki, hogy a *-mī''* személyrag két birtokost jelöl.

Ami az erdei nyelvjáráásokat illeti, az *-m*, *-mī* személyrag ezekben is csak kivételesen fordul elő. A Njalina faluban feljegyzett 78. sz. énekből valók a következő adatok: *tšìet ratšìèrm, tēm nāettanⁿām* 'meine vier Weissbrüstigen, meine Renntiere schirrte ich aus' (410); *tšèt ratšìèr mī tan sēārⁿām . mēāt tšūⁿηāt, sī tšəp kuⁿka lēām* 'meine vier Weissbrüstigen band ich dort an. In das Zelt trat ich ein: zwei *Kuⁿka lēa*' [két *Kuⁿka lēam*; a sg. I. személyrag determináló elemként használva] (407); *nāxar jā r t ə p o k k ā è m sī''im nā''mⁿāltu* 'drei Jārfékhj [három Jārfékhj^m] nahmen mich fest' (413); *jā r t ə o k k i n i r t i m* 'mein Grossvater Jārfékhj' (410); *kajjuwtvō β i j j e m* 'mein armer Schwiegersohn' (414). A Ijamini nyelvjárást képviselő 138. sz. énekben az *-m* személyrag csak rokonságnevekkel kapcsolatban fordul elő: *jū'' η a s o k ā è m* 'meine zehn Kinder' (591); *tšimkvō n ē s s ā m* 'mein Vater Tjūmkka' (i. h.). A Ni. jelzésű nyelvjárásból csupán egy prózai szövegben találtam *-m* személyragos alakot: *nūm jāxao iāpatāmmī kārβtam* 'mein Dorf ist in die Himmelsgegenden bestimmt' [ég(i)-helyekre rendelt falum] (140).

b) A Malaja Zemlja, Bolsaja Zemlja és Kanin nyelvjárását képviselő szövegekben a sg. I. sz. birtokost általában *β* elem jelöli meg: MZ. *nī mañ iñ n ū β, nān iñ* 'es ist nicht mein Bogen, es ist der Bogen meines Kameraden' (76); *χar''n iñ n ū β udān'' jēime* 'mein eigener Bogen fiel in meine Hand' (281); *nār'' mān^rō nā b^rakkō χ a n n ū β pōd^rerⁿā* 'der drei Mantoo ältere Schwester schirrte meinen Schlitten an' (349); *βādam b^rā è r t ā β* 'meinen Dolmetscher' (564); *n ā β iñnašī'' k^šēβi nū''^a* 'ging doch mein Kamerad ohne Bogen (277); *t ō ñ n ā β η a n m ā β* 'den Fuchs ass ich' (351); *n ē β ā β n i s s β s i d t ē'' jārⁿā''^a* 'meine Mutter, mein Vater beide weinen' (293); *t u r ū β dādv''^a, j i ñ n ā β dādv''^a!* 'gebt meine Treibstange, gebt meinen Lenkriemen!' (294); — BZ. *η i ñ n ū β d a ñ n e β β ā* 'mein Bogen ist vorhanden' (287); *χ a n n ū β p ā n v ā β* 'meinen Schlitten füllte ich' (285); *mañ siβ dēβ* 'meine sieben Renntiere' (i. h.); *p i n v Γ a ñ n e χ ū n n v n ē m ā β χ a j j e - n ū''^a* 'in der Nacht irgendwann erwachte ich' [álmom elment bizony] (316); *j i r i d a k k o m b^rō β* 'mein Grossväterchen' (283); *n ē b^r ā β p u x ū t s e η ē è, β ō m v^r v j ē d e t n v, n ē b^r ā β χ ā* 'meiner Mutter, der Alten Kopf begann zu schmerzen, meine Mutter starb' (322), *ō f o β e o ē ñ n e k k ō β* 'mein Hund *ōfo*' (313); — Kan. *j i β j ā d e r n v t i k k ē β n i s* 'meine Gedanken wandern darum' (234); *i n n ū β j ā n y u* 'ich habe keinen Bogen' (238); *mañ n i ñ n e k k ā β* 'mein älterer Bruder' (239); *χ i β s s ē i χ ā b^r t e n d^v m^s è t t ā β i ñ n ū β t ā s,* *pōdarts m^s è t t ā β i ñ n ū β t i k k ē t t ū β n i m'' t ā n y ū''^a* 'ganz davon zu schweigen, dass ich geben würde meinen zum Totschlag verwendeten Bogen, meinen Übungsschiessbogen, auch diesen gebe ich nicht' (240).

Figyelmet érdemel, hogy rokonságnevekben, személyek nevében, főleg megszólításokban olyan nyelvjárásokban is megjelenik ez az egóhoz tarto-

zást jelentő β elem, amelyekben — rokonságnevekben is — általános a $-mi$ személyrag használata: O. *mañ nisâβ* 'mein Vater' (32); *sidâβ pūχūβ* 'meine zwei Frauen [kettóm, asszonyom]' (16); *ñēlāβ* 'meine Mutter' (45); *mañtv ñēkkāβ* 'meine sechs älteren Brüder' (11); *mañ mañtv ñēkkāβ* id. (i. h.); *χāda kkoβ!* 'meine Grossmutter!' (508); — OP. *sidde siβ sērrav ñēβ* 'meine zwei[mal] sieben Witwen' (476). — OD. *β^sēsakkoβ* 'hallo Alter!' (190); — T. *ñēηa tsēβ pāppāβ* 'Mädchen, meine jüngere Schwester' (373); *ñā tsēβ* 'meine zehn Burschen' (374); — Arch. *ñēnko pāppāβ* 'die Jungfrau, meine jüngere Schwester' (424, 425 stb.); *ñumbōβ tāēββi^a* 'mein Söhnchen kam an' (186). — Ritkán köznévhez is hozzájárul ez a β elem: O. *mañ nāχaromtāi pō^a pōjjort^s m^s ēttāβ χā p. t^sējāβ ñāēdarādamt^s* 'ich liess im dritten Jahre meinen zum Holzfahren gehaltenen Ochsen fortlaufen' (49); OD. *tukkaβ* 'meine Axt' (107); Arch. *ñāēβōβ* 'meinen Kopf' (423) stb.

LEHTISALO szótárának adatai szerint a β elem az erdei jurák nyelvjárásokban csak vocativusokban jelenik meg: Nj. *ñiēssōβ^a* 'Vater!' (*ñiēssōp* 'Vater'); *ñiēmōβ!* 'Mutter!' (*ñiēmōp* 'Mutter'); Lj., P. *kāttōβ* 'Grossmutter!' (O., MS. *χādv* 'Grossmutter'); Ni. *t^sōñnōβ!* 'Fuchs!' (*t^sōñnōp* 'Fuchs'). Ezekben az adatokban megfigyelhetjük a szóvégi vokális labializálódását a β elem hatására.

c) Fentebb már szó volt arról, hogy az erdei nyelvjárások közül Nj., Lj. és Ni. nyelvjárásokból van néhány adatunk $-mi$, illetőleg $-m$ sg. 1. birtokos személyragra. Azonban az erdei jurák szövegekben a sg. 1. sz. birtokost általában $-j$ elem jelöli meg: Nj. *sōn sēāj kās^a mvō* 'mein Magen wurde trocken (d. h. durstig)' (409); *χā ēm ma j ñi tsimmōp^a* 'meine Augen wurden sichtbar (d. h. ich erwachte)' (411); *ñōp kōr pēā kanna j pūñēā pittēñāt* 'ein Fass hinten auf meinen Schlitten lud ich' (409); Lj. *ñā ei β o c k u j j ē j kām^a vām^a* 'meinen armen Kopf beuge ich' (548). — Tanulságosak a Ni. jelzésű adatok: *sēj j e j ñiēsuka A' A' iñ^a ηv* 'mein Herz wurde Krank (d. h. ich wurde hungrig)' (135); *sēj j e j ñiēsmap* id. (136); *t^sēkkū mīraj nāj βiēñkarj em^a* 'diese meine Leute werden wieder ins Leben zurückgerufen' (140); *māññēj si χāttasotu^a* 'nähe das Loch meines Beutels zu!' (102). A 'mein Renntier' kifejezést két változatban találjuk meg: *mañ tēj kāttamāēn* 'du hast mein Renntier erlegt' (132); *t^sēkkū tēj si tsēññāēxva ñamkaej!* 'lass uns mein Renntier zu zweien essen!' (i. h.), vö. Nj. *t i e m ñāēttanñām* 'meine Renntiere schirrte ich aus' (410). A Ni. *mañ χā ē m ma j β i e i m m v* 'meine Augen sind schlecht' (143) mondatban a *mañ χāēmmaj* kifejezésnek a njalinai feljegyzésekben *χāēmmaj* alak felel meg (411). Név-mással alakult kapcsolat fejezi ki a sg. 1. sz. birtokost a következő mondatokban is: *t^sēkkū mañ β i j j ā j ñāēmaj* 'das ist mein Schnur' (134); *mañ ñ i A' A' i n n a j β i j j e p* '[es ist] die Schnur meiner Grossväter' (134), vö. Nj. *jārrēkkū ñ i r r i m* 'mein Grossvater Järrehki' (410). Figyelmet érdemel a következő két mondat a Ni. nyelvjárásból: *χā A' ñ ū j tāññēj!* 'gib doch mein Ei!' (143); *appi marrammv : χā A' ñ ū j tsām!* 'hier ist das Ei!' (144); vö. Nj. *χār^a ñu* 'Ei' (Wb. 405a).

Itt megjegyzem, hogy a kanini és a Pur-deltavidéki nyelvjárásból is van egy-egy olyan adatom, amelyben a $-j$, illetőleg $-i$ elem egóhoz való tartozást fejez ki: Kan. *χāηyataββv jērb bātηv*: „*mañ piri B^r t^sā j sabbadār*” 'Fürst j. sagte: meine Jungfrau holtest du ein' (227); PD. *sūdē^re β^sēsōkko māñnamv* „*ñ ū i ñaplaβōñ^v*” 'der Riesen-Alte sagte: „mein Sohn scheint zu riechen” (128). Az utóbbi nyelvjárásból két $-i$ végű vocativusi alakot is

idézhetek: *hũŋjãdã tšõrdõv jã ßli:* „ã b z e i, *man man!* 'das Schreien seines Sohnes ist schrecklich: „Hallo Vater, ich bin es, ich!“ (i. h.); *jãrikkẽi* 'Hallo Grossvater!' (129). Mindezek a *j*, illetõleg *i*, *i* végû alakok i d e z e t e k b e n fordulnak elõ, tehát nem az említett nyelvjárások jellegzetességei. Az O. *ŋã ß:ẽ* 'Vater!' (18) alakban a *i elem beleolvadt a tóvégi vokálisba.

Tanulságosak a 'mich' jelentésû névmási alakok; az OP. *šĩñmi* 'mich' -*ñmi* személyragos alaknak a többi nyelvjárásokban *-*ß*, illetõleg -*j* végzetû alakok felelnek meg: MZ. (Oks.) *šũ''ũ*, *šũ''uß*, Kan. (N.) *šũ''ũ*, (Sjo.) *šũ''uß*, Lj. *še''ij*, Kis. *še''ij*, P. *ši''ej*, Nj. *ši''ij*, Lj. *ši''dij* id. (Wb. 442b). Vö. még a szövegekbõl való Ni. *še''ej* (136), *ši''ij* (139) id. alakokat. CASTRÉN és LEHTISALO szövegeibõl azonban még *je* + *ß* elemeket tartalmazó alakokra is van adat: (CASTR.) *š i u j e u sjãrã* '[er] hand mich' (275); (LEHT.) MZ. *šõptxãdan šũ''j è ß ná'mã*, *jãŋã^fã tšẽŋã^fãnanã^fv šũ''j è ß lãdõrŋã* 'bei dem Haar ergriff er mich, mit seinem Stab schlug er mich' (350).

Ezek után visszatérhetünk a MZ., BZ. és Kanin nyelvjárását képviselõ szövegekbõl idézett -*dũß*, -*ttũß*, valamint az ezeknek megfelelõ CASTRÉN szövegeibõl idézett -*duu* (~ *du*), -*tuu*, valamint a BUDENZ kanini szövegeiben található -*du*, -*tu* végzetû, illetõleg a MZ. -*dũ*, Kan. -*dũ*, CASTRÉN és BUDENZ -*dũ* végzetû alakokra. Elsõ sorban azt a kérdést kell tisztáznunk, hogy ezekben az alakokban a sg. 3. vagy a pl. 3. birtokos személyrag szerepel-e determináló elemként. Erre azért van szükség, mert — mint más alkalommal kimutattam (ALH. III, 313) — a jurák-szamojédban a -*dũ*, *du*, -*dõ*, -*tũ* stb. alakban megjelenõ pl. 3. birtokos személyrag is teljesíthet determináló funkciót. Mégis figyelembe kell vennünk, hogy azokból a nyelvjárásokból, amelyekbõl a -*dũß*, -*ttũß* végzetû alakok fel vannak jegyezve, a sg. 2. személyre vonatkozó alakok -*dar*, -*ttar* végzetûek, s a -*dar*, -*ttar* végzetben éppen úgy a sg. 3. birtokos személyrag jelenik meg determináló elemként, mint a többi tundrai nyelvjárások -*dami*, -*ttami* és az erdei nyelvjárások -*taaj*, -*taaj* végzetében. Eppen ezért igen valószínûnek, sõt kétségtelennek tarthatjuk, hogy a -*dũß*, -*ttũß* végzetek a sg. 3. birtokos személyragnak egy *ß elemmel való kapcsolatából származnak, és hogy ezekben a végzetekben a sg. 3. birtokos személyrag vokálisának a labializálódását éppen a *ß elem okozta. A ritkán elõforduló -*du*, -*tu* végzetek másodlagos rövidüléssel keletkezhetnek *-*dũ*, *-*tũ* < -*dũß*, -*tũß* végzetbõl.

A fentebb említett erdei jurák Nj. *niẽsšõ-ß* 'Vater!' típusú vocativusokban már megfigyelhettük a *ß* elem elõtti vokális labializálódását. Világos példáink vannak arra, hogy egy *-*ß* képzõnek a tóvégi vokálisba való beleolvadása a tóvégi vokális labializálódását okozhatja: (LEHT.) O. *pũxõ* 'Alte!', MZ. (U-Ts.) *pũxũ* id. *pũxũŋã!* id.; BZ. (U.) *pũxũntõ mãntã* 'er sagt zu seiner Alten!'; Kan. (N.) *jãptambõi bũxũ!* 'Alte des Ziemlich Schlanken!'; T. *pũxũ* 'sie wurde alt', vö. O. *pũxã* 'alt werden, altern (wenigstens von alten Frauen' (Wb. 357 ab); — O. *xãjõ* 'bleiben', Kan. (Sjo.) *xãjõš*, Kis. *kãjõš* id., vö. O. *xãjõ* 'lassen, zurücklassen, verlassen' (Wb. 164 ab); — BZ. (MB.) *juwñõ* 'Pferd', vö. O., BZ. (Sj.) *juwñv* id. (Wb. 143a); — O., T. *nãdũ* 'der jüngerere Bruder des Weibes', BZ. (Sj., U.), MZ. (U-Ts.) *nãdõ*, Lj. *nãttũ* id. (AbiSuff. 30). LEHTISALO szótárából és szövegeibõl szép számmal idézhetünk adatokat a *ŋãẽßßv* stb. 'Kopf' szó *-*ß* képzõs származékaira. CASTRÉN szövegeiben *ãevuda* 'ihr Kopf' (82) alak is található. — A -*ßßv* képzõ labializáló hatására is vannak adataink: T., BZ. (U.), MZ.

(U-Ts.) *χāsōββo* 'Mann, Ehemann; Samojede', vö. O., T., BZ. (Sj.), Kan. (N.) *χāsαββv* id. (AblSuff. 85) stb.

Felvehetjük azt a kérdést is, hogy mi lehetett a *-δῦβ*, *-ἰτῦβ* végzetekben megjelenő *β* elem eredeti funkciója. Aligha kétkedhetünk abban, hogy ez a *β* elem azonos azzal a *β* elemmel, amely a sg. 1. sz. birtokos jelölésére szolgál éppen azokban a nyelvjárásokban, amelyekből a *-δῦβ*, *-ἰτῦβ* végzetű alakok származnak. Ez a *β* elem — mint tudjuk — más nyelvjárásokban is kifejezhet egóhoz való tartozást. Azonban a *β* elemnek sg. 1. sz. birtokost, illetőleg egóhoz való tartozást jelölő funkciója csak másodlagos funkció, amely egy eredetibb, általánosabb funkcióból fejlődött. Egy obdorszki samánénekben, amelyet közvetlenül Maxim Jadoptsev obdorszki nyelvmestertől jegyzett fel LEHTISALO, a következő figyelemre méltó adatot találjuk: *ἰᾱβmät jīrīkkōβ j u ŋ n a m t i o β χ ā p t a m i o β pōdērmī, t s ō ŋ n a δ o β tāŋkaptī* 'side jīββī-maŋnv 'mein Grossvater vom Oberlauf des Ob seinen Wallach [sein Pferd, seinen Wallach] schirrte an, seine Füchse [sein Fuchs] hängen an beiden Schlüsselbeinen' (537). A samánének így folytatódik: *j u ŋ n a d v χ ā p t a d v χ ā p t a d v ŋ ō r t s a p t i* 'sein Wallach, sein Wallach [sein Pferd, sein Wallach, sein Wallach] wackelt mit dem Kopf' (i. h.). Ez utóbbi mondatban a sg. 3. birtokos személyrag általánosan használt *-d v* alakjában, vagyis *β* elem nélkül jelenik meg. Nyilvánvaló, hogy a személyrag *-t o β*, *-d o β* változatában, amelyre több adatom nincs, a személyrag vokálisának labializálódását a *-β* képző okozta. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a *-d o β*, *-t o β* személyrag nem egyszerű alakú változata a **d a*, **t a* személyragnak, hanem a kétféle személyrag funkciójában is volt különbség: a *β* elem azt fejezte ki, hogy a ménló birtokosa ménlovát a s a j á t m a g a számára fogta be és hogy a rókája, illetőleg a rókái ennek a ménnek a kulcs-csontja mentén lógnak le. Ez a *β* elem a birtoknak a birtokoshoz való olyan viszonyára utal, amelyet a **d a*, **t a* birtokos személyrag önmagában nem fejez ki. Ez a *β* elem nem nyomatékot ad a személyragnak, hanem szintaktikai viszonyt (összetartozást, vonatkozást, kapcsolatot) jelölő elem. A sg. 3. birtokos személyragnak obdorszki *-β* képzős *-d o β*, *-t o β* alakját azonosítom a determinált névragozás 1. kategóriájába tartozó névszók MZ., BZ., Kan. *-δῦβ*, *-ἰτῦβ* végzetével. A *ἰᾱδῦβ* 'ich nehme' mir eine Frau', *mätἰτῦβ* 'ein] Zelt für mich' típusú alakokban tehát nincsen személyre utaló formális elem. Valószínűnek tartjuk, hogy ezek az alakok leggyakrabban éppen a *maŋ* névmással alkottak kapcsolatot, s a kapcsolatból önállósult *-δῦβ*, *-ἰτῦβ* végzetű alakok átvették a kapcsolat teljes jelentéstartalmát, s névmás nélküli használatukban is kifejezték azt, hogy az óhajtott objectum ego birtokába kerül (vagy került). Ilyen *maŋ* névmással alkotott, gyakran előforduló kapcsolatból válhattak ki a sg. 1. sz. birtokos, illetőleg az egóhoz való tartozás jelölésére szolgáló *nēbāβ*, *niŋāβ* 'meine Mutter, mein Vater' típusú alakok is, vö. O. *m a ŋ n i s ā β j ā ŋ k ō s s v* 'hatte ich keinen Vater?' (164); MZ. *m a ŋ p u χ ū. t s ā β niŋse-it nēnā* 'meine Alte [ist] die Schwester deines Vaters' (279); *m a ŋ χ ā s o β β ā β n ā d a ŋ a e i t t e i t v* 'mein Mann [ist] der Njaadangai-Wirt' (347).

Ezen az alapon érthetjük meg, hogy a *-β* képző a MZ., BZ., Kan. nyelvjárásokban a sg. 1. sz. birtokos általános használatú formális jelévé válhatott, hogy praeuráli nyelvi állapot maradványaként a többi tundrai nyelvjárásban rokonság-nevekben, főleg megszólításokban (az erdei nyelvjárásokban csak megszólításokban) az egóhoz való tartozás kifejezője lehet és hogy ilyen

funkcióban az O., OD., Arch. nyelvjárásokban szórványosan köznevek mellett is megjelenik. Ezen az alapon érthetjük meg, hogy ez a β elem igéhez járulva kifejezheti azt, hogy az egő cselekvése bizonyos tárgyra irányul s egyúttal kifejezheti ennek a tárgynak egóhoz való tartozását: MZ. *na'em'' ná''māβ 'ich nahm den Speer' (557)*; Arch. *ḡāββòβ ḡittāβ 'ich hob meinen Kopf' (423)*. Figyelemre méltó, hogy egy O. adatban a birtokosnak és a birtoknak összetartozását a birtokszóhoz járuló β elem jelöli meg: *nē mānnav: „šakkū βērrn-dēttv m ā k k o β tšām'' ḡāē'' ḡiβ''^a 'Das Weib sagte: „Das Zelt des Gänseknöchelhaar-Wirtes ist ja dieses hier'' (464)*.

Magyarázatot kívánnak a *-dui* stb. végű alakok is. Az a tény, hogy az aránylag csekély számú adatban ez az alak részben sg. 1. személyre, részben dualis 1. személyre vonatkozik, már magában véve is figyelmeztet arra, hogy valószínűleg ez a végzet sem tartalmaz személyt jelölő elemet. BUDENZ szövegei alapján arra következtethetünk, hogy ezek az alakok is névmással való kapcsolatból önállósultak. A (CASTR.) *-dui(n)*, (BUD.) *-duin*, *-dujn*, (CASTR.) *-dui(m)* végzetekben az *n*, illetőleg az *m* kapcsoló hang szókezdő *d-*, illetőleg *b-* hang előtt. A *-du-* elem — mint fentebb kifejtettem — eredetibb *-*daβ* alakra megy vissza. A *-dui*, *-duj* stb. végzetben megjelenő *j*, *i* elem azonosítható azzal a *j* elemmel, amely az erdei jurák nyelvjárások (Nj., Lj., Ni.) *-ttaj*, *-taj* végű, a determináló névragozás 1. kategóriájába tartozó sg. 1. személyre vonatkozó alakjaiban is megjelenik, s szórványosan egyes tundrai nyelvjárásokban önmagában is kifejezhet egóhoz való tartozást. Néhány adat szerint az erdei jurák nyelvjárásokban esetragos (lativusi, locativusi, ablativusi) alakoknak egóhoz való tartozását is kifejezheti a *j* elem: Nj. *m ē ā k k a j kăexerietḡāt 'ich begeben mich nach Hause' (409)*; *mēnnavūj kăpt, mēā''jennvō kăptšē''ej ḡ ā ḡ ae j pāeraej''^a 'der freigehaltene Renntierochs, der Heimochs verwickelte sich in meinen Zugrienen' (413—4)*; Ni. *man kăēβḡaj 'neben mich' (102)*; — Kis. *man ḡāḡannāj 'in meinem Lande' (590)*; Nj. *tššəp kă''^vmpattāj'' ḡ ā ḡ a n n ā j'' ḡi ḡātš''^a 'fällt es abwärts, sieht man es nicht auf der Erde' (607)*; — Nj. *tšš''iβ kăēptāj'' pē ā ḡ v ā t t ā j'' pūrššəp 'begibt es sich aufwärts, ist es länger, als ein Baum [fától magas] (i. h.); Lj. (S) ḡēimmvō ḡ ā ḡ a t t a j ḡit kăēn''^a 'ich gehe nicht von meinem Aufenthaltsort weg' (Wb. 26a)*. Egyes mondatok, amelyekben az esetragos alak *man* névmással kapcsolódik, megerősítik azt a feltevést, hogy ilyen kapcsolatokban eredetileg nem a *j* elem, hanem a *man* névmás jelölte meg az első személyt.

Annak a felfogásnak a jogosultságát, hogy a *j* elem eredetileg általános értelemben vett szintaktikai összetartozást, vonatkozást jelölt, más nyelvi tények is igazolják. Gyér adatok szerint az erdei jurákban és egy adat szerint a kanini nyelvjárásban a sg. 3. birtokos személyrag mellett is megjelenik a *j* elem: Nj. *tšš''iβ kă ē p t ā j'' 'begibt es sich aufwärts...'* [föfelé menése] (607); *tššəp kă''^vmpattāj''... 'fällt es abwärts...'* [lefelé szállása] (i. h.); Ni. *ḡ a m s ā t t ā j ḡiērū šimməpḡaxv 'sein Fleisch war wie Weidenasche (m. a. W. er war sehr müde)' (144)*; — (BUD.) Kan. *hartaj tauj num 'maga a felső isten' (NyK. XXII, 95)*.

Mint ahogy az obdorszki *-doβ*, *-loβ* alakban megjelenő sg. 3. birtokos személyragot azonosítottam a *tēdūβ 'das Renntier für mich'*, *māttūβ 'ein Menschenzelt [für mich]'* típusú determinált nominativusok (jelöletlen accusativusok) *-dūβ*, *-ltūβ* stb. végzetével, éppen olyan elgondolás alapján azonosítom a kanini *-taj* és az erdei jurák *-ttaj*, *-taj* alakban megjelenő sg. 3.

birtokos személyragot a determinált nominativusok *-ttaj*, *-taj* végzetével. Az *indùì* 'mir den Bogen', *haleduj* 'nekem halat' típusú alakok csak annyiban különböznek az erdei jurák *-ttaj*, *-taj* végzetű alakoktól, hogy ez utóbbiakban a sg. 3. birtokos személyraghoz hozzájárult egy **β* képző is, amely a személyrag vokálisának labializálódását okozta. A *-dùì* stb. végzetek eszerint pleonasztikus formánsok: **da + *β + *j (*i)*. Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a **j* vagy **i* képző az erdei nyelvjárásokban és szórványos esetekben egyes tundrai nyelvjárásokban ugyanolyan funkciókat teljesít, mint a **β* képző bizonyos tundrai nyelvjárásokban és ritkán bizonyos erdei nyelvjárások vocativusaiban. Mivel a **j* (**i*) képző a sg. 3. birtokos személyrag mellett is megjelenik, kétségtelen, hogy eredeti funkciója szerint nem személyre utaló elem, hanem szintaktikai viszonyítás eszköze éppen úgy, mint a **β* képző.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy **j* vagy **i* képző⁹ mai reflexív igealakokban is megjelenik: (LEHT.) O. *jubv jēβ xāmmedāi*^{9a} 'der Wärme-Geist machte sich bereit' (522), vö. O. *xāmmedā* 'verstehen; versehen, anschaffen, anfertigen' (Wb. 168b); — Arch. *xurkka ḡormańi* 'mallēmāxadańi' *sēβ sēru* 'ḡarķķv ḡaťše' 'ḡar, t s ō l l à i'^{9a} 'nachdem wir mit unserem Essen aufgehört hatten, warf sich der Älteste Hellauge ein wenig auf seinen Rücken' (438), vö. T. *maxāńā* 'ḡar, t s à j'⁹ 'er setzte sich nach hinten gelehnt'; Kan. (Sjo.) *ḡar, t s a j i β* 'maxan nā'^{9a} 'ich fiel auf den Rücken', O. *ḡar, t s a* 'nach hinten gelehnt sitzen' (Wb. 153b); — Nj. *jārrekkē nāxar ūw mēākkat j u r o k k a j*^{9a} 'die drei Söhne des Jārrehkī standen aus dem Zelte auf' (416), vö. *jūrkkā* 'aufstehen', Kan. (Sjo.) *jūrkkas* id. (Wb. 142a).

Az erdei jurák nyelvjárásokban a verbum finitumként használt **ma* képzős igenévnék a *-j* képző reflexiv-passzivumi, illetőleg 'valamilyen állapotba jutás' jelentést adhat: (LEHT.) Ni. *kāēβxvōttv pū, ušsēḡ ḡāmntmaj* 'neben ihm hat sich eine Frau gesetzt (m. a. W. sein neues Weib)' (146), vö. O. *ḡāmtaj β*^{9a} 'ich setzte mich', Lj. *ḡāmtaj*⁹ 'er setzte sich', O., BZ. (Sj.) *ḡāptā* 'hinsetzen' (Wb. 18a); — Ni. *sēnsāmmi mēāōttv ḡa t m a j* 'das Zelt des Waldriesen ist zerbrochen' (146), vö. O. *ḡādat s* 'reißen, zerreißen, abreißen' (Wb. 12b); — *kātajju pūxummaej, nāeiβbattv ḡē t t a o k k ū m m a j* 'die Grossmutter ist alt geworden, ihr Kopf ist grau geworden' (145), vö. O. *pūxā* 'alt werden, altern (wenigstens von alten Frauen)', Lj. (S.), Nj. *ḡē, ttvōku* 'weiss' (Wb. 422a).

A képző bizonyos esetekben teljesebb **je* alakban jelenik meg, így például sg. 3. sz. igealakokban, amelyekben a képző pleonasztikusan kétszer, sőt olykor talán háromszor járul az igéhez vagy pedig sg. 1. sz. alakokban az *m* személyrag vagy a sg. 1. személyt jelölő *β* elem előtt. A második és harmadik képző *i* eleme beleolvad a megelőző képző vokálisába; szóvégi helyzetben a képző elveszett vokálisára gégezárr utal, ez a gégezár azonban el is tűnhet: (LEHT.) PD. *pūńńā* 'ḡa m p i j j e i'^{9a} '[er] wendete sich zurück' (129), vö. O. *ḡamb¹i dē* 'sich wenden, sich kehren', Kan. (Sjo.) *pīrdarī* 'ḡa m b i d ē j i β 'ich wandte mich um, kehrte den Kopf nach hinten', *ḡāmbāḡ: ańńōβ ḡ. sīde ḡāēβxandō* 'mein Boot schaukelt, schwankt nach beiden Seiten' (Wb. 155 ab); — MZ. *pīn* 't a r p p a j j i β'^{9a} '[ich] trat hinaus' (297), vö. Lj. *jēj, tamńḡ t a r o p p' j ā t^N* 'he, dort ist es zum Vorschein gekommen',

⁹ A továbbiakban egyszerűség kedvéért csak **i* képzőre hivatkozom.

Kis. *tarɔpaʃ*^a 'ging hinaus, wurde sichtbar, ging auf (die Sonne)', O. *tarɔpā* 'hinausgehen, herauskommen' (Wb. 463a) stb.

A **ie* képző *ɔ, d* pluralis jellel kapcsolódva pluralitást fejez ki: (LEHT.) O. *sārōŋāè* *χā m je δ*^a 'als Regen liessen sie sich herab' (536).

A **ie* (**ie + ie*) képző vokálisa a szóvégi sg. 1. személyt jelölő *β* elem hatására olykor labializálódik: (LEHT.) O. *mañ tšēδv* " *ŋaxakkū jamtaββān*" *χ a r β ā j j u β*^a 'ich wünsche nun weiter auf die Umzugsreise zu gehen' (452), vö. O., T., BZ. *χarβā* 'wollen, Lust haben, mögen' (Wb. 152a); — BZ. *māt* " *tšēβjūβ*^a 'zu Hause kam ich an' (283), vö. Nj. *tšēβpaʃ* " [er] kam an', O. *tvēββā* '1. (refl.) ankommen, 2. erreichen, einholen, hineinbringen', BZ. (Sj., U.) *tšēββā* id., Nj. *tšēββas* id. (Wb. 479a); — Arch. *mañ ŋaŋnōñnv* " *tijjūβ*^a 'ich setzte mich in das Boot' (429), vö. O. *tšis* 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot), BZ. (Sj., K., U.) *tis*, Kan. (Sjo.) *tis* id. (Wb. 515a).

A *-jji*^a képzős igealak kifejezheti két személynek *m* ragos accusativussal jelölt tárgyra irányuló cselekvését: (LEHT.) PD. *tšikkī nēm* " *χ ā ñ n a j j i*^a 'jenes Weib nahmen sie mit' (131), vö. O. *χāñnā* 'tragen', Kan. (Sjo.) *χāñnas* id., Nj. *kāñnās* id. (Wb. 170a); — *pēllemtv jēdaχaŋna* " *ŋ a m m a j j i*^a, *pēllemtv ŋājjeβāvaŋe* " *ŋ a m m a j j i*^a 'die Hälfte davon assen sie aus dem Topf, die Hälfte assen sie roh' (120), vö. *ŋamts* 'essen', *ŋamtäβ* 'ich ass (es)' (Wb. 6b). A dualis vagy pluralis tárgy jelölésen is lehet: *side jāδeritv tūtsār nāβi* " *ŋudañā βzi* " *jēšše jūtšēti nāmβi* " *χi*^a, *taññē* " *m ō j j o j j i*^a 'die zwei russischen Schmiede halten in ihrer einen Hand Eisenstücke. Da werfen sie (diese)' (125).

A *-jji* (**ie + *ie*) képző két személy cselekvésének kölcsönösségét is kifejezheti: (LEHT.) MZ. *sidināè sāinōlji*^a 'zu zweien begannen sie zu kämpfen' (256), vö. O. *sāiñnōrt's* 'Krieg führen' (Wb. 402b); — *ōbt* " *tap tšējji*^a 'sie kamen ins Handgemenge' (256), 'sie gingen aufeinander los' (346), vö. O. *taptsā* 'eben, platt hauen (z. B. mit der Handfläche, einer Schaufel)' (Wb. 220a). Lényegében kölcsönösséget fejez ki a *-jji* végű igealak a következő példában: MZ. *side mūd ōbtan tšēβji*^a, *side nēñās* 'zwei Karawanen trafen zusammen, zwei Schwestern' (276).

A **ie + *ie* képző névszókhöz is hozzájárulhat és birtokviszonyt, két személyhez való tartozást fejezhet ki: (LEHT.) PD. „*taññē χajjōrŋajji*^a! *pūññān tōββeñi*^a *s ā δ a j j i*^a " *χōpsakkē dm*^a " *side jāderitv tūtsār ŋadon* " *šumβv ni* " *jāñna mōññajāχv*^a. *ŋōp̄pōi β ā δ a j j i*^a : „*mañ*“ *mānsani*^a, *paδv ŋāδākkī* " *tšikkī jāχāv* *šib jālle miŋaχv*^a, *jāβ* " *jērmie miŋaχv*^a. *amc*^a *jōl tšeŋc*^a *añnv ŋ a ñ n ō j j i* " *χaritā ŋāēsōñlv mērēlti* " 'Möget ihr dort bleiben! Wenn ich zurückkomme, finde ich e u c h.' Die zwei russischen Schmiede fielen auf dem Rücken des gerutschten Uferberges zur Erde. Sie haben ein Wort [egy szavuk]: „Wir sagten, er dürfte es sein.“ Von jener Stelle gingen sie sieben Tage, in der Mitte des Ob gingen sie. Nach einiger Zeit begann ihr Boot von selbst rasch zu fahren' (125).

A reciprok igék jelentésével rokon a 'két összetartozó személy közül az egyik' jelentésű, amelyet a **ie + *β ~ *m* képző ad a névszónak. A képző CASTRÉN szövegeiben *-jum* alakban, LEHTISALO szövegeiben O. *-jju*, *-jjum*, PD. *-jum*", MZ. *-jjum*", Ni. *-jju* alakban jelenik meg: (CASTR.) *n j ũ d e j u m* (egy bejegyzés szerint *n j ũ d ũ j u m*) *mah* 'der Jüngere von ihnen sagte' (127); *ā r k k a j u m mah* 'der Ältere von ihnen sagte' (i. h.); *nijum* 'das Weib von ihnen beiden' (202); (LEHT.) O. *tāδv pu χ ũ t š ā j j ũ mā* 'dann sagte von ihnen die Alte' (9); *β ē s ō k k o j j u m* " *χūpti* " *jāltemiāδv*

num^aἴηᾰῖ χαῖje, puχū^tḱā^jju^m” ἠᾰῖ” pàβsūmeñāñī jǎll’emladv num^aἴηᾰῖ χαῖje ‘der alte Mann von ihnen wurde zum Morgenstern, die Alte von ihnen wurde zum Abendstern’ (11); t^suukkū ἠα^tḱēkkī sūn^tsaβaⁱ χāsāβam” nūuβ^ri^ttañnākkī, ñē-ἠα^tḱēkkī ē^tḱēkkī jū^m” jǎyākkū ñem” nūuβ^ri^ttañnākkī ‘der Name dieses Kindes dürfte Nabeliger Mann sein, der Name des Mädchens wieder mag Zwillingenweib sein’ (456—7); — PD. ἠār^rkkā^jju^m” nūde βsēn β^sēsōtt^{sē} ‘sein älterer Sohn [ist] Halbhund’ (193); — MZ. ἠu^de^jju^m” ἠāδv mōββα ‘der jüngere Kamerad sagte’ (74); ā^rkkā^jju^m” ἠēsā. βāei ‘der Ältere war verheiratet’ (352); — Ni. ἠīēⁿe^jju^tajjəv miēḱḱv, ἠā^pajjū^tajjəv miēḱḱv, ἠīē^sē^jju^tajjəv miēḱḱv, ἠī^jō^kkō^jju^tajjəv miēḱḱv ‘die Mutter ist vorhanden, das Weib des älteren Bruders ist vorhanden, der Vater ist vorhanden, der ältere Bruder ist vorhanden’ (101), vö. Lj., Nj. ἠīēⁿməv ‘Mutter’ (Wb. 321b), Lj. ἠō^dppvō ‘Frau des älteren Bruders’ stb. (Wb. 309b), Lj., Nj. ἠīēsēv ‘Vater’ (Wb. 327b), O. ἠīñⁿēkkā ‘älterer Bruder, jüngerer Bruder des Vaters’ (Wb. 325a).

A dualis χ. jelével kapcsolódva a -ju-elem két összetartozó személy (vagy dolog) azonos szintaktikai szerepét fejezi ki: (LEHT.) O. t^sēδv” t^siⁱ maññē” ἠū^χu^jññv” ἠēsāḱḱē χαῖjēχā”^a ‘jetzt haben sich dort unsere Kinder verheiratet (8); mārv” ἠū^χu^jññv” ἠum” maññēⁱtvⁿ iββām”^a ‘dann werden wir ja auch gut das Kind unserer Kinder sehen’ (i. h.), t^sēδv” ἠu^χū^dv” ἠēñūⁱ malleⁱ χō^ββē^χe”^a ‘nun haben eure Kinder schon eine Tochter bekommen’ (i. h.), mañ t^sēδv” padārv” ἠū^χu^jññv” ἠēñumⁱ ἠēdani” m^sē^ββāñ^s χā^ββāñ”^a χarβā^dm”^a ‘ich will mich jetzt begeben, um die Tochter eurer Kinder zu meinem Weibe zu nehmen’ (i. h.).

Az igeragozásban a cselekvés dualis tárgyát CASTRÉN paradigmáiban és szövegeiben *ha + ju*, LEHTISALO szövegeiben *χα + jū* elem jelöli meg: (LEHT.) O. tāδv t^siⁱkkī χāsā, βvⁱ sīdē χarm” m^sē, t^siⁱkkī sīdē χarv^mtv ἠα^tḱēkkīñⁿ sūde^χe”^a pā^kkā^tḱā^jju^dv ‘darauf nahm jener Mann zwei Messer, jene seine zwei Messer stieß er in die Schulterblätter des Kindes’ (25).

Igen tanulságos a következő adat, amelyben a -t^sējji végű szó két személy cselekvésének többes tárgyát fejezi ki: (LEHT.) MZ. „sīde ἠēñās ōβtanⁿ tāē^ββīññv”^a, ἠāmmv” oppō^ri ἱē^je!” taññē jī^te”^a, χāññīe”^a, jī^llⁱp^tḱē^jjiⁱ χādamβ^ri”^a, „Wir zwei Schwestern kamen zusammen an, unser Zelt mag eins sein!” Da leben sie, jagen, erlegen wilde Renntiere’ (276—7). A MZ. jī^llⁱp^tḱē^jji”^a ‘wildes Renntier’ *p. + *t^sē képzős kollektívjelentésű szónak fogható fel. Gondolhatunk azonban arra a lehetőségre is, hogy a szó kollektív jelentését voltaképpen nem a *t^sē képző adja meg (vö. LEHTISALO: AblSuff. 211), hanem a *i képző, illetőleg a *iē + *iē, vagy *iē + *iē? + *iē képző. Hasonlóképpen értelmezhetjük a következő -t^sējji, -t^sējji, illetőleg -b^si^jji végű alakokat is: O. tāδv ἠēñⁿē^tḱē^jjiⁱ χōñnara^χā”^a ‘dann teilten sie es den Menschen mit’ (15), vö. χōñnā ‘erfahren, bemerken’, χōñnarā ‘mitteilen’ [magyar: értesít valakit] (Wb. 194a); t^sēδv ἠīdū” χāδæ^radā ἠēñⁿe^tḱē^jjiⁱ padā χōkkāptām^rīδv ‘er lockt ihre Kameraden tötende Menschen’ (25); PD. ἠēñⁿāē^βzī^jjiⁱ ἠōrtvⁿ jēsē^r pu^ri ‘Menschenfressender eiserner Hecht, (197); MZ. jū” ἠēmzeⁱ tū^tse jā^ηα^rp^tḱē^jjiⁱ m^sē”^a ‘zehn Ausländer nahmen ihre Eispicken’ (556—7); BZ. jī^llⁱp^tḱē^jjiⁱ χādasē^tiβv”^a ‘wilde Renntiere fangen wir’ (319).

A -t^sējji” stb. végű alakok azonban nem csupán a cselekvés pluralis tárgyát fejezhetik ki, hanem több személyhez való tartozást is, más szóval a -t^sējji stb. végű alakok a mondatban a pluralis nomen possessoris funkció-

ját is betölthetik: (CASTR.) *nientsi tsauk ònalmoïd* '[neben dem Türwinkel] sind Oberpelze der Männer aufgehängt' (41), vö. b) variáns: *nienet-siji tsauk*' (51), c) *njienetjiji sauk*' (58); (LEHT.) O. *ñēññē-tšēj'i* 'jilleme 'Samojedenleben' (31); BZ. βζοῦββο'' *ñēññē-tšēj'i*'' *jiptō*''^a 'Gänse der armen Menschen sind sie' (319); Ni. *ñēššējje'' vj pujjəjə* 'die Nase des Menschen' (605). Az ALH. VII. kötetének 302—3. lapjain foglalkoztam a felsorolt pluralis accusativus, illetőleg nomen possessoris-alakokkal, s kiemeltem, hogy nincs bennük pluralitást jelölő formális elem, mivel az azonos végzetű deminutivumok félreérthetetlenül singularis jelentésűek. Ezt a magyarázatomat módosítandónak tartom. A dualis jelentésű **je + *je* képzős névszói és igealakokat úgy foghatjuk fel, hogy ezekben a dualitást éppen a **je* elem kettőzöttsége fejezi ki, viszont a pluralitás jelölésére nemcsak kétszer, hanem talán háromszor is hozzájárulhatott a névszóhoz a **je* képző. A fentebb tárgyalt pluralis accusativus-, illetőleg nomen possessoris-alakokat, amelyekre csak gyér adataink vannak, úgy tekinthetjük, hogy ezek a flexio kifejlődését megelőző nyelvi állapot korából megőrződött nyelvi régiségek. Valószínűnek tarthatjuk, hogy éppen az ilyen és a fentebb tárgyalt **je + *je* (? + *je*) képzős dualitást és pluralitást kifejező névszói és igei alakokban nyerhette el a **i* képző pluralitást jelölő funkcióját, amely az uráli alapnyelvben már megvolt.

Másirányú, de szintén másodlagos fejlődéssel magyarázható a **i* és a **je + *je* (? + **je*) képző deminutivumi jelentése. A (LEHT.) PO. *nūū* 'mein Sohn' (128), *à, bžēi* 'hallo Vater' (i. h.); *jūi kkei*''^a 'hallo Grossvater' (129), O. *ηα tšēkkijje* 'hallo Burschen!' (452) megszólításokban fejlődhetett ki a képző, illetőleg az azonos elemekből álló képzőbórok kedveskedést, sajnálkozást kifejező jelentése annál is inkább, mert a képző gyakran kapcsolódott más deminutivum-képzőkkel: (LEHT.) O. *šixirtākūji* 'die armen Sihirtje' (29); *puχū tšākkūji*'' 'die armseligen Mütterchen' (160); *βῆσοῦκῶ tšijji* 'der arme Alte' (467); T. βζῆσοῦκο tšēji 'der arme Greis' (92);¹⁰ Ni. *ka.λ' λ'ittv mēñno pū. uššājje''aj* 'die alte einzelne [einzelnseiende] Frau' (83); *pū. uššəjə nū'kkūji* 'der Sohn des Mütterchens' (133); *pāējje''aj kōηηv. pāei mārrammv* '[es] begegnete einem Stein. Der Stein sagte' (81). Ez az utolsó adat igen tanulságos: az első mondatban a *-jje''aj* képzőbórok viszonyító elem, mely a cselekvés tárgyának és a cselekvésnek összetartozását jelöli, a második mondatban, a *pāei* szóban mai nyelvérvék szerint a *j* elem deminutivum-képző.

A fentebb tárgyalt nyelvi adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a névszókhoz járuló szintaktikai viszonyítást, összetartozást, vonatkozást jelölő **je* és **je + *je* (? + **je*) képzők nemcsak formailag, hanem genetikusan is összetartoznak a mai reflexiv-passzívumi igékben megjelenő **je* és **je + *je* (? + **je*) képzővel.

SIMONYI „A visszaható igének egy különös használata” című dolgozatában (Nyr. VII, 481—93) kifejtette, hogy a reflexiv képzőknek alapjelentése a reflexivitás jelölése, s ezt az álláspontot képviselte SZINNYEI is (NyH⁷. 75, FgrSpr.² 113). SZINNYEI a reflexiv-képzős igék cont.-frequ., inch. és mom. jelentését éppen úgy másodlagosnak tekintette, mint a képzők reciprok és passzívumi jelentését. FOKOS-FUCHS „Die reflexiven Zeitwörter des Syr-

¹⁰ Az O. *tādō tšēkkē ηα tšēkkē tšijji ηādā hērū'' βirdā*''^a 'dann kratzten die Weiden die Beine jenes armen Kindes' (35) mondatban a *ηα tšēkkē tšijji* jelöletlen birtokos szó *-tšijji* képzős nomen demin. A birtokszó (*nāē* 'Fuss, Bein') -dā sg. 3. birtokos személyraggal van ellátva (vö. ALH. VII, 49—50, 302).

jänischen" (KSz. XIV, 106—29, 282—305) című dolgozatában meggyőzően mutatta ki, hogy a komi nyelv egyetlen produktív reflexivképzőjének, az *-s-* képzőnek alapfunkciója a reflexivítás kifejezése volt, hogy a zürjében a képző egyéb jelentései másodlagosak és — más véleményekkel ellentétben — a reflexiv alapjelentésre vezethetők vissza: „Wie sich aus dem frequentativen *-sk* die ganz gewöhnliche reflexiv-passive Bedeutung der mit diesem Suffix versehenen Zeitwörter entwickelt haben soll, in einer Sprache, die gar kein anderes Reflexiv- oder Passivsuffix kennt, ist ganz unverständlich. Die Bedeutungsentwicklung in entgegengesetzter Richtung wäre auch hier natürlicher, ganz abgesehen davon, dass auf Grund des Syrjänischen diese Entwicklung auch für das wotjakische von vornherein wahrscheinlich ist. WIEDEMANN, der das Wesen des syrj. Suffixes richtig erfasst hatte, nahm auch für das Wotjakische nur ein Reflexivsuffix *-sk* an und bemerkte, dass „ganz gewöhnlich durch die Medialform die Handlung als gegenwärtig, eben in der Dauer begriffen bezeichnet wird" (Gramm. 86) und unserer Ansicht nach hat WIEDEMANN auch hier das richtige getroffen... Ein Reflexivsuffix **-sk* muss ... für das Permische auf alle Fälle angenommen werden" (128—9).

SIMONYI, FOKOS-FUCHS fejtegetései és a jurák-szamojéd nyelvi adatok alapján úgy látom, hogy az uráli nyelvek mai **i* (és **β*) reflexiv-passzívumi igeképzőinek nyelvi tényekkel igazolható legősibb funkciója az volt, hogy kifejezze a cselekvésnek a cselekvőre vagy más személyre való valamilyen vonatkozását. Ezen az alapon megérthetjük, hogy miért lehet ugyanannak a képzőnek egyik uráli nyelvben reflexiv-, a másikban passzívumi funkciója és hogy miért képezhet egy és ugyanazon képző egy és ugyanazon nyelvben visszaható és szenvedő igéket: a két funkció párhuzamosan fejlődött ki az alapfunkcióból. A jurák-szamojéd nyelvi tények nem igazolják azt a felfogást sem, amely szerint a reflexiv-passzívumi funkció a képző frequentatív-, illetőleg momentán-inchoatív funkciójából fejlődött. FOKOS-FUCHS komi nyelvi tények alapján a reflexiv → continuatív-frequentatív funkciófejlődést bizonyította, s a jurák-szamojéd nyelvi tények a reflexiv-funkció elsődlegessége mellett vallanak. Nem hagyhatjuk említés nélkül RÜONGNAK egy megjegyzését: „Dass die reflexive Bedeutung genetisch mit der frequentativen zusammenhängt, ist nicht ganz so selbstverständlich, scheint aber eine Tatsache sein" (Lappische Verbalableitungen 27). Ha azonban FOKOS-FUCHSNAK a komi *-s-* képző különféle funkcióira vonatkozó fejtegetései alapján nem a reflexiv-, hanem a frequentatív jelentést ismerjük el másodlagosnak, akkor bizonyos képzők reflexiv-passzív → continuatív-frequentatív funkciójának genetikus összefüggését természetesnek találjuk.¹¹

¹¹ A komi nyelvben a sg. I. birtokos jelölésére *i* elem szolgál: V., Peč., S. *piež* 'mein Sohn', adess. V., Peč. *piežlen*, allat. V., Peč. *pieži* stb. (*pi* 'Sohn') stb. (UOTILA, KONSPerm. 270). UOTILA szerint ez a *i* elem azonos a *j*, *i* dem. képzővel (i. m. 225, 270). UOTILÁNAK „Derivationssuffixe" című dolgozatában (FUF. XXI, 73—94) azonban egy olyan komi igét is találunk, amelyben a *-j-* képző inchoatív jelentést ad az igének: (WICHM.) I., V., S., L. *ezjini*, U. *ezjinis* 'sich entzünden, entbrennen, auflodern' stb., vö. (WICHM.) I. *ezstinj*, U. *eztinis*, V., S., L., P. *eztinj* 'anzünden' stb. (i. m. 89). UOTILA az inchoatív jelentést a frequentatív jelentésből magyarázza, de FOKOS-FUCHSNAK a komi *-s-* reflexivképzőnek másodlagos funkcióira vonatkozó fejtegetései alapján arra is gondolhatunk, hogy mind az inchoatív-, mind a frequentatív jelentés a reflexiv jelentésből fejlődött (l. még SZINNYEI, NYH. 75). Ilyen elgondolás alapján feltehető volna, hogy az uráli eredetű **i* reflexivképző valaha a komi nyelvben is megvolt, s jurák-

A jurák-szamojéd determináló névragozás 1. kategóriájába tartozó nominativusoknak (jelöletlen accusativusoknak) egyik sg. 2. személyre vonatkozó csoportjában *r* elem jelenik meg. Ugyanez az *r* elem a dualis és pluralis alakok végzeteiben is megvan. Bizonyosra vehetjük, hogy ez a személyt jelölő *r* elem azonos azzal az *r* elemmel, amely a birtokos névragozás nominativusi alakjaiban *s* a tárgyas igeragozás egy tárgyra vonatkozó alakjaiban is fellép a 2. személy jelölésére. A determináló névragozás 1. kategóriájában megjelenő és sg. 1. személyre utaló * β és * $\dot{\imath}$ elemekre vonatkozó megállapítások alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy mindezek az *r* elemek genetikusan összefüggenek az *r. igeképzővel. Ennek a már nem produktív uráli eredetű képzőnek LEHTISALO csupán frequentatív funkcióját mutatta ki az egyes uráli nyelvekben (AblSuff. 187—91). Azonban ez a képző — LEHTISALO szótárából való csekély számú adat szerint — a jurák-szamojédban reflexív igéket is képez, *s* igen valószínű, hogy ez a funkciója az eredetibb: O. *j̄n̄q̄^rarā* 'sich ablösen, sich trennen, zerfallen', vö. *j̄n̄q̄^rat̄s* 'abtrennen (z. B. etwas Angeleimtes), abbrechen, auseinandernehmen (ein Gebäude, eine Schachtel), OP. *j̄n̄q̄^rat̄s̄s* id. (Wb. 82ab); O. *j̄lt̄tarā* 'sich erheben, aufsteigen', vö. O. *j̄lt̄tā* 'heben, erheben', OP. *j̄lt̄tā*, Kis. *j̄rras̄s* id. (126b); O. *χōñnarā* 'einschlafen', Kan. (Sjo.) *χōñnarās̄*, Nj. *kōñnarās̄* id., vö. Kan. (Sjo.) *χōñnas̄* 'einschlafen', Nj. *kōñnās̄*, Kis. *kōñnās̄* id. (194ab); Kis. *kōñkaraš̄* 'losgehen, sich ablösen (z. B. ein aus dem Boden gebrochener Gegenstand, ein umgefallener Baum)', Lj. *kōñkār̄r̄r̄j̄* 'es ging los', BZ. (MB.) *tāj̄dv̄ χōñq̄^rcerā* (fl.) 'ihre Kopfhaut löste sich ab, vö. P. *kōñkāes̄* 'abreisser' (195a). — Érdemes megemlíteni, hogy az *r. képzőnek a manysiban is van reflexivitást jelölő funkciója: *sākhēri* 'perzselődik', vö. *il-sākhujus* 'megperzselődött'; *sōχ^rrm̄i* 'összezsugorodik', vö. *sāχit* 'göngyöleg', *sōχti* 'gombolyít' (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 67).

Ha elfogadjuk azt a magyarázatot, hogy a jurák-szamojéd β és *r* elem (éppen úgy, mint a *j* elem) ősi alapfunkciója szerint az alanyhoz vagy más személyhez (dologhoz) való tartozás, illetőleg az alanyra vagy más személyre (dologra) való vonatkozás, tehát szintaktikai kapcsolat jele volt, akkor ezen elgondolás alapján egy elvi jelentőségű következtetésre jutunk: a jurák-szamojéd egy tárgyra vonatkozó tárgyas igeragozás 1. és 2. személyű alakjai nem névmási eredetű személyragokkal alakultak, hanem birtokos és birtok, illetőleg a cselekvés tárgya és a cselekvő összetartozását jelölő viszonyító elemekkel, amelyek genetikusan összefüggenek mai produktív, illetőleg produktivitásukat veszített reflexiv-passzívumi igeképzőkkel. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a CASTRÉN tárgyas igeragozási paradigmáiban szereplő sg. 1. *madāu*, sg. 2. *madār* (*madaš*, *madā* 'schneiden') típusú igealakok névmással alakult kapcsolatokból önállósultak és hogy a β , illetőleg az *r* elem az egyértelműségre való törekvés következtében differenciálódott sg. 1., illetőleg sg. 2. személyt jelölő elemmé. Ugyanez a folyamat ment végbe a birtokos- és determináló névragozás személyre utaló β és *r*, illetőleg *j* elemet tartalmazó alakjaiban is.

N. SEBESTYÉN IRÉN

szamojéd nyelvi tények figyelembe vételével feltételezhető volna az is, hogy ezzel a feltételezett komi reflexivképzővel genetikusan összetartozik az a *j*, *ĵ* elem, amely még ma is a sg. 1. személyű birtokos jelölésére szolgál a komi nyelvben, más szóval feltételezhető volna, hogy ez a *ĵ* elem alapfunkciója szerint a komi nyelvben is szintaktikai összetartozás, vonatkozás jelölője volt.

A jurák-szamojéd nyelvtan két kérdéséről

I. A tárgy jelölése az erdei jurákban

1. A szakirodalom megállapítása szerint az erdei jurák nyelvjárások nem ismerik az *-m* accSg. ragot, s a mondat tárgyát a nominativusszal azonos puszta tövel, ill. bizonyos esetekben birtokos személyragos alakkal fejezik ki (I. B. WICKMAN, FO. 100; COLLINDER: NyK. LX, 18 és SUL. 427).

Ez a tétel a LEHTISALO jurák-szamojéd szöveggyűjteményében található erdei jurák szövegek tanulságán nyugszik. Véglegesen érvényesnek azonban semmiképpen nem mondható, mert LEHTISALO e munkája a Ijamini, njalinai, kiszeljovszkajai és maikovszkajai (= Ni.) erdei nyelvjárásokból közül szemelvényeket (összesen mintegy 22 nyomtatott lap terjedelemben), a Pur felső és középső folyásánál lakó erdei jurákok nyelvjárását azonban nem mutatja be. Ez a körülmény sajnálatos, hiszen az erdei jurákoknak jóformán a fele a puri nyelvjárást beszéli (TERESCSENKO, MIJN. 195).

Némileg pótolja ezt a hiányt, hogy LEHTISALONAK — WICKMAN id. könyvét követően megjelent — jurák szótárában található adatok, sőt példamondatok a puri nyelvjárásból, és ezek figyelembevételével kiegészíthetjük WICKMANNAK az erdei jurák acc.-ra tett észrevételeit. Sőt, felhasználhatjuk még G. D. VERBOVNAK, a fiatalon elhunyt szamojedistának az erdei jurák nyelvjárásról írott — sajnos mind a mai napig kiadatlan — kandidátusi disszertációját is, melyet a leningrádi akadémiai Néprajzi Intézet könyvtárában volt módom tanulmányozni. VERBOV 1935-ben írt munkája arra az erdei jurák anyagra épül, amelyet 1934-ben az Agan (*аһаһаһ*)¹ északi mellék-

¹ VERBOV lejegyzései latin betűsek (PROKOFJEV hangjelölését használja), de adatait bizonyos változtatásokkal közlöm: *a* = *e*, *b* = *i*, *s* = *š*, *l* = *l*, *p*, *t* stb., = *p*, *t* stb., *h* = *h*.

LEHTISALO adatait egyszerűsített átírásban közlöm. Ez a jelölési mód nem fonematikus; a fontosabb változatokat is jelzi. A fonematikus átírást azért nem tartottam volna helyesnek, mert azt előzetesen az erdei jurák nyelvjárások fonéma-rendszerének ismertetésével kellett volna indokolnom. Ez pedig külön tanulmány feladata. Másrészt meg arra is törekedtem, hogy a hangjelölés minél jobban tükrözze a LEHTISALONÁL található hangalakot.

A cikkben használt, s a szakirodalomban nem általános rövidítések:

DLN. = Г. Д. Вербов: Диалект лесных ненцев (1935). Kézirat az Институт Этнографии АН (Leningrad) könyvtárában.

FO. = Во WICKMAN: The Form of the Object in the Uralic Languages. Uppsala 1955.

JaPi. = Языки и письменность народов Севера. I. Москва—Ленинград 1937.

MIJN. = Н. М. Терещенко: Материалы и исследования по языку ненцев. Москва—Ленинград 1956.

Pir.-Ter. = А. П. Пырерка—Н. М. Терещенко: Русско-ненецкий словарь. Москва 1948.

folyóinál (*wabuta jaha, řasata jaha, řapta jaha, нолма jaha*) gyűjtött. Ez a terület tkp. az erdei jurákoknak a puri, vagyis keleti nyelvjáróterületéhez tartozik.

VERBOV közléseiből kiindulva elsőnek azt a megállapítást kell közölnünk, hogy szerinte az erdei jurákok (= „падеж прямого дополнения” azaz tárgy eset) ragja az első és a második ragozási osztályban egyaránt *-m*. Pl. *řapōm manęřam* 'лодку вижу я' [= látom a csónakot] (VERBOV, DLN. 63) <: *řano*. Paradigmagyűjteményében pedig ilyen accSg. alakokat találunk még: I. rag. oszt.: *řam* <: *kā* 'ухо', *řam* <: *řal* 'нож', II. rag. oszt.: *řeřam* <: *řeřař* 'человек', *řam* <: *řam* (') 'море', *řēňřam* <: *řēňřa* (') 'бубен', *řatm* <: *řa* 'чум', *řusm* <: *řu* 'вежа' (i. m. 68–71).

A munkában elszórtan még ilyen acc.-i alakokat tartalmazó példamondatokkal találkozunk: *řōma řa nōm řeřatameř* 'хорошую лодку сделал (ты)' [= jó csónakot készítettél] (i. m. 132); *řā m māta řamāt* 'дерево срубил бы ты' [= fát döntenél] (uo. 121) <: *řa*; *řālako m řipi řpananta* 'зверя когда он обдерет' [= a vad megnyúzásakor, mikor a vadat megnyúzta] (uo. 61) <: *řālako*; *řōřka n m wēřamana řēmtařata* 'ружье за деньги купил я' [= pénzen puskát vettem] (uo. 65) <: *řōřkan*; *apęj řā p řkō m řanęa* 'медведь на кору наступил' [tkp. = a medve meglépte a kérget] (uo. 133) <: *řāpřko*; *řikij řē m řanařatoř* 'туженщину в лодку увели (они)' [= azt a nőt a csónakba vitték] (uo. 139) <: *řē*; *řařa řeřwřana ři ři ř m řōřa* 'реки на берегу стойбища нашел (он)' [= a folyó mellett táborot talált] (uo. 139) <: *ři ři*; *ři ři ř m řēřt řāpřana řanařam* 'кедр на четырех быках увез (я)' [= a cırbolyafenyőt négy rénökörrel szállítottam el] (uo. 141) <: *ři ři*; *Mařo řōka w ā t a m ři řeř* 'Мялө много слов не сказал' [= M. sok szót nem mondott] (uo. 142) <: *wāta*; *řinant řē ř m řařam ři řin* 'сними тетиву лука' [= íjad húrját levettük] (uo. 145) <: *řēň*.

LEHTISALO szótárában az erdei nyelvjárások közül a puriban ugyancsak felfedezhetjük az *-m* acc. ragot: P. *řōp řā m řam řōřnāt* 'ich fand einen Ski' (Wb. 216b) <: *řam řa*; *ře ř m řēřpōj řapřmēřita* 'er zerstampfte den ganzen Boden' (uo. 220a) <: vö. Sz. Nj. *řeā*; *řā ř t t a m řammultta* 'sagenhaftes Wesen, das in einer Grube unter der Erde wohnt, den mit Renntieren Fahren den leicht laufend einholt, Renntierflechten isst und Kot vom Aussehen des Renntiermists entleert' [tkp. = rénzuzmót evő] (uo. 311a) <: *řā ř t t a* 'Renntierflechte'; *řie ř ř e ā m ři řpřūtta* v. *ř. řitpřeāř* 'dicker Eisennagel, mit dem ein Loch in Eisenblech geschlagen wird' [= vasat lyukasztó] (uo. 442a) <: vö. Lj. *řie ř ř e ā*; *ř u m řiddeā řā n*! 'wenn es nur nicht das Feuer träte! (das Renntier in das Mückenfeuer)'² (uo. 473a) <: *tū*; *ř a m ř a m řam řeānt řā ř l e ā* 'Tag, an dem man Fleisch essen darf' (uo. 8a) <: vö. Kisz. *řam řa*; *řie ř ř e ā m* accSg. <: vö. Lj.:

Ter. = H. M. Терещенко: Ненецко-русский словарь. Ленинград 1955.

NJa. = З. Н. Куприянова — Л. В. Хомич — А. М. Щербакова: Ненецкий язык. Ленинград 1957.

Vd. = T. LEHTISALO: Juraksamojedische Volksdichtung. Helsinki 1947.

Wb. = T. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki 1956.

² A *řā n n ā ř 'treten' (~ VERBOV *řanā ř* 'наступит') ige acc.-t vonz, miként ezt

VERBOV idézett példamondatában (*apęj řā p řkō m řanęa* 'Медведь на кору наступил') is láttuk.

niessēä 'Mensch, Mann' (uo. 318b); *kā A' A'e ä m paχäis tā AΛea* 'man muss an der Luft getrocknete Fische herrichten' (uo. 350a).

A puri nyelvjárásból közölt adatok ezek szerint megegyeznek VERBOV leírásának tanulságával. Sietve hozzá kell fűznünk azonban ehhez, hogy a puri névszók egy csoportjában mégis másképpen alakul az accSg., mint ahogyan azt VERBOV az agani nyelvjárásból közli. Ti. az *-s* és *-t* tövű névszókban, melyeknek eredeti szóvégi *-s* és *-t* hangja a nom.-ban lekopott, s csak hangszalagzárhang őrzi nyomát (II. ragozási osztály), az accSg. VERBOV példái szerint úgy képződik, hogy a teljes mássalhangzós tő után járul az *-m* acc. rag (*matm, tusm* l. fent). LEHTISALO puri példáiban viszont, az e típusú szavakban az *-m* acc. ragot nem találjuk: a pusztá mássalhangzós teljes tő jelöli a tárgyviszonyt: P. *šiddeät* accSg. <: *šij* 'Wasserinsekt' (vö. Sz. Nj. *šijjet* id.: Wb. 445b); *mannas* accSg. <: vö. Sz. *man* 'Knäuel' (vö. O. Szj. *man* id.: uo. 245a); *namtät* accSg. <: *namtäei* 'eine an feuchten Orten wachsende dreiblättrige Pflanze, die gern von den Renntieren gefressen wird' (vö. Nj. *namtät* id. ~ O. *namtē* 'Blume': uo. 8b); *βānkō'at* accSg. <: *βānkō'ōA* 'Fanggrube' (~ Sz. *βānkū'rat* id.: uo. 56a).³

A fenti esetekben ugyanaz történt, ami a genSg. ragjával ugyanezen tőtípusú szavakban. A genSg. *-η* ragja az erdei juráknak a puri (és a VERBOV által leírt agani) nyelvjárásában megvan; a nom.-ban hangszalagzár, teljes tőalakjukban *-s*-re vagy *-t*-re végződő, azaz a II. ragozási osztályba tartozó szavakban azonban nincs meg: a gen.-t itt mindössze a teljes mássalhangzós tő jelzi. Pl. P. *detis* genSg. <: *dittē* 'knöcherner Handgelenkschutz...' (Wb. 105a); *namtät* genSg. <: *namtäei* 'eine... dreiblättrige Pflanze...' (uo. 8b); *meät*, VERBOV *mat* genSg. <: *meä*, VERBOV *mä* 'Zelt' (uo. 267a, és DLN. 71), VERBOV *tus* genSg. <: *tu* 'bexa' (DLN. 71) stb. (I. HAJDÚ: UAJb. XXXI. s. a.).

Más szóval a P. nyelvjárás ilyen típusú szavaiban az accSg. és genSg. alakilag egybeesett. Ez a folyamat azonban — nyilván az e. sz. acc. és gen. megkülönböztetésének fenntartása érdekében — a VERBOVtól leírt A. erdei nyelvjárásban nem ment végbe: példáulból ítélve, az *-s* és *-t* tövű szavakban csak a gen. *-η* ragja kopott le, az acc.-i *-m* még tartja magát.

Az erdei jurák *-m* ragos acc. létezésére mindössze néhány példát tudunk csak említeni, de ha tekintetbe vesszük az erdei jurákból (s azon belül is a P. nyelvjárásból) származó közlések, adatok kis számát, akkor az itt említett példák mennyisége kielégíthet bennünket.

³ A *-tm* > *-t* változás az erdei jurákban egyébként egészen közönséges. Sok példát találunk rá a tárgyatlan igeragozás, valamint a névszók praedikatív ragozásának Sg. I. sz.-ú ragjában, ahol a *-tm* (~ tundrai *-dm*) helyett leginkább *-t* [ill. biz. esetekben *t* + zöngétlen *m* (*M*) vagy *n* (*N*): *-t*, *-t^v*] jelentkezik: Nj. *mañ jāγannāj* | *kāptāi tētāt* 'In meinem Lande doch | bin ich der Herr nur eines Renntierochsen' (Vd. 590), *mañ jāγannāj* | *βierβtōrχit* | *suttōrχāt* 'In meinem Lande | bin ich wie ein Herr | wie ein Richter' (uo.); Lj. *tseipexōηηātⁿ*, Kisz. *tāpexōηηāt* 'ich wurde überdrüssig, bekam Satt' (Wb. 503a); Nj. *ñippaet tsitstaer mē*, *ñippaet meät kijenkan kāj* 'mache dir einen Schirm oder geh in den Schutz des Zeltes' (uo. 184b); Nj. *kajjīt* 'ich ging' (uo. 183a); Nj. *jerñinηāt* 'ich weiss nicht' (uo. 198a); Sz. *mañ tsuukkē jež tšierat* 'ich bin ein Bewohner dieses Ortes' (uo. 504b); P. *aussem ñēsšū t^m* 'ich werde einen Russen als Kameraden haben' (uo. 299b) stb. A VERBOV által leírt agani nyelvjárásban azonban a *-tm* kapcsolat ezekben az esetekben is megmaradt (miképp a *matm* féle acc.-okban is): *ñit m kaen* 'я не пойдү' (DLN. 146c), *mañ ñēsšāt m* 'я ненец' (uo. 129), *jāēt m* 'я живу' (uo. 114) stb.

Az *-m* acc.-raggal kapcsolatban még egy kérdésre kell felelnünk, nevezetesen arra, hogy vajon az erdei jurák nyelvjárások fenti *-m* ragos, tárgyat jelölő alakulataiban, az *-m* elemben nem determináló értékű 1. sz.-ű birtokos személyragot kell-e látnunk? Nos, ez az elképzelés teljesen valószínűtlen lenne. Ugyanis jelöletlen tárgy + 1. sz. birtokos szem. rag általában csak akkor fordul elő az erdei jurákban, amidőn a birtokos személyrag a tárgyat kifejező szón eredeti funkciójának megfelelően valóban az 1. sz.-ű birtokost jelöli, s ezekben az esetekben is inkább a *-j* Sg. 1. sz.-ű birt. sz.-rag szokott előfordulni (l. a 4. szakaszban). Az általam idézett *-m* ragos példákban viszont semmiféle utalás nincs birtokviszonyra, legfőképpen pedig nem 1. sz.-ű birtokost jelző birtokviszonyra. E negatív érv mellett fontosabbnak tartjuk megemlíteni, hogy az *-m* acc. rag a birtokos személyragokhoz kapcsolódva, sőt az ún. predestináló (determináló) esetragozásban is megtalálható.

VERBOVNAK a birtokos személyragozást feltüntető táblázataiból (DLN. 80—1) kiderül, hogy az erdei jurák agani nyelvjárása határozottan megkülönbözteti a birt. sz.-ragos tárgyat a birt. sz.-ragos nom.-tól a Sg., Du. és Pl. 2. és 3. sz.-ben (egy birtok esetén). A nominativusi és a tárgyesetet jelző birtokos személyragokat az alábbi táblázatban hasonlíthatjuk össze:

	I. ragozási osztály			II. ragozási osztály			
	Sg.	Du.	Pl.	Sg.	Du.	Pl.	
Nom.	1.	<i>-j</i>	<i>-j'</i>	<i>-ma'</i>	<i>-j</i>	<i>-j'</i>	<i>-ma'</i>
	2.	<i>-A</i>	<i>-A''</i>	<i>-AA'</i>	<i>-A</i>	<i>-A''</i>	<i>-AA'</i>
	3.	<i>-ta</i>	<i>-t'</i>	<i>-toŋ</i>	<i>-ta</i>	<i>-t'</i>	<i>-toŋ</i>
Acc.	1.	<i>-j</i>	<i>-j'</i>	<i>-ma'</i>	<i>-j</i>	<i>-j'</i>	<i>-ma'</i>
	2.	<i>-mt</i>	<i>-mt'</i>	<i>-mta'</i>	<i>-t</i>	<i>-t'</i>	<i>-ta'</i>
	3.	<i>-mta</i>	<i>-mt'</i>	<i>-mtoŋ</i>	<i>-ta</i>	<i>-t'</i>	<i>-toŋ</i>

Pl. *kaA 'HOЖ'*:

Nom.			Acc.		
Px	1. Sg.	<i>ka laj</i>	Px	1. Sg.	<i>ka laj</i>
"	2. "	<i>ka laA</i>	"	2. "	<i>ka la mt</i>
"	3. "	<i>ka la ta</i>	"	3. "	<i>ka la mta</i>
"	1. Du.	<i>ka la j'</i>	"	1. Du.	<i>ka la j'</i>
"	2. "	<i>ka la A'</i>	"	2. "	<i>ka la mt'</i>
"	3. "	<i>ka la t'</i>	"	3. "	<i>ka la mt'</i> stb. (DLN. 86).

Vö. még: A. *ñējāŋk šēmta wēnaA'a* 'комар язык (его) вытащил' [= a szúnyog kinyújtotta a nyelvét] (DLN. 132) <: *šēm; ñāškej ñēma m-ta ñā larīta* 'ребенок матери (его) помогает', [= a gyermek segíti anyját] (uo. 133) <: *ñēma; pūšā jēt mta pīA'ina* 'старуха котел (свой) сварила' [= az öregasszony ennivalót (tkp. edényét) főzött] (uo. 128) <: *jēt; ñā mta kōjan ñā Aŋata* 'чум (его) на гору поставил (он)' [= sátrát a hegyre állította] (uo. 63) <: *ñā*'.

Hasonlóképpen a puri nyelvjárásban: P. *ñēamta kaŋannanta pīmpītta* 'er hat seinen Kameraden in seinem Schlitten' (Wb. 351a) <:

néa; síejmta mēḡḡa 'er nahm «den Herzen» (d. h. er ass)' (uo. 434a) < : *siej*.

Ugyanezek a különbségek a predestináló személyragokban is megtalálhatók, hiszen ezek a 3. sz.-ú birt. sz.-rag, valamint a megfelelő sz.-ragok, ill. birt. szem.-ragos esetragok kapcsolatából alakultak. VERBOV után az alábbi táblázatban ábrázolhatjuk a predestináló személyragozás nom.-i és acc.-i ragjainak különbségét (l. DLN. 89–90).

		S g.	D u.	P l.
Nom.	1.	- <i>taḡ</i>	- <i>taḡ'</i>	- <i>tama'</i>
	2.	- <i>taA</i>	- <i>'aA'</i>	- <i>taAA'</i>
	3.	- <i>tata</i>	- <i>taf'</i>	- <i>ta'cḡ</i>
Acc.	1.	- <i>taḡ</i>	- <i>taḡ'</i>	- <i>tama'</i>
	2.	- <i>tamt</i>	- <i>tamt'</i>	- <i>tamta'</i>
	3.	- <i>tamta</i>	- <i>tamt'</i>	- <i>tamtcḡ</i>

Vö. A. *ka A ta ḡ tēmtaḡm* 'нож себе купил (я)'; *ka A ta mt t.* 'нож тебе купил (я)'; *ka A ta m ta t.* 'нож ему купил (я)' [= kést vettem magamnak, ill. neked, ill. neki] < : *kaA* 'kés' (DLN. 92); *ka A ta mt taḡm* 'нож (тебе) дам (я)' [a kést neked adom] (uo. 132).

Mindezek a tények kétségtelenné teszik, hogy a puri és a hozzá igen közelálló agani erdei jurák nyelvjárás ismeri az *-m* acc. ragot. Ez más szóval azt jelenti, hogy a többi, kisebb erdei nyelvjárásból az *-m* acc. rag aránylag nem régen vesztetett ki. S hogy ez valóban így van, azt az a néhány nyugati erdei (Sz. és Lj.) példa mutatja, melyekben az *-m* acc. rag + Px3Sg. szórványos előfordulását láthatjuk: Sz. *tī ḡā em ta ε māetḡae* 'das Renntier hinkt mit dem Bein' [szósz.: a lábát sántítja] (Wb. 258a) < : vö. Kisz. *ḡāe*; Lj. *nīḡēḡattae tāeiβḡaj'*, *rē m ta ε jctšiqḡattae* 'er ist vollkräftig geworden, er wächst nicht mehr («er mass seine Knochen») [= tkp. lezárta, befejezte csontját] (uo. 226b) < : vö. Nj. *rī*; Lj. *nū m ta ε nūmmikkōḡḡae* 'ласкает своего ребенка' (uo. 333b) < : *nū*; Lj. *nīešš em ta ε ḡārseddīḡae* 'er verlässt sich auf den Beistand seines Vaters (z. B. begeht eine Schlechtigkeit und rechnet darauf, durch seinen Vater den üblen Folgen entgehen zu können)' (uo. 17b) [szósz. kb.: apját bízza].⁴

E négy példa láttán pedig némi joggal tarthatjuk ugyancsak jelölt, de birtokos szem.-rag nélküli acc.-nak e mondat tárgyát: Lj. *nō m tšēāt.tae* '(er) öffnete die Tür weit' (uo. 503b) < : *nō*.

Véleményem szerint azonban nem sorolhatjuk az *-m* ragos acc.-t bemutatató példák közé az alábbiakat: Lj. *tīm mīttu'um'* 'ich verdiente ein Renntier' (Wb. 278b); *βeap^M mītsirpcttae* 'Glück verleihender Geist' (uo. 101b); Nj.

⁴ E régies, s nagyon ritka alakok mellett a szabályos és általános kifejezési mód: Sz. *ḡōjjerattae siensat* 'haue das Dickicht auf' (Wb. 415a), Lj. *βēḡkapsēḡknae ḡaeiβattae rītīe* 'er schlägt sich mit dem Trommelstock an den Kopf' (uo. 222b) stb. L. FO. 104–5.

mārxannas tat to m miennas 'am Oberlauf machte er dann einen See' (Vd. 607 és Wb. 131b), mivel ezekben az esetekben a tárgy utáni szó *-m*-mel kezdődik, s így a mondat tárgyán jelentkező *-m* a gyors beszédben előállott siklóhang is lehet.

2. WICKMAN munkájának egyik igen érdekes megállapítása, hogy a Sg. 3. sz. birt. sz.-ragos nominatívusi alakok gyakrabban jelentkeznek tárgyesetben, mint nom.-i funkcióban. Mivel az általa vizsgált (nyugati) erdei nyelvjárásokban nem használatos az acc. *-m* ragja, a mondat tárgyat igen gyakran Sg. 3. sz. birtokos személyragos (*-ta*) alak fejezi ki, amelynek nincs mindig feltétlenül birtokviszonyt jelölő funkciója. WICKMAN ebből arra következtet, hogy a 3. sz.-ű birt. sz.-rag tulajdonképpenifunkcióján kívül a tárgy jelölésének feladatát is ellátja, s így olyan tendenciát mutat, hogy valamiféle „tárgyrag”-ként az elveszett acc. ragot pótolja. Ez a tendencia főleg a magában álló szavakban érvényesül, mert a jelzővel ellátott tárgyat már maga az elébelyezett jelző is megfelelő módon determinálja, s a 3. sz. birt. szem.-ragnak az ily módon jelzett tárgyhoz való csatolása már kevésbé szükséges (FO. 103—4).

A szótár adatai megerősítik ezt az állítást: Sz. *χōjjeratta εσιensat!* 'haue das Dickicht auf' (Wb. 415a), Nj. *tšičββī tāštattae neamppeae murrj'ňättae* 'er hätte beinahe den Himmel mit seiner Stirn durchbohrt' (uo. 477a), Kisz. *βitta kamtuβēηηa* 'lässt Wasser durch, leckt (z. B. Eimer)' (uo. 123a), Nj. *βarrōtta εβorra* 'schabe den Schmutz ab!' (uo. 47a), és más hasonló mondatok a WICKMANTÓL idézett (FO. 104—5) példákhoz hasonlóan azt mutatják, hogy a 3. sz. birt. sz.-ragos alakok gyakran semmiféle birtokviszonyt nem jelölnek, hanem kizárólag a mondat tárgyának kifejezésére szolgálnak. Az 1. pontban kifejtettek értelmében azonban WICKMANNnak ez a tétele a puri, ill. agani erdei nyelvjárásokra nem érvényes, mivel itt a birt. szem.-ragos acc. a 3. (és 2.) sz.-ben különbözik a birt. sz. ragos nom.-tól.

3. WICKMAN két példát említ (FO. 105) arra, hogy imp. Sg. 2. sz.-ű állítmánynak lehet olyan Sg. 2. sz. birt. sz.-ragos tárgya, amely birtokviszonyra nem utal, csak a tárgyjelölést szolgálja. A szótár példamondatanyagából az ide vonatkozó esetek szaporíthatók: Lj. *peār juttat^N* 'hacke den Baum in Stücke!' (Wb. 145a), *tur tšudī!* 'zünde ein Feuer an!' (uo. 209a), *ńōr nāet!* 'öffne die Tür!' (uo. 328b), *ńōr tamntāt^N* 'mache die Tür zu!' (uo. 464b), *jietar tšietat^N* 'nimm die Suppe aus dem Topf!' (uo. 509b), *tšimtšēār pí'Á'í!* 'koche Fettsuppe!' (uo. 513b), *jáηkōr ŋittīt!* 'stell die Falle!' (uo. 34b), *kōppār pūññ.ηβ'χttāt!* 'reiss das Fell zurück!' (uo. 71a); Nj. *kannar mattart!* 'halte den Schlitten zurück!' (uo. 249b), *peār χāt!* 'spitze das Holz zu!' (uo. 402a), *jietar tānnār!* 'rücke den Topf vom Feuer ab! (auf dem Kochbalken)' (uo. 473b), *mā'ār rāt!* 'klopfe mit einer Stange den Schnee von dem Zelt ab!' (uo. 266b); Sz. *tur tuj'jeä!* 'zünde das Feuer an!' (uo. 496a) stb. Ezek a példák kiegészíthetik WICKMAN megfigyelését az imp.-szal kapcsolatos tárgy jelölésére.

Feltűnő és a tárgyjelölés története szempontjából fontos azonban, hogy az erdei jurák nyugati nyelvjárás csoportjában imp. 2. szem.-ű állítmány mellett nemcsak az *-r*, hanem a *-t* alakú 2. sz.-ű birtokos személyrag is előfordul úgy, hogy birtokviszonyra utalást nem tartalmaz: Lj. *kā'Á'iet*

juttan' 'kerbe die Fische ein!' (Wb. 145a), *η ä ε ι β β α κ κ ũ t β ι τ ũ ũ t* *tšimšič'ŋäe' pačiran'* 'die Köpfe und Därme mache zu Fettbereitungssuppe!' (uo. 513b), *puđđēt š u n n a t ŋēr'* 'zieh Schnupftabak in deine Nase!' [szósz.: orr-dohányt igyál] (uo. 24b), *pāj p u s k ō t, tšimmaj tātōt tae'* 'gib mir einen Holzsplitter, einen Zahnstocher!' (uo. 477b), *peāj k a r k u đ ē t jātjin'* 'schmiede mir bitte ein Tischlermesser mit schmaler Klinge!' (uo. 151b); Nj. *β i t t a t ŋ a m j i n'* 'trinke Branntwein!' (Vd. 410); Ni. *pi A A t m i t k ō t ŋ a m'* 'iss Hechtleber!' (uo. 103 és Wb. 266a).⁵

Ez a kettősség természetesen akkor is jelentkezik, amikor a mondat tárgyát képező szó 2. sz. birt. szem.-ragja eredeti feladatkörének megfelelően konkrét birtokviszonyt jelöl: Lj. *η ä ε t ŋ a t t š ä k k ũ m ě n'* 'nimm deine Füße weg!' (Wb. 12a), *p ē ŋ ě t puđen!* 'reibe deine Beinlingsstiefel!' (uo. 363b); Nj. *η ä ε t ŋ i n ě n u n χ a p'* 'schlage nicht in deinen Fuss!' (uo. 399b); Kisz. *χ a ε m a t k a j j e n'* 'schliess die Augen!' (uo. 148b) stb. ~ Lj. *η a š k ä ε r ŋ a m r a e'* 'füttere, nähere dein Kind!' (uo. 7a), *p i m' m e ä r χ a p p a e s'* 'zieh deine Hosen herunter!' (uo. 421a); Nj. *β ä t t ä r t ě m t a e'* 'kaufe dein Wort!' (uo. 483b), *š e' ä r m ä s'* 'wasch dir das Gesicht!' (uo. 255a); Ni. *ŋ u r t a χ a A A i e s'* 'gib deine Tochter!' (Vd. 140); Sz. *η ä ε ι β β ā r tšir'* 'kämme dir den Kopf!' (Wb. 515a) [vö. Agan *η a n o A t ē A i'* 'поправь твою лодку' (DLN. 145) stb.].⁶

A birtokos személyragokat feltüntető táblázatból láthatjuk, hogy a Sg. 2. sz.-ű birtokos személyrag a puri és az agani nyelvjárásban -A (más erdei nyelvjárásokban: -r; a tundrai nyelvjárásokban: -r ~ -l), ill. bizonyos esetekben -t (~ tundrai d ~ t). Az előbbi (P. A. -A, ~ Nj. Lj. Kisz. Sz. Ni. -r, tundrai r ~ l) a nom.-ban, az utóbbi (erdei -t ~ tundrai d ~ t) pedig a különböző esetragokhoz járulva használatos. Más szóval: a Sg. 2. sz.-ű birt. szem.-rag a nominativushoz járulva: -A ~ -r (tu. r ~ l), az acc.-hoz járulva azonban: -t (vö. agani, puri -mt, tu. -md ~ -mt). WICKMAN két példamondatában (FO. 105) az imp. Sg. 2. sz.-ű állítmány mellett -r birt. sz.-ragos tárgy áll, az általunk közölt példákban azonban vegyesen -r és -t. Ez a jelenség pedig kétségek kívül arra utal, hogy bár az erdei nyelvjárások e csoportjában az -m acc. rag eltűnt, de emléke annyiban megőrződött, hogy tárgy kifejezése esetén nemcsak a nom.-ban szabályos -r, hanem az acc. (és más esetek) ragjához járuló -t alakú 2. sz. birt. szem.-rag is ugyanúgy szerepelhet a szón, mint az -r szem.-rag. Figyelemre méltó, hogy ez a kettősség éppen az imp. mellett jelentkezik, ahol a nem birt. szem.-ragos alakokban is gyakori a jelöletlen acc. Olyan mondat szerkezetekben, melyekben az állítmány nem felszólító módú, a 2. sz.-ű birtokost feltüntető tárgy — úgy látszik — mindig a -t birt. sz.-raggal áll: Lj. *β ō t t a t j ä t t i r ä m' m a n ě ä j'* 'Ich ja führe

⁵ A predestináló személyragozásban imp.-i állítmány tárgyaként azonban csak a -tar ragos nom.-i forma jelentkezik: Ni. *k ä e m m a t t a r ŋ a m'* 'iss Mark!' (Vd. 103, Wb. 129a) stb.

⁶ A predestináló személyragozásban imp.-i állítmány mellett ilyen esetekben is a nom.-i (-tar) ragos alak jelentkezik: Lj. *tš ũ s t a r p a t t a r'* 'stelle dir einen Wegweiser auf!' (Wb. 519a), Nj. *tš i t š t a e r m ě'* 'mache dir einen Schirm!' (uo. 516a), Kisz. *η ž j j i t a r m i'* 'mache dir ein anderes!' (uo. 19b) stb.

deine Steuer' (Vd. 72 és Wb. 104a), *pit̃tāj m̃i ñt̃s̃i t̃^N ηammūA'eān* 'du fütterst deinen Bauch' (Wb. 75b); Kisz. *ηamm̃ĩtat ñe āt̃ βäemannna paj̃fir̃nār!* 'weshalb hast du deinem Gefährten Böses getan!' (tkp. = miért sértetted meg a barátod) (uo. 61a) stb. Hasonlóképp a predestináló személyragozásban, ahol nem felszólító módú állítmány tárgyán a nom.-i *-tar* 2. sz.-ú rag helyett az acc.-i *-tat* jelentkezik (~ agani és puri *-tamt*): Nj. *m̃ĩētat m̃ĩēmmaj* 'er setzte dir etwas zu essen vor' (Wb. 258b), *t̃ĩēttat k̃attaxarkat* 'wenn ich dir ein Renntier tötete' (Vd. 415).

Amidőn azonban a Sg. 2. sz. birt. szem.-rag a mondat alanyának a 2. szem.-hez való tartozását jelzi, vagy midőn pusztán determináló elemként fordul elő, következetesen csak *-r* (~ *-A*) alakban használatos: Nj. *ηa s̃k̃ä e r j̃arr̃iē* 'dein Kind weint' (Wb. 95b), *jĩetar j̃āη̃ūmmae j̃* 'dein Topf ist russig geworden' (uo. 89a); Kisz. *χo j̃j̃e m̃mä e r j̃ĩỹcū̃η̃ōβ* 'du verdienst nichts' (Vd. 590); P. *η̃äe ĩβ̃ōnA* Px2Sg. 'du selbst' (Wb. 22b) ~ Nj. *ηar-kkae k̃u η̃ka l̃e ā r* 'der ältere Kunkallea' (Vd. 407), *t̃s̃āχ̃äe j̃ β̃u j̃k̃k̃ō r* 'so ein Hund dort' (Vd. 418); Ni. *a p̃p̃ē r χ̃ĩttaj̃emt̃äe!* 'Der Bär mag aufhören!' (Vd. 140), *kuk̃k̃ĩrra* 'wer von euch' (Vd. 139).⁷

Mindebből az következik, hogy az erdei nyelvjárások azon csoportjában, melyből egyébként az *-m* acc. rag kiveszett, a tárgy kifejezésének bizonyos módjai megmaradtak. Erre igen alkalmasnak bizonyult a 2. sz. birtokos személyrag, mert a nom.-hoz és az egyes esetragokhoz, így az acc.-hoz járuló alakváltozatai eltérnek egymástól, szemben az 1. és 3. személyraggal, melyeknél ilyen különbség nincsen.

Az a tény, hogy a nom.-ban (és determináló elemként) jelentkező *-r*-rel szemben a 2. sz. birt. szem.-ragos tárgy *-t* raggal van ellátva, s hogy ez a *-t* rag nem imp.-i állítmány mellett az eredeti feladatául szolgáló birtokost jelölői szerepét elveszthette, alapot adott egyrészt arra, hogy imp.-i állítmányú (tehát a tárgy jelöltségét egyébként sem kívánó) szerkezetekben is fellépjen, másrészt pedig arra, hogy az erdei nyelvjárásokban helyenként új „tárgyjelölő” elem jöjjön létre. Ilyen „tárgyjelölő” elemnek magyarázhatjuk ezek szerint azt a *-t* formánst, amely nem imperativusi állítmánnyal kapcsolatban, nem birtokost jelölő ragként, hanem kizárólag tárgyviszonyra utaló formánsként néhányszor, de valóban ritkán jelentkezik: Nj. *ñāχam-ta ĩttae j̃ē j̃et t̃ē r̃ĩ t̃s̃āη̃äe m̃ĩēη̃ām* 'ein Drittel nahm ich in Waren' (Wb. 302a) < : *j̃ē'ej*; *jĩetast t̃s̃i e r a e t k̃attaññ* 'hast du [Fische] für ein Gericht bekommen?' [tkp. = üstöd tartalmát megkaptad?] (uo. 118b) < :

⁷ Ez utóbbi (*-ra'*) Pl. 2. sz.-ú szem.-rag, mely acc.-ban (és gen.-ban) nem ebben az alakban (hanem *-ta'* alakban) járul a szóhoz, vö. Lj. *kuññāη̃äe ĩttae* [gen.] *jĩetp̃(t̃s̃ēmae!* 'wem von euch gehört dies?' [tkp. = melyikteknek a találmanya?] (Wb. 120a). — Ez idő szerint mindössze egy adatot tudok arra idézni, hogy az erdei nyelvjárásokban a *-t* Px2Sg. determináló elemként, nominativusban jelentkezik: Nj. *tut ñiēš̃kku* 'das Fett ist dünn' (Wb. 308b). Az *-r* és *-t* személyragok megoszlását egyébként a tundrai nyelvjárásokban is ugyanazok a szabályok irányítják, amelyeket a fentebb az erdei nyelvjárásokra vonatkozólag ismertettünk. A N. *a m̃ỹēl̃ttat h̃ĩn' j̃ānyu* 'wenn dir nichts fehlt' (Wb. 5b) mondat első szavában jelentkező *-t* személyrag ugyanolyan kivételes jelenség, mint a Nj. *tut -t* birt. sz.-ragja. E két példában az *-r* és *-t* birt. sz.-ragok használatának keveredését látjuk.

tšier; Lj. *nūj pūu ššéat miŋŋattas* 'ich nahm für meinen Sohn eine Frau' (uo. 357b) < : *pūuššéa*; Ni. *ŋōpāj p i e n n a e k k ō t t ä m m ä e n ŋ ä e β β a n ä e j* 'χōmmae ŋäejjīs' 'es wäre gut, wenn du mir Unterschenkelfell zu Fausthandschuhen gäbest' (uo. 26a) < : vö. P. *pēnna*.

WICKMANNnak azt a megállapítását tehát, mely szerint az erdei nyelv-járások határozott tendenciát mutatnak arra, hogy a tárgyat a determináló 3. sz. birt. szem.-raggal (vagy a szó elé tett jelzővel) kifejezzék, akképp fejleszthetjük tovább, hogy ez a tendencia nemcsak a 3., hanem sokkal inkább a 2. sz. birt. szem. raggal kapcsolatban is érzékelhető.

Sem a 3., sem a 2. sz. birt. szem.-ragnak ebből a szerepéből nem szabad azonban olyan következtetésre jutnunk, hogy az *-m* acc. ragot nem ismerő erdei jurák nyelv-járásokban új, *-tta*, ill. *-t* alakú tárgyrag jött létre. E formánsokra eddig is éppen azért használtuk a „tárgyjelölő elem” kifejezést, hogy ezt a konklúziót minél messzebbre elkerüljük. Tárgyragként való megítélésük három okból nem jöhet szóba. Először azért, mert tárgyas szerkezetekben való előfordulásuk nem következetes (a jelöletlen tárgy is gyakori). Másodsor: ilyen szerepük mellett eredeti, birtokost jelölő funkciójuk is megvan. Harmadsor: ugyanezekkel az elemekkel ellátott szavak egy másik szó jelzőjeként genitivusi értelemben is használatosak (pl. Px2Sg. Lj. *ŋ a š k ä e t p a r k a e* 'den Kot deines Kindes': Wb. 336a; Px3Sg.: Nj. *β i t t a e j l š k a n n a e* 'wenn es ihm in den Sinn kommt': uo. 121b; — személyre való utalás nélkül: Px2Sg. Nj. *k u ŋ k a l e ä t n ē ŋ ŋ ä e j* 'Die (junge) Frau des Kurŋkallea': Vd. 407; Px 3Sg. Ni. *j ō A i p š e t t a ŋ a m s s a* 'das Fleisch des wilden Rentiers': Wb. 129a stb.). Más szóval a Sg. 2. és 3. sz.-ű birt. szem.-ragoknak olyan determináló képességük van, amely az acc. és gen. ragot nem ismerő nyelv-járások birtokos és tárgyas szerkezeteinek jelölésében fontos szerephez juthat.

4. Ilyen előzmények után felmerülhet az a kérdés, hogy vajon az 1. személyben nem találkozunk-e hasonló jelenségekkel. Itt közölt táblázatunk szerint a birtokos (és predestináló) személyragozás 1. személyében az acc. és nom. között semmi különbség nincsen ugyan — miképp a tundrai jurákban sincs —, viszont éppen az 1. sz. birt. szem.-ragok az erdei jurák nyelv-járásokban eléggé változatosak, s ez alapot adhatna az 1. sz.-ű birt. sz.-ragos tárgy megkülönböztetésére.

Sg. 1. sz. birt. szem.-ragként a fenti táblázatban *-j* van feltüntetve,⁸ de emellett gyakran *-m*, elvértve pedig *-mi*, *-β*, *-dm*, *-dŋ* alakú Sg. 1. sz. birt. szem.-raggal is találkozunk: Nj. *maŋ m e ' a j* 'mein Zelt' (Wb. 215b) ~ *k a j j u p t a e β i j j e m* 'mein armer Schwiegerson' (Vd. 414) ~ *t š i e t r a t š i e r m i* 'meine vier Weissbrüstigen' (uo. 407) ~ *β i β ŋ ō k k a e* 'ich habe viel Verstand' (Wb. 121b); Lj. *j i ŋ k ō j* 'meine Falle' (uo. 34b) ~ *j i A ū m* 'mein Freund' (uo. 142a); Ni. *š ē j j e j j i e š m e ü* 'ich wurde hungrig («mein Herz wurde krank»)' (uo. 115b) ~ *n ū n m a n n i m i t u ' u j j i e m* 'mein armes

⁸ A tundrai jurákban a megfelelő szem.-rag: *-m*, *-mi*, *-β*. Az erdei *-j* bizonyl
m(i) > β'(i) > j fejlődés eredménye, éppúgy mint a jensiszeji szamojédban. Ez egyébként nem az egyetlen olyan jelenség, melyben az erdei jurák és a jensiszeji szamojéd egyező hangfejlődést mutat.

von meinem Sohn gesehenes Feuer' (uo. 495a); Kisz. *ḡārmāej* poss. 1. Sg. <: *ḡārmī* 'Spitze des Schuhzeugs' (uo. 17b) ~ *βίḡwǰjēm* 'mein Schwieger-sohn' (uo. 124b); P. *ǰēttīl'ēj ḡam mī l'īj* 'mein neues Gerät' (uo. 5a) ~ *βāddēm* 'mein Schwiegersohn' (uo. 124b) ~ *ḡāeiβōn(δ)μ* 'ich selbst' (uo. 22b) ~ *mañ nāñd'ḡ* 'mein Mund' (uo. 300b) stb.⁹

Az 1. sz. birt. szem.-ragok változatosságán kívül lehetővé tenné esetleges tárgyjelölő szerepüket az is, hogy olykor determináló szerepben is előfordulnak (persze nem oly gyakran, mint a 3. sz. birt. sz.-rag, l. erről N. SEBESTYÉN I.: ALH. III, 312): Nj. *nāḡar ḡā r t e ä k k ä e m* 'Drei Järfrekkij!' (Vd. 413), Ni. *ā p p ē j, mūñsippōj mī!* 'Bär, sei still!' (Vd. 144, Wb. 10b), P. *mīe l s s ē m pēiḡḡa* 'es kommt Wind' (Wb. 126b).

Accusativusi értelmű példaim között az -m szem.-rag sokkal kevésbé szerepel, mint a -j. Ez utóbbi az 1. sz. birt. szem.-ragos tárgyakon szinte általánosnak mondható, még a Sz. nyj.-ban is, ahol nom.-ban feltehetőleg az -m 1. sz. birt. szem.-rag dominál: Lj. *n ā n ā j ḡuttannam* 'ich taue mein Brot auf' (Wb. 144b), Nj. *ḡuttaj mattām* 'ich habe mich in die Hand geschnitten' (uo. 248b), Ni. *mañ t ē j kättamāen* 'du hast mein Renntier erlegt' (Vd. 132), Kisz. *pōḡkaj ḡitt'nnam* 'ich senke mein Netz (ins Wasser)' (Wb. 34b), Sz. *mañ mīej tejjin* 'bringe das Meinige' (uo. 258b) stb. A mondat -j 1. sz. birt. szem.-raggal ellátott tárgyára még sok példát idézhetnénk, hasonló helyzetű -m 1. sz. birt. sz.-ragra azonban csak két-három példa említhető: Nj. *β'iesšēä ḡā m p k ō m | nīmtūmāettanḡḡām* 'mein langes Dolchmesser | zog ich hervor' (Vd. 410), β. *ḡā m p k ō m | nīḡītāḡ-ḡammōβ* 'mein langes Dolchmesser | zog ich doch' (uo. 413, Wb. 192b), *tšiet ratsierm | tīem nāettanḡḡām* 'meine vier Weissbrüstigen, | meine Renn-tiere, schirrte ich aus' (Vd. 410).

Kizárólag a -j személyrag fordul elő a predestináló személyragozás acc.-i (de egyben nom.-i) alakjaiban is: Lj. *tšājtaj mī!* 'setze mir Tee hin!' (Wb. 500a), Ni. *tupkataj tejjin!* 'gib mir die Axt!' (uo. 476b), Kisz. *mañ mīetaj ḡntajjin!* 'hebe mir etwas zu essen auf!' (uo. 258b), Sz. *ḡam mītaj ḡntajjin!* 'hebe etwas für mich auf!' (uo. 494a), stb., stb. Nem imp.-i állítmány tárgyaként: Nj. *βānnūttaj fättam* 'ich spalte mir eine Wurzel' (Wb. 232b), *ḡernasattāj m'ēnnam* 'ich nehme mir ein Hemd' (uo. 110a), Lj. *ḡieββaetaj mattannam* 'ich haue mir die Füße zu einer... Stange' (uo. 106a), *ḡittīḡi' m ā t t a j mīennam* 'ich baue mir eine neue Hütte' (uo. 266b), P. *βā l' l' e ä r t ä e j mīennam* 'ich mache mir eine Fackel' (uo. 48a) stb.

Ezekben az esetekben mégsem érezzük a nom. és az acc. megkülönböztetésére való törekvést. Noha a tárgyas szerkezetekben rendszerint nem -m, hanem -j jelentkezik mint 1. sz. birt. szem.-rag, ez nem különleges ismertetőjele a tárgynak, mert a -j a nom.-ban álló alakokban is gyakoribb, mint az -m. Elképzelhető persze, hogy az -m 1. sz. birt. szem.-ragos tárgyjelölés csak a rendelkezésre álló anyag korlátozott volta miatt látszik ritkaságszámba menőnek. A Sz. nyelvjáráásra vonatkozólag pedig, ahol az 1. sz. birt. szem.-ragos nom. és acc. példáinkban akképp tér el egymástól, hogy az előbbiben az -m,

⁹ Az alakváltozatok közül mindenesetre a -j a leggyakoribb, különösen a Lj. nyelvjáráásban. A Sz. nyelvjáráásban viszont — úgy látszik — az -m rag az általános: *ḡāββam tō* 'ich habe Harndrang' (Wb. 89b) stb.

az utóbbiban a *-j* szem.-rag jelentkezik, olyan hiányos az anyagunk, hogy annak alapján egyelőre nem általánosíthatunk.

Az I. sz. birt. sz.-rag tárgyjelölő funkciójáról azért sem beszélhetünk, mert a kérdéses személyranggal ellátott szó mindig a tényleges I. személyű birtokosra utal. Csupán egy-két példát említhetnénk, melyben az I. sz. birt. sz.-rag feladatától elszakadva látszólag nem a birtokost jelöli. Az egyik: Nj. *kānsattāj pientannam* 'Ich schneide Kufenholz zu' (Wb. 386a), azonban ennek az elszigetelten álló példának a fordítása nem szabad, hogy megtévesszen bennünket. Véleményem szerint ugyanis a *kānsattāj* szóban érződik az I. személyhez való kapcsolat, az ti., hogy nem akármilyen szántalpról van szó, hanem az I. szem.-ben beszélő szánjának a talpáról. Sőt, ez az alak a *kānsat* szónak nemcsak *-j* birtokos szem.-ragos, hanem *-taj* I. sz. predest. szem.-ragos képződménye is lehet (miképp: Nj. *βōttaj* < : *βōt* 'Steuer' vagy Lj. *meattaj* < : *meat* 'Hütte' Wb. 75b, 266b), tehát a mondat így is értelmezhető: „szántalpfát vágok magamnak”. A másik ilyen mondat: Nj. *kārrēj kinhiptsiennam* 'ich werde Fische gefrieren lassen' (Wb. 157a). Az I. személyre vonatkozás itt is érezhető: nem más számára, hanem a beszélő a saját maga számára, a saját halait fagyasztja.

5. Még mielőtt azonban e kérdést lezárnánk, meg kell vizsgálnunk néhány esetet, ahol a mondat tárgyán olyan szóvégi *-j* elem található, melynek birtokost jelölő funkciója nincs. Ezekről felületes szemlélet alapján azt lehetne megállapítani, hogy „tárgyjelölő” elemként szerepelnek. Ilyen típusú példák a következők: Nj. *tuj pāt!* 'mache Feuer!' (Wb. 262a), Lj. *ηam-
māej tāiśseηōttam?* 'was soll ich zum Abwischen nehmen?' (uo. 481a), *mjeņām tšukki pī A A i me tš(e)aj* 'ich nehme dieses Mädchen' (uo. 392a), *russe(ā)j ŋammittat mannjeņan* 'warum siehst du den Russen an' (uo. 246a), *russe(ā)j tāņāt* 'ich brachte einen Russen' (uo. 476b), Kisz. *russej min A ēņām* 'ich fahre, führe einen Russen' (uo. 275a).

Csakhogy felfogásom szerint az első két mondat I. sz. birtokosra vonatkozó rejtett utalást is tartalmazhat (mint a 4. szakasz: végén említett Nj. *kārrēj* alakot feltüntető mondat), a többi idézett mondat tárgyának végső eleme azonban bizonyára nem az I. sz. birt. szem.-raggal azonos.

A tundrai jurákban van egy *-j*-elemű deminutiv-augmentatív képzőcsalád, amely sokféle változatban ismeretes: *-aj*, *-ujji*, *-jje*, *-ej*, *-ajje(aj)* stb. Pl.: Kisz. *tēršše(ā)j* (~ Sz. *tšie A tšeā* 'solch': Wb. 507a), Lj. *tōnrde'aj* (< : *tōnr* 'Gras': uo. 492), Nj. *lampa'ujji* (< : *lampa* 'Ski': uo. 216b), Nj. Lj. *kātš'ej* (< : *kāt* 'Fichte': uo. 177a), Lj. *pannīd'jjej* 'meine Kleider'¹⁰ (< : *pannī*: uo. 8b), Nj. *tšeān'nujje'aj* (< : *tšeān'nu* 'breit': uo. 503a), Ni. *tōjje'aj* (< : *tō* 'See': uo. 488—9), Kisz. *kōrrakk'ajje'aj* (~ Nj. *kōrrakkae* 'oberster Teil der Brust': uo. 192b) stb., stb.

Az előbb említett *-j* végű tárgyakat ezek szerint talán az augm. és egyben demin. feladatú *j* elemmel tarthatjuk azonosnak. Ebből pedig az következik, hogy az említett *j* végződésű alakokat jelöletlen tárgynak kell tartanunk. De más magyarázat is elképzelhető.

A *-j* elem annyira gyakori és kiterjedt, hogy gyakran semmi újat nem ad a szó eredeti jelentéséhez: Nj. *tšieptāj* *mīnje(ā)e* 'die Flüssigkeit

¹⁰ Itt a szóvégi *-j* = birt. sz. rag; a megelőző *-jje*-elem a demin.-augm. képző.

tropft' (Wb. 508b) ~ Kisz. *tiept* 'Feuchtigkeit, Baumsaft'; Ni. *päejje'aj* *kōηa* '(er) begegnete einem Stein' (Vd. 81) ~ Nj. Lj. *päei* 'Stein' stb. Sőt, használatá oly nagy mértékű, hogy a legkülönbözőbb helyzetekben (pl. ragok végén is) látszólag indokolatlanul jelentkezik. Pl. a Sg. 2. sz. birt. sz.-ragban: Nj. *ńaraej' ηammī pajjirηae?* 'was macht dein Kamerad?' (Wb. 299b); 3. sz. birt. sz.-ragban (-ta): Lj. *kēmutāj' tiessie* 'sein Blut tropft' (Wb. 484b), *pēńsērttāj' martāstūttae* 'er schlägt fest auf die Zaubertrommel' (uo. 244b) stb.; a Pl. 1. sz. birt. sz.-ragban (-mma'): Lj. *mańńaj' ńāmmaj'* 'unser Kamerad' (uo. 299a); a locativus ragjában (*nānna*, -*k(a)na*): Nj. *tšiettanānnaj' ηammī menηāt!* 'was soll ich jetzt tun!' (uo. 509b), Lj. *ńńmńij jā' A'ēattae βāeknāj' χārraηηās* 'während der einen Hälfte des Tages hat es geregnet' (uo. 516a); a z ablativus ragjában (-*χat*): Nj. *pāχaettāj' pirsšēa* 'ist es höher als ein Baum' (uo. 229b); a prosecutivus ragjában: Lj. *ηuttattāj'* [!] *malksattij' tšēj' manneaj'* 'seine Hände sind soweit durch (gehauen)' (uo. 507a); a sokféle használatú és funkciójú -*ηae mutativus*-translat. ragban: Lj. *pāηηāej' ńiensasāej* 'der Baum war gerade' (uo. 180b); a tárgyatlan igeragozás Sg. 2. sz. ragjában (-*n*): Ni. *ηammī jārraptāηηanāej'* 'was weinst du?' (Vd. 102); a -*rχa* hasonlító képzőben: Lj. *sit tō'orχāj' ηammī mann'ttie!* 'was sieht so einer wie du!' (Vd. 71); személyes névmásokban: Kisz. *šittij' pēāχa' A'iem!* 'ich fange dich an!' (Wb. 373b); határozószókbán: Ni. *tšiemtūj* 'später' (vö. Sz. P. *tšiemt*: uo. 506b), Nj. *tajjeaj'* 'dort' (uo. 6a, vö. *tajjēa* id. < : *ta*: uo. 457b) és még sok-sok más esetben. Ugyanígy magyarázhatók pl. CASTR. tundrai jurák *ōka tīvaej*, *ōka tīvaj* 'viele Renntiere' (MSFOu. LXXXVIII, 191, 257) stb. adatai is, melyekben a szóvégi -*j* a jelen esetben determináló szerepű -*ββa*' Px1Pl.-hoz járul, s így ezekben a kifejezésekben nem kell valamiféle "teljes formát", a -*j*-ben pedig plur. jelet látni (I. N. SEBESYÉN I.: ALH. VII, 293).

Lehetséges, sőt nagyon valószínű azonban, hogy e szóvégi -*j*, -*aj*, -*āej* stb. elemek — főleg az utóbb említett helyzetekben — nem a *j*-t tartalmazó augm.-demin. képzővel rokonok, hanem pusztán szervetlen ún. töltőhangok, töltőszótagok. CASTRÉN és LEHTISALO leírásaiból¹¹ tudjuk, hogy a jurák dalok

¹¹ M. A. CASTRÉN's Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—1844 (St. Petersburg 1853, 193): „Ich muss noch bemerken, dass der Gesang der Tadibe's nur wenige Worte enthält und wenig mehr als eine Improvisation ist. In den Gesängen der Samojuden überhaupt ist nicht die Rede von einem oder dem andern einzelnen Worte, noch weniger von Versmass und Versfüßen. Weiss der Sänger, was er zu sagen hat, so kommt das Wort von selbst und passt es nicht zur Melodie, so schlüpft man über die eine oder die andere Silbe hinweg oder dehnt sie weiter aus, so wie es gerade die Melodie erfordert. Wenn aber der Samojede ein Lied nicht absingt, sondern nur recitiert, so ist ihm an einem gewissen Rhythmus gelegen, an den auch mein Ohr gewöhnt hat. Dieser Rhythmus lässt sich nicht auf ein bestimmtes Versmass zurückführen, zeigt jedoch eine gewisse Neigung zu Trochäen." LEHTISALO ilyen jellemzést ad (JSFOu. XLVIII/2, 3): „Den samojedischen und lappischen Jodlern ist der primitive Zug gemeinsam, dass in ihren Worten kein regelmässiges Metrum auftritt." Továbbá (i. h. 4): „Da in den primitiven Liedern kein regelmässiges Metrum herrscht, wendet der Jodelnde Füllsilben an, um die Worte mit der Melodie in Übereinstimmung zu bringen. Diese Füllsilben sind entweder bedeutungsvoll, wie z. B. bei den Juraksamojuden *ηāē* 'ist' ... oder sie sind bedeutungslose einsilbige Partikeln." I. m. 6.: „Auch bei den Juraksamojuden kann die Füllsilbe *ηāē* zwischen den Silben eines Wortes stehen." stb. Másutt meg ugyanó ezt írja: „Jurakki-samojedilaiset laulut noudattavat runomittaa ainoastaan laulet-

szövege nagyobbrészt rögtönzött, vagy legalábbis bizonyos frázisok felhasználásával meglehetősen szabad verstani formák között bárki által megalkotható. Előadni azonban csak kötött ritmusképletű dallamokra lehet őket, s ez azzal jár, hogy a verssort a dallamsorhoz kell igazítani. A versornak a dallamhoz igazítása rendszerint a sor végére, de gyakran a sorban levő szavak, sőt szótagok közé tett töltőszótagokkal, ill. töltőhangokkal történik. LEHTISALO és CASTRÉN tapasztalatán kívül saját megfigyeléseimre is hivatkozhatom, amely szerint nemcsak a dalokban tapasztalható az alapszöveg illetően megváltoztatása, hanem a recitativ-szerűen, meghatározott és advalevő metrum és ritmus szerint előadott mesékben is. A megfelelő szótagszám kialakítása végett ilyenkor a *ñäε, ñäε — äε — äj, -õβ, -õ-õ-õβ, -ej, -ej, -ejⁱ, -j* stb. töltőszótagokat és -hangokat használják, vagy a sorban levő szavak egyes szótagjait ismétlik.

Például hadd idézzem egy általam lejegyzett tundrai jurák dal néhány sorát, először úgy, ahogy a szöveg az erősen melizmás dallamot követi, majd pedig úgy, ahogy az alapszöveget éneklés után a közlő — némi vonakodás után¹² — elmondotta:

Énekelt szöveg:

mañõβ jilõβεβõβ ñäε-äε-äε-äj
tõβεñdãβõβ já-ãñcõβ ñäε-äε-äε-äj
χäεβεñdãβõβ já-ãñcõβ ñäε-äε-äε-äj ... stb.

Alapszöveg:

mañ^v jileβεβ^{av} Mi éltünk.
tõβεñdãβ^{av} jáyu (Senkinek a hozzánk) jövetelünk nincsen,
χäεβ^{av}ñdãβ^{av} jáyu ... stb. (Senkinek a tőlünk) menetelünk nincsen.¹³
 Egy másik — ugyanattól a közlőtől származó — dalban a *-j* elemű töltőszótagok vannak túlsúlyban:

tikiijej ßãd'ej pññõβ ñäε-äε-äε-äj
þinej sãnoβ^jjußej ñäε-äε-äε-äj stb.

Alapszöveg:

tiki ßãd'v pñnna E szavak után
þin' sañajüß ki ugrottam [szaladtam] (a sátorból).

tuina. Jotta säkeet saataisiin määrätyn pituisiksi, sävelmään soveltuviksi, saatetaan vokaaliäännettä pitkittää kahteen tavuun kuuluvaksi, liittää sanojen loppuun, vieläpä tavujen väliinkin merkityksettömiä täytepartikkeleita ja laulaa uudelleen edelläolleita sanoja." (KSVK. II, 84.)

¹² A töltőszótagok nélkül elmondott verssorokat ugyanis a jurákok nem tartják szépnek.

¹³ Azaz: senki nem jön hozzánk, senki nem megy el tőlünk. A dalt T a n j a L a t i s e v a 23 éves Oma környékén született (Kanin fsz.) leány adta elő.

Vagy egy sámánének-töredékben:

χῶ ρα ἰδμ̄ κῖ-σῶ - ὀ - ὀ - ὀμ̄ ἡ - α - νὰρτσε μεο -

ἡ - βῆ - ἔ - ἔ - ἔῃ χῶ - ρα ὑῖ - ἰαμ - ε - ε - ε -

ε - εῃ ἰδν - δερτσί μεο - ἡ - βῆ

Alapszöveg:

χῶρα ἰδμ̄ κῖσάμ'
 ἡὰνὰρτς μεοῖαβ,
 χῶρα πῖῃάμ'
 ἰδνερτς μεοῖαβ.

Hím vizi egeret
 vizen menni használok,
 hím hermelint
 gyalog menni használok.¹⁴

De lássuk egy ritmikus prózában előadott mese egyik mondatát is:

λῖνζερμῶ | σᾶεβ̄ν̄ ἡῆ | ἡῆ ἰλλῆ | βῖῃῃῆ.

Ez ritmus nélküli prózában elmondva így hangzik: *lînsêrme sâeb̄ nê jîleβ̄i* = élt (egyszer egy) áfonyaszem(ú) nő.¹⁵

Feltehető, hogy az ilyen töltőszótagos alakok olykor az élő beszédbe is átkerülnek, s így szótári adattá is válhatnak. Ilyennek tartom pl. azokat a vocativusnak jelzett alakokat LEHTISALO szövegeiben és szótárában, melyek -ὀβ, -ῃ végződésűek: Lj. P. *kättōβ'* (< : *kättae* 'Grossmutter': Wb. 176a), Ni. *πῖῃεκκόβ* 'Hallo Hermelin' (< : *πῖῃεκku* : Vd. 83), Lj. *ku t s ē j, ju t t ῖ r ē j'* 'heda, Kuckuck, träume!' (vö. Nj. *ku t s i* : Wb. 206a) stb., de ide sorolhatók egyéb -ὀβ, -ῃβ̄ elemet tartalmazó szók is: Lj. *kalēj s u t ῖ ὀ β* 'das ist aber sehr gross!' (~ vö. Sz. *sutpeä* 'sehr gross' : Wb. 456a), *ta A A ὀ β m'* 'so ist es' (< : *ta A A em* : uo. 463b), *mārdā'ajttae t ὀ l l e r t t a η η ὀ β* 'sein Ende ist aber dick!' (*-ttaηa* : uo. 491a), *β i e n t t ὀ β t e A A i m i r n a η η ὀ β!* 'der fließt aber sehr schnell!' (Wb. 274a, vö. Nj. *βient'* 'Strom' : *βientta* Px3Sg. : uo. 113a; *mīrnanηηa* vö. Sz. *mīer* 'bald, schnell' : uo. 271a); Ni. *η a m m ῖ t ὀ β p a j j i A e a s* 'was mag sie tun?' (*-ta* Px3Sg. : Vd. 83); Nj. *η a r k k ὀ β!* 'das ist aber gross!' (Wb. 331b, vö. *ηarkkae* 'gross' : uo. 16b) stb. Ezt a jelenséget láthatjuk az alábbi adatokban is: Lj. *sidiηῃān, j ā r β ä ε* 'du lügst Kaulbarsch' (< : *jārβ* : Vd. 71); P. *s ā χ ä ε i* 'vor langer Zeit' (~ vö. Nj. *sāχi* : Wb.

¹⁴ Vagyis: „Ha vizen járok, hím vizi egér alakjában járok, ha gyalog megyek, hím hermelin alakjában járok.” Énekelté Vaszilij Ledkov 24 éves *hartso-jaxa* folyó mellett (Bolsaja Zemlja) született egyetemi hallgató. A dallamot Szőnyi Erzsébet jegyezte le.

¹⁵ Ez a mese Jelena Szuszoj 24 éves Novij Port közelében született (Jamal fsz.) közlőmtől származik.

424a), $k \bar{i} j \eta \eta \bar{a} \varepsilon (\bar{a} \varepsilon)$ *kaddeä* 'er wurde grauköpfig' ($\sim k \bar{i} j \eta \bar{a} \varepsilon < : k \bar{i} j$: Wb. 211a), Nj. *mañ me'aj kruptannaε η ā η η ā ē j* 'mein Zelt ist weit weg' (vö. Kisz. *ηā* 'ist': Wb. 25b) stb.

Kevés szó esett eddig arról, hogy ezek a töltőszótagok valóban jelentés nélküliek-e. LEHTISALO „Jurakkisamojedien lauluista” c. cikkében 1922-ben még ilyen értelemben nyilatkozik (KSVK. II, 84), később azonban „Beobachtungen über die Jodler” c. tanulmányában, mely 1936-ban a JSFOu. XLVIII. kötetében jelent meg, már lehetségesnek tartja, hogy e töltőszótagok egyikének-másikának van jelentése. Példaként a *ηāε* töltőszótagot említi, melyet a létigével, ill. annak Sg. 3. sz. alakjával tart azonosnak (i. m. 4. l, itt 11. jegyz.). Annyi kétségtelen, hogy a *ηāε* töltőszótag a létige Sg. 3. sz.-ú alakjával formailag egybeesik, de e hajgató sorvégződésnek a létigével semmi egyéb kapcsolata nincs. Sem logikailag, sem a nyelvtani szerkesztés szempontjából nem indokolt éppen a létige ilyenén felhasználása. S ha már a *ηāε* szócskát jelentéssel bíró elemnek tekintjük, ebből önként következne, hogy az *-ej* és *-ōβ* végzódásokat és betoldásokat is konkrét jelentésű töltőszótagoknak fogjuk fel. Az előbbit a már említett *-j* képző, az utóbbit pedig a Sg. 1. sz. birt. sz.-rag hajgatásban való alkalmazásának tekinthetnénk.

Azt gondolom azonban, hogy e töltőszótagoknak akár funkcionális, akár pusztán formai összekapcsolása a nyelv különböző jelentést hordozó elemeivel erőszakolt lenne. E töltőszótagok ritmikai-metrikai okokból jönnek létre, ez világos. De miért éppen olyan töltőszótagok keletkeznek, melyek legnagyobbbrészt $e + j$, $o + \beta$ hangkapcsolatokból adódnak (s ne feledkezzünk meg arról, hogy a *ηāε* is rendszerint erősen megnyújtott *ηāε-āε-āε-āj* stb. alakban jelentkezik). Ennek okát a következőkben látom. A dallamsorok hosszabbak, mintsem azt az alapszöveg ki tudná teljesen töltöni. A szövegnek a dallamhoz (vagy egyes prózában előadott meséknél a kötött ritmushoz) való igazítása már a sor közben egyes (pl. szóvégi) magánhangzók megnyújtásával, szótagok ismétlésével stb. megkezdődik, de ezek az igazítások rendszerint még nem adják meg azt a szótagszámot, melyet a dallam megkövetel, s így a toldások zöme a sor végére marad. Ide tehát olyan töltőszótag szükségeltetik, mely a dallam adta kötött formáknak megfelelően tet-szés szerint nyújtható. Nyilvánvaló, hogy e célra egyrészt a magánhangzók, másrészt a leginkább tartós és legnagyobb sonoritású mássalhangzók jönnek számításba. A jurák mássalhangzók közül kétségkívül a β és a j a legnagyobb sonoritású, különösen szóvégi helyzetben (tartósságuk és a rés, melyen a képzési levegő távozik nagy, zöngéjük jellegzetes, a száj rezonátor-üregének alakulása folytán rezonanciájuk is erős, viszont a súrlódási zörej kicsi, vagyis a nagyfokú sonoritás feltételei adva vannak). Akusztikai elemzés hiányában is az a benyomásom, hogy a jur. szóvégi β és j hangzósága nagyobb, mint más nyelvekben. Erre mutat az is, hogy LEHTISALO nem szókezdő β és j esetében, hanem elsősorban szótag végén igen gyakran alkalmazza a β és j jelet, amelyhez azt a megjegyzést fűzi, hogy „ β kommt u und j i nahe” (Wb. CVII). Megfigyelésem szerint a szó- és szótagvégi β meg j hangok genetikus (képzési) és gennémikus (akusztikai) szempontból egyaránt igen közel állanak a magánhangzókhoz, nevezetesen az *u*-hoz és az *i*-hez, s hogy mégis mássalhangzónak kell tekinteni őket, azt a szókezdő, kisebb tartósságú, nagyobb súrlódási zörejrel képzett változataikon kívül a hangrendszerben elfoglalt

helyük, nyelvi szerepük teszi szükségessé, az ti., hogy szonáns funkciójuk nincs: szótagalkotásra képtelenek.

A jurák mássalhangzórendszer ismeretében szinte természetesnek látszik, hogy a $-\beta$ és $-j$ ilyen nagy szerephez jutott a töltőszótagokban, mert az előttük ejtett o és e féle hangokkal együtt a dallamsor végének szöveggel való kitöltésére igen jó lehetőséget nyújtanak.

A β és j töltőhangoknak a $-\beta$ birt. sz.-raggal, ill. a $-j$ képzővel való egybeesését ezek szerint véletlennek tartom.

Nehéz tisztán látni abban, hogy a $-j$ elemű, tárgyként fellépő, meg a hasonló végződésű nominativusi alakokban a $-j$ képzőt, vagy a $-j$ töltőhangnak a szóvéghez rögződött formáját kell-e látnunk. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy ez a formáns nem a Sg. 1. sz. birt. szem.-raggal függ össze.

6. Az egyszámú tárgy jelölésére a fentiek, és WICKMAN megállapításainak figyelembevételével az erdei jurákban az alábbi módozatok lehetségesek.

1) A tárgy jelöletlen.¹⁶ A nyugati nyelvjárásokban ez igen gyakori, mivel itt az $-m$ acc. rag elveszett. Jelöletlen tárgy azonban néha a keleti (puri-agani) nyelvjárás csoportban is előfordul.¹⁷ WICKMANN az az észrevétele, hogy a jelöletlen tárgy a jelzős szókapcsolatokban gyakoribb, mint az önálló szavakban, természetesen csak a nyugati nyelvjárás csoportot érinti.

2) A keleti nyelvjárásokban (P. A.) az $-m$ acc. raggal jelölt tárgy használata a mai napig is jellemzi e nyelvjárásokat. A P. nyj. II. ragozási osztályba tartozó $-s$ és $-t$ tövű szavaiban a teljes, mássalhangzós $tő$ jelzi a tárgyat.

3) A tárgyragot ismerő puri és agani nyelvjárásokban a 2. és 3. sz. birt. szem. ragos nom. és az ugyancsak ilyen birt. szem. ragokkal ellátott tárgyeset eltérnek egymástól, s ez a tárgy megkülönböztetését a birt. sz.-ragozásban is lehetővé teszi.

4) Az $-m$ ragot nem ismerő nyelvjárásokban „tárgyjelölő”, helyesebben determináló elemként igen gyakran jelentkezik a Sg. 3. sz.-ű birt. sz.-rag anélkül, hogy birtokost jelölő funkciója lenne (főleg jelző nélküli, önmagában álló szavakban).

5) Ugyanezekben a nyelvjárásokban kimutatható a Sg. 2. sz. birt. szem. ragok kettőssége: nom.-ban $-r$, acc.-ban $-t$ sz. rag használatos. Acc.-ban a $-t$ birt. szem. rag nem birtokost jelölői szerepben is előfordul. Imp.-i állítmány mellett $-r$ és $-t$ birt. sz. ragos tárgy egyaránt állhat (függetlenül attól, hogy a rag utal-e a birtokosra).

6) A tárgynak Sg. 1. sz. birtokos személyraggal való megkülönböztetésére megbízható példa nem áll rendelkezésünkre.

II. A jurák predestináló személyragozáshoz

I. E sorok írója abban a kivételes helyzetben van, hogy mint folyóiratunk szerkesztőségének belfagya, már a megjelenés előtt megismerkedhetett N. SEBESTYÉN IRÉNNEL e számunk 194—221. lapjain a jurák deter-

¹⁶ Példákat erre e helyütt nem említettünk, mert WICKMAN műve elegendő anyagot szolgáltat (FO. 101—2).

¹⁷ Pl. P. *η α μ μ ἰ παῖδι λέα?* 'was treibt er?' (Wb. 351a), *η ὄρ λ α μ π α σεάραλ'* 'schnitze einen Ski!' (uo. 431a), A. *α ρ ῆ ἰ ω ἄ η κ κ ὄη α η η* 'медвежью берлогу нашли [Du.]' (DLN. 132).

mináló névszóragozásról közölt tanulmányával. Úgy érzem, hogy e rendkívül érdekes és sok újat nyújtó dolgozat olvasása közben felmerült gondolataimat nem rejthetem véka alá. Nem a mindenáron való ellenkezés késztet arra, hogy ismét vitát kezdeményezzek a nagyérdemű szerzővel, hanem az a tény, hogy magam is foglalkoztam a SEBESTYÉN IRÉNTŐL tárgyalt kérdésekkel. Ezeknek egyes részleteit a tárgyjelölésről szóló, e helyütt első fejezetként közölt cikkemben nyilvánosságra is bocsátottam.

2. Elsőnek egy terminológiai kérdést érintek. N. S. I. determináló névszóragozásról beszél, én viszont predestináló személyragozást említek. Az előbbit azért nem tartom egészen szerencsés elnevezésnek, mert a „determinálás”, „determináló” műszót már más, több nyelvben megtalálható jelenségre alkalmazzuk. A szamojéd nyelvek szóban forgó nyelvtani kategóriája azonban eltér a birt. szem. ragokkal történő determinálás általánosan ismert eseteitől, s ezért helyénvalónak gondolom egy másik műszó használatát. E célra a predestináló, predestinatív vagy kijelölő személyragozás elnevezéseket találok legalkalmasabbaknak, mert ezek a jelenség lényegét megvilágítják. Közülük legjobban az idegen műszóhoz ragaszkodnék, annál is inkább, mert ez WICKMAN „The Form of the Object in the Uralic Languages” c. munkájában már polgárjogot nyert.¹⁸ Emellett szükségesnek tartom, hogy ne predestináló névszóragozásról, hanem predestináló személyragozásról beszéljünk. És pedig azért, mert a szamojéd grammatika e területének jellemző sajátága, hogy a névszót mindenekelőtt determináló 3. sz.-ű birt. szem.-raghoz mindig a megfelelő 1., 2., 3. személyű birtokos személyrag (ill. esetrag + Px) kapcsolódik, a szerint, hogy a predestinálás mely személyre vonatkozik.

3. Az elnevezéssel függ össze az a kérdés, hogy mit értsünk a jurák, a jenísejei és a tavgi szamojéd nyelvek predestináló személyragozásán, miben lásuk e jelenség lényegét. SEBESTYÉN I. erre azt a választ adja (209), hogy e szóalakoknak az állítmányi igével való kapcsolata desiderium kifejezője. Kétségtelen, hogy a predestináló személyragokkal ellátott alakok nagy része imperativusi és precativusi állítmány mellett található (pl. *ηαννῶ* 'csónak' + *-da* Px3Sg. + *-m* acc. rag + *-t* Px2Sg. = *ηαννῶδαμτ μίγγιν!* 'csinálj magadnak csónakot'), de a „desiderium” itt elsősorban az igealakkal fejeződik ki, s emellett nem is olyan ritkák azok az esetek, midőn a predestináló személyragos alakokat tartalmazó mondatokból nehéz lenne az óhajt kikövetkeztetni: *μη εἶδα μτ τᾶδμ* 'ich brachte dir zu essen',¹⁹ *ηαννῶδαρ το* 'лодка к тебе (для тебя) пришла' (JaPi. I, 33), *хибярара то?* 'кто к вам (для вас) пришел' (Ter. 269), *Ο. τᾶδ ἡ εἶδα βᾶδαντα πᾶρεηῶδα ἦβ* 'παλλκασαββαί χῶραββα ἡυκτῆσᾶχᾶννα μίρηᾶδα 'dann gab ihm der Kaiser als Lohn ein scheissiges Kuhkalb' (Vd. 39) stb. Egyszóval nem tartom sikerültnek azt a megállapítást, hogy e szóalakoknak az állítmányi igével való kapcsolata desideriumot fejez ki. Egyébként más alakoknak, pl. az egyszerű acc.-i, vagy birt. szem. ragos névszóknak az állítmányi igével való kapcsolata is kifejezhet desideriumot az olyan — tömegével idézhető — példákban, mint: *Lj. tur tšudī!* 'zünde ein Feuer an!' (Wb. 209a), *πέμμητ पुδεν!* 'reibe deine

¹⁸ A COLLINDER „Survey”-jében ajánlott „dative suffixes” elnevezést ugyancsak félreérthetőnek vélem.

¹⁹ A forrásjelzés nélküli adatok SEBESTYÉN IRÉN tanulmányából valók.

Beinlingsstiefel' (uo. 363b), Ni. *pi' l' ät mitköt nam!* 'iss Hechtleber!' (Vd. 103), P. *tum niddēa tāt!* 'wenn es nur nicht das Feuer träte!' (Wb. 473a) stb.

A predestináló személyragozás mibenlétét én tehát másképp fogom fel. Legfontosabb vonásának tartom, hogy jelzi az ige alanyának a birtokoshoz való viszonyát, ill. az ige direkt és indirekt tárgyának a személyét és számát: kijelöli azt a személyt, akinek van szánva valami, aki valaminek a birtokába jutott vagy fog jutni. Ilyen módon a predestináló személyragozott forma előre meghatározza, hogy az igével kapcsolatos bővítmény kinek a hatáskörébe, tényleges vagy leendő birtokába tartozik, kinek van fenntartva, kijelölve.

4. A predestináló személyragozásnak nominativusi, accusativusi és dativusi formái vannak. SEBESTYÉN IRÉN is ekképp csoportosítja őket. De e csoportosításhoz mégis hozzáadhatunk valamit. A nominativusi esetalakok N. S. I. példatárában szinte kivétel nélkül mind accusativusi szerepben használatosak. Közöttük mindössze hármat találtam, mely valóban nominativusi funkciójú: O. *padar n ättār jānū?* 'hast du keinen Kameraden?' [szósz.: a te barátod neked hiányzik?], Oksz. *χāptšendūβ jānū* 'ich werde nicht sterben' és O. *χaβeñkōrra ηαιβōδαμί* 'das ostjakische männliche Renntier bin ich selbst'. Több oka van annak, hogy zömükben acc.-i szerepű alakokat közöl a nom.-ra vonatkozó példák között: 1) a predestináló személyragozás nom.-a és acc.-a az 1. szem.-ben (mindhárom számban) egybeesik (l. ПРОКОФЈЕВ táblázatát: JaPi. I, 33), 2) a 3. sz.-ű alakok nagy része imp.-i állítmányhoz kapcsolódik, mely mellett egyébként is szokásos a jelöletlen tárgy, 3) a 2. sz.-ű alakokban a -dar és -dat típus nincsen szétválasztva, 4) az anyag hiányossága (a 3. sz.-re mindössze két adata van, melyek ugyancsak jelöletlen acc.-ok).

A csoportosítást azonban alaki és funkcionális tekintetből megfelelőbben is el lehet végezni. Mindenekelőtt olyan példák gyűjtését kell szorgalmazni, melyek a nom.-i szerepkörű predest. szem. ragok létezését illusztrálják. Ilyenek pedig vannak: S g. 1. s z.: Oksz. *χāptšendūβ jānū* 'ich werde nicht sterben' (Vd. 281), Lj. *kālettā j kättaxat* 'wenn doch mein Fischfang gelänge' (Wb. 123b), O. *χa'eñkōrra ηαιβōδαμί* 'das ostjakische männliche Renntier bin ich selbst' (Vd. 528, Wb. 22b), *mañ χāmtēntā mí jilleβān' χarβāvat...* 'wenn du als mein Diener leben willst...' (uo. 170a), *мань нянан нгахат хардус нэртядув тарас* 'nekem házampásztorom (nekem) [= háziasszonyom, gazdasszonyom] régóta szükséges volt [= volt]' (NJa. 72); D u. 1. s z.: Lj. *m'emmae jōłstā j' tšiatte tsām* 'sieh, jetzt ist es Zeit zu nehmen' (Wb. 500a); P 1. 1. s z.: *Я'варан бот да ва' то* 'для нас к берегу подошел бот' (NJa. 71); S g. 2. s z.: *хардадар мале сэртавы* 'Дом тебе (для тебя) уже построен' (Ter. 269), *ηанодар то* 'лодка к тебе (для тебя) пришла' (JaPi. I, 33), A. *ηанота л тоηа* id. (DLN. 91), O. *padar n ättār jānū*: 'hast du keinen Kameraden?' (Vd. 463); P 1. 2. s z.: *хибядара' мо?* 'кто к вам (для вас) пришел?' (Ter. 269); S g. 3. s z.: O. *šib tše χaβi, pirdada šib tše* 'da ist der Siebenklafter-Ostjake, seine Länge ist sieben Klafter' (Wb. 384 b), P. *maAūtatta pūmsi* 'sein Geiz ist schrecklich' (uo. 243a), A. *ηанотата тоηа* 'лодка к нему пришла' (DLN. 91); P 1. 3. s z.: *тэдадо' мят' мо* 'олени для них пришли в чуму' (Pir.-Ter. 358) stb.

E csoportot — melyre a példák számát szaporítani lehetne — el kell választani az acc.-i szerepű, de nom.-i formájú alakoktól. Mivel a tu. -*damí*,

erdei *-taj* 1. sz.-ű végződés a nom.-ban és acc.-ban azonos alakú,²⁰ az acc.-i funkciójú alakokat az acc. tárgyalásánál is számba kell venni. A nom.-i alakú acc.-i szerepű 2. és 3. sz.-ű alakokat ugyancsak „jelöletlen” tárgy megnevezéssel kell egyrészt a nom.-i, másrészt az acc.-i alakzatoktól elkülöníteni.

5. Ezzel kapcsolatban említtem, hogy a 2. sz.-ű tu. *-dar* és *-dat* (~ erdei *-tar* ~ *-tat*) — N. S. I. szerint nom.-i — ragváltozatok között lényeges különbség van: nom.-i szerepkörben csak a *-dar* (*-tar*) használatos, s ez utóbbi jelöletlen tárgyként csak imp.-i állítmány mellett szerepelhet, amellyel kapcsolatosan egyébként is jelöletlenül marad az acc. Az erdei *-tat*-ról ellenben kimutatható, hogy accusativusi forma: az acc. *-m* ragját nem ismerő nyugati erdei nyelvjárásokban ez jelentkezik a keleti erdei (P. A.) nyelvjárások *-tamt*, ill. a tu. *-damt* helyén. A *-tat* rag szóvégi — s csak függő esetekhez járuló — *-t* Sg. 2. sz. birt. szem.-ragja utal itten a tárgyas viszonyra a nom.-ban használatos ugyancsak 2. sz.-ű *-r* szem. raggal szemben (l. 1. fejezet 3. szakasz 229. l.).

Hasonló lehet a helyzet annak a két tundrai jurák *-dat* végű alaknak a megítélésével kapcsolatban is, melyet N. S. I. idéz mint „nom.-i” alakokat. A kettő közül azonban a kanini példa: *mañ šu'ri puχutšádat meηγūn* 'nimmst du mich zu deinem Weibe' mint dativus is megítélhető, s ebben az esetben a *-dat* rag nem *-damt*, hanem *-dant* helyett állana (a denazalizációra l. 22. jegyz.). Helyette azonban egy másik — ugyancsak kanini — példát iktathatunk be: Szjo. *a m γēδat χāmma^hz mēssardāe* 'was wolltest du für dich ausbitten' (Wb. 172b).²¹ Ebben és N. S. I. másik erre vonatkozó példájában (*i ndat pūubat* 'wenn du einen Bogen für dich selbst suchst') a *-dat* denazalizált forma, melynek formailag is acc.-i voltát az acc.-ban (és egyéb függő esetekben) szereplő *-t* Px2Sg. fejezi ki.²² Az *-r* és *-t* végű predest. szem.-ragoknak ez a megoszlása azonos azzal az erdei jurák jelenséggel, hogy az *-m* acc. és *-η* gen. ragot nem használó nyugati erdei nyelvjárásokban a 2. sz.-ű birt. szem. ragos tárgy vagy birtokos szó *-t* személyraggal, az ugyancsak 2. sz.-ű birt. sz.-ragos alany pedig *-r* személyraggal van ellátva (imp.-i állítmány tárgya pedig hol *-r*, hol *-t* személyraggal jelentkezik).

6. A dat.-i predest. szem.-ragokat tárgyalva N. S. I. megállapítja, hogy az 1. sz.-ben a *-dañi*(') végződés mellett az O. *ñēδa ñv meηkīβ* 'nehme ich zu meinem Weibe' kifejezésben *-dañv* Pred. dat. rag jelentkezik. Felhívja a figyelmet arra, hogy a *-ñv* végződés a *parñē* *ηā ñv ηēssi* 'das Lager meiner Parnē-Teufel' kapcsolatban is megvan, s e két adat alapján lehetsé-

²⁰ Sőt, az erdei nyj.-okban a Sg. és Du. 1. sz.-ben a dat.-i formák is azonosak a nom.-i és acc.-i alakokkal (DLN. 89—90).

²¹ A PD. *ηā jje vā δāδ χīeη_ηi' ηārtājj'δ!* 'lege vor den Gewittergeist Rohes zu essen' (Vd. 121) alakot nem sorolom ide, mert ez értelemszerűen 3. sz.-re vonatkozhat: *-δāδ* eleme = *-dāmā*.

²² Denazalizáció a nyugati — elsősorban kanini — tundrai jurák nyelvjárásokban gyakorta jelentkezik. Ez a folyamat a fenti Szjo. példamondat *χāmma^hz* szavában tetten is érhető, ahol a múlt idejű (*-z*) 2. sz.-ű igealak személyragja (*-n*) pusztulófélben van. Vö. még: O. *jētsari* 'durch etwas hindurch zu sehen sein' ~ Szjo. *jievzarā* (Wb. 112a); OP. *limšerō* 'Schmetterling' ~ N. *liberiptsō* (Wb. 234b); O. *j ηa* 'Schritt' (Wb. 113a) ~ ВУД.Кан. *jiega*; O. *lin šerñē* ~ Szjo. *lizerma* 'Rauschbeere' (Wb. 235a); O. *mantsari* 'arbeiten' ~ Szjo. *mazavtambād!* 'schaukele (es) hin und her' (Wb. 246b); BZ. *илегу* ~ Кан. *илегу* 'он будет жать' (МІЖН. 190); BZ. *хавнан* ~ Кан. *хавнат* 'кроме тебя' (uo. 188); BZ. *нянд* ~ Кан. *нят* 'тебе' (uo. 189) stb.

gesnek tartja, hogy a kérdéses $-n^v$ elem nem személyrag funkciót teljesít, hanem a locativus ragjával azonos. Véleményem szerint azonban szükség-telen bevonni a locativus ragot a tárgyalásba. A $-dan^v$ ragban a sor fölé irt fordított kis *a* pusztán fonetikai kísérőjelenség, siklóhang a két nazális között, és nem azonosítható a $-nna$, $-na$ loc. ragelemmel. Ilyen csökevényes sarjadék-hang nemcsak ebben az esetben, és nemcsak nazálisra végződő, ill. azzal kezdődő szavak határán észlelhető: pl. *sít* ~ *sít^v* 'téged', T. *ηαννῶδαμτ* ~ *ηαννῶδαμτ^v* 'csónakodat (neked)', Oksz. *nādapt* ~ *nādapt^v* 'társadat (neked)', O. *tād* ~ *tād^v* 'dann', U. *nāk* ~ *nāk^v* 'Seehund', stb. A $-dan^v$ tehát a $-dan$ rag változata, amely megjelenik pl. a Szjo. *parm dan tū* 'werde meine Frau' (Wb. 338b), MB. *sex nōtškomda pu χūtšā dan mēβ* 'die allerjüngste nahm ich zu meinem Weib' (Vd. 204), *нябаков сава нядан тарась* 'моя старшая сестра была моим хорошим товарищем' (NJa. 72) mondatokban. Ezekben a $-dan$ végződés egyenértékű a más mondatokban jelentkező $-dani'$ végződéssel, s bennük az $-n$ (~ n^v) ~ $-ni'$ elemek viszonya ugyanolyan, mint az alábbi Sg. I. birt. sz.-ragos gen.-i alakokban: O. *pu χū nī' sēβ* 'die Augen meines Weibes' (Vd. 109) ~ *jir in χāpt'ējā* 'der Ochse meines Vaters' (uo. 31) ~ *mañ nīšā n^v mākkanna* 'im Zelte meines Vaters' (uo. 31) stb., vagy mint a Sg. I. birt. sz.-rag több birtokra vonatkozó nom.-i (gen.-i és acc.-i) alakjaiban: Oksz. *mañ jānnañ jīššē dīn ōkka* 'in meinem Lande sind viel Unvernünftige' (Vd. 258) ~ *tēt tēm māk kō nī' jīñnēmda jēkkām* 'meiner vier Rötlichen Lenkriemen öffnetet ich' (Vd. 297) stb., és még más esetekben.

Kialakulásuk szempontjából nézve ezeket a $-n$ ~ $-ni'$ birt. sz.-ragokat, különbséget tehetünk közöttük. A nominatívusi alakokban az $-n$ elem ugyanis analógiás úton terjedhetett el olyan 1. sz.-ű alakok hatására, melyekben az $-n$ a gen., ill. a dat. esetragja volt. A birt. sz.-ragos genitívusok: Sg. I. $-n(i)$, 2. $-nt$, 3. $-nta$, vagy a predest. szem.-ragozás datívusa: Sg. I. $-dan(i)$, 2. $-dant$, 3. $-danta$ stb. ragjainak az összehasonlítása azt eredményezi, hogy a 2. és 3. sz. $-t$, ill. $-ta$ birt. sz.-ragjának leválasztása után fennmaradó $-n$ -elemet a gen., ill. a dat. ragjának kell tartanunk. Ezt a feltevést megerősíti az a tény is, hogy a jurákban (és a többi szamojéd nyelvben) az $-n$ (helyesebben jur. ' ~ $-n$) gen. és az $-n'$ datívusrag egyébként is megvan. Ami viszont az 1. személyt érinti: a nyelv — úgy látszik — akképp küszöbölte ki az $-n$ raghoz járuló ugyancsak nazális ($-m$) Px1. kapcsolódásából eredő nehézségeket, hogy az utóbbi elem elmaradt. A 2. sz.-ű $-nt$ és a 3. sz.-ű $-nta$ sorhoz viszonyítva az önmagában álló $-n$ ~ $-ni'$ is el tudta látni az 1. személyre utalás feladatát. A $-n(i)$, $-dan(i)$ ragokban tehát az esetrag és birtokos személyrag funkciója egy elemben tömörül. A funkcióknak ez a koncentrációja a továbbiakban akképp is alakulhatott, hogy az $-n$ elemben olykor az 1. sz.-re mutató birtokos személyrag funkciója kerekedett fölül, s így áttejedt olyan alakokba is, melyekben sem genitívusi, sem datívusi kitévővel nem számolhatunk. Ide tartozik a fent már említett Nom. Px1Sg. Pl. birtok $-n$ ~ $-ni'$ ragján kívül az a Sg. I. sz.-ű (egy birtokot jelölő) $-n$ ($-ni'$, vagy $-β$ helyén), mely néhány (névszói eredetű) névmásban, vagy a névmási, ill. határozószói kategória felé fejlődő névszóban fedezhető fel: O. *χarn*, Szj. *χar^vno* [!] 'ich selbst' (Wb. 152b), O. *χarēn* 'ich für mich selbst' (uo. 153a), O. *jällerjn* 'ich allein', (uo. 91b), *χaβnān* 'ausser mir' (uo. 164a), MB. *mañ jēn* 'ich armer' (de vö.: O. *mañ jēχēβ* id. és a kettő, keveredéséből: *mañ jēχēβ-βān* id.: uo. 122ab) stb.

Más kérdés persze, hogy mivel magyarázzuk az *-n* alakkal szembenálló, vele egyenértékűként használt *-ni'* változatot, ill. ennek *-i* elemét. Ennek a felderítésében figyelemmel kell lennünk arra, hogy ugyanezt a kettséget az 1. sz.-ű *-m ~ -ni'* birt. sz. ragban is tapasztaljuk. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az (általában hangszalagzártól követett) *-i'* végű alakok a duálisból terjedtek át az egyes számra.

7. A predestináló személyragok rendszerét tehát én az alábbi csoportosításban ismertetném.

NOMINATIVUSI ALAKOK²³

tundrai		erdei	
I. ragozási osztály		II. ragozási osztály	
Sg. 1.	<i>-damí'</i> , <i>-dūβ</i> , <i>-dūj</i>	<i>-tamí'</i> , <i>-tūβ</i> , <i>-tūj</i>	<i>-taj</i>
2.	<i>-dar</i>	<i>-tar</i>	Ny. <i>-tar</i> , K. <i>-ta</i> ²⁴
3.	<i>-daða</i>	<i>-tata</i>	<i>-tata</i>

ACCUSATIVUSI ALAKOK

Megjegyzés: Imperativusi állítmány jelöletlen tárgyán a nom.-i ragok szerepelnek.

tundrai		erdei	
I. r. o.		II. r. o.	
Sg. 1.	= Nom.	= Nom.	= Nom.
2.	<i>-damt-</i> (<i>-dat</i>)	<i>-tamt</i>	Ny. <i>-tat</i> , K. <i>-tamt</i>
3.	<i>-damta</i>	<i>-tamta</i>	Ny. <i>-tata</i> , K. <i>-tamta</i>

DATIVUSI ALAKOK

tundrai		erdei	
I. r. o.		II. r. o.	
Sg. 1.	<i>-dan</i> , <i>-daní'</i>	<i>-tan</i> , <i>-taní'</i>	<i>-taj</i>
2.	<i>-dant</i>	<i>-tant</i>	Ny. <i>-tat</i> , K. <i>-tant</i>
3.	<i>-danta</i>	<i>-tanta</i>	Ny. <i>-tata</i> , K. <i>-tanta</i> v. <i>-tta</i>

Ennyit a predestináló személyragok rendszerezéséről.²⁵

²³ E helyütt elegendőnek találok csak az egyesszámú ragok közlését, mivel a kettes és többes számú ragok képzésére is ezek szolgálnak kiindulópontul.

²⁴ Ny. = nyugati (Lj., Nj., Ni., Kisz., Sz.), K. = keleti (P., A.) nyelvjárások.

²⁵ N. S. I. dolgozata gazdag példatárra épül, egy-két helyen mégis hiányos. Az eddig említett kiegészítéseken kívül még az alábbi esetekben lehetne bővíteni anyagát: A jelöletlen acc.-i erdei *-tamma'* Pl. 1. sz.-re LEHTISALOTól egy példa szerepel. Vö. még: Lj. *tsājtammae'* (~ Kisz. *šājtamma'*) *βihhī píssiej'*! 'man sollte Tee für uns

8. Ami a predestináló személyragozás használatát illeti, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a névszóragozásnak ez a fajtája nem kiveszőfélben levő jelenség, hanem elterjedt a mai nyelvhasználatban és az irodalmi nyelvben is. A jurák irodalmi nyelven kiadott szövegek legalábbis ezt mutatják. N. SEBESTYÉN IRÉNNEL szemben egyébként azon a nézeten vagyok, hogy a predestináló alakok közül leggyakoribb az accusativusi (1., 2., és 3. személyű) és a jelöletlen acc.-i formák használata; legritkábban viszont — benyomásom szerint — az alanyi funkciójú nominativusok fordulnak elő.

9. N. S. I. tanulmányának második része a jur. *-dami'*, *-dūβ*, *-dūj* és *-taj* Pred. Sg. 1. szem.-ragok eredetével foglalkozik. Találóan állapítja meg róluk, hogy „a végzeteknek ez a sajátos elkülönülése szoros összefüggésben van a sg. 1. sz. birtokost jelölő elemek nyelvjárási megoszlásával” (210).

Nagyon megszívlelendő a szerzőnek az a megállapítása, hogy a *-mi'* Px1Sg. az Ob és Taz vidékén beszélt nyelvjárásokban, a *-β* pedig a Bolsaja és Malaja Zemlja, valamint a Kanin fsz. nyelvjárásaiban általánosabb. Azt azonban már kevésbé határozottan állítanám, hogy a *-β* szem. rag az előbbi, a *-mi'* pedig az utóbbi csoportban ritkán fordul elő. A rendelkezésemre álló példák közül én inkább azt olvasom ki, hogy mindkét személyrag ismeretes és használatos az egész tundrai jurák nyelvjárásterületen, bár kétségtelen, hogy használatuk mértékében különbségek vannak.

A *-dūβ* ragot N. S. I. egy korábbi **-daβ* alakra vezeti vissza. Véleménye szerint a *-dūβ* magánhangzójának labialitása a szóvégi *-β* hatásának tulaj-

kochen!" (Wb. 73b); Nj. *jeátmaε pírri'* 'koche uns Mehlbrei' (uo. 88b), *kinnaptsatmaε m'is'* 'singe uns ein Lied' (uo. 187a), stb., stb.

A jelöletlen acc.-i 2. sz.-ű erdei *-tar* ragra egy adatot idéz. Vö. még: Nj. *kā r- p t ā r t s u j j i'* 'zünde dir ein Feuer an?' (Wb. 167a), *hippzet tsitstaer mi'* 'mache dir einen Schirm' (uo. 184b) és még több példa.

A Pl. 1. sz.-ű jelöletlen acc.-i alakokra a szabályos tu. *-daββa'* ragon kívül említi N. S. I. a MZ. *-dōβ'* és BZ. *-dōββa'* ragokat is, melyekben az *ō* a reá következő *-β* hatásával mazarázható. Figyelmet érdemel ezen kívül az a körülmény is, hogy az utóbb említett ravgváltozatok a kanini nyelvjárásban olyan irányban fejlődtek tovább, hogy a *-β* elem vokalizálódott bennük: Szjo. *mā rō i dō' na s tiri'* 'wir müssen uns Sämischleder schaben' (Wb. 282b), *m un γ a dō' hāmdadiš'* 'für uns selbst Pfeile machen' (uo. 298a), stb.

Az erdei acc. Pred. 1. Sz. alakok nemcsak imp.-i, cond.-i igعالakok mellett fordulnak elő: vö. Nj. *βinnatta j rittam'* 'ich spalte mir eine Wurzel' (Wb. 232b); Lj. *tskj βittatij'*, *hām'seirwvāηηim'* 'dieses sein Wort hielt ich an' (uo. 297b) stb. (Vö. még I. fejezet 4. pont 232. l.)

Ugyancsak az acc.-i példák közé beiktathatjuk a Pl. 3. sz.-re vonatkozó következő adatokat: U. *jō r k k u l l a p s e d a m dō' χimmaditjzū'* 'sie stellen einen Schlitzenzaun her' (Wb. 137a); T. *η'kekke' jāl'edam tw' pūβ,* 'die Kinder haben angefangen, sich Licht zu suchen' (uo. 39a); irod. *Χιγρι', mi' xοβαχam ε m β θ ρ π α m d o' cōdōu'* 'az emberek a rénbőrből ruhát varrnak maguknak' (NJa. 72).

A dativusi Sz. 1. sz.-re erdei adatok nem állottak rendelkezésére. Vö.: Ni. *mañ pū uššēatta j j'ileā p'usšēā hū tsixa kōt'* 'Hole mir die Tochter der Mutter Sonne zu meinem Weibe!' (Vd. 135); A. *mējaj heta j tμηam'* 'жену младшего брата (моего) в жєчє себе взлє я' (DLN. 92).

A dativusi Sz. 3. szem.-hez a sok *hēdanda* alak mellett idézni lehetne még pl.: O. *tīd hēdabīdanta piteηjda ηōz'* *palkkasabpai χōraββα huκ'sáχanna mēηjda'* 'dann gab ihm der Kaiser als Lohn ein scheissiges Kuhkalb' (Vd. 39); N. *pūllidanda ādazōs'* 'auf ihr Schwert sich stützend' (Vd. 228); Szjo. *mal'le χōnnanni pīd'inda'* '[er] legt sich für die Nacht schlafen' (Wb. 310b); irod. *Социал-демократической кружочка хана мнзаянканнюртеї революционної школаданда тарлє* 'a munka a szociálistemokratikus körben a barátomnak első forradalmi iskolájául szolgált' (NJa. 72) stb.

donítható. Ez a magyarázat reális és megnyugtató, hiszen hasonló jelen-ségre a jurákból számos példa idézhető. Mégsem érdektelen azonban megemlí-tenünk egy olyan adatot, mely a *-daβ* rag létezésére kézzelfogható bizonyí-téket nyújt: T. *mē da β loχomtāriββ!* 'koch mir etwas zu essen' (Wb. 258b).²⁶

Kevésbé győznek már meg azok a fejtegetések, melyek a *-dūβ* szóvégi mássalhangzójának eredetére vonatkoznak. Ezt a *-β* elemet (a Px1Sg. *-β*-jével együtt) ui. olyan képzőnek tartja, melynek eredeti funkciója nem az 1. személyű birtokos jelölése volt. Ez a funkció másodlagosan a *mañ* 'én' névmással való gyakori kapcsolatból kiválva jött volna létre egy általá-nosabb, a szintaktikai viszonyt jelölő funkcióból. Ezt az „általános” szerepkört egy O. sámánének oly sorával világítja meg, mely-ben a *junnamta* 'lovát', *χāptamta* 'herélt lovát' *-ta* 3. sz.-ű birtokos személy-ragos szavak *junnamtoβ*, ill. *χāptamtoβ* alakban fordulnak elő. E példa alap-ján a *junnamta* és a *junnamtoβ* típusú alakok között jelentésbelileg is külön-biséget lát: a *-β* elem szerinte itt azt jelenti, hogy a ló gazdája a lovat a sa já t m a g a s z á m á r a fogta be. Ez az érvelés erőltetettnek látszik. Ha való-ban azt akarták volna kiemelni az idézett mondatban, hogy az alany a lovat saját magának fogja be, akkor a *junnađamta* predestináló személyragozott formát kellett volna használni.

A *junnamtoβ* és a vele egy mondatban szereplő 3. sz. birt. szem. ragos (*-ta > -toβ*) alakok a sámándal éneklése közben jöttek létre a dallam kitöltése érdekében.

Ugyanaz a jelenség ez, amelyet jurák dalok éneklésénél lehet tapasztal-ni, s melynek következtében a *pūnna*, *jiyu*, *jiłeβeβa* stb. alakok éneklés közben *pūnnōβ*, *járηcōβ*, *jiłeβeβ̄β* formájúvá változnak (I. I. fejezet 5. sza-kasz 235-6. l.). A *-toβ* 3. sz. birt. szem. rag *-β* elemének tehát sem miféle morfológiai funkciója nincsen. Kizárólag ritmikai okokból jött létre.

A *-dūβ* predest. 1. sz.-rag *-β*-je ellenben az 1. sz. birt. szem.-raggal azonos, és egyikről sem tehetjük fel, hogy éneklés közben, ritmikai okból keletkeztek volna. Ezért aján-latosnak tartanám megmaradni annál a már CASTRÉNNÁL lefektetett (Gramm. 218) tételnél, hogy az *-m* és *-β* elemű birtokos (és igei) személyragok között genetikai kapcsolat van. E tétel helyességét sok érveléssel lehet alátámasztani, de a részleteket e helyütt nem érintve, közülük most csak arra hivatkozom, hogy hasonló *m ~ β* viszony más morfológiai elemekben is tapasztalható (pl. nom. actionis *-ma ~ -βa*; nom. agentis *-māda ~ -βāda*; partic. perf. *-mī ~ -βī*; befejezetlen cselekvést jelölő particip. *-mādaβāej ~ -βādaβāej*; prosec. *-mna ~ -βna*).

A *-dūj* rag kialakulásáról N. S. I.-nek az a nézete, hogy az egy korábbi **-da + *β + *j* alakra megy vissza, s végső *j* hangja, mely az erdei *-taj* ragban is megjelenik, eredetileg nem az 1. sz. birtokos személyragja, hanem az előbb tárgyalt *-β*-hez hasonlóan szintaktikai összetartozást (kapcsolatot)

²⁶ Ez az adat azért is érdekes, mert olyan vidékről származik, ahol a *-mi* szem.-rag a gyakoribb (vö. hogy ugyanabban a mondatban így is előfordul: *mē m pō da m i m būriχir!* 'koche mir doch etwas zu essen!': uo.). Hasonló kettősségre vö.: T. *σπδβāni hēhu mē da β loχomtāriββi, βāβ da m i' χāmmēdaββi* 'die Tochter meines Riesenkobolds kochte mir Essen, machte mir ein Bett zurecht' (Wb. 456a). A ragnak egyébként *-dōβ* formája is adatolható: Oksz. *m a l a k ā d ō β_ d ō!* 'gib mir Kuhmilch!' (Wb. 240b).

jelölő elem. E feltevés bizonyítására olyan „gyér adatokra” hivatkozik, melyekben a *j* a Sg3. birt. szem.-rag (-*ta*) végén jelenik meg (pl. Ni. *ηamsättāj*, 'sein Fleisch, vö. 215). Ilyen meglepő *-j* elem — mint kimutattam — nemcsak a Px3Sg.-ban jelentkezik, hanem igen sok adat van még reá más ragok, képzők, önálló szavak végén is (l. I. fejezet 5. szakasz 233-4. l.), s ezeket a morfológiailag, jelentéstanilag indokolatlan szóvégi *-j* hangokat végső soron ugyancsak ritmikai indítékú szervesen töltő hangoknak tartom és elválasztom a morfológiai szerepű *-j* elemektől, többek között a Sg. 1. birt. szem.-ragtól.

A *-j* birt. szem. rag etimológiai összefüggésben állhat a *-β* és *-m* ugyancsak Sg. 1. sz. birt. szem.-ragokkal. Az *-m* rag *-j*-vé válását $-m(i) > -β(i) > -j$ fokozatokon át képzelem el (l. 8. jegyzet). Ez a folyamat mindenekelett az erdei jurákban zajlott le, de végbement a kanini nyelvjárásban is (elsősorban a Du. és Pl. 1. sz.-ben: l. MIJN. 198, jegyzet).

A *-δūj* predest. 1. sz.-ű ragot ekképp nem kell $*da + *β + *j$ elemekre darabolnunk. A $-daβ > -δūβ$ ragból vagy hangfejlődés útján vált *-δūj* (miképp az erdeiben: $*taβ(i) > -taj$), vagy pedig — itt nem részletezhető — analógiás hatások (pl. Du.) járultak hozzá, hogy a *-δūβ* alakban az 1. sz. re utaló *-β* helyét az 1. sz.-re utaló *j* foglalja el.

E felfogásomból adódik, hogy nem értek egyet N. SEBESTYÉN IRÉN-nel abban, hogy a meghatározatlan, szerinte „általános szintaktikai viszonyt” jelölő, s „praeuráli” sajátságokat őrző *-j* „képző”-vel összefüggőnek tekintsük a jurák nyelvnek szinte valamennyi olyan képző- és rag-elemét, mely *j* hangot tartalmaz. (pl. a $*-j$ refl.-passzív képzőt, az erdei igeragozás 3. sz.-eiben jelentkező *-j* elemet, a *-jji-* igeképzőt, a *-jju* ~ *-jjuum* két személyre vonatkozó névszóképzőt, a duális *-hajju-* elem második részét, egyes névszók többes acc.-nak *-jji*, *-ējji* végződését, az *-(a)jje'aj*, *-jje* stb. augm.-demin. képzőt).

Nem kétséges, hogy a szamojéd nyelvek erősen archaikusak. Ez a megállapítás azonban nem jelenti azt, hogy e nyelvek a fejlődésnek egy bizonyos primitív fokán megrekedtek, még kevésbé azt, hogy e nyelvek minden részletükben ősi állapotot tükröznek. Bizonyos fokú higgadtságra van szükségünk ahhoz, hogy egy-egy szokatlanabb, első tekintetre nehezen magyarázható jelenség láttán ne mindjárt az ősi örökség gondolata fogamzzon meg bennünk. Meggyőződésem azonban, hogy a szamojéd és finnugor összehasonlító anyag körültekintő elemzése szükséges ahhoz, hogy egyes nyelvi jelenségek praeuráli eredetét bizonyítani, vagy legalábbis valószínűsíteni tudjuk. Ezzel egyidejűleg pedig azt is vallom, hogy a mai szamojéd nyelvek nyelvi tényeinek összefüggései sok olyan homályos jelenség önálló kialakulását is megvilágíthatják, melyeket egyébként az archaizmus jegyében hajlandók lennének „ősi kövületnek” tekinteni.

HAJDÚ PÉTER

A vachi osztják nyelvjárás hangjelöléséről

A V. nyelvjárásra vonatkozó ismereteinket eddig jóformán csak KARJALAINEN szótárából merítettük. E szótár hangjelölési rendszere azonban közismerten rendkívül bonyolult, s ezért a legtöbb szakember megértéssel fogadta STEINITZnek (Geschichte des Ostjakischen Vokalismus. Berlin 1950) a KARJALAINEN-féle hangjelölés egyszerűsítésére irányuló javaslatát. Az elvi egyetértés ellenére eddig nem mindenki alkalmazta a STEINITZ javasolta egyszerűsítési módozatokat. Ennek egyik oka nyilván az a körülmény, hogy KARJALAINEN feljegyzéseiben több olyan jel fordul elő, mely STEINITZ megfelelői táblázataiból hiányzik (pl. a V. *ä, ǰ, ǰ̄*). A másik ok pedig az lehet, hogy keleti osztják gyűjtését STEINITZ sem egészében, sem részleteiben nem közölte, s így nehéz, sőt gyakran lehetetlen megállapítani, javaslatából mit alapoz saját megfigyeléseire, s mi származik KARJALAINEN adatainak elméleti rendszerezéséből. Most azonban új forrás vált hozzáférhetővé: megjelent az első vachi nyelvjárásban írt tankönyv: N. I. TYERJOSKIN, Букварь, кэнтэх начальный школа подготовительный класс (Вах кэнтэх көл), Leningrad 1958. Most már rendelkezésünkre áll tehát egy STEINITZ rendszerétől független, cirillbetűs gyakorlati célú szöveggyűjtemény, s így alkalmunk van e tankönyv ábécéjét mind KARJALAINEN feljegyzéseivel, mind pedig STEINITZ rendszerével egybevetni.

Tankönyvében TYERJOSKIN a V. nyelvjárás ábécéjébe a következő betűket sorozza: а, ä, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, қ, л, л', м, н, ң, о, ö, ө, Ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ц, ч, ч', ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я, ә, ӓ, (102—3). Az ábécéről első pillantásra látható, hogy a teljes orosz ábécét tartalmazza, kiegészítve 11 betűvel, amelyek felvételét az osztják nyelvnek, ill. a V. nyelvjárásnak az orosztól eltérő hangállománya indokolja. E gazdag — 44 betűt tartalmazó — ábécé betűinek hangértékét akképp állapíthatjuk meg, hogy összehasonlítjuk az ábécéskönyv és a KT. V. anyagának közös szókincsét. Az összehasonlítás könnyebb lesz, ha figyelembe vesszük, hogy az ábécéskönyv milyen sorrendben tanítja a betűket, és milyen betűkapcsolatok írását gyakoroltatja.¹ A 19—66. lapon az у, л, а, о, х, р, ы, м, в, қ, с, т, п, н, ә, ӓ, ä, к, ö, ө, ң, и, л', ө, ү, э és а й betű tanításával foglalkozik az itt közölt sorrendben. Megfigyelésünk szerint, ha ezekhez a ч' betűt és а ь jelet is hozzávesszük

¹ Vizsgálódásainkban minket természetesen nem olyan jelenségek érdekelnek, hogy pl. az ү betű tanítására az 59. lapon kerül sor, а күр 'тесло', күл 'свищ', сүхәс 'ястреб' szavak viszont már az 58. lapon előfordulnak.

(73, 79), akkor valamennyi KARJALAINEN feljegyezte V. szót át tudjuk írni ТУЕРЈОСКИН betűivel.

A й + magánhangzó kapcsolatok közül a йä, йö, йи, йы, йә, йө, йё kapcsolat írását gyakoroltatja a szerző; ezeket példával is alátámasztja: йäркä 'мяч', йөңэт 'веретено', йивöс 'вертел' (64), йинтэв 'иголка', йәңқавэл 'играэл', йөх 'гора', йөтä 'идти' stb., sőt a йё kapcsolatra is van egy példa йётä 'статья' (65). Fontos megjegyezni azonban, hogy nemcsak — a nyilván ritka — й betűkapcsolatra nincs példa, de a gyakori előfordulású а, э, о és у betűt sem kapcsolja ТУЕРЈОСКИН а й betűhöz. Ez a jelenség annál inkább figyelemre méltó, mert nem helyszűke miatt hiányoznak e kapcsolódások. A й tanításának ui. 4 lapot szentel a könyv (63—66), holott a többi betű tanítására elegendő volt egy-két lap. A hiányzó hangkapcsolatok helyett (й + э, а, о, у) a következő lapokon az e hangkapcsolatokat jelölő е у е s b e t ű k e t : е (67), я (70), ё (75), ю (77) ismerjük meg. E hangkapcsolatokat jelző grafémákat csak szó elején, valamint т, с, н és л, vagyis jésíthető hangokat jelölő betűk után gyakoroltatja a tankönyv (erre még visszatérünk l. 259-61). A palatalizálás ь jelét viszont н, т és л után csak szó végén (pl. көнь 'песец', пёть 'пеля', қоль 'куда' 79), mássalhangzó előtt (pl. қаньвэл 'болеет', патьнө 'на краю', лальвэл 'стоит' uo.) ill. olyan esetekben találjuk meg, amidőn az utána következő magánhangzó nem а, э, о vagy у (pl. нөх 'лось', ньөңәли 'девочка' 80, тьөкәйәл 'его младшая сестра' 83 stb.).

A könyv 80. lapjáig csak osztják szavak, ill. néhány, hangalak szempontjából az osztják szavaktól nem különböző orosz szó és tulajdonnév fordul elő. A 81—101. lapon tanított betűk viszont kizárólag csak idegen, orosz szavakban és orosz neveken fordulnak elő (vö. NyК. LXI, 427). E betűk közül csak а ь fordul elő egyszer osztják szóban: көрьюх 'tűzifa' (123), nyilván az orosz helyesírás hatására, hiszen az osztják ь különben sem jésíthető.

Aз ш, ж, д, з, б, г, ф, ч, ц és щ egyetlen olyan szóban sem fordul elő, melyet az osztjából, elsősorban а V. nyelvjárásból KARJALAINEN vagy esetleg STEINITZ feljegyzett volna, s ezért e betűk hangértékét nem áll módunkban közelebről megvizsgálni. E jelek bizonyára a megfelelő orosz hangokat vannak hivatva jelölni.

Aз а, ä, в, и, й, к, қ, л, л', м, н, џ, о, ö, ө, ё, п, р, с, т, у, ү, х, ч', ы, э, ә, ё betűk, továbbá az ль, нь, ть betűkapcsolatok és а е, ё, ю, я jelekkel jelzett hangkapcsolatok hangértékét úgy állapíthatjuk meg, ha ТУЕРЈОСКИН feljegyzését а KARJALAINEN és STEINITZ közölte adatokkal vetjük egybe. Külön szólnunk majd BALANGYIN jelölésmódjáról.

Mássalhangzók

Vizsgáljuk meg először a mássalhangzókat jelölő betűk hangértékét. Zárjuk ki egyelőre vizsgálatainkból azokat az eseteket, melyekben л, н és т után е, ё, ю, я vagy и következik. Az eredményt legcélravezetőbb táblázatosan összefoglalni. (A táblázatot igazoló példaanyag а magánhangzók amúgy is részletesebb tárgyalását igénylő fejezetében nagyrészt megtalálható.)

A táblázatban közölt megfeleléseket olyan szavak alapján állítottuk össze, melyek ТУЕРЈОСКИН, KARJALAINEN és STEINITZ munkáiban egyaránt

TYERJOSKIN	STEINITZ	KARJALAINEN		
		Szókezdet	Szóközép	Szóvég
В	w	u	u, w, <u>u</u> , w'	u, w, w', v'
Й	j	i	i	i, i'
К	k	k̄ [(k)]	k̄, k̄', [(k, k̄)]	k̄ [(k)]
Қ	k	k̄	k̄, k̄'	k̄
Л	l	l̄	l̄, l̄', l', [(l, l̄)]	l̄, l', [l']
ЛЬ	(l)	(l)	l̄	l̄
Л'	l	l	l, l, [l]	l'
М	m	m	m, m'	m, m'
Н	n	n̄	n̄, n̄', n, n', n	n̄, n̄', n, n', n, n'
НЬ	n̄	n̄	n̄	n̄, n̄'
Ң	ŋ	—	ŋ, ŋ', ŋ, ŋ'	ŋ, ŋ', ŋ, ŋ'
П	p	p	p, p̄	p'
Р	r	r	r, r', r	r, r'
С	s	s	s, s̄	s
Т	t	t̄	t̄, t̄', t	t̄, t̄', t
ТЬ	t	t	t, t̄	t
Х	χ	—	χ, χ', χ, χ', ~ [k̄, k̄']	χ, χ', χ, ~ [k̄]
Ч'	(tʃ)	tʃ	tʃ, t + cons.	tʃ

megvannak. Kivételt STEINITZ zárójelben közölt tʃ és l̄ jele alkot, mert ez nem fordul elő olyan szavakban, melyeket mindhárom szerző közölt, de vö. STEINITZ (1935) *тѣок* 'Not' (i. m. 62); az l̄ — l — l̄ hangjelölésről pedig uo. 7. lap. Hasonlóképpen csak a teljesség kedvéért közöltük zárójelben KARJALAINEN szókezdő l̄- adatát, mert TYERJOSKIN tankönyvében nincs л̄- kezdetű szó, de vö. лѣпы 'пальто' (76): l̄'p̄l̄ 'anzug' (1118b).

A mássalhangzók közül mindössze csak a к — қ — х és az л — л' betűk jelölte hangok igényelnek közelebbi vizsgálatot. A többi mássalhangzó hangértéke STEINITZ és KARJALAINEN lejegyzése alapján egyértelműen megállapítható, noha KARJALAINEN szóközépi és szóvégi helyzetben gyakran jelöli az elzöngétlenedést (̄), és a képzés közelebbi helyét is (n, n̄, n̄; ŋ, ŋ; t, t̄, χ, χ', γ, γ). STEINITZ és TYERJOSKIN egybehangzó jelölése alapján valószínűnek látszik, hogy KARJALAINEN n — n̄, ill. u — w — u — v megkülönböztetései is csak alkalmi ejtési sajátosságokat tükröznek. Valószínű, hogy az időtartam jelölésének (p — p̄ stb.) sincs fonematikus értéke.

A mássalhangzó megfelelések közül külön figyelmet érdemel az, hogy TYERJOSKINnál вач' és вач' қор fordul elő ('город', 'улица' 73), a КТ.-ben azonban уа'tʃ 'stadt' (259b) szó mellett уа'k̄r' 'strasse (in der stadt)' (260a) szerepel. Vö. még вч'ән вач' 'окно' (73): үү'үүәс 'fenster' (99b).

Az л — л' betűk alkalmazásában teljesen világos, hogy л = l̄ (l̄), л' = l (l).

TYERJOSKIN feljegyzésében két esetben ingadozás figyelhető meg: лысәқал, лысәқал 'смеялась, смеялась' (121), de лысәқал ua. (123). Az első feljegyzés talán sajtóhiba, erre vall: ни лысәхмын 'женщина с улыбкай' (127). Hasonlóképpen лөк (84, 127), de лөк (56, 135, 151) 'дорога', loc. л'өкнә (56), plur. loc. л'өкнәтнә (144). Ebben az esetben is az л lehet helyes, nemcsak az л'-es adatok nagyobb száma, hanem KARJALAINEN tanúságtétele alapján is: л'өк 'weg' (472b). Talán sajtóhiba van az ábécéskönyvben a мүл 'шапка' (59, 126) esetében is, ti. KARJALAINEN és STEINITZ л-ét ír: мү'л 'wintermütze' (520a), мү 'Mütze' (STEINITZ, i. m. 80. jegyz. lehetséges azonban, hogy STEINITZ e szót nem adatközlőtől jegyezte fel, hanem KARJALAINENTől írta át, e kettő között nem jelöli a különbséget. E cikk szedése közben tudtam meg W. STEINITZ szíves szóbeli közléséből, hogy — a Szurg. adatok kivételével — valamennyi adatát saját feljegyzései alapján, és nem KARJALAINEN átirásából, közölte.)

Egy esetben az ábécéskönyv л' - betűjének a КТ.-ben л felel meg: л'оқонь 'рябина' (122); л'өк н' 'eberschen-, vogelbeer; ebersche' (1054b).

Háromszor л található a КТ. л jelölésének megfelelő helyen: көлөккө (translat.: лавка көлөккө вертө онтараха пухла 'к открытию лавки' 127); көд өк 'offen' (398a), továbbá az Албси (65): ä awsi (42a) név esetében. A harmadik példában KARJALAINEN és STEINITZ adatával szemben [äwsi] (387b) — көрә (113) 'Schelle'] nemcsak az л, de az első szótág vokalizmusa is eltérő: көхэл 'бубенчик' (57).

A felsorolt eltéréseket sajtóhibával is magyarázhatjuk, de arra is gondolhatunk, hogy esetleg az л — л hangok közti fonematikus ellentét újabban megszűnőfélben van. Erre azonban a felsorolt sajtóhibának is tekinthető adatokból aligha következtethetünk. Sajtóhibára viszont sokkal jogosabban gondolhatunk, mert az orosz betűkhöz illesztett mellékjelekkel kapcsolatban többször észlelhető sajtóhiba.

Pl. қәнчыһы 'было написано' (101): ч azonban csak újabb orosz eredetű jövevény-vagy idegen szavakban fordul elő, osztják szavakban ч' (КТ. ч) van. De egyébként ugyanezen ige származékaiban is ч' található, vö. қәнч'ангәвәл 'пишет' (88), қәнч'әс 'написала' (uo.), қәнч'ыйәс 'написал' (105), қәнч'ия 'пиши' (105), қәнч'ынтәсәх 'мы писали' (113), қәнч'ыйыгәх 'запишите' (126) қәнч'ыгәх 'письмо' (104) sehhez vö. қа, қә а 'schreiben' (313a), továbbá қәнч'аң 'пестрый' (74) — қа, қә а 'bunt, gestickt' (313b). Hasonló hiba чәхивәл 'созывается' (101), helyesen ч'ахитә 'собирать' (74, 75, ragozottan is, továbbá 142, 152, vö. қәһиһ'н'я 'sammeln' stb. 928a). Vagy: а 'kutya' közismert ämp (45, 110, 124, 128, 136; ä m'p' 48b) neve sajtóhibával ämp (136), ämpнә (133) alakban is előfordul. Az 'ad' (maja' 553b) ige tőhangzója jelenben és múltban, kijelentő és parancsoló módban: ä: мәләм (57), мәвәл (125); мәли (64), мәләх (57), мәсәм (45), мәс (44, 82, 85, 90, 115); мәя (90); sajtóhiba lehet viszont az ә a következő mondatban: әңкилнә қул пуга мәты 'мать рыбы стала варить' (59), szó szerint 'az anya által a hal fazékba adatott'.

A к, қ, х betűk hangértékének megállapítása az eddigieknél nehezebb problémát jelent.

Mielőtt a kérdést megvizsgálónk, célszerű előbb a jelölési tarkaságból a sajtóhibákban adódó felesleges variációs lehetőségeket kiküszöbölni, azaz a táblázatban szögletes és gömbölyű zárójelben jelzett KARJALAINEN-féle jelölés módokról szólni. TYERJOSKIN к jelének KARJALAINENNél a szokásos к helyett szó elején és szó végén egy-egy, szóközépen pedig négy esetben к, ill. -к- felel meg: көт 'барчук' (79): көт 'dachs' (321a de „ist nicht sicher über das wort” megjegyzéssel); әрки 'много' (61 stb.): әрки 'viel' (71a, a szókezdő ä nyilván sajtóhiba, vö. V., Vj. ä'r', 70b és Vj. ä'rki' 71a 'viel'); вөкәһ 'сильный' (128): үкәһ 'stark, kräftig' (212a); сүкәһ 'разный' (115): с'кәһ 'schön' (835b); етөрки 'коча' (67): йетөрки 'birkhuhn' (198a); йәк 'вода' (79 stb.): йәк 'wasser' (160b). STEINITZ szerint a Trj.-ban minden palatoveláris [к] aspirált (i. m. 4), s KARJALAINEN szerinte valamennyi keleti nyelvjárásban к, ill. к jelet ír a következő magánhangzó hangszínétől függően. LAZICZUS — aki egyébként KARJALAINEN posthumus művének hangjelölését nem ismerte — ugyancsak megállapítja, hogy a keleti nyelvjárásokban a к mindig hehezetes (MNYTK. 33: 90, vö. AECO. III, kny. 8). Ezek alapján feltehető, hogy a КТ.-ben к helyett van az idézett hat példában к (vö. még a қәкә névvel 146b).

KARJALAINEN — mint ezt STEINITZ is megállapította (i. m. 7) — palatális hangok mellett következetesen k' - jelet, veláris hangok mellett k -t ír a V., Vj. és Trj. nyelvjárásban. A k — k' hangpár LAZICZIUS szerint (MNyTK. 33 : 92) fonémapár,² STEINITZ szerint viszont a palatoveláris k variánsairól van szó. Egyesek úgy vélhetik, hogy TYERJOSKIN jelölismódja a $\kappa = k$, $\kappa = k'$ következetes megkülönböztetésével KARJALAINEN és LAZICZIUS felfogását igazolja. De a helyzet nem ilyen egyszerű. Nemcsak szókezdő helyzetben, hanem szóközépen és szó végén is mélyhangú osztják szavakban csak κ , magashangú osztják szavakban és bármilyen hangrendű új orosz jövevényszavakban, ill. idegen szavakban csak κ fordul elő az ábécés könyvben.

Ezen elv következetes alkalmazásában olyan messzire megy a könyv, hogy a mellénevek praedicativ alakjához a, o, e és э hanggal a töben -эки végződés járul; ha viszont ä, и, ö, ё, э, ä fordul elő a töben, akkor a praedicativ végződés -эки.³ Hangrendi szempontból csak egy kivétel található: Армянэки 'в... Армии' (108), de itt az alapszó orosz. A translativus ragja TYERJOSKINNAЛ -ка, -кэ mélyhangú, ill. magashangú szavaknál. A következetességen a Йáký (74): йáký (146b) esetben sem esik csorba, hiszen e név KARJALAINEN feljegyzésében mélyhangú, TYERJOSKINNAЛ viszont magashangú. Hat évtized alatt egy jövevényszó-becenév hangalakja könnyen megváltozhatott! Nem lehet TYERJOSKINT következetlenséggel vádolni: Ханты-Мансийск város (143) írásmódjában sem. Az 'osztják' szó V. nyelvjárásban ugyan k' melé (317b), de a város nevében e szó északi, valószínűleg Kaz. nyelvjárású alakja van meg, vö. Kaz. χ ánti, O. χ андi. a vokalizmus is Kaz.-ra vall.

TYERJOSKIN következetes jelölismódja, amely κ -t csak veláris, κ -t viszont csak palatális osztják szavak hangtestében ill. végződésében használ, STEINITZ felfogását igazolja, hogy ti. ez a két hang egy fonéma, s a $[k]$ különböző realizálódásának tekinthető. TYERJOSKINNAК viszont feltétlenül jelölnie kellett a κ — κ betűkkel azt az ejtésbeli különbséget, amely egyrészt pl. a қа-, қо- stb. kezdetű osztják,⁴ másrészt pedig a ка-, ко- stb. kezdetű orosz, ill. jövevényszóvá váló orosz szavak ejtésében mutatkozik. Ugyanez áll a szóközépi és szóvégi helyzetre vonatkozóan is. Noha pillanatnyilag egyetlen példapárral sem igazolható, hogy a κ — κ , (k — k') két fonéma, ennek ellenére ebben az esetben mégis szükségesnek látszik az ejtési különbségek jelölése, minthogy palatális szavakban csak k , velárisokban azonban k' is és k is előfordul (ti. az újonnan átvett orosz szavakban). A jövő titka, hogy a карандаш, картинка, класс, клуб, книга, колхоз, комбинат, коммунистический, консерва stb. féle tömegestül beáramló jövevényszavak hatására bekövetkezik-e a fonémahasadás, s a k — k' variánsból két fonéma fejlődik-e ki, vagy e jövevényszavak — a régebbi átvételekhez hasonlóan — idővel $k > k'$ hanghelyettesítéssel válnak-e majd osztják szavakká. Addig viszont talán óvatosabb megtartani a k — k' jelölés kettősségét. A k — k' jelölés megtartásával különben sem esik csorba a fonematikus jelölésen, hiszen az alapjel azonos fonémára utal, a diakritikus mellékjel ejtési változatot mutat.

² LAZICZIUS tévedése onnan származik, hogy ő a V. $k\ddot{o}$ r 'Fluss' — $k\ddot{o}$ r 'gerade Strecke' megkülönböztető jegyének a k — k' ellentétet nézte, holott az $\ddot{u}$ — $\ddot{o}$ palatális-veláris hangpár alkot itt fonológiai ellentétet.

³ A KT. anyagában is -эки a magas, -эки a mélyhangú mellénevek praedicativ végződése (vö. NyK. LX, 184—91). Talán sajtóhiba VK. $\text{o}\ddot{y}\ddot{r}\ddot{a}\ddot{k}\ddot{i}$ 'hoch' (25a), V. $\text{u}\ddot{o}\ddot{k}\ddot{y}\ddot{z}\ddot{k}\ddot{i}$ 'reich' (210b), Vj. $\text{u}\ddot{y}\ddot{l}\ddot{s}\ddot{k}\ddot{i}$ 'dünn' (214a), minthogy kb. 100 példa közül csak e három nem illeszkedik a hangrendi szabályhoz.

⁴ Ebben az értelemben feltétlenül osztják szóknak tekintendők a régi jövevényszók, pl. V. $k\ddot{a}\ddot{n}$ 'kaiser, zar' (307b) stb.

STEINITZ, aki a KARJALAINEN rendszerében szereplő $\bar{k}$ — $\bar{k}$ kettősség fonematikus értékét valószínűleg joggal tagadja, elismeri, hogy a nem szókezdő γ , γ -féle jelek a $[k]$ -tól eltérő fonémának, az ő jelölésében γ -nek felelnek meg. E fonémának TYERJOSKIN is külön jelet ad: x, ez azonban nem határolható el élesen sem a k-tól, s még kevésbé a қ-tól. Maga TYERJOSKIN is kétféleképpen közli a НИХ ~ НИК, НУХ ~ НУҚ, ТОХ ~ ТОҚ szavakat, pl. НИК ВЫХАЛХАЛ 'пошел к ...' (121), НИХ ЛӨКСӨТ 'высочили' (132).

Hasonló ingadozás KARJALAINEN feljegyzésében is található: $\bar{n}ik$ 'ans ufer', de $\bar{i}$ - és m - előtt nix (568a).

Nem lehet a нуқ 'верх' '60', azaz нух, $\bar{n}ik$ 'hinauf, aufwärts' (566b) esetében sem eldönteni, vajon a fonetikai körülmények befolyásolják-e a végső mássalhangzót, mert a нуқ és нух írásmód szabálytalanul váltakozik különböző szókezetek előtt:

	magánhangzó	в-	қ	к-	п-	с-	л-
нуқ	121	120	39,	39, 60, 113, 121	149	59	
нух	39	126		134			132, 133, 136

A төх 'озеро': $\bar{i}\bar{o}x$ 'tümpel, teich' (971a) esetei x-val vannak írva: lat. төха (51), abl. төхох (uo.), loc. төхэнэ (53), de előfordul teljes hasonulással a következő szó kezdetéhez: төк қанэннэ 'у берега озера' (53). Valószínűleg a tárgyalt jelenség figyelhető meg a в előtt a мэч'эх, л', н- előtt мэч'эх alakú szónál ('вечно' 146, 'часто' 117, 'всегда' 149; vö. még $\bar{i}im\bar{e}ch'$ 'постоянно' ч' és л'- előtt 116).

Itt említendő még ч'овч'эх 'черная смородина' (önállóan és ч'- előtt 74), de в- előtt -к végződéssel (uo.); a КТ.-ben $\bar{i}\bar{s}\bar{o}u.\bar{i}\bar{s}\bar{e}\bar{k}$ 'schwarze johannisbeere' (957b) ez utóbbi változatnak megfelelő átírás.

Hasonló ingadozást szóközépen is találunk, de ilyenkor különböző — eddig még sehol sem tárgyalt ragozott alakok is előfordulhatnak, pl. $\bar{e}.\bar{i}\bar{e}'$ 'schreien; bellen' példanyagában előfordul a $\bar{e}.\bar{i}\bar{e}x\bar{i}\bar{s}$ alak (506b), vö. тьял'эхтөс 'закричал' (141), de emellett тьял'эктөс '[собака] залаяла' (136, 137) is.

Előfordul ugyanaz az alak kétféleképpen írva: номэқсылэвэл 'подумал' (135), 'задумалась' (136), номэхсылэвэл 'ча.' (136, 137), 'думает' (137), a megfelelő alak a КТ.-ben $\bar{n}\bar{o}m\bar{e}x\bar{s}y\bar{l}\bar{e}v\bar{e}l'$ (582a). A юх 'дрола' duális: юққэн (123).

A $\bar{i}\bar{s}\bar{e}y\bar{i}\bar{a}$ 'lachen' szó (491a) példái között sem a л'ысақал 'смеялась' (123), sem а л'ысэхмын 'с улыбкой [= mosolyogva]' (127) nincs meg, de vö. $\bar{i}\bar{s}\bar{e}y\bar{i}\bar{e}l$ — $\bar{i}\bar{s}\bar{e}x\bar{i}\bar{s}$ — $\bar{i}\bar{s}\bar{e}y\bar{i}\bar{e}l$ (uo.).

A most látott példák után nem meglepő, ha -қ-, -к-нак γ felel meg a КТ.-ben, pl. қонқомтэвэл 'обогревает' (116): $\bar{k}.\bar{n}\bar{y}\bar{q}m\bar{t}\bar{e}.\bar{a}$ 'anwärmen' (310b); қотқихэн 'поступил' [ketten] (111): $\bar{k}\bar{o}t\bar{q}x\bar{e}n$ 'machen, tun' (456a).

A mássalhangzók jelöléseit összehasonlító fenti táblázat a V. nyelvjárasnak bizonnyára valamennyi mássalhangzó-fonémáját tartalmazza. KARJALAINEN is csak jövevényiszavakban alkalmazott további mássalhangzójeleket: $\bar{s}\bar{a}l'$ < жаль (965a), $\bar{s}tob\bar{i}$ < чообы (966b) és $\bar{s}\bar{e}nt\bar{i}$ az 'Александр', Александра' (913b) becézett alakjában.

Magánhangzók

TYERJOSKIN magánhangzójelölésének feltűnő, és STEINITZ rendszerével egyező vonása, hogy a hosszúságot nem jelöli. (PAASONEN viszont 2, STEINITZ 3, KARJALAINEN pedig 4 hosszúsági fokot különböztet meg, vö.

STEINITZ i. m. 11, irodalmi utalásokkal.) Nyilvánvalóan — akárhány hosszúsági fokot hall is TYERJOSKIN — ezeknek STEINITZHEZ hasonlóan nem tulajdonít fonematikus szerepet, s ezért nem jelöli őket. Annak igazolására, hogy TYERJOSKINNál egy betű különböző hosszúsági fokokat jelölhet, nemcsak olyan példákat idézhetünk, mint a sg. 1. személyű személyes névmás *mā* (45 stb.), ill. *mā* (10a stb.), *mā* (523b stb.), *mā* (155a stb.), — itt még KARJALAINEN, ill. hagyatéka kiadójának következtetlenségével is számolhatunk —, hanem olyanokat is, melyekben a magánhangzó hol nyílt, hol zárt szótagban fordul elő.

Nyílt szótagban: лярәх 'әрш' (140): *lārəx* 'kaulbarsch' (1087b); һәхи 'белый' (114): *həxi* 'weiss' (562b); кы 'мужчина' (29 stb.): *ku* 'mann, mannsperson; mann (gatte)' (279a). Zárt szótagban: п н 'клюква' (122): *pən* 'moosbeere' (705a); кәткән 'два' (98): *kətkən* 'zwei' (455a); вонт онт 'лес' (39): *wont* 'wald' (55a).

TYERJOSKIN magánhangzójeleinek minőségét úgy vizsgálhatjuk, ha egybevetjük a TYERJOSKINNál és KARJALAINENNél található azonos szavak írásképét. Erre az első szótagban 583, a nem első szótagokban azonban lényegesen kevesebb esetben van módunk. Ezenkívül mintegy 150 esetben STEINITZ feljegyzése vagy átírása is figyelembe vehető, ha nem is az egész szó, de legalább az első szótag vokalizmusa szempontjából.

*

TYERJOSKIN: a; STEINITZ: a; KARJALAINEN: ā, à, a', a

TYERJOSKIN az a betűt az a hang jelölésére használja (kb. 80 példa). KARJALAINENNél az alapjel (a) el van látva még különböző hosszúsági jelekkel, s esetleg a hangsúly jelölésével is. Az a előtt és után bármilyen mássalhangzó következhet.

амәсвәл 'сидит' (50 stb.), 'стоит' (42) [STEIN. aməs-]: *aməsüäl*, *aməsüäl* (45a); ал 'год' (21 stb.): *al* 'jahr' (110a).

канәү 'берег' (53): *kənəu* 'ufer, saum, rand' (310b); қақы 'младший брат' (29): *kəki* 'jüngerer bruder' (291a); сапыз 'сапор' (100): *səpi* 'stiefel' (864b); пам 'трава' (35 stb.) [STEIN. pam]: *pam* 'heu, gras' (701b); майтыз 'мыло' (63): *maiti* 'seife' (501a); ватвәл 'бывают' (114): *vatvəl* (266a); әләвәл 'лежит' (42 stb.): *ələvəl* (126b).

юлта 'разминать' (77): *ju* 'lta' 'aufweichen' (202b); қәрта 'драть' (51): *kərtä* 'schinden, abziehen (tieren das fell)' (341a); вәлта 'жить' (42): *vəltä* 'leben, sein, dauern, sich behalten (das wetter)' (128a); әпа 'папа' (94): *vpa* 'vater (in der anrede)' (66a).

*

TYERJOSKIN: ä; STEINITZ: ä; KARJALAINEN: ā, à, ä', ä; ä

Az ä betűt ugyancsak kb. 80 esetben hasonlíthatjuk össze TYERJOSKIN és KARJALAINEN feljegyzéseiben. KARJALAINEN feljegyzései itt szintén a hosszúságjelek és hangsúlyjelölések alkalmazásában térnek el TYERJOSKINétól. Az ä előtt vagy után bármilyen mássalhangzó következhet.

әләј 'утро' (53 stb.): *äləj* '(am) morgen' (117b); әним 'моя старшая сестра' (108 stb.): *änim* (63b); әр 'много' (48 stb.): *är* 'viel' (70b).

ләвәт 'сесь' (112 stb.): *ləvət* 'woche' (!) (1082a); р к 'мука' (47 stb.): *rək* 'mehl; wachsendes getreide' (794b); к б 'кора' (47 stb.) [STEIN. kār]: *kār* 'rinde; schuppe des zapfens' (415b); пәй 'куча' (143 stb.): *päi*, *päi* 'menge, haufen; heuschober; hügel, anhöhe; insel' (654b).

йистä 'плакать' (64): *i'istä* 'weinen, heulen' (189b); силä 'прочь' (135 stb.): *silä* 'pois [weg]' (888b); мәнträ 'ехать' (104): *manträ* 'gehen, weggehen' (527b); вертä 'делать' (86): *uē'r ä* 'machen' (235a); киткä 'кадка' (48 stb.): *kä'ikä* (457a).

Egy esetben KARJALAINEN *ä*-t jelölt, TYERJOSKIN *-ä*-t: köйтä 'токовать' (63): *kō'itä* 'balzen (auerhahn, birkhahn)' (384b); vagy itt talán a hat évtized alatt bekövetkezett hangfejlődés látható?

*

TYERJOSKIN: *ы*; STEINITZ: *ï*; KARJALAINEN: *ï, ï, i', i, i, i, i, i, i, i, i*

Az előző mássalhangzóbetű kiejtését nem módosító teljes magánhangzók között minden helyzetben előfordul még az *ы*. Ennek hangértékét kb. 40 esetben vizsgálhatjuk meg. KARJALAINEN *e* betű megfelelőit első szótagban *i*-vel, 2. és 3. szótagban *i*-vel⁵ jelöli és különböző időtartam-jelekkel látja el.

ыхэхасөх 'мы украсили' (115): *i'ütä* 'aufhängen' (28a); ымла 'сядь!' (27 stb.): *imlä* (46b); ыл 'вниз' (25 stb.) [STEIN. *il*]: *i'l* 'hinunter' (112a). ч'ымäl 'немного' (81 stb.) [STEIN. *i*]: *i'imäl* 'wenig' (948a); пырнә 'потом' (54, stb.) [STEIN. *pir*]: *pirnä* 'hinten' (722a); йынгантәвäl 'шьёт' (65): *i'ntänidä* 'nähen' (175b); қынт 'кузов' (39) [STEIN. *kimt*]: *ki'nt* 'grosser rindenkorb' (315b); л'ывтät 'листья' (57 stb.) [STEIN. *i*]: *i'vttät* sg. 'blatt; tabak' (489b).

KARJALAINEN az *i* jelet első szótagnál hátrább csak összetételek második tagjának első szótagjában alkalmazta: нәһы-қыйт 'ребята' (105 stb.): *nähi'kiit* 'kind[er]' (613b).

-ы- második és harmadik szótagban: нөһың[қы translát.] '... жирный' (127): *nöhi'ng* 'korpulent, stattlich, kräftig, gesund' (604a); қәһыңкынтәс 'испугался' (141): *qähik'ntäs* 'erschrecken', -täs (322b); лохыв 'сачок' (34): *lö'v* 'fischhamen' (aus rutenband), kescher' (1055a); номәқсыләвäl 'он] подумал' (135 stb.): *nomäq'sylä* 'denken, nachdenken, überlegen' (581b).

Anyagunkban szóvégi *ы* csak két vagy többtagú szóban fordul elő, s megfelelése KARJALAINENNél mindig *ï*. мол'әвсы 'малицы' (126): *mō'äv'si* 'pelz aus renntierfell' (522b); төһы игекөтö (100, 139, 141): *tö'yi tö'yä* 'weg' 975b, de vö. *tö'yi* (138b). KARJALAINEN két esetben diftongusszerű hangot jegyzett fel: воқы 'лиса' (29 stb.): *vō'ki* 'fuchs' (212b); муһы 'карась' (27 stb.): *mū'yi* 'karausche' (507a). Egy szóvégződés esetében KARJALAINEN nemcsak a hátrább képzést (*i*), hanem a velaritást is jelölte: нөһы 'мясо' (76 stb.): *nö'hi* 'fleisch' (603b).

*

TYERJOSKIN: *y*; STEINITZ: *u*; KARJALAINEN: *ü, ù, u', u*

A TYERJOSKINNál szókezdeten, szóközépen és egy szó végén is szereplő *y* betű hangértéke több mint 40 esetben *u*.

үтә игекөтö (141): *ütä* [vÍzból partra] (267a); ул 'ягода' (20 stb.) [STEIN. *ul*]: *u'l* 'beere; eig. preisbeere (?)' (272a); үй 'низ' (63 stb.): *ü* összetételben 'raum unter...' (7a).

сухәм 'нитка' (62) [STEIN. *suyam*]: *sūyam* 'garn' (837b); л'умп 'лыжи' (56 stb.): *l'im'p* 'schneeschuh' (484a); нум [felsö] (38, 122) [STEIN. *num*]: *l'u'm* 'oberer, darüber befindlich; hoch, himmlisch' (567b); луй 'напёрсток' (63 stb.): *luy* 'näkring, fingerhut' (1039b).

лälкy 'солдат' (108): *lä'lkü, lä'lkü* 'soldat' (1120a); қy 'мужчина' (29 stb.): *ky* 'mann, mannsperson; mann (gatte)' (279a).

*

⁵ STEINITZ az *i* és *ï* kettősségét meg sem említi, hiszen ő csak az elő szótag vokalizmusát vizsgálta: a többi szótag átírásának elveit viszont nem közölte. (i. m. 27).

TYERJOSKIN: $\bar{y}$; STEINITZ: $\bar{u}$; KARJALAINEN: $\bar{u}$, $\bar{u}$, $\bar{u}$ '

Az y magashangú párját az $\bar{v}$ -t csak mintegy 14 esetben találjuk meg szóközépen TYERJOSKIN szóanyagában:

түхэт 'колчан' (60) [STEIN. $\bar{u}$]: $\bar{t}\bar{u}\bar{y}\bar{e}$ 'köcher, pfeiffutteral (aus schenkelfell des zahnen renntiers)' (973b); күр 'тесло' (58 stb.): $k\bar{u}r$ 'hohlbeil (die rinne seitwärts)' (418a); пүкени 'заяц' (124 stb.): $p\bar{u}\bar{k}\bar{e}n\bar{i}$ 'hase' (670a); нүр 'жердь' (59, stb.) [STEIN. $\bar{u}$]: $n\bar{u}r$ 'latte' (590b).

*

TYERJOSKIN: $\bar{e}$; STEINITZ: e ; KARJALAINEN: $\bar{e}$, $\bar{e}$, $\bar{e}$, $\bar{e}$

Az $\bar{e}$ betűt 12 szó és egy indulatszó első betűjeként, továbbá 8 osztják szó és egy orosz eredetű név (Сэрки) első szótagjában találjuk meg. Noha csak 18 esetben tudjuk KARJALAINEN átírásával összehasonlítani, az egybetvetés eredményeként minden esetben $\bar{e}$ jelentkezik különböző időtartamjelekkel.

эйэм 'клей' (126): $\bar{e}i\bar{e}m$ 'leim' (12a); эвсинтэхэлси 'его обнюхал' (135): $\bar{e}v\bar{s}i\bar{n}t\bar{e}x\bar{e}l\bar{s}i$ 'riechen' (69a); эмтэр 'большое озеро' (61 stb.): $\bar{e}m\bar{t}\bar{e}r$ 'see (rund), tümpel' (!) (51a).

Nem szókezdeten, csak л, н, с és т, azaz csak palatalizálható mássalhangzók után állhat $\bar{e}$: сэсэх 'слонец' (61): $s\bar{e}s\bar{e}x$ 'falle für birkhühner, fuchse' (880b); сэм 'глаз' (61 stb.) [STEIN. e]: $s\bar{e}m$ 'auge' (855a); нэм 'название' (112 stb.) [STEIN. nem]: $n\bar{e}m$ 'name' (579a).

лэрвитэвэл 'распутывает' (62): $\bar{l}\bar{e}r\bar{v}i\bar{t}\bar{e}v\bar{e}l$, $\bar{l}\bar{e}r\bar{v}i\bar{t}\bar{e}l\bar{i}$ 'herauslassen, aufdrehen, flechten, entwirren' (1092a) esetében STEINITZ szerint a V.—Vj.-ból csak a * $\bar{e}$ folytatására van példa, nem pedig * e -ére. Ennek megfelelően ő csak a $\bar{l}\bar{e}r\bar{w}\bar{ä}y\bar{t}\bar{e}$ 'lösen, aufwickeln' származékot idézi (i. m. 70 * $e \sim *a$).

*

TYERJOSKIN:	o	ö	ø	ë
STEINITZ:	o (o, o)	ö (ö, ö)	ø	ë
KARJALAINEN:	o, o, o	ö, ö, ö	ø	ë, ë

A teljes magánhangzók közül legnagyobb figyelmet az o — $\bar{o}$ hangok érdemelnek; egyrészt, mert KARJALAINEN különböző nyílt és zárt hangjainal szemben (o — $\bar{o}$, $\bar{o}$ — $\bar{o}$) STEINITZ 4 évtizeddel később már csak egy fonematikus nyíltsági fokot észlelt (o , $\bar{o}$), másrészt, mert TYERJOSKIN és a KT. anyagának egybevetésekor a teljes és redukált o (o — $\bar{o}$) hangok tekintetében vannak bizonyos, nem nagyszámú eltérések.

TYERJOSKIN szövegei alapján mintegy 55 o betűt tudunk a KT. szavai-ban feljegyzett o — $\bar{o}$ hangjelekkel egybetvetni. Az anyag harmad részében a KT. nem jelöli a nyíltság, ill. zártság fokát, erre a körülményre KARJALAINEN-nek TOIVONENTŐL kiadott anyagával kapcsolatban már STEINITZ is felhívta a figyelmet (i. m. 28, 56. jegyz.). STEINITZ megfigyelését azzal kell kiegészítenünk, hogy többször o fordul elő a KT.-ben ott, ahol az OL.-ben $\bar{o}$, sőt $\bar{o}$ szerepelt, pl. $k\bar{o}l\bar{e}m$ — $k\bar{o}l\bar{e}m$ 'drei' (370b, OL. 148): қоләм (58 stb.); $m\bar{o}l\bar{k}$, $m\bar{o}x$ — $m\bar{o}l\bar{k}$ [!] 'ei; tierjunges, -brut' (503a), 'gross für sein alter' (OL. 96, tehát a jelentés is más!): моқ (68); $i\bar{s}\bar{o}y\bar{e}f$ — $i\bar{s}\bar{o}y\bar{e}f$: 'schnee' (936b, OL. 99): ч'охә (126); ill. $p\bar{o}r\bar{a}s$ — $p\bar{o}r\bar{a}s$ [sic!] 'schwein' (729b, OL. 151): попар (124). Sajtóhibára — legalábbis az OL.-ben — nehezen gondolhatunk, hiszen az utóbbi szó magában áll, egyetlen példa KARJALAINENNél arra, hogy DN.,

Trj., Ni., Kaz. hosszú hangnak ($\bar{u}$, $\bar{o}$) V., Vj.-ban $\ddot{o}$ felel meg. E nagyon is homályos kérdés eldöntése végett fontos lenne KARJALAINEN kéziratosa feljegyzéseit megnézni.

Szókezdő o esetén 11 esetben vethető egybe az ábécéskönyv írásmódja KARJALAINEN jelölésével: 1 esetben ρ , 4-szer o - és 6-szor ρ - a megfelelő szókezdet:

оx 'голова' (23 stb.) [STEIN. $\rho\gamma$]: $\rho\gamma$ 'kopf' (21a).
 ойэхта 'жалеть' (66): $\ddot{o}\ddot{i}\ddot{a}\gamma\ddot{t}\ddot{a}$ 'mitglied fühlen' (12a); онч'эх 'сосна' (123): $\rho\eta\ddot{i}\ddot{a}\gamma$
 'kiefer' (55a); охны 'дверь' (127 stb.): $\rho\gamma\rho\ddot{i}$, $\rho\ddot{i}\ddot{a}\rho\ddot{i}$ 'tür' (15a).
 охэр 'высокий' (42 stb.): $\rho\gamma\ddot{a}\rho$ 'hoch(gewachsen)' (24b); онт: вор онт 'лес' (37 stb.): $\rho\eta\ddot{i}$ 'inneres, bauch; kammer der reuse' (56b).

Szó közepén is a szóelejihez hasonló megoszlás található: ρ -féle megfelelés 6 esetben, a többi előfordulás nagyjából ugyanannyiszor o , mint ρ ; néhány „rendhagyó” megfelelésről ($\ddot{o}$) vö. 257. l.

қоланта 'слушать' (94) [STEIN. ρ]: $\ddot{k}\ddot{i}\ddot{a}\eta\ddot{i}\ddot{a}$ 'horehen; gehorehen; fühlen' (377b);
 қос 'звезда' (31) [STEIN. $k\ddot{a}s$]: $\ddot{k}\ddot{i}$'s 'stern' (343a).
 ч'охтэј 'снежный' (114): $\ddot{i}\ddot{a}\rho\ddot{i}\ddot{a}\eta\ddot{i}$ 'schneelig' (937a); попылта 'работать' (127):
 $\rho\ddot{o}\rho\ddot{i}\ddot{a}$ 'arbeiten' (808b); қойта 'желать, хотэтэ' (63 stb.): $\ddot{k}\ddot{o}\ddot{i}\ddot{a}$ 'wollen, wünschen' (285b).

сосал 'ящерица' (40): $\rho\ddot{s}\ddot{a}\ddot{l}$ 'eidechse' (879b); лох 'лошадь' (30 stb.) [STEIN. $\rho\gamma$]:
 $\ddot{i}\ddot{a}\gamma$ 'pferd' (1043b); тохы 'весна' (36) [STEIN. $\rho\gamma(\ddot{i})$]: $\ddot{i}\ddot{a}\gamma\ddot{i}$ 'frühjahr, frühling' (971b);
 қол 'ель' (30 stb.) [STEIN. $k\ddot{o}l$]: $\ddot{k}\rho\ddot{i}$ 'fichte' (366a).

Az $\ddot{o}$ esetében az $\ddot{o}$ — $\ddot{o}$ — $\ddot{o}$ hangértékének kérdése a szóközépi helyzetre korlátozódik, mivel szókezdő helyzetben csak egy példa van az összehasonlításra: $\ddot{o}\eta$ 'девочка' (139) [STEIN. $\ddot{o}\gamma\ddot{i}$]; $\ddot{i}\gamma\ddot{i}$ 'mädchen, tochter' (16b).

Szó közepén 12 ρ , 5 $\ddot{o}$ és 18 ρ -féle megfelelést találunk.

көхэрт 'шилохвост' (49) [STEIN. $k\ddot{o}\gamma\ddot{e}\rho\ddot{i}$]: $\ddot{k}\ddot{o}\gamma\ddot{e}\rho\ddot{i}$ 'spießente' (393a); пөки[лән]
 'твоя шишка' (123) [STEIN. $\rho\ddot{k}\ddot{i}$]: $\rho\ddot{k}\ddot{i}$ 'zapfen (der kiefer, fichte, tanne)' (663a); көр
 'печь' (58) [STEIN. $k\ddot{o}\rho$]: $\ddot{k}\rho$ 'ofen' (416b).
 лөхэргяс '[он] осмотрел' (97): $\ddot{l}\ddot{o}\gamma\ddot{e}\ddot{i}\ddot{a}s\ddot{i}\ddot{m}$, - $\ddot{i}\ddot{a}s\ddot{i}\ddot{m}$ (pret.) 'посмотрелъ' (1057a);
 сөх 'сорока' (50, stb.): $\rho\ddot{o}\chi$ 'elster' (823b).
 көкәл 'камыс' (49) [STEIN. $k\ddot{o}\ddot{w}\ddot{a}l$]: $\ddot{k}\ddot{o}\ddot{w}\ddot{a}l$ 'schenkelfell, beinling des renntiers;
 schuhzeug aus renntierfell' (415a); сөхәс 'он' сплел' (49): $\rho\gamma\ddot{i}$ 'flechten (die haare,
 ein seil, eine reuse usw.)' (825a); көт 'рука' (74 stb.) [STEIN. $k\ddot{o}t$]: $\ddot{k}\rho$ 'hand; zange' (452b);
 көйңә 'комар' (63) [STEIN. $\ddot{o}$]: $\ddot{k}\ddot{i}\ddot{a}\eta\ddot{i}$ 'mücke' (385a).

TYERJOSKIN o és $\ddot{o}$ betűinek egybevetése KARJALAINEN hangjelölésével STEINITZ megállapítását igazolja (i. m. 27—8), mely szerint csak egyféle nyíltsági fokú: teljes o — $\ddot{o}$ hang van. Még a STEINITZ idézte példapárok között is akad olyan, amelynek igazolására TYERJOSKIN könyvéből is idézhetünk adatokat: $\rho\ddot{o}\chi$ 'Stör', $\rho\ddot{o}\chi$ 'Baumwurm' (STEINITZ, i. m. 27) — сөх 'ocëp' (140), ill. 'русеница' (31, 52).⁶ TYERJOSKIN példaanyagából azonban nem feltétlenül az olvasható ki, hogy a nyiltabb és zártabb ejtésű o — $\ddot{o}$ hangok mindig összeestek, hanem csak annyi, hogy összeestek, mint idézett példánkban, amelyhez harmadikként még egy redukált magánhangzójú szó is csatlakozik: сөх 'шкура' (52), [STEIN. $\rho\gamma$]; $\rho\ddot{o}\chi$ 'fell, tierhaut' (832a). Az ρ — ρ — $\ddot{o}$ hármasság helyett STEINITZ és TYERJOSKIN is kettősséget (o — $\ddot{o}$, ill. o — ρ) jegyzett fel, s ennek természetes

⁶ Vö. még $\rho\ddot{o}\chi$ (A KT-ben $\rho\ddot{o}\chi$ 823b) 'Elster', — сөх 'сорока' (50, 60), $\rho\ddot{o}\chi$ 'Zopf' (STEIN. i. h.) —, ehhez csak a hozzátartozó ige idézhető сөхәс 'он сплел' (49).

következménye, hogy homonimáknak kellett keletkezniök. TYERJOSKIN példatárából idézhető azonban olyan példa is, melynek tanúsága szerint a nyíltabb-zártabb o hanggal megkülönböztetett szavak hangalági különbsége az ϱ — ϱ fonematikai különbségének eltűnte után is megmaradhatott oly módon, hogy a szűkebb ejtésű hangból redukált hang lett: ox 'голова', (52) [STEIN. $\sigma\gamma$]: $\varrho\chi$ 'kopf' (21a), ill. ox 'течение' (52) [STEIN. $\sigma\gamma$] $\varrho\chi$ 'strom, strömung' (15a).⁷

TYERJOSKIN — különösen az oroszban meg nem levő betűk, hangok tanításakor — gyakran állít össze olyan szópárokat, szóhármassokat,⁸ melyeknek fonológiai szembeállításával mutatja be, hogy az új betű jelölte hang fonematikusan valóban új az eddig tanultakhoz képest. Sem a példatárban, sem a tankönyv egész szóanyagában nem találtam több példát arra, hogy a feltehető régebbi nyíltabb — zártabb ellentétnek ma teljes hang — redukált hang ellentét felel meg. Olyan példa idézhető azonban még, melyet KARJALAINEN ϱ -val, TYERJOSKIN pedig ϱ -val jegyzett fel:

Szó kezdetén: өннэлтэхэлта 'учиться' (57): ϱ *ннллтэγδλτα* 'lernen' (63a).

Szóközépen: қөчңы 'муравей' (74): ϱ *q'čñl* 'ameise' (352a); төхы игекөтө (100): *tōχi* (138b), de vö. *tōχi* 'weg' (975b) redukált hanggal; қөңқөмтөвэл 'обогревает' (116): *қ.нүχөмтөтө* 'anwärmen' (310b).

A kérdő névmásból származó adverbiumok egy részét KARJALAINEN teljes, TYERJOSKIN pedig redukált tőhangzóval jegyezte fel: қөльтях 'откуда' (125): *қөлтэχ* 'woher' (368a); қөтөқярте 'где' (122, az adverbium végén -ятө a többesi alannyal egyezik, vö. NyK. LX, 189): *қөт, қөтэқя* 'wo' (367a).

Az o hangok jelölésében KARJALAINENNél és TYERJOSKINNál is látható a mutató névmások ill. származékaik esetében bizonyos ingadozás. A távolra mutató névmás тэм (123): *tom*, *tōm* 'jener' (975b), de vö. *tj̄m* (1018a), azaz redukált magánhangzóval példamondatban. Összetételben viszont TYERJOSKIN is jegyzett fel teljes hangot: томпыл қуйял 'другой, товарищ' (135) — KARJALAINENNél teljes hanggal *tōmpyl қуйял* '... toinen teistä (kahdesta)' (367a) ill. redukált hanggal: *tōmpyl қуйял* 'ua.' (279a) vagyis a KT-ben $\varrho \sim \varrho$ váltakozik.

Az eddigiektől eltérően csak egy esetben található a KT.-ben redukált, az ábécés-könyvben pedig teljes hang (ha ugyan ez az eltérés nem sajtóhibán alapul): қөлтэх 'завтра' (112): *қөлтэх* 'morgen' (370b).

A пөңәлнәқы 'возле' (106) és пөңәлнө 'у' (95) adatok közül — KARJALAINEN megfelelő adatai alapján (*п.нәл* 'seite' 687b) az első lehet a helyes, a másodikban az o talán sajtóhiba e helyett.

TYERJOSKIN szóközépen, az előbb említett eseteken kívül, mindig (több mint 25 esetben) ϱ jelölésére használja az ϱ -t: нөх 'цук' (51 stb.) [STEIN. *нōχ*]; нөχ 'ast' (564a).

TYERJOSKIN ϱ betűinek KARJALAINENNél valamennyi esetben redukált ϱ felel meg (ϱ 5, ϱ 15 esetben).

өкөм 'маленький' (58): *көм* 'klein' (24a).

сөхәс 'осень' (57 stb.) [STEIN. *сōχәс*]: *сōχәс* 'herbst' (829a); нөл 'черенок' (126) [STEIN. ϱ]: *нөл* 'messergriff; quer über der reusenmündung angebundene stange zum einlegen od. herausnehmen' (598b).

*

⁷ A KT. alapján KARJALAINEN feljegyzései szerint a századforduló idején e szó-párhoz annak idején nem tartozott 3., redukált hangú megfelelő ill. ellentét.

⁸ Az ϱ tanításakor: ox 'голова' — өх 'течение'; лох 'лошадь' — лох 'кость'; сох 'гусеница' — сэх 'шкура' (52). Az ϱ -vel kapcsolatosan: көр 'нога' — көр 'печь' — күр 'тесло'; қәл 'толстый' — көл 'слово' — күл 'свиц'; сөхәс 'осень' — сөхәс 'корма' — сүхәс 'ястреб'; (58). Mássalhangzóra is idézhető példa, a л tanításakor: лох 'лошадь' — лоп 'удочка' (36) stb.

TYERJOSKIN: *ö*; *ə*; STEINITZ: *ə*; *v*, *ə*; KARJALAINEN: *ə*; *v*, *ä*; *ä*

A másik palatális-veláris redukált hangpár, *ö* — *ə*, sokkal gyakoribb, ezért több esetben vethető egybe KARJALAINEN megfelelő adataival (mind-egyikre 100-nál is több adat van).

TYERJOSKIN *ä* betűjének — csak palatális szavakban fordul elő⁹ — mássalhangzók közötti helyzetben, minden szótagban *ə* felel meg KARJALAINENNél:

мәх 'земля' (114 stb.) [STEIN. *məχ*]: *məχ* 'land; erde (stoff); asche' (504a); көмән 'на улице' (56 stb.) [STEIN. *kəməŋ*]: *kəməŋ* 'draussen, auf dem Hof' (402b); тәләх 'зима' (43 stb.) [STEIN. *tələχ*]: *tələχ* 'winter' (1035b); пәкәтәси 'спустили' (55); рәкәтәси 'я бросил' (799b).

Szó elején azonban nem ennyire egyértelmű az *ä* hangértéke, ill. viszonya KARJALAINEN feljegyzéseire. 9 esetben az eddigieknek megfelelően:

әнтәв 'пояс' (43) [STEIN. *ə*]: *ən̄təv* 'gürtel' (58b) stb. Az *v̄n̄'ja* 'anziehen, ankleiden' (58b) ige KARJALAINEN megfigyelése szerint mélyhangú volt, TYERJOSKIN feljegyzései viszont — a KT. Vj. adataihoz hasonlóan magashangúak: әнәлтиләвәл 'надевает' (76); әнгәс 'оделась' (43), әнтсәхән 'одежда надета' (138), әнти 'надень' (84).

Két esetben teljes magánhangzó található a KT.-ben, az ábécéskönyvben viszont *ä*: әнә 'толстый' (139); *ē* 'дick' (52b); әвсинтәхли 'понюхай' (131); *ēw* 'si' *n̄tə.ä* ['schnuppern (hund)'] (69a). Lehet, hogy e szókezdő magánhangzók az utóbbi hat évtizedben redukálódtak.

TYERJOSKINNál redukált hangként mélyhangú szavakban az *ə* betű fordul még elő. Az *ə* viszonyát KARJALAINEN hangjelöléséhez már a könyv alcímében levő szó is elárulja: қәнтәх 'ханты': *k̄v̄n̄təχ* ['osztják'] (317b); vagyis a KT.-ben első szótagban — szókezdetben is — *v*, másutt *ä* felel meg *ə* betűnek. Hasonlóképpen STEINITZNél is csak az első szótagban felel meg az olvasókönyv *ə* betűjének *v*, hátrább a palatális szavakból már ismert *ə*, azaz STEINITZ a második vagy még hátrább levő szótagban nem különbözteti meg a redukált TYERJOSKIN-féle *ä*, *ə* hangok palatális vagy veláris voltát: нәәхәсвәл 'чистит' (80) [STEIN. *n̄'v̄p̄as-*]: *n̄'v̄χ̄st̄a* 'säubern, schuppen (fische)' (608a); пәқы 'кукла' (41 stb.): *p̄v̄k̄i* 'puppe (spielzeug)' (665b); әләвәл 'лежит' (42 stb.): *v̄'ä'v̄ä* (126b); йәхән 'ночью' (137) [STEIN. *j̄əχən*]; *j̄əχ̄ən* 'nacht; in der nacht' (135a).

Első szótagnál hátrább a KT. adataiban *v* csak összetételben van: *s̄əm̄v̄v̄χ* 'brille' (856b), TYERJOSKIN viszont két szóba is írja: сәм вәх 'очки' (61). Hasonlóképpen лүлпә-нывәл 'поют песни' (147): *l̄v̄lp̄m̄i* 'a' 'singen' (1103b) könnyen megállapíthatók az összetétel tagjai: лүл 'рот' (30): *l̄v̄l* 'mund' (1102b) és пәнләм 'положу' (57 stb.): *p̄v̄n̄t̄a* 'legen' (712b), azaz mintegy 'száj(at) helyez' > 'énekel'.

A KT.-ben az 'Anna' név *a'nn̄i* alakú (54a), az ábécéskönyvben әнны (40 stb.), a redukció a két feljegyzés közti időben mehetett végre.

A TYERJOSKINNál *ə* és *ä*-vel jelölt hangok az első szótagon túl nemcsak STEINITZ jelölésében nem különböznek egymástól (*ə*), hanem abszolút szóvégen KARJALAINENNél is — a hangrendi hovatartozás jelölése nélkül — *ä* a megfelelőjük: йәлә 'рано' (66 stb.): *j̄v̄'ä* 'spät; früh (am morgen)' (200b); пәхтә 'чёрный' (78 stb.) [STEIN. *p̄əχt̄ə*]: *p̄əχt̄ə* 'schwarz' (682b).

⁹ Egyetlen előfordulása mélyhangú szóban вайәх 'зверь' (66) sajtóhiba, vö. вайәх 69, 114, 118, 126, 128, 134, 136, 138, 140, 152.

Ha TYERJOSKINNál — nem első szótagban — л, н, њ, vagy -р következik, az а, ill. ә után, akkor a КТ.-ben -ll, -nn, -ηη, -rr látható, pl.: өннэлтэхалта 'учиться' (57): *ō'nylləyāllta* 'lernen' (63a); итөн 'вечером' (75 stb.): *iηn* 'abend' (104a); вөкөң 'сильный' (128): *uōkəŋ* 'stark, kräftig' (212a); этэр 'ясная погода' (61): *ētrr* 'klar (wetter, himmel)' [!] (105a).

*

TYERJOSKIN: е, ё, ю, я, вö. TYERJOSKIN: э; о, у; а ~ ä

A j + magánhangzót jelölő betűk е, ё, ю, я közelebbi vizsgálata során már eddig is ismert magánhangzókkal találkozunk: az э, о, у és a hangértékeit találjuk e kapcsolatokban, s előtte szó elején *ǰ*- van a КТ.-ben.

Szókezdő helyzetben е- (5 esetben) az э-vel azonos magánhangzót mutat. ерэхтэ 'дрожать' (67): *ǰērəxtə* 'zittern, schauern (vor kälte)' (183b); ерһас 'рубашка' (67 stb.): *ǰērһās* 'hemd; netz' (187a); ел 'живун' (67): *ǰel* 'quellader' (200a). Egy esetben KAJALAINEN a V.-ban redukált, a Vj.-ban teljes hangot jegyzett fel: ей 'мох на дереве' (67): V. *ǰəi*, Vj. *ǰei* 'bartflechte; nest des eichhörnchens', (133a).

Szókezdő ё- csak 7 esetben fordul elő az olvasókönyvben, s ezek о — о — о megfelelést mutatnak:

ёхэн 'речка' (75 stb.): *ǰəyən* '(breiter) fluss; kleiner fluss' (148b). ёқон 'дома' (76 stb.): *ǰəqən* 'zu hause' (143a); ёхыга 'косить' (75): *ǰəyǰta* 'schlagen, hauen, klopfen; lenken (ein renntier mit einer stange)' (151a); ём 'черемуха' (75 stb.): *ǰom* 'ahlkirsche' (166b); ёх 'домой' (75 stb.): *ǰox* 'nach hause' (142b).

ёхэл 'лук (оружие)' (75) [STEIN. *ǰoxəl*]: *ǰəxəl* 'schiessbogen; feder' (153b). Szókezdő helyzetű ю 3 szóban vethető össze KAJALAINEN adataival: юх 'дрова' (77 stb.) [STEIN. *ǰux*]: *ǰux* 'baum; holz(scheit)' (143b); юстым 'награда' (77): *ǰy st'm* (191b).

A szókezdő я esetén (4 esetben) szintén csak időtartambeli különbségeket találunk: яхэм 'бор' (70 stb.) [STEIN. *a*]: *ǰāyəm* 'sandheide' (148a); янта 'шить' (70) [STEIN. *a*]: *ǰa'ntə* 'nähen' (175a).

TYERJOSKIN az е, ё, ю, я betűk közül csak л, н, с és т mögötti helyzetben gyakoroltatja a я-t (71), ё-t (76) és a ю-t (78). Példáiban viszont csak л, н és т betűhöz kapcsolódva található я, ё és ю, de с-hez kapcsolódva nem. Ezekben az esetekben az írásmód az előző mássalhangzó palatalizáltságára utal. — A ё és ю hangszíne — a rendelkezésünkre álló kisszámú példában (5. ill. 6) — az о, ill. у hangszínével azonos (miképp szókezdő helyzetben is).

лёпы 'пальто' (76): *lǰpɨ* 'kleidung, kleidungsstück' (1118b). нёрэм: н. мөхнэ 'в тундре' (144): вö. *ñörəməx* 'die leute von Narym nebst den Vasjagan-ostjaken' stb. (634b); әёр 'пыль' (76): *əjor* 'sehr kleines krümchen . . . ; schmutz, abfalle' (626b); нёхың[қы translát.] 'жирный' (127): *ñəxɨŋ* 'korpulent, statlich, kräftig, gesund' (604a).

нюхалта 'гнать' (78): *ñuxəllta* 'jagen, nachsetzen, verfolgen' (612a); нюла 'друг другу' (111): *ñula* 'zusammen; toisiinsa [egymást]' (647a); нюр 'ремень' (78): *ñur* 'riemen' (626b).

пютькөрәк 'курица' (125): *tətkörək* 'huhn' (923b); пюты 'так' (135 stb.): *tətɨ* ua. (966b).

A nem szókezdő helyzetben feljegyzett я betűk egy része — a ё-hoz és ю-hoz hasonlóan — palatalizálja az előtte levő *n*-t, ill. *-t*-t, s utána *a* következik, első és második szótagban, vagy akár szóvégen is.

тярәс 'море' (72 stb.): *tārəs* 'meer' (872b); нял 'стрела' (72) [STEIN. *a*]: *ñal* 'pfeil; schrot' (645a); қанһыта питкәл [она] заболела' (86): *ka'ñta* 'krank sein' (323a).

A szóközépi használatban feltűnik az a következtelenség, hogy a я betű intervokalikus helyzetben jelölheti is a *j*-t, de *j* után is következhet:

тэявэл 'имеет' (72 stb.) [STEIN. *tvja-*]: *tvjàvð:* (969b), ill. эйяч[қы translát.] 'счастливый' (104): *vjàŋ* 'glücklich' (6b).

Az eddigi példákhoz képest némi eltérés van ТУЕРЈОСКИН és a КТ. тяс 'часы' (71, stb.): *šàs stunde* (921b) adata között de újabb jövevényt szó esetében a feljegyzések közötti hat évtized indokolhatja az eltérést. Hasonlóképpen a feljegyzés idejének különbségével lehet talán magyarázni a қалтыях 'откуда, из чиво' (125): *šòŋŋ* 'woher' (368a) szavakban észlelhető eltérést is.

А нянь 'хлеб' (127): *ñà'ñ* 'brot' (624a) és нярэх 'сырой (72): *ñārəx* 'feucht; roh, ungar, unreif (brot, fisch, beere, nuss u. a.)' (630b) esetében is arra lehetne gondolni, hogy két palatalis szó esetleg idővel veláriszá vált.¹⁰ Van azonban még három példa arra, hogy a -ня- betűkapcsolat KARJALAINEN-nél palatális szóban -ñà- hangsoportnak felel meg: нямэк 'мягкий' (114) [STEIN. *ä*]: *ñāmək* 'weich; nachgiebig, wässrig; feinkörnig, fein (salz, mehl)' (619a); кёняр 'бедный' (131): *kəñār* 'arm' (413b); кёняхтэли: кётэхлэм вэлнэ тэхы к. 'руки поцарапаю' (139): *kəñà'xləjə* 'zerreisen (z. b. zeug), durchreißen' (413a). E példákban nemcsak KARJALAINEN feljegyzései, hanem a ТУЕРЈОСКИН feljegyezte szavak többi szótagja is arra vall, hogy e szavak palatálisak. Hasonlóképpen a magánhangzóra végződő szavakhoz járuló я lativusrag és több más palatális-veláris ragpárban a hangértéke valószínűleg a tőszótag magánhangzójának megfelelően lehet -ja, ill. -jä (vö. NyK. LXI, 431).

А я betű szókezdő helyzetben, eddigi példánk szerint ja- hangértékű, más helyzetben azonban palatális és veláris szóban is előfordulhat, s palatális szóban -jä- hangértékű. Helyes olvasatához tehát ismerni kell az elolvassandó szót.

Az e nemcsak szókezdő, hanem postconsonanticus helyzetben is — az э-hez hasonlóan — e-féle hang (mintegy 15 esetben), de a ë, ю, я betűtől abban különbözik, hogy talán nem mindig palatalizálja az előtte álló mássalhangzót:

мэхлер 'червь' (142): *məxlər* 'regen-, angelwurm' (506b), лелсөт '[они] сели' (104): STEIN. *lel* 'sich setzen' (i. m. 42). Az ábécéskönyv többi le hangkapcsolatára KARJALAINEN V. feljegyzéseiből nem idézhetünk párhuzamot, de egy esetben a Vj. adat alapján minden bizonnyal l és nem l a valószínű ejtés: лекір[эх translát.] 'доктор' (152): Vj. *lɛŋ* 'arzt' (1115a, vö. Trj. Ni., O. I., Kaz. I-). A лэ- szókezdetet már láttuk az э-vel kapcsolatosan.

ТУЕРЈОСКИН — а ë, ю, я-тől eltérően — а е-т а ме, не, те, ке, се, ве, ре, пе kapcsolatokban is tanítja (68). A könyv szókincsében а ве-, ме-, пе- szókezdetre akad is aránylag elég sok (15) а КТ.-vel összevethető példa:

мел'эк 'тёплый' (117) [STEIN.: e]: *mɛ'ək* 'warm' (521a); перт 'доска' (69): *pɛr'ɛ* 'brett' (735a); вет 'пять' (67) [STEIN. *wet*]: *vɛ'ɛ* 'fünf' (266b).

Сzókezdő helyzetben világos az э és е közötti különbség. А példaanyag korlátozott volta miatt mássalhangzó utáni helyzetben azonban nem világos а használati szabály. Úgy látszik, nem palatalizálható mássalhangzó után е-т kell írni. Ezenkívül írható az е még л után palatalizáló és nem palatalizáló értékkel, az э viszont csak л, н, т és с után fordulhat elő.

¹⁰ De accusativusban, ill. translativusban (ahol к és nem қ van) ТУЕРЈОСКИН is jelöli а palatalitást а második szótagon: няньэ (127), нярэкэ (121), ezért feltehető а нярэх helyesen: нярэх.

Valószínűleg az északi osztják irodalmi nyelv hatásának tulajdonítható, hogy az *c*-et helyesírás szempontjából a palatalizálható mássalhangzókkal egy csoportba számítják. Az északi nyelvjárásokban az *s* és *š* hang külön fonéma, tehát alkalmas szavak megkülönböztetésére,¹¹ a *V*-ban azonban nem (ti. osztjÉ. *š* ~ *V*. *t* a szabályos megfelelés).

*

TYERJOSKIN: *и*; STEINITZ: *i*; KARJALAINEN: *i*, *i*, *i'*, *i*, *i*, *i*

A magánhangzók közül utolsónak a gyakori előfordulású *и*-t hagytuk (több mint 60 egybevethető példával).

итэн 'вечером' (75 stb.): *iŋn* 'abend' (104a); ими 'бабушка' (122): *imi* 'altes weib; mutter des vaters; mutter der mutter' (43a); их 'медведь' (54 stb.): *i'χ* 'bär' (22b). йимәш : й. қотәл 'праздник' (115 stb.) [STEIN. *jitəŋ*]: *jitəŋ* 'heilig' (170a); лигә 'есть' (55 stb.) [STEIN. *li-*]: *litä* 'essen' (1098b); нин 'вы оба' (123 stb.): *ni'ni* 'ihr (dual.)' (OL. 211); мэйхилэвәл 'даёт' (127): *mə'yi'litä* 'geben' (554a).

кәтәрки 'бурундук' (124 stb.): *kə'arkə* 'gestreiftes cichhorn' (441b); ни 'женщина' (55 stb.) [STEIN. *ni*]: *ni* 'weib; chefrau' (576a).

Az ábécéskönyvben az *и* betű az esetek legnagyobb részében *i* hangot jelöl. Ez a feladata szókezdő helyzetben is. Példáinkból is látható, hogy a *ji*- szókezdetet TYERJOSKIN йи-nek írta. Az *e* betűéhez hasonlóan, az *и* értéke sem teljesen világos л, н és т után: *i*, ill. jésítés + *i* is lehet a feladata.

йәлигә 'ходить' (66): *iəli'litä* 'gehen (zu fuss); fahren (mit einem pferd, mit renntieren)' (203a) és ләлихсәтә 'воевать' (148): *lə'lixsətä* 'krieg führen' (1119b) esetében a második szótagot kezdő *ли*- betűkapcsolatot *-li'*, ill. *-li*- hangértékben látjuk. Az utóbbi szó olvasatának helyességét a лаль 'война' (148): *lə'li* 'krieg' (1119b) szóval könnyen megállapítható etimológiai összetartozása igazolja ugyan, de nem indokolja kellőképpen az írásmódot.

Osztjákul, még hozzá a *V*. nyelvjárást, kell ahhoz tudni, hogy egyrészt a пәни 'и' (55 stb.): *pinə* 'wieder; und' (653a), másrészt ат әни[м] 'моя старшая сестра' (108): *əni* 'schwester', *ənim* (63b), vagy кәникингәлхән 'порвутся' (139): *kə'nikingə'litä* 'zerreißen' (413a) szavakban található nem szókezdő *-ни*- betűkapcsolatokat helyesen olvassuk.

Hasonló megállapítás tehető a *ти* betűkapcsolatokról is. Szókezdő helyzetben elegendő a két különböző etimológiájú mutató névmásra hivatkozni: vö. egyrészt тим 'это' (62) тими 'эго' (116 stb.): *tim*, *timi* 'dieser', (999b) stb., másrészt ти, тит 'это' (96, 107 stb.): *ti* 'der dort', *tit* 'dieser' (895b).

Nyilván anyagunk kis terjedelmének a következménye, hogy nem szókezdő helyzetben csak valószínűleg *-li*- hangértékű *-ти*- betűkapcsolatot tudunk idézni, *-ti*- ejtésre nincs példánk: вәгямгәхәл [он] 'вспыхнул' (121): Vj. *vətə'm'itä* 'anzünden (feuer); sich entflammen' (256b), vö. вәтәхләсәт 'зажгли' (115), вәтәхәлхәли '[он] вспыхнул' (121): V. *vətəχ'ətä* 'anzünden' (256b).

Több példánkban mélyhangú szóban az *и* betű veláris hangértékű és palatalizálja az előtte levő betűt: ниләх 'восемь' (80): *nə'liχ* 'acht' (649a); нинтәхтәгә қат 'комната отдыха' (105): vö. *nə'ni'tä* 'ruhen, sich ausruhen' (625a) stb.; әтм 'мой брат' (108): *ətə'm* (93b). A *KT*-ben nincs a лалинтәлэвәл 'становился' (127) megfelelője (vö. még қәлтиқынтәс 262. l.).

Itt említendő, hogy a қои 'кто' (138 stb.) kérdőnévmásban az *и* betű nem pontosan felel meg a KARJALAINEN feljegyezte alaknak *kə'oi* 'wer'

¹¹ Vö. Ni. *sər* 'eine (sagenhafte?) speise...' (866b): *sər* 'ein spiel...' (915b); Kaz. *sä'k* 'Ljäpin' (831b); Kaz. *sä'k* 'ein singvogel, ...' (898a); Ni. *səppər*, Kaz. *səvər* 'unebenheit' (865a); Ni. *səppər*, Kaz. *səvər* 'geldstücke, ...' (914a); Ni. *sos*, Kaz. *sös*, O. *sas* 'hermelin' (879b); Ni. *sos*, Kaz. *sos*, O. *sas* 'stunde, uhr' (921b).

(280b), ill. nemcsak *i*-féle hangot jelöl mint előző két példánkban, hanem esetleg intervokális *i* réstöltő hangot is tartalmaz.

Az eddigi megfelelésekhez képest tapasztalható eltérések

A печ'кәннә ләхтә 'стрелать'¹², (138) kifejezésben az ige kezdő hangja ТҮЕР-ЈОСКИН szerint *l*-, a КТ. szerint palatalizált: *l̥äχt̥ä* 'schiessen' (1115b). Ebben az esetben esetleg számolni lehet olyan ejtésingadozással, aminőt KARJALAINEN az ezen igével talán gyakran egy mondatban használt *l̥äχk̥u*, *l̥äχk̥ü* 'soldat' (1120a) szóról jegyzett fel, vagyis nem kell arra gondolnunk, hogy az ábécéskönyvben egy esetben *ль*- helyett *л*- van, s még kevésbé arra, hogy az *ä* palatalizálná az előtte levő mássalhangzót.

A fent megállapított betű-, ill. hangmegfelelésektől egyébként alig néhány esetben van eltérés. Egy-két példa akad arra, hogy KARJALAINEN és ТҮЕРЈОСКИН a redukált hangok hangszínét másképp jegyezte fel: a már említett *кәхәл* : *кәлә!* (l. 250.) különbségen kívül talán még egy szó, ill. származéka említhető: *вәңкыла* 'в берлогу' (117, az -л- sg. 3. sz. birtokrag, -a lat. rag), de *вәңкы* 'берлога' (134, vö. még 132). KARJALAINEN feljegyzése szerint: *ууңкә* 'lager, höhle (des bären, fuchses, zobels)' (218b), vagyis a szó végén a régebben feljegyzett redukált hanggal szemben ТҮЕРЈОСКИН teljes hangot jelez. E jelenségre több más példa is idézhető: *қарасыв* ['külseljü'] (109, 115): *кәриәәш* 'aussehend, ähnlich' (337b), *лопылта* 'удить' (142): *лөпәлта* 'angeln' (1078a), *қә ытқиқанәс* 'испугался' (141): *кәһтәккәһтә*, *кәһтәһиңтә* 'erschrecken' (322b). Egy esetben találunk redukált hangot a régi teljes hanggal szemben: *ч'өкән* 'еле' (133): *тәөкәһ* 'kaum, mit mühe und not' (930a).

A praedicativ alakú dualisban levő *пестәкихән* 'быстрые' (128, vö. *p̥ɛst̥ɛ*, *p̥ɛst̥ɛki* 'scharf', de pl. Mj. 'schnell laufend' is 744b) és a translativusi alak *пәстәх* (п., мәнләмән 'пойдем быстрее' 84) első szótagjában levő *e*, ill. *ә* írásmód valószínűleg nem helyesírási eltérés, hanem azt az *e ~ ә* magánhangzováltakozást tükrözi, amelyről STEINITZ is szól (i. m. 34).

Az összehasonlítás eredményei

KARJALAINEN, STEINITZ és ТҮЕРЈОСКИН magánhangzójelölésének összehasonlításából elsősorban az állapítható meg, hogy igaza van STEINITZnek (i. m. 11—2) a magánhangzók időtartam-viszonyait illetően: az *ā*, *à*, *a'*, *a*-féle négyesség mögött semmi esetre sem rejtőzik fonológiai különbség, hanem e hosszúsági fokok valóban kombinatorikus feltételektől függnék. STEINITZ-hez hasonlóan ТҮЕРЈОСКИН sem tesz köztük különbséget. A KARJALAINEN által megfigyelt *o* — (*o*) — *o*; *ö* — (*ö*) — *ö* kettősség (vagy talán hármasság) fokozatos elsovadását, s STEINITZ ezzel kapcsolatos megfigyeléseinek helyességét is igazolja az új V. kiadvány (l. 255—7).

A magánhangzó fonémák számát illetően is STEINITZ 1935-ből származó feljegyzéseivel azonos eredményre vezettek fenti egybevetéseink: ТҮЕРЈОСКИН könyve látszólag 17, de valójában 13 mássalhangzót különböztet meg. Tudományos célú vizsgálódásaiban ő maga is 13 magánhangzót jelöl. Pl. „О некоторых особенностях ваховского, сургутского и казымского диалектов хантыйского языка” c. cikkében (Просвещение на советском Крайнем Севере: В помощь учителю школ Крайнего Севера, выпуск 8. Ленинград 1958, 319—30) a V. magánhangzórendszerről készült táblázata 13 magánhangzót tüntet fel (320):

¹² Pontosabban 'puskával löni', vö. *p̥ɛ-t̥ɛk̥ä-n̥* 'flinte' (759a).

	Ряд Подъем	Передний		Задний	
		неогубл.	огублен.	неогубл.	огублен.
Полные гласные	верхний	и	ý	ы	у
	средний	э	ó	—	о
	нижний	á	—	а	—
Редуциров. гласные.		e	e ^o	a	o

TYERJOSKIN a teljes és redukált, palatális és veláris magánhangzók fonematikus különbségét a сэм 'глаз' — сем 'сердце'-féle szópárokkal igazolja. Ugyanott az и—e, э—e, á—e; ý—e^o, ó—e^o; ы—a, а—a; у—o, о—o; и—ы, á—а, ý—у, ó—o, e—a, e^o—o továbbá az e^o—e, o—a fonemapárokra vonatkozó szópárok is találhatók.

A V. magánhangzók rendszere tehát a következő:

	STEINITZ, 1935 (i. m. 26 vö. 28)				TYERJOSKIN 1958 (gyakorlati jelölés)				TYERJOSKIN 1958 (tudományos jelölés)			
teljes			ä				ä (я)				á	
	o	a	ö	e	o (ë)	a (я)	ö	э (e)	o	a	ó	э
	u	i	ü	i	у (ю)	ы	ý	и	у	ы	ý	и
redukált			ö				ö				e ^o	
	ø	v	ö	ø	ø	э	ö	ä	o	a	e ^o	e

A V. nyelvjárás magánhangzórendszerének jellemzéséhez szükséges hozzátennünk, hogy e 13 fonéma közül valamennyi csak első szótagban fordulhat elő. Második szótagban vagy annál hátrább a redukált hangokon kívül csak a, ä, и, ы jelentkezik, továbbá összetételből keletkezett ragban (abl.) az o és ö. Az o ezenkívül még olyan átmeneti szó kategória-szerű összetételekben is megtalálható, melyeknek utótagja az от 'izé, holmi' szóval alakult. A többi magánhangzó az első szótagnál hátrább csak összetételekben és idegen szavakban található.

STEINITZ egyszerűsítési javaslatát ilyenformán, legalábbis a V. nyelvjárásra (s így valószínűleg a többire is) néhány kisebb módosítással, ill. megjegyzéssel elfogadhatónak tartom. E módosítások a következők: 1) A KT.-ben levő különböző időértékű i és i-féle hangok egyformán i-nek írhatók át. 2) A KT. ä jeleinek STEINITZ átírásában ø felel meg. Minthogy STEINITZ a KT. csak palatális szavakban előforduló ø jelét is ø-vel írja át, ezért ajánlatos a KT. ä jelét változatlanul megtartani, annál is inkább, mert TYERJOSKIN-nál viszont a KT. két redukált veláris magánhangzójának (v, ä) van közös jele: ø. 3) A KT.-ben néha előforduló ä átírható ä-nek. 4) STEINITZ

javaslatától eltérően célszerűbbnek látszik a *k* és *k̄* kettősséget a jövőben is megtartani.

Ha ТУЕРЈОСКИН helyesírásában néhány kisebb változtatást vezetne be (pl. *e* álljon csak szókezdeten *je*-hangértékkel és л, н, т után akkor, ha jésít, különben jelölje az *e* hangot э; különböztesse meg а ли, ни, ти és а *льи *њи, *тъи,¹³ valamint а ля, ня, тя és а *льä, *ньä, *тъä kapcsolatokat vagy — eltérően az orosz helyesírástól — legyen mindig ь а palatalizáció jele s így е, ё, ю, я az osztják ábécéből el is maradhat), akkor a fentiek figyelembe vételével KARJALAINEN, ТУЕРЈОСКИН és STEINITZ átírási rendszere egymásra egyértelműen „leképezhető” lenne.

Röviden még meg kell emlékeznünk arról is, hogy milyen hangjelölést használt А. N. BALANGYIN „Падежи субъекта и объекта на службе номинативной и эргативной конструкций глагольного предложения в ваховском диалекте хантыйского языка” című cikkében (Ученые записки, ЛГУ. Серия востоковедческих наук, выпуск 2. Leningrad. 1948, 301—15). Példamondataiban 13 magánhangzójel fordul elő. Ezek közül 9 könnyen azonosítható a ТУЕРЈОСКИН olvasókönyvében levő teljes hangokkal, ill. csak annyi az eltérés, hogy BALANGYINNál *ÿ* helyett *ü* és *э* helyett *e* szerepel. А Кат¹⁴ 'дом' Кул 'рыба', мә 'я', мес 'корова', мин 'мы' (2), сүл'тä 'резать' (308), тусы 'он увезен' (309) szavak, valamint az ох, öх abl.-rag egyértelműen erre valának. A további négy — KARJALAINEN, STEINITZ és ТУЕРЈОСКИН szerint redukált — hanggal nem ilyen egyértelmű a helyzet; ezeket тi. BALANGYIN közelebbről is meghatározza: „а° — огубленный нижний задний гласный. у° — гласный средний между у и о. э — неогубленный средний отодвинутый назад гласный”. „э — широкое е” (ezzel szemben „е — узкое е”. (302. lap 1. jegyz.). Az alkalmazások viszont kissé zavaros képet mutatnak:

а° : та°гэна 'в...месте', та°гтата 'кусок' (313, вö. ТУЕРЈ. тэхы 74, тэхтатэ 127).

у° : ну°нг, л'у°х 'ты, он' (307, вö. ТУЕРЈ., нөң 63, лөх 58).

э : мэнГ, нэнГ, л'эх 'мы, вы они' (307, вö. ТУЕРЈ. мөң 53, нөң 105, лөх 58), воллэгон 'они (2) живут' (307, вö. ТУЕРЈ. вэллэхэн 121, ez egyúttal arra is példa, hogy az első szótagi, eddigi megfigyelések szerint redukált hang, BALANGYIN feljegyzésében teljes hang).

э : эй 'один' (314), мэнтä 'итти' (307, вö. ТУЕРЈ. өй 98, мэнтä 104).

BALANGYIN nagyon is szűkös példaanyagából (alig több 20 mondatnál, s ezek különböző számban és személyben is előfordulnak) könnyű lenne még пэгтä 'черный' (313): ТУЕРЈ. пөхтэ (78) átírási eltéréséhez hasonló példákat idézni. Ha azonban még a loc. ragjára is hivatkozunk: mely BALANGYIN feljegyzésében на, нä, ТУЕРЈОСКИНnél és KARJALAINENNél pedig mindig redukált magánhangzójú -нэ, -нä, ill. -нз, akkor valószínűnek látszik hogy BALANGYIN nemcsak a redukált hangok palatális vagy veláris voltát, de még magát a redukáltságot sem jelölte.

BALANGYIN mássalhangzójelöléséhez csak két megjegyzést kell tennünk: Az orosz ábécé szokásos betűit használja, de a jésítést vesszővel jelöli: н'ән 'хлеб' (313); a л- hangot viszont, mint példánk is mutatták, л'-vel jelöli, talán az északi osztják irodalmi nyelv hatására.

¹³ Vö. a vogul irodalmi nyelv hasonló problémájával LAKÓ: NYK. LVII, 61, továbbá 59—63; ALH. VI, 406—11, különösen 408—9.

¹⁴ А К a *k̄* jele, вö. BALANGYIN 302. l. 1. jegyz.

Összefoglalásul közöljük a különböző lejegyzők magánhangzóit egybevető táblázatunkat, melyből azonban KARJALAINEN időérték és hangsúly jeleit elhagytuk.

	STEINITZ	KARJALAINEN	TYERJOSKIN		BALANGYIN
			ábécé	cikk	
Teljes magánhangzók	<i>a</i>	<i>a</i>	a (я)	<i>a</i>	<i>a</i>
	<i>ä</i>	<i>ä, á</i>	ä (я)	<i>á</i>	<i>ä</i>
	<i>e</i>	<i>ε</i>	э (е)	<i>э</i>	<i>e</i>
	<i>o</i>	<i>o, o, ρ</i>	o (ё)	<i>o</i>	<i>o</i>
	<i>ö</i>	<i>ö, ö, ρ</i>	ö	<i>ó</i>	<i>ö</i>
	<i>u</i>	<i>u, y</i>	y (ю)	<i>y</i>	<i>y</i>
	<i>ü</i>	<i>ü</i>	y	<i>y</i>	<i>ü</i>
	<i>ı</i>	<i>ı, ı</i>	ы	<i>ы</i>	<i>ы</i>
	<i>i</i>	<i>i</i>	и	<i>и</i>	<i>и</i>
Redukált	<i>ö</i>	<i>ö</i>	ө	<i>o</i>	I* ?y ^o , ɔ
	<i>ö</i>	<i>ö, ö</i>	ö	<i>e^o</i>	II** — y ^o
	<i>v+</i>	<i>v+</i>	ə	<i>a</i>	?a ^o ɔ, a ^o
	<i>ə++</i>	<i>ə++</i>	ə	<i>e</i>	?ə ɜ, ɔ
	<i>ə</i>	<i>ə</i>	ə	<i>e</i>	?ə ɜ, ɔ

* A definíció értelmében talán így csoportosíthatók a teljes hangok.

** A példák tanúsága alapján történt egyeztetés.

+ l. szótagban

++ egyebütt

VÉRTES EDIT

Magyar jövevényszó-problémák

Az alább tárgyalandó szómagyarázatok tulajdonképpen a szláv jövevényszavakról írt monográfiám melléktermékei. Az ide tartozó legtöbb szó ugyanis a szakirodalomban eddig a szláv jövevényszavak listáján szerepelt, a közelebbi vizsgálat során azonban kiderült, hogy indokolatlanul, vagy legalább is nem egészen indokoltan. A legtöbb itt tárgyalandó szóval már foglalkoztam „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkámban. Úgy gondolom azonban, hogy e nagyterjedelmű munkában szétszórt anyagnak egy helyen való összefoglalása nem felesleges, többek között azért sem, mert a kérdés kutatói a könyvemben közölt fejtegetéseimet nem mindig vették észre.●

Az alábbiakban a magyar nyelv ófelnémet, görög és olasz jövevényszavainak kérdéséhez szeretnék hozzászólni. Természetesen nem akarom állítani, hogy ezeket a kérdéseket most már véglegesen eldöntöttnek tekintem. Mégis úgy hiszem, hogy a kérdések vizsgálatának feltétlenül hasznára válik, ha a szlavisztika oldaláról próbáljuk megvilágítani őket.

I. Ófelnémet jövevényszavak

Az ófelnémet jövevényszavak kérdése még máig is tisztázatlan. Bár a probléma tisztázására az utóbbi évtizedekben számos kísérlet történt, a helyzet még ma is az, hogy az ófelnémet eredetű jövevényszavaknak még a létezése is bizonytalan. Legalább is eddig nem sikerült egyetlen egy olyan magyar szót sem kimutatni, amelynek ófelnémet eredete megtámadhatatlan lett volna. A régebben ilyen jellegűnek tartott *határ*, *molnár*, *rét*, *föld*, *bükk*, *halom*, *szekrény* szavakról sorra kiderült, hogy nem is német eredetűek, másokról meg, mint pl. a *polgárról*, a kutatás kimutatta, hogy társadalomtörténeti okokból nem származhatik korábbról, mint a XII. századból, azaz a középfelnémet korszak elejéről. Mivel azonban a magyarság a németiséggel a történelem tanúsága szerint már az ófelnémet korszakban is érintkezett, eleve valószínűnek látszik, hogy ennek az érintkezésnek nyelvi nyoma is maradt. Ezért természetes, hogy a kutatók a régebbi sikertelen kísérletek ellenére is többször visszatértek a problémára. Legutóbb MELICH JÁNOS vetette fel újra¹ és két szóról bizonyította, hogy ófelnémet eredetű (*köböl* és *püspök*), néhány esetben pedig (*kehely*, *konyha*, *pór* és *szoba*) ezt nagyon

¹ MELICH JÁNOS, Melyek a legrégebbi német jövevényszavaink?: NyK. XLIX, 281.

valószínűnek állította. MOLLAY KÁROLY azonban MELICH JÁNOS érvelését nem fogadta el. A *pór* szóról kimutatta, hogy később, a középfelnémet korszakban került át, a többről pedig úgy vélekedett, hogy a németiséghez semmi közük, hanem mind szláv közvetítéssel kerültek hozzánk.² MOLLAY véleménye szerint a magyarban nem mutathatók ki olyan szavak, amelyek biztosan az ófelnémetből származnának.

Szláv jövevényszavaink vizsgálata során azonban számos olyan szóra bukkantam, amelyeket a régibb szakirodalom a szlávból származtatott, pedig erre kényszerítő ok nem volt, mert ugyanolyan valószínűséggel más nyelvekből, jelen esetben a németből is magyarázhatók. Ezekkel az esetekkel itt részletesen nem foglalkozom. Könyvem „Kétes eredetű szavak” és „Nem szláv eredetű szavak” című fejezeteiben számos ide tartozó szó található. Most csak azokkal a szavakkal óhajtok foglalkozni, amelyeknél a szláv közvetítés vagy ki van zárva, vagy teljesen valószínűtlen, a szó alakja és kora pedig kétségtelenné teszi, hogy csak az ófelnémet korból származhat.

marha. Régebben a szót a 'gebe, dög' jelentésű nyugati-szláv és szlovén *mərcha szóból származtatták, amely különben az ófelnémet *marha* 'Schindmähre' szó átvétele. Úgy gondolták, hogy a szó a magyarba 'Vieh' jelentésben a szlovénből került át, itt pedig 'barom' → 'jószág' → 'értékes holmi' → 'vagyon' → 'szarvasmarha' jelentésfejlődésen ment volna keresztül (vö. SzófSz.). Ez az okoskodás azonban nem fogadható el. Egyrészt a szlovén *mārha* 'szarvasmarha' gyanús szó. PLETERŠNIK szótára egy régi k a j - h o r v á t szótárból és egy XIX. századi kéziratos gyűjtésből idézi. Az első adat nem más mint a kaj-horvát *marha* 'szarvasmarha' szónak téves átírása,³ amely viszont a magyarból származik. A másik adat, amennyiben egyáltalában hiteles, nyilván nem más, mint a 'gebe, dög' jelentésű *m ha* és a 'szarvasmarha' jelentésű kaj-horvát *marha* szó keveredése. Ez annál inkább is valószínű, mert a szóban forgó kéziratos szójegyzék a kaj-horvát határmenti vidékről származik. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a gyanús szlovén szó semmi esetre sem lehetett a magyar szó forrása. De nem lehetett ezenkívül azért sem, mert a magyar szóra vonatkozó történeti adatok tanúsága szerint a 'szarvasmarha' jelentés nem az első, hanem az utolsó a fejlődés menetében és eddigi adataink szerint először a XVI. század legvégén, a Károli-Bibliában bukkan fel. Addig csak 'tárgy, vagyon' és 'árú' jelentésben ismeretes, pedig a szó elég gyakran fordul elő. Az 'árú' jelentésű magyar *marha* szó számos környező nyelvbe is átkerült, s ezért is, úgy látszik, hogy ez volt valamikor a legáltalánosabb jelentése: csa-horvát *mārha* 'Ware', szerb-horvát sto-nyelvjárás *mārva* ua., román *marfă* ua. (ebből való a csángó *mārfa* 'árú' és az ukrán *mārfa* 'Hausierware'). Mindezekre való tekintettel igazat kell adnunk SIMONYI ZSIGMONDnak, hogy a magyar szó legrégebbi jelentése az 'árú' és a szó az ófelnémet *merchāt*, *marchāt* 'Ware' szó átvétele (ez pedig a latin *mercatus*-tól való). Szerinte az átvett szó *merhāt, *marhāt alakban került át, de a szóvégi -t-t tárgyagnak érezték és elvonták (Nyr. XLV, 340).⁴

² KARL MOLLAY, *Das älteste deutsche Lehngut der ungarischen Sprache: ALH. I.* 373—417.

³ A kaj-horvát helyesírás az *r* szonánst *er*-rel, a csa-horvát *ar*-ral jelölte.

⁴ SIMONYI magyarozatát elfogadja ASBÓTH: *Nytud.* VI, 126, Refl. 28; HORGES: *Magyar szavak* 117; KNIEZSA, *SzlJsz.* I, 886 (mint „legvalószínűbb magyarozat”); MOOR: *Nyelv és Irodalom* I, 113.

sajtár. Az első adat, amennyiben a Zala megyei *Söjtör* helysége vonatkozó OklSz-i és más adatokat, mint idetartozás szempontjából felette kéteseket mellőzzük, a BesztSzój.-ben *sahtar* alakban bukkan fel és az egész magyar nyelvterületen *sajtár, sejtár, sejter, sétár, séter, sítár* változatokban van elterjedve. Nem kétséges, hogy az ófelnémet *sēhtari* a végső forrása (az ófelnémet szó azonban a latin *sextarius* átvétele). A szó a szlovákban is megvan *šechtár* alakban, s ezért az eddigi kutatók (MELICH: MNy II, 57; SzófSz.) a magyar szót szlovák közvetítéssel magyarázták. Mivel azonban a német *s*-nek zöngés környezetben az ófelnémet korszak közepe tájától kezdve a szláv nyelvekben és a magyarban nem *š*, hanem következetesen *ž* felel meg, azért minden amellettt szól, hogy a magyar *sajtár* az ófelnémet *sēhtari* átvétele, a szlovák *šechtár* viszont a magyarból való (természetesen még abban az időben vették át, amikor a szó a magyarban is **sehtár*-nak hangzott). A magyarban ugyanis a német *ž* helyén álló *s*-et meg tudjuk magyarázni, míg a szlovákban nem, vagy alig. A magyar *s*- ugyanis lehet hanghelyettesítés a *ž*- helyén abban a korban, amikor a magyarban még nem volt *ž* (vö. KNEZSA: MNy. XXIX, 98). Mivel pedig a *zs* hang a magyarban a helynevek és a jövevényszavak tanúsága szerint a XI. közepe után már feltétlenül megvolt, nyilvánvaló, hogy a *sajtár* szót még a XI. század közepe előtt, azaz az ófelnémet korban kellett a magyarságnak átvennie.

A *zsétár* (*zséter, zsejter, zsitár, zsojtár* stb.) változat azonban nem a *sajtárból* a magyarban keletkezett, hanem külön átvétel középfelnémet *sehtaere*-ből. Bár annak a lehetősége sincs kizárva, hogy a magyar *zs-s* alakok a szlovén *žehtar* közvetítésével kerültek át, mint azt Moór (Nyelv és Irodalom I, 120) felteszi.

püspök. Legrégibb alakváltozatai: *pisþük* (1219-től), *pisþik* (1412, 1453) azt mutatják, hogy egy **piþkup* a forrása. Mármost a kérdés az, melyik nyelv közvetítésével került át, hiszen világos, hogy sem a görög *ἐπίσκοπος*, sem latin változata, az *episcopus* nem lehet a közvetlen forrása. Rögtön ki kell zárunk az átadók sorából azokat a változatokat, amelyek *s*-szel hangzanak (déldalmáciai *pisþkup*, nyugati kereszténységű szláv *biskup*), mert a magyarban *sz > s* (= *s > š*) változás sohasem volt. Így tehát csak az *š-s* változatok jöhetnek tekintetbe. Ilyen pedig a magyarság szomszédságában kettő is akad (az olasz *vesco* hangtanilag nem jöhet szóba): a csa-horvát, kaj-horvát *biþkup* és az ófelnémet *piþcof*. Egyik alak sem felel meg kifogástalanul a magyarnak. A kutatók MELICH (SzlJsz. I/2, 324) óta ismételtelen e két lehetőség között ingadoznak. MELICH később maga is megváltoztatta az álláspontját. Fiatal korában (SzlJsz. I/2, 324) a horvát *biþkup*-ban látta a magyar szó forrását, később azonban (HonfMg. 346, NyK. XLIX, 293), anélkül, hogy korábbi véleményétől való elpártolását valamivel megindokolta volna, az óbajor *piþcof* (olv. *piþkof*) szóból magyarázta. A horvát *biþkup* alakból való magyaráztatnak legnagyobb fogyatéka a szókezdő *b*- a magyar *p*- helyén. Ennek a magyarban semmi nyoma nincs, pedig a szó a régiségben, főként helynevekben számtalanszor fordul elő. MELICH is nyilván ezért adta fel eredeti álláspontját, és úgy látta, hogy az ófelnémet (óbajor) *piþkof* alakból a magyar szót könnyebb megfejteni. A legfőbb nehézség itt az ófelnémet *-f* helyén álló magyar *-p*. Ez azonban könnyen megmagyarázható. Egyrészt feltehető, hogy a magyar szó nem egy *-f*, hanem egy *-pf* végű szónak az átvétele. A felnémet *Bischo-f* (óbajor *piþko-f*) *f*-je ugyanis nem szabályos az *episco-p-us* helyén, mert a második, azaz felnémet hangmözdi-

tás eredménye a *p*-ből nem *f*, hanem *pf*. Lehet, hogy ez a szabályos alak az ófelnémet szókinés most folyó összegyűjtése során elő is kerül. Másrészt pedig volt idő, amikor a magyar nyelv, vagy legalább egy része, nem ismerte a szóbelseji, szóvégi *f*-et és *p*-vel helyettesítette. Mint erre már MELICH is rámutatott, a *Luciper*, *kaptár* (középfelnémet *kaftaere*), *Józsep* másképp nem magyarázható. En e példák sorát még az *Izsép*-pel (< *Joseph*) és a *hopmester*-rel (> német *Hofmeister*) toldottam meg (SzlJsz. I, 930). Nos, ebbe a sorba tartozik a *püspök* is. MOÓR (Nyelv és Irodalom I, 118), aki a *püspök* ófelnémet eredetét nem fogadja el, ezeknél szláv hatást tesz fel. Azonban ez kritikátlan ellenvetés, mert nincs szláv nyelv, amelyben a *József* *ž*-vel, vagy a *Hofmeister* *p*-vel hangzanék. A lengyel alak, amelyre MOÓR hivatkozik, *o c h m i s t r z*-nek, azaz *ch*-val hangzik, amely semmiesetre sem lehet a magyar szó forrása. Hogy a magyarban ma van szóvégi *-f*, az természetesen közismert dolog (*csúf*, *dőf*, *rőf*), de ezekből nem következik, hogy az *-f* már a XI. században szó végén lehetséges volt. A fenti szavak közül pl. a *csúf* és a *dőf* eredete ismeretlen, legvalószínűbb, hogy mindkettő belső keletkezésű (és így aránylag kései is lehetnek), a *rőf* pedig biztosan kései eredetű átvétel a németből. Az OklSz-ban közölt adatokra vonatkozólag azt akartam mondani, hogy az 1243 és 1335 közötti időből felsorolt adatok mind Esztergomból valók, amely akkor még német volt és így ezek az adatok még nem magyar, hanem német nyelvi változatok.

MOÓR további kifogása a magyar *u > *ü*-re vonatkozik az óbajor *pišk-o-f* *o*-ja helyén. Szerinte nem lehet belátni, miért felelne meg a magyarban *u* az óbajor *-o*-nak. Kétségtelen, munkámban elmulasztottam ezt a körülményt kiemelni és megmagyarázni, azonban másutt már többször foglalkoztam vele. Idegen nyelvi *o* > ómagyar *u* > mai *o* megfelelésre német—magyar viszonylatban is (ÜngJb. XVII, 285), szláv—magyar viszonylatban is többször (MNény. VI, 39, NyK. LX, 484) rámutattam. Mivel ez a jelenség a régi török jövevényszavakban is megvan (ómagyar *bur*, *burz*, mai *bor*, *borz*), nyilvánvaló, hogy itt magyar sajtáságról van szó.

pünkösöd. A legrégebb, személynévi adat: *Pinkusti* (1138/1329: MonStr. I, 96; MNy. XXXII, 205) *pinkusti*, vagy esetleg még a *pinkusti* alakot tükrözi. A szó *-d*-vel *Pinkusd* alakban 1239-ben bukkan fel (OklSz.). A szót MELICH (SzlJsz. I/2, 389) egy feltehető szlovén *pinkušti alakból magyarázza, amely különben egy ófelnémet *pfinkušti-ra menne vissza. A magyarázatot mindenki elfogadta (ASBÓTH: Nytud. IV, 313; SzófSz.; BÁRCZI, A magyar szókinés eredete² 91), csak én fordultam vele szembe. Munkámban ugyanis kiemeltem, hogy a kérdéses alak a szlovénből nem mutatható ki. Van *b'inkušti*, *b'inkošti*, *v'inkušti*, *f'inkušti*, csak éppen a magyar szónak megfelelő *pinkušti hiányzik. De rámutattam arra is, hogy a szlovén alakok a maguk *-in*-jével világosan mutatják, hogy akkor kerültek át a szlovénbe, amikor itt a nazálisok már eltűntek, mert a nazálisok idejében egy szóbelseji *-in*-kapcsolat mássalhangzó előtt ismeretlen volt és azért feltétlenül vagy nazális *ę*-vel, vagy nazális nélküli *i*-vel helyettesítették volna. Mivel pedig a nazálisok a XI. század eleje előtt semmiesetre sem tűntek el (a X. századi Freisingeni Emlékekben még megvannak), nyilvánvaló, hogy a fenti szavak nem kerülhettek át a szlovénbe a XI. század közepe előtt. Ilyen körülmények között viszont semmi valószínűsége sincs annak, hogy a magyar szó a szlovénből származik, annál kevésbé, mert a fenti szóalakok csak az osztrák-szlovénben vannak meg, amelytől a magyarságot a honfoglalás jórészt elválasztotta, a dunántúli szlovének

nyelvébe pedig a XI. században aligha kerülhettek új szavak a németből.

Mivel tehát én a szlovénből való származtatás nehézségeit leküzdhetetleneknek látom, felvetem, nem volna-e egyszerűbb szavunkat egy feltehető ófelnémet *pfinkuſti-ből magyarázni. Az egyetlen akadály, a *pf*- helyén álló magyar *p*- könnyen elhárítható: nem más, mint a magyarban ismeretlen *pf* hangkapcsolat egyik hanghelyettesítése. Erre biztos példa a *pánkó* (< német *Pfankuch*), amely nem lehet szláv közvetítésű szó, mert csak Erdélyben ismeretes. De újabb példa rá a *capistráng* is a *Zapfenstreich* helyén. Téved tehát MOÓR (i. m. 117), aki szerint nem sok valószínűsége van annak, hogy a magyarok a X—XI. század határán a német *pf*-et *p*-vel helyettesítették volna. Én úgy gondolom, hogy ennek a lehetősége a távoli múltban okvetlenül nagyobb lehetett, mint ma, mert a *pf* kapcsolatban a spiráns *f* elem kezdetben nyilván sokkal gyöngébb volt, mint a későbbi korokban és ma.

MOÓR szerint, aki különben fejtegetéseimet nem fogadja el, az ófelnémetben a XI. század elején szóvégén már nem *-i* hangzott, hanem már *-e*, mint a középfelnémetben és azért a magyar *pinküst-i* nem is származhatik belőle. Nem tudom. De a szlovén alakok, amelyek, ismétlem, semmi esetre sem lehetnek korábbiak a XI. század közepénél, szintén *-i* szóvéget mutatnak.

kehely. A számtalan változatban a XV. század elejétől kimutatható *kehely* ~ *kelyhet* (*keleh* ~ *kelhet*, *kelyh* ~ *kelyhet*, *kelöh* ~ *kelhet*, *kelej* ~ *kelyhet*, *kelh*, *kehel*, *kehely*) kétségtelenül az ófelnémet *kalich*, *kelich* szóval függ össze, amely különben a latin *calix* átvétele. Mivel azonban az ófelnémet szó átment a nyugati-szláv nyelvekbe is (cseh, szlovák *kalich*, lengyel *kielich*, f.-szorb *kelich*, a.-szorb *keluch*), és a szlovénbe, kaj-horvátba (*kelich*), felmerül a kérdés, vajon a szó közvetlenül az ófelnémetből, vagy valamelyik szláv nyelv közvetítésével került a magyarba. Az eddigi kutatók, élükön MELICHHEL (SzJlsz. I/2, 319) valamennyien a szláv, közelebről a kaj-horvát, szlovén közvetítés mellett foglaltak állást (vö. SzófSz.), nyilván abból a megfontolásból, hogy a magyar keresztény terminológia javarésze (ami nem latin eredetű) a szlávból származik, ófelnémet jövevényező pedig különben sincs a magyarban. Csak MELICH kezdett ebben kételkedni, amikor felvetette a *kehely* szó ófelnémet eredetének a lehetőségét (NyK. XLIX, 293). Szerintem joggal. Tudni kell ugyanis, hogy a szláv nyelvekben eredetileg *k* + *e* hangkapcsolat nem lehetett. A legrégebb, indoeurópai eredetű *k* + *e* hangkapcsolatban a *k* > *č*-vé, a későbbiekben, ahová a régibb jövevény-szavak is tartoznak, *c*-vé változott. A *k* + *e* hangkapcsolat csak akkor és ott vált lehetségessé, amikor és ahol a kemény *ɹ* erős helyzetben *e*-vé fejlődött és így az eredeti *kɹ* kapcsolat *ke*-vé alakult. Ez történt a nyugati szláv nyelvekben és szlovénben, kaj-horvátban, és pedig az eddigi kutatások szerint a XI. század eleje táján.

A magyarság aligha vehette át ezt a szót a csehből, szlovákból, mert egész keresztény terminológiánk tanúsága szerint ezek a nyelvek a keresztény terminusok átadásánál nem játszottak szerepet. Ezért nem tehetjük fel, hogy abban a két esetben, amikor formailag ez lehetségesnek látszik (a *kehely* és a *szoltár* esetében), e nyelvek lettek volna a közvetítők. A szlovén és kaj-horvát *kelich* viszont azért nem jöhet tekintetbe, mert a szó ebben a formában csak a XI. század elején kerülhetett át ebbe a két nyelvbe. Valószínűtlen tehát, hogy azonnyomban máris módjuk lett volna tovább adni a magyar-

ságnak. Márcsak azért sem, mert a *kehely* a magyarban egyedüli szakkifejezése a misében használt ivókésztségnek, amely minden bizonnyal legalább olyan régi, mint a mise. Mivel pedig a mise a magyarban a X. század legvégétől kezdve van meg, nyilvánvaló, hogy a *kehely* sem lehet fiatalabb, s így valószínűbb, hogy az ófelnémet *kalich*, vagy *kelich* átvétele. Vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 664 (itt azonban a kétesek között).

zsoltár. A magyar szó a XV. század elejétől mindig *zsoltár* alakban és mindig 'psalmus' jelentésben fordul elő. Végeredményben a görög *ψαλτήριον*-ra megy vissza, de nyilvánvaló, hogy az ófelnémet *saltári* közvetítésével. Mégis előttem eddig még senki sem vetette fel szavunk ófelnémet eredetének lehetőségét, hanem szláv közvetítésre gondoltak. A szó ugyanis az ófelnémetből a következő nyelvekbe ment át: cseh *žaltář* 'psalterium', szlovák *žaltár* 'zsoltárkönyv', ólengyel *zaltarz* 'psalterium'. Ezeken kívül él még a kaj-horvátban és a vendben *žoltar* alakban, de nem 'psalterium', hanem 'psalmus' jelentésben. Ebből a 'psalmus' jelentésű kaj-horvát szóból magyarázta már MIKLOSICH (SLEl.) és MELICH (SzlJsz. I/2, 417). Ez azonban nem lehet helyes.

Noha a magyar szónak a csehből, szlovákból származtatása formai szempontból lehetséges lenne, ez a magyarázat mégsem jöhet szóba, mert nem e két nyelv a magyar keresztény terminológia átadója. Ha pedig a csehet és a szlovákot kirekesztettük az átadók sorából, akkor csak az ófelnémet jöhet tekintetbe. A kaj-horvát szó ugyanis, nemcsak alakjánál, hanem első sorban j e l e n t é s é n é l fogva kétségtelenül maga származik a magyarból. Egy 'psalterium, Buch der Psalmen' jelentésű szó ugyanis csak a magyarban fejlődhetett 'psalmus, Psalme' jelentésűvé: *zsoltár* 'psalterium' > *zsoltárkönyv* 'psalterium' > *zsoltár* 'psalmus'. BÁRCZI véleménye, mely szerint szavunk a középfelnémet *saltaere* átvétele (SzófSz.), azért nem helytálló, mert nyilvánvaló, hogy a *zsoltár* mint keresztény terminus technicus nem lehet sokkal későbbi a keresztény egyházszerkezet kialakulásánál. Vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 788 (a kétesek között).

monostor. A szóra vonatkozó legrégebb adatok *monustur* alakúak (1256-tól 1370-ig OklSz.), de van *munustur* alak is (1341, 1355: OklSz.; 1256/1572: ÁUO. VII, 429). A mai *monostor* 1339-től mutatható ki.

Mellőzve itt a bizánci kereszténységű szláv *manastir*-ből való magyarázatokot, amelyek már a magyar *-št-* miatt sem lehetnek helyesek, a kutatók eddig a latin *monasterium*-mal vetették egybe (MELICH, SzlJsz. I/2, 335; MNy. XXIX, 7; FLUDOROVITS, LatJsz. 39; SzófSz.). Ez azonban szintén nem hihető, mert egy latin *mon-a-sterium* semmiesetre sem lehet forrása az ómagyar *mon-u-stur*-nak. Ezért én egy közép-latin *monisterium* alakra gondoltam, azzal a megjegyzéssel, hogy a latin *-ium* elesését magyarázatlannak tartom (SzlJsz. I, 891). Ma úgy látom, hogy a szó nem lehet latin eredetű. Legalább is addig nem beszélhetünk e lehetőségéről, amíg a magyarországi latinságból ki nem mutatnak egy *monisterium* változatot, és meg nem magyarázzák a latin *-ium* elhagyását. De még akkor is magyarázatlan marad az ómagyar *-tur* szóvég a latin *-ter-ium*-mal szemben. E nehézségek arra készítetnek, hogy felvessem: nem az ófelnémet *munusturi*, *munistri-e* (olv. *munusturi*, *munistri*) szavunk forrása. Az egyetlen akadálya ennek a feltevésnek a magyar szó első szótagjának *o*-ja az ófelnémet *u*-val szemben. Vajon nem volt-e azonban a szónak az ófelnémetben **monustri* változata is, csak az én forrásaim hallgatnak róla?

pohár. A régi magyarban *pohár* (1346: *Poharos* szn. stb. OklSz.) és *pahár* (1347-től, OklSz.), a mai nyelvjárásokban *puhár* is (MTsz.). MELICH (MNy. VI, 342) szerint nem dönthető el, vajon szavunk az ófelnémet *pēhhari* (latin *bicarium* < görög *βίχος* 'agyagedény') átvétele-e, vagy pedig a kaj-horvát *pehar*, csa-horvát *pehar*, déldalmáciai *pèhar*-é.⁵ A kérdés eldöntése szinte lehetetlen. A belőle származó magyar *pohárnok* tanúsága szerint azonban a szó udvari terminus technicus lehetett, ami lehetővé teszi, hogy az ófelnémet eredet feltevését komolyan tekintetbe vehessük. Maga a *pohárnok* minden jel szerint a magyarban képződött, mert a szláv nyelvek közül *peharnik* alakban csak a kaj-horvátban és a régi bosnyákban volt meg. Teljesen hiányzott a régi horvát területen, ott ugyanis a 'pincerna' neve *vinotok* volt. Viszont a kaj-horvátoknak nem lévén önnálló udvaruk, önálló udvari terminológiájuk sem volt, hanem azt vagy a horvátból, vagy a magyarból vették. A bosnyákban is sok magyar szakkifejezés élt. A magyarból való a moldvai *peharnic*, *pāharnic* méltóságnév is.

*

A fenti szavakon kívül felvetődött még a **köböl**, a **konyha** és a **szoba** ófelnémet eredete is (MELICH: NyK. XLIX, 293). Az első kettőnél a kérdés művelődéstörténetinek látszik, a *szoba* azonban hangtani okokból semmi esetre sem lehet német. Az *st-* az ófelnémet kor vége óta a felnémetben mindig *št-*nek hangzott, amiből a magyar szó *sz-e* nem magyarázható. Más kérdés, hogy a szláv *jszoba*-val való egybevetés sem fogadható el.

Fejtegetéseink eredménye nyolc szó, amelyek közül kettő a kereskedelemmel függhet össze (az 'áru' jelentésű *marha* és a *sajtár*), öt az egyházzal, főképpen az egyház szervezetével, istentisztelettel van kapcsolatban (*püspök*, *pünkösöd*, *kehely*, *szoltár*, *monostor*), egy pedig udvari jellegű (*pohár*). Mind a három terület olyan, ahol a németiség szerepe már a X. század végén történetileg igazolható, s így nem feltűnő, hogy ennek az érintkezésnek nyelvi maradványai is vannak.

II. Görög jövevényszavak

Hogy a magyarban görög elemek is vannak, az azóta ismeretes, amióta magyar emberek görögül is tanulnak, tehát körülbelül a humanizmus korától kezdve, de legalább is Sylvester óta. Sylvester ugyanis az Új testamentum fordításához mellékelt „Az nehéz igikrül” című magyarázataiban többször egyeztet magyar szavakat a göröggel. A kérdés azóta is többször felvetődött, míg végül MORAVCSIK GYULA egy aránylag nem terjedelmes munkájában össze nem gyűjtötte az ide tartozó szavak legnagyobb részét. MORAVCSIK azonban egyáltalában nem a feldolgozás igényével lépett fel, és ahogy látom, tulajdonképpen csak fel akarta hívni a figyelmet erre a teljesen elhanyagolt területre. Mert a kérdéssel eddig szakszerűen senki sem foglalkozott. Ennek az oka első sorban abban keresendő, hogy görög eredetű szavaink óriása többsége nem közvetlenül, hanem más nyelv, mint a latin, német, szláv nyelvek közvetítésével került át. Sőt, a legutóbbi időkig a tudományos köz-

⁵ A munkámban (SzlJsz. I, 720) említett bosnyák *pohar* sajtóhiba *pehar* helyett.

⁶ MORAVCSIK GYULA, A magyar szókincs görög elemei: Melich-Emlékkönyv 264—75.

hiedelem az volt, hogy a magyarban a görögből közvetlenül átvett szó egyáltalában nincs is. Pl. BÁRCZI GÉZA „A magyar szókinsz eredete” című munkájának 1951-ben megjelent első kiadása görög eredetű réteget még fel sem vet. Csak legújabbán merült fel a görögből való közvetlen átvétel lehetősége is, amióta néhány ide tartozó szó eredetével behatóbban foglalkoztak.

Az első, aki ezt a kérdést bátortalanul ugyan, de felvetette, GÁLDI LÁSZLÓ volt a *fátyol* (MNY. XXXIV, 106) és a *huszár* (MNY. XXXV, 160) szavakkal kapcsolatban. Nyomában HORGER ANTAL már több szavunk közvetlen görög eredetét bizonyította (*fátyol, tímár, katoná*: MNY. XXXVIII, 251, 334). Végül a szláv jövevényszavak kutatása során magam is bukkan- tam többször olyan szavakra, amelyekről kiderült, hogy nem szláv közvetítéssel, hanem közvetlenül a görögből kerültek a nyelvünkbe.

fátyol. Első adata még az Árpád-korból való (1235—1269: item *pepulum quod fatyl vocatur* OklSz.). Később *fátyal, fátyol, fáttyol, fagyol* és *fátyor* változatokban fordul elő, nemcsak 'Schleier', hanem 'feine Leinwand' jelentésben is (az utóbbi 1561, 1659: NySz., 1661: KárolyiOkl. IV, 418; Torna m. MTsz.), vö. EtSz. Az EtSz., amelyhez a SzófSz. is csatlakozott, az olasz *fazzolo, fazuolo* 'kendő' szóból magyarázta. Ennek a gyengéje azonban nyilvánvaló: egy olasz *c*-nek a magyarban nem felelhet meg *-ty-*. Ezért bizalmatlan a magyarázattal szemben KARINTHY FERENC is (Olasz Jsz. 31).

A helyes magyarázatot GÁLDI LÁSZLÓ útmutatása nyomán (kimutatta az olasz szónak újjörög megfelelőit MNY. XXXIV, 106) HORGER ANTAL találta meg: újjörög *φακιολι* 'fichu qui sert de coiffure de femme'. (Vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 710 is.)

A szláv szavakról, amelyeket korábban a magyar szó forrásának tartottak (LESCHKA, DANKOVSKY, MUNKÁCSI Nyr. X, 385), kiderült, hogy a magyarból származnak: szh. *pácel, pacèlo, páceo, vácel, vácov* 'Art Frauenschleier, Art leidenes Kopftuch'; szlovák *fátal, fátel, fáol* 'Schleier' KÁLAL; ukrán *fátjol* 'Kopftuch' ZEL., HRINČ. A román *fachiol* származhatik azonban közvetlenül a görögből is. A *patyolat* szóhoz semmi köze (I. H. BOTTYÁNFY ÉVA: MNY. LIV, 69 is).

iszák. Első adat a XV. század elejéből SchlSzój. Jelentése a legrégibb időktől a mai napig a 'bisaccium; átalvető tarisznya' (ebből *boriszák* összetételben népetimológiával 'der Sauer; aki sokat iszik' a XVI. század közepétől).

GYARM., Voc., LESCHKA, DANKOVSKY, SZARVAS: Nyf. VI, 100 és a SzófSz. a szót a cseh *visák* 'Satteltasche' szóból magyarázza, amely 1592-től kezdve mutatható ki. Megvan a szó a szlovákban is. Egy XVII. sz. eleji forrás *visahi* alakban idézi, de ez nyilván elírás *visaki helyett. Jelentése azonban 'bulga, bisaccium'. Ma tájszó *visák* alakban és 'útításka' a jelentése.

Ez a magyarázat azonban, bár nagyon tetszetős, hisz a cseh-szlovák szót könnyen lehetne a *visěti* 'függni' ige származékának felfogni, még sem lehet helyes. A magyar és a cseh-szlovák szót nem lehet a latin *bisaccium*-tól elválasztani, s így a *visěti* igével való összekapcsolás egyszerűen népetimológián alapul. De mivel a latin *b*-ből sem a magyarban, sem a csehben nem lehet *v*-, nincs más hátra, mint feltenni, hogy szavunk közép-görög, újjörög közvetítéssel került át, ahol ez a fejlődés teljesen szabályos. Itt a szó valóban meg is van *βισάκι* alakban. Feltehető volna még a balkáni szláv közvetítés lehetősége, jelenleg azonban erről nem lehet beszélni, mert

a szó a balkáni szláv nyelvekben kivétel nélkül *b*-vel van meg: bolgár *bisagi* 'Manteltaschen', szh. *bisage* 'Satteltasche', szlovén *bisága*, *besága* ua., ólengyel *biesaga*, *bisagi* 'Satteltasche'. A cseh és szlovák szó pedig nyilván a magyarból való. Vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 844; BÁRCZI, A magyar szókinés eredete² 109.

paplan. Az első adat a XIV. század végéről származó BesztSzőj.-ből való és a szó *poplan*, *paplon*, *paplan*, *paplany* változatainak két jelentése van. Az egyik a 'vánkos', a másik pedig az 'ágytakaró'. Régóta tudjuk, hogy a szó végeredményben a görög *παπλώμα* 'Bettdecke' szóra megy vissza, az eddigi kutatók azonban úgy vélték, hogy szavunk horvát közvetítéssel került át (GYARM., Voc., LESCHKA, SIEL., MEW., SzófSz.). A kaj-horvátban ugyanis (és csak itt) megvan *poplun*, *poplon* alakban már 1384-től kezdve (vö. HADROVICS: I. OsztKözl. X, 158). Mivel azonban ez a szó a kaj-horvátban teljesen társtalan (még a csa-horvátban sem ismeretes), a kaj-horvátok pedig a görögökkel sohasem érintkeztek és így külön görög jövevényszavaik sincsenek, nincs más hátra, mint feltenni, hogy a kaj-horvát szó a magyarból van átvéve, a magyar szó pedig közvetlenül a görög átvétele. A szó végi *-a* hiánya magyarázható az *ágy paplana* szerkezetből is.

A szlovák *paplan*, *paplon*, *paplun* természetesen szintén a magyarból való, de ebben eddig sem kételkedett senki. Vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 902; BÁRCZI, A magyar szókinés eredete² 109.

fácán. Első adata a XIV. század végéről való: *fachian* BesztSzőj., *facyan* SchlSzőj., OklSz., *ffatzian* NySz; *fácám* NySz. stb. 'Phasianus Colchicus; der Fasan'.

Végeredményben a görög *φασιάνος* 'Vogel vom Flusse Phasis in Kolchis' jelentésű szóra megy vissza. De eddig hol szláv (LESCHKA, DANKOVSKY), hol német (MELICH, DLW.), hol latin közvetítést tételeztek fel (így az EtSz.). A SzófSz. nem tud állást foglalni a német és latin közvetítés lehetősége között. A szláv közvetítés lehetőségét könnyen elvethetjük. A csehben, szlovákban, lengyelben *bažant* van, amiből a magyar szó nem magyarázható, a kaj-horvát *facan* (BÉL.) azonban nyilván a magyarból való. De nem fogadható el a németből való magyarázat sem. A középfelnémet *-s*-et zöngés környezetben a környező szlávok is, a magyarok is *-ž*-vel vették át (pl. cseh *bažant*, magyar *házsárt* stb.), a magyar *-c-* a középfelnémet *-s-* helyén tehát felette gyanús.⁷ De nem lehet a szó latin eredetű sem. Latin eredetű szavainkban hangzóközi helyzetben álló *-s-* régebben *-zs-*vel, újabb átvételekben *-z-*vel hangzik, de sohasem *-sz-*szel.⁸ Ezért a latin közvetítés lehetőségét szintén nem fogadhatjuk el. Nem marad tehát más hátra, mint a közvetlenül a görög *φασιάνος* alakból, illetőleg közép-görög megfelelőjéből való magyarázat.⁸

⁷ Látszólag ezt a megfelelést támogatná a magyar *kacagány* is, amelyet eddig mindenki a középfelnémet *casagan*-ból magyarázott (GOMBOCZ: MNy. II, 35f; THIENEMANN: UngJb. II, 95; SzófSz. — bár ez utóbbi megjegyzi, hogy az egyeztetés hangtanilag nem kifogástalan). Azonban ez felette kétes. A szó a középfelnémetben is jövevény- és egy *casacco* ismeretlen eredetű vándorszóból alakult, vö. francia *casaque*, stb. Nem lehetetlen, hogy szavunk közvetlen forrása egyáltalában nem a középfelnémet, hanem valamilyen más nyelv, amelynek magánhangzó közti *-s-*e nem zöngés, mint a németben. Ide tartozik némileg a *hacuka* is, amely végeredményben szintén a fenti szóval függ össze etimológiailag, de közvetlen forrását nem ismerjük. A cseh *ha-z-uka* semmiesetre sem jöhet szóba (KNIEZSA, SzlJsz. I, 833).

⁸ FLUDOROVITS JOLÁN, Latin jövevényszavaink hangtana 41. lapján a *pásztor árbo*c és *gadó*c szavak *sz*-ét, *c*-jét magyarázza a latin *s*-ből. A *pásztor* azonban, biztosan a szláv *pastyr* átvétele (KNIEZSA, SzlJsz. I, 399), a *párduc* pedig a Balkánról

kecele. Az első adat 1509-ből való. Ma országszerte különböző női ruhadarabokat jelent, de a régiségben volt 'miseing' jelentése is. Nyilvánvaló, hogy rokon eredetű a 'miseing' jelentésű *kaszulával*, de míg a *kaszula* a latin *casula* átvétele, a *kecele* a szóbelseji -c-je miatt nem lehet az. Itt is görög eredetű szóval van dolgunk: *κατσοῦλα* 'Kopftuch, Kapuze; kámzsa, csuklya'. Véleményem szerint a régi 'casula' jelentés a magyarban keletkezett a *kaszula* szóval való keveredés következtében.

A görög szó átkerült több balkáni nyelvbe is: bolgár *kačula* 'capuchon'; román *căciulă* 'Pelzmütze'; albán *kaçul* 'bóbita', de a szavak -č-je török közvetítésre vall, bár a törökből kimutatni nem tudjuk. Ezek azonban a magyar szó forrásai nem lehetnek. Van ugyan a szerb-horvátban egy *kecelja* 'Schürze der Frauen' szó is, de ez nyilvánvalóan magyar eredetű és nem a magyar szó forrása, ahogy azt TELEKI ISTVÁN (MNY. I, 364) gondolta.

ruqa. 1270/1355: pro *ruqa* penez sex denarios persolvant; 1328: cives nostri de Kwzeg ab omni dono seu censu statuto qui wlgariter *ruqa* vocatur, liberi sint OklSz. Mindkét adat Vas megyéből való. Jelentése 'egyházi személyeknek évenként fizetendő pénz vagy gabona'.

A szónak a következő megfelelői vannak: egyházi szláv *ruqa* 'salarium'; bolgár *ruqa* 'Lohn'; orosz nyelvjárási *ruqa* 'gewisses Geld oder Deputat an Getreide, das die Eingepfarrten dem Prediger jährlich zu entrichten haben; Nachtquartiergeld'; román *rugă* 'Bitte'; albán *rogë* 'Lohn, Sold'. A szavak a görög *ῥώγα* 'salarium' szóból valók, ez viszont a latin *rogare*-ből keletkezett.

Munkámban (SzlJsz. I, 733) valóságos rejtélynek minősítettem egy egyházi szláv jogi műszónak Nyugat-Dunántúlon való előfordulását, s azért kifejeztem azt a véleményemet, hogy aligha az egyházi szlávból került át. Most úgy gondolom, hogy a görögből való közvetlen átvétel a legvalószínűbb, bár jogtörténeti hátterét nem ismerem.

*

Ezeken a biztosaknak tekinthető szavakon kívül még számos, kevésbé biztos szó tartozik ide. Így a **hártya**, amely lehet görög eredetű is (*χαρτία*), de lehet balkáni szláv is: *chartija*, *chartja* (KNIEZSA, SzlJsz. I, 652). — A **szamár** (első helynévi adat 1208-ból való) végső forrása kétségtelenül a görög *σαγμάριος* 'Lasttier', de kérdés, közvetlenül került-e hozzánk, vagy pedig valamelyik délszláv nyelv közvetítésével. Az azonban valószínűnek látszik, hogy a 'Lasttier' → 'Esel' jelentésképződés a magyarban ment végbe (KNIEZSA, SzlJsz. I, 747). — A **timár** szavunkat (első adat 1240-ből: hec sunt nomina sutorum... qui alio nomine *Tymar* dicuntur OklSz.) HORGER ANTAL a bizánci görög *τομάρη* 'finom bőr' szóval egyeztette. A jelentésváltozást úgy képzelte,

való, vö. szerb-egyházi szláv *pardus*, *pardos* (KNIEZSA, SzlJsz. I, 707). Én a szót ott a kétések közé soroltam, mert lehetségesnek tartottam a közvetlen görög eredetet is, de ma a magyar *párd-uc* szövége miatt nem látom a görög *πάροδος*-ból való magyarázatot valószínűnek. — Ami a *gadóc* halnevet illeti, az EtSz. úgy látja, hogy a XVIII. században valaki úgy alakította a latin *gadus*, vagy a görög *γάδος* mintájára. A mi szempontunkból tehát nem érdekes szó. Az egyetlen talányos szó, amelyben a latin -s-nek látszólag tovább is megfelel a magyar -c, az *árboc*. Eddig nem sikerült sem a szerb-horvátból, sem a görögből olyan -s-es alakot kimutatni, amelyből a magyar -c érthető volna. Azonban művelődéstörténetileg is kevésbé érthető, hogy egy népi hajózási műszót a magyarság a latinból vett volna át.

hogy a 'bőr' jelentésű szó a foglalkozást jelentő szavakban gyakori -ár végződésű szavak hatása alatt lett 'bőr kikészítő' jelentésűvé. Sok a feltevés e magyarázatban. — A **katona** (a legrégebbi adatok *ka-th-a-na* alakúak: 1386-tól 1418-ig OklSz.; az első *katona* adat 1423-ból való OklSz.) szavunknak a 'tábor' jelentésű közép-görög *κατοῦνα* szóból való eredetét HORGER úgy magyarázta, hogy egy 'katona-szolga, katona-legény' kapcsolatból vonódott el. A jelentéstani nehézségen kívül hangtanilag sem hibátlan az egybevetés. Zavaró a legrégebbi magyar adatok -a-ja a görög -u- helyén!

Amint látni, a legtöbb biztosnak vehető görög jövevényszó az udvari kultúra területére tartozik, arra a területre, amelyen a közvetlen görög hatás az Árpád-házi uralkodók bizánci kapcsolatai révén a legtermészetesebbnek is látszik. ☞

III. Olasz jövevényszavak

Nincs lényeges megjegyzésem azokhoz az eredményekhez, amelyeket az olasz jövevényszavak feldolgozója, KARINTHY FERENC foglalt össze munkájában.⁹ Talán csak annyit, hogy alaposabb nyelvtörténeti kutatással lényegesen csökkenteni lehetne a nem bizonyosan olasz eredetű jövevényszavak igen tekintélyes csoportját. Itt azonban csak egy-két szóra vonatkozó megjegyzésemet szeretném előadni.

tányér. Első adata a XIV. század végéről, a BesztSzőj.-ből való és a következő változatokban fordul elő: *tálnyer* (*talner* SchlSzőj., 1466: *talner*, 1527: *talnyeer*, 1613: *talnyer*, NySz.; 1550: *talner* OklSz.); — *tálnyír* (1533: *talnyr* Murm., 1558: *talnyr* OklSz.); — *tánnyér* (1566: *tannér* Heltai: Mesék, vö. NySz.); — *tángyér* (1646: *tángyér* NySz., 1727: GyaluiUrb. 243; Székelyföld, Kúnszentmiklós, Zilah, Szolnok-Doboka, Hétfalu, MTsz., SzamSz., CsángóSz.); — *tánggyár* (XVI. századi VectTrans.-nak jelzett közelebről meg nem határozott forrásban: ablaknak való üveg *tánggyár*, ezer üveg *tánggyér* NySz.; a *tánggyár* itt talán csak sajtóhiba); — *tángyír* (1876: Érmellék, MTsz.); — *tányér* (XIV. század vége: *tanyer* BesztSzőj., 1510: *tanyer*, 1565: *tanier* stb. NySz.; 1561: *tanyer* OklSz., SzikszF., Cal., *tanyér* Cal., *taner!* MA., *tányér* PP. PPB. stb.); — *tányír* (1516: *Thanyr* OklSz., 1598: *tanir* NySz.; Békés MNény. III, 286).

Végeredményben az olasz *tagliere*, *tagliero* 'Hackbrett, hölzerner Teller; vágódeszka, fatányér' jelentésű szóra megy vissza, amely a latin *taliare* 'vágni' származéka (vö. Roman. Etym. Wb. 8542). A magyar szót azonban eddig szláv közvetítéssel magyarázták (GYARM., Voc., LESCHKA, SIEL., MEW., SzófSz.). A szláv nyelvi adatok a következők: ócseh *talěř*, mai cseh *talíř*; lengyel *talerz*; felső-szorb *talēř*, alsó-szorb *talara*; ukrán *táliř*; orosz *tarelka*; bolgár *taler*, *taljur*, *talur*; szerb-horvát *taljur* (BARTHOLI: Jagić-Festschrift 54), Arbe szigete *talijer* (MNY. IV, 395); ~ szlovák *tanier*, kaj-horvát *tanjer*, sto-nyelvjárási *tanjir*, *tanjur*; bolgár *tanur*. Az *l*-es változatokról nem kétséges, hogy vagy közvetlenül az olaszból valók, mint a szerb-horvát *talijer*, vagy a német *Teller*-ből vannak átvéve, mint az összes északi-szláv alakok. Kétségesnek látszott azonban az *n*-es alakok eredete. Itt WICHMANN (MNY. IV, 395) MELICH alapján valami szláv nyelvjárási *l' > n* változásra gondolt, és egy ilyen *n*-es szláv változat átvételének tartotta a magyar szót. Ez a

⁹ KARINTHY FERENC, Olasz jövevényszavaink. Bp. 1957. MNYTK. 73.

feltevés azonban nem fogadható el. Az $l > n$ változás a szláv nyelvekben, és pedig a szlovákban és a szerb-horvátban, ahol a szó n -es változatai első-sorban élnek, egyáltalában nem igazolható. De ha ilyen netalán mégis akadna, ebből a feltehető *tañer* alakból semmi esetre sem volnának magyarázhatók a magyar szó többi változatai. Ezzel szemben a magyar változatokat az olasz *tagliere*, azaz *taller(e)* alakból nagyon könnyen levezethetjük: magyar **tállýér > tálgyér* és *tálnýér > tánnýér > tángýér* és *tányér*. Ezek közül a változatok közül csak az első hiányzik, de nyilvánvaló, hogy feltétlenül meg kellett lennie. Ebből természetesen az is következik, hogy a szláv n -es alakok a magyarból származnak. Vö. KNEIÉZA, SzlJsz. I, 959; MACHEK, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha 1957.

éspérés. Az első adat a SchISzój-ból való *esperesth* alakban. Változatai *éspérest*, *éspöröst*, *öspöröst*, *éspérés*, *öspörös*, *öspörös* (vö. EtSz.; KNEIÉZA, SzlJsz. I, 633). Közfelfogás szerint összetétel, amelynek első tagja egy, a mai *ös* szónak megfelelő régi magyar *és*, a második tagja pedig egy, a latin *presbyter*-ből alakult észak-olasz **prest*. Ennek a magyarázatnak azonban több súlyos gyengéje van. Az első, hogy a régi magyar *is*, *és*, *ös* előfordul ugyan összetételben (vö. az Érdy-kódex 'atyafiak' jelentésű *ewssfyak* szavát), de semmi nyoma annak, hogy valamikor is lett volna 'fő' jelentése és a latin *archi*-fordításaként előfordult volna. A második nehézség, hogy a feltételezett **prist* nem mutatható ki, a harmadik pedig, hogy egy ómagyar *i-*, későbbi zárt *ë- > ö-* helyén teljesen érthetetlen volna a kaj-horvát *jašprišt* (van *ješprišt* is) *ja*-ja. Mivel pedig a két szó feltétlenül összefügg egymással, a kaj-horvát *jašprišt* azonban nem eredhet egy feltételezett ómagyar **isprist*-ből vagy *ésprist*-ből, nyilvánvaló, hogy ez a magyarázat nem lehet helyes.

Ezért figyelmet érdemel SIMONYI gondolata (Nyr. XLII, 438), amelyet MOÓR is átvett (SzegFüz. I, 255; NéNy. VIII, 196), hogy szavunk a latin *arci-presbyter* szónak megfelelő észak-olasz **arži-prest* alaknak az átvétele (vö. KNEIÉZA: NyK. L, 196 is). Az *arci-* helyén álló **arži* teljesen szabályos volna, mert a szóbelseji zöngétlen hangok észak-olasz zöngésülésével függne össze. Ennek a ki nem mutatott, de feltehető észak-olasz **aržiprest > *arš-prest > *ašprest*-nek lehet átvétele egyrészt a horvát *jašprišt*, másrészt a magyar **espérest* (az első *e*-nek eredetileg kétségtelenül nyílt *n a k* kellett lennie, s csak később asszimilálódott az utána következő két zárt *ë* hatására). Igaz, hogy SIMONYI is, MOÓR is a magyar szót a horvát *jašprišt* közvetítésével magyarázzák, ennek a feltevésnek azonban súlyos akadály a horvát szó *ja*-ja, mert a magyarban a szókezdő *j-* nem szokott eltűnni. Szerintem a horvát közvetítés feltevésére semmi szükség nincsen. A magyar szót magyarázhatjuk közvetlenül is a fenti feltételezett észak-olasz szóból.

dézma ~ dözma. A két változat közül a *dézma* 1338-tól fordul elő és mint köznyelvi változat még CZF.-nál is szerepel. A *dözma* 1549-ben bukkan fel a magyar forrásokban, mint nyelvjárási változat és csak a XIX. század közepén vált köznyelvivé. Mivel a magyarban a *z*-ből nem lesz *zs* és fordítva *zs*-ből sem *z*, a két alakot semmi esetre sem tekinthetjük magyar változatoknak, ahogy azt az EtSz. gondolja, hanem két külön átvételnek kell őket tartanunk.

Nyilvánvaló, hogy mindkét alak a latin *decima* megfelelője, csak az a kérdés, hogyan. Vitán felül áll, hogy közvetlenül a latinból egyik sem származhatik. Mivel a *dözma* alak megvan a kaj-horvátban is, egyesek a magyar szót innen származtatták, ezt pedig az észak-olasz szóbelseji *-ce-*,

-ci- > -že-, -ži- fejlődésre való tekintettel az észak-olaszból. Ez azonban valószínűtlen. A szó a déli-szláv nyelvek közül csupán a kaj-horvátban van meg, a kaj-horvát nyelvjárás azonban az olasszal közvetlenül sohasem érintkezett és így közvetlen olasz elemei sincsenek, azért valószínűbb, hogy a kérdéses szó nem a magyar szó forrása, hanem maga származik a magyarból. Ezt bizonyítja különben a *dižma* változat is, amely nem is lehet más, mint a magyarból való átvétel, hiszen a szó az *i-ző* csa-horvátból hiányzik. A magyar szó pedig egy észak-olasz *dežima átvétele. Véletlennek is tekinthetjük, hogy a szó a magyar régiségben aránylag későn tűnik fel és aránylag ritkán fordul elő. Kétségtelen ugyanis, hogy ez a magyar *dézsma* alak ment át a szlovákba *dežma* és az ukránba *dyžma* alakban, sőt a románban *dejma* alakban már 1430 óta kimutatható.

A magyar *dézma* alakot MELICH kezdetben egy csa-horvát *dezma*-ból származtatta (SzlJsz. I/2, 242). Erről a csa-horvát szóról azonban kiderült, hogy gyanús szótári hapax legomenon. Mivel sehol másutt nem található, valószínű, hogy a szótáriró Micaglia ezt, mint Magyarországon is működő jezsuita, a magyarból szedte fel. Erre tehát a magyar szóval kapcsolatban mint forrásra hivatkozni nem lehet. A *dézma* szó pedig így nem lehet szláv eredetű. Az EtSz. (I, 1346) legvalószínűbbnek tartja, hogy a provençalból való, ahol a *decima* szó szabályosan *dezma*-nak hangzott. Ezt a feltevést BÁRCZI (NyK. L, 19) mint kétségtelent elfogadja, mert hangtani szempontból minden számbavehető forrás közül csupán a provençal szó felel meg kifogástalanul a magyar alaknak. Tekintettel azonban arra, hogy a többi provençálnak minősített szó eredete több mint kétes (a *zománc* lehet német eredetű, a *malom* és a *molnár* meg szláv eredetű), ez az egy szó is aligha lehet provençal eredetű. Meg lehet viszont magyarázni velencei olasz *dezima, *dezema alakokból. A velencei olaszban, mint az észak-olaszban általában, zöngésültek a szóbelseji zöngétlenek, a latin *ce*, *ci* helyén azonban itt nem *dže*, *dži* > *že*, *ži* található, hanem *dze*, *dzi* > *ze*, *zi*. Eszerint tehát mindkét magyar alak az északi olaszból való: a *dézsma* egy *dežima-ból, a *dézma* pedig egy velencei *dezima-ból származik.¹⁰

*

E néhány szómagyarázat tanúsága szerint tehát a magyar keresztény terminológiában van egy nem nagy, de kétségtelen olasz réteg is (*esperes*, *remete*: vö. MELICH, SzlJsz. I/296; KNIEZSA, SzlJsz. I, 729, és *dézma*, *dézsma*). Ez nem is meglepő, hiszen olasz papok térítő munkájára vonatkozólag kétségtelen bizonyítékaink vannak (pl. Szent Gellért). És így az is érthető, hogy legrégebb magyar helyesírásunkban vannak határozott olasz sajtások is.

KNIEZSA ISTVÁN

¹⁰ Szótörténeti alapon mutatta ki HADROVICS (Pais-Emlékkönyv 284), hogy *gály*, *bárka* szavaink nem a latinból, hanem az olaszból vannak átvéve. Ugyancsak érdekesen bizonyította, hogy szintén olasz eredetű a *sajka* is, amelynek a forrását pl. én is a törökben kerestem. Kimutatta, hogy a régen a magyarban is *saytia* alakban előforduló szó (1355/1491: *Saytias* 'sajkás') az olasz *saitia*-ból való, amely talán a latin *sagittea* fejleménye. A magyar *saj-ka* valószínűleg a *bár-ka* hatására keletkezett.

Török jövevényszavaink „legrégeb” rétegének kérdéséhez

I.

1. Már régebben felmerült nyelvészeti irodalmunkban az a gondolat, hogy az őssugor nyelvi alakban akadtak BÁRCZI is képviselte.¹ Ugorkori török jövevényszavak magyar folytatói *hattyú* és *hód* szavaink volnának, amelyekhez BÁRCZI még *szó* szavunkat csatolta. A közelmúltban még az a gondolat is felmerült, hogy az ugorok a lótenyésztéssel is törökök révén ismerkedtek volna meg és tőlük vették volna át a magyar *ló*-nak megfelelő szót is. Az e szavakra vonatkozó kérdésekkel behatóan foglalkoztam „Die Ausbildung des urung. Volkes” c. tanulmányom II. fejezetében (vö. ALH. VIII, 68-74). Ott arra a megállapításra jutottam, hogy *ló* szavunknak semmi köze sem lehet ahhoz a török *ulaq* ~ *ulay* szóhoz, amellyel egybeállították, a másik három szó pedig vagy csak véletlenül hasonlít alak és jelentés tekintetében bizonyos török szavakhoz, vagy pedig legkedvezőbb esetben a törökség és az ugarság egy közös ázsiai komponensének a nyelvéből származik.

Hangsorbeli egyezések jelentésbeli hasonlóságok mellett mindenesetre gyakoribbak egymástól távoleső nyelvek között is, mint azt az ember eleve gondolná. Olvasmányaim során talált példáim az ilyesmire a következők: 1. a délnyugat-afrikai kpelle-nép nyelvében a *nēni* hangsor jelentése 'asszony' (vö. EBERT, Reallex. V, 328) ~ m. *néni*. — 2. A Karolina-szigetek népének nyelvében a *fālu* hangsor 'Klubhaus' értelemben szerepel (vö. EBERT, i. m. IX, 22) ~ m. *falu*. — 3. A kongói kiszuaheli nép nyelvében a *kisu* szó 'kés'-t jelent (vö. A. GATTI, Afrika, Hölle und Paradies, Zürich 1950, 115) ~ m. *kés*. — 4. Több afrikai nép nyelvében a *ka* hangsor 'kő' jelentésben van meg (vö. A. DREXEL, Ursprung und Wesen der Sprache II, 1952, 152) ~ m. *kő*. — 5. A masszauiak nyelvében a *fa(l)* hangsornak 'Gabelung der Baumäste' a jelentése (DREXEL, i. m. II, 131) ~ m. *fa*. — 6. A burmai nyelvben az alsó ruhának *ingyi* a neve (vö. G. ORVELL, Tragédia Burmában, Budapest 1946, 62, 64) ~ m. *ing*. — 7. A középfrikai A-Sandeh nép nyelvében a *dumó* szó 'ház'-at jelent ~ lat. *domus* (DREXEL i. m. II, 126) stb.²

Ha valaki exotikus nyelvek szótárainak böngészésére nem sajnálja a fáradságot, meggyőződésem szerint a fenti sorozatnak hamarosan a sokszorosát állíthatná össze. Igaz, hogy imitt-amott a hangmegfelelések vagy a jelentések terén akadhat talán egy és más kivetni való a fenti egyezésekben, de ez a szóbakerült őssugor—török szóegyeztetések körül sincs másként.

¹ BÁRCZI GÉZA: A magyar szókincs eredete² (1958), 64.

² Több hasonló álegyezést közöl BÁRCZI is (i. m. 8).

Egyébként azért sem valószínű, hogy már az ősgor nyelvben lettek volna török jövevényszavak, mert olyan kiváló finn nyelvtudósok, mint PAASONEN és KANNISTO, akik az osztják, illetve a vogul nyelv török jövevényszavaival a legbehatóbban foglalkoztak, GOMBOCZ felfogásával (vö. NyK. XVIII, 148) szembehelyezkedve a leghatározottabban arra a megállapításra jutottak (vö. FUF. II, 102—7; XVII, 228—34), hogy török jövevényszavak megléte még az obi-ugor nyelvközösség korára sem tehető fel. A vogul és az osztják nyelv török jövevényszavai kivétel nélkül e nyelvek különletében történt átvételeknek tekintendők.

2. Török származású szavak után való kutatás az ősgor, valamint az ős-obiugor nyelvi alakban tulajdonképp csak abban az esetben volna történeti szempontból valóban indokolt és jogosult, ha a törökség őshazája NÉMETH GYULA egy korábbi elméletének megfelelően³ Nyugat-Ázsiában lett volna. Másutt már rámutattam arra, hogy azok a szóegyeztetések, amelyekre NÉMETH ezt az elméletét alapozta, egyáltalán nem állják ki a kritikát.⁴ Az azóta lefolyt kutatásokból pedig mind határozottabban alakulhat ki az a felfogás, hogy a törökség őshazája nem Nyugat-Ázsiában, hanem Kelet-Ázsiában volt, ahonnan a törökség Közép-Ázsián keresztül terjedt szét Nyugat-Ázsiában és Kelet-Európában. Csakhogy BARTHOLD szerint, aki épp a közép-ázsiai törökség történetével foglalkozott behatóan, eddig még nem sikerült bebizonyítani, hogy már az időszámításunk előtti századokban is lett volna török lakossága Közép-Ázsiának.⁵ Amíg pedig ez nincs kimutatva, addig nézetem szerint még csak gondolni sem lehet arra, hogy egy-két ősgor és őstörök, problematikusnak mondható szóegyeztetésre való tekintettel török nyelvű népelem jelenlétét tegyük fel Kelet-Európában már az ugor együttelés idején, ami körülbelül időszámításunk előtt 700-ig tartott.

Még az sem állítható teljes határozottsággal, hogy a törökség mint népi egyéniség az ősgor korban már létezett. Mindenesetre súlyos nehézséget jelent vizsgálataink szempontjából az a körülmény, hogy sem a török őstörténet, sem a török vándorlástörténet kérdései még egyáltalán nincsenek megfelelő módon tisztázva, sőt még arra vonatkozólag is, hogy mikor hatolt be a törökség Kelet-Európába, csak néhány hozzávetés és laza feltevés áll rendelkezésünkre. Éppen ezért elvi és történeti szempontból még az a feltevés is nagyon ingatag alapon áll, hogy a magyarság már a Volgán túli őshazában közelebbi kapcsolatban állott volna valamilyen török néppel. Az, hogy már ott érintkezésbe került a törökséggel, aligha lehet kétséges, mert hisz csak valamilyen török nép úzhette el onnan őket. Az ilyen ellenséges érintkezés azonban egyáltalán nem alkalmas arra, hogy ennek révén a támadó nép nyelvének a szavai meghonosodjanak a megtámadott nép nyelvében.

3. A magyarság Volgán túli szállásterületének fekvéséről csak annyit tudunk, hogy az a *tölgy*, *szil*, *hárs* (= *szádok*) és *jávor* (= **ostor*; vö. Moór; PaisEml. 430) elterjedési területén belül volt, mert e fák nevei ősiek, vagyis finnugor, illetve ugor származásúak nyelvünkben. Azt azonban már határozottan tudjuk, hogy a magyarok a Volgán átkelve a Közép-Volga és Közép-Don közötti Levédiában találtak új hazát. E területnek északi részén lakott az a magyarság zömétől a 889-i besenyő támadás alkalmával elszakított

³ NÉMETH GYULA, A törökség őskora: Berzeviczy- emlékkönyv (1934), 158—74.

⁴ Vö. MOÓR: Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület 1944. évi Évkönyve 88—91.

⁵ W. BARTHOLD, Histoire des Turcs d'Asie centrale. Paris 1945, 24, 36.

csoport, amelyet Júlián a XIII. század első felében még ott talált és amely csoportnak többnyire eltatárosodott utódait az oroszok *mescser* néven ismerik.

4. A Volgán átkelve a magyarok mindenesetre valami török nyelvű népre bukkantak, mert az ott újonnan megismert fáknek a nevei (*alma, körte, kőris, kökény*) török származásúak nyelvünkben. Ebből az is következik, hogy a magyarság előtt már jóval előbb egy török nyelvű népnek kellett erre a területre költöznie. Sőt azt is tudjuk (vö. Moór: I. OK. II, 370), hogy ez a török nép Közép-Ázsiából költözött ide; ugyanis csak Közép-Ázsiában található meg egymás mellett a körte és a kőris.

Mindenesetre ugyanannak a nemzedéknek kellett Közép-Ázsiából a Közép-Volga és a Közép-Don közötti ligetes mezőség területére eljutnia, mert ha ez a törökség a közbülső Kirgiz-mezőségen több nemzedék élet-tartamára megtelepedett volna, akkor nyelvükből az ott nem található fáknek, vagyis a kőrisnek és a körtének, a nevei kivesztek volna. Egy ilyen jellegű költözésre, amelynek folyamán a költözők aránylag rövid idő alatt nagy területeken haladtak át, csak súlyos szárazsági periódus folyamán kerülhetett sor. Ilyen több évre terjedő aszály, amint azt klímátörténeszek történeti forrásadataiból is igazolt megállapításai mutatják (vö. Moór: UAJb. XXX), 460 körül volt Nyugat-Ázsiában és Kelet-Európában.⁶ Így minden okunk meglehet annak feltevésére, hogy azok a törökök, akikre a magyarok a Volgán inneni új hazájukban rátelepedtek, a 460 körüli aszály idején sodródtak el Közép-Ázsiából a Közép-Don és a Közép-Volga között elterülő ligetes mezőségre, vagyis a régi magyarok Levédiájába.

Ezek a törökök ide már csak azért is eljuthattak, mert Nyugat-Ázsiából errefelé vezetett Kelet-Európába az „északi útvonal” (a „déli útvonal” a Káspi-tó megkerülésével a Kaukázus szorosain keresztül vezetett). Az „északi útvonalon” a Kirgiz-mezőségről a Közép-Jajyk (Ural), majd a Szamara mentén haladva a kujbisevi (szamarai) Volga-hurokhoz lehetett eljutni; a vizek mellékéről a költöző nomádok állatállományukra való tekintettel nem igen kalandozhattak el. A kujbisevi Volga-huroknál a folyamon való átkelés már nomádok számára is lehetséges volt. Itt ti. a Volga csak 1600 m széles, míg másutt közepfolyása mentén már 4—5000 m széles, sőt az átkelést még jobboldali kb. 200 m magas szakadékos „hegyi” partja is súlyosan megnehezítette volna.

Nyilvánvaló, hogy valamikor a magyaroknak is itt, vagyis a kujbisevi Volga-huroknál kellett átkelniük a folyamon. Mivel pedig őket 889 előtt a kujbisevi volgai átkelőhöz csatlakozó területen találjuk, az sem igen lehet kétséges, hogy 889 előtt ők voltak itt az utolsó nép, amely átkelt a Volgán, mert különben itt a népek országútján nem lettek volna képesek megállapodni, amint ez sem nekik, sem az utánuk következő besenyőknek, majd a kúnoknak (úzoknak) sem sikerült.

5. Azok a megfontolások és következtetések, amelyeket az előzőkben előadtunk, nyilvánvalóknak mondhatók. Épp ezért, már ezekre való tekintettel is teljesen elhibázottnak, sőt képtelenségnek tekinthető az a MARQUART-féle onogur-elmélet, amelynek értelmében a magyarok az onogurok társaságában a „szabírok” nyomása következtében Nyugat-Szibériából „vonul-

⁶ L. erre nézve a C. E. BROOKS „Climate through the ages” c. művének (London 1948) 321. lapján található klímátörténeti görbét illetve annak általam közzétett másolatát is (vö. ALH. VI, 309).

tak" volna „le" az Alsó-Kubán mellékére. Ez esetben ugyanis teljesen érthetetlen volna, mikor, mi okból és mi módon költözhetett volna onnan a magyarság messze északra a kujbisevi volgai átkelő hely közelébe. Azt pedig már volt alkalmam kimutatni, hogy a Kubán melléki „ösházá"-ra vonatkozó érvek nem helytállóak. Sőt arra is rámutattam, hogy a magyarság már csak azért sem tartózkodhatott volna huzamosabb ideig az Alsó-Kubán és Alsó-Don között elterülő fátlan mezőségen, mert ott egyrészt finnugor származású faneveink nem maradhattak volna meg, másrészt török származású faneveink nem honosodhattak volna meg nyelvünkben.⁷ A közeli jövőben pedig másutt még azt is behatóan ki szándékozom fejteni, hogy a MARQUART-féle onogur-elmélet végsőleg TOMASCHEKnek a Σαβίροι népnévre vonatkozó hibás olvasatán alapul (vö. UAJb. XXX).

6. Az a török nép, amely a kujbisevi volgai átkelőhöz csatlakozó területeket jóval a magyarság odaköltözése előtt megszállta, nyilván semmiképp sem lehet azonos azzal a törökséggel, amely a magyarokat Volgán túli hazájukból elűzte. Ebben a vonatkozásban korábban azokat a bolgártörököket vettem gyanúba, akik a közfelfogás szerint az Achtuba nevű nagy volgai szigeten keresztül költöztek volna a Kaukázus mellékéről a türkök nyomása következtében a Volga-kanyar közelébe. Csakhogy ennek a feltevésnek előfeltétele az lett volna, hogy az Alsó-Káma melléki pianobori kultúrának népét azonosíthassuk az ősmagyar néppel, amennyiben ott a pianobori kultúrát a teljesen más jellegű Bolgary-kultúra váltotta fel, amelyet kétségtelenül a bolgártörökökkel lehet kapcsolatba hozni. Erre az azonosításra azonban — úgy látszik — éppúgy nincs lehetőség, mint ahogy az ananyinói kultúra népe sem azonosítható velük (vö. Moór: II. OK. 1954: 485—6). Egyébként is a pianobori kultúra népe egy dél felől előnyomuló nép támadása elől sehogyan sem lett volna képes oly módon kitérni, hogy a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levédiába jusson el.

A baskírok sem úzhették el a magyarokat Volgán túli hazájukból, mert hisz számuk lényegesen kisebb volt mint a magyarságé. Amíg például keleti források a magyarok haderejét 20 000 lovasra becsülték, körülbelül ugyanabban a korban a baskírokat csak 2000 lovasra tették (vö. MARQUART, Volkstum der Komanen 98). Ha a baskír nép kialakulását, őstörténetét homály fedi is, annak nincs semmi valószínűsége, hogy már a magyarok elköltözése előtt ott laktak volna az Alsó-Káma és a Szamara között elterülő mezőségen, mert hisz ez esetben annak a nyomásnak, amely a magyarokat hazájuk elhagyására kényszerítette, ők sem tudtak volna ellenállni. Mivel pedig azt nehéz elképzelni, hogy az észak felé nyomuló bolgártörökök a Kámától délre elterülő mezőségen élő magyarokat, őket nyugati irányba szorítva, a Volgán való átkelésre készítették volna, aligha lehet másra gondolni, minthogy a magyarokat Volgán túli hazájukból ugyanazok a besenyők üzték ki, akik őket később levédiai, majd etelközi szállásterületükről is kiszorították, és amely népnek a töredékei végül Magyarországra is elsodródtak.

Ez utóbbi lehetőséggel mindenesetre összhangban állónak látszik az a tény, hogy a Volgán túli régi Besenyőföld arab források szerint 30 napi járóföldnyi széles és erdőkben gazdag volt. Gardízi szerint pedig az út a besenyőkhöz nagyon nehezen volt járható és erdőkön keresztül vezetett (vö. MARQUART, Volkstum der Komanen, 99).

⁷ Vö. Acta Ethn. Hung. II, 111—7.

7. Ha a magyarokat törökök (besenyők) úzték ki Volgán túli hazájukból, akkor előzőleg a szomszédságukban is valószínűleg ők éltek. Így tehát elméletileg és elvileg feltehető volna, hogy ezeknek esetleg a Volgán túli magyarság déli, illetve délkeleti szomszédságában élő törököknek a nyelvéből egyes szavak a magyarok nyelvében is meghonosodtak. Arra azonban semmiesetre sem gondolhatunk, hogy a Közép-Ázsiából Kelet-Európába vezető útvonal mentén valami nagyon ősi időkben török nyelvű nomádok éltek. Ptolemaeus térképén (II. sz. i. u.) ugyanis a Mugodzsár vonulata (a Dél-Ural folytatása) még *Ἀλανὰ ὄρη* 'alán hegyek' néven szerepel. Így tehát Európa kapujában az alánoknak Kelet-Európába való behatolása előtt nem törökök, hanem alánok éltek. Ez a körülmény — úgy látszik — nemcsak a magyar nyelv szókészletében hagyott nyomokat hátra, hanem az alánok utódainak, a kaukázusi oszéteknek a nyelvében is.

Bár a magyarok huzamosabb ideig élhettek a Volgán túl alánok szomszédságában, a nyelvünkben található ősi alán jövevényszavak száma nem túlságosan nagy. Ennek az a magyarázata, hogy az alánok és magyarok sohasem együtt, hanem mindig csak egymás mellett éltek. Ugyanez lehetett a helyzet azon esetleges török néppel is, amely az alánok elvonulása után azok szállásterületét elfoglalhatta. Már csak ezért sem valószínű, hogy ott nagyobb számmal kerülhettek volna török jövevényszavak nyelvünkbe. Ellenben a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levediában, valamint a Donyec-melléki Etelközben a magyarok már meglehetősen nagy területen töröknyelvű népekkel éltek együtt. Ezt az a körülmény is tanúsítja, hogy e területek különleges természeti tárgyainak elnevezései (*alma, körte, kőris, kökény; dió, torma, gődény*) csak török jövevényszavak alakjában honosodtak meg nyelvünkben, nem pedig alán jövevényszavak alakjában, pedig törökökön kívül kétségtelenül éltek alánok is ezeken a területeken. Így tehát érthető, hogy a török—magyar együttélés itt török—magyar kétnyelvűséget eredményezett, aminek következményeképp nemcsak „felesleges idegen szavak” honosodtak meg nagyobb számban nyelvünkben, hanem nyelvünk hangrendszerében is következtek be bizonyos változások. Ugyanezt eredményezte nyelvünk történetében a X—XII. századi szláv—magyar kétnyelvűség is. Ha már most e két kétnyelvűségi korszak nyelvi eredményeit, illetve fejleményeit egymással összehasonlítjuk, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a török—magyar kétnyelvűségi korszaka semmiképpen sem tarthatott lényegesen hosszabb ideig és általánosabb sem lehetett, mint a szláv—magyar kétnyelvűségi korszaka, mert ez esetben annak nyelvi következményei lényegesen szélesebbkörűek és mélyebbrehatóak lennének, mint a későbbi szláv—magyar kétnyelvűsége. Erről pedig szó sem lehet. Semmi sem jellemzőbb erre nézve, mint hogy a magyar—török kétnyelvűség következtében még a török véghangsúly sem honosodott meg a nyelvünkben, mint például a votjákban és a déli vogulban. Így tehát nagyon kézenfekvőnek látszik az a következtetés, hogy a török—magyar kiterjedtebb kétnyelvűségi korszaka sem tarthatott túlságosan hosszú ideig. Ezek szerint semmi valószínűsége sincs annak, hogy a török—magyar kétnyelvűség állapota már a magyarságnak Volgán túli ősi szállásterületén fennállott volna.

8. Az itt kifejtettekből továbbmenőleg az is következik, hogy „felesleges idegen szavak”, amelyek csak általános kétnyelvűség révén és idején honosodhattak volna meg, semmiesetre sem kerülhettek nyelvünkbe a Volgán túli őshazára feltehető török szomszédság révén. Tehát semmiképp sem

tehető fel, hogy a Volgán túli őshazában kerültek volna nyelvünkbe a török-ből ilyen szavak, mint *nyak* és *nyár* 'Sommer', amelyek közül az első biztosan, a másik valószínűleg felesleges idegen szónak tekinthető, hiszen az e szavakkal jelölt fogalmak már korábban is ismeretesek lehettek őseink számára. Ebben a vonatkozásban a *nyár* szó csak annyiban kétéssé, mert őseink eredetileg esetleg csak három évszaktot különböztettek meg. De ha így lett volna is, a tavaszon belül egy 'nyár' jelentésű évszagnak török példa nyomán való megkülönböztetése csak szoros együttélés, nem pedig szomszédi viszony révén következhetett be.

9. De nemcsak jelentési szempontból valószínűtlen az a feltevés, hogy a *nyár* és a *nyak* szavak még a Volgán túli őshazában kerültek volna a török-ből nyelvünkbe, hanem teljesen elhibázottnak tekintendő ennek a feltevésnek M. RÁSÄNENTŐL származó turkológiai szempontú indokolása is (vö. UngJb. XLIX, 99—101). Ő képviselte ugyanis elsőnek tudományos indokolással azt az eszmét, hogy az őstörök *j-hangot nyelvünkben egyes esetekben *ny* is képviselhetné, bár a fenti két szó már VÁMBÉRYNÉL is szerepelt (vö. LAKÓ: I. OK. II, 365). RÁSÄNEN hét egybeállítás közül három (*nyár*, *nyak* és *nyargal*) teljesen elfogadhatónak látszik.⁸ De semmiesetre sem elfogadható azok indokolása.

RÁSÄNEN ugyanis arra hivatkozva, hogy az őstörök *j-bizonyos esetekben altaji *n-ből származik, amihez még POPPE nyomán az altaji *n hangot is hozzávehetjük (vö. UngJb. VI, 104, 119), a fenti szavakat valami ősbolgártörök *n-es szóalakból származtatta, ami aztán nyelvészeinknek lehetőséget adott annak feltevésére, hogy ezek a szavak még a Volgán túli őshazában kerültek volna nyelvünkbe. RÁSÄNEN magyarázata körül azonban a főhiba az, hogy az összes idetartozó szavak megvannak a csuvasban is *s*-es szókezdettel. Ez az *s* korábbi bolgártörök *ž*-< őstörök *j-hangból származik; így tehát semmiféle lehetőség sincs annak feltevésére, hogy e szavakra vonatkozólag létezhetett volna az ősbolgártörökben valamilyen különleges *n*-es szókezdet. — Az idézett magyar szók tehát csak abban az esetben származhatnának valami *n* kezdetű szóalakból, ha még valami ősaltaji szóalak honosodott volna meg nyelvünkben, amire pedig semmi lehetőség nincs. Az ugyanis teljesen valószínűtlen, hogy az őstörök *j-hangot már azokban az ősi időkben is valami másodlagos *n* képviselte volna, mint néhány modern török nyelvjáráásban. A fenti magyar szók tehát szerintünk csak abban az esetben állhatnak kapcsolatban a velük egybeállított török szavakkal, ha az átadó török nyelvben az őstörök *j-hangot a magyarban eredetileg hiányzó *d* képviselte, amely hang *n*-nyel mindenképp helyettesíthető volt. Emellett különösen az a körülmény látszik tanúskodni, hogy a *nyargal* igének vannak *j*-s és *gy*-s változatai is. A *j*-s változat nyilván szintén hanghelyettesítés eredménye (a németek szintén többnyire *j*-vel helyettesítették helynevekben a magyar *gy*-t); a *gy*-s változat pedig a kétnyelvűség előrehaladottabb állapotában való átvételnek tekinthető, vagy pedig a török *d*-nek *ž*-vel való helyettesítéséből származik.⁹

⁸ BÄRCZI ugyan a *nyargal* török etimológiáját nem fogadja el, de ennek a szónak a *jär*-ből való származtatása (Szófsz.) lényegesen valószínűtlenebb.

⁹ Ezeket a dolgokat másutt már behatóbban is kifejtettem (ALH. II, 442—6). BÄRCZI „Magyar szókincs”-ének idevonatkozó fejtegetéseit olvasva arra a meggyőződésre kellett jönnöm, hogy figyelmét elkerülte az a kiadós lapalji jegyzet, amelyben RÁSÄNEN elméletének gyökeresen elhibázott voltát kimutattam. Az az általa képviselt

II.

1. A fent előadottakból nyilvánvaló, hogy mindezideig nem sikerült olyan kielégítő török nyelvtörténeti kritériumot találni, amelynek alapján egyik-másik régi török jövevényszavunkról feltehető volna, hogy az még a Volgán túli őshazában a magyarság szomszédságában élő török nyelvű nomád nép nyelvéből került volna át hozzánk.

Erre vonatkozólag a közelmúltban BÁRCZI egy magyar nyelvtörténeti kritériumot próbált érvényesíteni a feltehetőleg a törökből származó *homok* és *harang* szavaink esetében. Mivel BÁRCZI erre vonatkozó fejtegetéseinek nemcsak a magyar őstörténet, hanem a magyar, sőt az ugor hangtörténet szempontjából is bizonyos jelentősége van, e két szavunk származására vonatkozó kérdéseket a következőkben különösen beható vizsgálat tárgyává kívánjuk tenni. A két szó közül a mi szempontunkból a természeti tárgyra vonatkozó *homok* szó a nagyobb jelentőségű.

2. *Homok* és *fövény* szavaink a köznyelvben jelentési szempontból nagyjában egyértékűek, azzal a különbséggel, hogy a *fövény* vagy *föveny* szó elavuló- és kiveszőfélben van. Az OklSz. a *fövény*-t 'Sand'-dal, a *homok*-ot pedig 'kleiner Sand; Gries' szavakkal értelmezi. Ez a különbségtevés — úgy látszik — egyes nyelvjárásokban is megvan. Másutt meg a *fövény* szón határozottan a pataki, illetve folyami homokot értik. Viszont Erdélyben, de kiváltképp a székelyeknél sem az egyik, sem a másik szót nem igen használják 'Sand' értelemben, hanem helyettük a délszláv származású *porond* szó járja (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 437).

A *homok* és *fövény* eredeti jelentéseinek megállapítása céljából azonban nem szükséges végignyomoznunk a nyelvjárások rájuk vonatkozó, nem is könnyen megszerezhető adatait, hogy ezekből próbáljunk majd következtetni e két szó eredeti jelentésére. Erre ugyanis sokkal több lehetőséget nyújtanak a rájuk vonatkozó okleveles adatok.

Mindkét szó megvan már a Tihanyi alapítólevélben is, és e legrégebb előfordulásukból határozottan megállapíthatjuk, hogy ekkor a *homok* szó még semmiesetre sem jelentette azt, mint amit pl. az OklSz. tulajdonít neki. A TA. *fuegnes humuc* kifejezése ugyanis teljesen értelmetlen volna, ha a *fövény* szó előzményének már a XI. században is 'öregszemű', a *humuc* szónak pedig 'finomszemű homok' lett volna a jelentése. A *humuc* szó a TA.-ban nyilván valami terepféleséget jelentett, amit az ugyancsak ott olvasható *cues humuc* kifejezés is határozottan tanúsít.

3. Hogy milyen terepféleséget jelöltek meg a középkorban a *homok* szóval, az kitűnik az OklSz.-ban található adatokból is. A középkori oklevelekben ugyanis a *humuk*—*homok* szóval megnevezett helyeket a következő latin kifejezésekkel jelölik meg: 1. *monticulus* (*Paphomoka*, *Heges-homok* 1239; *Humukheg* 1347; *Zarhomok* 1460); 2. *mons* (*Humukheg* 1300; *Vadashomoca* 1471); 3. *mons sabulosus* (*Zinnahomoca* 1372/77); 4. *Beerch wlgó homok* 1424; 5. *terra* (*humuk* 1269; *Humoktelek* 1385; *Zaruashomoka* 1387; *Kwzephomokhegh*, *Kerekhomokhegh* 1397/1416; *Homoklab*

felfogás, hogy az állítólagos török *naqa szóalak *a*-ja nyelvünkben tövéghangzóként tűnt volna el, szerintem csak abban az esetben állhatna meg, ha ez a szó még kb. a száz szóval egy időben került volna nyelvünkbe; nem lehet belátni, hogy ez az *a* miért nem oly módon tűnt volna el, mint a *lapát*, *piac* stb. szavakban...

1422, *Barbahomoka* 1427, *homok* 1430, *Jondwa homoka* 1436); 6. terra sabulosa (mezeu *Humuch* 1320); 7. terra arabilis (*Borhomoca* 1381); 8. locus (*Humuk* 1386).

A közölt adatokból az látszik kitűnni, hogy a középkorban *homok*-on eredetileg futóhomokos műveletlen területeket értettek, amelyek közül azonban többet legalább a XIV. században már művelés alá vettek. Ezzel magyarázhatjuk, hogy már a középkorban is feltűnik a *homok* szó helynevekkel összetéve, illetve helynévként. Ilyenek: *Homokterene* (CSÁNKI I, 63), *Homokbedege* (CSÁNKI III, 221), *Homokrew* (CSÁNKI I, 697), *Homokkomárom* (CSÁNKI III, 62); azután: *Homok* (CSÁNKI I, 399, 416, 476, 613, 697; III, 611).

Hogy a *homok* szó eredetileg bizonyos határrészek megnevezésére szolgált, az abból is határozottan és világosan kitűnik, mivel ma is egész sereg ilyen nevű határrész-elnevezés akad. Ezekre vonatkozólag jó — de természetesen nem teljes — tájékozást szerezhethünk az 1944. évi Helységnévtárból, amely a lakott (!) határrészek neveit is hozza. Itt tehát van: *Kishomok* (4), *Nagyhomok* (5), *Homokcsárda* (1), *Homokdomb* (1), *Homokdülő* (9), *Homokerdő* (2), *Homokhát* (2), *Homokhegy* (2), *Homoki* (puszta, major, szőlő, tag, tanyák) (10), *Homoklapos dülő* (1), *Homokpuszta* (4), *Homokrét* (1), *Homoktanya* (5), *Homok-út* (2). — BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótára szerint is a *homok* szó jelentése nemcsak 'arena', hanem 'homokos terület a szegedi határban, ahol a múlt században a tanyavilág, szőlőkultúra kialakul'; itt már 1473-ban 'terrae arenosae'-nak értelmezték. De terepre utal az ilyen közismert kifejezés is, mint *homoki bor* (ellentéte *hegyi* vagy *hegyvidéki bor*).

A 'futóhomokos terep' jelentés mellett a *homok* szó legkésőbb a XIII. század folyamán felvette a 'feinkörniger Sand' jelentést is. 1329-ben ugyanis egy klerikus a *homok* határrész-elnevezést már a 'sabulum' vagyis 'kőpor' szóval fordította le: „super (!) eundem sabulum quod vulgariter dicitur *homok*” (Oklsz.). Később persze a *homok*-on már nemcsak finomszemű homokot értettek, úgyhogy 1469-ben már egy *Homoksztygeth* nevű helynév is felbukkan (Oklsz.). Az 1944-i lakott határrészek elnevezései között is csak egyetlen *Homokos dülő* akad, bár nem lehetetlen, hogy ez esetben is valami hatósági közeg alkotta a *Homok*, illetve *Homok-dülő* névből az értelmesebbnek látszó *Homokos dülő*-t. — Ha tekintetbe vesszük, hogy a futóhomok mindig finomabb szemű, mint a pataki vagy folyami homok, érthető, hogy miért vette fel az eredetileg futóhomokos terepet jelentő *homok* szó az 'aprószemű homok' jelentést.

4. A *homok* szóval ellentétben a *fővény* szó mai határrész-elnevezésekben csak továbbképzetten, vagyis *fővényes* > *fényes* alakban fordul elő. Így az 1944-i Helységnévtárban ilyenforma neveket találunk: *Fővényestanya* (1), *Fővényeshát* (1), *Fényestanya* (4), *Fényespuszta* (1), *Fényesdülő* (1), *Fényestelep* (1). Van ezenkívül egy *Fényes* nevű lakott hely (a középkori *Fővényes* Békéscsaba közelében; vö. CSÁNKI I, 731), egy *Fényes* nevű község Baranyában (CSÁNKI III, 483) és egy *Fényeslittke* nevű falu Szabolcsban a Tisza mellett; a középkorban volt még egy *Fényesfölde* nevű falu Zalában a Kebele vize mellett, amelynek a neve a *Fényesfalufeulde* kifejezésből rövidülhetett le (így 1354-ben; vö. CSÁNKI III, 53).

Aligha véletlen, hogy a *fővény*-re, *fővényes*-re vonatkozó, nem túlságosan nagyszámú okleveles adat közül több határozottan vízre, vízmellékre vonatkozik. Említenek például egy *Geresfuen* és egy *Fasfuen* nevű helyet a Duna mellett 1291-ben, *Fuenzygueth*-et 1293-ban, *veythek fuenye* nevű

dunai zátonyt 1340/89-ben, egy *Heghazasfuen* nevű szigetet 1354/60-ban, a Zsitván pedig egy *Fwenrew* nevű révhelyet (portus) 1357-ben. A *fövény* továbbképzett alakjaira a következő adatokat találhatjuk az OklSz.-ban: aqua *Fewenyed* 1430, *Feuenyas* sziget 1400, *Fuenies* fluvius 1321/28, *Feuenyasrew* 1412, 1461, 1430.

Abból, hogy a *Fövény*, *Fövényes* nevű helymeghatározások az oklevelekben meglehetősen gyakran határozottan vízmellékre vonatkoznak, mindenestre arra lehet következtetni, hogy *fövény*-en általában öregebbszemű folyóvízi homokot értettek.

Megállapíthatjuk azt is, hogy *Fövényes* > *Fényes* helynév lényegesen több akad, mint *homokos*, amelyből — amint láttuk — csak kettőt találtunk. Viszont a rengeteg *Homok* helynévvel ellentétben *Fövény* > *Fény* csak egy-néhány akad az országban. Ilyenek: a Sárvíz mellett találjuk a Táchoz tartozó *Fövenypusztá* és *Külsőfövény* nevű határrészeket, amelyekhez csatlakozik a Székesfehérvárhoz tartozó *Fövényi tanya* (Helységnévtár 1944): e helyek mind a középkori *Fwen* stb. községnek részei (vö. CSÁNKI III, 328). Azután van *Mezőfény* nevű község Nagykárolytól nyugatra, és egy *Fény* nevű falu az egykori Torontál megyében (román nevük: *Foeni*). Valószínűleg idetartozott a középkori *Fenberek* neve is (a mai Plastičevo a Száva közelében; CSÁNKI III, 328) és talán az a falunév is, amelyet *Fuyn*, *Feyn*, *Fen* alakban említenek (vö. CSÁNKI III, 230).

A felhozottak szerint a *fövény* szó a *homok* szóval ellentétben nyelvünkben mindig anyagnév volt 'öregszemű homok', illetve 'folyóvízi homok' jelentésben. Etimológiáját nem ismerjük ugyan, de a szókezdő *f*-je alapján nem lehet arra nézve kétség, hogy a magyar szókinés legősibb rétegébe tartozik, mert hisz az *f* hang szókezdő helyzetben — néhány késői jövevényezőt nem számítva — csak olyan szavakban fordul elő nyelvünkben, amelyeknek a megfelelői más finnugor nyelvekben *p* hanggal kezdődnek.

5. Az ősinek tekinthető *fövény* szóval szemben *homok* szavunk a közfelfogás szerint török jövevényszó nyelvünkben. GOMBOCZ ócsuvas **xumak* szóalaktól származtatta. Igaz ugyan, hogy az őstörök **q* a XIV. században már *χ*-ként jelenik meg a volgai bolgár emlékekben, de annak semmi valószínűsége sincs, hogy ez a hangváltozás a csuvasban már VIII–IX. századokban is meglelt volna. Különben is valami szóvégi *k* a csuvasra nézve már csak azért sem tehető fel, mert a *-k* és *-g* hangokat ebben a helyzetben a csuvasban magánhangzó szokta képviselni, jeléül annak, hogy ezek a hangok *γ*-n keresztül tűntek el. De ilyen kombinációra már csak azért sem igen van lehetőség, mert a csuvasból mind a 'Sand' jelentésű török *qum* szó, mind annak továbbképzett alakja hiányzik. — Ezek a megfontolások készíthették BÁRCZIT is ennek a magyarázatnak elvetésére; szerinte tehát szavunk „valamely török nyelvből a honfoglalás előtt, vagy a künbesenyő rétegből való” (SzófSz.). Ez utóbbi feltevésnek mindenestre kevés a valószínűsége, mert hisz ez a szó 1055-ben a TA.-ben olvasható kifejezések tanúsága szerint már szilárdan nyelvünk szókészletébe tartozott bele.

6. Alaki szempontból semmi akadálya sem volna annak, hogy *homok* szavunkat a mongol *xomak* 'sable fin' szóalaktól származtassuk. Nyelvünkben kétségtelenül van egy mongolgyanús, illetve a mongolból is származtatható szóréteg (vö. MOÓR: NNY: XI, 31–3). Az pedig ma általánosan elfogadottnak mondható, hogy a pannóniai avarság kötelékében valami mongolnyelvű népelem mindenképp képviselve volt. Így tehát Kelet-Európában

a népvándorlás korában lehettek mongolnyelvű népcsoportok is, akikkel a magyarok érintkezésbe kerülhettek, sőt a nagyarsághoz — amint erre már föl hívtam a figyelmet (NNy. XI, 44) — csatlakozhatott Kelet-Európában valami mongolnyelvű törzs vagy törzstörredék, aminek — úgy látszik — helyneveinkben is nyoma maradt.

Az álavaroknak mondott pannóniai avaroknak ősei ugyanis bizánci emlékekben *Οὐὰρ καὶ Χοὐνι*, illetve *Οὐὰρχωνίται* néven is vannak említve. És tekintettel arra, hogy a kaukázusi avarok szomszédságában élő dargva népnek egyik törzse a *varkun* nevet viseli,¹⁰ alig lehet kétséges, hogy a fenti bizánci névalakban a χ eredeti q -t helyettesít. E hanghelyettesítésre MORAVCSIK GYULA „Byzantinoturcica”-jában is találhatunk olyan példákat, mint *Χαραβόνη* (tör. *Qara bai*), *Χαρακόων* (tör. *Qara köl*), *Χαρασίον* (tör. *Qara siu*), *Χουτλονπέις* ~ *Κουτλούπεης* (tör.: *Qutluy bäi*), *Χερχίε* (tör. *Qyrqyz*) stb. Erre való tekintettel hangtani szempontból nincs annak akadálya, hogy *Várkony* (okleveles alak: *Varkun*) helynevünket, amely Komárom, Borsod, Baranya és Szolnok megyében fordul elő, ne a *varqun(i)* népnévből származtassuk, amely név valószínűleg a pannóniai avarok saját neve volt.

Ez a *Várkony* helynév nyilván helyneveink legősibb, nomádós rétegébe tartozik bele, amelynél ti. valamely nép- vagy személynév minden végződés nélkül szerepelhet helynévként. Azonban semmiesetre sem vonatkozhatik ez a név a pannóniai avarság esetleges maradványaira, mert ezeknek a 'névét' — ha ilyenek lettek volna — a magyarok csak szláv alakban ismerhették volna meg, már pedig a szláv *obrinъ* 'avar' népnévből származtatható név nem akad helyneveink között. Ezek szerint a *Várkony* helynév csak valamilyen, a magyarsághoz még Kelet-Európában csatlakozott avar törödékre vonatkozhatik. És hogy az ilyen csatlakozással számolni lehet, azt a honfoglaláskori magyar rítusú sírokból helyel-közzel előkerült, erősen mongolid jellegű csontmaradványok is tanúsítják, amelyekhez hasonlókat csak a pannóniai avaroknak bizonyos temetőiben találtak (vö. BARTUCZ: ArchÉrt. XLV, 118—9).

NÉMETH GYULA szerint (Nyr. XLII, 241; Berzeviczy-Eml. 170) a mongolgyanus szavak egy bolgártörök nyelv közvetítésével kerültek volna a magyarba (ezek között említi *homok* és *harang* szavunkat is). Ez mindenestre csak formális lehetőség, mert hisz olyan bolgártörök nyelvi alakot, amelyben a kérdéses szavak mongolos alakban volnának meg, nem ismerünk. Véleményünk szerint azonban ilyen formális lehetőség feltevésére nincs is szükségünk, mert hisz ez előbb előadottak szerint nyelvünkben igenis lehetnek mongol jövevényszavak. Vajon ezek közé tartozhatik-e *homok* szavunk is? A mongol *χomak* 'sable fin' szóalakkal mindenestre kapcsolatba hozhatnók. Arra ugyanis LIGETI rámutatott (NyK. XLIX, 204), hogy a χ a X., XI. századi kitaj emlékekben már előfordul; tehát feltehető volna, hogy a $q > \chi$ hangváltozás már több századdal korábban bekövetkezett azoknak a mongolnyelvű avaroknak a nyelvében, akikkel a magyarok még Kelet-Európában érintkezésbe juthattak.

7. A $k(q) > \chi$ hangváltozást, mint a hangváltozásokat általában, nyelvészeti irodalmunkban sokszor nagyon mechanisztikusan, illetve formalisztikusan tárgyalják, vagyis többnyire csak egyszerűen megállapítják, hogy egyes hangok a nyelv egy bizonyos korszakában megváltoztak, de a

¹⁰ BYHAN nyomán; vö. Buschans Illustrierte Völkerkunde²⁻³, III, 666.

változás okának kiderítésére többnyire még csak kísérlet sem történik. Az ilyen változásoknak az oka semmiesetre sem kereshető abban, hogy a gyermekek tökéletlenül sajátítják el bizonyos hangok ejtését, mert ha az ilyesmi meg is történik, a felnőttek a gyermekek hibás ejtését javítgatják, úgyhogy legfeljebb csak gyengeelméjűeknél marad meg bizonyos hangok hibás ejtése. Az pedig nem valószínű, hogy az ilyenek beszédje irányadóvá válhatnék a többség számára.

Az azonban már előfordulhat, hogy egy idegen származású, befolyásos néprétegnek hibás ejtése általánossá válik. Így például az anglonormannban és bizonyos kontinentális francia nyelvjárásokban nyilván azért következett be az $n > n$ hangváltozás, mert az elfranciásodóban levő frankok, illetve normannok az anyanyelvük hangrendszerében hiányzó n -t n -nel helyettesítették, amely hanghelyettesítés azután általános érvényű ejtéssé vált. Az ugyancsak elmagyarosodó félben levő törökök hanghelyettesítésével magyarázhatjuk nyelvünkben az $s > s$ hangváltozást (vö. ALH. II, 384—91). Esetleg a nyelvünkben bekövetkezett $i > i$ hangváltozás is délszlávok magyar beszéde révén vált általánossá, a délszlávban ugyanis hiányzott az i .

De a hangképzési mód megváltozásának is hangváltozások lehetnek a következményei. És ilyen jellegű hangváltozásnak tekinthető a $k > \chi$ hangváltozás is. Ez a hangváltozás ugyanis több nyelvben bekövetkezett, de általában azt tapasztalhatjuk, hogy mindenütt a tenuisok és affrikáták aspirált ejtésével, valamint az eredeti mediáknak zöngétlen lenis hangokká vagy pedig tenuisokká való fejlődésével kapcsolatos. A $k > \chi$ hangváltozásnak ezeket a kísérő jelenségeit tapasztalhatjuk pl. az ősgermánban, majd a németben, azután a bantu nyelvjárásokban,¹¹ valamint az obi-ugor nyelvekben, meg a csuvasban is, sőt ezt tapasztalhatjuk azokban a török nyelvekben is (pl. a karacsájban és a karagaszban), amelyekben az őstörök q -t χ vagy h képviseli, ahol is a zöngétlen mássalhangzók ($k, t, p, \dot{c}$) aspiráltan vannak képezve (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 205). De bizonyos ősi mongol nyelvjárásokban is megvoltak a zöngétlen lenis hangok (vö. POPPE: UngJb. VI, 101). Már pedig a zöngétlen lenis hangok képzésének, valamint a tenuisok és az affrikáták aspirált ejtésének szükségszerű hangfiziológiai, illetve hangképzési oka a mássalhangzóknak viszonylagosan tág hangréssel való képzése.¹² Ezek szerint minden okunk meglehet arra a feltevésre, hogy a $k > \chi > h$ hangváltozás is végsőleg $k > k\chi > \chi$ fokozatokon keresztül a viszonylagosan tág hangréssel való hangképzésben gyökerezik.

Az aspirált ejtésű zöngétlen hangokat nyelvünkben a viszonylagosan szűk hangréssel való hangképzési mód általánossá válása után nyilván aspirálatlan ejtésű zöngétlen hangokkal adták volna vissza, amint ezt az aspirált ejtésű német hangok visszaadása tekintetében ma is tapasztalhatjuk. Ezért az idetartozó mongolgyanús jövevényszavakból semmiképp sem volna megállapítható, hogy viszonylagosan tág, vagy viszonylagosan szűk hangréssel

¹¹ FEIST: Indogermanen und Germanen 3, 44.

¹² Mindenesetre megkérném a nyelvésztársakat, mielőtt ezekben a kérdésekben az enyémtől eltérő álláspontot volnának hajlandók elfoglalni, szíveskedjenek gondosan áttanulmányozni e kérdésre vonatkozó fejtegetéseimet (ALH. II, 17—21, 396—404), valamint az ott megadott irodalmat, mert annak semmi értelme sincs, hogy vitázzunk egymással, anélkül hogy egymás érveit meghallgatnók.

képezték-e ezeket a hangokat az átadó mongol nyelvjárásban. Ellenben az nem lehet kétséges, hogy a mongol zöngétlen leniseket fortis ejtésű tenuisokkal adták volna vissza a magyarban; már pedig a mongolgyanús jövevény-szavaknak épp zöngés mediák előfordulása a jellegzetességük, mint például a *dél, dől, ígér, íge, idő, üdül* szavainkban.

Az olvasó előző, a hangképzésmóddal kapcsolatos hangváltozásokra vonatkozó elméleti fejtegetéseinket talán kissé túlságosan messzemenőknek találta. De nem kerülhettük ki őket; ugyanis csak ezekre támaszkodva mondhatjuk most már ki teljes határozottsággal és valószínűséggel azt a negatívumot, hogy azoknak az avar-mongoloknak a nyelvében, akikkel a magyarok Kelet-Európában érintkezésbe juthattak, semmiesetre sem következett még be a $q > \chi$ változás. Ezzel a következtetéssel egyébként a *Várkony* névalak *k*-ja is teljesen összhangban áll, mert hisz különben *Várhony* névalakot kellene várjunk. Erre való tekintettel most már kimondhatjuk, hogy *homok* szavunk semmiesetre sem származik valami mongol *χomak* névalakból, bár ennek a mongol szóalagnak a jelentése ('sable fin') megegyezik a magyar *homok* szó egyik jelentésével. Mivel — amint láttuk — a magyar szónak az 'aprószemű homok' jelentése újabb fejleménynek tekinthető, itt csak véletlen egyezéstről lehet szó, bár azt nem tudjuk, hogy jutott ez a mongol szóalak ehhez a jelentéséhez. Az azonban nem kétséges, hogy a mongol és a magyar szóalakkal egybevethető török szó eredeti jelentése csak 'homokos' lehetett, mert hisz a 'Sand' jelentésű szó a legtöbb török nyelvben *qum* alakban van meg; de az sem lehet vitás, hogy a magyar *homok* szó eredeti jelentése mind a török szó feltételezhető eredeti jelentésének, mind tényleges jelentésének teljes mértékben megfelel.

8. Ha a magyar *homok* szó egy χ -kezdetű mongol szóalakból nem is származhatik, annak elvi szempontból nem volna akadály, hogy egy *q*-s kezdetű mongol szóalakból származtassuk. A *qumay, qumaki* szóalak ugyanis 'sable fin; grain de sable; poussiére d'eau' jelentésben valóban megvan az irodalmi mongolban (vö. LIGET: NyK. XLIX, 200). Látnivaló azonban, hogy jelentése az irodalmi mongolban is csak a magyar *homok* szó másodlagos jelentésének felel meg, míg a szavunk elsődleges 'futóhomokos terep' jelentésének megfelelő 'Sandboden, Sandhügel' jelentés csak a török nyelvekben van meg: a GOMBOCZ BTLw.-jében közölt adatok szerint az általa *kumak*-nak írt török szóalagnak ez a jelentése kimutatható a csagatájából, az altajiból; a sórból és a kirgizből.

A magyarok a *homok* szót nyilván azért vették át a törököktől, mert futóhomokos terep legősibb, illetve korábbi szállásterületükön egyáltalán nem akadt, úgyhogy ez a terepféleség teljesen új lehetett a számukra, mégha folyómenti *fövény*-t, illetve *fövényes* parti részeket ismertek is. Ha a magyarok kezdettől fogva futóhomokos területen éltek volna, akkor a futóhomokos terep megnevezésére nyilván valami eredeti szó volna nyelvünkben, és nem kellett volna ennek a terepféleségnek megnevezésére egy szót kölcsönözni a törököktől. Már csak ezen megfontolás alapján is valószínűtlennek kell mondanunk BÁRCZINAK azt a feltevését, hogy szavunk még a Volgán túli őshazában került volna nyelvünkbe. Sőt mivel ott őseink a finnugor származású fanevek tanúsága szerint, valamint az ősi lótenyésztésre való tekintettel csak valami ligetes mezőségen élhettek, ahol futóhomokos területek aligha voltak, ott őseink ezzel a terepféleséggel nem is ismerkedhettek volna meg.

Ezek szerint a 'futóhomokos terep' jelentésű szó a magyarság nyelvbe csak olyan, Volgán inneni szállásterületen kerülhetett át a törökből, ahol ez a terepféleség nem lehetett ritkaság.

Erre nézve először is tudnunk kell, hogy futóhomokos területek többnyire a folyók hordalékából jönnek létre a szél közreműködésével. Erre való tekintettel teljesen valószínűtlen, hogy a Közép-Don és a Közép-Volga között elterülő Levédiában, vagyis a csernozjom és a ligetes mezőség övezetében lettek volna, illetve lennének futóhomokos területek. Itt ti. a Volga kb. 200 m magas szakadékos part alatt folyik; tehát földrajzi szempontból is valószínűtlen, hogy a szél ilyen magasságig hozta volna fel a tulsó Volgapart homokját. Ellenben futóhomokos terep létrejöttére a Donyec-medencében — vagyis a régi magyarok Etelközében — földrajzi szempontból minden lehetőség megvan. A földrajzi irodalomban olvastam is erre vonatkozólag adatokat, amelyeket azonban pontosan idézni már nem áll módomban. Amikor ugyanis ezeket olvastam, akkor még nem tudtam, hogy ennek a körülménynek magyar ősz- és szótörténeti szempontból is lehet majd jelentősége; ezért nem jegyeztem ki őket.

Tárgyi szempontból tehát minden amellettt szól, hogy a 'futóhomokos terep' jelentésű *homok* szó a régi magyarok Etelköz = Dentümcgyer nevű szállásterületén, vagyis a Donyec mellékén került a törökből nyelvünkbe. Ide a magyarok egyik csoportja a IX. század elején költözhetett (vö. Moór: Acta Ethn. Hung. II, 101—7). Hogy ezen a területen a magyarok a törökökkel közelebbi kapcsolatban állhattak, azt *gödény* és *torma* szavaink is tanúsíthatják. A velük megnevezett természeti tárgyak ugyanis északabbra már nem fordulnak elő. De itt ismerkedhetek meg őseink a *dió*-val is, ha mint kereskedelmi cikk már korábban is nem jutott el hozzájuk (vö. Acta Ethn. Hung. II, 107; ALH. VI, 287).

9. Ezek után az a kérdés, hogy mint felelhet meg a török szókezdő *q*-nak a magyarban $\chi > h$.

LIGETI ezt a különlegesnek mondható hangmegfelelést sporadikus török $q > \chi$ hangváltozás feltevésével próbálta magyarázni (NyK. XLIX, 204—8). Csakhogy a feltett szórványos hangváltozásra olyan nyelvek történetéből, amelyeket a töröknél jobban ismerünk, nincs példa. De elvi és elméleti szempontból is valószínűtlen ez a feltevés. A χ hang ugyanis nem volt meg mint fonéma az őstörök hangrendszerben; az pedig kizárt dolog, hogy egy-egy hang egyik-másik szóban sporadikusan olyan hanggá alakuljon át, amely hang korábban hiányzott az illető nyelv hangrendszeréből. Valami rég meglévő hangból új hang csakis szabályos hangfejlődéssel alakulhat valamely nyelvben; ennek pedig előfeltétele a $k > \chi$ hangváltozás esetében — amint tudjuk — a *k*-nak aspirált ejtése, ami csakis viszonylagosan tág hangrésszel való hangképzés mellett lehetséges. Az pedig valószínűtlen, hogy ez a hangképzési mód valamely nyelvben csak egyes szavakban, nem pedig általánosan jutott volna érvényre. Ezek szerint az egyes török nyelvekben előforduló χ -s alakok megléte másként magyarázandó. Szerintem ezek egyszerűen nyelvjárás-, illetve nyelvkeverődés eredményeképp olyan török, illetve mongol nyelvekből származnak, amelyekben a $q > \chi$ változás általános volt. De még ha feltennők is, hogy *homok* szavunk egy olyan török nyelvből származik, amelyben a $q > \chi$ hangváltozás általános volt, vagy amely nyelvben nyelvkeverődés eredményeképp ezt a szót χ -val ejtették, még ez esetben is ragymértékben valószínűtlennek kellene mondanunk azt

a feltevést, hogy *homok* szavunk *h*-jának előzménye valamely török nyelv χ hangja lett volna. LIGETI rámutatott arra, hogy a magyar *homok* szó őstörök megfelelőjében nemcsak a szókezdetre, hanem a szóvégre nézve is q teendő fel (NyK. XLIX, 214); így nem lehet belátni, hogy a q hang a szókezdeten miért fejlődött volna másképpen, mint a szóvégen.

10: Az előadottak szerint tehát csak a magyarban kereshetjük az okát annak, hogy a török q -nak miért felel meg e szóban nyelvünkben $\chi > h$. Erre nézve régebben lehetségesnek véltem, „hogy e szó egy olyan ősmagyar nyelvjárásban honosodott volna meg először, amelyben a török—magyar érintkezések idején a $k > \chi$ hangváltozás még nem fejeződött be” (NNy. XI, 21). Amikor ezt leírtam, még nem foglalkoztam behatóbban sem a $k > \chi$ hangváltozás hangfiziológiai feltételeivel, sem pedig a magyar mássalhangzórendszer kialakulásának kérdésével, ezért még több minden látszhatott előttem valószínűnek, mint később, előbb említett tanulmányaim befejezte után. Most azonban el kell vetnem azt a korábban számomra lehetségesnek látszó feltevést is, hogy a $k > \chi$ hangváltozás az ősmagyar korban fokozatosan ment volna végbe, mert felismertem, hogy mind a $k > \chi$, mind pedig a $p > f$ hangváltozás a hangképzés módjának késő ugorokori megváltozásában gyökerezik.

Az előbb kifejtett ötletemhez nagyon hasonló BÁRCZI magyarázata is, aki szerint a *homok* szó még a magyar $k > \chi$ hangváltozás előtt a Volgán túli őshazában került volna a magyarba, és szókezdő mássalhangzója a finnugor eredetű k hangokkal együtt az ősmagyar kor elején változott volna χ -vá (BÁRCZI: I. OK. II, 352; Magyar hangtörténet² 121; MSZE² 62).

Fentebb azonban már kifejtettük, hogy a *homok* szó török megfelelője, valamint annak eredeti magyar jelentése egy olyan terepre vonatkozott, amilyen a Volgán túli őshazában aligha akadt. De még ha fel is tennők, hogy 'futóhomokos terep' ott is lett volna, akkor is teljesen valószínűtlen, hogy ennek megnevezésére egy idegen szó verhetett volna gyökeret nyelvünkben. A legkevésbé valószínű, hogy azt ott épp egy török szóval nevezték volna meg valamikor az időszámításunk utáni századokban, amikor — amint ezt már említettük — eddig még azt sem sikerült kimutatni, hogy az időszámításunk előtti századokban Közép-Ázsiának már lett volna török lakossága is. Amíg pedig ez igazolva nincs, nagyon merész vállalkozásnak tűnik fel előttünk, nyelvünknek néhány problematikus jellegű török jövevényszava alapján török nyelvű népelem jelenlétét feltételezni az időszámításunk utáni századokban Kelet-Európában.

De még ha fel is tennők, hogy már a pontosi hunok kötelékében lettek volna török nyelvű nomádok — pedig ez a feltevés, amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem, csupán néhány határozottan hibás és néhány nagyon is problematikus értékű személynévmagyarázaton alapszik —, akkor sem lehetne arra gondolni, hogy az ősmagyarok a Nyugat-Ázsiából Kelet-Európába vezető északi útvonal mentén laktak, mert hisz ez esetben már az alánok társaságában elsodródtak volna Kelet-Európába. De arról sem lehet szó, hogy északabbra az erdőkoszorúta Urál-hegységen keresztül török állattenyésztő nomádok nyomulhattak volna be Kelet-Európába, mert a szibériai őserdőbe még a legvakmerőbb cobolyvadászok sem merészkedtek soha 100 km-nél mélyebbre behatolni (Moór: ALH. VI, 307), már pedig az Urál hegységet borító erdőség több száz kilométer szélességű volt.

De a magyar hangtörténet szempontjából sem kielégítő BÁRCZI magyarázata. Nem veszi ugyanis figyelembe, hogy a magyar $k > \chi$ és a $p > f$ hangváltozás csak a viszonylagosan tág hangrés mellett való hangképzésben gyökerezhetik. De abban gyökerezik az obi-ugor nyelvekből megállapítható $k > \chi$ hangváltozás is, azzal a különbséggel azonban, hogy az obi-ugor nyelvekben a viszonylagosan tág hangrés mellett való hangképzésnek módja lényegileg napjainkig megmaradt, míg az ősmagyarban megváltozott. Így tehát már eleve is valószínűtlen, hogy ez az azonos hangváltozás az obi-ugor nyelvekben és a magyarban egymástól függetlenül következett volna be. Ebben az esetben ugyanis fel kellene tennünk, hogy a hangképzés módja az ősmagyarban is az obi-ugor nyelvektől függetlenül azonos irányban változott volna meg, azzal a különbséggel azonban, hogy nyelvünkben a viszonylagosan szűk hangrésszel való hangképzés módja már a török—magyar érintkezés előtt ismét általánossá vált. Nagyon nehéz volna ilyen szinte csodás véletlenben hinni, amikor e feltevés mellett még az is teljesen érthetlenné válik számunkra, hogy miként lehetnek nyelvünkben olyan finnugor eredetű szavak is, amelyekben az ő sugar k -nak k , a p -nek pedig p vagy b felel meg.

Ebben a vonatkozásban ősmagyar nyelvjárások feltevésével sem lehetnénk sokra, mert bizonyos magyar szavak általában az egész magyar nyelvterületen ilyen vagy olyan alakban vannak meg; a doublettek pedig mindig jelentésmódosulással kapcsolatosak. De meg annak sincs nagy valószínűsége, hogy egy kisszámú nomádos állattenyésztő népcsoport nyelvében jelentősebb nyelvjárási különbségek alakulhattak volna ki, mert az ilyen csoport tagjai a nyári és téli szállásokon mindig érintkezésben állottak egymással. Az esetleges vándorlások pedig nyelvi tekintetben mindig nyelvjáráskeverődést és így nyelvi kiegyenlítődést eredményeztek. Így tehát a kivételek megléte a magyarban az uráli k és p hangok fejleményei tekintetében, valamint a doublettek megléte csakis a magyarság kialakulásában gyökerezhetik, és pedig oly módon, hogy a késő-ugorkori hangképzési mód az egész ősmagyar közösségben — szerintem permi ráhatásra — gyökeresen megváltozott.

II. Ezek szerint annak oka, hogy a török q -t *homok* szavunkban $\chi > h$ képviseli, a magyarban keresendő ugyan, de az eddig tárgyalt formális lehetőségektől nyilván lényegesen eltérő alapon. Mivel ez a szó — amint láttuk — a legnagyobb valószínűséggel a Donyec-melléki Etelközben került nyelvünkbe, és pedig legkorábban a IX. század első felében, a török q hang szokatlan képviselője *homok* szavunkban csak hanghelyettesítéssel magyarázható. A török postpalatális q -t ugyan a magyar beszélők általában mediopalatális k -val helyettesítették, ebben a szóban azonban — úgy látszik — kivételesen postpalatális χ -val, amely hang legalább is az etelközi magyarság nyelvjárásának hangrendszerében szókezdeti helyzetben még meglehetősen (ő sugar $*k$ folytatásaképpen). Arra pedig nem egy példa van, hogy ugyanazt az idegen hangot valamely nyelvben szavak és nevek átvételekor többféle hanggal is helyettesítik. Az ősmagyarban például a szláv c -t eleinte t -vel és $\check{c}$ -vel helyettesítették, a korai magyarban pedig — amint láttuk — a török d -t j -vel és n -nyel, vagy pedig a németek a szláv és a magyar n -t n -nel, j -vel és η -nel (vö. Moór, Westungarn im Mittelalter 200). A török q -nak pedig a magyarhoz teljesen hasonló helyettesítése figyelhető meg a bizánci emlékekben is,

amelyekben a török és mongol nevek q -ját nemcsak k , hanem — amint láttuk (vö. II. 6) — elvéve χ is képviseli.¹³

A *homok* szavunk előzményeként felteendő **qumuq*, **qumaq* szóalakban a magyar beszélők nyilván azért helyettesítették csupán a szókezdeti török q -t χ -val, mivel a postpalatális χ csak szókezdeti helyzetben volt meg a Donyec melléki magyar népcsoport nyelvében. A *homok* szó k végződése azonban határozottan azt tanúsítja, hogy az átadó török nyelv nem volt bolgártörökös jellegű. Végződése alapján mindenesetre ugyanabba a nyelvi rétegbe tartozik *homok* szavunk is, mint például *árok*, *hurok*, *köldök*, *sereg*, *szűnyog*¹⁴ szavaink.

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a nem-bolgártörökös nyelvet beszélő törökség később hatolt be Kelet-Európába, mint a bolgártörökös nyelvet beszélő (és ez a legnagyobb mértékben valószínű), akkor ebből is az következik, hogy a *homok* szó semmiesetre sem kerülhetett már a Volgán túli őshazában nyelvünkbe. És ha a levédiai törökség bolgártörökös jellegű nyelvet beszélt (pedig ez is nagyon valószínűnek mondható),¹⁵ ebből is az következik, hogy *homok* szavunk csakis a Donyec melléki Eteköz törökségének nyelvéből származhatik. Talán nem tévedünk, ha feltesszük, hogy ez a szó is a magyarsághoz csatlakozott kabarok nyelvéből való.

III.

1. *Homok* szavunkkal azért tartottuk szükségesnek az előzőek során különösen behatóan foglalkozni, mert BÁRCZI elsősorban e szavunkra vonatkozó magyarázatához kapcsolva fejtette ki egyrészt azt a hangtörténeti elméletét, hogy nyelvünkben a $k > \chi$ hangváltozás az obi-ugor nyelvek ugyanezen hangváltozásától függetlenül az ősmagyar kor elején következett be, másrészt elsősorban e szavunkra alapította azt az őstörténeti elméletét is, hogy a magyarok már a Volgán túli őshazában szorosabb érintkezésbe jutottak egy török — és pedig a szóvég alapján nem-bolgártörökös jellegű — nyelvet beszélő néppel.

¹³ Az obi-ugor nyelvekben szókezdeti helyzetben eredetileg hiányzott mind a postpalatális, mind a mediopalatális k , ezért régebbi török jövevényszavakban a török postpalatális q -t természetesen következetesen postpalatális χ -val helyettesítették a beszélők. Sőt helyel-közzel egyes régebbi orosz jövevényszavakban — pl. az orosz *казак* szó megfelelőjében — postpalatális χ képviseli az orosz mediopalatális k hangot is. Ebből BÁRCZINAK a *homok* szó hangalakjának létrejöttére vonatkozó okoskodásának megfelelően tulajdonképpen arra kellene következtetnünk, hogy a $k > \chi$ hangváltozás az obi-ugor nyelvekben csak a közelmúltban, de a két nyelvben egymástól függetlenül ment volna végbe, ami a legnagyobb mértékben valószínűtlen feltevés volna.

¹⁴ Az utóbbi szónál nem-bolgártörökös jellegzetesség a szókezdő *sz-* is (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 271).

¹⁵ A levédiai törökség nyelvet bolgártörökös jellegűnek, de nem „bolgártörök”-nek azért mondom, mert nyelvünk régi török jövevényszavainak tanúsága szerint a magyarsággal szorosabb érintkezésbe és nyilván kapcsolatba is jutott törökség nyelvéből hiányzott a volgai bolgárok (csuvasok) és a dunai bolgárok (onogurok) nyelvére annyira jellemző j -elötét i és $í$ előtt, valamint a v -elötét az ajakgömbölyítéssel képzett magánhangzókkal kezdődő szavak előtt. E „bolgártörökös” nyelvben esetleg az őstörök $*r'$ és $*l$ sem hangzott még r -nek és l -nek, mint az „igazi” bolgártörökben. — Az a BÁRCZI által is képviselt eszme, hogy nyelvünkben lennének csuvasnak mondható jövevényszavak is, semmiféle nyelvi ténnyel nem igazolható, de őstörténeti szempontból is a legnagyobb mértékben valószínűtlen...

E két elmélet helyessége mellett tanúskodnék BÁRCZI szerint *harang* szavunk is, amely szó — bár művelődéstörténeti szempontból érdekes — nép- és őstörténeti szempontból mindenesetre már kisebb jelentőségű, mint a mindenképp török—magyar együttélésből származó *homok* szavunk.

2. *Harang* szavunkat még BÁLINT GÁBOR állította össze az oszmán stb. *kazan* ~ csuvas *çuran* 'üst, kazán' szavakkal. Ezt az egybevetést BÁLINT nyomán már számosan megismételték, anélkül, hogy figyelembe vették volna jelentésbeli és hangtani nehézségeit.

Az nyilvánvaló, hogy *harang* szavunknak eredeti jelentése semmiesetre sem lehetett 'Glocke', mert ezzel a tárggyal a magyarokkal érintkezésbe jutott nomád törökök nem rendelkezhettek, de a régi magyaroknak sem lehetett rá semmi szükségük. Sőt mai értelemben vett harangot eredetileg sem a görögök, sem a rómaiak nem ismertek; használata a kereszténységgel kapcsolatban lassan terjedt el Európában, mert a keresztény isteni tisztelet során — úgy látszik — eleinte csak valami kovácsolt és nem öntött csengetyű-félet használtak (vö. SCHRADER—NEHRING, Reallex. I², 399). Az pedig a *harang* szóra vonatkozó régi nyelvi adatokból is határozottan megállapítható, hogy e szavunkat eredetileg 'csengő' értelemben használták.

A Besztercei és a Schlägli szójegyzékekben *haranga*, illetve *harangja* alakban madárnevek között szerepel (az -a, illetve -ja birtokos személyrag-nak látszik) 'nola' (= 'csengő'), illetve 'noda' (íráshiba?) szóval értelmezve, s ebből arra lehet következtetni, hogy eredetileg a *harang* szó valami csengő-félére vonatkozott. Szavunk 'csengő' jelentése még későbbi okleveles adatokból is világosan kitűnik. Így említve van 1545-ből „Keet zaz *harang* m a d a r l a b a r a w a l o” (OklSz. 347) vagy 1548-ból: „Üöttem ket *rez harangot* k a r u o l r a” (OklSz. 812). De nemcsak a vadászmadár lábára kötött csengőt nevezték a régiek *harang*-nak, hanem a lószerszámon esetleg alkalmazott csengőket is; 1546-ból van említve „Eg *harangos* f a r m e t r e n g h z a n k a z n y w a l o” (OklSz. 348).

3. Semmi okunk sem lehet arra, hogy ne a szavunkra vonatkozó leg-régibb adatokban megadott „vadászmadarak lábán alkalmazott csengő” jelentést tekintsük *harang* szavunk eredetibb jelentésének. Nyilván ezt a jelentést vitték át a templomokban alkalmazott csengőkre, majd a nagyobb alakú harangokra is, amikor azok használata nálunk is elterjedt. Hogy ez mikor következett be, azt pontosan nem tudjuk, de a XIII. század folyamán a templomi harangok alkalmazása nálunk is már szélesebb körű lehetett. Eleinte valószínűleg nem tornyokban, hanem a templom közelében épült haranglábakon helyezték el a harangokat (*torony* szavunk eredeti 'lakótörny; donjon' jelentésben aligha régibb a XIII. század második felénél). A harangoknak a templomon kívüli elhelyezésére vonatkozik a *Harangláb* helynév is (Beregben és Küküllőben). A Küküllő-megyei *Harangláb* falu már 1401-ben említve van (vö. CSÁNKI V, 879), ami arra mutat, hogy a XIII. század folyamán a templomi harangok már nálunk is általánosabb használatúvá váltak. Hogy eredetileg honnan szerezték be őket, nem tudjuk, de a középkor folyamán mindenesetre már nálunk is öntöttek harangokat; a XV., XVI. század folyamán felbukkan ugyanis nálunk a „harangöntő” foglalkozásnévből lett családnév (vö. 1470: Briccio *Haranggethew* stb.; OklSz. 348).

4. Ha mármost *harang* szavunk eredetileg a vadászmadarak lábán alkalmazott csengőt jelentette, akkor nyilván szó sem lehet arról, hogy ezt a szavunkat egy 'üst' jelentésű török szóból származtassuk. Sőt ez az egybe-

állítás még abban az esetben is valószínűtlen volna, ha *harang* szavunknak kezdettől fogva 'Glocke' lett volna a jelentése. A magyar *harang* szó ugyanis sohasem jelentett 'Kessel'-t, de a török *kazan* szó sem 'Glocke'-t. BÁRCZI ugyan a köztörök *kazan* szóval egybeállítható csuvas *χyran*-nak 'harang' jelentést tulajdonít (vö. MSzE², 59); ez azonban csak valami elnézés vagy elírás eredménye lehet nála, mert az e szóalakra vonatkozó adatokat ő is csupán GOMBOCZ BTLw.-jéből merítette, ahol is e szóalakra vonatkozólag a következőt találjuk: „tshuw. An. PAAS. *χyran* 'üst, kazán'”, ami annyit jelent, hogy a csuvas szóalak PAASONENNEK a csuvas anitri dialektusra vonatkozó gyűjtéséből származik. — De BÁRCZI azon feltevésének sincs semmi tárgyi, szokástörténeti vagy szótörténeti alapja, hogy akár török, akár magyar nomádok a fémből készült üstöt jeladási célokra használták volna fel, aminek aztán az lett volna a következménye, hogy az eredetileg 'Kessel' jelentésű *harang* szó idővel a 'Glocke' jelentést vette volna fel (I. OK. II, 355).

5. De találkozhatunk BÁRCZINAK a *harang* szóra vonatkozó fejtegetéseiben még két másik, turkológiai szempontból nagyon is kifogásolható feltevessel.

Az egyik az, hogy szerinte az altaji *r* és *l* hangoknak a folytatása a bolgártörökben *r* és *l*, de a köztörökben *z* és *š* volna (BÁRCZI, MSzE², 58). Erről szó sem lehet, mert az altaji és az őstörök *r*-nek és *l*-nek a folytatása a köztörökben is *r* és *l* (vö. a GOMBOCZ, BTLw. 184—5. lapjain felsorolt szavakra vonatkozó cikkek adatait). Ellenben a normális *r*-től és *l*-től eltérő képzésű liquidákból (feltehetőleg *r'*-ből és *l'*-ből) fejlődött a köztörökben *z* és *š*, a bolgártörökben pedig *r* és *l*. A feltételezhető őstörök hangok a VI. században a közép-ázsiai török nyelvében még mindenesetre megvoltak, mert a bizánciak a később jelentkező köztörök *z* hangot ekkor a türköknél hallott nevekben még *ρ*-val adták vissza (vö. MARKWART: UngJb. IX, 88—95). Ezek szerint teljesen illuzórikus BÁRCZINAK az a következtetése is, hogy „ahol... a magyarban a köztörök *z*-nek *r* felel meg, ha Urál vidéki átvételről van szó, ősi török nyelvallappal, ha vándorláskori jövevényről, csuvasos kölcsönzéssel állunk szemben” (BÁRCZI, MSzE². 72). *Harang* szavunk Urál vidéki átvételnek származó *h*-ja alapján volna tekinthető. Ez — amint kifejtettük — márcsak azért sem lehetséges, mert *harang* szavunk sem alaki, sem tárgyi szempontból nem tartozik össze a török *kazan* szóval, amellyel nyelvészeink BÁLINT GÁBOR nyomán egybeállították.

6. Van azonban a *harang* ~ török *kazan* 'üst' egyeztetésnek hangtani szempontból még egy másik súlyos nehézsége is, amellyel még foglalkoznunk kell. Erre az egybeállításra ugyanis már BÁRCZI is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a török *-n* ~ m. *-ng* hangmegfelelés egyedül áll török jövevényyszavaink között (MSzE². 68). Ezt a nehézséget a következő feltevésekkel vélte elháríthatónak: „Igen régi átvétel esetében azonban az *-ng* megmagyarázható volna egy török *η*-ből, annak föltevésére pedig jogunk van, hogy a korai ősmagyar olyan török nyelvvel érintkezett, melyben az általános török szóvégi *-n*-nek (legalább bizonyos esetekben) *-η* felelt meg. Ugyanis egy, még az ugor együttélés korában átvett török jövevényező, a *hatyú* ~ osztyák ~ *χotāη*, vö. *khutaη* ~ török *qotan* ugyancsak azt igazolja, hogy az ugarság, majd nem sokkal azután a már különvált magyarság olyan archaikus török nyelvvel érintkezett, melyre jellemző volt az ilyen szóvégi *-η*”.

Mindez tehát azt jelentené, hogy az ugor együttelés korától a magyarság különválásáig ugyanaz a török nép élt volna Kelet-Európában, holott — amint már említettük — eddig még azt sem sikerült hitelesen megállapítani, hogy törökök az időszámításunk előtti századokban tartózkodhattak-e egyáltalán Közép-Ázsiában.

7. Ami mármost a m. *hattyú* ~ török *gotan* egyeztetést illeti, annak megokolása ZSIRAITól való (ZSIRAI, Jugria 97), aki, hogy PAASONENNEK ez egyeztetéssel szemben felhozott kifogását (FUF. II, 105) elhárítsa, a csuvasból megállapítható $-η > -n$ hangváltozásra hivatkozva valami őstörök *kota $η$ szóalakot tett fel. Hogy azonban egy ilyen őstörök szóalak egyáltalán nem tehető fel, azt a fenti török szóval egybeállítható és szintén (!) 'Pelikan; gödény' jelentésű mandzsu *kutan*, *kōtan*, mongol *χutan* szóalakok szóvégi $-n$ hangja is a leghatározottabban tanúsítja. — Még nevezetesebb nehézség azonban e feltevés tekintetében az a körülmény, hogy a mari nyelv csuvas jövevényszavainak tanúsága szerint az $-η > -n$ hangváltozás a csuvasban e g é s z e n k é s ő i, mert a mari nyelv idetartozó csuvas jövevényszavaiban következetesen $-η$ felel meg a mai csuvas $-n$ -nek ($<-η$), amint erre a körülményre már RÁSÁNYEN és POPPE is rámutattak (vö. MSFOu. XLVIII, 41; KCsA. II, 77). Ezek szerint az említett késői csuvas hangváltozás alapján azt feltenni, hogy ez a hangváltozás már akár az őstörökben, akár a bolgártörökben, akár valami más régi török nyelvben bekövetkezett volna, egyáltalán nem lehetséges.¹⁶

8. Az előadottak szerint szó sem lehet arról, hogy a magyar *harang* szó kapcsolatban álljon a köztörök *kazan* 'üst' szóval, sőt a legnagyobb valószínűség szerint nincs köze a mongol *χαραγга* 'une grande cymbale d'airain' szóalakhoz sem. Eredetéről mitsem tudunk. Régi jelentésére ('vadászmadarak lábára való csengő') való tekintettel valószínűnek mondható, hogy e szónak nyelvünkben való meghonosodása valamiképp a sólymázzal volt kapcsolatban. Úgy látszik, csak Kelet-Európában volt szokásban a vadászmadarak lábára csengőt kötni; ezért szavunk gyaníthatólag ugyanabba a nyelvi rétegbe tartozik bele, mint a szintén ismeretlen eredetű *sólyom* és *héja* szavaink, t. i. az utóbbit is használták vadászmadárként. E szavak feltehetőleg annak a praeszkytha származású állattenyésztő népnek a nyelvéből valók, amely nép ráhatására az i. e. 400 körüli hidegperiódus következtében az erdőségből a mezőségre költözött, időközben rénszarvas-tenyésztővé lett ősmagyar népnél feléledt az ugorkor lótenyésztése (vö. MOÓR: ALH. IX, 145—63, 170).

Érdekes azonban, hogy *harang* szavunk a legrégibb időkben vízvezékben is szerepel: 1211-ben említve van egy *Harangud* nevű „stagnum” (OkIsz.

¹⁶ RÁSÁNYEN és POPPE említett figyelmeztetése — úgy látszik — elkerülte nyelvészeink figyelmét, és ezért ZSIRAI nyomán az őstörök vagy ősi bolgártörök $-η > -n$ hangváltozás feltevése tengeri kígyóként kísért minduntalan nyelvészeti irodalmunkban. Nemcsak BÁRCZINál találhatjuk meg, hanem felbukkan LIGETINél (NyK. XLIX, 245—51) és GYÖRFFY GYÖRGYNEK a *Dentümgöyer* név első részére vonatkozó magyarázatában is (GYÖRFFY, Krónikáink és a magyar őstörténet, 1948, 65). Az utóbbival kapcsolatban alkalmilag egy lapalji jegyzetben már rámutattam e magyarázat képtelenségére (Acta Ethn. Hung. II, 98), sőt annak elhibázott voltára már BÁRCZI akadémiai előadásához kapcsolódó hozzászólásomban is nagyon röviden utaltam. Sajnos, ezek a megjegyzéseim vagy elkerültek nyelvészeink figyelmét, vagy elfeledkeztek róluk, mert különben ZSIRAINAK ez az elhibázott ötlete egyébként talán mégsem élne tovább még egyetemi tankönyvekben is.

347), 1464-ben pedig egy *harangostho* nevű „stagnum” (Oklsz. 348). Nem lehetetlen tehát, hogy a *harang* szó eredetileg valami vízinvény (mocsári gólyahír?) elnevezése volt, amelynek nevét sárga virágjának alakja miatt vihették át azoknak a rézcselegőknek megnevezésére, amelyeket főleg vadászmadarak lábán alkalmaztak. De persze azért valószínűbb, hogy először volt a sárgarézcselegő, amelynek a nevét színe és alakja miatt egy mocsári virág megnevezésére átvitt értelemben használni kezdték.

9. BÁRCZI török származásának gondolja még *ér* igénket is, amely szerinte már a Volgán túli őshazában csupán azért került volna nyelvünkbe, mert nagyon kiterbélyesedett családja van. Hogy ebben a származási kérdésben ennek az érvelésnek mennyire kétséges és ingatag az értéke, az LAKÓ hozzászólásából tűnhetett ki, aki ugyanis rámutatott arra, hogy e szavunk bizonyos mari és manysi igékkel is kapcsolatba hozható (vö. I. OK. II, 368).

IV.

Az az útvonal, amelyen nyelvünk „legrégeb” török jövevényszavainak vizsgálata során haladtunk, itt-ott bizony kissé kacskaringós volt. Nemcsak a felmerült, súlyosnak mondható hangtörténeti és jelentési problémák miatt, hanem mert közben a tárgyalt szavakkal kapcsolatos ő- és néptörténeti kérdések is bizonyos tekintetben útvesztőt jelenthettek. Épp ezért helyénvalónak látszik számunkra, ha mármost az út végén vizsgálódásaink legnevezetesebb ő- és szótörténeti eredményeit a következőkben röviden össze is foglaljuk.

Mivel a törökség őshazája semmiesetre sem helyezhető Nyugat-Ázsiába, sőt az — úgy látszik — Kelet-Ázsiában volt, semmi valószínűsége sincs annak, hogy valami török népelem már jóval időszámításunk előtt behatolt volna Kelet-Európába. A törökség jelenlétét az időszámításunk előtti századokban még Közép-Ázsia területére nézve sem sikerült eddig hitelesen kimutatni. Pedig Kelet-Ázsiából kétségtelenül Közép-Ázsián keresztül és pedig a dzsungáriai „kapu”-n át vezetett az állattenyésztő nomádok számára is járható útvonal Kelet-Európába. Az a gondolat, hogy török nomádok Szibéria őserdein keresztül hatoltak volna be Kelet-Európába, teljesen irreális feltevés.

A régi magyarok Volgán túli hazájukban semmiesetre sem a Nyugat-Ázsiából a Volgán inneni Kelet-Európába vezető „északi útvonal” mentén laktak. Az pedig kétségtelennek mondható, hogy a besenyők előtt a magyarságon kívül nem volt valami más nép, amely a Nyugat-Ázsiából Kelet-Európába vezető északi útvonalon, vagyis a kujbisevi volgai átkelón keresztül a Közép-Volga és Közép-Don közötti Levédiába költözött volna. A magyarság Levédiát legkésőbb 800 előtt szállta meg, hiszen egyik csoportját a IX. század első felében már a Donyec melléki Etelközben találjuk.

Az a bolgártörökös jellegű nyelvet beszélő törökség, amelyet a magyarság Levédiában talált, kétségtelenül Közép-Ázsiából költözött oda, mindenestre jóval a magyarság behatolása előtt, és pedig valószínűleg a 460 körüli nagy aszály idején. A magyarok ezek szerint 460 és 800 között kelhettek át a Volgán, és pedig valószínűleg a besenyők nyomására.

A Volgán túli őshazában a magyarok legkorábban az alánok elköltözése után kerülhettek érintkezésbe török nyelvű népekkel. Ez a szomszédi érintkezés talán eredményezett néhány török jövevényszót nyelvünkben.

Eddig azonban nem sikerült olyan akár török, akár magyar nyelvi kritériumot találni, amely lehetővé tenné ezek felismerését.

Az aligha lehet kétséges, hogy a feltételezhető szomszédság révén legfeljebb műveltségi szavak kerülhettek volna a törökből a magyarba, nem pedig olyanok, amelyek a szoros együttélés folyamán kifejlődött szélesebbkörű kétnyelvűség következtében „felesleges idegen szavak”-ként honosodtak volna meg. Pedig azok a szavak, amelyeket egyesek hangtörténeti kritériumok alapján török jövevényszavaink legrégibb, még a Volgán túli őshazában átvett rétegebe volnának hajlandók sorozni, majdnem mind ilyen jellegűek. Már ez a körülmény is kérdésessé teheti, hogy helytállónak tekinthetők-e az alkalmazott hangtörténeti kritériumok. De más megfontolások is ezt tanúsítják:

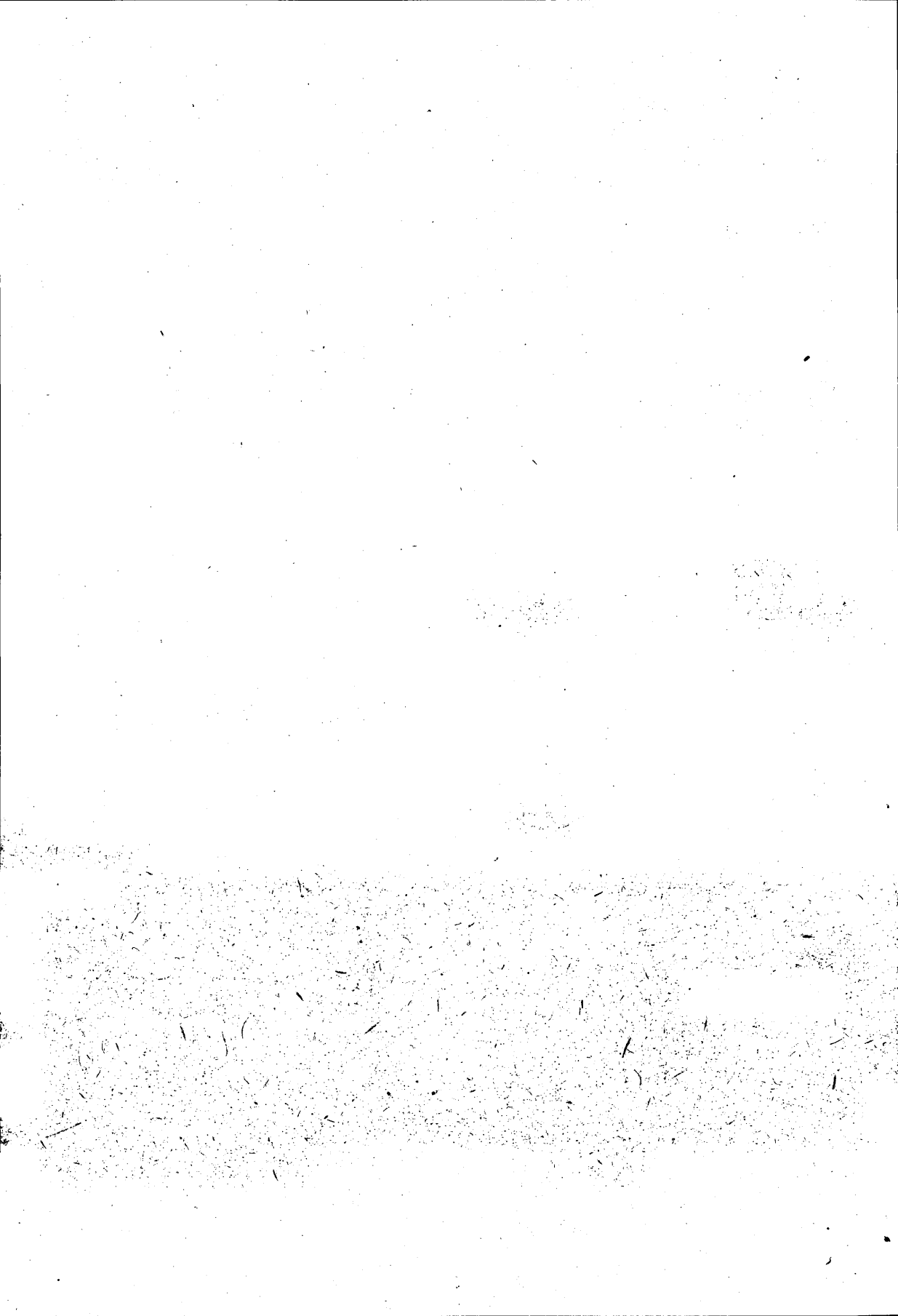
a) Nem állhat meg RÁSÁNNENNEK az a feltevése, hogy a *nyak*, *nyár*, *nyargal* szavak olyan ősbolgártörök nyelvi alakból származnának, amelyben az őstörök *j- helyén még az altáji *n > *ń hang szerepelt volna. — Amennyiben ezek a szavak tényleg török származásúak, az *ny* bennük szerintünk csak török d (< őstörök *j-) helyettesítéséből származhatott.

b) Nem állhat még BÁRCZINAK az a felfogása sem, amely szerint *homok* és *harang* szavaink még a szerinte az ősmagyar korban bekövetkezett $k > \chi$ hangváltozás előtt kerültek volna q-val kezdődő török szavak átvételeként nyelvünkbe. A magyar $k > \chi$ hangváltozás ugyanis nem választható külön az obi-ugor nyelveknek ugyaneztől a hangváltozásától. De más okok is azt tanúsítják, hogy a két szavunk h-ja másként magyarázandó.

A *harang* szó ebben a kérdésben már csak azért sem jöhet szóba, mert eredeti jelentése 'vadászmadarak lábán alkalmazott csengő' volt, amelynek a köztörök *kazan* 'üst' szóval való egybeállítása sem hangtani, sem jelentési szempontból még csak szóba sem jöhet.

Mivel pedig a *homok* szó eredeti jelentése 'futóhomokos terep' volt, amely jelentés tényleg megfelel a vele egybeállított török *qumaq* szóénak, a Volgán túli ligetes mezőség területén, ahol ilyen terep aligha akadt, semmiestre sem kerülhetett volna a törökből nyelvünkbe. De ha lett is volna ott esetleg ilyen jellegű terep, akkor is valószínűtlen, hogy a magyarok ősi földjüknek egyik természeti sajátosságát egy s z o m s z é d o s nép szavával nevezték volna meg.

A magyarság régi kelet-európai szállásterületei közül futóhomokos terep — úgy látszik — csak a Donyec melléki Etelközben létezett. Ezért a szavunk valószínűleg ott került nyelvünkbe egy nem-bolgártörökös jellegű nyelvet beszélő török népnek, gyaníthatólag a kabaroknak a nyelvéből oly módon, hogy a szókezdeti török postpalatális q-t a magyarok ez esetben nem mediopalatális k-val, hanem postpalatális χ -val helyettesítették.

A finn folklór fejlődéséről

I. A Kalevala-kutatások és a finn módszer

A finn folklór kutatásának mindenkor központi vizsgálati tárgya volt a Kalevala költészete. Így érthető, hogy a finn folklór fejlődéséről kívánva megemlékezni, először is a Kalevala kutatása felé fordul a figyelmünk. Nem a legújabban vitatott problémákat akarom most feltárni, hanem a kutatásoknak elsősorban arról a történetileg fontos szakaszáról óhajtok tájékoztatást adni, amellyel érdeklődésemmel fogva magam is szoros kapcsolatban állottam.¹ Ez a kor lényegileg KAARLE KROHN halálával zárult le 1933-ban, amikortól aztán fokról-fokra újabb, a korábbiakkal részben ellenkező, részben azokat továbbfejlesztő és bővítő irányzatok sarjadtak ki.

A kérdés számomra ez alkalommal ugyanaz, mint 27—28 évvel ezelőtt. Milyenek ismertem meg a Kalevala problémáit KAARLE KROHN irányításával? Milyen emléket hagytak bennem az akkor lefolyt tudományos harcok? Hogyan szűrtem le véleményemet róluk itthoni későbbi, meg-megújított tanulmányaim során? Mi maradt meg tanulságul KAARLE KROHN-nak különösen a Kalevalával, de távolabbról az egész problémakörrel kapcsolatos munkásságából? És mi mondanivalója van számunkra ma is, noha az idő ugyancsak eljárt felettünk? Hogy mondanivalója lehet, az aligha kétséges. A tudományos problémák ugyanis kevésbé változnak meg, mint az emberek, s a régibb korok egy-egy állásfoglalása néha meglepő módon visszanyeri időszerűségét.

Tanulmányomat, amelyet az alábbiakban teszek közzé, nem most írtam, hanem tíz évvel ezelőtt, amikor felolvasást is tartottam belőle a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1949. febr. 22-én rendezett jubileumi Kalevala-emlékülésen. Akkor nem siettem kiadásával, később pedig a megjelent új irodalom — MATTI KUUSI, MARTTI HAAVIO művei — miatt késlekedtem a hiányosnak, nem elég teljesnek bizonyult áttekintés kikerekítésével, továbbfejlesztésével. Ha most mégis jóformán változtatás nélkül, csupán jegyzetekkel bővítve és kisebb fejezetekre tagolva adom ki dolgozatomat, akkor ebben engem a következő szempontok irányítanak: 1. azt gondolom, KAARLE KROHN kora közelebb áll most hozzánk, mint az utóbbi évtizedekben, 2. tanulmányom szükségessé vált kiegészítését meg tudom majd oldani egy további cikkben, amelyet a jelenkori finn folklór eredményei megismertetésének kívánok szentelni. Azonkívül: 3. azt is dokumentálni szeretném felolvasásom megjelentetésével, mennyire meglepetést okozott a kritika vezetése annak a hozzá-

¹ Vö. KOROMPAY BERTALAN, Emlékezés Kaarle Krohnról halálának negyedszázados évfordulóján: NyK. LX, 219 sk.

szólónak a tollát, aki újabban kicsinyelve és sajnálkozva nyilatkozott „a századforduló színvonalán megrekedt”, „szegényes” magyar Kalevala-irodalmunkról, s a Kalevalának „módszerben meg nézeteikben” egyaránt elmaradt magyar kutatóiról.²

1. Előzmények Julius Krohnik

Ha Kalevalán nemcsak a nyomtatott eposzt, hanem egyúttal a benne összefoglalt régi finn népköltészetet — a kalevalai runo-k egész világát — is értjük, akkor nyilvánvaló, hogy a Kalevala-kutatások jóval megelőzték a Kalevala megjelenését. Kezdetei a XVIII. századba nyúlnak vissza. De ha már néhány verses ráolvasás ismerete e kutatások megindítóját, H. G. PORTHANT egy „De poësi fennica” című értekezés megírására, KR. GANANDERT pedig egy „Mythologia fennica” összeállítására serkenthette, mennyivel ösztönzőbb hatása lehetett akkor a tudományos vizsgálódásra az 1835-ben első ízben kiadott és 1849-ben végleges alakjában megjelentetett nagyarányú hősköteménynek! A század első feléből csak JAKOB GRIMM nagy figyelmet keltett 1845. évi felszólalását és M. A. CASTRÉN kutatói munkásságát említjük meg. CASTRÉNNak, akárcsak REGULYNknak, az 1840-es években a rokon népekhez tett kutató útjaihoz, a finn ősköltészetrel való megismerkedés adta az első lökést. Utazása eredményeiben is összefonódott a nyelvészet az őstörténettel, az ősköltészetrel, a mitológiával, általában az etnológiával. Szemléletére jellemző, hogy miként kutató elődei közül többen és eleinte maga ELIAS LÖNNROT is, a régi énekeket elsősorban forrásként értékelte, s a Kalevalát a maga egészében népköteménynek fogva fel, abból a tartalmi mozzanatokot szemelte ki és dolgozta fel 1853-ban megjelent híres Finn Mitológiájában.

Az énekgyűjtés fokozott megszervezésére és a Kalevala-kutatások elmélyítésére a XIX. század második felében nem csekély mértékben ösztönzően hatott az a Kalevala hitelessége körül megindult vita, amely a Régi-meg az Új-Kalevala között mutatkozó eltérések láttán a népeposztról elterjedt közhiedelem ellenében mindegyre követelőbben kezdte sürgetni LÖNNROT szerepének tisztázását. Mialatt főként a külföldi irodalomban, megközelítőleg a század végéig, tovább folyt az az irányzat, amely a Kalevalában az eposzt méltatta, a mitológiai érdeklődést lassanként kiszorította a filológiai probléma. Ennek mind alaposabb vizsgálata vezetett a Kalevala-kutatások modern értelmű alapvetéséhez.

A LÖNNROTTól hátrahagyott kéziratok átvizsgálása, az utána megtízszereződött, sőt százszorozódott népi feljegyzések rendezése és összehasonlítása már olyan feladat volt, amelybe külföldi kutató döntő módon nem szólhatott bele. Ezt finn filológusok és folkloristák a népköltési gyűjtések letéthelyén: a Finn Irodalmi Társaság levéltárában (Kansanrunousarkisto) végezték el az 1880-as évektől fogva. A finn folklór tudománya a gyűjtés sokaságából virágzott ki. Ha visszatekintünk a Kalevala-kutatásoknak innen kezdve szakadatlan folyamataira, első pillantásra két név ugrik ki a gyűjtők és kutatók seregéből, azoké, akiknek a vállain a munka félszázadnál hosszabb ideig nyugodott. Ezek JULIUS és KAARLE KROHN, apa és fia. Róluk és munkásságukról kell elsősorban megemlékeznünk.

² Világirodalmi Figyelő IV (1958), 169.

Iskolát alapítottak, de nem maradtak ellenhatás nélkül. KAARLE KROHNnal, amikor én megismerkedtem vele, szemben állott a híres nyelvész, E. N. SÉTÄLÄ, és tanítványai közül tanszéki utódai: A. R. NIEMI és VÄINÖ SALMINEN. Mégis mind a két KROHN tartós tekintélynek örvendett hazájában. A Kalevala-kutatásokat az ő munkáik fémjelezték otthon és a külföldön egyaránt az 1880-as évektől elkezdve, nemzedékeken át egészen a jelen század második harmadáig. A Kalevala problémakörét illetően övek volt az első tudományosan megalapozott vélemény. Mindezeket figyelembe véve, felfogásuk tudomásul vétele ma sem mellőzhető el; módszerük és eredményeik megismerése ma sem nélkülözi a komoly tanulságokat. Mint-hogy nem adatokat akarunk elsősorban felsorolni, hanem kutatásaik lényegét kívánjuk összefoglalni, induljunk ki onnan, hogy bizonyos kitűzött szempontokból kíséreljük meg áttekinteni a régebb Kalevala-kutatások menetét. Induljunk ki két kérdés vizsgálatából: 1. mily szerep jutott a Kalevala kutatásában a finnugor kérdéseknek (ennek a szempontnak tudománytörténeti érdekességén kívül némi magyar vonatkozása is van), 2. hogyan alakult a mitológiai és történeti vizsgálatok viszonya a századforduló körüli és utáni Kalevala-irodalomban.

2. A finnugor vonatkozások kérdése

Egy olyan ősi színezetű, mítikus költői képsorozatnak váratlan felszínre bukkanásakor, mint a Kalevala, érthető — kivált a múlt századi tudományos előítéletek ismeretében —, hogy azok, akik vele tudományosan foglalkozni és róla nyilatkozni kezdtek (mint pl. nálunk HUNFALVY PÁL), első elfogódottságukban hajlandók voltak keletkezését mindjárt a legrégebb időkbe helyezni s benne az „egyetemes finnugor népszellem” ősi termékét és e népszellem nagykorúságának nyilvánvaló bizonyítékát tisztelni. Nálunk még a múlt század végén is akadt egy KANDRA KABOS, aki magyar mitológiája „alapvető szentírásául” a Kalevalát fogadta el és a finnektől kérte kölcsön a magyar ősvallás épületéhez hiányzó köveket. Bármennyire megmosolyogjuk is ma kritikátlan eljárását, néhány évtizeddel hamarabb nem kisebb kutató, mint M. A. CASTRÉN, fáradozott azon, hogy rokon finnugor és rokonnak tartott altaji népek hagyományaiban Kalevala-motívumokat fedezhessen fel. Számára az eposznak három motívuma származtatható urá-altaji korból: a teremtés mondája (1. ének), a leánykérés versenye Väinämöinen és Ilmarinen között (18—19. ének) és a kantele (hárfa) megszólaltatásának éneke (40—41. ének); a közbülső motívum azért, mert benne a rokon népek házasodásának jellemző keleti formája: az exogámia fejeződik ki.³ Utána az irodalomban még sokáig kísértett ennek a törekvésnek a nyoma. JULIUS KROHN, akit pedig nem nevezhetünk romantikus szellemű kutatónak, hiszen 1885-ben megjelent Kalevala-könyvével éppen a pozitív összehasonlító kutatások módszeres elindítója, a három motívum közül az elsőről ugyanolyan véleményen volt, mint CASTRÉN, csak-hogy ő a rokon népek teremtési mondáival való egyezést részletesen bemutatta, igazolta is.⁴ Ma is nagy élvezettel forgathatjuk művének azokat a gazdag anyagú fejezeteit, amelyekben

³ Említi J. KROHN alább i. művében 351, 569.

⁴ JULIUS KROHN, Suomalaisen kirjallisuuden historia I. Kalevala. Helsinki 1885.

kétségtelen tudományos felkészültséggel — magyar kutatókra is sűrűn hivatkozva — összeszedte és felsorakoztatta a Kalevala-témák más népek költészetében található, azóta nagyrészt elfogadhatatlannak minősített megféleléseit, és kijelölte a Kalevala epikus motívumainak helyét a nyugati népek és a keleti rokonnépek hagyományában. Érdekes, hogy a világ teremtéséről szóló ének mondai megfelelőit milyen széles körben mutatta ki a mordvinok, marik, urdmutok, manysik, valamint a különféle tatár törzsek népköltészetében, Szibériában el egészen a burjátokig — jegyzetben utalva az észak-amerikai indiánok egyező mondáira (i. m. 228.), — európai szomszédságunkban pedig különféle szláv népeknél, így a szerbeknél és a ruténeknél is. Hozzá vehette volna akár a magyar teremtési mondákat is, mert 1893-ban megjelent Szegeden egy tanulmány KÁLMÁNY LAJOSTól, aki KROHN megállapításairól mit sem tudva, ugyancsak az obi-ugor hősénekekkel hozta kapcsolatba délvidéki népköltési gyűjtésének bizonyos elemeit.⁵

Az az érdekfeszítő egyezés azonban, amely tehát kapcsolatot teremtett volna a finnugorság északi, keleti és déli ága között, csalóka nyomnak bizonyult, s erről a finnek hamarabb tudomást szereztek, mint mi magunk. Egy orosz akadémikus, M. A. VESZELOVSKIJ „Dualisztikus hiedelmek a világ teremtéséről” című tanulmányában már 1889-ben eldöntötte a vélt finnugor kapcsolatok kérdését.⁶ Bebizonyította, hogy a finnugor népek csak átvevői e hagyományoknak. Feltette, hogy a világteremtési mondák közös forrása balkáni bogumil eretnek legendákban keresendő, amelyek az óhitűek között nagy kedveltségnek örvendő, részben kéziratban, részben szóbeli úton terjedtek el, s elárasztva egész Oroszországot, eljutottak az orosz néptől a vele együtt élő nemzetiségekhez.

Nem szólva a Kalevala első énekének e mondákhoz való viszonyáról, mely KAARLE KROHN tanulmányaiban többszörös revízió esett át, VESZELOVSKIJ perdöntő megállapításai után csak az maradt még tisztázatlan, miként kerülhettek e kozmogóniai mondák Észak- sőt Dél-Amerika bennszülött néptörzseihez. UNO HARVA hajlott ama magyarázatra, hogy e mondák korábbi közös forrásvidéke esetleg a déli tenger partján, valahol Indonéziában lehetett.⁷ Ezzel egybehangzó KAARLE KROHNnak azon, 1932-ben hangoztatott véleménye (egykori feljegyzéseimből idézem), amely szerint a mondák Indiából Kis-Ázsián át kerültek Bulgáriába és innen Oroszországba. Annyi mindenestre kiderült, hogy urál-altaji eredetűek semmiképpen nem lehetnek.

VESZELOVSKIJ eredményeinek nagy volt a lélektani hatása. A látzólag jól megalapozott korábbi elmélet összedőlte okozta, hogy KROHN nyomában Finnországban mindinkább kétségbe kezdtek vonni a lehetőségét annak, hogy a Kalevalából valaha is ki lehessen mutatni ilyen ősrégi eredetű motívumokat. Így a finnugor problémák a jelen század elején rendre kiszo-

⁵ KÁLMÁNY LAJOS, Világunk alakulásai nyelvagyományainkban. Szeged 1893.

⁶ М. А. Беселовский, Дуалистическое поверье о мироздании. Разыскания в области русского духовного стиха: Записки АН. СПб. 1889. — Magyar irodalmához vö. STRAUSZ A.: Ethn. VII (1896), 196. sk. Uő., Bolgár néphit. Bp. 1897. MUNKÁCSI B.: Ethn. V (1894), 265 sk. és VIII (1897), 453.

⁷ UNO HARVA, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Porvoo—Helsinki 1938 (FFC. 125), 108. — Részletes vizsgálata: UNO HOLMBERG (HARVA), Mythology of All Races IV. Boston 1927, 313—28. Vö. még MARTTI HAAVIO, Suomalaisen muinaisrunouden maailma. Porvoo—Helsinki 1935, 244—5.

rultak a Kalevala-kutatásokból. Nem a nyelvrokonság számít — ez a meggyőződés lett úrrá a mese- és az énekkutatásban egyaránt —, hanem a műveltségi kapcsolatok és a földrajzi helyzet.⁸ Ezen az alapon hovatovább mind a két vizsgálati területről (szinte a túlzásig) számúztak minden olyan szempontot, amely esetleg a nyelvi rokonsággal egyirányú összefüggésekre tudott volna fényt deríteni.

Az utolsó kísérletek egyike a nagy nyelvtudósé, HEIKKI PAASONENÉ volt. Ő 1897-ben a Valvoja című folyóiratba írt egy dolgozatot a keleti finnugor népek költészetéről, és ebben, más témabeli egyezések összeállításaközben, a verstani megfelelések kimutatása után azonosította a Kalevala 20. énekéből a sör eredet-igéit egy hasonló tárgyú mordvin verses ráolvasással.⁹ Egy évtizeddel később azonban visszavonta egyeztetését, és a versmérték eredetét fejtegetve részletes tanulmányban bizonyította (FUF X, 153), hogy a mordvin nyolcas nem lehet a kalevalai vers párja, hanem a szomszédos szlávoktól, mégpedig a nagyoroszoktól való XVII. századi kölcsönzés. Ezután már csak A. R. NIEMI, a balti kapcsolatok vizsgálója tartotta felszínen a Kalevala esetleges balti-szláv (litván és lett) megfeleléseinek kérdését, de ha W. THOMSEN nyelvészeti eredményeire támaszkodó elméletét életében nem cáfolták is meg teljesen, a beavatottak tudták (mint UNO HARVA nekem egyszer mondotta), hogy kísérletei lényegükben sikertelenek maradtak: nem sikerült olyan énekmotívumot találnia, amelyről kétséget kizárólag bebizonyosodott volna, hogy nem lehet kései jövevény Finnországban, mert még a finnek északra vonulását megelőző közfinn korszak előtti örökség a balti-tengeri finnek néphagyományáiban.

Finnugor szempontból tehát a helyzet következőképp foglalható össze. Egyetlen Kalevala-motívum sincsen, amely akár a balti-, akár a volgai-finn, akár pedig a finnugor korbá menne vissza. Egyedül az énekmondás gyakorlatát tarthatjuk, többek közt Y. H. TOIVONEN nyelvi bizonyítékai alapján, a finnugorságnál ősréginek, amit különben sohasem vontak kétségbe.¹⁰ Verselésünkben pedig a parallelizmus és az alliteráció látszik ősinek. Erről folyt a vita 1872/74-ben a finn A. AHLQVIST meg a magyar HUNFALVY PÁL között főként a Kieletár-ben.¹¹ A finn tudós csak a parallelizmust tekintette a finnben hagyományosnak, az alliterációt viszont korai skandináv hatásnak tulajdonította. Vele szemben a magyar kutató manysi és magyar analógiák-

⁸ Ez a folyamat a mesetudományban már 1891-ben elkezdődik, mikor KAARLE KROHN Mann und Fuchs című tanulmányában kifejti (7. l.): „Es hat sich gezeigt, dass die gemeinsame Abstammung der Völker sehr wenig, die geographische Nähe und der gegenseitige Verkehr, ungeachtet der grössten sprachlichen Verschiedenheiten, desto mehr auf die Ähnlichkeit der Märchen Einfluss hat.” — Ez a nézet nemcsak a finn mesekutatásokban vált uralkodóvá, hanem átment a találos kérdések vizsgálatára is. Így pl. A. AARNE, Vertallevia arvoitustutkimuksia (JSFOu. XXXIV, 51—2) a „tűz és füst” értelmű találos kérdések anyagának elemzésekor azt írja: „Sajátságos, hogy a eszizmahúzást csak finnugor népek ismerik, mégpedig oly különböző vidékeken lakók, mint az udmurtok, komik, mordvinok, marik és észtek. Orosz változatokban ellenben nem található.” Mégsem von le ebből semmiféle általánosító következtetést.

⁹ HEIKKI PAASONEN, Itä-suomalaisten kansain runoudesta: Valvoja 1897. Ism. VIKÁR BÉLA: NyK. XXVII, 464. — A sör-ének irodalmát l. Kal. kys. I, 150—9. l. és Kal. stud. II. (FFC. 67), 180—7.

¹⁰ Y. H. TOIVONEN, Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Kultur der finnisch-ugrischen Völker: Verh. d. GEG. XXX (1938) 735 sk.

¹¹ A kérdés irodalmát l. ILMARI KOHTAMÄKI Ankara puutarhuri című Ahlqvist-monográfiájában (Helsinki 1956, 460. l. a 16. sz. jegyzetben).

kal bizonyította az utóbbi nézet tarthatatlanságát. Utóbb D. COMPARETTI és KAARLE KROHN neki adtak igazat.¹² Így került a parallelizmus és az alliteráció ősiségéről vallott felfogás NÉGYESY LÁSZLÓ 1910. évi dolgozatába, amely azt nálunk népszerűsítette.¹³ Ezzel szemben a kalevalai vers eredete körül tovább folyt a vita. Annak idején KAARLE KROHN közfinn eredetét is kétségbevonta azon az alapon, hogy csak a finneké és az észteké van meg, a többi balti-finn néptörzsnél viszont ismeretlen. Számolt annak a lehetőségével is, hogy a finnekhez esetleg az észtektől jött át.¹⁴ Ugyancsak vitatott (pl. O. LOORITS, P. RAVILA és UNO HARVA hozzászólásaiban) a skandináv vers és a közös eredetű észt—finn versmérték feltehető kapcsolata.¹⁵

3. Mitológia a Kalevalában

Oly mértékben, amint a finnugor kérdés jelentősége csökkent és végre csaknem el is enyészett, szorult vissza a Kalevala-kutatásokból a mitológiai szemlélet értéke. Mindjárt hozzátehetjük, hogy teljesen kiszorítani sohasem sikerült, amit nyomatékosan kiemel az a tény, hogy MARTTI HAAVIO művében ez a szempont megint erőteljesen előtérbe nyomult.¹⁶ De a XIX. század végére és a XX. század elejére a fenti tendencia jellemző. Nem számítva LÖNNROTOT, aki az Új-Kalevalában — reális történeti felfogástól vezetett — némely helyen törölte a Régi-Kalevala mítikus vonásait, és Ukko szerepének kidomborításával a finn eposzt közelebb hozta a keresztyén monotheizmus felfogásához, általában véve CASTRÉNIG csorbíthatlanul érvényesült az a vélemény, hogy a finn mitológia és a Kalevala voltaképpen egy; a Kalevalában a finn mitológia van megörökítve, éppen úgy, mint a homeroszi eposzokban a görög. Az, hogy a Kalevalában minden varázslással, ráolvasással történik (tudjuk, hogy az eposz ilyen elemű feltöltésében LÖNNROTnak elég jelentős része volt) még fokozta a költemény mítikus színezetét. Ez indította arra AHLQVISTOT, hogy a finn ősvallást samanizmusnak magyarázza, COMPARETTIT pedig tévesen arra a következtetésre vezette, hogy az epikus énekek mind varázsigékből származtak. Szerinte az epikumban minden csak varázsigé

¹² DOMENICO COMPARETTI, *Der Kalewala oder die traditionelle Poesie der Finnen*. Halle 1892, 37. — JULIUS és KAARLE KROHN, *Kantelettaren tutkimuksia II*. Helsinki 1901, 340.

¹³ NÉGYESY LÁSZLÓ, *A magyar költészet eredete*: BpSz. 1910, 144. köt.

¹⁴ Szóbeli közlése. Amikor forrást nem említek, rendszerint vagy egykori úti feljegyzéseimből, különösen 1931/32. évi finnországi naplóból idézek, vagy pedig kivonataimat, jegyzeteimet, fogalmazványaimat használom fel, amelyekből nálam főként 1939 óta, mikor e témakörnek, azaz a finn folklórnak rendszeres feldolgozásába fogtam, idők folyamán igen sok gyűlt össze.

¹⁵ OSKAR LOORITS, *Estonische Volksdichtung und Mythologie*. Tartu 1932, 95. — RAVILA: *Vit*. 1935 : 35. sk. — UNO HARVA: *FUF*. XXIII, 19. Hogy a finn versmérték nagy régiségében nem hisz, előttem is hangoztatta 1942-ben. — Továbbá az irodalomból: W. STEINITZ, *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung*. Helsinki 1934 (FFC. 115). M. SADENIEMI, *Die Metrik des Kalevala-Verses*. Helsinki 1951 (FFC. 139). — Itt említem meg, hogy a finnek húros hangszerének, a *kantele*-nek neve közös a balti-szláv és a finn nyelvekben, vö. TOIVONEN, i. m. 741.

¹⁶ MARTTI HAAVIO, *Väinämöinen*. Porvoo 1950. (Megjelent angol nyelven is: FFC. 144, 1952).

(finn *loitsu*) és képzelet, szellemi torna; így az egész Kalevala sem egyéb afféle *loitsu*-eposzról.¹⁷

Egy másik, már szintén túlhaladott, a XIX. század második felében divatos irányzat minden néphagyományban természeti jelenségek: a nap, a hajnal, az éjszaka stb. megszemélyesítését kereste. Ez a felfogás utat talált akkor a Kalevala, különösen a Sampo irodalmába. Bizonyos mértékig ennek állott hatása alatt JULIUS KROHN is, aki műve vége felé (573) mintegy mellékesen az énekek mesetartalmának lényegét természeti mítoszban határozta meg, hozzátette azonban, hogy az eredeti gondolat felfejtését elhanyagolhatónak vélte, mivel a nagyrészt idegenből származó motívumok úgyis a forrásul szolgáló néphagyományok ismertetésével kapcsolatban szorulóknak bővebb magyarázatra. Történeti tárgyat azonban a Kalevalában alig-alig fedezett fel, mindenesetre kevesebbet, mint bármely ún. népeposzban. „Ez valószínűleg annak a természetes következménye — írja (574) —, hogy a finn népnek oly kevésbé volt külső története.”

Ezek után mily meglepő és érdekfeszítő megfigyelnünk azt a határozott fejlődést, amely fiának, KAARLE KROHNNAK munkásságában következett be, és őt bizonyos korábbi kezdetek után az első világháború végén ellenállhatatlanul sodorta a reális történeti értelmezés és egyúttal a mitológiai magyarázatról való lemondás felé!

Élete művének tengelyébe helyezett Kalevala-tanulmányait három ízben fogalmazta meg és kétszer dolgozta ki teljes részletességgel. Először az 1903-tól 1909-ig kiadott Kalevalan runojen historia című művében szélesítette ki az apjától vágott csapást a finn énekek rengeteg erdejében. Ennek a maga korában nagy feltűnést keltett munkának fő jelentősége, hogy az észtfinn téma-érintkezéseket részletesen tárgyalta, s a Kalevala kutatásának problémakörébe először vonta be a szintén nagy alapossággal gyűjtött észtfinn énekköltés termését. Másodszor Kalevalankysymyksiä címen 1918-ban az apja nyomdokaiban haladó korábbi felfogásával szemben ébredt súlyos kétségeit ismertette módszertani bevezetés kíséretében. A finnugor problémáknak már addig lezárult megvitatásába is ez a könyve világított bele. Végül 1924-től 1928-ig új felfogásának leszűrt eredményeit német nyelven az FFC-sorozatban tette közzé Kalevalastudien címmel (ugyanezeket röviden összefoglalta finnül is Kalevalan kertomarunojen opas című, 1932-ben megjelent kisebb könyvében).

A nevezetes pálfordulás az 1910-es évekre esett. Ekkor ismerte fel, hogy Väinämöinen és Ilmarinen, a Kalevala fő alakjai, nem istenek, hanem történeti hősök. Korábbi munkájában a múlt századi mitikus értelmezésből jóformán csak a két személy istenségének elismerése maradt meg, egyébként apja eredményeiből sorra ki kellett rostálnia nemcsak a Kalevala-témák külföldi megfeleléseit, hanem a témák korszerűen megkötött, szimbolikus-

¹⁷ Ez a felfogás megdőlt, mikor kitűnt a varázsigék fiatal kora. V. J. MANSIKKA Über russische Zauberformeln (Helsingfors 1909) c. könyve finnugor függelékében kimutatta, hogy a rokonnépek (marik, udmurtok, komik) varázsigéiket az oroszoktól vették át; így emlegette ezt nekem UNO HARVA is (1942). KAARLE KROHN-tól pedig azt tanultam, hogy a chantiknak nincsenek varázsigéik, a manysiknak csak ráolvasó imádságaik vannak; a lappok varázsigéiket szomszédaitól sajátították el, a finn *loitsu*-k pedig mind keresztyén eredetűek. Mikor F. A. HÄSTESKO, a finn varázsigék kutatója megpróbált egyezéseket kimutatni a mariknál és a finneknél talált ráolvasások között (vö. Kalevalastudien I, 89), ez a kísérlete a kutatók részéről általában elutasításban részesült.

mitikus magyarázatait is. De ez a két név ellenállt a folklorista szenvedélyének, hogy abból, ami számunkra a Kalevalából érthetetlen, a norvég SOPHUS BUGGE szellemében — aki az Edda mítoszokat vizsgálta ily módon — minél többet az ismert nyugati műveltség és a keresztyén legenda-irodalom szempontjából derítsen fel és tegyen nekünk könnyebben megfoghatóvá. Ilmarinen neve tudvalevőleg az *ilma* 'ég' szóból van képezve. Az udmurtban *Inmar* 'égi isten' az etimológiai megfelelője. Ebből következették s teszik ezt még ma is, hogy Ilmarinen nyilván a finnugor égi istennek felel meg.¹⁸ Ez esetben Väinämöinen a víz istene lehet, minthogy *väinä* csendes vizet jelent. Ilyen értelemben foglalt állást a kérdésben E. N. SETÄLÄ, aki ennek az elméletnek legkimagaslóbb képviselője volt.¹⁹ Szerinte a Kalevala énekversenyében (3. ének) tulajdonképpen természeti erők küzdelméről van szó. Väinämöinen, a víz istene, legyőzi — tavasszal, jégzajláskor —, Joukahaint, a jég istenét. Hasonló szellemben — bizvást kijelenthetjük, hogy a múlt századi folklór szellemében — magyarázta SETÄLÄ a Sampo elrablásának énekét is (42—43. ének). Ez véleménye szerint arról szól, hogy Väinämöinen, a víz, Ilmarinen, az ég, és Joukahainen, a jég istene, hárman felkerekednek, hogy megkeressék Sampot, a sarkcsillagot. SETÄLÄ Sampo-könyvének kivonata 1933-ban tartott magyar nyelvű felolvasásának szövegeként a Magyar Nyelvben is megjelent. Ezért csak annyit jegyzek meg röviden, hogy felfogásának a lényegét, ti. a természetmitikus magyarázatot könyve kritikai érdemeinek elismerése és történeti jelentősége ellenére, mértékadó tudományos körök már a mű megjelenésekor idegenkedéssel fogadták, s ma sem fogadják el.

4. Nyugati-finn történeti elmélet

Ezekkel a nézetekkel helyezkedett szembe pályája második felében KAARLE KROHN, mégpedig úgy, hogy a fürdővízzel együtt csaknem kidobta magát a gyermeket is. Leszámolt a mitikus magyarázat utolsó csökevényes maradványával. Igazi természeti mítoszra nem talált példát sem a finnek-nél, sem a skandinávoknál. Szamba véve egyrészt azokat az énekeket, amelyekben a szereplő személyeknek történeti, másrészt azokat, amelyekben mitikus színezetük van, úgy vélte, sokkal könnyebb feltenni a mitikus vonások későbbi benyomulását az énekszövegekbe, mint megfordítva elképzelni, hogy az énekek többségének történeti alapjai utóbb ütköztek ki, évszázados hagyományozás gyakorlata után. Nekifogott tehát a történeti elemek kibányászásának, s mialatt Väinämöinen és Ilmarinen társaikkal, ellenfeleikkel együtt mindinkább vikingkori tengeri hadjáratok hőseiként tűntek fel előtte, csak a Kalevala egy mellékesebb szereplőjében, Sampsa Pellervoinen-ban látott mitikus alakot: a termékenységnek olyan istenét, amilyen a skandináv Freyr. Lemminkäinen halálának leírásáról (14—15. ének) azonban már azt mutatta ki, hogy az az izlandi Balder-mondával egy tőről fakad: közös középkori

¹⁸ Ez az egyeztetés már CASTRÉN-nél előfordul: *Föreläsningar i finsk mytologi*. Helsingfors 1853, 316. Megismétli KAARLE KROHN *Kalevalastudien I* (FFC. 53), 112, majd UNO HARVA is, *Suomen Kulttuurihistoria I* (1933), 197. Végre azonban HARVA utolsó nagy művében (*Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo—Helsinki 1948, 150.) jelentéstartalmuk alapján kétségbevonja az udm. istennév és a finn *Ilmari* összetartozását.

¹⁹ E. N. SETÄLÄ, *Sammon arvoitus*. Helsinki 1932.

legendái forrásokban eredetileg Krisztus haláláról van szó.²⁰ Abban, ahogyan az énekek eseménytartalmát minduntalan kivonta a történetiség partjára és ott ismert személyekhez, viszonyokhoz lehorgonyozta, eljárása ANTTI AARNE-éhoz, a nagy mesekutatóéhoz hasonló, aki ugyanez időben a népmesék mitikus értelmezése ellen nyilatkozva ezeket következetesen mindig mint történeti korba utaló egyszerű műalkotásokat vizsgálta.

KAARLE KROHN újabb kutatásainak eredményeképp tehát a Kalevala a finn történelemnek a pogányság és a keresztyénség határáról való elködösített képe.²¹ A „kalandozásoknak” azt a hősi korszakát tükrözi vissza, amelyben a finnek ősei még szabadon hajózhattak a Balti-tenger vizein, s rablóhadjáratokkal ütöttek rajta — amint a Sampo énekében olvassuk — skandináv szomszédaikon. Hogy a Kalevalában annyi szó esik tengerről, tengeri ütközetről, szigetről, az topográfiailag sem illik a karjalai erdők rengetegébe; sokkal inkább Nyugat-Finnország szigetvilágába. Nyugat-Finnországban volt meg a lehetősége annak, hogy nyugati eredetű katolikus középkori legendák befogadásra találjanak a finn énekköltészetbe; oda mutatnak a középkori alnémet jövevényszavak is. S hogy mégis keleten, Karjalában jegyezték fel őket, az meg a nyugati műveltség visszaszorító hatásából következett. Nyugaton ezek az énekek éppoly kivessé maradhattak meg, mint a kevi orosz bylinák, amelyeket születési helyüktől távol: Aunusban, Archangelszkben és Szibériában, a műveltségi áramlatoktól félreeső, eldugott, hagyományörző vidék zugában fedeztek fel.

A születési hely illetően meghatározásával tisztázódott KROHN szerint a Kalevala énekeinek kora is. Virágkorukat egy-két évszázaddal későbbre tartogatva i. u. 1000-ben vélte megállapíthatni a legtöbb ének hozzávetőleges keletkezési idejét. Közte és némely tanítványa között ebben a kérdésben tértek el legszembetűnőbben a vélemények. Kerek ezer esztendő volt a különbség! A. R. NIEMI és VÄINÖ SALMINEN az időszámításunk kezdete körüli időbe helyezte az énekköltészet keletkezését. KROHN nyugati-finn elméletével szemben SALMINEN SETÄLÄVEL együtt kitarított a többek részéről újabban is erélyesen védelmezett karjalai elmélet mellett, és úgy vélte: a Kalevala (mint e költészet összefoglaló neve) az egész karjalai néptörzs tulajdona volt, azé, amelyben a két földrajzi szélsőség: az északi, orosz-karjalai és a déli, inkeri ág népisége még eredeti testvéri közösségben lakozott együtt.²²

Lehetséges, hogy KAARLE KROHN egyoldalú véleményt tett magáévá, amikor Kalevalan kertomarunojen opas című művében az eposz minden elbeszélő énekét nyugatról származtatta. Mégis érdekes, hogy az utána követ-

²⁰ KAARLE KROHN, Lemminkäineninens tod < Christi > Balders tod: FUF. V (1905).

²¹ E fordulat indítékairól maga így ad számot (Kalevalankysymyksiä II, 129): A Väinämöinen alvilági útjáról szóló énekhez, amelyről korábban azt képzelte, hogy az énekverseny énekét utánozva keletkezett Orosz-Karjalában, talált egy változatot egy, a farkas eredetű elbeszélő finn-karjalai varázsigében. Ebben az epikus tartalmú varázsigében Jézusnak van szüksége csónakra, nem pedig Väinämöinennek. Ebből látta meg világosan: az alvilági út (Tuonelassa käynti) eredeti tartalma szerint korántsem késői összeállítású orosz-karjalai ének, hanem katolikus korbéli nyugat-finnországi legendavers, és tárgya bibliai elbeszélés a Megváltónak Hades-beli útjáról.

²² VÄINÖ SALMINEN, Länsi-Inkerin häärinot. Helsinki 1917, 421. Uő., Suomalaisen muinaisrunojen historia I. Helsinki 1934, 196—7. SETÄLÄ vele egyező felfogását a jyvässkyläi nyári egyetemen 1932-ben tartott előadásából idézem.

kező hozzászólások a nyugati-finn elméletet általában véve megerősítették. Utalhatunk például JALMARI JAAKKOLA történész 1935-ben megjelent Suomen varhaishistoria című munkájára. Ebben hely- és személynévtörténeti kutatások alapján azt a településtörténeti környezetet derítette fel, ahonnan a Kalevala költészete KROHN szerint is kiszármazott és kelet felé rajzott. Hivatkozhatunk UNO HARVA Sammon ryöstö címmel a Sampo-kérdést 1943-ban újra tárgyaló tanulmányára is, mely fele úton maradvá a mitikus és a történeti értelmezés között végeredményben a Sampot mégis csak hadi zsákmánynak magyarázta, és a finneknek egy történeti időbe képzelt nyugati kalandjával hozta összefüggésbe. Egy ideig úgy látszott, hogy jóformán csak az Inkeriből és Orosz-Karjalából nagy számmal előkerült lakodalmas versek csoportja — ez a szokáshagyományban mélyen gyökerező keleti-finn költészet, amelynek nyugaton nincs párja — mond határozottabban ellent a nyugatról való származtatás elméletének. Hamar tarthatatlannak bizonyult azonban KAARLE KROHNnak az az elmélete, hogy a Sampo-énekek Vuojolán, Pohjola mellékneven, Gotland szigetét kell érteni. Újabbán aztán JOUKO HAUTALA fordult szembe jelentős sikerrel a nyugati elmélet túlburjánzásával. Amikor azonban, 1945-ben Lauri Lappalainen énekét és 1947-ben Hiisi szarvasa üzésének énekét élelemjű elemzéssel karjalai keletkezésűnek mutatta ki, figyelembeveendő, hogy voltaképpen igen sovány vázú epikus ének történetét dolgozta fel, amely mondanivalója tekintetében korántsem állítható egy sorba az epikus tartalomban gazdagabb és főként állandóbb összetételű, tehát jellegzetesebb és nagyobb kalevalai epikus témákkal.²³

5. A finn módszer feltalálása

Az eredet és különösen az elterjedés problémáitól elválaszthatatlan a módszer kérdése. SETÄLÄ szófejtési alapon állt, míg KROHNÉK összehasonlító folklór módszert dolgoztak ki maguknak. Módszert: nemcsak a Kalevala-, hanem általában mindenfajta néphagyománykutatás számára. Ezt hívták világszerte finn folklór módszernek. Ennek a módszernek a jelentőségét bizonyítja, hogy a jelen század első harmadában, de különösen annak második és harmadik évtizedében az ő történeti-földrajzi kutató eljárásuk nyomta rá bélyegét a folklór csaknem minden ágában a nemzetközi — kiváltképpen népmesei — kutatásokra. A kis Finnország folklóristái, KROHN és AARNE tehát élvonalba lendültek, és példát mutattak az egész világ néphagyománykutatásának. De miért éppen Finnországban, miért éppen a Kalevala kutatásával kapcsolatban találták fel ezt a módszert? Hogy erre a kérdésre meg tudjunk felelni, vissza kell helyezkednünk a finn énekek vizsgálatának 80 évvel ezelőtti különleges viszonyai közé.

Képzeljük magunkat egy pillanatra JULIUS KROHN helyébe. 1880 körül úttörő Kalevala-munkáját írja, de az eposz esztétikai tárgyalása és a Kalevalával egyező elbeszélő témák felsorakoztatása után megakad ebben, éppen akkor, amikor a Kalevala belső történetének megírása következik soron.

²³ JOUKO HAUTALA, Lauri Lappalaisen runo. Helsinki 1945. Uó., Hiiden hirven hiidhantä. Helsinki 1947. — Ezzel megdőlt az a felfogás, amelyet KAARLE KROHN tanulmányának már a címe is kifejez: Der Hansakaufmann in der finnischen Volksdichtung: FUF. XVI (1924).

Észrevette, hogy a nyomtatott mű szövege ebben nem igazítja el, hanem csak félrevezeti. Kénytelen az eredeti változatokhoz, variánsokhoz nyúlni. De nincs más fogódzója, csak maga a nagy tömegű anyag, amit a Finn Irodalmi Társaság a Kalevala énekeinek kritikai kiadása számára hatalmas egyéni, majd később szervezett gyűjtés segítségével meg-megújuló buzgalommal hordatott össze, halmoztatott fel. Mit kezdjen most ezzel a tenger sok változattal, hogyan fejtse ki belőlük a Kalevala énekeinek keletkezési történetét? Miközben ezen gondolkozott, az a mentőötlete támadt, hogy bizonyos földrajzi rendhez alkalmazza vizsgálatait. Abból indult ki, hogy a változatok összetartoznak, térszerinti elterjedésük vizsgálata tehát mindenestre mondhat valamit történetük szempontjából. Amit ma minden nyelvész meg néprajzos elvégez, amikor érdemleges kutató munkája előtt térképre vetíti valamennyi elérhető tájnyelvi és néprajzi adat-megfeleléseit, azt tette ő, csak éppen térkép nélkül.²⁴ Nagy gonddal utánajárt az énekek feljegyzési helyének, és lelőhelyek szerint viszonyította egymáshoz a variánsokat. És ekkor a maga idejében forradalmian új, de ma már semmi meglepőt nem tartalmazó megfigyelésre jutott. Azt találta, hogy a lelőhelyek közelsége és távolsága egyenes arányban van az énekváltozatoknak egymáshoz mért hasonlóságával; mentől távolabb esnek a feljegyzések térbelileg, annál nagyobb az eltérés az énekszövegek között; mentől közelebb vannak a lelőhelyek, annál egybeesőbbek a szövegek is. Vagyis a változatok — így fejezték ki ezt akkor — „földrajzilag kötöttek”. Ezen a nyomon tovább okoskodva megkapta a népköltés alakulásának földrajzi kritériumát, amely szerint a megtett útból következtethetünk a néphagyomány belső alakulásának történetére — éppen úgy, mint ahogyan a belső alakulás menetének felismerése elvezet a földrajzi elterjedés kezdőpontjához. JULIUS KROHN éppen ezt tűzte ki célul maga elé. Honnan eredt az ének, és mikor keletkezett? Hogy a két kérdésre feleletet tudjon adni, legegyszerűbben is a földrajzi szempont, az elterjedés figyelembevételével igyekezett helyreállítani az ének lehető legrégebb formáját. Ez esetben a neki megfelelő legeredetibb változat az ének keletkezési helyére nézve adott eligazítást, ami pedig viszonylagosan meghatározta a keletkezés időpontját.

Ő maga eljárását először topográfiai-történeti módszernek nevezte (i. m. 572). Később történeti-földrajzi módszer lett a neve, de a hangsúlyt mindenkor a földrajzi szempontra helyezték, s ez meg a változatok elemzése maradt annak fő jellegzetessége. Ezt csak WALTER ANDERSON tudta — a mesekutatások terén — a történeti szemponttal elmélyíteni. Később azután a finnországi szétszórt településre kiválóan alkalmazható összehasonlító módszeren, mely egyszeribe megkönnyítette a népköltési anyagban való tájékozódást, rajta ragadt, bizonyára külföldi emlegetések alapján, a „finn módszer” elnevezés. KAARLE KROHN el is vállalta ezt a nevet. 1909-ben tartott egyetemi tanári székfoglaló előadásában már ily néven ismertette a módszert,²⁵ s innen fogva vált ő annak — mint 1926-ban megjelent könyvéből: *Die folkloristische Arbeitsmethode* is kitetszik — megingathatatlan meggyőződéssel világszerte lelkes propagálójává.

²⁴ Ez eljárások kapcsolatára jellemző, hogy MARTTI HAAVIO, mikor a finn módszert elhagyta, 1939-ben mindjárt áttért a kartográfiai módszer alkalmazására és propagálására (Vir. 1939 : 33).

²⁵ KAARLE KROHN, *Über die finnische folkloristische Methode*: FUF. X (1910).

Sokat lehetne itt szólni arról, hogy a módszernek — mint ARCHER TAYLOR kifejtette — előzményei voltak a dán, az angol, a német, a francia folklór gyakorlatában szinte már a múlt század közepétől fogva.²⁶ Még érdekesebb kibontakozásának menete. Hogyan vitetett át ez a módszer az énekkutatás területéről a mesekutatására éppen KAARLE KROHN által már 1887-ben? Hogyan fejlesztette tovább AARNE és ANDERSON? Miképp alkalmazták a népköltészet egyéb műfajaira: a találós versekre (AARNE), a láncmesékre (HAAVIO), az énekes játékok kutatására (ELSA ENÄJÄRVI)? Továbbá micsoda viták kerekedtek körülötte az utóbbi évtizedek alatt? Maga a Folklore Fellows-mozgalom sem volt egyéb, mint a finn módszer gyűjtőprogramjának megvalósítása nemzeti keretek közt, de végeredményben egyúttal nemzetközi tudományos célra. De feladatunkhoz mérten maradjunk meg most csak a Kalevala-kutatásoknál. S itt sem az apa, hanem elsősorban a fiú munkássága érdekeljen minket. Hiszen az apa csak a módszer csíráit fejlesztette ki, s már 1888-ban meg is halt. De KAARLE KROHN hosszú, félszázadot meghaladó pályáján már kibontakoztak mind előnyei, mind pedig korlátai, s ő is, meg munkatársai is igazán kipróbálhatták, s az állandó használattól fényes fegyvereiket az ellenfelekkel méltóképpen összemérhették. Ezen belül pedig kiváltképpen tanulságosnak annak a megfigyelése ígérkezik, hogy magának a mesternek sem volt mindig ugyanaz a munkamódszere. — Miként az énekek fent jellemzett értelmezésében, úgy fejlődésük és elterjedésük kérdéseiben is felfogása elvi jelentőségű változásokon ment át.

6. Kaarle Krohn és az „éneksor-kutatás”

Megfigyeléseinket KAARLE KROHNnak a Kalevala-énekek vándorlásáról hirdetett tanaival kapcsolatban adhatjuk röviden elő. — A század elején, a Kalevalan runojen historia című művében azon a nézetet volt, hogy az énekeknek mintegy a fele észet eredetű. Észtországból fokozatos bővüléssel vándoroltak fel Inkerin keresztül Karjalába és a legészakibb dalterületen, Orosz-Karjalában, karjalai énekesek költői hozzájárulásával nyerték azt a végleges, teljesebb alakjukat, amely mint költészet kikerekítve és újra értelmezve a Kalevala útján került be az irodalomba. Elsőszemélyű észet lírából lett, szilárdult meg és izmosodott tehát a karjalai, kalevalai epika. Hogy egyebet ne említsek, ilyen fejlődéssel, fokozatos átalakítással és gazdagodással magyarázta meg — ebben is apja nézeteinek befolyása alatt állván — a Kalevala első és utolsó énekének, az Aino-énekek, sőt az egész Sampo-ciklusnak: ennek a Kalevala közepébe helyezett fő esemény-láncolatnak epikai keletkezését. Ekkor még kevésnek ítélte azon énekek számát, amelyeket apja útmutatásai nyomán nyugati-finn eredetűeknek foghatott fel. Számára az Észtországot és Karjalát átfogó összefüggő dalterület, amelyet Inkeri köt egybe, egyetlen hatalmas énekközlő volt hasonlítható, amely az inkeri csatornán keresztül délről észak felé hullámszórt. Akkortájtban elképzelhetetlennek tartotta, hogy ez a két dalterület úgy érjen össze, hogy az érintkezési ponton ne legyen valamelyik irányba átfutó vándorlás, a szájhagyománynak folyamatos tovahullámszórtja.

²⁶ ARCHER TAYLOR, Precursors of the Finnish Method of Folk-Lore Study: Modern Philology. Vol. XXV, No. 4 (1928). — Finnországban D. E. D. EUROPAEUST tartják a módszer előfutárának, vö. V. SALMINEN, SMH. 31.

Mint nekem ismételten elmondotta, éppen az a felismerése, hogy ilyen fokozatosság, fejlődés, kicsiből nagygyá gyarapodó tökéletesbülés a népköltészetben nem lehetséges, indította arra, hogy Kalevala-kutatásait újra teljesen átdolgozza, előbbi eredményeit megváltoztassa, helyreigazítsa. Ez lehetett fájdalmas önmagának, lehetett kínos közelebbi munkatársaira, kétségtelen azonban, hogy az egyetemes folklór tudománya szempontjából ennek a kutató elmének önmagát revideáló és előbbi álláspontjáról bátran lemondó, azt újjal helyettesítő változatos pályája ezáltal vált különösen tanulságossá. Az egyik irány helytelenségét a saját munkáján tapasztalva meg, annál nagyobb határozottsággal és meggyőződéssel szállhatott síkra az azzal ellentétes irányzat helyessége mellett.

Tudjuk már az előbbiekből, hogy KAARLE KROHN ekkor tért át a történeti értelmezésre, ekkor dolgozta ki elméletét a Kalevala énekeinek nyugat-finnországi eredetéről. Karjala és Észtország között megszakadt a fejlődés-történeti összefüggés. A fejlődés nagy mérvű feltevéseitől kutatási iránya visszakanyarodott a változatlanságnak ahhoz a tantételéhez, amely a finn módszerek különben is jobban megfelelt, hogy ti. a néphagyomány életében gyakori és mélyreható átalakulások nincsenek. Újabb véleménye szerint a Sampo-ciklus nem összerakódás folytán állt elő, hanem önálló egészként keletkezett a nyugati finn műveltségi környezetben. Ezzel kapcsolatban megváltozott felfogása a karjalai énekesek szerepéről. Újabb elméletében a legjobb epikus énekeket fenntartó orosz-karjalai dalterület már nem a délről áramló fejlődésnek azt valamely magasrendű célhoz — afféle Kalevalához — hozzásegítő boszorkánykonyhája; inkább a szélső elvándorlás területe, gyűjtő medencéje a nyugatról odaszorult, odaszivárgott, egykor egyebütt is virágzó énekköltészet legrégebb, legépebb variánsainak. A karjalai énekesek tehát inkább fenntartói, semmint folytatói voltak a Kalevala költészetének.

Ugyanakkor — s bennünket most ez érdekel elsősorban — megváltozott KROHNnak a történeti-földrajzi módszerrel kapcsolatos eljárása is. Míg első nagy Kalevala-könyveiben beérte a nagy anyagban való általános tájékozódással, utóbb szigorú egzakttsággal megkövetelte magától, hogy minden egyes ének összvegét az összes változatok tekintetbevételével kikövetkeztesse, helyreállítsa. Folklór-szemináriumában tanítványait is bevonta ebbe a nem könnyű, mert technikailag fárasztó, aprólékos munkába. A finn módszernek így jött létre egy külföldön tudtommal ismeretlen, kizárólag finnországi kalevalai változata: az ún. säetutkimus, éneksor-kutatás, melynek módszertanát tanítványai részére a Kalevalankysymyksiä című munkájában dolgozta ki. Csak miután minden sornak megtalálta eredeti helyét valamely éneken — erősen hitte, hogy minden motívumnak megvan a maga eredendő helye, ahová tartozik²⁷ — merte megírni Kalevalastudien című művét, s mikor azzal elkészült, az elbeszélő énekek rekonstrukcióiból is kiadott egy gyűjteményt, kutatásai melléktermékeként, Suomen muinaisrunoja címmel 1930-ban. Az abban közölt ősversek a Kalevala szövegét és az egyes változatokat balladai tömörségükkel és kerekdedségükkel egyaránt felülműlják, de tudományos szempontból is becsesek annyiban, hogy élvezhetően és áttekinthetően szemléltetik KROHN tudományos elemzéseinek költőileg szintetizált eredményeit: az énekek legősibb alakjára összpontosított elképzeléseit.

²⁷ Vö. Die folkloristische Arbeitsmethode 28, 98.

Kétségkívül nem csekély önbizalom kellett hozzá, hogy szövegeire azt mondhasa: ilyenféle lehetett a Kalevala epikája a középkorban, születésekor. Ne felejtjük azonban el: legtöbb esetben igen sok változat egybehasonlításából kapta ezt az eredményt — azáltal, hogy a szervesen oda nem tartozó elemeket sorra kiküszöbölte, s az egyes énekváltozatokból csak a lényegeset, a legjobban elterjedt közöset, a konstruktívát, a jellegzeteset és a beleillőt tartotta meg. Mert az ősképlet korántsem lehetett a tetszőlegesen kiválasztott legépebb típus, hanem mindig az a forma, amelyből az összes többi, a földrajzi vándorlással, illetőleg elterjedéssel kapcsolatos fejlődés kimutatásával együtt, könnyen levezethető. Így lépett a dinamikusnak mondható szemlélet helyébe a sztatikus. KAARLE KROHN munkásságából a néprajztudomány számára az a nagy horderejű felismerés származott, hogy a népköltészet minden formai folyékonyága ellenére mégsem fokozatosan újrászülető emberi alkotás, hanem egyszersmindenkorra teremtett s egyszerre született költői mű. „Die Volkspoesie muss in einem Guss entstehen” — fejtegette már első találkozásunk alkalmával. Majd később hivatkozott AARNE mesetanulmányaira, akinek szilárd alapelve volt, hogy a motívumok helyhez kötöttek: „jedes Märchen ist ursprünglich eine feste Erzählung” — írta ő ismert „Leitfaden”-jében.²⁸ Meghatározott helyen és időben születik tehát a mese; évszázadokon át fennmaradva elemei kicserélődnek, de váza, lényege azonos marad. Ezért is jöhet szóba helyreállítása. Mint Übersicht über einige Resultaten der Märchenforschung című késői munkájából látni, nemcsak az énekeket, hanem a meséket illetőleg is AARNE-val együtt ebben a felfogásban állapodott meg. KROHN láthatólag tanítványának, AARNE-nak hatása alá került.

Emlékszem, egyszer azt az ellenvetést tettem: nem lehetséges-e, hogy egy motívum függetlenül keletkezzék; például a sítalp használata felfogható az északi éghajlat termékének, követelményének. KROHN erre igen érdekesen válaszolt. Azt mondta: a motívumok közül csak az egészen egyszerűek keletkezhetnek önállóan, de nem a jellemzőek. Ha a sítalpak közül az egyik hosszú, a másik rövid, amint ezt Finnországban és Skandináviában találni, akkor biztos a közös eredet. Ilyen esetben már AB-ről van szó: A = a sí, B = a különböző hosszúság; az utóbbi az előbbit meghatározza. A kapcsolat, a fejlődés megismerése azonban mindenkor csak úgy lehetséges, ha részletekbe megyünk. Viszont a megoldások száma a népköltészetben meglehetősen korlátolt — hangoztatta ismét más alkalommal. — Végeredményben KAARLE KROHN-nak és apjának folklór gyakorlatában a legszembeütőbb eltérés abban jelentkezett, hogy JULIUS KROHN nem ismervén még az identitás elvét — azt ti., hogy mit tekintünk egy népköltési termék szoros értelemben vett változatának —, nagy anyagot hordott össze a Kalevala rokonságából, de azt kritikailag nem dolgozta fel. Ezzel szemben fia, a népköltészet állandó összehasonlításában, rendezésében igen nagy gyakorlatra tévén szert, éles szemmel felfogta az összetartozandókat, és biztos ítélettel rekesztette ki, illetőleg választotta szét az egymásnak csak látszólag megfelelő párhuzamokat, amelyek a közelebbi elemzésnél a fejlődés menetébe nem is illeszkedtek be. Éppen annak ellenőrzésére, hogy mi a hagyományos, mi nem, sürgette a finn iskola a változatoknak minél teljesebb összegyűjtését.

²⁸ ANTTI AARNE, Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung. Hamina 1913 (FFC. 13), 12. — Az egyszerre-születés elvéhez vö. Arbm. 90.

A népköltészet termékeinek folytonos megfigyelése mindig ugyanabból a szempontból: az eredet, az alakulás meg az elterjedés szempontjából, így vezette őt a néplélek alkotásainak és a népköltészet életének mély megismerésére. Talán közel járok az igazsághoz, ha azt mondom: nem az elmélet volt a leglényegesebb a finn iskola tanításában, hanem KROHN-nak a gyakorlati munka során elmélyült tudása. Így „Arbeitsmethode” c. könyvének sem az a maradandó értéke, hogy elvont elveket szögez le, hanem hogy megállapításai a folklorista vizsgálódás gyakorlatából fakadtak és a népköltéssel való huzamos foglalkozás közben alakultak ki. Gyakorlati vadmecum azok számára, akik a finnektől bevezetett térbeli szemléletben magukat otthon találva, tanácsért, eligazításért fordulnak hozzá.

7. Még néhány bíráló és méltató észrevétel

Mint hogy a finn módszer virágzása óta már körülbelül egy emberöltő múlt el, ma már természetesen éles megvilágításban kezdjük látni a gyöngéit. Maguk a finnek, így például a fentemlített HAUTALA is, rámutattak ezekre.²⁹ (Érdekes azonban, hogy gyakran azok, akik a módszert általában hibáztatják, követik azt valamelyik vonatkozásban.) Mindenesetre legfeltűnőbb a finn módszerben a rekonstruálás szándékának öncélú túlhajtása, különösen pedig a verses ősforna helyreállításának hiú reménye. Túlzás azt hinni, hogy minden versornak, minden epikus vonásnak okvetlenül valamely kész szövegben, elbeszélésben volna az eredendő helye, mintha ugyanazok a közhelyek különféle népköltési termékekhez nem társulhatnának, s nem tarthatnának hozzá egyforma joggal egyikhez is, másikhoz is. Sőt túlzás van a földrajzi szempont egyoldalú kihangsúlyozásában is. KROHN-nak szavaiból azt hihetné az ember, hogy talán maga a hely, annak más feljegyzési helyekhez való közelsége, illetőleg tőlük való távolsága, okozta volna az énekek, a mesék változatbeli eltéréseit.³⁰ De hiszen erről szó sem lehet! A változás nem négyzetkilométerekben történik. Nézetem szerint maga a vándorlás még nem oka a változásoknak. Lehetséges ugyanis egyezés meg lehetőségen nagy területeken is. Inkább az a tény, hogy az illető variáns kiszakad eredetibb környezetéből és eltérő feltételek között újabb milióbe illeszkedik bele, magyarázhatja meg a szöveg bizonyos fokú elcsökevényesedését, illetőleg feltöltődését. Azt sem akarjuk elhallgatni, hogy a szájról-szájra, faluról-falura sugaras irányban elképzelt vándorlás — automigratio — hipotézise ellen milyen komoly ellenvetések hangoztak el a néphagyomány-kutatásban.³¹ KROHN-nak túlságosan a felszínen képzelték — csupán a felszínen végbemenő mozgások figyelembevételével — megleshetni a változatokban történő módosulásokat. Finnországot egyenletesen lakott területnek tekintették (pedig nem az volt régen!), a népet állóvíznek fogták fel, a hagyomány terjedését pedig gyűrűző hullámnak. Pedig van a néphagyománynak egy a múltból a jelenbe, az alsó rétegekből a felszínre, földrajzi

²⁹ J. HAUTALA kritikája: Lauri Lappalainen runo (bev.) és Über Arbeitsweise und Möglichkeiten bei der Erforschung altfinnischer Runendichtung: Studia Fenn. V (1947).

³⁰ Vö. FUF. X, 38. és Arbm. 141.

³¹ Ez C. W. VON SYDOW kifejezése; vö. KOROMPAY B., Népmesekutatási irányok és módszerek I.: Ethn. LXVIII (1957), 430.

síkon nem nyomozható történeti mozgása is, mikor nemzedékek változása örökíti át gyakran apáról fiúra a mélyből való emlékezés örökségeit. Egyszóval nem olyan egyszerű a változatok összehasonlításából mindjárt biztosnak látszó eredményre jutni. Egyik-másik ritka variánsnak az eredeti vonások kiszemelgetése szempontjából nagyobb lehet a súlya száz újabb, szövegromlást képviselő, bár széles körben elterjedt, de kopott és megszokott változatnál. Eppen nem lehet tehát statisztikai bizonyítékokra hagyatkoznunk: a típusnak van elsőbbségi szavazata az elterjedés számaránya felett, mikor a régiség megállapítása kerül szóba;³² másfelől éppen a típus felismerése céljából válik elengedhetetlenné a minél több helyről tekintetbe vett, nagyszámú és sokrétű változat-anyag feldolgozása.

A finn módszer történeti jelentősége, hogy kiemelte a kutatást a tétova spekulációból, és rámutatott a néphagyomány életmegnyilvánulásaira egy olyan korban, mely egyfelől tagadta a népköltészet néprajzi értelemben vett kutatásának lehetőségét (J. BÉDIER), másfelől meg kizárólag a népi feljegyzéseknek az irodalomhoz való kapcsolatában látta a folklór minden problematikáját (TH. BENFEY, nálunk KATONA LAJOS, később J. BOLTE, A. WESSELSKI). Mint mesekutatási irány a finn iskola a német BENFEY és az angol antropológiai iskola között helyezkedett el és legközelebből REINHOLD KÖHLER nyomdokaiba lépett. Finnországban nagy anyag volt kéznél, kidolgozták tehát az igazi néprajzi szemléletre valló összehasonlító vizsgálatnak pozitív eredményekkel kecsegtető formáját. Ezzel a holt anyagba problémát és életet vittek, és lendületes munkájukkal, mely önmagát revideálta és igazította ki, mozgásba hozták a nemzetközi folklór kutatásoknak elcsendesedett és már-már megáporodott vizét. Lehet vitázni a Ratzel-i gondolat tőszomszédságából sarjadt földrajzi szemléletük alkalmazásának helyességéről, eredményeik egy része kételkedésre adhat okot, de az nem vitás, hogy egyrészt a népköltési gyűjtés Európa-szerte nagyarányú fellendítésével, másrészt különösen mesemonográfiáknak és azok megírását elősegítő mesekatalógusoknak a kiadása által alkalmas kiindulási helyzetet teremtettek a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok számára. A finn módszerrel először adódott a folklórban egy olyan irányzat, amelynek részletes módszertana, eredményei alakultak ki és követői voltak, azaz egy határozott program, amelyet végrehajtás követett. Bírálata azok számára, akik tovább akarnak jutni, nem kerülhető el. A magunk részéről csak sajnálhatjuk, hogy annak idején, az első világháború körüli időkben, a hozzánk is kiterjesztett Folklore Fellows-mozgalomban, részben sanyarú viszonyaink miatt, nem vehettünk eredményesebben részt.

Nézetem szerint „érvényes” módszerek nincsenek. Minden eljárás a tudományos szemlélet szoros függvénye. Ha nem az, akkor értelmetlen technikává alacsonyodik a legjobb módszer is. A módszer csak segítség a „lusta” gondolkodás számára, hogy a problémát könnyebben felfedezhesse és a vizsgálandó anyagot áttekinthetőbbé tegye kutatásai részére. Tisztán elvekből azonban nem születik néprajz. A megoldások mindig magában az anyagban rejlenek. A szempontok csak arra valók, hogy a megoldásokat életre keltsék. Nem tartozom azok közé, akik valamely módszerre esküdnek. Jó módszer az, amely jó eredményt hoz létre.

³² A tipológia szempontját erőteljesen érvényesítette E. N. SETÄLÄ (i. m. 475). J. HAUTALA pedig a történeti-földrajzi módszert tipológiai-földrajzival óhajtotta felcserélni, l. LLR. 15.

Amikor ezúttal mégis úgy vélem, hogy a történeti-földrajzi módszernek még a mi viszonyaink között is lehet valami mondanivalója számunkra, elsősorban azokra a különbségekre gondolok, amelyek a magyar meg a finn folklór kutatásának tudományos előfeltételeiben nyilván láthatók minden folklorista előtt. Minket az anyagbőség veszélye nem fenyeget; inkább el kellene követnünk mindent, hogy nálunk is szervezett munka folyjék és rendezett vizsgálati anyaghoz jussunk. E szerint kívánatosnak látszik, hogy a finn folklór módszer némely gyakorlati követelménye, amilyen a változatok minél tömegesebb összegyűjtésére vonatkozó igény, a feljegyzések földrajzi elrendezésének és nyilvántartásának módja, továbbá az a felismerés, hogy mindenekelőtt a szomszéd népek hagyományával való elemző összehasonlítás egyik legsürgősebb tudományos teendőnk, követőkre és megvalósítókra található nálunk. Amiben a finn folkloristák olykor egyoldalúak — gondolok a módszer merevségére és az alaposág megcsontosodott, kérlelhetetlen formáira — azt mi minden bizonnal könnyen elkerülhetnők. Amiben azonban előttünk járnak: a gyűjtés megszervezésében és a kollektív előkészületek révén birtokba vett kutatási anyag következetes kiaknázásában, abban nekünk van tanulnivalónk tőlük. S hogy már eddig is egyetmást eltanulhattunk a finn iskola példaadásából, annak — ha nem is oly nagyszabású eredményeit, mint az ő Kalevala- és mesekutatásaiknak, de mégis — szemmel látható nyomait látjuk azokban a hatásokban, amelyeket az előttünk járt folklorista nemzedék tagjai közül többek között VIKÁR BÉLA és BERZE NAGY JÁNOS vettek át magános, töretlen csapáson haladó s mégis kitartással megfutott pályájukon gyűjtő-kutató munkásságukhoz.³³

KOROMPAY BERTALAN

³³ Amikor ezt írtam, még nem jelentek meg BERZE NAGY JÁNOS posthumus művei, amelyek ennek a kutatónak igenis nagyszabású eredményeit mutatják. Az is kiderül azonban belőlük (különösen az Égigérő fa című mitológiai munkából), hogy BERZE NAGY JÁNOS csak határtalan szívósságával és az összehasonlító kutatások meggyőződéses híveként emlékeztet a finn folkloristák nagyjaira, mint vallástörténész azonban egészen különálló, intuitív-jellegű típust képvisel. Róla azonban majd máskor.

Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz

I. Gyarmathi Sámuel 16 kiadatlan levelében figyelemre méltó adatokat találtam. Ezek nemcsak nyelvtudományunk történetével kapcsolatosak, hanem — úgy vélem — más tudományágak kutatóinak figyelmét is megérdemlik.

E levelek a Ráday Levéltárban vannak. Az első tizenhárom jelzete: Ráday-család levéltára. Ráday I. Gedeon levelezése 910—922; a további háromé: Ráday-család levéltára. Egyházi és iskolai iratok 1418, 1419, 1420.

Gyarmathi Sámuel Bécsben, 1782-ben szerezte meg a „doctor medicinae” címet és az orvosi oklevelet. Utána barátjával, Andrád Sámuellel világlátni indult Németországba. Mivel szegények voltak, útjukat többnyire gyalogszerrel tették meg. Utazásuk 1783 elején ért véget. 1783-tól Gyarmathi ideiglenes állást vállalt a külföldön utazgató Szerencsi Nagy István helyettesítésére, s így Pozsonyban nevelősködött az 1768-ban született Ráday Pál és öccse, Gedeon mellett.¹ Az alább ismertetett levelek írásával közvetlen célja az volt, hogy tájékoztassa a gyermekek nagyatyját — illetve a levelek egyik-másikában atyjukat — növendékeinek tanulmányairól, oktatásuk, nevelésük módjáról, egészségi állapotukról, ügyes-bajos dolgaikról. A családi és pedagógiai természetű híradásokon kívül azonban a levelek legtöbbször tartalmaz valamilyen irodalmi, nyelvészeti vagy egyéb jellegű hírt is. Szinte azt mondhatnók, hogy a pozsonyi Magyar Hírmondó munkatársa magánlevelezésében is újságírói érdekességre törekedett. Erre vall az is, hogy mint gy. mentegetőzik pl. 1783. december 5-i levelében, mert semmi jelentősebb híre nincsen: „Semmi érdemes ujságra szert nem teheték...”

Azt hittük volna, hogy a nyelvtudomány és a hírlapírás története kiaknázza a Ráday Levéltárban levő Gyarmathi leveleket, hiszen CSAPLÁR BENEDEK a 80-as években már idézett egy-egy Révaira vonatkozó részletet Gyarmathinak Ráday Gedeonhoz írott négy leveléből, s egy ötödiket is említ. Arról is szól, hogy „Ezek a dunamelléki hely. h. superintendens birtokába jutott Ráday-féle könyvtárban vannak.”² Gyarmathi leveleinek Révaira vonatkozó részleteit Bartók Géza kéziratos másolata szerint közli.³ CSAPLÁR csupán említi az augusztus 21-én kelt levelet, s kisebb-nagyobb részleteket közöl a január 13-i, március 17-i, április 29-i és június 24-i levelekből.⁴ A kér-

¹ M. NAGY OTTÓ: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár 1944. [Erdélyi Tudományos Füzetek 182.] 14—16.

² CSAPLÁR BENEDEK: Révai Miklós élete. I—IV. Budapest 1881—1889, II, 84.

³ I. m. II, 133.

⁴ I. m. II, 84, 133, 135, 144, 145, 414.

déssel foglalkozók talán arra gondolhattak, hogy CSAPLÁR Gyarmathinak a jelzett helyen levő valamennyi levelét feldolgozta, legalábbis tárgya szempontjából. E levelek egy részét azonban nyilván maga CSAPLÁR sem ismerte, hiszen különben felhasználta volna belőlük a Révai életével kapcsolatos fontos részleteket. Azóta, úgy látszik, a levelek lelőhelye is feledésbe merült. Erre vall DÖRNYEI SÁNDORNAK a Magyar Könyvszemle hasábjain legutóbb közölt cikke.⁵ Ebben vallatóra fogja a Gyarmathi néhány leveléből vett CSAPLÁR közölte idézeteket a Magyar Hírmondó szerkesztésére vonatkozó, eddig figyelmen kívül hagyott adatok tisztázására. Nem fordul azonban közvetlenül a Ráday Levéltárban levő Gyarmathi-levelekhez, pedig ezek egynémelyike mindezekig ismeretlen adatokat tartalmaz az első magyar nyelvű hírlap történetéhez.

2. E leveleket lapozva tüzetesebben megismerjük Gyarmathi életének, pályakezdetének egy szakaszát. Megtudjuk az 1783. december 5-én kelt leveléből, hogy 1783. november 24-én érkezik meg Pozsonyba az „urfiakkal”. Életrajzában az olvasható, hogy 1784. májusának vége felé indult Pozsonyból Pestre.⁶ Levelei mást mondanak: Igaz ugyan, hogy ideiglenes nevelői tisztétől ugyancsak igyekszik szabadulni már május előtt: március óta sürgeti leveleiben az őt felváltó végleges nevelő megérkezését, sőt április 29-én közli, hogy „már két ferflagba a' könyveinket és némely portékáinkat, mint hogy éppen tegnap indula egy hajó; le inditok”, azonban a megváltoztatott „parantfolat” szerint ismét „holnap számra szálláft és kofztot” fogad. Következő leveleiből kitűnik, hogy hiába várja maga helyett nevelőnek Komjátí uramat, ajánlja Benkő Ferencet, reménykedik T. Török uram érkezésében; utódként szóba kerül Szaklanyi uram is és Gyarmathi németországi útítársa: Andrád Sámuel. Így Gyarmathi nem májusban hagyja el Pozsonyt, hanem ott találja őt még 1784 őszén is.

3. A további levelek vizsgálata nemcsak Gyarmathi életének és munkásságának egyes mozzanataira derít fényt, hanem gyarapítja Révaira és a magyar újságírás történetére vonatkozó ismereteinket is.

CSAPLÁR találgatja, hogy miért vált meg Révai oly hirtelen a Magyar Hírmondótól. Bizonyára elszomorította a magyar koronának Bécsbe vitése, s ez is „jelentős indító okul szolgálhatott arra, hogy hősünk az újságírói műhelytől mennél előbb bucsút vegyen, hol egyébként is hamar megeléghette a polyphemosi kedvtelést mint Paczkó uramnak, az »ujságíratónak« mesterlegénye”.⁷ „Alkalmasint e megválás is valahogy hevenyészve történhetett.”⁸ Révai 1784 májusában „... szokása szerint gyorsan végzett Paczkóval is és azonnal útnak eredt. Hová? Ismét Bécsbe. Mi végett? Szerencsét próbálni. Mivel? Irodalmi vállalattal.”⁹ BÁNÓCZI JÓZSEFET ugyancsak foglalkoztatja a kérdés: „Révai még évközben válik meg az újságírástól. Miért? Nem tudni pontosan.”¹⁰ RUBINYI MÓZES szerint Révai azért vált meg a Magyar Hírmondótól év közben, mert célját, a magyar

⁵ DÖRNYEI SÁNDOR, A pozsonyi Magyar Hírmondó történetéhez: MKsz. LXXIV [1958.], 263—7.

⁶ VÖ. M. NAGY OTTÓ: i. m. 16.

⁷ CSAPLÁR: i. m. II, 128—9.

⁸ I. m. II, 130.

⁹ I. m. II, 145.

¹⁰ BÁNÓCZI JÓZSEF: Révai Miklós élete és munkái. Budapest 1879, 122.

nyelvnek kiművelését nem tudta annyira megközelíteni, amennyire szeretett volna.¹¹

Révai hirtelen Bécsbe utazásának előzményeiről, sőt okairól Gyarmathi 1784. IV. 18-i — eddig ismeretlen — levelének együttérző soraiából tájékozódunk részletesebben: kb. március közepén Bécsbe ment Révai, hogy a császártól engedélyt kérjen a klostromból való künnmaradásra; ennek ellenére a rendi provinciális konzíliumi parancsolatot küldött Révainak, amely elrendelte a klostromába való visszatérését. A megválás tehát valóban hevenyészve történt — amint CSAPLÁR sejti —, csakhogy nem Révai akaratából.

4. Mi lett a Magyar Hírmondó sorsa? És mi volt Gyarmathi szerepe a Hírmondó életében? Ez a kérdés a szakirodalomban mind a mai napig tisztázatlan volt. — Az eddig is ismeretes volt, hogy Gyarmathi részt vett az újság írásában, illetőleg hogy dolgozott a Révai szerkesztette Hírmondóban. Azt is említették, hogy az újság munkájában Gyarmathi akkor vett részt, „mikor éppen a magyar korona Bécsbe felvitetett.”¹² Gyarmathi feladatkörét azonban az eddigi kutatásoknak nem sikerült pontosabban kideríteni. Legutóbb DÖRNYEI SÁNDOR próbálta megállapítani, hogy milyen kapcsolatban volt Gyarmathi a legelső magyar nyelvű újsággal. Feltevéseken túl azonban nem jut: „Lehetséges... — véli —, hogy GYARMATHI RÉVAINAK segített a *Magyar Hírmondó* szerkesztésében. CSAPLÁR BENEDEK azt írja: »A M. Hírmondó ápril havi számaiban észrevehető lankadás és néhutt a Révai stíljétől eltérő nyelvezet is írásmód láttatja, hogy már ekkor időnként más valaki működött az újságírói műhelyben.« Ez feltehetően GYARMATHI Sámuel volt.”¹³ Gyarmathinak CSAPLÁR idézte szavaiból DÖRNYEI azt a szerény következtetést vonja le, hogy „Gyarmathinak valamilyen köze lehetett a laphoz.”¹³

A Ráday Gedeonhoz intézett április 18-i levélből kibontakoznak előttünk Révai, Gyarmathi s a Hírmondó életének eddig ismeretlen részletei.

Révait annyira megdöbbenette a konzíliumi parancsolat, hogy a Hírmondó szerkesztéséhez sem volt nyugalma: 1784. április 10-én nem is jelent meg az újság. Az ok megnevezése nélkül az április 7-i szám előre be is jelenti: „Szombaton, ugymint Szent György Havának tizedikénn nem fogunk újságot küldeni.” Az április 14-i szám írására Révai megkérte Gyarmathit, minthogy „miolta ő Bétsbe mulat, legalább Correctora” Gyarmathi volt; a következő, április 17-i szám írását pedig — minden előzetes jelentés nélkül — elhagyta Révai, s ennek a számnak szerkesztése is Gyarmathira maradt. — E levélből kitűnik tehát, hogy Gyarmathi Révai korrektoraként dolgozott, s a legelső magyar újság 1784. évi 28. és 29. (ápr. 14-i és ápr. 17-i) számának eddig ismeretlen szerkesztője is Gyarmathi Sámuel. CSAPLÁR — ez adat nem ismerése miatt — éppen a 28. számban közölt „hazabeli hírek” rovatát tartja említésre méltónak annak bemutatására, hogy Révai „minő modorban közölt némely kényes természetű dolgokat”¹⁴, így a szent koronának Bécsbe felszállíttatását.

¹¹ RUBINYI MÓZES, Révai Miklós: Nyr. LXXV, 4.

¹² KÁLLAI FERENCZ: Orvos Gyarmathi Sámuel' élete' leírása: Nemzeti Társalkodó 1832/I, 195. Nyomában — bizonyos változtatásokkal — mások is.

¹³ DÖRNYEI SÁNDOR: MKsz. LXXIV, 266. — A kiemelések tőlem. V. O. A.

¹⁴ CSAPLÁR: i. m. II, 128.

Találgatja, mit jelent a három gondolatjel a cikk végén; vajon nem cenzúrai törlést vagy valamely keserűen magába fojtott gondolatot? A cikk írójának ki nem nyomtatott mondanivalóját megtudhatjuk Gyarmathi április 18-i leveléből — csak hogy a cikk írója nem Révai, hanem Gyarmathi. (Érdekes, hogy CSAPLÁR Gyarmathiról megállapítja: „mily távol áll vala... ekkoron különösen a magyar tollforgatás dolgában Révaitól”; „b. Ráday Gedeonhoz írt levelei — melyeknek több darabját [nézegette] át az itt szóban forgó ügyek érdekében, — ekkoron valóban még gyöngye magyar stílistának mutatják őt.”¹⁵ Az a körülmény, hogy CSAPLÁR Révainak tulajdonította Gyarmathi cikkét, nem éppen azt mutatja, hogy Gyarmathi „magyar tollforgatás dolgában” ekkor valóban annyira távol állt Révaitól.)

DÖRNYEI Gyarmathi 1784. június 24-i levelének CSAPLÁR közölte részletéből azt a következtetést vonja le, hogy 1784. július 3. és szeptember 25. között a hírlaptörténetben eddig „ismeretlen” szerkesztők helyére T á l l y a i D á n i e l és S z a c s v a y S á n d o r nevét iktathatjuk be.¹⁶ Itt — Gyarmathi újabban megtalált leveleinek ismeretében — talán helyén való óvatossabbnak lennünk. Az 1784. június 24-i levél csak arról tudósít bennünket, hogy „Patzko... meg alkuvék Tállyaival... Tállyai... meg alkudott egy Szatfvai nevű szegény Magyar Déákkal, a' kinek ő elibe fogja ízabni németül hogy ez mit írjon magyarul.” — E levél tehát csak a m e g á l l a p o d á s r ó l tudósít bennünket, arról nem, hogy mi lett a megállapodás sorsa. Gyarmathi jót nem vár tőle: „Én már e' két különböző allattól [!] öszvérnél egyebet nem várhatok”. — Július 18-i — eddig ismeretlen — levelében Gyarmathi azonban csak újságíróról szól (egyes számban): „Az Ujság iro jollehet változott már, de még is reménfég felett ir, ugy hogy napról napra öregbül az írásba, lehet belölle jot várni. Ez egy szegény Református Déák, Szatfvai nevezetű... Már Négy Ujságot írt.” Ebből világos, hogy Szacsvay valóban július 3-án kezdte meg munkáját; eldöntendő kérdés azonban, hogy Tállyai is részt vette-e ekkor a szerkesztésben.

Az itt kiemelteken kívül még számos becses adalékot találunk Gyarmathi alább közölt leveleiben.

I.

(Ifj. vagy id.) Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1783. december 5.

Megérkezésük Pozsonyba. Pál úrfi katarthusának gyógyítása. — Gédeon úrfi járja az iskolákat... — A kardinálist Bécs felől jövet valami tolvajok megtámadták.

Meltófogós Baro Ur!

nékem érdemem felett méltoztatott Kegyes Pátronus Uram!

A Méltóságos [!] Urfiak szerentlés meg érkezésekről az Afzfzony ö Nagyságát elfő napjann mingyárt, az az 24^a Nov. tudositám. Még akkor semmit nem irhattam arról a' kis catharrufsárol Pál Urfinak; mint hogy azutann egy két nappal mutatta ki valoba magát. Az útonn életfiske volt a' ízél, a' melly éppenn szembe fútt velünk, a' mellyből megerkezésünk utánn egy két nappal köhögni kezde Pál Urfi, mellyre nézve a' házbol ki botfátani

¹⁵ CSAPLÁR: i. m. II, 144.

¹⁶ MKSz. LXXIV, 264.

tanátfosnak nem tartám, hanem le fektetém; jollehet hogy jobb szívevel fenn maradott volna, de tudtam hogy ugy illendő perspiratioba lehetetlen tartanom; a' mellybe állani szokott az ilyen változáfnak fő curája. Jo diaetával tehát vagy öt nap alatt arra vivém hogy ejtzakái nyugodalmasok levének holott az előtt, minden minutumba szinte [eredetileg: *zintén*; az é ékezete és az *n* törölve] köhögött, Tégnapelőtt fel is szabadítám az ágybul, már nem köhög többet sem éjjel, sem nappal, hanem tökéletesen helyre állott; Egy jo meleg flanell albo lájbélt tfináltaték az Urfinak, hogy a' télen többször catarrhussal baja ne legyen és ilyen modra fel fegyverkezve inditom hetfün az ofkolába. Gédeon Urfirol pedig éppen ellenkezőt irhatok, mert olyan egészséges mint a' madár, járja az ofkolákat szorgalmatoson, minek utánna, a' Praeceptoroknál 's Rectornál meg hordoztam volna. Előre önként nem akartam Nagyságodnak ezen kis uti változáfrol valo tudositáfsal unalmat szerezni; hazudni sem akartam pedig; látván tehát hogy kis változáfánn négy öt napi helyes gondvifelés egélfzenn lejendő jobbitáft teszen; halasztám akkorra a' Nagyságodnak tejendő alázatos tudofitáfomat; a' mikor már most igazánn irhatom hogy az Urfi tökéletes egélfégbe van.

Gédeon Urfi nagy szorgalmatofsággal iparkadik, egy két héttel elébb tanulni kezdett vetélkedő tárfait el érni.

Semmi érdemes újságra szert nem teheték, mert azt már fel se téfzem, hogy ne olvafta volna Nagyságod hogy a Cárdinálist Béts-felöll valo haza jötibe, valami tolvajok meg támadván szekere bakjáról ládáját le vágák és magát is meg ölhatték volna, ha számos tfeledgyi illendő segittféggel nem lehettek volna.

Magamat érdemem felett ki nyert gratiájába örökös tífzelettel ajánlván vagyok

Méltofagos Báro Ur

kegyes Pátronus Uram Nagyságod

Poson 5^{ik} Dec. 1783.

alázatos szolgája¹⁷
Gyarmathi Sámuel

II.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. január 13.

Az úrfiak edzése; tanulmányaik; pedagógiai eljárások; jutalmazás és büntetés; buzdítás és fegyelmezés. A fizika tanítása experimentumok útján. — A szolgák bérenek szabályozása. — A levegőégbe felmenő golyóbis; talán egyszer csatát is vívnek a légben. — Révai még ez esztendőben ki fogja adni a Magyar Poéták első részét; a litteraria historiához Gyarmathi útján kéri Ráday Gedeon segítségét.

¹⁷ A cirkalmasan írt, szókezdő *s*-ről, *f*-ről, valamint szókezdő *c*, *e*, *m*, *n*, *k* és *d* betűiről nem mindig lehetett megállapítani, hogy maiuscula-e vagy minuscula; a szókezdő *I* és *J* alakja általában azonos. — Az sem minden esetben dönthető el, hogy az ékezet hosszú-e vagy rövid. — Itt jegyezzük meg, hogy a sor végén többször elhagyja a kötőjelet, vagy pedig éppenséggel fölsőlegesen alkalmazza (így az *a* névelő után); nyomdatechnikai okokból ezek jelölését elhagytuk. Ugyanez okból Gyarmathi különféle (sorfölötti) rövidítési jelei helyett egységesen a szó megfelelő része fölé — jelet írtunk. A rövidítéseket máskor sem oldottuk fel; kivétel csak a címzésekben szereplő, sajátos jelölésű *Apctolique* szó.

Méltóságos Báro Ur!

igen kegyes Patronus Uram!

A Méltóságos Urfiak még mind eddig is igen frís állapotban vagynak, es igyekezem rajta hogy rendes Diaeta, es illendö mozgás által azon egélségek, és erejek naponkent gyarapodják. Ki sétálunk néha néha, a' hidegre is, hogy a' levegö égnék ezt az alkalmatlanfágát is tanulják békefséges türeísel, és egéífegek meg sértödéífe nélkül szenvedni, mert kivált az a' ki katona akarna lenni, szüíklég hogy efféle bajotfkákhoz hozzá szokják. Mindenik a' maga határába elég szorgalmatofonn tanul, Pál Urfi' a' Verfekbe, es a Profa munkátfkákba naponként gyarapodik, Gedéon Urfi is a' Cornelius Stylufsával ki dolgozott Imitatiókba naponként megyen elé, ugy hogy szemlátomáíft jobban dolgozik moft mint ez eléíft két holnappal. Azzal is különöíonn dítfekedhetem, hogy annyira belé szerettek a' phyicába; látván némely Experimentumokat, és meg tanulván némely dolgoknak okait a' természetben; hogy szüíntelen ösztönöznek arra, hogy a Phyicának elméjekhez alkalmaztatott reszeit, a' töíllünk ki telhető Experimentumokkal együíft el befzél-ném, én meg ígerém ily fel tétellel; hogy ha a' moft leg szüíklégefőbb dolgokat, mindenik a' maga határába előíftör jól meg tanulándja, tehát ezt is, mint szorgalmatofságoknak jutalmát, nehái mulato oráinkon el befzélgetem. Az erköíftökre nézve még nagyobb okom van a' dítfekedéíre; mert a' millyen nehéíznek képzeltem, azon hat holnapok alatt a' zabolátlan szabadíftág miatt meg ízokott kitfapongáfokat meg jobbitani, eppen ollyan könnyünek találtam igazítáfát; ugyanis, a' leg kíísebb haragos fel induláínak mindenkor ugy elejíft vettem, hogy egyszernél többször öízve nem vészett a kíísebbik Urfi a' Bálttyával, és a szolgájával, 's akkor is mingyárt halgatáíft tfináltam és tudtára adtam, hogy ha többször még ollyan haragos lejéínd; tehát, mi Pál Urfival tízfer fogunk addig ki menni recreatoria, a' mig Gedeon Urfi egyíftzer sem. Látván azért hogy rosz maga vífeletének ily kedvetlen jutalma lejéínd, azolta sokkal könnyebben enged minden íntéínek. Pal Urfiba ellenbe, leg kíísebb barátíftagos íntéífemmel, mingyárt tíz ífomat érhetem, mivel az Urfiba természet szerint a' fel indító tíznek nints az a' nagy mértéke.

A Mult hetekbe Béíftbe F Caunitzhoz öízve gyüíjtetéínek minden szolgák, kik Méíltóságok Udvariba szolgálnak, és tudtokra adák hogy ezután Nyoltz forintnál többet holnap szám szerint valo szolgáíattyok ífízetéífeül nem kapnak.

A levegö éíge fel menö Golyobíft, a' minap íftak nevetök Péízeílen, de látom ez moft a' Tudos Viláígnak leg föíbb és kedveísebb mulato tíz ífta lön. Már Béíftbe is hírdettette ki Ingenhouíft hogy ö is akar egy igen nagyot tíftinálni, de praenumeratíot kíván réá, melly ha öízve gyüíl Januariufba, tehát Februariufba meg fogja kíízíteni,. Minthogy pedíge ez igen nagy akar lenni tehát egy nehány ezer forintba fog kíírülíni. A mint az újságok mindenfelöíll hírdetik már mindenüíft kezdenek ezenn gollyobííftsal emberek a' levegöíbe evezni, ki tudja hát ha még hadi hajokat is fognak ezen modonn fel emelni, 's a levegö éíge safok modjára meg ütökköízni. Már Parííftba valójába taláíftatott egy Ingenieur Tíízt; a' ki adott fel a kírálynak egy ily hajo Eítéífeííft planumot.

B. Revai, a' ki ez eléíft a' Magyar Póéífták kí adását munkába vette, moft valójába hozzá fogott es még ebbe az éíftzendöíbe kí fogja az eléíft réíft adni, igen ízép editíoba, mint a La Fontaine Frantzia Fabulái. Ez az Ur kezdette írni a' Magyar Újságokat is, azokbol tapasíftalja Nagyíftáíge a' guíftufsát, 's tehetíftéígeíft. Ha ez az Ur Tzeljáf él [!] érheti egy jeles igyekeze-

tébenn; az egész magyar nemzetnek nagy dítförségére fog szolgálni, Nagyságod pedig különöfönn, nagyon fog örvideni rajta. Minthogy gyakran megyek ezen érdemes Urhoz, a' Napokba emlité, hogy Nagyságodat fogja alázatosfönn kerni, hogy a' Magyar Poéták litteraria hiftoriajában valami segittléggel meltoztatnék lenni, mivel minden Poëta munkája elibe eletit is röviden le akarja irni, Ebbe pedig tudja hogy a' Magyar Hazába senkitöl nagyobb fegettléget nem várhat mint Nagyfágodtol. Magamat örökös tífzettel ajánlván vagyok

Meltofagos B. Ur kegyes P. Uram Nagyfagod

Poson 13. Jan. 1784.

alázatos szolgálja
Gyarmathi Samuel

III.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. március 17.

Családi vonatkozású hír. — Révai tervei: Corpus Poetarum omnium Hungariae és a magyar nyelvnek sok rendbéli ortográfiája és régibb dialektusai. — Elszámolás.

Meltofagos Báro Ur!

igen kegyes Pátronus Uram!

A' Méltofagos Urfiak mind e' mái napig is igen fris állapotban vagynak, és tanulálok szorgalmatosfönn fojtattják. A mult hétenn irtam vala a' Méltofagos Ifjabb B. Ur ö Nagyságának, Pál Urfirol valami nevezetes dolgokat; a' mellyeket, ha talám ö Nagysága még elé nem befzéllett Nagyságodnak, magam fogom Majufban hozfzafon elő befzélteni. E pedig éppen nem az erköltfét illeti; a', melyről rofzfzat nem irhatok; hanem katonafágra czélozo akarattýból következhetö, némely körnýülállálok.

Révai Urral közlém a Nagyságod tudofitáfát, a' mellyenn az az Ur igen nagyonn örvidett is, és igérte hogy felelni fog réá, mihelyt mostani bajos üldöztetéfiböl ki hatolhat; addig pedig én — helyette a' Nagyfágod levelébe említett pontokra így felelek: 1^{or} Minden verfeket ki akar nyomtattatni, a' mit tfak meg találhat, ha fzintén Gyöngyösi érdemü Pota [!] nem volt is a' fzerzöjök 2^{or} Mind ujjakat mind regieket. 3^{or} mind nagy, mind kitfin munkákat. 4er Nem lefz tekintet a' verfeknek tfak szépfégére, sem arra, hogy Magyar orzfági történeket [!] tart é magába vagy nem? Egy szoval ez mintegy Corpus Poetarum omnium Hungariae, fogna lenni. Már ebböl jo rendit lehet gyanítani, hogy mit lehelsenn varni e' munkából. Akar pedig minden poétának munkája elibe, egy difsertátíot tenni, melyben az ö életét, verfeinek nemét, es annak a' más nyelvekben valo hasonlatofságára kezített verfeket, meg fogja emliteni. Minek elötte pdig [!] e' ki jöne akar egy nagy Differtatiot ki adni, mellybe a' magyar nyelvnek sok rendbéli orthographiaját, és régibb dialectufsait meg mutogatya, es oly sok nevezetes dolgokat fog abba ki adni, hogy minden valaki anya nyelvét érdeme szerént betfülli, nagy örömmel fogja olvasni azt a' munkát.

A Gazda engem nagyon kére hogy Nagyfágodat nevide alázatosfönn kérném; hogy nekie meg engedni meltoztatnék, ezen alkalmatlanfágáért, hogy tudni illik fizetése maradékarol kéntelenittetik emlitéft tenni. Mivel most Husvét elöft szoktak ök Szötfökül [!] egész efsztendöre vásárlando bör

portékajokért küldeni, és arra mindenkor tartoznak egy néhány ezer forintot bé fizetni. Annak pedig ideje lenne most Aprilis elfő hetibe; bátorodik tehát igen nagy engedelem kérése mellett nagyságodnak alázatoson inftalni; hogy ezen általa fel jegyeztetett költfégét, mellynek egy részét konyhánkra máft az Urfi téli bekeffire is fordított; Nagyságod gratiájából ki nyerheffe, és ha lehettféges Martius utolso napjaiba; kezéhez vehesse, mefterfége szerentfesebb fojtathatására. Meg kére pedig ugyan nagyonn hogy alázatoson engedelmet kérnék Nagyságodtól nevíbe, hogy illy nevezetes szükfégétől kénfzerített-vén nem halafzthatta tovább, hanem mostan kentelenített Nagyságodat terhelni.

Magamat a' Nagyfágod kegyeffégébe alázatoson ajánlván örök tífzettel vagyok

Meltofágos Baro Ur

kegyes Pátronus Uram Nagyságod

Pofon 17 Martii 1784.

alázatos szolgálja:
Gyarmathi Samuel

IV.

Ifj. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. március 26.

Az úrfiak egészsége. — Május közelít; közelít-é Komjáti uram is, az úrfiak következő nevelője? — Bécsben olyan golyóbishoz készülnek, amellyel vagy három ember mennybe mehessen. Egy Price nevű ánglus sikerületlen pozsonyi kísérlete a golyóbissal. — Napi hírek.

Méltofágos Baro és Adminiftrátor Ur!

igen kegyes Pátronus Uram!

A mult héten tudositám az Öreg Baro Ur ö Nagyságot a' Méltofágos Urfiaknak környúlálláfaikrol; es valamint azon levelemben, ugy ebben is azt örömmel irhatom hogy egészségek elég jo vagyon, nem mondom hogy medice szolva, nem betegek, mert ugy egy ember sem egészséges. Mivel a' tavafzi szép nap fény ki tfalja az ifjakat a' mezőre, a' mellynek minden Hypocratefek, és Gálénufok Argumentumival se tudnék ellent allani; tehat néha tfak hozunk egy kis rekedező hangot haza; de minthogy ez illyenhez is szokni kell; tfak szenvedgyük a' mint lehet, a' mig semmi nehezebb következéfitől nem lesz okunk félni. A télen leg nagyobb hidegekbe is ki jártunk, és két három óráig is künn mozgottunk 's még se tett rajtunk annyi változáft mint most egy két orai künn mulatás. Azomba reménlem hogy az Iften most is meg őriz valami nevezetesebb nyavallyától. Majus közelít, nagyonn; nem tudom ha T. Komjáti Uram is közelít é? En ő kigyelmének a' mult télen Januariufba levelet irván, az arra vött vallafzomba, olvaftam hogy Majusra bé érkezni igyekezik. Ha talám Nagyfágodnak maftanfág bizonyofabb tudofitáfsal udvarlott; batorkodom az iránt inftálni, hogy egykor küldendő levelebe, egy szo emlitéft az iránt is tenni méltoztáfsék.

Ö Felfégét minden napra várják Bétfibe, de talám már meg is érkezett eddig.

Bétfibe nagyonn készülnek egy olyan gollyobishoz, a' mellyel vagy három ember menybe meheffen, es meg mutáfsák a' Bétfiieknek is a' modját.

hogy miképen mehetett fel a Kriftus az olajfak hegyiről, ha akkor tudni-illik az aer phlogifticus már modiba volt. Ezt a'z [!] ö Felfége jelenlétebe fogják fel botfátani.

Itt is Botfátá fel egy Price nevü Anglus egy 7 láb széleffegü gollyobist, de sinoron tartá, hogy el ne fzalaszfza. Máft is akara fel botfátani egy láb széleffegüt, de az elfő probájába meg füle, és kegyetlül [!] ki fivölték ezek a' mi phyficatlan Pofoni seprölék emberink. Azután ujra tölté ugyan azt, és szerentfésen ugy fel botfátá, hogy, a' Szent István magoffágáig fel hatván a' fzeltől el ragadtaték, és viteték keresztül a' dunán Eszterház fele, a' melyre szememmel egy fertály oráig kiferém, es többé nem láthatván, gyanitom, hogy leg alább két mértföldig el fzaladott innét.

A Confiliaris Györi, Urfia igen hires Exáment ada 9 efsztendös létire, a' mult hétenn, ugy hogy az ujságba is ki irák, magyarul, ditfétetét,

A jég nevezetes károkát tett itt a' duna partyain, nem épületekbe, hanem a' partoknak a' házak előtt való el hordáfába, a' mellynek el kerülhetetlen levén minél hamarább valo meg jobbitáfa; tudom egy nehány ezerbe fel kerül.

Magamat érdemem felett ki nyert gratiájába Nagyfágodnak alázato-fonn ajánlván örökös tífztelettel vagyok

Meltófágos Baro és Adminiftrator Ur
kegyes Pátronus Uram Nagyságod
Poson 26 Mart. 1784

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

V.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. április 18.

Elszámolás stb. — A Consilium parancsolata Révai ellen. Révai a császárhoz folyamodik. Április 14-én és április 17-én Révai helyett Gyarmathi írja a pozsonyi Magyar Hírmondót. Gyarmathi elvállalná az újság írását. — Elszámolás. — A korona eiszállittatása Bécsbe; a Hírmondó erre vonatkozó hírének kiegészítése. — Egyéb hírek.

[A borítékon: de Prefbourg A Monfieur Monfieur le Baron Gedeon Raday le Pere Conseiller de Sa Maj^{te} Imp^{le} Roy^{le} et Apoft[*olique*] par Bude. Kerepes a) Pétsel.]

Méltófágos Báro Ur!

nékem kegyes Pátronus Uram!

A Gazda nagy háládatofsággal vette a' számára küldött 120 forintokat, és én számot vetvén vele, ugy találók hogy el induláfunk napjáig fogunk néki tartozni, mindent együvé vetvén: 167 forintokkal.

Még mind eddig nem vevé Pál Urfi a' Nagyságod meg ígért kegyes Atyai levelét, de el hízsem a' sok foglalatofság akadályoztatta annak el inditáfát. A mi az Urfiak meg induláfát illeti, igenis azon igyekezem hogy a' parantfolt időre le érkezhelsenek. De e' részbe mely váratlannak, és tfudállatofnak fog tettzeni Nagyságtoknak, a' mit ide alább irok. Révai Ur, az Ujság iro, nagy üldözés alatt vagyon, mivel a' Provinciálissa, (:mint hogy Piarifta:) már a' Confiliumtol paratfolatot is indittatott ellene, hogy minél hamarább Claftromába vízfzamennyen. Ettől ö még előre félvén; fel mene Bétfbe

vagy négy héttel ez előtt, hogy a Tsálfártól engedelmet nyerjen Claftromából való künmaradáfra. Mikor azért a' mult hétenn, látta volna az ellene küldött Confiliumi parantfolatot, ugyannyira el bámult, hogy 14.^k Aprilifre ujságot sem irhata, hanem engem kére siránkozó levelébe, hogy irjak helyette, mint hogy azolta; miolta ő Bétfbe mulat, legalább Correctora én voltam. Azomba még 17.^{kre} sem ira ujlágot; sőt még tflak levelet fem ira, vagy nékem vagy Patzkonak; a' melyből én gyanuba efém. Patzkoval együtt, hogy ő, vagy nagyon confternálodott, vagy meg betegedett, vagy talam, elébb is állott. Ez efféléitől már régen félvén Patzko; nagyon szorgalmatfokodott, hogy vallyon kit kapna ő, Ujsag Irot, ha ezt elvesztené? Gyakran kérdeze töllem; hogy nem venném é rá magamat, a' jo halzónért, mint hogy láttya hogy én könnyen jutnék az ujság íráshoz? Hiszen hét nyoltz szaz forint halzon nem meg vetendő, oly tfendes munkáért? Én erre neki egyenesen nem felelheték, minthogy e' részbe sok környül álláfoktól függök, hanem elzt mondám: Ha azt képzelhetném hogy a' M. B. Ur ő Ngök; az Urfiakat, (:minden eddig tött, haza vinni tzélozo igyekezeteket, meg változtatván:) még ezután is az én gondvifeléfem alatt, Pofonba tartani károfnak nem itélnék; ugy fel válnám az ő Ujsaga íráfát, mert a' mint e' két utolfonak meg íráfából ki tanultam; meg tudnék irni, minden ujságot, igen könnyen 20 ora alatt; egy héten pedig 40 orát olyan halzon reménsége alatt, nem sajnálnám dolgozni, így tehát, [még egyszer, áthúzva: így tehát] ha ő Nagyságok előtt ez képtelen és hejtelen dognak nem fog láttatni, én hamar réá venném magamat. E vala az én Patzkonak adott feleletem; de erre a' feletre [!] mi fog lenni a' Nagyságtok, rollam való képzelődése, azt én nem képzelhetem. El hizem igen jo nem lez, de már e' ki van mondva, és erre már tflak a' Nagyságtok itélet tételit várom, 's mingyárt leindulok az Urfi ő Nagyfágokkal Petzel felé.

Ez az egész dolog még tflak képzelődés, mert Révai még vizfza jöhet, de ha valofággá tanál válni; ugy hogy többé az orzfágba bé ne jöjjön, (:a' mint némely leveléből azt gyanithatom:) és ha Nagyságtok is képzelhetőnek láttyák, változtatni [más szóból javítva], a' Mlgos Urfiakrol eddig tfínált végzéfeket; reménlem hogy véghez tudnám azt vinni, hogy az Urfiaknak még ezután is Pofonba lejendő mulatáfok nem lenne gumöltstelenebb, mint akarhol egyebütt, sőt látom olyan modját, a' mely által sok tekintetbe előmenetelefebb lenne.

A Contokat magokat nem tartám helylyesnek le küldeni, hanem inkább magammal le vinni; mivel igen nagyok és a Poftán sokba kerültek volna. Következnek ily rendel:

A' Gazdáé egész Májufig mindent együvé vetve a 120 forintot	
is; melyet 3 Aprilis fizettünk; ki huzván, ...	fl. 167. 10x
Kreiner nevü Magyar Szaboé	28. 35x
Kieleman nevü Német Szaboé	24. 19x
Mitterhauser nevü Tszismadiájé	14. 45x
Willfing Compactoré	7. 17x
A' Mosonéjé szinte máffél elztendőtől fogva	31. 26x
Az Afztalofé, Gedeon Urfi Agyáért	1. 30x

275 2

Ezen kívül még a Patikáriusnak is tartozunk vagy 20, vagy talám több forintal is, de mint hogy ő moft Bétfbe van, és a' legényeknek Contot

irni nem szabad; azt ezután tudhatom meg, azt pedig le menetelünkör Agens Urtol fel kérhetem.

A Bagagiaink le inditáfárol ugy gondolkoztam, hogy hajón fogjuk le küldeni.

A' koronának fel inditáfa, mely nevezetes környülálláffokkal esett légyen meg, Ujságombol tudom olvafta Nagyfágod, azt még hozzá tehetem hogy azomba mingyárt el hirefedett az egész varafonn, hogy a' mendörgés, es a' nagy zápor, kimozduláfa szempillantáfába kezdödött; abbol tehát oly szörnyü miráculumokat, 's jövendöléfekeket tlinált a' tfudakba gyönyörködö balgatag köznép; hogy nevettfég volt halgatni. Némely ezt mondotta: Bezzeg meg tettzik hogy még az Isten sem akarja a' koronának Pofonbol valo ki vitelit. S. a. t. A Grof Eszterhazi Ferentz Ur ö Ngā Infstellatioját hozzfzafon kell vala le irnom; de semmiképen hiteles és értelmes emberre nem kapék akkor hirtelen; talám a' jövöbe bövebben le lehet irni. Maramarofbol moft is azt irja egy Correspondens, hogy ott még meg nemfzünt a' föld indulás. Bátorkodom alázatofon kerni Nagyságodat, hogy ezen tudofitafomra, méltotzfásék minél hamarább vállalfzolo parantfolattyát fel indítani; mert a' mig a' fel nem jö meg nem fogunk indulni. Fel jöhet pedig 25 vagy 26dikra. Az Urfiak mind eddig is igen jó egéffégbe vagynak, és az examenre tüzfesen kézfzülnek. Magamat nagy bizodalommal ajánlván érdemem felett ki nyert Gratiájába, vagyok

Meltofagos Baro Ur
kegyes Pátronus Uram Nagyságod
Pofon 1784. 18^{ik} Apr.

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

VI.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. április 29.

Gyarmathi holmijuk egy részét már hajón leinditá, de a megváltozott parancsolat szerint ismét szállást és kosztot fogadott hónap számra. — Ritka esigák. — Révai úr, ha Pozsonyban nem írhat, Bécsben is akarja folytatni az újságírást.

Méltofagos Báro Ur!

nékem igen kegyes Pátronus Uram!

Minekelötte a' Nagyságtok megváltoztatott parantfolattyát vettük volna, már két ferflagba a' könyveinket és némely portékáinkat, mint hogy eppen tegnap indula egy hajo; le inditok; de mint hogy köntöfeink és ágy-nemüink még nagy relzin itt vagynak; tehát a' Nagyságtok további rendeléfekeket várván, a' parantfolat szerint, holnap számra fzálláft és köfztot fogadunk, es az Ifju B. Ur ö Ngā Pofonba lejendö fel jövetelit nagy örömmel várjuk. Addig pedig az Urfiak a' szinte bé következendö examenre igen szorgalmatofon kézfzülnek, minthogy [még egyszer, áthúzva: minthogy] egéssegek állando volta, elmebéli frifsefégeket segíti. T. Komjáti Uram levélét hogy által küldeni méltotztatott Nagyságod, alázatofon hálálom. Nem ir abba nekem semmiröl egyébröl, hanem tiz darab nekem válárlott tfigákrol, a' melyek, minthogy ritkábbak, ugyan drágák is, és inkább tfak Nagyfágod gyüjtemennyébe valok. Ugymint két Argonauta 5 Belga forinton. Nautilus

major. 4 forint: — minor 1 fl. Két Chama 1 fl. Tellina alba et flava 1. fl. Három Venus 2 fl. Ezeket legottan gyanittya Nagyfágod, hogy nem nekem valok. Lejövetele idejéről nekem T. Komjáti Uram semmit sem ír, de a Nagyfágod leveléből már azt is látom. Vallyon nem leszen é Pofonba, még a Nagyságod tífzeteletéhez is, Pünköft felé szerentfenk? Gyanitom. A Revai Ur réám szálható Ujság írása még mind eddig is tfak álom, és valofaggá, nemvált, 's talám azzá sem vallik, hanemha a' dolgok igen nevezetes változáft szenvednek. Mert Revai Ur, ha Pofonba nem irhat, Bétlbe is akarja fojtatni az ujság íráft, 's ha ez meg alhat, úgy majd ket ujság iro is támadna, és meg válnék mi lenne belőlle. További parantfolattyokat Nagyságtoknak nagy tífzetelettelvarván [!], vagyok,

Metofágos [!] B. Ur

kegyes Patronus Uram Nagyfágod

Poson 29. Apr. 1784.

alazatos szolgája:
Gyarmathi Samuel

VII.

A Ráday-család egy tagjának. — Pozsony, 1784. május 27.

Levelezésükről. — Május végéig fogadták fel a szállást, tovább nem is maradhatnak ott. — Várja a további intézkedést. — A deák nyelv számkivetése; a német nyelv.

Méltofágos Báro Ur!

nékem kegyes Pátronus Uram!

Miolta a hajoftol, a' ki portékáinkat le vivé; és utánna valo naponn mingyárt a Poflán; két rendbéli leveleimmel udvarlottam Nagyságtoknak, ez holnap elején; az olta nem vala szerentfenk többé a' Nagyságtok kívánt egéffégeről, és hollétéről tudunk. Még a Confiliarius Ur ö Ngā is sokszor fohajtva emliti, hogy a Pétsel felöl jöhető Pofták mely igen el aluttak. De el hízem hogy az Ifju Báro Ur ö Ngā Vármegyejével fokkal foglatatofabb moft hogy sem mint egy ilyen kár nélkül is haladható foglatatofságra fordit-hafson időt. Miolta minket a' Nagyságtok leg utolfo levelei, ez holnap eleinn Pofonba marasztának, azolta lakunk a' Gazdának egy alfo szobájába, a' melly ugyan fzeros, és télbe szagos is volna, de moft illy nyári meleg időbe még hives. De már ebbe se maradhatunk holnap utannál tovább, mert az' holnap, a' mellyre ki fogadtuk, el tölt, nem is kérhettyük több holnapra ki a' Gazdától mert rég bére adta másnak. Minthogy tehát az Ifju Baro Ur ö Ngát minden szempillantáfba várjuk; tehát addig egy fogadoba fzállunk bé, talám már rövid időnn szerentfenk lefz ö Ngához, és akkor jövendöbéli állopotunk változáft is ki fogják a' Confiliarius Ur ö Ngával együt tfinálni. Ez a' dolog igen nagy meg fontoláft érdemel, és tfak akkor lehet Nagyfágod is bizonyos az Urfiak jövendöbéli tanuláfok helyiről és modjáról, minekutánna ö Ngā a' Conf. Ur ö Ngával ezt meg fontolván, Nagyságodnak, ez iránt küldendő levelek által helyes okaikat rendel elő fzamlálándjak. Mert én valahányfzor a' Conf. Ur ö Ngával az Urfiakról bezellek; mindenkör fel buzdul az a' nagyfzivü drágalatos Ur, és el nézi tellyes életekre ehető minden következfít, az Urfiak moftan lejendö jobb, vagy rofzfzabb vál-

tozásának, és annak vállaltatásában oly nagy szíveséggel törekedik, hogy, ha tulajdon Édes Attya volna sem köteleztetnék többre.

Tudom eddig rég meg tölt a' Nagylágtok füle is a' Déák Nyelv számkivetésbe leendő küldetése iránt valo hirrel. Ez ha most tökéletesebbre nem mehetne is, a' lehetetlenféleg miatt, de bizonyoson olly fundamentom vetődik az elfő proba által arra, hogy kevés eíztendők alatt a Haza Ifjai a' Német nyelven leendő munkálkodásra el készülnék. Rövid időn Nagyságod tífztele-téhez leendő szereztem remélnvén, nagy tífztelel maradok

Méltóságos B. Ur!

kegyes Pátronus Uram Ngöd
Pofon 27 May 1784

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

VIII.

Id. Ráday Gedeonnak. — [Pozsony.] 1784. június 6.

Komjátí uram nem jön nevelőnek; ezért utódjául Benkő Ferencet ajánlja. Bár gyönyörűségét találja Gyarmathi az úriak nevelésében, de a nevelősködéssel élete jövendő céljától igen messze távolodik. — A repülő golyóbist ő bocsátotta fel. — Az újságírónak örömet szerzett a báró dicsérete. — Elszámolás. — Könyvrendelés. — Családi vonatkozású hírek.

[A borítékon: de Prefbourg a Monfieur Monfieur le Baron Gedeon Raday Le Pere Confeiller de Sa May^{te} Imp^{le} Roy^{le}. &ct Apoft[*olique*] par Bude a) Pefth.]

6^a Junii 1784.

Méltóságos Báro Ur!

Nékem kegyes Pátronus Uram!

A Nagylágod Méltóságos tudofitáfát igen nagy tífztelel vévém. Hogy T. Komjátí Uram le nem jő, azt igen nagyon fájlalom. Én előttem a' Nagylágtok Méltóságos ket kedves Magzati sokkal érdemesbb féltő kintfek, hogy sem mint addig, míg kezeimből más Erdemes férjfiu kezeibe által nem adtam, háládatlanul el hadgyam. Jollehet Erdélybe, bizonyos fizetésre hivatattam légyen, még Négy holnapokkal ez előtt. En ezen dologrol még a' mult eíztendőbe igy gondolkodtam, hogy jo volna T. Benkő Ferentz Uramat, meg hivni Erdélyből, a' kit maga T. Szerentfi Uram is ajánlott volt. Ez most Grof Kendefi kis afzfonyokat tanította, es most éppen talám Malomvizen Háttzeg-Videkibe mulatnak, Hunyadvármegyébe. Ez egy igen érdemes Papi Ember, tanította a' Ribitzei Ur fiait, a' kikkel Göttingába, fel is utazott volt, minekutánna egyfzer le jött volna Helvetziából. Ez igen jo kereftény Theologus jámbor természetü, a' Naturalis Hiftoriába nevezetefenn jártas derék kis ember. Nem képelem hogy mostanlág szerentfésőbb vállaltatásunk lehetne ennél. En ő kigyelmét meg kínáltam volt még Szebenbe mulatomba, baráttságos levelem által ezen Conditioval, és feleletéből azt olvafam ki, hogy igen könnyen réa venné magát a' ki jövetelre. En irok ez iránt T. Szerentfi Uramnak is, és küldök kezihez egy T. Benkő Uramnak szolládo levelet, a' mely mellé tejendi T. Szerentfi Uram a' magáét, es lefogja küldeni a' Nagylágod kezeibe, hogy ha Nagylágodnak tettzik, tehát bé fogja Nagyságod Erdélybe küldeni, és az által T. Benkő Ferentz Uramat Malomvizről Hunyadvármegyéből meg hivni. Jo lefzen T. Kováts Enyedi Profeffor Uram

kezibe küldeni ezért, hogy ha Grof Kendefiné nem Malomvizenn talál moft lenni; tehát fogná T. Kováts Uram oda küldeni a' levelet, a' hol moft mulatnak. Ezt a' modot látom, a' mely által remélhetem az Urfiaknak jo kéz és sziv alá leendő jutásokat. Ez a Correspondentia három hét alatt leg fellyebb véghez mehetne, és ha réa venné magát T. Benkő Uram; Juliufba ki is jöhetne. Adja az Ilten hogy ezen gondolatom a' Nagyfágtok öröme fordulhasson. En meg vallom hogy valahányfzor azokat a' jo Urfiakat es, moftani vezérléfeből következheto jövendőbéli boldogfágokat fontolora vezem, mind annyifzor párt ütött erzek szivembe. Egy refz abba ezt fugalja: Ugyan nem gyönyörködnél é abba, ha egy olly ritka kegyelségü M. Baroi Ház ily két drága reménfégét, a Hazának erdemes tagjaivá, 's kegyes Uri Szüleinek örömök tzéljaivá tehetné szerentfés neveléfed által? A mas rész ezt feleli: En abba leg nagyobb gyönyörüfegemet találnám az igaz; de mit képzelhetek azutan életem jövendő Czéljául? Mely mezfze távozom el attól a' vegtől. a' melyre fiettem, és a' melynek el mellözéfivel minden jo lelkü Hazámfiái méltán vádolhatnak? Illyenn gondolatim közt jobb utat nem találhaték, a' Nagysagod Meltosfágos Uri Házához égő hiv tizfteletem meg bizonyítáfára, hanem a' T. Benkő Uram ajánláfát, annyival is inkább, hogy ő kigyelme hoszszabb ideig, sőt talám végig is itt maradna, a' mint esmérem természetét. Az Ujsagba említett repülő Gollyobift igaz hogy én botfátottam fel, és hogy a' Nagyfágtod ditferete abba engem meg ditföite, abba minden jutalmak felett valo béretem találok. A Magyar Ujság iro, Sublimi feriiit Sidera Vertice. És azt mondotta hogy nem szomorittya ötet senki ragolmazáfá, mikor illyen Itéllő Biro meg ditferte. A minapi Contok között a' Patikariufé nem vala ott, és a Szaboje, s a' Mosojé azolta szaporodott is, le küldém tehát Nagyfágtodnak mindazokat illy rendel:

A' Magyar Szaboje	Rfl.	28.	35x
A' Tsizmadiaje		21.	
A' Nemet Szaboje		27.	19x
A' Kompactoré		7.	17x
Az Afztalofé.....		4.	54x
A Mofonéje		37.	16x
A' Patikariufe máffél Efstendötöl fogva.....		57.	30x
A' Gazdának, valami Reftantiája és igy felfertály Efstendei tartáfa		82.	40.
Suma		266.	31

Löve a' Paranfolt könyveket le fogja Nagyfágtodnak Pestre küldeni. Pal Urfit háromfzor a' hideg ki lelte, mely harmadnap volt, de mar rég el hagyta és igen frisen vagyon, mint szintén Gédéon Urfi is, ugmint a' kik nagy tizftelettel tfokolják a' Nagyfágtod kegyes kezeit. En pedig örömmel el várnám ha Nagyfágtod leg elfő leveleben bennünket tudofítani méltoztatna, hogy vallyon Hainberger Betfi Hajos két ferflagunkat, és almáriumunkat meg vitte é Pestre majus elein, maradván örökös tizftelettel

Meltosfagos B. Ur. Kegyes P. Uram Ngod

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

(Ugyanebben a levélben 6 tételt tartalmazó elszámolási cédula 1124 forint öszszegről, hátán egysoros német feljegyzés.)

IX.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. június 24.

A könyvszámla kifizetése és egyéb elszámolás. Kéri a könyvek visszaküldését; a kért könyvek jegyzéke. — Patzkó fősvénysége miatt Buzinkai nem dolgozik többé a Magyar Hírmondóban. Tállyai és Szaesvay. — Gyarmathi mégsem vállalja az újságírást: ez céljával igen ellenkezik. — A nevelő-utód.¹⁸

Meltofágos Báro Ur!

nékem kegyes Patronus Uram!

Imé a' Löwe két Contoját, mellynek lött ki fizetéfét maga alá íráfával bizonyittya, a' Nagyságod parantfolattya szerint le küldém. A Gazdának pedig a' ... forintokat nem fizette meg az Ifju B. Ur ö Nga hanem fordította azt a Szabo Tsizmadia Compactor Afztalos, es Mosoné adofságaiknak ki fizetéfére, minthogy ezek nem ujjak, mint a Gazdáé, hanem régiek. A' Gazdának pedig hazul fogja meg kül/*de*/ni azon pénzt. Az ujj Gazdaszfzonyunk igen jól főz; ugyannyira, hogy ha mind végig így fojtattya máffél annyit bért érdemel, mint a' Szötsné, mult Gazdaszfzo/*ny*/unk, Még is joval oltfőbb. Mert azon kívül hogy annyifzámú ételt főz ez is mint a Szötsné; még bort is ád, egy itzét napjába, Abrozokat, 's afztalkefzkenöket is mos, két szép fejer kenyeret is ád; 's még is mindezekért efsztendöre tflak 400 forintokat kér, a' mellyből jut holnap számra 33 fl. 20 x. Mindezekért pedig a' Szötsnének, a' mint fel vetém 456 forintokat fizettünk. A Contractuult ugy kívánta tfinálni hogy minden holnapra fizefsük ki előre, de az elfö holnapot meg is exceptioba tettük, mivel ö Ngā moft ki nem fizethette. Hanem a' mafodik holnapnak az elejin fogunk fizetni, az elfö és mafodik holnapért 66 ft, és 40 x. Ezt pedig előre igen fzükségesnek tartottam Nagyságodnak eleve meg jelenteni, ne hogy a' Fözö Afzfzonyunk a' pénz kéfedelmiért kedvetlenkedvén rozfzful főzzön az Urfiaknak. Szalláfunk pedig; mint hogy a' kettöt egy háznál lehetlen vala öfzve szerkeztetnünk, vagyon harmadik háznál a' főzötöl, és így könnyen által hordhattyak a' fzolgák. Fizetünk a fzalláfért, mellybe Nagy két szoba, es egy kiffebb van; fél efsztendöre fogadva 40 forintokat, mivel kávét is főz és házat is takarit, e' bérért. E' nem fogja September előtt bérít sollicitálni.

Minthogy a' minap könyveinket, és némely portékáinkat le szállítók Peftre; tehát már nagy bajba vagyunk némely könyveink itt nem léte, miatt, mivel nints [a *nints* szó utólag betoldva] Clafficus könyvek. Inftálunk azért alázatoson Nagyfágodnak, méltoztalfék Szabo Uramnak parantfolni; hogy az alább fel jegyzet néhány könyveinket, es valami ruhákat is, egy kis ferflagba, egy Landkotsiftól vizfza küldeni ne fajnálja. Nem megyen tflak 50 fontra is annak nehézfége.

Az Urfiak könyvei, mellyek efszünkbe jutnak ezek: Ciceronis Epiftolae, et Orationes Tyrnaviæ. Novum Teftam. Latin. Baumeifteri Philofophia. Horatius. Julius Cæfar. Ovidii Me/*tam*/orph. in Compactione Anglica. (:non vero in pergamena:) Cornelius, [*Ne*]p. Cellarius quadrilingvis. Grammatica Rhenii. et Cellarii, du/*o*] exemplaria. Syntaxys [!] ornata. Hübneri Eucleati Hiftoria [*po*]litica Tozens Neue Verfaffung von Europa. Az enyimek

¹⁸ A levélpapír szüette, elsárgult, ezért a levél nem mindenütt olvasható. A kikévetkezett szórészeket szögletes zárójelbe tettem és dőlt szedéssel jelöltem. Azokat a szüette részeket, amelyeket nem is tudtam rekonstruálni, „...”-tal jeleztem.

ezek lefznek: Pharmacopæa Auftriaca Provincialis. Unser [!] Medicinisches Handbu[*ch*] Difpenfatorium Edinburgenfe. Gruner Semiotica, Home Beob[*ach*]tungen. Az Ötfemnek vannak egy néhány kurta ingei, egy V[*ilag*]os vad galambzin uj nadrága, egy vad galamb fzin, de kék haj[*tó*]kájú kaputtya; egy kék, ezüft gombos lajbele, 's egy néhány lábravaloja. Mindezeknek azon két Ferflágbol valo ki fzedéfe iránt, szivefen kérem Szabo Uramat, a' Nagyságod engedelmeböl.

Az Ujság Iro igen erzékeny háládatofsággal vevé, 's olváfa a' Nagyságod böltf itéletét, és sajnálja nagyon hogy tovább is nem lehet szerentfeje oly szép dítléreteket nyerni, de ennek oka a' Patzko főfvénysége, mert ő nem akarván ezen Buzinkai Nevü (:regi Doctor Buzinkai Fia:) Cancelliftának érdeme szerint valo fizetéft adni, tehát meg alkuvék Tállyaival a Német Ujság irojáról ilyen modonn; hogy Tállyai adjon neki 1000 forintot az egézf Ujság hafznából, 's a' többi maradjon Tállyainak. Minthogy pedig Tállyai magyarul nem tud; tehát ő meg alkudott egy Szatfvai nevü szegény Magyar Déákkal, a' kinek ő elibe fogja szabni németül hogy ez mit írjon magyarul. Én már e' két különbözö allattól öfzvérnél egyebet nem várhatok. Félő hogy e' szép dolognak, e' rofz német Főfvényfege miatt, vége szakad. Nékem, a' mint a' minapi levelemben is emlitem, jo szivel által adta volna az ujság irást, de hofzfas, és meg ért fontolálok után által látám, hogy ez igen hamar mulando hafzon lejénd, és az en tzéloommal nagyon ellenkező.

Eddig ugy vélem meg érkezett a' T. Szerentfi Uram levelével együtt, az én, T. Benkö Uramhoz intezett levelem is. Talám lehetne vagy egy holnap mulva feleletét venni T. Benkö Uramnak. Magamat érdemem felett valo gratiájában alhatatofon ajánlván, vagyok

M[*élto*]fagos B. Ur kegyes Patronus Uram

Nagyságod

Pofon 24. Jun. 1784.

alázatos szolgálja:
Gyarmathi Samuel

X.

Id. Ráday Gedeonnak. — Bécs, 1784. június 30.

Három napi bécsi recreatio. — Sietteti utódjának meghívását. — Fizetési kötelezettségek. — Gräffer bécsi könyvtárosnál levő adósságának kifizetésére 130 forintot kér.

Méltófagos Baro Ur!

igen kegyes Patronus Uram!

Mi fel jövének Bétfibe az ő Nagysága engedelmeböl, Betfi recreatoria, vagy három napra. Holnap vízfza fogunk indulni Posenba, tanulásink folytatására. A' T. Benkö uramnak szollo leveletem, mellyet T. Szerentfi Uram a' maga levele mellé tett, talám eddig vette Nagyságod, és ha tettzeni fog, el is küldendi T. Benkö Uramnak, egy meg hivo levéllel együtt; Malomvizre, de ugy hogy elébb T. Prof. Kováts Uramhoz mennyen Enyedre, mert ő kegyelme bizonyosan tudja hollétit T. Benkö Uramnak; és levelét hiba nélkül meg küldi, a' melly külfömben, a Grofné Nyári lakása változtatása miatt könnyen el tévellyedhetne. Vaj ki jo lenne, ha T. Benkö Uram azt vállala-

folná, hogy még Auguftusba ki indul, hogy még Pofonba hozzá szoktat-
hatnám az Urfiak természetéhez. De hát ha ő kegyelme valami nagy akadállya
miatt, többé a' Hazából ki nem jöhetne, nem remélhetnénk é más érdemes
Embert a' moftanlág haza érkezendő, vagy Erkezett, két haza Academicusai
között? En az alatt gondolkozom szüntelen, hogy, ha a' rézfbe fzerentfések
nem lehetünk, tehát máft valakit, a' kinek érdemei ezen szolgálatra eléfge-
sek, addig ki kerefek. Igen jo lefzen tehát T. Benkö Uramnak mind az én,
mind a T. Szerentfi Uram levelét a' Nagyságod melleje teendő iráfával együtt
el küldvén, kérni, hogy leg ottan feleljen, hogy ideje koránt, lehelsen szük-
fégünkről tennünk. A Pofoni Gazdaalfzonyunknak, meg kívántato holnap-
számi fizetéfét: a' Contractus szerint, Nagyfágod Gratiájából alázatofton el
várjuk, Juliufnak kezdetibe, még pedig ugy hogy akkor a' két elfő holnapra
fizetheffünk meg, 66 forintot es 40. krajtzárt; a Contractus foglalattyát a'
leg utolfo levelemben is ki irtam volt, es abbol ez ki láttzik, hogy azt tettük
volt magunknak kötelefségül.

Kéntelenittem magam különöftön is alkalmatlankodni Nagyfágod-
nak, nevezetes szükségemtől indittatván. Gräffer Bétfi könyvároftnak ados
vagyok 130 forintyával már két eftzendöktől fogva; tovább várakozttatni,
háládatlanfágnak tartom. Inftálok azért alázatoftonn Nagyságodnak, mélt-
toztatsék ezen szükségemben segedelmemre lenni. Szégyenlem ugyan valojoba,
hogy illy hamar alkalmatlankodnom kell Nagyságodnak; de ha még tovább
halasztom, annak le fizetéfét, más jo barátim el veltzik miattam nálla Creditu-
mokat. Igerterm pedig hogy Julius eleinn nekie meg fizetek. Illy alkalmatlan
levelemről alázatofton engedelmet kérvén, nagy tífztoftettel maradok

Meltofágos Baro Ur

kegyes Patronus Uram Nagyfágod

Bets 30. Junii 1784.

alázatos szolgálja
Gyarmathi Samuel

XI.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. július 18.

Számvetés. — Benkö meghívása. — Az új újságíró: Szacsvay már négy újsá-
got irt.

[A borítékon: A Monfieur Monfieur le Baron Gedeon Radaÿ Confeiller
de sa May^{te} Imp^{le} Roy^{le} et Apoft[olique] par Bude a) Pefth. (Ez utóbbi szó
áthúzva, helyette idegen írással: Pizel Kerepes.)]

Meltofágos Báro Ur!

igen kegyes Patronus Uram!

Nagyfágod kegyes Gratiájából a' Fözö számára fel küldött 66 forin-
tokat es 40 krajtzárokat nagy háládállal vettük. Nagyságod meltoztatván
öfzve hafonlitani a' mult, es moftani fözö Gazdaalfzonyinkat, igen oltfon
veté, a' multnak fizetéfét, 390 forintba a' fözéfért, mivel az addig volt tfak;
mig kegyed magokkal voltanak az Urfiak; de miolta Ötönn vagyunk, az
öftémmel, együtt azolta a Nagyságod Gratiájából az ö fizetése is 50 forin-
tokkal; (:es így 440re.) szaporodott, a tfupa fözéfiért, Ezen kivül vagyon 50,
a' szobákért. Hogy azért világofonn meg teffék, mennyivel oltfobb, a' moftani
fözéfünk a' multnál, imé illyen Parallellát jegyzek fel:

Murr Uramnak adtunk:	fl.	Most pedig adunk	
/A szállafért	50.	.....	fl. 70
Öt fzemély kofztyáért. 's kává meg főzeliért	490	Öt fzemély kofztyáért	400
Borra	10	NB. borral 's afztali ruhák mofáfával, 's kenyérrel együtt.	
Az afztali ruhák mofafáért a' Mofonénak	5		
ezt pedig moft a' Fözönk moffa.			
A Szolgáloknak, takarítafáért a' fzubáknak	8.	A Szolgálónak, 's 'a kavé- fözönök	10
Summa.	563		480 fl.

Ebből tehát meg tettük hogy nekünk moft 103 forintal oltfobbért főznek; es mivel a' szállafunk 20 forintal drágább; az egész költségünk 563 forint; de mégis 83^{mal} oltfobb mint Murr Uramnál volt. Mindezek jol lehet így légyenek; de még is attol félünk nem lehet, hogy a' moftani főzönk ezután többet kérjen, mert én azt neki nem mondom, hogy mennyivel jobban főz a' másíknál, sem azt meg nem jelentem, hogy a' másíknak mit fizettünk, hanem a' Contractufunk ereje szerint meg kívánom hogy ha mi kívánfága szerint fizetünk; ő is kívánságunk szerint főzzön. Még mind eddig is jól meg felelt kötelefséginek. A T. Benkö Uramnak szollo leveleink tudom eddig le érkeztek, mert egyfzer már retourozták volt, ide. Az Ifju B. Ur ö Nğa meltoztatik nekünk meg engedni, hogy ha a' Nagyfágod böltf tettzéfével is meg fog egyezni, tehát míg Pétzelre le mennénk, addig Örbe mennénk az Afzfzony T. Szeremleiné Afzfzonyhoz, ez iránt, a' Nagyságod Parantfolattyát nagy tífzlettel el várjuk. Bétfből is Udvarlottam vala Nagyságodnak alázatos tudofítáffommal. Az Ujság iro jol lehet változott már, de még is reménfég felett ir, ugy hogy naprol napra öregbül az iráfba, lehet belölle jot várni. Ez egy szegény Református Déák, Szatfvai nevezetü Vétli Erdélyi fi, Meg vallik millyen itéletére fog Nagyfágodnak méltó lenni, Már Négy Ujságot irt. Magamat érdemem felett ki nyert kegyes Gratiájábann, alhatatofonn ajánlván, vagyok

Meltófágos Baro Ur kegyes Patronus Uram
Nagyfágod

Poson 18a Julii 1784

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

XII.

(Ifj. vagy id.) Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. augusztus 19.

Elszámolás. — A nevelő-utód kérdése: Benkö Ferenc vagy Török uram. — Vegyes hírek.

Méltóságos Baro Ur!

meltoztatott kegyes Patronus Uram!

Az 60 forintokat a' Nagyságod kegyeffégből, és a' Graeffernek küldendő 125^{ről} valo ígéretet, érzékeny háládátofsággal vettem, és leg főbb kötelefségemnek tartom, Nagyságodnak olly sok gratiáit, minden ki telhető

igyekezettel meg érdemleni. Eddig T. Benkő Uram vehette talám a' tudofitáft, de igaz hogy Háttzeg vidékibe rendeletlenek a' Pofták. T. Török U. volt egyfzer nállunk, és ugy tapafztalám hogy elfő tekintetre sok érdemes tulajdonfágokat mutata. De vífzont vífzfza mene Bétfbe, és ott mulat egy ideig.

Mi az Urfiakkal, az Örbe valo menetel iránt igenis egyedül kéréfünknek a' Nagyfágod bölts akarattya alá lött botlátálával vagyunk, és arrol September véginn a Nagyfágod Parantfolattyát el várjuk.

A Föző Gazdafzfzony mind e' mái napig is igen jól vífeli magát, és emberül föz. Az ő számára is a' Sz Mihály napi Angaria közelit.

Gants igen nagy örömmel olvafta rementelen szerentfőjít, mellyel Nagyságod emberfeles maga vífeletiért, érdeme felett méltoztatik kegyeffen meg jutalmaztatnj. Ez egyet én se szégyenlem ditferetére meg jegyezni, hogy azon kívül hogy Nemes Ifju; olly nemes tulajdonfágokkal is bir; (:minémü az hívség, igaz mondás, szemérmetség, köteleffégébe, jó kedvel, és igen nagy serénységgel valo el járás;) hogy nem reménlem hogy a Nagyságod szolgálattya, soha is ennél jelefebb természetü Ifju foglalatofkodott volna. Azert ugy reménlem, hogy arra a' szép szolgálátra, sok Ifjakközöl is ennél méltobbat nehezen vállafzthatott volna Nagyfágod.

A Méltofágos Confiliarius Ur tegnap le indula Dollyánba, Négy szekérrel, de egy néhány ferflágjait hajonn fogják le vinni, a jövő holnap véginn. A' Conscriptiot fogják kezdeni 20^a Septembris. a 40 Procentora nézve, de ezt már, el hífzem rég hallották Nagyságtok.

Magamat edemem felett tapafztalt Gratiájába Nagyságodnak örökös tífztelettel ajánlvan vagyok

Meltosagos Baro Ur! kegyes Patronus Uram

Nagyfágod

Poson 19 Aug 1784.

alázatos szolgálja
Gyarmathi Samuel

XIII.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. augusztus 21.

Török uramra nem számíthatnak. — Andrád Sámuel ajánlja utódjául. — A király agyonlött egy parasztlegényt.

Méltosagos Báro'Ur!

méltoztatott kegyes Pátronus Uram!

Jollehet tegnap előtt inditám Pétzetre egy leveletem, de még is ma egy ujságot halván szüklégesnek tartám Nagyságodnak azzal udvarolni. T. Török Uram itt ebédele ma nállunk, és azt mondá hogy Gyöngyöfre meg hívták Papnak, es hogy el is fog oda menni. Ebből tehát így ki fogytunk, ugy hogy, ha Benkő Uram nem talál jöni, már ide nem bizhatunk. Ugy is tapafzталom én azt hogy, ha az illyen rendü már efmeretes érdemü Academicusokhoz folyamodunk, mindenkor tfak hasonlotol lehet felnünk, tudniillik, hogy egy néhány holnapig itt mulat, 's azután el megyen, mihelyt olly érdemes helyre hívják. De egy ollyan ember, a' kit sohova se hívhatnak, mert tanulni akar, és annál fogva három négy elztendeig helybe maradhat; ugy vélem sokkal több hafznot tehet, Mar pedig ha Benkő Uram ki nem jó; Andrád Uramnak

tanulása végzéfiért szükfégefenn egy helybe kell ülni harom, 's talám négy ezrtendeig is. Ha azért [ezért-ből javítva] befő tökéletesegeivel, mellyekről én bizonyos vagyok, Nagyfágod meg elégzik; es ha az Ifju Báro Ur ö Nga a' külfökbe hibát nem talál; annak idejébe parantfolhatnak Nagyságotok ö kigyelmével. Itt említhetem azt is, hogy az Urfiak ö kegyelméhez igen nagy hajlandóffággal vagynak mind a' kettenn. Ezen dolgot tehát addig, mig a' T. Benkő Uram feleletét vehettyük meltoztatik Nagyságotok szokott böltfeffége szerint meg fontolni, és velünk úgy a' mint leg helyesebbnek lenni itelli parantfolni. T. Szerentfi Uram is jól elmeri Andrád Sámuel Uramat. Én tudom soha se fogom meg fzevényleni magamat ilyen javalláfomért, mert tiz ezrtendei elmerettfégemtől fogva soha azon ifjuba ki vetőt nem tapafztaltam. Ha a' Nagyfágotok tizfzteletére olly holtig tarto háládatoffággal nem kötelezetném, es az Urfiak jövendő boldogfágának kimunkalkodáfa, olly erőfsenn szivemenn nem fekünnék, valoffággal, nem volnék olly gondos jövendő vezérek vállafztáfában, hanem várnék a' jo szerentfétől.

Ma hallám, hogy holnap reggel öt orakor indul a' kamarának 17 hajobol álló elfő tránfportya, tudom ugyan lefz butfuzodás, sirás rivás, Mert a' Confilariufloknek nagyobb része megyen le egéfz háza nepeftől együtt.

Magamat örökös tizfztelettel Gratiájiban ajánlván, örökös tizfztelettel vagyok

Meltosagos Báro Ur kegyes Patronus Uram

Nagyfágod

Poson 21 Aug 1784.

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

Ilyen Anecdótát befzélnek itt, hogy maga ö Felfége a' napokba egy szarvafhoz lövén, (:vagy máflok szerint, a' dunán kereftztül lövén:) egy parafztnak ifju legény fiát agyon lövé. Mellyet maga is mingyárt éfzre vévén oda mene, és meg szanván kefergő attyát a' holtnek, ajándékozott két ezer aranyot, (:mások fzerint öt ezer forintot:) és fel szabadította minden parafzti kötelefség aloll, 's annakfelette ajánlotta kegyelmefségét, hogy akar mit kérjen meg nyeri. De a' Parafzt kefervefen sirva, mindezekre azt felelé, híjjába, mert a' fijamat Felféged vízfza nem adhattya. Ezen úgy meg indula az ö Felfége szive, hogy kefervefen sirván, el veté pufkáját, 's azt fogadá, hogy soha többé nem vadáfz. (:ha igaz volna:)

XIV.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. szeptember 4.

A nevelő-utód megérkezését sürgeti. Gyarmathit a gróf Rhédei úrfiak mellé hívják, hogy próbáljon segíteni elméjek háborodott állapotján. — Aggódnak az ifj. Ráday Gedeon hallgatása miatt. — Családi vonatkozású hírek. — A croatiái vice-bán útja Bécsbe.

Méltófágos Báro Ur!

érdemem felett méltóztatott kegyes Pátronus Uram!

A' Nagyságotok utollo leveléből úgy tapafzталom hogy még 28^a Aug. két rendbéli leveleim, mellyeket harmadnap alatt indítottam vala, meg nem érkeztek volt Pétzelre 19^a. Ezekbe azt is meg irtam vala, hogy T. Török

Uram, Gyöngyöfre hivatott Papnak, nem pedig Grof Wartenfleben Urfiak mellé. Ezen dolog iránt való vélekedésemet is bővön meg irtam vala ugyan azon levelemben.

Azon érdemes ember, a' kit Nagy Sámuel Ur javall, minthogy olly sok szép tökéletességekkel bir; elég örömünkre lehet. De vallyon lefz é tfak éfzteni-deig is egy ollyan ditferetes embernek nállunk maradando szállása? Kétség kívül leg ottann papnak hívják mihellyt hire megyen hogy meg érkezett, és a' Nagyságtok udvarába vagyon, mert ez már egy fő recommendatio. Bár bé ne tellyesednék jövendőlélem! Már is meg hívták T. Szaklányi Uramat Debretzeni káplánynak, el hova ugyan könnyenn nem megyen. Nehezen remélem hogy egy hétre el jöjjön a' T. Benkő Uram tudofitáfa, mert egy Enyedről jött levélből azt olvasám, hogy még 15^a Aug. Enyedre nem érkezett volt meg a' Ngöd levele, nem tudom az utba miért késett. Ezekhez képeft tehát igen böltfen tzélozik Nagyágod a' leg rövidebb utonn, tenni eleget, a' Méltóságos Urfiak szüfégeröl. Emlitettem vala a' Méltóságos Ifju Baro Ur ö Ngához indított egyik levelemben; hogy engem még a' mult télelenn meg hiva B. Daniel Iftván Confiliarius Ur ö Nga, maga Tutorfága alatt lévő két Grof Rhedei Urfiak mellé, hogy próbálnám, ha lehetne é elméjek háborodott állapattyan valamit segiteni. En ezen hivatalt el mellözni helyyefnek nem tartottam, réz szerint mivel hazám olly érdemes tagja ajánlá, máfodfzor, mivel a' fizetef is, mellyet rendelt nem meg vetendő, mivel 100 arany Erdellybe szép fizetef midönn az embernek a' mellett az udvarba alkalmatos lakáfa afztala, és a' szomfzéd helyyfégekbe szabados kimenéfe is van Praxifra. Ezen tudofitáffal eddig alkalmatlankodni Nagyágodnak helyytelennek tartottam. De most, minekutánna már Succesorom iránt majd tfak nem bizonyos vagyok; nem fog nyughatatlanfagomra magyarázodni haza kéfzülésem, annyival is inkább, hogy már azon jo Báro Urnak harmadik levelét vettem azon dologrol, és az utolfora tett feleletembe azt ígértem; hogy mihellyt a' Méltóságos Urfiak számára helyyettem egy érdemes Gondvifelőt találhatunk azonnal, ö Ngának tett ígeretemet haza menetelemmel tellyefitem. Vajki rég várok én is, de kivált Agens Mihályfalvi Ur az Ifju B. Ur. ö Ngától egy tudofitált. Sokat vígályuk az okát, soha nem tudjuk mire vélni. hinni sem akarunk, de kivált nem kívánunk, minden könnyü szerü szónak — — — —

Az Urfiak Iften jovoltából igen jó egéffégben vagynak, és szorgalmatofon tanulhatnak. A Fözönk most is, mint ez előtt jól vífeli magát. A Croati Vice Banus Bedekovits Urrol tudom hallották Nagyságtok, hogy minekutánna a' Diaetábann el végezték volna; hogy Deputátuft küldjenek ö Felleghhez a' Német Nyelv iránt, tehát ez az Ur arra mint halálos vefzedelmü követtfégre Curtius modgyára el kezíté magát, el butfuzván az Orzfágtol, 's maga egélfz hazától, 's testamentomot is tevén, 's ugy indula Bétfibe, az hol midönn audientiat kért volna, azt felelte ö Fellege: Nem vagyok en Tyrannus, hogy hozzám ugy jöjjenek, és nem botfatotta magához, de az az Ur addig ki nem megyen Bétfből mig bé nem botfáttya. Magamat örökös tífztelellet ajánlván azon érdem felett ki nyert Gratiába

vagyok

Méltóságos Baro Ur, kegyes Patronus Uram

Nagyágod

Pofon 4 Sept. 1784.

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

XV.

Id. Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. szeptember 13.

T. Szaklanyi uram meghívása nevelőnek. — Az exámenek és a hazautazás. Ifj. Ráday Gedeonról elterjedt az az álhír, hogy Kufsteinba vagy Grácba vitték. A téves hír valószínű alapja.

Méltóságos Báro Ur!

méltóztatott kegyes Patronus Uram!

Nagylágodnak 7.^k Septemberi levelét tegnap előtt; a 10.^{ik} Septemberit pedig ma, nagy tisztelettel vettem. Az elfőben méltóztatik Nagyságod parantfolni, hogy Erdélybe T. Benkő Uramnak irjak T. Szaklanyi Uram közinkbe lött jöte iránt, ezt igenis véghez vittem. Az Examenről pedig ezt jelentem alázatofoon hogy 23.^k Septemberig vége lefz, ha azért parantfolánd Nagyságod; ugy igazittjuk addig dolgaikat, hogy 25.^k—26.^k vagy a' következendő napokban Ör felé utnak indulhatunk, minekutánna, tudniillik erről Nagyságodnak nyilván valo parantfolattyát vejéndgyük, és ugy igazittjuk utunkat hogy Eszterházát is e' járással az Urfiak meg láthallák. Hogy T. Szaklányi Uram a' Debretzeni káplányfágot fel nem vállalánda; azt talám még eddig személyefenn is volt ö kegyelmének, Nagylágodnak jelenteni, szerentéje. Az Ágens Ur vette az Ifju Baro Ur ö Ngának azt a' levelét, vagy is tzeduláját, melyet a fel küldött 120 forintok mellett a' kereskedőtöl küldenü méltóztatott, a' melly nem a' pénzért, hanem az ö Ngā keze iráfáért előttünk igen kedves levél volt. Minthogy pedig Nagyságod arról parantfolni méltóztatik, hogy én az ö Ngáról itt hallatott hirt sincere meg irjam; jól lehet sajnálkodo szeméremmel, de még is alázatos kötelességem szerint meg irom, a' mellyet ugyan én jollehet, (:hogya az Ifju Baro Ur ö Ngā soha se latná:) nagyon szeretném; de még is tudom én azt hogy tfak a' Nagyságod böltf atyai itéllete határozhattya azt meg illendöképpen. Vagy két Confiliumi szolgálatban levő Urtol azt hallotta vala Agens Uram högy [!] ö Ngā talám valami ö Fellege ellen magyarázható szot szolhatott, mivel azt írta Budáról vagy Pestről egy Officier, hogy Kufftainba, vagy Græzbe küldetett tfak hirtelen. Ki nevezte pedig azon tífzt, magát, Hont Varmegyét, és hogy annak Adminiftratoráról szollana az a' hir. De Agens Ur ezt magyarázta, így; hogy az a' katona Tífzt talám Beregh Varmegyével elegyítette ezt öfzve, mivel annak Tífzzeit akarja moft ö Fellege mind Caffálni, azért hogy az erdöt pufztito minden parasztofoon közönfegefenn vegezett itéletből 60^t vágatott mind fejenként. Magamis jó szivel meg elégném [!] ezen magyarázattal, kivált minekutánna a'z Ö-Nagysága tudofitáfát vevök. Hogy a' Conscriptio 1^a Novembris el kezdődik, arról új parantfolatok mentekki. Magamat érdemem felett tapaszalt gratiájában alhatatofoon ajánlván örökös tífzetelettel vagyok

Méltóságos Baro Ur kegyes Patronus Uram

Nagylágod

Pofon 13.^{ik} Sept. 1784.

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

XVI.

Id. (?) Ráday Gedeonnak. — Pozsony, 1784. szeptember 19.

Október 1-én indulnak el Pozsonyból. — Elszámolás. — Wallaszky uram Litteraria Historiája — Löwe szerint — 1784 [!] Szt. Mihály napjára leszen készen.

Méltóságos Báro Ur!

nékem kegyes Pátronus Uram!

Utazásunkat a' Nagyságod legutolfo parantfolattya fzerint fogjuk igazgatni, es October elfő napján el fogunk indulni, minekutánna minden adoffágainkat ki fizetendőjük. Mellyeknek rendi: illeténkeppen van:

A' Fözőnek tartozni fogunk 1 ^o Octoberig. 20 ^{ik} Septől.... Fl.	45. 20 x
A' Szálláért fél eftzendőre.....	40
	<hr/>
	85 20

NB. De ezt a' contractus szerint egészen tartozunk ki fizetni, jollehet, nem fél eftzendeig; hanem tfak 3 holnapig és 10. napig birtuk.

Ezeken kívül tartozunk:

A' Frantzia tanitonak három holnapra	12.
A' Patikárosnak tartoztunk Juliufba 57. fl: 18x. de azolta szaporodott 1. fl. 57 x. és így tartozunk	59. 15x.
A' Német Szabonak	41. 16x.
A' Sufzternek	15. 46x.
A' Tsizmadiának	14. 27x.
A' Magyar Szabonak	19. 42x.
A' Molonak 1 ^o Octoberig 16 fl. 26x de minthogy a' minapi ki fizetéskor 7. fl. 44x. el maradt:	24. 10.
A' Két Summa.....	271. 56.

A' mi pedig a' Praeceptorokat illető Didactrumot nézi, azt Nagyságod fogja böltfen meg határozni. Emlitem pedig azt is, hogy a' Syntaxilt es Logicát tanito Praeceptoronn kívül, a Rectort is meg szoktak ajándekozni minden urfiak, el butfuzásokkor. Gantfért is vagy négy forintot tartozunk a' Praeceptornak adni. Az Oeconomufnak pedig, két három hufzafnál többre nem megyen kívánfága.

Az Agens Ur vette a' Pénzt, és én arrol rég vállaszoltam, ö Ngānak. A Religionaria Actakat pedig magával igenis le fogja vinni, a' Nagylágod parantfolattya fzerint.

Löwe pedig a Vallaszki Uram Magyar orzfági Litteraria Hiftoriájáról azt mondá, hogy Sz. Mihály napjára leszen kélsen.

A Contokat moft a' levélbe le küldeni költféges lett volna; hanem magam le fogom vinni.

Magamat érdemem felett ki nyert grátiájábann Nagyfagodnak alha-
tatófonn ajánlván, örökös tífztelettel vagyok
Meltofagos Baro Ur Kegyes Patronus Uram
Nagyfágod
Pofon 19. Sept 1784.

alázatos szolgája
Gyarmathi Samuel

*

Gyarmathy itt közölt írásaiból (például az I.-ből és a IV.-ből) kitűnik, hogy a megtaláltakon kívül még más leveleket is intézett a Rádayakhoz. Talán remélhetjük, hogy későbbi kutatások során legalább egy részük előkerül.

VÉRTES O. AUGUSZTA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Etimológiai jegyzetek, észrevételek

Észak-Európa és Északnyugat-Ázsia archeológiájával és történetével kapcsolatban bizonyos tények és megfontolások arra engednek következtetni, hogy a jégkorszak utáni legrégebb helyi lakosságot olyan néptörzsek alkották, amelyek a finnugor csoport nyelveit beszélték, vagy legalább is közel álltak a finnugorokhoz. A nyelvi és toponimiai anyag teljes mértékben igazolja ezt az állítást. Mivel az észak-európai neolitikorbeli törzsi csoportok már az időszámításunk előtti IV. évezredben óriási területeket foglaltak el északon, ezért a finnugor egység fennállását sokkal korábbi időre kell tenni, mint általában szokás, mégpedig az időszámításunk előtti IV. évezredet megelőző időszakra. Az egység felbomlása valószínűleg már a mezolit, sőt a paleolit korszakban megkezdődött, s ezt követően bonyolult szétágazási és keveredési folyamat eredményeképpen nagyszámú, különálló apró törzsi közösségek alakultak ki, amint ezt ugyancsak az archeológia tényei mutatják.¹

Ha a mai finnugor nyelvek szóképzleti elemeinek az etimológiáit vizsgáljuk, állandóan szem előtt kell tartanunk a nyelvcsoport szétágazásának fent említett történeti bonyolultságát. A szóbanforgó nyelvcsoport ebben a tekintetben jelentősen különbözik sok más nyelvcsaládtól. A helyzetet még bonyolultabbá teszi az a körülmény, hogy a legújabb korban, már a finnugorok szétválása és hatalmas területen történt letelepedése után, az egyes finnugor nyelvekbe számos idegen eredetű szóképzleti elem hatolt be s vált a megfelelő, korábban ismeretlen reáliák jelölőjévé. Ezeket a későbbi szóképzleti elemeket teljes lehetetlenség különválasztani a régebbi közös szóképzleti elemektől, amelyek még az egység felbomlása előtt keletkeztek. Figyelembe kell venni azt is, hogy a későbbi szóátvételek eredetileg bármelyik finnugor nyelvből származhatnak, de igen gyakran kívülről, az indogermán, a török vagy más nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekből hatoltak be a finnugor szóképzletbe.

A fenti körülmények folytán, ha a finnugor nyelvekben általánosan elterjedt valamely szócsoport etimológiájából következtetéseket akarunk levonni, nagy körültekintéssel kell hozzáfogni a kutatás eredményeinek végleges megfogalmazásához. Mindenesetre figyelembe kell vennünk, hogy sok „közös finnugor” szóképzleti elem csak ma látszik közösnek, valójában

¹ Ebben a tekintetben különös figyelmet érdemelnek A. J. BRJUSZOV, A. P. OKLADNYIKOV, M. J. FOSSZ, N. N. GURINA és mások munkái, akik a kelet-európai és szibériai kőkorszakot tanulmányozták vagy tanulmányozzák.

azonban csak későbbi átvétel eredménye. Ezeket a szükséges fenntartásokat óhajtottam előrebocsátani, mielőtt hozzáfognék a bizonyítékul szolgáló etimológiai anyag közléséhez.

I. Mari *lombo*, *lombô* 'fagyal'²

A komi *lem-pu*, udmurt *lem-pu*, *lem-pu*, *löm-pu* 'fagyal' és más adatok azt mutatják, hogy a mari *lombo* összetett szó, amelynek második tagja (*-bo*) a 'fa' jelentésű közös finnugor szóból alakult (mari *pu* 'fa, élőfa', finn *puu*, stb.).

A *-pu* > *-bo* változás fonetikailag kifogástalanul megmagyarázható.³ Ami a vizsgált mari szó első tagját illeti, a *lom* megfelelői: komi *lem*, udmurt *löm*, manysi *lam*, *lem*, *lum*. (Vö. WICHMANN, *TscherT.* 542. sz. és N. SEBESTYÉN: *FgrÉrt.* VII, 63).

A további fejtegetés szempontjából csak a vizsgált összetétel második tagja érdekes, vagyis az a körülmény, hogy a *-bo*, *-bâ* a **-pu* 'fa' szóra vezethető vissza.

2. Mari *l'öl'pö* 'égerfa'

Ennek a szónak az egyes mari nyelvjárásokban sok változata van: *lül'pö*, *löl'pö*, *nöl'pö*, *nör'pö* stb.⁴ Ez szintén összetett szó: *löl'pö*. A permi megfelelőek lehetővé teszik, hogy meghatározzuk a szó eredeti pontos jelentését: 'életerős fa'.

A megfelelő komi *lopu-*, *lovpu*, *lol-pu* és udmurt *lul-pu* „égerfa” szavak ugyanis összetételek, amelyekben a komi *lol*, *lõ*, *lov*, *vov*, az udmurt *lul* azt jelenti: 'lélek, lélegzés; élet'. Az égerfának ez az elnevezése teljesen érthető, ha figyelembe vesszük ennek a fának nagyfokú életképességét. Ebben az esetben a második tag, a **-pu*, a mari szóban *-pö*-vé változott a később bekövetkezett illeszkedés hatására, s ekkor a második tag elvesztette közvetlen értelmi kapcsolatát a *pu* 'fa' szóval. A permi szavak etimológiájából az következik, hogy a mari szó első tagja is, vagyis a *löl'*, eredetileg ugyanazt jelentette, mint a komi *lol*, udmurt *lul* és megfelelői: manysi *lilä*, *lil*, stb., magyar *lélek*. Ide tartoznak még más finnugor nyelvek szavai is, amelyek az előbbiektől kissé eltérően párát, gőzt jelentenek (finn *löyly*, észt *leil*, stb.) (vö. LEHTISALO: *KSVK.* XIV, 76 és N. SEBESTYÉN: *FgrÉrt.* VII, 66—7).⁵

Ezek az összetett szavak fonetikailag erősen megváltoztak: fát jelentő második tagjuk értelme általában elhomályosult. A szó eredeti alakja olyan

² Bizonyos nyelvjárásban: *lombo*, l. V. M. VASZILJEV, *Marij muter*. Moszkva 1928.

³ *m* utáni helyzetben a *p* hang a legtöbb mari nyelvjárásban zöngéssé válik. A vokalizmussal kapcsolatban megemlítjük, hogy a mari *u* összetett szó végén rendszerint *o*-vá (vagy megfelelő redukált hanggá) változik, vö. pl. *kolo* 'hús', *kumlo* 'harminc' stb., ahol a *-lo* a 'tíz' jelentésű *lu* szóból keletkezett.

⁴ L. VASZILJEV, *Marij muter*. Az *-n* > *l*-változás több mari nyelvjárásra jellemző: *nela* > *lela* 'nehéz', *nomaš* > *lomaš* 'rúd', stb.

⁵ L. WICHMANN: *FUF.* XV, 28—9.

nagy mértékben módosult, hogy régi értelmét és etimológiai kapcsolatait csak úgy lehet megállapítani, ha gondosan összehasonlítjuk a rokonyelvek adataival.⁶

3. Finn *koivu* 'nyírfa'

Ebben az esetben is alapos okkal gyanakodhatunk arra, hogy a finn szó vége, *-vu*, a *puu* szóból keletkezett, noha más magyarázatok is lehetségesek. Ami a szó első tagját (*koi-*) illeti, már régen etimológiai kapcsolatba hozták más szavakkal,⁷ amelyek a nyírfaára jellemzően valami világosat, fényeset, jól láthatót, fehérét jelentenek, vö. *koi*, *koitto*, *koitar*, *koittaa* stb.⁸ A finnugor csoporthoz nem tartozó nyelvek szókincsében is találhatunk erre analógiát. Már régen rámutattak az orosz *berjoza* 'nyírfa' szó valószínű etimológiai kapcsolatára a *brezsity* 'virrad' szóval.⁹ Ugyanígy a mandzsu-tunguz és a török szókészletli adatokban is feltételezhetünk hasonló kapcsolatot egyes szavak között, amelyek egyrészt nyírfaát, másrészt pedig hajnalt vagy esthajnalcsillagot (Vénusz bolygót) jelentenek. Ezek a különféle nyelvekben található jelentéstani párhuzamok megerősítik azt a feltevést, hogy etimológiai összefüggés van a *koi* és a *koivu* között.*

4. Mari *šörvö*, *šörvö* 'kőrisfa',

A fentieknek megfelelően itt is összetett szót kell feltételezni: *šör-vä*, *šör-vö*, ahol a *-vä*, *-vö* a *pu* 'fa' szó deformálódott alakja. Erre mutatnak a következő permi adatok is: udmurt *šir-pu* 'Ulme', komi *šir-pu*, *šir-pu* 'Ulmus effusa'.¹⁰ (Vö. PAASONEN, s-Laute 106; N. SEBESTYÉN: FgrÉrt. VII, 74—5).

⁶ Rámutatott erre már E. N. SETÄLÄ is: FUF. IX, 126—7. Összehasonlítva a 'boróka (juniperus)' jelentésű manysi szavakat (*q̄is̄ip-jiv* stb.) a finn *kataja*, *katava* szóval, SETÄLÄ így folytatja: „Man kommt auf den gedanken, dass die finnische form *katava* vielleicht eine nebenform mit demselben ausgang wie im wogulischen (*-p*) vertritt; dies mag jedoch dahingestellt bleiben (vgl. die erklärung, die ich über *-va* in ÄH 60 gegeben habe). Vielleicht ist wog. *-p* ein rest des dem fi. *puu* 'baum, holz' entsprechenden wortes; in diesem fall ist das wog. wort verdunkelt tautologisch, da ja auch wog. *jiv* 'baum' bedeutet" (id. h. 127).

Ezen az alapon fel lehet tételezni, hogy a *-va* a *pihlaja* (nyj. *pihlava*), *halava*, *jalava*, *salava* stb. szavakban ugyancsak a *puu* megváltozott alakja. Vö. észt *aav* 'nyárfa', ahol a *-v* hang *p*-re megy vissza.

⁷ O. DONNER, VglWb. 29—30.

⁸ A finn *koi* kétségkívül a finnugor nyelvek legősibb szókészletéhez tartozik.

⁹ Az ilyen fajta szláv adatok kapcsolatára I. A. PREOBRAZSENSZKIJ, Etimologisches Wörterbuch russisch-ungarisch, I, 24. M. VASMER legújabb szótára (Russisches Etymologisches Wörterbuch) nem tartalmaz utalásokat a *berjoza* és a *breza* közötti etimológiai kapcsolat lehetőségére.

Megemlítjük, hogy sok nyelvben találunk olyan faneveket, amelyek 'világos', 'fehér' (fára értve) jelentésűek. Így pl. a görögben *λευκή* 'fehér topolya': *λευκόξ* 'fehér', az afgánban *sapēddar* 'fehér topolya' (szó szerint: 'fehér fa'): *sapēd* 'fehér' stb.

* A fi. *koivu* fanévnek eddigi elfogadott etimológiáját pl. a köv. helyeken találjuk: PAASONEN, Beitr. 283 és N. SEBESTYÉN, FgrÉrt. VII, 42—3. — A SZERK.

¹⁰ Vö. mari *šörvöngö* 'gombafajta', 'szájpenész' < *šör* 'tej' + *pongo* 'gomba'; *urvoč* 'zsrurlófű' < *ur* 'mókus' és *poč* 'farok' stb.

Ami a mari szavak *-vä*, *-vö* végződését illeti, az adott esetben a *v* törvényszerűen keletkezhetett *p*-ből az előző *r* hatására.¹¹ Ugyanígy, mint előbb már említettük, a szóvégi *u*-ból *o* fejlődhetett¹² (illetve *ö* vagy *ä*, palatális hangrendű szóhoz illeszkedve).

*

A legnagyobb valószínűség szerint fel lehet tehát tenni, hogy a finnugor nyelvekben jelentős számú fanév eredetileg összetett szó volt,¹³ amelynek második tagjában a *fa* (finn *puu*, mari *pu* stb.) szó ismerhető fel. Idők folyamán egyes nyelvekben az ilyen összetett szavak külső alakja különféle okoknál fogva nagyfokú változáson ment keresztül.¹⁴ A második tag eredeti értelme teljesen elhomályosult, és ezért a szót többé már nem érezték összetett szónak. Így új szóalkotások váltak lehetővé, mint például a mari nyelvjárási *lörpöpu* 'égerfa' (levágott fa, faanyag, tűzifa; ritkábban: 'élő fa') stb., amelyben már kétszer szerepel ugyanaz a szó, vagyis a *fa* (*-pö*, *-pu*).¹⁵

Ezek a szóalakok természetesen aránylag nemrég keletkeztek, akár csak a nemes gyümölcsfák elnevezései, mint például *olma-pu* 'almafa', ahol az összetett szó első tagja (*olma*) török eredetű. Ez eléggé megkönnyíti annak megállapítását, hogy ez az összetétel mikor keletkezett.

*

A fenti adatok a tárgyalt fogalomkörön belül csak egy részét teszik a finnugor nyelvek azon szókészleti elemeinek, amelyekről joggal lehet állítani, hogy etimológiailag kapcsolatban vannak egymással.

Vajon szabad-e az etimológiai kapcsolat tényéből azt a következtetést levonni, hogy az ilyen szavakat vissza lehet vezetni az egységes finnugor alapnyelv koráig egy-egy közös alapalakra? Erre a kérdésre végső fokon sok esetben tagadó választ kell adni, mivel a vizsgált szókészleti elemek közül egyesek későbbi széleskörű elterjedés kétségtelen nyomait viselik magukon, a megfelelő reáliák elterjedésével együtt. Ezek a szavak abban az időszakban terjedtek el, amikor már nem lehet feltételezni a szoros finnugor egység

¹¹ Ez történik általában olyan ősi eredetű összetett mari szavakban, amelyekben a második tag hangalakja jelentősen megváltozik. Megjegyzendő, hogy egyes mari nyelvjárásokban a szóvégi *u*-ból néha *ä* (*ü*) lesz *o* helyett.

¹² A hegyi-mari nyelvjárásokban.

¹³ Mint tudjuk, a finnugor nyelvekben erős tendencia nyilvánul meg a szóösszetételrel történő szóalkotásra.

¹⁴ Az összetett szavak igen gyakran mutatnak hajlandóságot a deformálódásra. Ezenkívül az összetett szavak hangalakjára olyan, aránylag későn létrejött jelenségek is hatással lehetnek, mint a mássalhangzók fokváltakozása, az illeszkedés, továbbá a hangsúlyváltozások stb.

¹⁵ Mivel a finnugor nyelvekben, többek között a mari nyelvben, erős tendencia nyilvánul meg szóösszetételek alkotására, gyakran keletkeznek olyan összetett szavak is, amelyekben az egyes tagok jelentés tekintetében többé-kevésbé eltérnek egymástól. Ilyen például a mari nyelvjárási (kelet-marik surmai nyelvjárása) *kombocimjina* 'lúdtojás' (szó szerint 'lúd-tyúk-tojás'), *ošjoškarüşmen* 'cukorrépa' (szó szerint: 'fehérvörös-répa'). Megemlíttjük, hogy a mari nyelvjárásokra vonatkozó egyes adatokat mari nemzetiségű tanítványainknak, Patrusev aspiránsnak, Gruzov, Jefremov, Siskin, Csernyajejev és Majkina egyetemi hallgatóknak köszönhetjük.

fennállását.¹⁶ Ezt az egységet, ha valóban létezett, csak a paleolit vagy legjobb esetben a mezolit korszakra lehet tenni.

Ha az utóbbi körülmény nem tűnik ki elég világosan a felhozott példákából, az csak azért van, mert a fanevek látszólag mindig a „Naturwörter” kategóriához tartoznak. Pedig valójában ez sincs mindig így, és az idetartozó szavak egy részét a „Kulturwörter” kategóriához lehet sorolni. Ez utóbbiak már a feltételezett egység felbomlása után terjedtek el valamilyen forrásból.¹⁷

Végül: számos összetett szó, köztük több fanév, aránylag későn keletkezhetett az egyes finnugor nyelvekben párhuzamosan, belső analógia folytán, vagy idegen nyelvi környezet közös hatására, amint ezt például a Volga és a Káma vidéki népeknél megfigyelhetjük.

Ha mindezeket a körülményeket figyelembe vesszük, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy nem lehet fenntartás nélkül visszavezetni az egyes finnugor nyelvek valamennyi etimológiailag egyező szókészleteti elemét egy közös kiindulópontra, az alapnyelvre, mivel számos esetben sokkal bonyolultabb a helyzet.

Leningrád

A. I. POPOV

¹⁶ Így áll a dolog például a sí (finn *suksi*) és más olyan használati tárgyak elnevezésével, amelyek közül egyeseket a finnugor egység fennállásának feltételezhető időszakánál kétségkívül jóval később találtak fel.

¹⁷ Az erdei (gyantás) fenyő (finn *petäjä*, mord. *piče* stb.) elnevezéseit a „Kulturwörter” kategóriába kell sorolni. Innen van az erdei fenyő finnugor elnevezéseinek hasonlósága is az ilyen típusú indogermán és kaukázusi nyelvi adatokkal. Ez esetben ugyanis arról van szó, hogy valamilyen forrásból elterjedt a szóbanforgó fa elnevezése. Így alakult ki az a helytelen vélemény, hogy a megfelelő nyelvi adatok megvoltak a finnugor ősnyelvben. Megjegyzendő, hogy ilyen körülmények között igen nehéz a finnugor nyelvek faneveinek összehasonlítása alapján meghatározni a finnugorok őshazáját. Ebben a tekintetben még a legalaposabb munkák is túlságosan sok teret hagynak a végső következtetéseknek (l. különösen N. SEBESTYÉN I., Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez. Budapest, 1951; E. VÉRTES, Randbemerkungen zu den neuesten Forschungen auf dem Gebiete der ungarischen Vorgeschichte: ALH. IV, 3—4).

Obi-ugor szófejtések

1. Manysi *molxa* 'agancstalan rén- vagy jávorszarvas'

A rénszarvas vagy jávor bizonyos időszakban elhullatja agancsát. Az ilyen rénszarvast ill. jávort, amíg új agancsa nem nőtt ki, a szigvai manysik a következőképpen nevezik: *molxa* (fonetikusán: *molxá*).

A szó megfelelőjét megtalálhatjuk az északi chantiban: (KARJ.—TOIV. 522b) Kaz. *mōlxa* 'ohne Geweih (Renntier, dem das Geweih abgefallen ist)'; O. *mōlxi* 'ohne Geweih'.

Bár az elnevezés nem föltétlenül rénszarvastenyésztési műszó, hiszen az agancsa-vesztett vadrént és a hasonló állapotban levő, seholsem domesztikált jávorszarvast is így nevezik, mégis mind a manysiknál, mind a chantiknál csak az északi, rénszarvastenyésztő lakosság körében ismeretes.

Az obi-ugor szó nyenyec (jurákszamojéd) eredetű: (LEHT., Rennt. 18) O., T., Szj., K. *matk* 'Renntier, das das Geweih abgeworfen hat, Renntier, das hornlos geworden ist', OP. *matkkz*, Szjo., U—C. *matkkzi*, P. *matkōj*, Kisz. *marak* 'ua.' Mind a földrajzi szempontot, mind a nyenyec szó hangalakját tekintve valószínű, hogy a szót mindkét obi-ugor nyelv az obdorszki vagy tazi nyelvjáráshól vette át. Ebben az esetben inetimologikus magánhangzó fejlődött a szó végén. Vagy pedig azt kell gondolnunk, hogy az erdei nyenyec puri vagy ehhez közel eső nyelvjáráshól került át a szó az obi-ugor nyelvekbe.

2. Manysi *mura* 'a rénszarvas nyári agancsa'

Két szigvai nyelvmesteremtől hallottam a következő szót: *mura* (fonetikusán *mürá*) 'szőrrel borított nyári rénagancs'. Az eddigi manysi lexikális közlésekben még nem találkoztam vele. A többi nyelvjáráshól nincs rá adatom (a rénszarvastenyésztés szókincsét csak szigvai nyelvmestereimtől tudtam kikérdezni). Az obi és a jukondai manysik egyébként nem is rénszarvastenyésztők. A manysi szó, mint számos egyéb, a rénszarvastenyésztésre vonatkozó szó (pl. *tińśəŋ* 'pányva', *χōpt* 'rénökör', *pōrxa* 'bunda', *něntsati* 'rénüsző' stb., l. GOMBOCZ: NyK. XXXII, 212—4), a nyenyecből való átvétel, vö. (LEHT., Rennt. 26) T. *mōrv* 'weiches Renntiergeweih im Sommer', Lj., Nj. *mōrrvə* id.; 'häutiger Überzug des Renntiergeweihs'.

A nyenyec *ō* > manysi *ū* megfelelés szabályos, hiszen a vog. *ū* nagyon nyílt: *ū*, és az orosz hangsúlyos *o*-t is *ū*-val veszi át minden manysi nyelvjárárs, pl. FL., Szo. *rūpit-* 'arbeiten' < or. *róbitь*, AK. *sūlat* 'Malz' < or. *colod* FL., Szo. *mūska* 'Moses' < or. *Móська*, Szo. *rūt* 'Geschlecht, gens' <

or. *pod*, KK., FK. *püp* 'Pope, Priester', P., ÉV. *pup* ~ *püpt* (tsz.), FL., Szo. *püp* < or. *non* (STEINITZ, WogVok. 214).

3. Manysi *kāk* 'fejkorpa, ótvar, rüh'

Majdnem az egész chanti nyelvterületen ismeretes a következő szó: (AHLQV.) *kak* 'Räude, Krätze'; (PATK.) *kāk* 'Krätze, Räude, Grind'; (PAAS.—DONN. 72) K., J. *kāk* 'Grind auf dem Kopf'; (KARJ.—TOIV. 390b—1a) DN. *kā'k* 'Schorf, Grind (gew. auf dem Kopf des Kindes)', Kos., Fil. *kāk* 'Schorf, Grind', C. *kā'k*, Szogom *kāk* 'Grind, Krätze', Cs. *kāk* 'Schorf, Grind (auf dem Kopf)', Kr. *kik* = Fil.; Mj. *kāk* 'Grind (auf dem Kopf)', *kikam*, Ni. *kāk* (*ka'k*) = Cs.; Kaz. *ka'k* 'starker Grind, Schorf auf dem Kopf; an den Rändern des Essgeschirrs angetrocknete Teig- od. Suppenschicht, wenn die Gefässe nicht gewaschen werden', O. *kā'χ* = Cs.

Hasonló hangalakban és jelentésben találtam meg a szót két északi manysi nyelvjárásban: Ob *kāk* 'ótvar, rüh'; Szi. *kāk* 'rüh'.

A chanti szót a tatárból magyarázza PAASONEN (FUF. II, 122) MUNKÁCSI nyomán. A manysi szó, mivel eddig csak az északi nyelvjárásokból került elő, valószínűleg chanti jövevény.

4. Manysi *lutikka*, *lutaki* 'poloska'

1957—58-ban Leningrádban végzett manysi-nyelvi tanulmányaim során jegyeztem föl a következő adatokat: Szi.¹ *lutikka* ~ *lutaki* 'poloska', Ob *lotaki* 'ua.'. Jukondai adatközlőim ezt a szót nem ismerték, náluk a fogalomra a következő kifejezés ismeretes: *roš tāχəm* (szószerint: orosz tetű). 1958 decemberében LIIMOLA MATTI szívessége folytán megnézhettem KANNISTO kéziratos anyagában is a szót. Nála két szoszvai adatközlőtől van rá adat: (Semeon Vingalev) *lutika* 'клопъ', (Semeon Pakin) *lu'ta'ci* id. ROMBANGYEJEVA orosz—manysi szótárában is megtalálhatjuk: *клоп лутакки*.

Itt egy érdekes vándorszóval van dolgunk, amelynek eddig manysi alakja nem volt ismeretes nyelvészeti irodalmunkban. A szó finnségi eredetű. Elterjedéséről és összefüggéseiről mellőzöm az eddigi irodalom részletes ismertetését, és csak a SKES. II. kötetében nemrég megjelent tömör összefoglalását közlöm: „*lude*, *lutikka*, karj. *lutikka*, aun. *lutikku*, *lutti*, lyyd. *lutik*, *-tikko*, *lutti*, *nude*, veps. *lude*, *-eg*, vir. [észt] *lutikas*, E. *lutik* (suom. > lpR *lude*, L. *lutäi*, *luhtai*, N. *luttik*, *luttäk*, *luttihaš*, *lu'as*, I. *lutthäz* 'lude'; todennäk. ims. [valószínűleg finnségi] > syrj. I., Ud. *ludik*, V., S., L. *ludik*, P. *vudi-k*, OP. *ludök* id. > ostjDN. *täpē-k*, Ni. *tōtēk*, Kaz. *lōtēk* id.)”.

A chanti szót a komiból eredeztetí PAASONEN (Wb. 235) és TOIVONEN (FUF. XXXII, 99).

Ehhez hozzátartozhatjuk még a már említett manysi szón kívül a következő nyenyec adatot: (LEHTISALO, JurWb.) Sz., Nj. *tattäëk* 'Wanze'. Szótárában LEHTISALO a nyenyec szót helyesen a chantiból származtatja.

¹ Nyelvjárási rövidítéseim a szokásosakon kívül: Szi. = a Szigva (Ljapin) folyó mellett beszélt manysi nyelvjárás (az északi típushoz tartozik, közel áll a szoszvaihoz); J. = a Jukonda folyó mellékén beszélt manysi nyelvjárás (közel áll az alsókondaihoz).

A szó elterjedését tehát a következőképpen vázolhatjuk: a finnségi nyelvek közül a finnből került át a lappba, a karjalaiból (vagy vepszéből) a komiba, és így a finnségi—komi kapcsolatok egyik nyelvi tanúja. A komiból vették át az obi-ugorok, a chantiból pedig az erdei nyenyecék. A szó csak Eurázia északi részén ismeretes.

A chanti alakok hangalakja szabályosan megfelel a kominak, a manysi adatok azonban — különös módon — nagyon emlékeztetnek a hosszabb finnségi alakokra.

5. Manysi *noχ* 'kutyagyepő'

A chantiban a következő szót találjuk (PAAS.—DONN. 140) K. *nōχäl* 'Stab mit Seil an beiden Enden, woran der Hund gebunden wird', J. *nāwl* 'Rollstamm, Rolle'; (KARJ.—TOIV. 571b) Kr. *nōχät* 'Knüttel zum Festmachen des Hundes, hölzerne Hunde «kette»', V. *noχäl*, *noχäl*, *äm'noχäl* (*noχäl't*), Vj. *noχäl*, *ä'm'noχäl* 'Halfterstock des Hundes', VN. *noχäl*, Likr. *nāχäl* = Vj.; Trj. *nāχäl*, *ä'm'nāχäl* '(hölzerne, eiserne) Halfter zum Festmachen des Hundes'. Véleményem szerint ezzel azonos szó (PAASONEN is egynek veszi vele) az uo. található VK. *nōχäl*, Vart. *noχäl*, Likr. *nāχäl*, Mj., Trj. *nāχäl*, O. *nōχäl* stb. 'unter das Boot gelegtes Holz'. A szó jelentése eredetileg 'hosszú fadarab, dorong' lehetett. A nyelvjárások egy részében a kutyavontatás műszava lett, másokban a hasonló alakú fadarab másfajta funkciójának jelölőjeként állandósult.

Hasonló hangalakú és jelentésű szót jegyeztem föl a manysiknál is: ms. Szi. *noχ* '1. bot, pálca a szánba befogott kutyák nyaka közt, hogy össze ne marakodhassanak húzás közben; 2. békó, nyűg a ló első lábán, hogy legelni tudjon, de szaladni ne'. *kāt noχl pinunqwe* 'benyűgözni (lovat)'.
A két obi-ugor szót kétségtelenül ősi rokonság kapcsolja össze A chanti szó végződésében azonban föltétlenül képzőt kell keresnünk. Az *-l* képzőről l. pl. GRÖRKE, Wortbild. 35.

6. Manysi *nērsa* 'díszfa'

Egy szigvai sorséneken fordul elő a következő két párhuzamos sor:

sāt nērsa tūlman nōltemēn,
χōt nērsa tūlman nōltemēn...

'hét díszfa álló fokocskánk (dual.),
hat díszfa álló fokocskánk...'

Mikor a *nērsa* szó jelentését kérdeztem, az adatközlő így magyarázta meg: „Ember formára kidíszített fenyőfa. Közepén az ágakat letisztogatják, és helyükre két kar-formájú vastagabb ágat erősítenek. A tetején meghagyott rövid ágak az »emberforma« feje, a két ráerősített ág a két karja, az alsó, hosszú ágak a szoknyája (nadrágja), a fatörzs a lába.”

Ugyanezt a szót följegyezte KARJALAINEN is a kazimi osztják nyelv-járásában: (KARJ.—TOIV. 636b). Kaz. *ne'r'sq'*, *ne'r'sq'* 'durch Abhauen von Ästen bezeichneter Baum (bes. an Stellen, die man früher nicht besucht hat; oft lässt man auch die „Arme“ zurück; man entfernt Zweige an dem jungen Baum, damit er weiter wachsen kann)'.

7. Manysi *ńart-* 'szopni'

A régebbi forrásokban az idézett jelentésben nem találom, de az utolsó negyedszázad följegyzéseiben előfordul: (CSERNY.) *ńartunkeve* 'cocat' és (ROMB.) cocatъ — *ńartunkeve*. Magam is ebben a jelentésben jegyeztem föl a szót, mikor a rénszarvastenyésztés műszavait kérdeztem. A felelet a rénborjúra vonatkozott: manysi Szi. *ńarti* (fonetikusán *ńirti*) 'szopik'.

Nagy területen ismert a következő chanti szó: (PAAS.—DONN. 154) K. *ńórĕtam*, *ńórĕttĕm* 'drücken, pressen'; (KARJ.—TOIV. 635b—6a) DN. *ńórĕtta* 'drücken, pressen; niederdrücken', DT. *ńórĕtta* 'drücken, pressen', Fil. *ńórĕtta* 'drücken, drängen', C. *ńórĕtta* '(nieder) drücken; zusehnen (die Kehle)', Kr. *ńórĕtta*, *-rĕtta* 'niederdrücken, pressen, unter sich pressen', Ni. *ńórĕtta*, *ńo-* 'drücken; (pass. Konstr.) ans Ufer treiben', Kaz. *ńórĕtta* 'drücken, pressen; leicht drücken (etw. mit der Hand, dem Fuss, einem Holz usw.); niederdrücken, niederpressen; zusammen-, aneinander festpressen; (pass. Konstr.) ans Ufer treiben', O. *ńórĕtta* 'drücken; zusammendrücken (kochende Speise)' stb.

Ide kapcsolható a Munkácsinál előforduló *ńártĕp* 'összehúzó'; *ńártĕti*, *ńártĕmĕti* 'összehúzódik' szó (MUNK.—KÁLM., VNGy. III/2, 207, 262). A *-ĕt*, *-ĕti* a legközönségesebb vogul visszaható képzők.

Ha az obi-ugor nyelvekben a *-t-* hangot nem a tőhöz tartozónak vesszük, hanem kauzatív képzőt látunk benne (vö. pl. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 60—2; SCHÜTZ: NyK. XL, 21—4; BABOSS, A causativ igekepzés: MNYTK. 41. sz., 79; GYÖRKE, Wortbild. 14—5 stb.), akkor idevonható még a következő permi szó: komi (WICHM.—UOT.) P. *ńara-vni* 'gewinnen im Ringen', *ńara-ńni* 'ringen'; I. *ńarĕni* 'выжимать, жать, ausdrücken, auspressen, drücken, pressen'; udm. (WIED.) *ńurjany* 'drücken, pressen'; (MUNK.) *ńurjask-* 'ringen, kämpfen, sich balgen, sich mit einem messen'; *ńurjal-* 'besiegen, überwinden, bezwingen' usw.

Még további vizsgáldást kíván, vajon idetartozik-e a lpS. (HALÁSZ) *ńarvelit*, *ńarĕvolit* 'drücken, pressen, auswinden' és a cser. (SZIL.) *ńumorgĕm* 'zusammengepresst werden'.

Szopás közben a borjú és más kis állat is gyúrja, nyomja a tőgyet, emlőt, és így a 'gyúr, nyomogat' > 'szopik' jelentésváltozás könnyen elképzelhető.

TOIVONEN (FUF. XXX, 357 és XXXII, 46—7) a chanti szót a komiból eredezteti.

8. Manysi *nusa* 'szegény'

Már régóta ismeretes a manysiból ez a szó: AHLQV. *nusa*, *nusaqar*, *nisa* 'arm, dürrtig'; GLUSKOV (Etnogr. Obozr. XLV) L. *ńosa* (valószínűleg elírás, pontatlan följegyzés vagy sajtóhiba *ńosa* helyett) бедный'; MUNK. (kézir.)

É. *nusä*, KL., AL. *nušä*, K. *nuse* 'нужно, нужда, (KL.) бедень'; KANN. (Vok. 124, Tat. 143) AK. *ny'sə*, P., ÉV. *ny'sä*, DV. *nüšä*, AL. *nušä*, FL. *nüšä*, Szo. *ny'sä* 'arm. dürftig'; CSERN. *nusa* 'бедный'; ROMB. бедный—*нуса*, бедность—*нуса*.

A szót magam is följegyeztem a szigvai nyelvjáráshól *nusa* (fon. *ny'sa*) alakban.

GOMBOCZ Z. (NyK. XXVIII, 422) a manysi szót az orosz *нужда* szóból származtatja.

KANNISTO (i. h.) tatár közvetítést tesz föl, mert az orosz szó főnév, a vogul pedig melléknév. A szófaji átcsapás azonban a vogulban éppenúgy végbemehetett, mint a tatárban. A vogulban a főnév és a melléknév nem különül el egymástól élesen, és se szeri, se száma az olyan szavaknak, amelyek éppenúgy használatosak ma is mind melléknévi, mind főnévi szerepben, pl. *jārk* 'jég' és 'fehér', *kēlp* 'vér' és 'élénkpiros', *wēškat* 'igaz' és 'igazság', *wošram* 'epe' és 'sárga' stb.

Maga a *nusa* szó is jelenthet főnevet a manysiban (vö. MUNK. és ROMB. 'бедность'). MUNKÁCSI kéziratosa anyagában a következő KL. példamondatokat is megtalálhatjuk: *täu nušä tātī* 'szükséget szenved'; *nušan pätsəm* 'обеднял' ['elszegényedtem', szó szerint „szükségbe, szegénységbe estem”].

A tatár közvetítés ellen szól az a körülmény is, hogy a szó csak olyan nyelvjárásokban fordul elő, amelyek sohasem érintkeznek a tatárokkal. A manysi szót természetesen az orosz *нужда* 'Not' szóból hangtani szempontok miatt nem lehet származtatni, de kifogástalanul megmagyarázható, mint az orosz *нужа* 'Armut' szó átvétele.

Csekély elterjedése és némileg eltérő jelentése miatt nem igen jöhet számba közvetítőként a komi (WICHM.—Уот.) Sz. *nuža* 'Mangel', amely természetesen szintén orosz jövevényszó.

9. Moszkva manysi neve

MUNKÁCSI és KANNISTO följegyzéseiben az orosz fővárosnak a következő neveit találjuk: MUNK. É. (VNGy. III, 531) *Muskuw* 'Moszkva', K. (kézir.) *maskäu kwjərəx* 'галка' [csóka, tkp. „moskowitische Krähe”], T. *Məskäu*; KANN. (kézir.) AK. *maskoβ'üs* 'Москва' [*üs* 'város']; (WVd. I, 95) AK. *mō'a'skoβ* 'ua.'

A manysi alakok érdekes módon az ó-orosz *Московъ* alakra hasonlítanak. Alig hihető azonban, hogy ez a szó a manysi nyelv legrégebbi orosz jövevényszó-retegébe tartoznék. Sokkal valószínűbb, hogy a manysikkal érintkező orosz nyelvjárásokból az újabb időben (XVIII—XIX. sz.) került át a szó a manysi nyelvbe. Nem ismerjük még kielégítően a szibériai orosz nyelvjárásokat, de fel kell tennünk, hogy ezekben az orosz nyelvjárásokban ma is él, vagy a közelmúltban még élt egy *Moskoу* nyelvjárási alak, amelyből a manysi alakok kifogástalanul megmagyarázhatók.

Az újabb manysi adatok már az orosz irodalmi formához közelednek: CSERN. *Moskva*; ROMB. *Москва*, KÁLM. (kézir.) Szo. *moskwa* (fon. *mōškwā*), tehát a MUNKÁCSI és KANNISTO-féle följegyzésektől független, irodalmi átvételek az utolsó egy-két évtizedben.

10. Manysi *nēmīs-lēḡkər* 'vakondok'

MUNKÁCSINÁL fordulnak elő egy medveénekből (VNGy. III, 148) a következő sorok:

muli-pāl jāməs sāmnał
nēmīs lēḡkər jāməs ḡuril
kwonā kwāleyim.

A vendégrekeszbeli jeles zugból
 vakondok (német egér) jeles alakjában
 kelek ki.

GOMBOCZ (NyK. XXVIII, 421) átveszi MUNKÁCSI magyarázatát, és az összetétel első tagját az or. *hemeu* szóból származtatja.

Nehéz volna azonban megérteni, miért neveznék a vakondot 'német egér'-nek, mikor a vogulok a németekről legföljebb az újabb időkben az iskolákban hallottak. Az viszont érthető, hogy egyes tárgyakat a közelükben, velük kapcsolatban élő népekhez, az oroszokhoz komikhoz, nyenyecsekhez kapcsolnak, mint a KÁLM. (kézir.) J. *roš papij* 'ikon (tkp. orosz bálvány)', MUNK. (kézir.) K. *maskāu kwōrəḡ* 'csóka (tkp. moszkvai varjú)' stb.; KÁLM. (kézir.) Szó. *saran-ḡāp* 'födött bárka (tkp. komi csónak)'; *jōrən-wāj* 'magas rénbőrcsizma (tkp. nyenyec harisnya)' stb. A 'német egér' elnevezés azonban igen gyanúsnak látszott már régen előttem (vö. KÁLMÁN, Obi-ugor állatnevek: MNyTK. 43. sz., 20).

Az illető medveének e szavához MUNKÁCSI adatközlője a következő megjegyzést fűzte: *lā-lātīḡ* (chanti szó). Az adatközlőnek igaza is volt. Egészén közönséges dolog, hogy a manysi népköltészet egyes chanti szavakat vagy egész chanti párhuzamos sorokat vesz át. Ritkábban ugyan, de fordítva is megtörténik. Az említett szó chanti megfelelőjének sincs semmi köze a *hemeu* szóhoz és a németekhez.

KARJALAINEN szótárában (620b) találjuk a következő adatokat: DN. *nēmāšte'ḡər* 'eine sehr kleine Mäuseart mit spitzer Schnauze (wohnt in den Häusern)', DT. *nēmət-te'ḡər* 'Spitzmaus', Kr. *nēmāštenkər* 'Spitzmaus (mit spitzer Schnauze, wohnt auf Wiesen, Heiden usw., nicht in den Häusern)', V. *nəmās'ō'ḡkər* 'eine kleine Mäuse-, Spitzmausart', O. *nēmāšl'ḡər* = DT.

Az összetétel első tagja azonos az ugyanitt található következő szóval: Kr. *nēmāš* 'Spitz, spitzig (Stange, Knüttel)' stb. Az összetétel tehát hasonló szemléleten alapul, mint a német *Spitzmaus*, vagyis 'hegyes (orrú) egér'.

A manysi szó tehát chanti eredetű, mégpedig egyrészt a földrajzi közelség, másrészt pedig a palatalizált -s miatt a chanti nyelv obdorszki nyelvjárásából való átvétel.

11. Manysi *nēmīs-t'er* 'bádog'

Egyik szigvai manysi adatközlőmtől jegyeztem föl a következő szót: *nēmīs-t'er* (fon. *nēmīs-t'er*) 'bádog'. Bármennyire magától értetődő dolog lenne az összetétel első tagját azonosnak venni a fentebb tárgyalt szóval, jelentéstani szempontból mégis más megoldás után kell néznünk.

Az összetétel második tagja a 'vas' jelentésű Szo., Ob *kēr*, Szi. *tēr*, amelynek magánhangzója azonban a szigvai nyelvjárásban összetett szavak második tagjaként megrövidül (vö. *wāta* 'part', de *āswata* 'az Ob partja', Ob *nē* 'nő' de *mañne* 'meny' stb.).

Az összetétel első tagja chanti eredetű, vö. (KARJ.—TOIV. 620b) D. *nīmət uāχ*, Trj. *nīmət uūāχ*, Ni. *nēmās uōχ* od. *nemās uōχ*, Kaz. *nēmās kà'rlī*, O. *nēmās* 'Blech'. A szóvégi palatalizált mássalhangzó miatt a Ni. chanti szóalak áll legközelebb a manysi adathoz.

12. Manysi K. *porti*

GOMBOCZ már többször említett ifjúkori munkájában (NyK. XXVIII, 424) a msiK. *porti* (MUNK., VNyj. 211) szónak a 'ruha' jelentést tulajdonítja, és a manysi szót az orosz *ноpmi*-ből [?] származtatja. Ez az egyeztetés azonban tévedésen alapul. A VNyj. idézett helyén ugyanis ez a mondat áll: *māsnəm porti mānitaxti* 'ruhám darabokra szakadt'. Ebben a mondatban a 'ruhám' jelentésű szó a *māsnəm*, a *porti* jelentése: 'szét, darabokra'. Világosan kiténik ez a következő mondatból is: *porti mānitits* 'szétmarcangolta'. Az utóbb idézett kifejezésben ruháról szó sincs. Maga MUNKÁCSI is (i. h.) a *porti* szót ritkítva szedi, tehát a határozószók közé sorolja.

13. Manysi T. *tupâs* 'egy női ruhafajta'

MUNKÁCSI kéziratos szótári anyagában található a következő déli manysi szó: T. *tupâs* 'женское платье, сарафан' [egy női ruhafajta, szarafan, amelynek csak a hónalj alatt van szorulata, rövid ujjakkal]. Az adat kétségtelenül az or. (VASM.) *dybác* 'Arbeitskleid ohne Ärmel aus grober Leinwand, Sarafan; (Sibir.) Oberkleid aus Renntierfell' szóból származik.

Az orosz szó viszont finnugor, közelebbről szerintem chanti eredetű. Már PAASONEN (MSFOu. XLI, 38 és Wb. 259) utal rá, hogy az orosz szó nem eredeti, hanem valamelyik finnugor nyelvből való átvétel. PAASONEN (i. h.) AHLQVIST nyomán az osztj. (AHLQV.) *topys* 'Band, Fetzen', *meyl* — *t.* 'Brustschmuck der ostjakischen Frauen', (PAAS.) K. *tòpâs* (*ìppâ*-) *t.* 'Schürze', *mèyet-tòpâs* 'Brustlatz' szót összekapcsolja az chtiI. *tapšax*, K. *tapšax* 'Stückchen Zeug, Lappen, Brustlatz' és msi AL. (MUNK.) *lâpšax* 'Kleid' szavakkal. Ide vonja még a komi *dukôs* ~ udm. *dukäs* 'Rock aus grobem grauen od. schwarzem Tuhe' alakokat, bár látja a nehézségeket, amelyeket a szókezdő és szóbelseji mássalhangzók különbözősége okoz. Az obi-ugor szó ugyanis az északi chanti és a manysi szó tanúsága szerint *l-* kezdetű volt. Említ ugyan PAASONEN a szókezdő mássalhangzó-megfelelésre egy párhuzamot, de szerintem itt olyan súlyos nehézségek gördülnek az egyeztetés útjába, hogy le kell tennünk arról, hogy az obi-ugor szót a permivel azonos eredetűnek tartsuk.

PAASONEN a már említett or. *dybác* szóról megállapítja, hogy nem lehet ebben a jelentésben eredeti („genuin”), hanem valamelyik finnugor nyelvből való átvétel. Szerinte a szókezdő *d-* valamelyik permi nyelvre, a szóbelseji bilabialis mássalhangzó pedig a chantira utal. KALIMA (FUF. XVIII, 22) hasonló véleményen van, és szerinte is valamilyen eddig ismeretlen

finnugor szó lehet az átadó. PAASONEN és KALIMA véleményéhez csatlakozik VASMER is (REtW. *dybác* c. a.) „Wohl ein finn.-ugr. Wort aus einer der permischen Gruppe (wegen *d*) nahestehenden Sprache, zu ostjak. K. *topäs* 'Schürze'.”

A chanti szó KARJALAINEN szótárában nagyon különböző jelentésekben fordul elő (KARJ.—TOIV. 1081 ab) DN. *ḡḡḡḡ* pl. *ḡḡḡḡ* 'mit vier (6, 8) Schnüren gewebter Perlenstreifen, der dann, an ein Kleidungsstück genäht wird', Vj. *ḡḡḡḡ* 'ziemlich grosses Stück Fell (vom Renntier u. a.); Papierbogen', Mj. *ḡḡḡḡ* 'Decke', Trj. *ḡḡḡḡ* 'Schiene (z. B. unter der Schlittenkufe)...', Ni. *ḡḡḡḡ* = Kaz....; Kaz. *ḡḡḡḡ*, *ḡḡḡḡ* 'Scheibe'... *ḡḡḡḡḡḡḡḡ* 'esiliina (usein ei rinnalla ole lappua); ostj. naisten rintalappu (verasta vaatteesta, koristettu helmillä)', *ḡḡḡḡ*. '(iso) nahkapala', O. *ḡḡḡḡ* = Kaz. stb.

A másik, az előbbivel AHLQVIST és PAASONEN szerint azonos eredetű chanti szó újabb adatai (KARJ.—TOIV.) Kr. *ḡḡḡḡḡ* 'Stück, Fetzen (Zeug, Papier usw.)'. — DN. *ḡḡḡḡ* *ḡḡḡḡḡḡ* 'Brustlatz der Kinder', Kr. *ḡḡḡḡ* *ḡḡḡḡḡḡ* ua.

Véleményem szerint az orosz *dybác* szó minden bizonnyal egy déli chanti szó átvétele. A permi *dukös*, *dukäs* stb. alakok semmiképpen sem lehetnek az orosz szó forrásai. A komi P. (WICHM.—UOT.) *duba-s* 'blauer Sarafan' kétségtelenül az or. *dybác* átvétele. Az orosz szó szókezdő *d*-je nem lehet a chantiból való származtatás akadálya, mert — mint arra PAASONEN és KALIMA (i. h.) is utaltak — az oroszban a *d*-népetimológiás úton is léphetett az eredeti *t*-helyére, ti. annak folytán, hogy a szót a *dyb* 'tölgy' és *dybumb* 'gerben' szóhoz kapcsolták. Alighanem ez a népetimológia az orosz szó jelentésére is hatással volt. Szibériában ugyanis 'Oberkleid aus Renntierfell' a jelentése, ami a chanti 'ziemlich grosses Stück Fell (vom Renntier); Brustlatz; Schürze' jelentésből könnyen kifejlődhetett. DAL' és PAWLOWSKI szótárában *dybác* '... Art Sarafan mit Eichen —, Birkenrinde gefärbt' jelentésre már föltétlenül hatott a *dybumb* szóval való vélt kapcsolat.

Visszatérve a manysi T. *tupäs* szóra, ez nem lehet hangalakja miatt a manysi AL. *läpsäḡ* 'ruha' szóval rokon. Nem lehet a chantiból való sem, mivel a tavdai manysik földrajzi helyzetüknél fogva már évszázadok óta nincsenek kapcsolatban a chantikkal. Hasonló okok miatt még kevésbé gondolhatunk komi közvetítésre. Az orosz lakosságtól körülvelt tavdai manysi lakosság különben már MUNKÁCSI ottjártakor is erősen az eloroszosodás útján járt. Így tehát a T. *tupäs* 'egy női ruhafajta' szót mind a hangtani, mind a történeti-néprajzi tanúvallomások szerint az orosz jövevény-
szavak közé kell besorolnunk.

14. Egy manysi erdőnév-képző

GOMBOC ifjúkori munkájában (NyK. XXVIII, 418—9) az É. *nāḡkläsi* 'vörösfenyőerdő' (*nāḡk* 'vörösfenyő'), *ḡuläs* 'lúcfenyves' (*ḡuli* 'jegenyefenyő'), *ḡäläsi* (i. h. tévesen *ḡäläsi*) 'nyírfaerdő' (*ḡäl* 'nyírfa'), *uläpsi* (i. h. tévesen KL.-nak jelezve) 'cédruserdő' (*ulpä* 'cirbolyafenyő'), K. *ḡixläs* 'vörösfenyő' (*ḡix* ua.) -*läsi*, -*läs*, -*äsi*, -*äs*, -*si* végződését az orosz *лес* 'erdő' képzővé vált alakjának véli. A megfelelés hangtanilag sem fogadható el, hiszen az orosz *лес*-nek — ha manysi képzővé is válhatott volna —, csak egy *-*läs*-féle képző felelhetne meg. Különben is nehezen képzelhető el, hogy egy tajga-lakó nép

éppen az 'erdő' fogalomra vegyen át idegen kifejezést. A *-läsi*, *-läs* végződésnek más magyarázata nincs; ilyen képzőt nem tárgyalt sem SZABÓ D. (NyK. XXXIV), sem GYÖRKE (Wortbild.), sem LEHTISALO (MSFOu. LXXII). A kérdéses végződés magyarázatát a következőkben kísérlem megadni.

A *-läsi*, *-läs* összetett képző, amely egy *-l* és egy *s* elemből, illetőleg az utóbbi variánsaiból (*-äsi*, *-äs*, *-si*) áll. Az összetett képző első eleme az azonos hangalakúnak rekonstruált uráli kollektív-képző fejleménye (vö. WICHMANN: JSFOu. XXX/6, 15 kk.; LEHTISALO, i. m. 150—1; A. KÖVESI M.: NyK. LV, 101), az *-s* pedig — amely önállóan is alkothat erdőnevet — egy uráli *-*tš* kollektivum-képzőre vezethető vissza (vö. WICHMANN: FUF. XVI, 201; LEHTISALO, i. m. 211; N. SEBESTYÉN: NyK. LI, 427, 429). LEHTISALO (i. h.) kérdőjellel idekapcsolja a m. *-s* erdőnévképzőt (pl. *fenyves*, *nyíres* stb.) is.

KÁLMÁN BÉLA

Szófejtések

I. Komi *ot* 'Breite'

A komi (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., U., P. *ot*, I. *ot* 'Breite' (V., Sz., Lu., P., I.; V., Sz., Lu., P.: z. B. der Leinwand), Breite eines Zeugstücks (U.); Handtuch (Lu.), Kopftuch (U.), U. *nir-ot* 'Taschentuch'¹ szó etimológiai megfelelőjének tartom a következő, több nyelvjárásban meglévő *chanti* szót:

DT. *u't* 'Rand, Streifen (des Kleides, der Birkenrinde an der Hütte ua.)'; Likr. *u't*: *sā-īp u't* 'Breite des Netzes'; Trj. *u't*: *tōn'ōy u't* 'Streifen, Scheibe von Birkenrinde (woraus die Rindendecke der Hütte genäht wird)'; Ni. *u't*, Kaz. *u't*, *u't* 'Breite; Scheibe der Rindendecke an einer Hütte (gew. 2—3); »Wand« (des Zugnetzes)'; O. *u't* 'Breite; Scheibe der Rindendecke an der Hütte' (KARJ.—TOIV. 101a). — Származékok: DN. *ūpən* 'breit (Brett ua.), weit, bequem (Kleidung)'; Fil. *ūpən*, C. *ūpən* 'breit'; Kr. *ūtən* 'breit, ausgedehnt, weit'; Likr. *ūtən* 'breit (Netz)'; Ni. *ūtən*, Kaz. *ūtən*, O. *ūdən* 'breit' (KARJ.—TOIV. 101a); DN. *ūdā't* 'Breite'; Kr. *u'tā'ttə* 'leveys; levyinen | breit; (so und so) breit'; Ni. *ūta't*, Kaz. *ūta't*, *ūta't*, O. *ūdāt* = Kr. (KARJ.—TOIV. 101b).

Az egyeztetés jelentéstanilag lehetséges. A komi és a *chanti* szó jelentései nagyon közel állnak egymáshoz. Eredeti jelentésük 'Breite' lehetett.

KARJALAINEN (OL. 281) és STEINITZ (OstjVok. 76) alapján a *chanti* DT. *u't* 'Rand, Streifen' stb. szóban őschanti *u tőmagánhangzót tehetünk fel. A *chanti* szó az őschantiban **uu-* (STEINITZ: **wu-*) hangkapcsolattal kezdődött. Az őschanti **uu-* (**wu-*) megfelelői a mai nyelvjárásokban: V., Vj., Szurg. *u-*, Irt. *ü-* (KARJ.: *u*), Ni., Serk., Kaz. *wü-* (KARJ.: Ni. *u*-, Kaz. *u*-, O. *wu-* (KARJ.: *u*-). (KARJALAINEN, OL. 128; STEINITZ, OstjVok. 76—7). A cht. DT. *u't* 'Rand, Streifen' nyelvjárási alakváltozataiban az őschanti **uu-* (STEINITZ: **wu-*) szabályszerű folytatói vannak meg.

A cht. DT. *u't* 'Rand, Streifen' stb. szóban kikövetkeztetett *u-nak a km. *ot* 'Breite' *o*-ja szabályosan felel meg. Ugyanilyen magánhangzó-megfelelben a következő szókbán is: km. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., U., P. *oz* 'Erdbeere' ~ cht. V. *u't* 'Preisselbeere', Vj. *u't* 'Beere (in zusammengesetzten Beerennamen)' (STEINITZ, OstjVok. 59; KARJALAINEN, OL. 101). A többi *chanti* nyelvjárásban az őschanti *a ~ *o, illetőleg *a ~ *u magánhangzóváltkozás következtében vagy az *a (DN. *uo't* 'Preisselbeere, Beere'),

¹ Származékai: Sz., Lu., U., P. *ota*, I. *ota* 'breit'; U. *ota'snīs* 'sich das Kopftuch umbinden'; U. *ota'vni's* 'das Kopftuch umbinden'; Sz., Lu., U., P. *ottem*, I. *ottem* 'schmal, eng (U.: von Kleiden)' stb., WICHM.—UOT.

vagy az *o (Kaz. *uo'1* Serk. *ut*, Kond. *u't* 'Preisselbeere') folytatója van meg (vö. STEINITZ, ÖstjVok. 59; KARJALAINEN, OL. 101).

A magánhangzós kezdetű km. *ot* 'Breite' szó alapján a cht. Ni. *uif* 'Breite', O. *užt* 'Breite' stb. *u-* (< őschanti **wu-*) elemét másodlagosnak kell tekintenünk. A chanti szóban a *u-* a labiális *u* előtt keletkezett. A km. *ot* 'Breite' és a cht. DT. *u't* 'Rand, Streifen' stb. szók km. *t* ~ cht. *t*, *t̃*, *t̄* megfelelése is szabályosnak mondható.

2. Magyar *hagyma* 'Zwiebel'

A m. *hagyma* 'Zwiebel' szót MUNKÁCSI (NyK. XX, 474; Balassa-Emlk. 102 kk.) a törökből származtatta. Egybevetésének azonban súlyos akadályai vannak (vö. GOMBOCZ: SUSTOim. XXX, 34). MUNKÁCSI egyeztetését a kutatók általában nem fogadják el, hanem *hagyma* szavunkat a következő finnugor nyelvekbeli szókkal kapcsolják össze: ms. (KANNISTO: FUF. XVII, 232) P. *košš'm*, ÉVag. *košmn*, DVag. *košm n*, AL., KL. *košm'n*, FL. *košman* 'eine zwiebelartige wild wachsende Pflanze, deren Stengel und Wurzel als Suppenwürze gebraucht werden; Zwiebel' | km. (WIED.) P. *komidž* 'Lauch (allium)'; LITKIN: Вopп. Яз. 1953/5 : 56) Ja. *кумуž* 'зеленый лук' | udm. (WIED.) *kumuž*, *kumyz* 'Knoblauch'; (MUNK.) Sz. *kumiz* 'fokhagyma (чеснок; allium sativum); Knoblauch' (BUDENZ: NyK. VI, 395; PAASONEN: Nyr. XLI, 35; KANNISTO: FUF. XVII, 232; TOIVONEN: FUF. XIX, 201; STEINITZ, FgrVok. 34; COLLINDER, FUV. 80).

A permi szókban hangátvetés történt: km. *komidž* (< *ko džim), udm. *kumuž*, *kumyz* (< *kužum, **ku'ym*) — vö. m. *hagyma* ~ ms. P. *košš'm* 'Zwiebel' stb. (PAASONEN: Nyr. XLI, 36; UOTILA: SUSTOim. LXV, 158; COLLINDER, i. h.).

A magyar, a manysi és a permi szók feltehetőleg származékszók: m. *-ma*,² ms. *-m*, *-m'n*, km.—udm. *-m* képzőkkel vannak ellátva.

A m. *hagyma*, a ms. (KANN.) P. *košš'm*, FL. *košman* 'Zwiebel', a km. P. *komidž* 'Lauch (allium)' és az udm. *kumuž*, *kumyz* 'Knoblauch' szókkal szerintem etimológiailag egybevethető a REGULY szövegeiben előforduló *chanti* *kass*, *kas* (PÁPAY átírásában: *χασ*) 'hagyma | Zwiebel' (OH. I, 256, 258, 270, 276) szó.³ A chanti szó *š* (REGULY: *ss*, *s*) hangja a finnugor *č* (*ć*)-nek ugyanolyan szabályosan felel meg, mint a m. *gy*, a ms. *š*, a km. *dž* és az udm. *ž* (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 229 kk., 245).

3. Komi *ketšeb* 'át, keresztül'

A címben megjelölt komi névutó csak az udorai nyelvjárásban fordul elő: *more ketšeb* 'a tengeren át' (FOKOS, ZürjSzöv. 179); *tj ketšeb* 'A tavon keresztül' (i. m. 213).

² A m. *hagyma* szóvégi *-a*-ja nem világos; talán elhomályosult e. sz. 3. személyű birtokos személyrag. Vö. *vese*, *zuza* (SIMONYI: Nyr. XLII, 332, XLVII, 81; TECHERT: MNy. XXX, 18).

³ A cht. *kass*, *kas* (*χασ*) 'hagyma' szó tudomásom szerint más forrásban nem fordul elő.

A *keűšeb* 'át, keresztül' névutó *-eb* eleme az alapszó jelentését fokozó, nyomatékosabban kifejező denominális főnév- és melléknévképző. Ugyanez az *-eb* képző van meg a következő példákban is: Lu. *ĩrskeűb petnĩ* 'geschwind hinausstürzen' (WICHM.—UOT.), U. *koreűb* 'blattreich, dichtbelaubt, reich an Blattpflanzen' (uo.), P. *šutškeűb* 'läpi, kerrassaan, durch, hindurch, ganz und gar' (uo.). WICHMANN a km. *-eb* képzőt a finnugor **-mp.* középfokjelből származtatta (FUF. I, 189—193). Sokkal valószínűbb ennél RAVILA magyarázata, amely szerint a km. *-eb* képző a finnugor **p.* denominális névszóképző folytatója (FUF. XXIV, 56).

A *keűšeb* 'át, keresztül' névutó gemináta *-űš-* hangja másodlagosnak tekintendő. A gemináta *-űš-* talán emfatikus eredetű. Az sem lehetetlen, hogy a gemináta *-űš-* egyszerű *tš* + analógiás *j* elem (? *j* képző) kapcsolatából keletkezett. Vö. *dž* + *j* > *ddž*: (WICHM.—UOT.) V., AV., Sz., Pecs., Lu., Le., I., U., P. *džadž* 'Wandbrett, Regal', elativus: V., Sz., Lu. *džadžjĩs*, P. *džadđđĩs*; (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., U., P. *džodž* 'Diele, Fussboden', elativus: Sz. *džodžjĩs*, U. *džodđđĩs*.

Úgy vélem, a km. U. *keűšeb* 'át, keresztül' névutó alapszavával (**keűš-*, **keűš-*) etimológiailag összetartozik a mari KH. *katš*, *γatš*, Ū. *koťš*, *γotš* '(adj.; adv., postp.) was quer od. querüber geht; quer, über' (WICHMANN, Tscher. Texte 57) névutó és határozószó: KH. *βandžak-katš* *βandžas* 'über eine Brücke gehen' (RAMSTEDT: SUSToim. XVII, 10); U. *pasu γotš kuržoťš pũγør kũyuzo* 'A szántóföldön keresztül szalad egy púpos öreg ember' (WICHMANN: NyK. XXXVIII, 215).

A km. *k-* ~ mr. *k-*, valamint a km. *tš* ~ mr. KH. *tš* (RAMST. *tš*), U. *tš* (< finnugor **č*) hangok szabályszerűen felelnek meg egymásnak. A km. *e* ~ mr. KH. *a*, Ū. *o* magánhangzók megfelelésére vö. km. U. *geűškinis* 'kauen, wiederkauen' ~ mr. KH. *ka-tškam*, U. *koťška-m* 'essen'; km. *beűš* 'Schwanz' ~ mr. KH. *patš*, U. *poťš* 'Schwanz, Schweif; Hinterteil, das hintere od. untere Ende' (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 159, 160, 190, 297).

RADANOVICS KÁROLY

A manysi *saj* 'mög' etimológiájához

I.

RADANOVICS KÁROLY legutóbb egyebek között azt igyekezett bizonyítani (vö. NyK. LX, 428), hogy az osztják *sáj* "Teil hinter etwas" ~ vogul *saj* 'mög' szó nem tartozik e nyelvek ősi szókészletébe, mert nem a szókezdetre vonatkozólag felteendő fgr. *s szabályszerű megfelelőjével találkozunk benne, „hanem mindkét nyelvben a komiból való átvétellel van dolgunk”, és pedig amennyiben a vogul *saj* vokálisa *ä*-ből fejlődött volna, „ebben az esetben a manysi szó csakúgy, mint chanti megfelelője a jövevényszók legrégebbi rétegébe tartozik”.

Fejtegetései során R. cáfolja BEKÉnek azokat az ellenvetéseit is, amelyeket ő e szónak a zürjénből való származtatásával szemben felhozott, hogy ti. ez a szó az összes obi-ugor nyelvjárásokban el van terjedve és hogy névutóként is használatos. Abban R.-nak esetleg igaza van, hogy БЕКЕ ellenérvei nem feltétlenül döntő jellegűek; csakhogy R. feltevésével szemben még egy БЕКЕ ellenvetésénél is sokkal súlyosabb ellenvetés is felhozható, amelyet megcáfolni vagy meggyengíteni — azt hiszem — nem lehet. Ez pedig a következő: Ennek a szónak eredeti jelentése egy térbeli viszony kifejezése volt. Ez a jelentés az obi-ugor és a zürjén szóalakon kívül megvan a szó cseremiszi megfelelőjében is, ahol is 'das Hintere' a jelentése. Ez lehetett tehát e szó eredeti jelentése is. Ebből a jelentésből azután az egyes finnugor nyelvekben átvitel és ráértés útján különféle más, esetleg konkrét tárgyakra vonatkozó jelentések is fejlődtek, mint pl. 'szélvédő' a finnben és a lappban, amely jelentés R. összeállításai szerint még egyes osztják nyelvjárásokban is megvan. De még R. magyarázatára való tekintettel is ez esetben csak hasonló jellegű, illetve irányú jelentésbeli fejleményekről lehet szó, mert a zürjénben már nyoma sincs ennek a jelentésnek. Ha már most egy térbeli viszony megjelölése volt e szó eredeti jelentése, akkor kizártnak mondható, hogy e szó megfelelője jövevényszó lehetne azokban a finnugor nyelvekben, amelyekben ilyen jelentésben van meg. Először is a 'möge valaminek' jelentésű térbeli viszonynak a kifejezésére már valamely nyelv legősibb alakjában is kellett valamilyen szónak lennie; kérdeznünk kell tehát, miért tűnt volna el egy ilyen jelentésű feltételezhető szó az obi-ugor nyelvekből, illetve miért hiyettesítődött volna ez a szó egy a zürjénből kölcsönzött idegen szóval. Sőt R. magyarázata még annak feltevését is megkívánja, hogy a vogulok és az osztjakok egymástól függetlenül vették volna át a zürjénektől ezt a térbeli viszonyra vonatkozó szót, ami mégis csak teljesen valószínűtlen feltevés.

Mivel pedig ez a térbeli viszonyra vonatkozó szó eredetileg mindenképp „felesleges idegenszó”-nak lett volna tekinthető, ezért csak általános kétnyelvűség esetén honosodhatott volna meg, amint ezt másutt (vö. ALH. VI, 290) röviden már kifejtettem és amit remélhetőleg a közeljövőben megjelenendő „A nyelvtudomány mint az ősz- és néptörténet forrástudománya” című tanulmányomban még behatóbban szándékozom majd kifejteni. Ilyesmire pedig, ahogy én látom a helyzetet sem vogul-zürjén, sem osztják-zürjén vonatkozásban nem lehet szó. Sőt nem igen tudnánk még arra sem példát találni, hogy valami térbeli viszonyra vonatkozó szó egy másik nyelvben jövevényszóként valaha is meghonosodott volna. Ezek szerint sem az osztják *saj* 'Teil hinter etwas', sem a vogul *saj* 'mög' nem lehet jövevényszó, bár az egyáltalán nem lehet kétséges, hogy ezek az obi-ugor szavak a zürjén *saj* 'Hinter, Raum hinter etwas' szóval valamiképp összetartoznak. Ha tehát a fenti obi-ugor szavak semmiképp sem lehetnek jövevényszavak, akkor a bennük jelentkező szokatlan obi-ugor *s- ~ zürj.* *s-* hangmegfelelésnek nyilván csak valami belső nyelvi oka lehet. Ezt az okot megnevezni nem is túlságosan nehéz. A „Die Ausbildung des ung. Konsonantismus” című tanulmányomban nem kevesebb mint 15 példát hoztam fel arra, hogy az ugor nyelvekben bizonyos esetekben a finnugorra felteendő alveoláris *s-nek a jésített finnugor *š- folytatása a megfelelője (vö. ALH. II, 362—4). És pedig kivétel nélkül olyan szavakban találkozhatunk ezzel az anomáliával, amelyekben eredetileg vagy palatális magánhangzó követte a szókezdő *s*-et, vagy pedig valamilyen jésített mássalhangzó fordult elő a szóban. Így tehát a szabálytalan hangmegfelelés oka — mondhatni — nyilvánvaló: e szavakban másodlagos jésülés következett be az eredeti szókezdő *s- esetében az utána következő palatális mássalhangzó asszimilációs ráhatása következtében. Ilyen jellegű változások más hangoknál is előfordulhatnak, ha a megfelelő jésített mássalhangzó megvan az illető nyelv hangrendszerében. Mivel a jésített *š* hiányzik nyelvünk hangrendszeréből, ezért az *sz* jésülése sohasem következett be sem egy következő palatális magánhangzó, sem egy jésített mássalhangzó asszimilációs ráhatása következtében, de pl. az *n* hang alkalmadtán már megváltozhatik ilyen módon, aminthogy vannak is az eredeti *n* hangnak ilyen jésített folytatásai nyelvünkben. Ilyenformán felel meg pl. a magyar *nyél* szóban a *ny* a vogul *nel* szó *n*-jének vagy a *nyűjt* szó *ny*-je a votják *nuit* *n*-jének.

Az idézett helyen a *nyűjt* szó példájához hasonlóan a szóvégi *j* távasszimiláló ráhatásának tulajdonítottam legalább is az obi-ugor közösség korára vonatkozólag a szóeleji eredeti *s-nek a jésülését a R. által tárgyalt szóban. Kár, hogy R. erről a magyarázatról nem szerzett tudomást, mert a kérdéses obi-ugor nyelvi szóalakokra vonatkozó magyarázatát csak abban az esetben tarthatta volna fenn, ha összes hivatkozott példáimban a megfelelési anomáliákat az *s hangra vonatkozólag valami más módon sikerült volna megmagyaráznia, aminek a lehetőségében kételkednünk kell.

Persze nem lehetetlen, hogy a jésülés ebben a térbeli viszonyra vonatkozó szóban már az ugor közösség korában bekövetkezett és a szó a magyarból csupán kivészett. Mivel a kérdéses obi-ugor szavak megfelelői a mordvin kivételével az összes finnugor nyelvekből kimutathatók, nagyon valószínűnek mondható, hogy ennek a szónak megfelelője legalább is az előmagyarban még megvolt és amennyiben nyelvünk szavai a hangrend tekintetében a finn szavakkal szoktak egyezni, az is valószínűnek mondható, hogy e szó

megfelelőjében az előmagyarban éppúgy mélyhang szerepelt, mint finn megfelelőjében, a *suoja* szóban. Tekintettel a szó megfelelőire, a permi és obi-ugor nyelvekben ez a hang valószínűleg az *a* volt. Ha pedig ez így volt, akkor nem nehéz megmondani, hogy a 'möge valaminek' jelentésű előmagyar *saj (*s = sz*) szóalak miért veszett ki nyelvünkéből; nyilván azért, mert a hangsor tekintetében egybeesett *sáj* 'Mund' szavunk előzményével. A beszélőknél pedig gyakran megfigyelhető az a törekvés, hogy a világosság kedvéért szívesen helyettesítik a kettős értelmű hangsort valami egyetlen értelmű kifejezéssel, a mi esetünkben az eredetileg bizonyára valamennyire más, de mindenképp hasonló jelentésű *mög* szavunk előzményével. — De ugyanerre az eredményre juthatunk abban az esetben is, ha abból indulunk ki, hogy a kérdéses obi-ugor szavakban a jésülés nem az ugor, hanem csupán az obi-ugor korszakban következett volna be. Ebben az esetben ugyanis szavunk a réginyelvi *aj*, *áj* 'hasíték, völgy' szóval esett volna egybe.

Persze előfordulhat, hogy egyes esetekben azért találkozunk egy-egy obi-ugor szóalakban a finn-ugor *s hangnak nem szabályszerű megfelelésével, mert a kérdéses szavak tényleg újabb zürjén jövevénytiszavaknak tekinthetők. Ezek azonban többnyire határozottan műveltségi szavak. Ilyen ezek közül a legnevezetesebb: a sónak egyik elnevezése is. Ez: vogul *solwel*, *solvol* osztják *säl*, *sät*, *solna* ~ zürjén *sol*, *sul* | votják *šalal* ~ finn *suola* (vö. Moór: ALH. VII, 352).

MOÓR ELEMÉR

II.

A chanti O. *sáj* 'Teil hinter etw.' és a manysi É. *saj* 'mög' szóról adott etimológiai magyarázatomat, hogy ti. a chanti és a manysi szó komi jövevénytiszó (< km. *saj* 'Raum hinter etw. '), Moór ELEMÉR nem fogadja el. Szerinte az obi-ugor szók e nyelvek ősi szókészletébe tartoznak. Minthogy véleményemet továbbra is valószínűnek tartom, az alábbiakban megkísérlek Moór ellenvetéseire válaszolni.

Valóban egyes esetekben a szókezdő alveoláris *s- az utána következő palatális magánhangzó vagy a szóban előforduló jésített mássalhangzó ráhatása következtében palatalizálódott, s az ily módon létrejött *š*-nek ma ugyanúgy alveoláris *s*- a folytatója, mint az eredeti finnugor *š- hangnak. Ezt a lehetőséget dolgozatomban figyelembe vettem (NyK. LX, 429). A cht. *sáj* 'Teil hinter etw.' és a ms. *saj* 'mög' szó esetében azonban erről azért nem lehet szó, mivel a chanti és a manysi szónak nem csupán szókezdő *s*- hangja, hanem vokalizmusa is a komiból való kölcsönzésre utal. Ugyanis a komi *a*-nak a chanti és a manysi nyelv komi jövevénytiszavaiban az esetek nagy számában az őschanti *ä (STEIN. *ä), illetőleg az ősmansyi *ä folytatói felelnek meg szabályszerűen (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 123; KANNISTO, WogVok. 13; STEINITZ, WogVok. 183). Ilyen hangmegfelelés mutatkozik a cht. *sáj* 'Teil hinter etw.' ~ ms. *saj* 'mög' szóban is.

Moór ELEMÉR érvelésével ellentétben, véleményem szerint az, hogy az obi-ugor szók térfogalmat jelölnek, nem zárja ki azt, hogy jövevénytiszóknak tekintsük őket. Ugyanis a chanti nyelvben, valamint más finnugor nyelvekben is találunk térbeli viszonyra vonatkozó jövevénytiszókat. Például: chanti DT. *mäys* 'Biegung (eines Flusses, selt. eines Weges)', V.

męyi 'Knick, Biegung (eines Flusses)', O. *męyi* 'Biegung (eines Flusses, Weges, Seiles)' < km. Lu., U. *meg* 'Flusskrümmung', I. *męg* 'Halbinsel mit Wiese am See' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 40). Térbeli viszonyra vonatkozó szók akkor is átkerülhetnek az egyik nyelvből a másikba, ha a nyelvnek az illető fogalomra van saját szava. Például: komi (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., P. *bok*, U. *bęk* 'Seite' < orosz бок ua. (az ősi szó: km. Sz., Lu. *pel*, V., U., P. *pev*, I. *pę* 'Seite; eines von einem Paar', WICHM.—UOT.); komi (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., P. *mesta*, I. *meste*, U. *mestę* 'Platz, Stelle, Ort' < orosz место ua. [ősi szó (csak összetételekben): *in* : *kos-in* 'trockene Stelle, trockenes Land', U. *šoiłłsan-in* 'Ruheplatz, Ruhestätte, Ruhestelle', WICHM.—UOT.]. Egyébként a komi *in* 'Platz' szót valószínűleg az orosz eredetű *mesta* 'hely' szó szorította ki a használatból.

Véleményem szerint tehát a cht. *sáj* 'Teil hinter etw.' ~ ms. *saj* 'mög' szók és a velük egyeztetett többi finnugor nyelvekbeli szók között ősi egyezésről hangtani okokból nem beszélhetünk. Az eredeti palatális magánhangzót (*ä) tartalmazó obi-ugor szók nem felelhetnek meg a veláris magánhangzójú permi, mari, finn és lapp szóknak. A chanti és a manysi szó mind szókezdő *s*-hangja, mind palatális magánhangzója miatt komi jövevényszónak tekintendő.

RADANOVICS KÁROLY

Hurok — tör — les

1. K. SAL ÉVA legutóbb (NyK. LX, 159—63) nagy alapossággal kimutatta, hogy 'hurok' jelentésű *les* szónak nyoma sincs a nyelvtörténeti adatokban, amin — úgy látom — XVI—XVII. századi adatokat kell értenünk. Ebben a magam részéről, bár nem állottak rendelkezésemre a „készülő Nagy Szótár” adatai, sohasem kételkedtem. Kérdem azonban, mi okból látja jogosultnak K. SAL ÉVA ebből az adathiányból annak a feltevését, hogy a *les* szónak ilyen jelentése nem lehetett volna a *lest vet* szólásban — mondjuk — a honfoglalás előtti időkben vagy a középkor folyamán. Hiszen a rokon nyelvekben van egy olyan 'Schlinge' jelentésű szó, amelyből joggal következtethetünk egy 'Schlinge' jelentésű magyar *les megvoltára. Ez azonban — szó- és tárgytörténeti szempontok figyelembevételével — leghamarább a török—magyar érintkezés korában tűnhetett el. Ez esetben pedig nem várhatjuk azt, hogy e szóra a régi magyar nyelvemlékekben adatokat találjunk.

2. De talán próbáljuk ezúttal a másik végéről megközelíteni a problémát. Jelenleg a köznyelvben 'Schlinge' értelemben tulajdonképp csak a *hurok* szó van használatban. Tudjuk, hogy ez a szavunk török jövevényszó, és eredeti jelentése: 'eine Stange mit einer Schlinge zum Einfangen der Pferde' (GOMBOCZ, BFLw. 84). Hogy e szónak ez volt a jelentése már az altaji ősnyelvben is, az a török *uruk* [$>$ m. (*h*)*urok*] szóalakkal egyeztethető mongol *urya* szóalak jelentéséből is kitűnik: 'longue perche avec un noeud coulant pour attraper les chevaux'. Nyilván ezzel a jelentéssel került ez a szó a magyarba is, mert ez az eszköz a régi magyar állattenyésztésben tudomásom szerint megvolt. Abban azonban kételkedem, hogy ez a jelentése nyelvtörténeti adatokból kimutatható volna, bár két szólásunk ennek az eszköznek az emlékét napjainkig megőrizte; ezek pedig a *hurokra kerül* és a *hurokra kerít*

kifejezések. Különösen az utóbbi tanúsítja világosan, hogy itt nem véletlenről van szó, mint a madarászásnál alkalmazott hurkoknál, hanem a szólásra vonatkozó esetben az áldozat az ember aktív közreműködése mellett került hurokra, és nem úgy fogódott meg a hurokban; tehát a szólás nyilván csak a régi magyar pásztorélet maradványa lehet.

3. *Hurok* szavunk esetében ezek szerint az történt, hogy e szavunk a speciális jelentésből kiindulva általános jelentésűvé lett, feltehetőleg azért, mert időközben a régebbi 'Schlinge' jelentésű *tör* szó kettős értelművé vált. Ez utóbbi szó — amint ismeretes — szintén török jövevényszó; csakhogy török megfelelője (*tor*) mélyhangú. Ezért fel kell tennünk, hogy a magyarban vált tör. *tor* > m. *tur > *tor fejlődéssel hangrendi átcsapás útján valamikor a XIV. század után magashangúvá, aminek következtében a 'Dolch' jelentésű ismeretlen eredetű *tör* szavunkhoz hasonlónak lett (*tör), majd vele egybeesett (*tör*).

Meg kell azonban még jegyeznünk, hogy a török szó eredeti jelentése: 'Netz zum Vogelfangen' volt; tehát ez a szó a 'Schlinge' jelentést nyilván a magyarban vette fel. A *törbe esik* kifejezésből mindenesetre arra gondolhatunk, hogy eleinte 'mindenféle vadfogó berendezés' értelemben használták; használata 'Schlinge' jelentésben akkor specializálódhatott, amikor 'Falle' jelentésben a szláv származású *kelepce* szót — amelyet először a XVI. században említenek — kezdték el használni. A vadászterminológiának ez az eredetileg általánosabb értelmű kifejezése nyelvünkben a speciálisabb 'Schlinge' jelentést nyilván egy ugyanilyen jelentésű finnugor származású szó pótlására vette fel, amely kettős értelművé válhatott a hangfejlődés során. Azt pedig K. SAL ÉVA sem vonta kétségbe, hogy az ugor és a permi nyelveknek egyik 'Schlinge' jelentésű szavának a magyarban a *l-e-s* hangsor felelne meg. Ezek után azt kétségbevonni, hogy a *lest vetni* szólásban a *les* szó nem ennek a feltételezhető szóalaknak felelne meg, véleményem szerint már hiperkritika, illetve az „írásos nyelvemlékek” negatív irányban való bizonyító értékének súlyos túlbecsülése.

4. Ezért — azt hiszem — mindnyájunkat érdekelne, hogy K. SAL ÉVA szerint a finnugor nyelveknek melyik 'Schlinge' jelentésű szaváról volna feltehető, hogy annak megfelelője megvolt a mi nyelvünkben is, és ő mivel tudná megmagyarázni, hogy ez a feltételezendő szó eltűnt a nyelvünkben. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy a 'madárfogó hurok' mint fogalom és tárgy már ősidők óta ismeretes volt ősaink számára.

MOÓR ELEMÉR

Még egyszer a *les-ről

1. MOÓR ELEMÉR két dolgozatában (MNY. XLVI, 161; ALH. II, 38 jegyz.) a *lest vet* szólásból 'hurok' jelentésű *les szót vont el, és ezt a vog. *lēs*, osztj. *lis*, zürj. *leš* szavakkal egyeztette. Ezt a föltevést „Les és csal, csel szavaink történetéhez” című cikkemben nem fogadtam el. A *lest vet* ugyanis, mint annyi más hasonló szólás, vagy a *hálót vet, tört vet* analógiájára, vagy szóláskeveredés révén keletkezhett. Első tagja azonos 'Hinterhalt; warten, nachstellen, lauern' jelentésű *les* szavunkkal. MOÓR ELEMÉR mostani cikkében részletesebben kifejtette az általa kikövetkeztetett szóval kapcsolatos álláspontját, vagyis, hogy a *les-nek a honfoglalás előtt vagy a középkor folyamán volt 'hurok' jelentése. Első közleményében még csak az „eredetileg” időmegjelölést használta. Magam, kíváncsi lévén a nyelvemlékek vallo-mására, földolgoztam a nyelvtörténeti adatokat is, — bár ezt, ha jól értettem, MOÓR ELEMÉR fölöslegesnek tartja —, a *csalt, csejt vet, hány* anyagával együtt. HEGEDŰS LAJOS (MNY. XLVI, 123) ugyanis ezekből a szólásokból a *csal, csel* szavaknak szintén 'hurok, stb.' jelentését vonta el helytelenül. A probléma hasonlósága miatt történhetett meg részemről „az írásos nyelvemlékek negatív irányban való bizonyító értékének súlyos túlbecsülése”. A negatív vallomást természetesen nem két évszázad adatai nyújtják, amint azt MOÓR ELEMÉR állítja, hanem mintegy kilenc évszázad írott és nyomtatott emlékei. Nyilvánvaló, hogy sok szavunk élt és él a beszélt nyelvben anélkül, hogy lejegyezték volna, mégis az adathiányt teljesen figyelmen kívül hagyni, úgy gondolom, nem egészen helyes módszertani eljárás.¹

2. Ahhoz, hogy MOÓR ELEMÉR szókikövetkeztetését helyesnek tartsuk, több nehézséget kell figyelmen kívül hagynunk. Ugyanis a szókezdő hang kivételével mindenütt akadályokba ütközünk. Ezt a tényt (legalább részben) MOÓR ELEMÉR is látja. Azt írja a *les-ről szóló első cikkében (MNY. XLVI, 161): [a fenti fgr. szavaknak] „a magyarban *lesz, illetőleg ha az ősmagyarban e szóban *ć > ě* átmenet történt volna, *lecs, *les felelhetne meg”. Másodszorra „Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus” című munkájában (ALH. II, 1) csupán a *les hangsort említi (i. h. 38 jegyz.). Minthogy vizsgálódásai alapjául TOIVONEN: „Zur Geschichte der finnisch-ugrischen

¹ A *hurok* stb. szavakról írt fejtegetésekhez nem kívánok hozzászólni. Annyit azonban megjegyzek, hogy a *tör*-nek nem egy ugyanilyen jelentésű finnugor szó pótlására kellett a 'hurok' jelentést fölvenni, hiszen valószínűleg már az 1240 körüli időkben volt ilyen jelentésű szavunk, mégpedig az ismeretlen eredetű, a népnyelvben ma is élő *cseklje* és változatai (vö. OklSz.; PAIS: MNY. XVIII, 98).

inlautenden Affrikaten" (FUF. XIX, 1) című művét veszi (ALH. II, 24), ezért én is a TOIVONEN fölsorolta szóegyeztetéseket néztem végig a *les szempontjából. Megítélésem szerint MOÓR ELEMÉRnek első megállapításában van igaza: a magyarban a vog. s, osztj. s, zürj. *tš* megfelelés mását, legalábbis az egy *keszeg* etimológiájában (FUF. XIX, 143), valóban megtaláljuk. Tehát egy *l + vok. + sz hangalakú szót — ha ilyen nincs is — a konzonantizmus alapján elképzelhetünk, egy *les hangalakút azonban már kevésbé.

Más a helyzet, ha vizsgálódásaink körébe a vokalizmust is bele vonjuk. Ez esetben egy *lesz alak föltevése éppen olyan valószínűtlen, mint egy *les alaké. Noha a magánhangzó-megfelelések változatossága ma még általában elég tág teret enged a képzelőerőnek, az alábbiakat már erősen valószínűsíteni lehet. A vog. *lēs*-nek *i (STEIN., GWogVok. 217), az osztj. *lis*-nek *i (vö. STEIN., OVok. 77) a kikövetkeztethető tövokálisa. Ilyen föltételezett obi-ugor tőhangzói vannak *szél* 'Rand', *öcs*, *kür* 'befog' szavainknak. (Olyan magyar tagú etimológiát, amelynek ilyen vogul, osztják megfelelőkön kívül még zürjén tagja is lett volna, nem találtam.) Magyar hangtörténeti ismereteink alapján föltételezhetjük, hogy az ősmagyarban ezekben a szavakban zárt *ē*, illetőleg *i* állott, az azonban már kevésbé hihető, hogy bennük nyílt *e* volt. Elképzelhető ugyan, hogy *i* > *ē* > *e*, vagy *ē* > *e* fejlődéssel keletkezett a *les. De az *ē* > *e* változás az ómagyarban szórványos (BÁRCZI, Htört.² 40), a középmagyarban pedig az északkeleti és a Királyhágón túli nyelvjárá-sokban fordul elő (uo. 152). A fent idézett három példa magyar nyelvi fejlődése nem tesz valószínűvé olyan föltevést, amely szerint a vog. *lēs*, osztj. *lis* szavaknak a magyarban nyílt *e*-vel hangzó megfelelője lenne.

3. Lehetséges, hogy volt 'hurok' jelentésű *les szavunk? Ha azt a bizonyosságot nem vesszük figyelembe, hogy írott emlékeinkben a *lest vet* 'nachstellen, auflauern'² jelentésű szólás *les* szava tökéletesen azonos 'Hinterhalt; warten, nachstellen, lauern' jelentésű szavunkkal hangalakban és jelentésben egyaránt, még akkor is vannak — mint láttuk — kétségek Moór egyeztetésében. Ha az ősmagyarban „e szóban” a várható *sz* hang helyett *é* > *é* átmenettel *s* lett, *s* ha a várható *ē*, *i* illetőleg *é*, *ö*, *ü* helyett szórványos változással *e* keletkezett, akkor lehetett 'hurok' jelentésű *les* szavunk. Ez azonban nem bizonyítható. Minthogy Moór ELEMÉR föltevésének ennyi nehézsége van, úgy látszik, hogy a *les léte vagy nem léte nem annyira a tudomány, mint inkább a hit kérdése.

K. SAL ÉVA

² A jelentés Moór ELEMÉRTŐL (ALH. II, 38 jegyz.) származik.

Az *o* ~ *a* hangviszonyhoz

(Túlkompenzálás eredménye-e XVIII. századi írónál a *váras* és a hozzá hasonlók?)

1. BENKŐ LORÁND nemrég igen érdekes, általános nyelvészeti szempontból is figyelemreméltó hangtörténeti—nyelvjárástörténeti kérdést tárgyalt „Az irodalmi nyelvi »téves visszaütés«-ről” című dolgozatában (NyK. LX, 11—6). Tétele lényegében ez: XVIII. századi nyugat-magyarországi írók műveiben található *váras*, *számas*, *hábarodás*-féle *a*-zó alakok az ugyan-ezen írókra többé-kevésbé jellemző *á* utáni *o*-zás tudatos ellensúlyozásaként, a nyelvérzék megzavarodása miatt, tévedésből jöttek létre. Ezt a jelenséget BENKŐ a jelzett kor írójának igen jelentékeny csoportjánál észleli (mintegy 25 író említ, de ezeket is csak példaként), többek között olyan nevezetes írónál is, mint Faludi, Bacszányi, Márton István, Sándor István stb. Éppen ez az, ami a kérdést érdekessé teszi, mert az írónak egy ilyen nagy csoportjára jellemző nyelvérzék-megzavarodásról eddig még nem igen volt tudomásunk. Maga a nyelvi jelenség, az *á* utáni *a*-zás nyelvi oldalról tekintve — BENKŐ szerint — az analógiás indítékú, fordított irányú hangváltozások, keresztváltozások sorába tartozik,¹ lélektani, illetőleg társadalmi lélektani oldaláról nézve meg — ugyancsak BENKŐ szerint — túlkompenzálásnak minősül.

2. A nagyon fontos észrevételeket, adatokat közlő tanulmány végső tanulságával szemben még a cikk olvasása közben kételyem támadt, két szempontból is. Egyrészt **l é l e k t a n i** szempontból nem látszott eléggé indokoltnak, hogy egy egész írói csoport egyforma célkitűzéssel, mégis annyira sikertelenül küzdjön hibásnak, mert nyelvjárásiának, provinciálisnak érzett írásmódja kiküszöbölésére, ha egyszer valóban, tudatosan és elszántan küzdeni akar ellene. Azaz nehezen tudtam elképzelni, hogy ha ezek az írók tudják, hogy ők *á* után hibásan *o*-znak, tehát *szárod*, *lássod*, *atyámat*-féle alakokat ejtenek és írnának a — feltevés szerint — már normaszerűnek elismert *szárad*, *lássad*, *atyámat*-félék helyett, miért ne tudnák ezt a „hibájukat” kijavítani, ha komolyan akarják? Azt lehetségesnek tartottam, hogy ilyen

¹ Szándékosan nem használom sem a „visszaütés”, sem a „téves visszaütés” elnevezést. BENKŐ szerint ez a „fauche [helyesen fausse!] régression”-nak felel meg. BÁRCZI a „visszaütés” műszót a megőrző tendencia jelölésére használja (vö. Bevezetés 1953, 60; Hangtörténet 1958, 9), s ehhez jobban is illik. Amde az olyanfajta analógiás változásokra, mint a *Nové > Novaj* (személynévből lett helynév), amely a *ganaj > gané*-féle változás fordítottjaként és az egymás mellett élő *ganaj* ~ *gané* változatok hatására mehetett végbe (vö. PAIS: MNy. XLVI, 103), éppen nem jellemző semmiféle „visszaütés” valamiféle ösre. Erre a jelenségre BÁRCZI sem használja a „visszaütés” szót, hanem csak körülírva, fordított irányú hangváltozásnak nevezi (Hangtörténet 11). Magam kifejezőnek érzem PAIS „keresztváltozás” műszavát, és ezt is használom.

törekvésük közben egy-két *o*-zó alakot véletlenül bennhagynak írásukban, de az e téren elkövetett „hibák” feltűnően nagy száma s ugyanakkor a ló másik oldalára való átesés, a túlzott finomkodásra valló illegálisan *a*-zó alakok bekerülése a szövegbe két ellentétes lelki magatartást és készséget tételéz fel egyszerre: a szándékosság és tudatosság viszonylag magas fokát egyrészt, felületességet és tájékozatlanságot másrészt. Mindez a XVIII. század vége felé történt volna, az irodalmi megújulás korában, amikor az írók már tömegével alkotják az új szavakat, amikor nem egy szótár közkézen forog, amikor tehát az írók nehezebb nyelvi feladatokat is meg tudnak oldani, mint annak az eldöntését, hogy mely szavakat szokás *o*-val, s melyeket *a*-val írni, ha van már kialakult norma. A kételyemet másfelől szorosabb értelemben vett nyelvi szempontok élesztették. Mindenekelőtt az, hogy a BENKŐ által felsorolt *a*-s szavak között nem egy olyan volt (pl. *váras, számas, hábarodás, lángat* stb.), amelyet én a XV—XVI. századból már ismertem. Már pedig maga BENKŐ — nagyon helyesen — megállapítja: „Ide olyan visszautételek sorolhatók, amelyekben a hangfejlődésnek nincs szorosabb értelemben vett etimológiai alapja: a kérdéses szó korábban nem tartozott abba az alakcsoportba, amelybe később analógiás hatások belesodorták, így azelőtt nem is volt olyan kiejtésű, amilyenné a visszafelé történő hangváltozás során lett.” (I. h. 12.) Feltűnt még az is, hogy egyes szavak a cikk adattárában következetesen megismétlődnek, mások meg, mint például *pásztar, háram* egyszer sem fordulnak elő. Végül bizonyos morfológiai kötöttségek is felfedezhetők voltak az adattárban. Az *o*-zás vagy *a*-zás kérdésének nemcsak hangtani, hanem morfológiai aspektusa is van, s ez is lehet éppolyan fontos, mint a hangtani a kutatás eredményessége szempontjából. Mindezek alapján elhatároztam, hogy közelebbről is megvizsgálom ezt a kérdést. Nyilvánvaló volt számomra, hogy XVIII. századi íróinkat csak abban az esetben menthetem fel a nyelvérzék megzavarodásának vádjá alól, ha igazolni tudom, hogy az általuk használt *a*-zó szavak 1. *a*-zó formájukban már régen is előfordultak, még abban az időben, amikor használatuk nem minősíthető túlkompenzálásnak; 2. olyan *a*-zó szavak társaságában fordulnak elő, amelyekben az *a*-t nem előzi meg *á*, ebben az esetben ugyanis általánosabb jellegű *a*-zásról, és nem az *á* utáni *o*-zás túlkompenzálásáról lenne szó; 3. bizonyos morfológiai jellegű hagyománnyal rendelkeznek (megfelelő morfológiai helyzetben a tövéghangzó), vagy ilyen szempontból akár hagyomány nélkül is következetesen vannak alkalmazva; 4. nem *á* utáni *o*-zó területről származó író munkájában is fellelhetők; 5. olyan jelleggel és mértékben fordulnak elő, hogy ezért, valamint az *o*-zás mértéke és jellege miatt nem tehető fel az *á* utáni *o*-zás elkerülésének komoly szándéka; 6. hangtanilag másképpen is magyarázhatók, mint analógiás keresztváltozással (például hasonulással), s lélektanilag is másképpen, mint túlkompenzálással (például egyszerűen azzal, hogy a normától való ezen eltérés nem zavarta az írókat, éppen úgy, mint *o*-zásuk, vagy versben rím kedvéért használták az *a*-zó alakokat stb.).

3. A következőkben az előbbi szempontok szerint haladok. Előrebocsátom, hogy nemcsak az *a*-zás mértéke, de még jellege is különböző az egyes íróknál,² s a különféle szempontok együtt is érvényesülhetnek.

² Hogy egy hangtani jelenség az egy faluban élő személyeknél is milyen különböző mértékben érvényesülhet, arra szép példákat találunk IMRE SAMU nyelvatlasz-beszámolójában, többek között éppen az *á* utáni *o*-zással kapcsolatban (NyÉrt. 17. sz. 97).

1. Az Oklevélszótárból a következő adatokat idézhetem: 1224/1317: *Waras*; 1225: *Karachan*; 1310: *aldamas*; 1435: *Wylagas*; 1439: *Poharnak*; 1462: *arakya* (árokja); 1463: *yarmas*; 1524: *Tarnak*; 1529: *hajlag* (hályog); 1603: *Agaston*; 1662: *Talnak*; 1684: *káralhatja* (károlhatja).

Adatok a kódexirodalomból:³ JókK. 21: *habarolatlan* (NySz.); 30: *czappa/akual* (Losonczy); BécsiK. 75: *halalasoc* (Losonczy); MünchK. 34: *iarmamat* (NySz.); GuaryK. 93: *langaz ki*; NádK. 9: *zalaga*; 184: *zerzaamat*; 536: *Annac vtannac*; PéldK. 71: *batarwltatvan* (Deme); LobkK.: 196: *alnak*; 279: *alnak/agnak*; 261: *agafton*; 299: *langas*; 1: *almat*; 215: *imaran*; 246: *le zalattat* (Simonyi); 272: *lancakat* (Losonczy); LányiK. 415: *byzonyta/fak* (Losonczy); DebrK. 448: *zamath* (Losonczy); KrisztÉ. 25: *alnak/agos* (Deme); LázárK. 32: *alnac/agimat*; 40: *leanyadra*; 43: *alazatoffagat*; 274: *alnak/agh*; 228: *nyomoruffagamban* (Deme); TelK. 72: *almat* (Inotay); BodK. 19: *vadalo*; 15: *langas* (Deme); VeszprK. 52: *latagat*; TihK. 166: *almadade*; 28: *uaras*; 166: *almat* (Kausch); KrizaK. 360: *ymaran* (Deme).

Más adatok a XVI. századból: 1572: *Nogj/agad* (5× egy levélben, melyet TÖRÖK GÁBOR közölt, vö. MNy. LIV, 139); 1584: *Kapastaskerthben* (Úriszék 74); 1585: *jobbagyath* (uo. 213); 1586: *jozagatt* (uo. 217); *zalaghba* (uo. 218).

Adatok a XVII. századból: Magyar I.: *kowaczalak ki*; *alnaksagokat* (Gáti); Telegdi M.: *alnaksagba*; *valagatast* (Gácsér); MonTME.: *Jármás* (NySz.).

Sok adatot közölhettem volna még a *váras*, *zálag* szavakra, amelyek igen gyakran fordulnak elő *a-s* formában. Ugyanez áll a *láng* szó ragos és képzős származékaira (vö. NySz.): *lángas*, *lángaz* stb.

Az itt felsorozottakat adatok közül BENKŐ is említi a XVIII. századból az *dlom*, a *láng*, a *kár*, a *lánc* és a *szám* szó különböző származékait, a *hábaradás-t*, a *jármás-t*, az *utánnak-ot*, a *válagat* és a *váras* szót. Kétségtelen tehát, hogy a XVIII. századi íróknál talált *a-s* szavaknak egy része nem kitalálmány, nem téves alak, hanem megőrzött régiség, s maga az *á* utáni *a-zás* is régi hagyományokra vezethető vissza.

2. Azokban a nyelvemlékekben, amelyekben az *a-s* szavak *a-ja á* utáni helyzetű, többnyire más helyzetű *a-s* szavakkal is találkozunk. Erre már sok példát említett LOSONCZI fentebb idézett kitűnő tanulmányában (utal rá BÁRCZI, Hangtört. 100, Hangtört.² 157), pl. JókK. 1: *appa/atalak*; MünchK. 31: *galambac*; 84: *haznas*; stb. Még néhány példa saját gyűjtésemből: GuaryK. 25: *aran/as*; 32: *fogl/ac*; NádK. 70: *maft*; 536: *čadalcodnac vala*; ÉrdyK. 319: *palogarok*; 140: *allapattyaban*; VeszprK. 13: *rakon*; 37: *vaczara*; 39: *gondadat*; 88: *kaponiaiat*; stb. DEME gyűjtéséből: BodK. 5: *vakandakhoz*; BirkK. 4: *megbatorohan*; 8: *hallama/bol*; KrisztÉ. 36: *paganok*; KrizaK. 84: *adattakrul*; LázárK. 162: *nagiab*; PéldK. 18: *hagyam*; PéldK. 48: *yzanyofagoknak*, stb. (vö. Nyelvatlaszunk 170—1); *Akarattyak* (IMRE SAMU, Szabács 56).

A TÖRÖK GÁBOR által közölt XVI. századi levélben egymás mellett található a már említett *nagyságad* és ilyenek: *paranczalattiat*, *tartazo*, *tiltatta*, *úasarnapā*.

³ A közölt adatok részben saját gyűjtéseim, részben a következő feldolgozásokból valók (szöveg közben csak a szerzők családnevét említem): DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái; GÁCSÉR MIKLÓS, Telegdi Miklós Nyelve; NyF. 18. sz.; GÁTI BÉLA, Magyar István nyelvi sajátosságai; INOTAY ILONA, A Teleki-kódex Szent Anna legendájának nyelvi feldolgozása; KAUSCH MIHÁLY, A Tihanyi-kódex nyelvezete; LOSONCZI ZOLTÁN: MNy. XXIII, 28—32; SIMONYI KÁLMÁN, A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai.

Most nézzünk meg néhány XVIII. századi író, azok közül, akiket BENKŐ szerint az *á* utáni téves *a*-zás jellemez.

Csődy Pál: *Cultus altaris* (Sopron, 1771.): 5: *Apostal*; 8: *vacsarája*; *pahár*; 12: *ragyagó*; 13: *maftani*; 21: *hallgassan*; 22: *nyomoruságakan*; 23: *fartélyya*; 25: *válo/z/zan*; 26: *lángadozzan*; stb. — Csődy Pál: Szükséges lelki harc (Győr, 1754.): 5: *villagtatás*; 8: *fartélyos*; 10: *Apostal*; 19: *csattagás*; 23: *har/agá/t*, *harfagnának*; stb. Ugyanannyi szövegrészben itt az *á* utáni *a*-zás még kevesebb szóban fordul elő: 20: *Vára/jok*; *Vára/sára*; 21: *útczakan*; *lángalni*; 22: *Vára/jokat*; 24: *áldamáfiban*. — Kö-halmi Fekete Gergely: *A' jó gazda-ember* (Pozsony, 1798.): 3: *föld-birtokofak*; 197: *magyaró*. — Szép János: *Aesthetika* (Buda, 1794.): 80: *virgantzságu*; 83: *hangas*. — Kozma Ferentz: *Ditsöült Szent István ... Szent Jobbja* (Buda, 1771?): B2: *bajnaki*; C2: *hátalmaskado*. — Márton István: *A' görög nyelv első kezdete* (Győr, 1794.): III: *Magak*. — Sándor István: *Egy külföldön utazó magyarnak ... levelei* (Győr, 1793.): 20: *partéka*.

A felsorolt adatokból úgy látszik, hogy a *váras*, *áldazat*-féle szavak használata sem régebben, sem a XVIII. században nem szigetelhető el a *vacsara*, *ragyag*-félektől, hogy tehát az *a*-zás az ilyen szavakban nem korlátozódik az *á* utáni helyzetre, következésképpen nem is tekinthető az *á* utáni *o*-zás reciprocumának, illetőleg túlkompenzálásának.

3. A köznyelvi *o*-val szemben álló *a*-t felmutató szavak nemcsak hangtani és hangtörténeti, hanem morfológiai és morfémátörténeti oldalról is megközelíthetők és megközelítendőek. Ha ugyanis régebbi nyelvemlékeinkben például egy *számas* szóalakkal találkozom a mai köznyelvi *számos*-sal szemben, akkor egy ilyen kérdés is feltehető: milyen volt régen a *szám* szó tövégi magánhangzója? Lehet ugyanis, hogy régen nem *o* volt, hanem *a*, vagy lehet, hogy régen ingadozott az *o* és az *a* között. Ugyanilyen kérdések feltehetőek toldalékok előtti vagy utáni tövéghangzókval kapcsolatban is. A morfológiai szempontnak a figyelembevétele éppúgy hasznos lehet a hangtan számára, mint fordítva: a morfológiai rendszert és morfémátörténetet sokszor csak a hangtan és a hangtörténet alapján lehet megérteni.⁴

Témánkkal kapcsolatban mármost először is megállapíthatjuk, hogy egyes szavaknak régen más vagy más is volt a tőhangzójuk, mint ma. Már a NySz. tanulságai alapján is ilyen szónak kell minősítenünk a *láng*, az *álom* és a *járom* szót, amelyek régen mind *o*, mind *a* tövéghangzóval közönségesek voltak, s csak újabban váltak az *o*-s alakok általános használatává, köznyelvűvé az *a*-sokkal szemben. (Az *álom* ~ *álmát*, kisebb mértékben pedig a *járom* ~ *jármás* alakviszonyt nagymértékben támogatta az *-alom* ~ *-elem* képzős szavak nyílt tövéghangzójának az analógiája: a *nyugalom* ~ *nyugalmat*-féle alakviszony.) Végeredményben ide vonható a *város* ~ *váras* alakviszony is, amelynek csak újabban felel meg más-más jelentés, régebben a 'Stadt' jelentésű szó a maga gyakoribb *a*-s alakjával jobban tartotta a kapcsolatot az etimológiailag alapszavának tekinthető *vár* 'Burg' szóval. Mindeme szavaknak *a* tövéghangzós formája tehát még a XVIII. században is

⁴ Készülő akadémiai leíró nyelvtanunk alaktani bevezetőjének és tőtani részének a megírása közben például igen nagy szükségem lett volna egy a magyar hangkapcsolatok rendszeres leírását tárgyaló munkára, ilyen azonban sajnos nincs. — Éppen az *á* utáni *o*-zással kapcsolatban mutatott rá IMRE SAMU arra, hogy e jelenség bizonyos alaktani kritérium (összetétel — nem összetétel) szerint is különböző mértékben érvényesülhet (NyÉrt. 17. sz., 97).

reálisnak, a történeti hagyománynak megfelelő szóalaknak minősíthető. Nem tudjuk azonban, mert részletes alaktani kutatásaink erre vonatkozólag nincsenek, hogy a mai köznyelvi tövéghangzónak milyen felelt meg régen az egyes szavakkal kapcsolatban. Feltehető, hogy ahogy például ma az én nyelvérzéke szerint is ingadozás van a *gázok* és *gázak*, *oltárok* és *oltárak*, *lábos* és *lábás*, *zsolttárom* és *zsolttáram* (de csak *zsolttáros*) szóalakok között a tövéghangzó tekintetében, éppúgy, sőt — az irodalmi nyelvnek kevésbé szabályozott volta miatt — még nagyobb mértékben ingadozhatott egyes szavakban a tövéghangzó a XVIII. században. Feltétlenül ilyennek kellett például lennie a *szám* szónak, amely az említetteken kívül talán a leggyakrabban fordult elő a tövéghangzóval: *számas*, *számatlan*, *számat* stb.

Ami a toldalékok előtti tövéghangzó jellegét illeti, itt is eltérhet a régi használat a maitól. Tudjuk például hogy az igenévképző előtti tövégi hang régen nem egyszer nyílt is volt: JókK. 4: *fogattak*; 51: *karhozattacnak*; stb. Az ilyen példák közt nem egy az olyan, amelyikben a nyílt tövéghangzót á előzi meg: CzechK. 115: *waalazattathay*; LobkK. 246: *le zallattat* (vö. LOSONCZI: MNy. XXIII, 30); MünchK. 11: *koronazattac*; Apork. 99: *ki razattaknak* (vö. KÁROLY, Igenévrendszertünk 126, 140).

Ilyen adatokat még nagy bőségben közölhetnék későbbi nyelvemlékekből is. Ha tehát egy XVIII. századi írónál *áldatt* vagy *ruházatt* szóalak található, az nem feltétlenül „hibás”.

A többesszámjel és a tárgyrag előtt sem volt régen mindig olyan a tövéghangzó, mint ma. Itt utalhatok a következő példákra: GuaryK. 32: *fogl'ac*; NádK. 184: *zerzaamat*; VeszprK. 85: *okat*; KazK. 28: *margitat* (Hatvani); TihK. 293: *egiptomat*; 13: *doctoraknak* (Kausch); Bornemisza: Örd. Kis. 20 (ECKHARDT-féle kiad.): *baynokat*.

A *-ság* és *-ás* képző után a tövéghangzó mai köznyelvünk szabálya szerint zárt: *o*. Régen más példák is voltak: LázK. 43: *alazato/fagat*; 228: *nyomoruffagamban* (Deme); JókK. 30: *czappasakual*; LányiK. 415: *bizonyta/fak* (Losonczy).

Nézzük meg most alaktani szempontból a XVIII. századi írókat.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy az úgynevezett *á* utáni *a*-zás abszolút töben nagyon ritka. A BENKŐ és én általam gyűjtött szavak között csak egyet találtam, s ennek is, ahogy láttuk, hagyománya van: Szép János: Aesthetika: 111: *hábarodására*. A többi esetben mindig képző vagy rag előtti tövéghangzó nyíltságáról van szó, nem találtam tehát ilyeneket: *háram*, *jámbar*, *kántar*, *zarándak*, *nádar*, *pásztar*, *Jánas*, *Sándar*, *bársany*, *tábar* stb. Kö-halmi Fekete Gergelynél a tárgyrag és a többesszámjel előtt, különösen a *-ság* és az *-ás* képzők után találni *a* hangot: A' jó gazda-ember: 7: *környül állá/jak*; 10: *kalá/zak*; 69: *oktatá/jak*; 101: *favanyú/ágat*; 112: *felhő/zakadásak*; *nyilásakat*; 113: *környül-állá/jak*; *víz-forrá/jak*; 123: *zomjúságat*; *fárad/ágat*; 125: *takarmányaknak*; 190: *orvo/ságat*. P. Hermolaus Egyházi beszédeinek I. kötetében (Pozsony, 1791.) jóformán csak a *-ságot* végződésben található *a*, de ott meglehetősen következetességgel: 9: *tisztátalanságat*; 15: *gono/ságat*; 18: *iga/ságat*; 103: *világo/ságat*; 311: *bizodalmatlanságat*; 317: *hálaadatlanságat*; *gono/ságat*; stb. Az V. kötetben is: 1: *írgalma/ságat*; 3: *boldogságat* stb. (Egyébként csak *világot* és *átnaksággal* került elélem, mindkettő gyakori szó *a*-val másoknál is, az *átnak* már régóta, ahogy láttuk.) Gerő György „Keresztény Herkulesnek ... hadi munkái” című fordításában mindössze egy *a*-zó adatot találtam mintegy 100 lapnyi szövegben: 41: *meg szállattak* (tehát igenévképző

előtti *a*, amely után még egy *a* következik!). Márton István „A' görög nyelv első kezdete” című tankönyvében találtam: XVII: *gondolkozó/aktól*.

A *-ság* és az *-ás* képző utáni *a* hang gyakori használatára vonatkozóan volna egy feltevésem. Régebben *-ok* volt a birtokos személyrag a mai köznyelvi *-uk* helyett, egybeesett tehát a személyragos és a személyragtalan többesszámú alak: (az ő) *orvosságok*, és (itt) *orvosságok (vannak)*. A nem birtokos személyraghoz tartozó, egyszerű *k* többesszámjel előtt — bizonyos hagyományok alapján, lásd fenti régi nyelvi példáinkat — kialakulhatott a nyílt magánhangzó használatának a szokása, funkciómegkülönböztetés végett. Például Kö-Halmi Fekete Gergely említett művében így már alakilag is szét tudta választani a kétféle funkciót kifejező szóalakot: 123: „mind-ezeknek leveleit tsak az *el-virágzajok* után kell le-tördelni”; 113: *környül állájak*. Ez megmagyarázná, miért éppen ezen képzők után gyakori az *a*. A tárgyrag előtti helyzetben levő *a* analógiásan terjedhetett. Ez a szokás lehetett divat, amely rövid ideig tartott. Érdekes, hogy egy alkalommal BENKŐ is észreveszi az alaktani vonatkozást, de mintegy hangtanivá minősíti át, s így morfológiai szempontból nem válik problematikussá számára a jelenség. Ezt írja: „A Győr megyei születésű Molnár János műveiben például jórészt csak meghatározott fonetikai helyzetben: a *-t tárgyrag előtti* [én emeltem ki — K. S.] mutatkozik *a-zó* téves visszaütés”; a *-t tárgyrag előtti* helyzet szabatosan nem vagy nemcsak fonetikai, hanem fonetikai-morfológiai.

4. Még további kutatásnak kell eldöntenie, találhatók-e nem *á* után *o-zó* területről származó írók munkáiban is *a-zó* alakok. Az eredmény valószínűleg az lesz, hogy igen, mert hiszen — már eddigi okfejtésünk és adatközlésünkéből is kitetszőleg — a két jelenség nincs szorosan egymáshoz kötve, bizonyos, hagyományosan *a*-val ejtett szavak elterjedhettek az egész országban, ezek különböző mértékű analógiás hatást fejthettek ki, s így többkevesebb *a-zó* szó belekerülhetett az ország bármelyik részén élő író nyelvébe. E szavak általában nem kerültek bele a köznyelvbe, de egy-kettővel ez is megtörténhetett, nem is szólva azokról az esetekről, amikor az *a* tövég-hangzó. Hogy csak egy példát említsünk, a *májás* szó régen *májos* változatban élt (vö. NySz.), PPB. a szónak mindkét alakját említi, az egyik helyen a *májás-t*, a másikon a *májos-t*. A XVIII. századi ingadozásból a *májás* került ki győztesen. Ezzel szemben *lábos* főnevünk a régi adatok szerint inkább *lábás* volt (vö. NySz.), s csak legújabban vált általánosabbá az *o-s* változat, de még ma is ingadozik használata. A *város* szó okleveleinkben *váras*, később váltakozik az *a-s* és *o-s* alak, s csak a XIX. században győz a *város*. Az *a-zás* vizsgálatánál tehát csak gyakorlati szempontból, a kutatás megkönnyítése végett állíthatjuk mai *o-s* szavainkkal szembe az *a-sokat*, mint az *a-s* típus képviselőit, a valóságban az egyes szavaknak megvan a sajátos történetük, s ha egy-egy írónak a szóval szemben elfoglalt álláspontjára, alakító vagy nem alakító „tendenciájára” vagyunk kíváncsiak, szóhasználatát ahhoz kell mérnünk, hogy a szó az adott korban fejlődésének, változásának milyen stádiumában volt. (Ma pl. éppoly bátorság *váras-t* mondani, mint *májos-t*, de a *lábos* meg a *lábás* megfér egymás mellett, viszont a XVIII. században mindhárom szavunk mindkét változatban élt, s inkább ahhoz kellett nagyobb elszántság, hogy valaki lekösse magát az egyik alak mellett.)

Egyébként SULÁN BÉLA egyik, nagy körültekintéssel megírt tanulmányában (PaisEml. 109—16) rámutatott arra, hogy az *á* utáni *o-zás* az

Alföldön is „elég széles körben el van terjedve” (i. h. 116; másképp BENKŐ, Nyelvjárástört. 91). Így ha ezzel volna is kapcsolatban az *á* utáni *a*-zás, nem lepődhetnénk meg, amikor például Dugonics András Toldi Miklósában (Pest, 1794.) *jobbágyak* szóalakot találunk (9) a másféle *a*-zású *paſzamántos* mellett (uo. 11).

5. Most vessünk egy pillantást néhány XVIII. századi író *a*-zásának mértékére és jellegére. Csödy Pál „Szükséges lelki harc” című munkájában (Győr, 1754.) az *á* utáni *o*-zás szűk térre szorul, az *a*-zás nem *á* után is elég nagy mértékű. Egy későbbi munkájában, a „Cultus altaris”-ban (Sopron, 1771.) az *a*-zás hasonló, de itt már erősen jelentkezik az *á* utáni *o*-zás is. Az *a*-zásra jellemző a felszólító módú alak *-n* személyragja és az *-n* locativusrag előtti nyílt magánhangzó; ez utóbbira CSÜRY BÁLINT (MNy. XXXIII, 203: *füvenn, havann, kövenn, lovann, házann*) és D. BARTHA KATALIN (MNy. LIV, 234: *tavann*) közölt példákat. Szükséges lelki harc 21: *uczákan*; Cultus altaris 4: *Oltáran* (de *Oltáron* is); 11: *világan*; 22: *nyomoruságakan*; 21: *halgassan*; 25: *váloſzſzan*; 26: *lángadozzan*. Az *á* utáni *a*-s szavak egyébként az általában elterjedtek: *váras, áldazat, határozatlan, s a -ság* képző után: 16: *tiſztaságot*. Egy még későbbi munkájában, a „Papi öröm”-ben (Szombathely, 1792.) az elég erős *o*-zás megvan, de *a*-zásra (igaz, hogy csak 20 lapos a könyvecske) nem találtam példát. Kö-Halmi Fekete Gergely „A’ jó gazda-ember” (Pozsony, 1794.) című munkájában az *á* utáni *a* főleg a *-ság* és az *-ás* képző után található, s elég gyakori az *o*-zás is. Érdekes, részben író és nyomdász (vagy korrektor, másoló) viszonyára, részben meg az alakuló, kibontakozó irodalmi normához való viszonyra jellemző, hogy ugyanennek a könyvnek 1804-es kiadásában, különösen a könyv elején az *o*-zó és *a*-zó szavak mai normánk szerintire vannak átjavítva, például 1798: *ſzorgalmatoſságot* ~ 1804: *-ságot*; 1798: *váloſztott* ~ 1804: *válaſztott*; 1798: *kaláſzak* ~ 1804: *kaláſzok*; más jellegű nyelvjárásiasság is átalakítva: 1794: *egyekoznének* ~ 1704: *igyekeznének* stb. P. Hermolaus-ról már említettem, hogy a *-ságot* végződésen kívül nem igen használ *a*-zó alakot. Azt hiszem, nem kell különösebben bizonygatni, hogy ilyen határozottan morfológiailag kötött *a*-zás nem lehet nyelvérzékmezgavarodásnak, az *á* utáni *o*-zás túlkompenzálásának az eredménye. Szép János „Aesthetika” című munkájában csak általánosabban elterjedt *a*-zó szavakat találtam, erősebb *o*-zás mellett: *város*-sal váltakozó *váras*-t, meg ilyeneket: *ábrázal, láncat* stb. Az, hogy az írók tudják, hogy mely szavaknál illik az *a*-zó formát alkalmazni, mutatja, hogy nem tévedésről, túlkompenzálásról van szó. Sándor Istvánnak „Egy külföldön utazó magyarnak... levelei” című munkájában (Győr, 1793.) jóformán csak a *váras*-t találtam *á* után *a*-zó szóként, *o*-zása (pl. *társom*) és egyéb *a*-zása (pl. *partéka*) is korlátozott. Geró György „Keresztény Herkulesnek... hadi munkái” című könyvében (Kassa, 1768.) közepes *o*-zás mellett *a*-zással nem igen találkoztam. Végeredményben úgy látom tehát, hogy akár gyengébb, akár erősebb fokú *a*-zás található egyes íróknál, az nem mutat téves használatra (néhány sajtóhibának is felfogható elírás vagy „elnyomást” nem tekintve), inkább következetességre, másrészt az *o*-zó alakok sokszor bőseges használata nem engedi meg annak a feltevését, hogy az író komolyan törekedett az *o*-zás kerülésére. Inkább arról lehet szó, hogy a XVIII. században az irodalmi norma szempontjából az *o* ~ *a* hangviszonyt (tehát az *a*-zást meg az *o*-zást) még nem ítélték meg olyan szigorúan, mint pl. az *ö*-zést vagy az *i*-zést; sok volt az ingadozás is, sokkal több, mint ma. Csak így lehet megérteni, hogy

az *o*-s és *a*-s szavak sokszor úgy váltogatják egymást az említett írók szövegeiben, mint a kódexirodalomban pl. az *ö-ző* és nem *ő-ző* szavak. Ez a szándékos, tudatos *o*-talanítás és *a*-sítás ellen szól, s hasonlít ahhoz, amikor ma pl. sokan egyszer *fel*-t, másszor *föl*-t írunk. Úgy látom tehát, némi módosításra szorul BENKŐnek egy másik tanulmányában található ezen megállapítása: „A XVIII. század második felének irodalmi nyelvében legalábbis *a : o* viszonylatban kialakult már az a nagyjából egységes norma, amely azóta sem ment át lényegesebb változáson” (MNY. LI, 133). Baróti Szabónak az *a*-zással kapcsolatos elítélő nyilatkozatai 1800-ból (vö. BENKŐ i. h.) éppen azt mutatják, hogy abban az időben még sokan nem érezték helytelennek, provinciálisnak az *a*-zást, amelyről éppen az erdélyi származású Baróti tudta a legjobban, hogy mennyire az, jól ismerve annak szélsőséges formáját, a mezősegi *a*-zást. (Talán éppen Baróti fellépésével függ össze az a változás, amelyet fentebb Csödy Pál 1800 előtti és 1800 utáni munkáival kapcsolatban ismertettünk.)

6. A XVIII. századi írók műveiben jelentkező, a Királyhágóntúli nyelvjáróterület *a*-zásánál jóval gyengébb és következetlenebb *a*-zás egyes szavakban régről hagyományozódott, s a morfológiai jellegű *a*-zásnak is vannak hagyományai. Az *a*-zás kialakulásának és terjedésének az analógián kívül a fonetikai oka ugyanaz lehetett, mint amit a mezősegi *a*-zás magyarázatául szoktak alkalmazni (vö. HORGER, MNYelvj. 73): a hasonulás, az *o* hasonulása előző szótag *a* (illetőleg *á*) hangjához. Így magyarázza a régi nyelvi, akár *a*, akár *á* utáni *a*-zást már LOSONCZI (i. h. 28 kk.), s az *ő* nyomán BÁRCZI (i. m. i. h.), IMRE SAMU (i. m. i. h.). Régi és újabb adataink alapján megállapítható, hogy különösen erősen érvényesülhetett akkor a hasonító tendencia, ha az *o*-t két alsó nyelvvállású veláris magánhangzó fogta közre. Ilyenkor gyakran lett az *o*-ból *a*: *vacsara*, *parancsalat*, *látogat*, *válagat*, *kápaszta* stb., s a XVIII. századi íróknál is gyakran találunk ilyen *a*-zó szavakat: *áldázat*, *bárdalatlan*, *határozatlan*, *lángalás*, *támagat* stb., (vö. az 1. és 2. pontban felsorolt példákat). Az Oklevélszótárból idézett *árakja* szóalak is érdekesen tanúskodhat az ilyen jellegű hasonítás mellett, mert talán nem véletlen, hogy egyébként csak *árok* található. TÖRÖK GÁBOR a fent említett XVI. századi levélből is a hasonulásos *a*-zás jelenségére említ példákat, tekintet nélkül arra, hogy *á* vagy *a* előzi-e meg a hasonított *o*-t. Az *a*-zó alakok terjedésében szórványosan az analógiás keresztváltozásnak is lehetett része, de semmi okunk sincs arra, hogy ennek tulajdonítsuk a fő szerepet.

Kónyi János „Magyar hadi román” (Pest, 1779.) című verses munkájában határozottan észrevehető mind *o*-zásának mind *a*-zásának a rím szolgálatába való állítása: ilyen rímelő szavai vannak: 16: *vállot*, *állott*, *szállott*, *márlott*; 43: *tágon*, *ágon*, *virágon*, *világon*; 4: *fáradaz*, *utaz*; 88: *fázott*, *ázott*; *Demírhámat*, *hamvivámat*, *vámat*, *hámat*; 178: *tollankat*, *lankatt*, *fullánkat*, *lángat*; 54: *ujjobban*, *lobban*, *dobban*; stb. Kónyinak ez az eljárása a legnagyobb tudatosságra, a variánsok közti esztétikai célzatú válogatásra mutat, ami a legtávolabb áll a túlkompenzálással való magyarázattól.

Egyébként a kérdés még alaposabb, szélesebbkörű anyaggyűjtésen alapuló vizsgálatot igényel, hogy a részletekben is világosan lássunk. Megjegyezhetjük azt is, hogy nemcsak az *a*-zás, hanem az *o*-zás terén is észleltem részben a morfológiai szempont érvényesülését, részben meg a jelenségnek különböző mértékű elterjedtségét.

4. Az eddigiek alapján úgy gondolom, XVIII. századi íróink *a*-zásával kapcsolatban — egy-két szórványos esetet nem tekintve — nem beszélhetünk tévedésről, nyelvérzék-megzavarodásról, túlkompenzálásról. Azt sem állíthatjuk, hogy a náluk található *a*-zásnak semmi nyelvjárási alapja nincs. Még akkor sem, ha nyelvatlasmunkálataink közben nem találkozunk ilyen-fajta *a*-zással. Már csak azért sem, mert az eddigiek során megismert régebbi *a* utáni *a*-zó szavak közül a *lángos*-on és *káposztá*-n kívül egy sincs meg a gyűjtési sémában. (Mindamellet a *lángos*-nak *lángas* változatára vannak adataink a nyelvatlász-gyűjtésben.) A *rokon* szónak sem igen találjuk meg *ra*-kon változatát a nyelvatlász gyűjtésében, pedig régen igen gyakori volt ez az alak. Az eltérés oka részben a nyelvben (változás), részben figyelmünk, szempontjaink szükségszerű korlátaiban keresendő. A XVIII. századi *a*-zás egyes szavakban és egyes morfémaokban lehetett csak írói sajtáság, írói egymásrahatás eredménye, divat, de még ebben az esetben is szinte kizárt dolog, hogy csak írott forma lett volna, ejtési háttér nélkül.

Analógiás keresztváltozással kapcsolatos túlkompenzálásról nem egyszer beszámolnak mai nyelvjáráskutatóink, lásd legutóbb TÖRÖK GÁBOR palóc gyűjtéséről szóló beszámolót (NyÉrt. 17. sz., 104). Ezt azonban élesebben elválaszthatnám a nyelvet tudatosabban használó és nagyobb tájékozottsággal, rutinnal rendelkező írók nyelvkezelésétől.

BENKŐ ad absurdum fejlesztte elméletét, amikor kimondja, hogy a XVIII. századi írók *a*-zása csak írott nyelvi forma volt, s hogyha valamelyik író munkájában *a*-zó szavak — mondjuk néhány *váras*, egy-két *áldázat*, *számas* található — „bizonyosra vehető, hogy írójuknak beszélt nyelvében a visszaütéssel szemben álló nyelvjárási jelenség igen nagy mértékben érvényesült. Így például hiába nincsenek vagy alig vannak *o*-zó alakok ... [egy] írók műveiben, teljesen biztos [én emeltem ki — K. S.], hogy ezek az írók nagyon erősen *o*-zó nyelvjárást beszéltek.” Én ebben nem vagyok „teljesen biztos”. Am ha a jövőben kénytelen volnék megváltoztatni véleményemet, nekem mondhatja el majd BENKŐ LORÁND, amivel most az én kötelességem őt — ennyi gáncsokodás után — megtisztelni: „Nam et ego verum dicere adsuevi, et tu libenter audire.”

KÁROLY SÁNDOR

A mari ház fejlődéstörténetéhez

A mari ház fejlődése nagyjából ugyanolyan volt, mint a legtöbb uráli népnél. Persze itt rögtön megjegyezzük, hogy a legtöbb nép művelődés-történetében az egykori, prehisztorikus szállás nem azonosítható a mai formájú lakóházzal, jóllehet a 'ház' jelentésű szó a fogalom változásai ellenére is korszakról korszakra változatlanul átöröklődött. Alábbi történeti vizsgálódásunkat azonban épp az avatja még érdekesebbé, hogy a mari nyelvben nemcsak a ház fogalma, hanem a fogalmat jelölő szó szintén kicsérélődött a fejlődés során.

Hogy valamely nép milyen hatással volt egy másik nép művelődésére, azt a nyelvészek általában a jövevényszavakon mérik le. Ám a művelődési hatásoknak van egy másfajta nyelvi tanúságtevőjük is: a jelentésfordítás vagy — francia műszóval — a calque. Magyarán: a tükörszavak és a tükörkifejezések csoportja. Ezt többnyire figyelmen kívül szokták hagyni, noha gyakran több bizonyító anyagot szolgáltatna, mint a jövevényszavak csoportja. A jelentésfordítások száma akkor nagy, ha a két érintkező nép egyszermind kétnyelvű is, azaz, ha a két nyelv beszélői nem egymástól távol élnek, hanem szomszédságban vegyesen, ill. zárt politikai-művelődési egységben élnek együtt. Tanú rá a magyar nyelvnek német kaptafára készült eddig össze nem gyűjtött sok-sok tükörszava és kifejezése. (Egy részüket sikerült nyelvünkéből kiakolbólítani, más részük azonban ma is él és virágzik köz- irodalmi nyelvünkben egyaránt.)

A mari nép az utóbbi évszázadok során szoros kapcsolatban élt és él ma is az orosz néppel. A kétnyelvűség is megvan körükben. Érthető hát, hogy az a művelődési hatás, amely az orosz civilizációs elemek átvételével járt, a mari nyelvben szintén nyomot hagyott, jövevényszavak és jelentésfordítások alakjában.

Ezt szeretném bemutatni a mari *kudo* 'kunyó', *pört* 'boronaház' és *toma* 'kőház' szónak, valamint a *šem-pört* 'fekete ház, füstös ház' és az *oš-pört* 'fehér ház', azaz 'kéményes ház' összetételnek a tárgyalásával.

A föld fölé épült szállásnak egy ősi fokát kétségtelenül a finnugor eredetű *kudo* (P. B. M. UJ. CK. Č. *kudo*, JT. *ku-do*, MK. V. *ko-δo*, UP. JO. K. *kù-dô*) képviseli. Ám e szó a szállásra vonatkozó eredeti jelentését a mari nyelvben már elvesztette, értéke a művelődés fejlődésével degradálódott, minthogy helyébe megfelelőbb épületformák kerültek. PAASONEN század-elejei följegyzése szerint a birszki nyelvjárásban a *kudo* jelentése 'ein Haus auf dem Hofe, das zur Sommerzeit als Küche benützt wird', az *apšat-kudo*

összetételé pedig 'Schmiede'. RAMSTEDT századvégi gyűjtésében nem adja meg közvetlenül a *ku-dê* szó jelentését, csak így jelzi: „finn *kota* »Heim«” (57b). Tehát összevetést, nem pedig értelmezést kapunk, bár lejjebb ez olvasható: *šajta-ŋŋ-gu-dê* 'das Schneckenhaus' és *ku-dêŋ a-nđžaš* 'den Hof, das Seinige bewachen'. SZILASINÁL: *kudê* 'ház' (PORKKA szövegeiből), de másutt 'холодное летнее помещение черемис' (ТРОИЦКИЈ 1894. évi szótára szerint). GENETZ szövegei szerint a *kudo* 'Siede- und Waschhaus; Gebärmutter'.

Pontosan eligazít bennünket BEKE kéziratosszótára, amely közli, hogy ha csak szórványosan is, de még előfordul a *kudo* szó 'ház' jelentése, ritkán a B. és UP. nyelvjárásban és régiesen a CK. Č. JO. és V. nyelvjárás-területen. Másutt a jelentése már csupán 'nyári kunyhó' (B. M. MK. U. C. JT. K.), illetve 'mezei kunyhó' (P.). WICHMANN is csak ebben a jelentésben ismeri: 'die tscheremissische Sommerhütte', úgyszintén V. VASZILJEV: *кудо* 'шалаш, летнее помещение'. VASZILJEV még hozzáfűzi: 'двор, усадьба' (Марий мутэр).

Mik bizonyítják, hogy a *kudo* jelentése eredetileg 'ház' volt? Elsősorban bizonyos vallási emlékek. HEIKEL közölte (Suomi II: 20: 15—16), hogy a *kudo* hátsó részét közfallyal leválasztották, s az így keletkező kamrát szentnek tartották, ott tettek áldozati fogadalmat, ott helyezték el az áldozati üstöt. KUZNYECOV szerint a *kudában* (sic!) rejtették el a háziistent (a *kudo-βodêš-t*) rejtő látát (id. K. KROHN, A finnugor népek pogány istentisztelete 87). A kamra mari neve: *izi-kudo* 'kis kunyhó'. Vannak nyelvi bizonyítékaink is: 1. a finnugor rokonság (finn *kota* 'házikó', md. *kud*, *kudo*, komi *-ka*, *-ku*, cht. *χòt*, m. *ház* 'Haus'), 2. az ilyen mondatok: B. *jälêštêna-šüdü koloβi-tš kudo* (šürt) 'a falunkban százhuszonöt ház [van]', Č. *me(m)â-n djälêštesâmlu- kudo* 'falunkban hetven ház [van]', JO. *o-za yü-dêžâm kü-tö!* 'örizd a gazda házat!', s nem kevésbé az is, hogy akadnak határozók, kifejezések és összetételek, amelyekben megkövesedett a régi jelentés. Határozók, ill. kifejezések: UP. *kü-dêškê kaje-m*, CK. Č. *kü-dêšk kaje-m*, CÜ. *küdêške-m kaje-m*, JO. *kü-dêškem ke-jem* 'haza megyek', V. *kü-dêškem ke-jäš ka-lêš* 'haza kell menni' (BEKE); *kudêško* 'haza' (BUDENZ, GENETZ), CK. CÜ. *kudêšto* 'otthon' (BEKE), P. *kudêšto* 'zu Hause' (GENETZ), C. *kudêštê* (PORKKA), JO. *ku-dêš* 'haza' (BEKE); *kudogeč* (BUDENZ), CK. CÜ. *kü-dêyätš*, JO. *kü-dêyätš* 'hazulról'; CK. *küdêškêla-žê kajâ* 'hazafelé megy' (BEKE). A határozóknak ebben a rendszerében mind a három irány megtalálható. A határozók gyakran szemantikai régiséget őriznek meg: a mi esetünkben a 'ház' jelentést. Ugyanígy szakadt el a jelentésszegényedéstől néhány összetett alak, amelyben a 'ház' jelentés még fölfedezhető: K. *šajta-ŋŋ-gu-dê* 'Schneckenhaus' (RAMSTEDT 57b), amelyben a *šaitanŋ* előtag jelentése 'Schneckenkienter'; JT. *šaitan-güdo*, K. *ša-tan-güdo* id. (BEKE); CK. *šâyâtan-kudo*, ČN. *šâβâtan-kudo*, JT. *tsâβâltan-güdo*, JO. *tsâβâltan-kudê* 'csigaház' (vö. md. *beglaj kud* 'csigahéj' — JUHÁSZ JENŐ kéziratosszótárából); továbbá JT. *küdo-djêš* 'család', MK. *kud-ört* 'a ház szelleme' (BEKE), *кудöрт* 'домовой' (VASZILJEV); B. *kudö-βodêž* 'ein Hausgeist' (PAASONEN 12a), *una-kudö* 'Gasthof, Quartier' (PAASONEN 163b); JO. *mük'š-äβä-kudê* 'a méhkirálynő sejtje' (BEKE). Még egy kifejezést is idesorolunk bizonyítékkul: UP. *ku-δ[ə] oŋ-đža-š*, JT. *kü-δ[o] o-n.pzaš* (BEKE), K. *ku-dêŋ a-n.đžaš* (RAMSTEDT 57b) 'házörizni'.

Így a finnugor nyelvtörténet és a szemantika egybehangzóan hirdeti, hogy a mari *kudo* szó eredeti jelentése 'primitív szállás' volt, azaz az egykori otthon jelölője. Ámde a művelődés fejlődése s a szomszéd népekkel

való érintkezés fejlettebb házépítési technikával ismertette meg a mari népet: a — valószínűleg — részben földbe épített-mélyített szállás helyébe az egészegebb, már alapjával is a földszín fölé emelt, tuskókra épült, gerendából ácsolt boronaház került (a B. *šurt* 'ház' szó a csuvasból származik, az egész mari nyelvterületen elterjedt *pört* 'ház' szóból pedig a csuvas *pürt* eredhet, a mariba viszont az oroszból kerülhetett, PAASONEN szerint, esetleg balti eredetű; az irodalmat l. VASMER, REW. II, 349). Ez a ház tulajdonképpen egyetlen helyiségű volt. Ezért jelent ugyanis a *pört* egyúttal házat is (kivülről tekintve), meg szobát is (belülről nézve) (vö. PAASONEN, RAMSTEDT), hasonlóképp a csuvas *pürt* 'lakóház, lakószoba' (PAASONEN, Csuvas szójegyzék 112). Az ó-orosz *пѣрть* = *прѣмь* jelentése 'баня', azaz 'fürdőház' (*Срезневски*: Материалы для словаря древне-русского языка II, 1771b), tehát hasonló jelentés-devalválódáson ment át, mint a mari *kuđo* 'ház' → 'nyári konyha, műhely'. Régi jelentését őrzi a nyelvjárási archangelszki *пѣрть* 'lakó kunyhó' jelentésben (*Даль* III, 257).¹ Az ó-orosz szó régi jelentése megvan a *панѣрть* 'templom bejárata, pitvar' szóban (*Срезневски* II, 878 s. v. *панѣрт* és *панѣрть*, *Даль* III, 32, VASMER, REW. II, 312, 344—5, s. v. *панѣрть* és *пѣрть*).

A mari nyelvben találkozunk ezzel a jelzős szerkezettel: UP. *šim-pört*, UJ. *šem-pört*, СК. *šem-pört*, JT. *šim-лört* 'fekete-ház' (BEKE), *šem-pört* 'ein Haus ohne Rauchfang, von Rauch geschwärzt' (idézi SZILASI 174, BUDENZ JÓZSEF, Erdei- s hegyi cseremisiz szótárából — Нук. IV, 410.). SZILASI (174) még idézi az *oš-pört* összetételt 'weisses Haus, d. i. mit Rauchfang' (BUDENZ), ez utóbbit még a modern Русско—марийский словарь-ból (Moszkva 1956) ismerem: *ошпört* 'горница светёлка'. Ugyanitt található a másutt eddig elő nem forduló mari *šem мончá* 'чёрная, курная баня'. Mind a két összetétel orosz mintára készült fordítás: vö. or. *чёрная изба* 'die Rauchhütte, das Bauernhaus ohne Schornstein' és *белая изба* 'ein Zimmer, in dem der Ofen einen Schornstein hat; auch die reine, bessere Hälfte in einer Bauernstube, mit einem Kachelofen' (И. Я. Павловский: Русско—немецкий словарь 1911. s. v. *чёрный* és *белый*).

A 'fekete-ház' a régi idők emléke, de régin itt a XIX. század értendő, hiszen még a BEKE által kikérdezett első világháborús hadifoglyok is emlékeztek rá: UP. *tò-štā γò:đām šim-pörtāštā ilè-nāt, t. lāk uke ulmā:žā* 'régén fekete szobában laktak, kémény nem volt'. Füstös — *šiksā-n* — volt ez a szoba, mondja ugyanez a közlő (s. v. *tošto* és *š-me*). A füst a tetőbe vájt lyukon át távozott: СК. *šem-pörtāštō potolōkāštō šā-kāš lēkme ro-žām ma-nāt tuño* 'a füstös-szobában a mennyezetben [levő] füstkivezető lyukat *tuño*-nak mondják' (BEKE s. v. *tuño*).

A közlő itt tévedett, mert a 'fekete-ház'-ban nem volt mennyezet: a füst a tetőbe vágott lyukon és az ajtón át távozott. Füst és korom szállongott tehát a szobában.² Ezért mondták is a szegény emberek önnönmagukról: ОÜ. *šā-kāš tju-ma-l a,đè-m[e] ulnā* 'füst alatti emberek vagyunk', amely

¹ Vö. litván *pirtis*, lett *pirts* 'fürdőház', de a litvánból származó finn *pirtti* jelentése 'füstös-kunyhó, lakószoba, fürdőszoba' (SZINNYEI). — Az orosz *пѣрть* 'kunyhó' európai Oroszország északi részének nyj-i szava, főként Karjalában ha ználatos (tt *pirtti* alakban). A. J. Popov szerint a XV—XVI. században karjalai ácsok, valamint vadászok—halászok révén jutott a szó orosz nyelvterületre (Из истории лексики языков Восточной Европы. Len ngrad 1957. 22—3 l.)

² A „fekete szoba” (Rauchstube) képét a befűtés idején l. ILMARI MANNINEN: Studia Fennica III, 88.

kifejezés már SZILASI szótárában is megvan: *šigš-jâmäl-käläk ulnä* 'wir sind ein Volk unter dem Rauch' (53. lap, s. v. *jemäl*). Ez a mondat eredetileg egy PORKKA által Unša faluban följegyzett imádságból való, tehát a rituális szövegben régi kifejezés őrződött meg. Az imában bőséért, gazdagságért, segítségért könyörögnek, és a végső ajánlkozás szerint 'mi, fiatal, füst alatt élő ifjú emberek vagyunk' (W. PORKKA, Tscheremissische Texte 18. és 80. lap). A szövegeket 1885—86-ban jegyezte föl W. PORKKA. Ekkor a 'fekete-kunyhó' már eltűnőfélben volt. Aki mégis ilyenben lakott 'a füst alatt', az valóban megérdemelte isten irgalmát és kegyességét. Nyugodtan állíthatjuk, hogy e kifejezés értelme 'szegény nép, szegény ember'. Megtaláltam 1887-ből is ezt a fordulatot egy imádságban: „мэ эрвэзы да эрвэзы, шигш йымäl калык улунá” = 'mi fiatalok vagyunk, még fiatal, füst alatti nép' (Феодор Васильев: Грамматика черемисскаго языка на луговомъ наречии. Kazány. 1887. II. rész 30.).

Az orosz művelődés hatása nemcsak erre az egy oroszországi finnugor népre terjedt ki. A 'füstös-kunyhó' másutt is helyébe lépett a régebbi földbe vájt kunyhónak (az utóbbira vonatkozólag l. MOÓR ELEMÉR: ALH. VII, 335; szerinte a földbe vájt kunyhó is már magasabb civilizációs fokot jelentett; elődje a sátor, ill. a részben földbe süllyesztett, állati bőrökkel fedett sátor volt). Az orosz hatás bizonyítéka a más fgr. nyelvekben is föllelhető és az orosz *чёрная изба, курная изба* jelzős szerkezetnek megfelelő kifejezések: a komiban *šed-ker-ka* 'Stube ohne Schornstein, Rauchstube' (*šed* 'fekete, mocskos') (l. УОТЛА, Syrjänischer Wortschatz 246a), komi L. *šed-kerka* 'чёрная изба' (D. R. FOKOS-FUCHS, Volksdichtung der Komi [Syrjänen] 49), komi *šed kerka* V, *š. kerka* Le 'Stube ohne Schornstein, mit Rauchloch (чёрная изба) od der Rauch entfernt sich durch das Fenster' D. R. FOKOS-FUCHS: Syrjänisches Wörterbuch. Budapest 1954. 943-a), az udmurt *сьōд корка* 'курная изба', ebben *сьōд* 'füstös' (l. Русско—удмуртский словарь. Под редакцией А. Бутолина. Ижевск 1942); *сьōд мунчо* 'курная баня' (Русско—удмуртский словарь. Москва 1956. s. v. *чёрный* 4.).

Talán még idetartozik a chanti *χō-t-χōηη-χō-t* 'Rauchkammer, Rauchzelt' (H. PAASONEN, Ostjakisches Wörterbuch. 1926. No 526). A füst a háztetőben levő füstnyíláson át távozik, ez a *χōt-χōηη-vés* (ΠΑΤΚΑΝΟV, Irtisiosztják szójegyzék 26. l.).

Minthogy a jelentésfordítás jelenségeivel alig-alig foglalkoztak a hazai általános nyelvészeti irodalomban, közbevetőleg föl kell vetnünk a kérdést, vajon előfordul-e az, hogy új fogalmak jelölésére idegen nyelvi mintára alakulnak jelzős szerkezetek. Hogy igen, azt néhány mari kifejezéssel óhajtom bizonyítani: ezeket éppen valamilyen szint jelentő szóval alkották orosz mintára.

Az oroszban az alacsonyabbrendű munkát 'feketé'-nek, *чёрная работа*-nak nevezik; mari megfelelője CÜ. *še-m paša* szó szerint 'fekete munka' (ВЕКЕ s. v. *jēma-l*). Egy másik finnugor nyelvben szintén az oroszból lefordítva: udmurt *секыт уж* 'чёрная работа' (Русско—удмуртский словарь. 1956. s. v. *чёрный* 6.).

A 'bádog' neve az oroszban *белое железо* tkr. 'fehér vas', *белая жесть* tkr. 'fehér bádog', meg *белый лист* 'fehér lap (lemez)'. Az utóbbinak a megfelelője a mariban UJ. *ō-š liste*, JT. *ō-š li-ste*, ún. fél-calque (az összetételnek csak az egyik tagját fordították le); ilyen a magyarban a *frakklevél* a n. *Frachtbrief*-ből. Előfordul még UJ. CÜ. *ō-š kala-i* 'fehér bádog', amelyben

az utótag jelentése 'bádog'. A vasbádoglemez neve az orosz *черный лист* mintájára UJ. *še-m liste*, JT. *šè-m li-ste*.

Az oroszban a *белый день* nemcsak a világos nappalt, hanem átvitt értelemben a boldog életet is jelenti (ellentété a *черный день* 'ínséges idő', tkp. 'fekete nap'). Ennek felel meg egy pravoszláv hatásról valló könyörgésben az UP. *o-š ke- tšā* szerkezet, tkp. 'fehér nap', de értelmileg 'boldog élet'. Orosz pravoszláv hatásról árulkodik az a tény, hogy a könyörgő megmagyarázza: *rà-jōštā* 'a paradicsomban', vö. or. *paŭ* 'paradicsom'.

Az 'ugar' jelölése az egyik mari nyelvjárásban, a csebokszariban *še-m pasū*. tkp. 'fekete mező', ugyanígy az orosz nyelvben megtalálhatók a *черный пар* 'ugar' és a *черные земли* 'állami föld' jelzős szerkezetek.

Előfordul még a mari nyelvben a *šeme-r-kà-lāk* kifejezés. Első tagjában valószínűleg a *šem ~ šim* 'fekete' szó lappang,³ bár az *-er* gyűjtőnév-képző ilyenfajta alkalmazása párját ritkítja (vö. *шэмэр, шумэр*, VASZILJEV 288b), a második tag, a *kà-lāk* szó jelentése 'nép'. Azon feltevésünket, hogy a *šeme-r* szóban a 'fekete' jelentésű *še-m* szó rejlik, több körülmény valószínűsíti. Létezik az *oŭ mariŭ*, azaz 'fehér mari' kifejezés, amely VASZILJEV meghatározása szerint 'общее самоназвание марийцев' (149b), és megtalálható az *oŭ mariŭ калык* kifejezés is; így nevezték magukat a *Кугу сорта*, a „Nagy gyertya” nevű szekta tagjai (VASZILJEV 149b). Ismeretes, hogy a „Nagy gyertya”-szekta tagjai az ősi hithez ragaszkodó, a véres áldozatokat megtagadó, aszkétikus életet élő, szorgalmas, az orosz ipari cikkeket bojkottáló, függetlenségre törekvő, magukat „igaz mari”-nak tartó emberek voltak. Takarékoságuk, szorgalmuk révén gyarapították vagyonukat. (Vö. B. M. Васильев: Марийская религиозная секта „Кугу сорта”. Joskar-Ola 1928.). A *šeme-r-kà-lāk* a sýnylódó dolgozó népnek, a parasztnak, a földművesnek a jelölése, azé, aki napjait nyomorban tölti. A mari fordulat a nyomort néha feketének nevezi, pl. CŰ. *uška-l o-k li' yò:dəm ila-š dōsō, šēmāšte ile-t* 'ha nem ellik a tehén, élni bajos, nyomorban (szó szerint: 'feketében') élsz' (s. v. *o-k li*). Idézhetünk e kifejezés helyes értelmezésének bizonyítására egy másik mondatot is: K. *ška-l l:təmə yò:dəm əlāš xù-da* 'ha nem ellik a tehén, rossz, nehéz élni' (s. v. *li-itəme*). Más nyelvjárásokból adatok: P. *šimāšt[e] ula-m* (šörző ò-li, ü-zō ò-li) 'feketében vagyok' (azaz: 'nélkülözök', 'nincs teje, nincs vaja'); Bjp. *šè-māšt ula-m* id. (de még hozzáfűzi magyarázatul: *šō-r uke, šā-l uke, ū-i uke*; UJ. *šè-māšt ula-m* id. (šördetš posna, ere- šū-m küre-š, kot šmo šue-š 'tej nélkül vagyok, folyvást éget a belsőm, enni kívánok'); JT. *mə'ne te-nè kè-ŋāžəm əla-š βere-šteš šī-māšte, škal u-ko, šō-r u-ko* 'nekem az idén nyomorban kell élnem, nincs tehenem, nincs tejem' (BEKE s. v. *šime*).

A 'fehér mari', 'fekete nép' kifejezések valószínűleg csak a XVIII. században keletkeztek, hiszen a „Nagy gyertya”-szekta nem ősi. A *šeme-r-kà-lāk* kifejezés létrejöttében is része lehet orosz nyelvi mintának, hiszen az orosz *черный* 'fekete' szó jelzi többek közt: „принадлежащий к народу... к „простому народу”, к непривилегированным классам общества (т. наз. простонародье). *Черный народ*.” (Ушаков: Толковый словарь русского языка, s. v. *черный* 9.). Még azt is megtudjuk e forrásból, hogy a *черные люди* jelentése „низшее податное сословие в древнем Новгороде и др.

³ P. B. *šime*, M. MM. *šime*, MK. *šimə*, UP. USj. US. *šimə*, JT. *šime*, JO. V. K. *šimə*, Bjp. UJ. C. Č. *šeme* 1. 'fekete'; 2. 'szennyese'. (abs.); B. UJ. K. *šim*, M. UP. *šim*, UJ. C. Č. *še-m* id. (adj.) (BEKE).

местах" (uo.). Az orosz *черный народ* 'fekete nép', azaz 'elnyomott, kizsákmányolt, előjogokat nem élvező nép', valamint az orosz *чернь* ткр. 'feketeség' (*Ушakov*) a földművelők voltak, a jobbágyság. A mari magyarázó ugyancsak megerősíti a fekete nép illetén 'földművelő' értelmezését. A 'füst alatt élő emberek' fogalmát tisztázva, ezt mondotta a közlő: CŰ. *kinde üde-n ilše, mlande, še-m paš-a-m roβotaja-t'* gabonát vetve élő[k], föld-, fekete munkát végeznek' (BEKE).

BEKE ÖDÖN kéziratos mari nyelvjárási szótárában ily alakban találjuk: P. *šimel-γäläk*, B. *šimer-käläk*, BЈр. *šemer-γäläk*, UЈ. *šemer-käläk*, ЈТ. *šimir-γäläk*, КА. *šimèr-γäläk*. Példamondatai alapján az 'emberiség, emberek, a világon levő népek' jelentés hámozható ki, de nem egyértelműen. A КА. nyelvjárásbeli adat közlője figyelmeztette BEKE ÖDÖNT a szó archaikus voltára, s példamondatából a 'dolgozó nép' jelentés tűnik elő. Íme a példamondat: *šimèr-γäläk tärβä-nen, päšä-škə ke-ät tsi-län* 'az emberek fölkerekedtek, mindnyájan munkába mennek'.

Ez a kifejezés megtalálható A. GENETZ szövegeiben is egy talalós kérdésben: *ške izo-γ'na, šimel kal klan jōra* 'selbst is es klein, dient aber vielen Menschen' (Ost-tscheremissische Sprachstudien 1889, 47). A felelet rá: *Mušköš*, azaz: 'Der Bartwisch'. (A fordítást lásd a 138. lapon.) A fordítás elnagyolt: GENETZ belevetette a 'vielen' szót, amely az eredetiben nem található, viszont a *šimel* jelzőt nem vette figyelembe.

Eligazít bennünket a helyes értelmezésben — mint fentebb mondtuk — V. M. VASZILJEV szótára: *шэмэр, шимэр* (ү. м.), *шэмэр-калык* 'трудящийся, крестьянин, землероб' (288a). Másutt meg — a *шимэр-калык* címszóban (261b) — így értelmezi oroszul: 'чернь, крестьянский люд, черно-рабочий люд, черный люд', tehát az orosz értelmezésben a (történeti) 'fekete nép' elnevezést adja. Példamondata így hangzik: *Шэмэр-калык мыландə паша дэнə ила* 'a fekete nép földmunkával él'. Ez a példamondat végképp eldönti az értelmezés kérdését, s mindamellet megerősíthetjük még egy mai szótári adattal: *шемэр* 'трудящийся', azaz 'dolgozó' (Марийско-русский словарь. Москва 1956).⁴

Hogy a mari *šemer-käläk* kifejezés orosz hatásra jött létre, azt az udmurt nyelv is valószínűsíti, ahol azonos archaikus fordulatra akadunk: *курадзись калык* értelmezése 'чернь', szó szerinti fordítása azonban 'fekete nép' (Русско-удмуртский словарь. Москва 1956. s. v. *чернь*). A másik permi nyelv, a komi, azonos kifejezéssel él: *šed jez V'* die grosse Menge, Leute, das einfache, das (all)gemeine Volk '(D. R. FOKOS-FUCHS: Syrjänisches Wb. 943a). A komi jelzős szerkezet szó szerinti fordítása: 'fekete nép'.

Talán a mordvin népköltészet is őrzi ennek a „fekete, füstös nép” fogalomnak az emlékét. A mordvin menyasszony a rokonok házában, az

⁴ B. D. GREKOV terminológiai kérdésekről szólva felhívja a figyelmet arra, hogy az alsóbb osztályok tagjait, tehát a dolgozókat a középkorban megvető jelzőkkel illették. Az előkelők a csinosak, rendesek, tiszták: *homines lauti, homines mundi*, a jöltáplátak: *homines grassi*, olaszul *popolo grasso*, — ez a kifejezés talán vagyonosnak is értelmezendő —, a szegényeket, tehát a jobbágyokat, az adófizetőket, a nem-szabadokat mocskosoknak tartják és így becsmérelik: *homines sordidi*, franciául *hommes sales, hommes noirs* 'mocskos, fekete emberek', középkori latinban viszont *homines tenuiores* 'sovány, nélkülöző emberek' a megjelölésük. Nem állt módomban megismerkedni M. M. Покровский: Соображения по поводу изменения смысла слов (Известия Академии Наук СССР 1936, № 4: 90) c. cikkével, melyből Греков adatait idézi (Б. Д. Греков: Крестьяне на Руси. Москва 1952. I, 19).

ašton-kudo-ban ekképpen énekel, amikor a ház asszonyától búcsúzik, és ajándékot ad neki:

„*užo mon kajsa marka pokštani a mon pešestolongo
užo kajsa mon šimima nej jarcamo tarkango.
te kažnišes uleže psiva kačamga jakine
psiva kačamga jakine ravžo libezn liftine.
vačo pekeni andine nučkan sedejeni vitine.*”

Német fordításban:

„Wart, ich schmücke den Hausaltar meines Grossvaters Marka mit einem Geschenk,

wart, ich schmücke seinen Trink- und Essplatz mit einem Geschenk.

Dieses Geschenk sei für die, die in Hitze und Rauch gegangen ist, die in Hitze und Rauch gegangen ist, die schwarzen Schweiss vergossen hat, die meinen hungrigen Magen ernährt, die mein (vor Hunger) schwachgewordenes Herz gestärkt hat.”

(H. PAASONEN—P. RAVILA, Mordwinische Volksdichtung II, 207—8.).

E több helyütt előforduló 'fekete izzadtság' és 'hőbe-füstbe ment' fordulat valójában költői lecsapódása a 'fekete nép, füstös nép' fogalmának, emléke a füstös háznak és a fekete munkának.⁵

Példáink bebizonyítják, hogy színt jelentő szóval alkotott, új fogalmakat jelölő jelzős szerkezetek igenis alakulhatnak idegen mintára, egyszerűsmind azt is bizonyítják, hogy orosz mintára keletkezettek a mari 'fekete ház', 'fehér ház', 'fekete fürdőház' kifejezések.

A 'fekete-ház' fejlettebb lakástípus volt az eredeti *kudo*-hoz képest. A *kudo*-nak nem volt ablaka, sem kemencéje, s a főzéshez a földpadlón raktak tüzet. A 'fekete ház' már magasabbra került a föld felszínétől, s négyszögletű ablaka is volt, amelyet üveg helyett hólyaggal vagy ronggyal borítottak be. A 'fekete-ház' nevet a fűtés módjától (oroszul *по-черному* 'feketén') kapta. A kemencét (*konğa, komaka*) téglából rakták faalapzatra, de a kemencének nem volt füstjárata, füstelvezető csöve. Amikor tüzet raktak, a füst a konyhóban gomolygott, majd a kinyitott ajtón át távozott el. Amikor a füst java elszállt, az ajtót bezárták, és a maradék a kemence fölött, a tetőbe vágott lyukon vagy a tetőbe helyezett odvas fatörzson át húzódott ki. Amikor aztán a füst végleg eltűnt, a tetőlyukat ronggyal bedugaszolták.⁶

A füst a gerenda- és deszkafalakat hamarosan ellepte, befeketítette. Íme, ezért nevezték e konyhót 'fekete-ház'-nak, oroszul meg 'füstös-konyhó'-nak is (*курная изба*).⁷ Ez a 'fekete-ház' típus főképpen a XVIII. század végén és a XIX. század elején volt nagyon elterjedve, de a szegényebbek — főképp a keleti részekben — még a XX. sz. elején is laktak ilyenben. A jobbmodú déli s középső részekben már alig akadt.

⁵ A mari nyelv is támogatja a moksa-mordvin példa értelmezésének a helyességét: a mocskos, füstös munka tesz szennyessé, ez a fekete munka: UJ. *ayunèš šeme-ma:m šik'š tene, tušto šik'šan* 'a szárítócsűrben a füsttől fekete leszek, ott füstös'; JT. *ayū-nāšto kta:m koštem, šime'mam* 'a szárítócsűrben kévüket szárítottok, fekete [= szennyes] leszek' (BEKE s. v. *šime'mam*).

⁶ T. A. Крюкова: Материальная культура марийцев XIX века. Йошкар-Ола 1956, 112—3.

⁷ Vö. finn *savupirtti* 'Stube; Hütte ohne Schornstein, Rauchstube' (PEKKA KATARA, Suomalais-saksalainen sanakirja. Porvoo 1925). A *savu* szó jelentése 'Rauch, Qualm'.

A múlt században terjedt el orosz hatásra az *oš-pört* 'fehér-ház', amely két helyiségből állt. Az elülső volt a téli szoba, fölötté padlással, alatta veremmel. A hátsó pedig a nyári helyiség volt. A téli szobában orosz mintára készült füstjáratos kemence volt, amelyhez téglakémény csatlakozott.

Mindezt közvetlen vagy közvetett orosz hatásra ismerték meg, ahogyan a két fenti tükörkifejezésen — *šem-pört*, *oš-pört* — kívül számos jövevényszó is tanúsítja.

A *kudo*-nak nem volt mennyezete, legfeljebb az *izi-kudo*-nak. A *pört*-ben, ill. a későbbi *tom*-ban megjelent a mennyezet: *potolák* (SZILASI 176), B. *potolák* (PAASONEN 95b), UJ. KŠ. *potò-lák*, KJ. *potò-lok*, JT. *poto-lok* (< or. *номолок*). A kemencét téglából építették, úgyszintén a füstelvezető kéményt. A téglá neve közvetlenül v. közvetve (tatár, csuvas) az orosz nyelvből ered: B. *kèrmâtš* (PAASONEN 39b), K. *kè-rpats* (RAMSTEDT 47b), P. B. CK. Č. *kè-rbâtš*, BJ. *kèrbi-tš*, M. *kè-rbâtš*, US. *kè-rpâtš*, UP. USj. *ki-rpâtš*, MK. *kirpi-tš*, CČ. *kè-rpâtš*, JT. *kè-rpâts*, JO. V. *kè-rpats*, K. *kè-rpats*, Bjp. UJ. CŰ. *kè-rmâtš* 'tégla (vályog)' (< or. *купуч*, de vö. kaz. *kèrpæc*, *kirbic*). Az orosz eredet mellett szól, hogy az égetett téglá jelölése CK. *kalime kè-rbâtš* (BEKE), K. *kà-lâmâ pè-rpats*; — *kèrpats-ka:laš* 'Ziegel brennen' (RAMSTEDT 47b), ehhez vö. or. *калуть* 'kemencében szárít, tüzesít, hevít', *калённый* 'égetett' (a mariban még CŰ. *šuarne kè-rmâtš* 'égetett téglá'). A régi kicsiny, lantornás, hólyagos ablak (B. *törzä*, M. *tör'ä*, UP. *tör'ä*, vö. csuvas *čürä:ä*, tatár *täräzä*) helyén megjelenik a kívülről nyitható, orosz telepesek révén megismert üveges ablakforma: UJ. *oçna*, CK. Č. *okña*, JT. *o-kna*, JO. *o-knä*, K. *o-kña* (< or. *окно*), s benne az ablaküveg (JT. *okna-džamDaβa*).

Imitt-amott kémény emelkedik: K. *tru-βa* (RAMSTEDT), KJ. KŠ. *tru-βa* (BEKE); < or. *труба* [a régi füstlyuk, kémény helyett, vö. P. *tül'k* (GENETZ), CK. *tü-nä*, Č. *mørnä*, JT. *mør'ña*, P. *murja*]. Az ajtóra a régi retesz és falakat helyébe vaslakat kerül: UP. *zamo-k* < or. *замок*. A szoba berendezése is megváltozik. Régebben alig volt bútor benne; szilács világitott, most lámpa (B. *lambe*, PAAS. 62a; UP. CK. *la-mbê*, JT. *lä-mBe* (BEKE), K. *la-mpä*, RAMSTEDT 66a, < or. *лампа*). A lámpában petróleum K. *krä-sin* < or. *керосин* ég. A régi fekvőhely, a vacok, a földre vetett rongy, állati bőr, alj helyére bútor kerül. Itt is orosz hatásról vallanak a szavak: UJ. *karaβa-t*, KŠ. *kèra-βat* (BEKE), K. *pra-βal* 'Bett, Bettgestell' (RAMSTEDT), *карават, крават, кравач* (B. *Васильев: Марий мутэр*), < or. *кровать*.

Az ilyen alapincézett, kőfalú háznak a neve már sem nem *kudo*, sem nem *pört*, hanem már gyakran egy orosz jövevényszó: JT. *tò-m* 'ház a faluban', < or. *дом* 'ház', V. *to-ma*, K. *to-mä* 'ház', < or. *дома* 'házak'. Gyakorta a fal neve is oroszból származó szó, vö. M. *istendä*, K. *ste-nä* ~ *sto-nä* (< or. *стена*).

Dolgozatom megerősíti azt a régi tételt, hogy a civilizáció fejlődése többnyire nem jár minden ízében új szerszámok, tárgyak stb. fölfedezésével, hanem a haladás, az ember életmódjának fokról fokra való tökéletesedése. Az új mari kőház (a *toma*) a régebbi háztípust, a gerendaházat (a *pört*-öt) váltja fel; ennek elődje a földbe vájt, de a földből részben kiemelkedő háztípus (a *kudo*), emennek pedig az odu vagy valami barlang-, ill. szállásfésleges volt az őse, az utóbbin egy sátorszerű alkotmányt értve. S e civilizációs tökéletesedés néptől népig haladt és halad, nem ismerve útjában természetes és politikai határt. Vándorútjának tanúit a szókinés őrzi.

ERDŐDI JÓZSEF

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

Fokos Dávid 75. születésnapjára

Öt évvel ezelőtt finnugor szakosztálya felolvasó ülésén ünnepelte meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság a finnugor nyelvtudomány kiváló munkásának, F o k o s D á v i d nak hetvenedik születésnapját. Az ünnepelt tudományos munkásságát a Nyelvtudományi Közlemények LVI. kötetében részletesen méltattuk. Amikor most az azóta eltelt öt esztendőre visszatekin-tünk, örömmel állapíthatjuk meg, hogy a nyolcadik évtized küszöbén nyilvánított jókívánásaink teljesebbé mentek: F o k o s D á v i d ma is töretlen munkakedvvel s fiatalos energiával végzi tudományos munkáját, s az elmúlt esztendők mindegyikében bő aratás volt a jutalma a jól végzett szántásért s a betakarítással járó fáradozásáért. A legékesebben szóló bizonyítéka ennek épp a Nyelvtudományi Közlemények. Nem jelent meg 1954 óta folyóiratunknak egyetlen olyan kötete sem, amelyben F o k o s D á v i d neve nem szerepelne a szerzők névsorában. Amíg „Egy jövevényszó és tanul-ságai” (LVII. k.) és „A névragozás történetéből” (LVIII. k.) című értekezései elsősorban széles távlatokkal ragadják meg érdeklődésünket, addig „A permi nyelvek határozói igeneveiről” (LX. k.) c. dolgozata főképp a feldolgozás mindenre kiterjedő alaposágával hat reánk ösztönzőleg. De igen sok okulással szolgálnak F o k o s D á v i d etimológiai (FUF. XXXIII.), rövidebb írásai, ismertetései is, melyek tele vannak értékes megfigyelésekkel, rendkívüli tudást eláruló, helytálló bíráló megjegyzésekkel és a mélyre hatoló gondolkodás logikus termékeivel: meggyőző következtetésekkel. Amikor ezen tudományszerű teljesítményekért valamennyiünk elismerését és tiszteletét nyilvánítjuk, egyben örömmel adunk hírt tudományunk művelőinek arról, hogy F o k o s D á v i d nak az utóbbi években végzett szorgalmas munkája még egy kimagasló eredménnyel járt: befejeződött fiatal kori komi nyelvi gyűjtésének szótári feldolgozása, valamint sajtó alá rendezése, s a nagy komi nyelv-járású szótár megjelent.

Tudományos munkásságában F o k o s D á v i d ma is, hetvenöt éves korában is felfelé, egyre nagyobb magasságok felé halad. Őszintén kívánjuk, hogy a nyolcadik évtized második felében is eredményesen munkálkodhassék tovább, s jó egészségben dolgozhassék azon újabb tudományos célkitűzések valóra váltásán, amelyeknek a megvalósítására épp ő, F o k o s D á v i d a leghivatottabb.

Vikár Béla emlékezete

Vikár Béla munkásságának kevés köze van a finnugor nyelvészet-hez. Emlékének mindamelllett folyóiratunk is hódolni kíván, tekintettel arra, hogy Kalevala-fordítása nemcsak költői, hanem egyúttal tudományos teljesítmény is.

Száz évvel ezelőtt, 1859. április 1-én született a Somogy megyei Hetes községben. A budapesti egyetemen felébredt érdeklődése a finn nyelv iránt. B u d e n z buzdítására hozzáfogott a Kalevalának — amelynek már 1871-ben jelent meg teljes fordítása B a r n a F e r d i n á n d tól — újra lefordításához. 1889-ben, miután fordításának az eleje már figyelmet keltett a Budapesti Szemle hasábjain, feleségével együtt féléves finnországi tanulmányútra ment, hogy az akkor még élő karjalai finn hősköltészetet a helyszínen tanulmányozhassa. Ez az út fordulópontot jelentett életében: felébresztette benne a folkloristát és új utakra vezérelte a finn eposz magyar megszólaltatóját. Népköltési gyűjtő tevékenysége, amelyet szülőföldjén kezdett meg, de csakhamar mind újabb területekre kiterjesztve folytatott az egész országban, innen kezdve összeforrt az újonnan alakult Magyar Néprajzi Társaság működésével. A századforduló körül több érdemes gyűjtő lépett fel: S e b e s t y é n G y u l a, majd B e r z e N a g y J á n o s, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük. Egy tekintetben Vikár előtte járt mindannyiuknak, s nemcsak a hazaiaknak, hanem a külföldieknek is. Ő kezdte először használni a fonográfot, 1896 óta, népzenei dallamok felvételéhez. Ezzel utat tört, példát mutatott B a r t ó k és K o d á l y 1905-ben megindult tervszerű népzene gyűjtő mozgalmanak. Ha visszagondolunk arra, amit Vikár meg is írt finnországi útjáról közölt beszámolójában [Ethn. I. (1890), 238], hogy fonográf használatára Karjalában kezdett gondolni — finn sirató énekesek hallgatása közben, akiknek az egymásba fonódó szavait képtelen volt első hallásra gyorsírással följegyezni —, akkor világosan áll előttünk, milyen kapcsolat van a finnországi út és a magyar népköltési gyűjtés szorgalmazása között. Meggyőződünk róla, hogy Vikár fellépte Magyarországon voltaképpen a finn folklór-mozgalom átplántálása volt hazai körülményeink közé. De Vikár nemcsak meggyökerezett nálunk a korszerű gyűjtést, hanem tovább is fejlesztette azt; s beszámolva a fonográffal végzett munkájáról az 1900. évi párizsi világkiállításon, úttörő kezdeményezése több európai országban, pl. Finn- és Oroszországban, nyelvészek és folkloristák részéről egyaránt lelkes követőkre talált. Ennek köszönhetjük, hogy már a század elején sor került egyes oroszországi nyelvrokonaink — az obi-ugorok, a mordvinok —

dallamkincsének gépi rögzítésére, már a német R. L a c h nak a hadifogoly-táborokban végzett dallamgyűjtő kutatásai előtt.

Vikár nem volt képzett zenész. Fonográffal gyűjtött dallamait Bartók írta le kottára, gyorsírással feljegyzett népdal szöveggyűjtésének pedig a legnagyobb részét halála után fejtették meg és tették a kutatás számára hozzáférhetővé. Együttvéve, kb. 1910-ig, az egész országban, de különösen a Székelyföldön, mintegy 7000 népdalt jegyzett fel, de ebből csak egy kötet jelent meg nyomtatásban saját gondozásában. Ez a Magyar Népköltési Gyűjtemény VI. kötete: Somogy megye népköltése (1905). Ritka jártasságát a népköltészet világában utóbb (1908) egy kétkötetes népdalkiadvány: A magyar népköltés remekei szerkesztésekor értékesítette, amely jellegét illetőleg a finn Kanteletar példáját követi és annak már túlhaladott szerkesztési elveit valósítja meg.

Népdalgyűjtő korszakának kb. a végére tehető az az idő, amikor tudományos és írói pályája legmagasabbra emelkedik. Legfontosabb folklorista meg nyelvészeti tanulmányai — pl. a szentiváni és regös-énekről, s Szűcs Marcsa balladájáról írottak — századunk első évtizedében jelentek meg. Tanulmányainak célja együtthaladt a kor tudományos irányzatával, amennyiben a finnektől propagált gyűjtő-elemző és összehasonlító munkát képviselte. Törekvéseit becsülték a finnek, s levelező taggá választásával elismerte a Magyar Tudományos Akadémia. Később visszavonulva a gyűjtéstől, irodalmi és társadalmi egyesületek élén talált magának működési területet, különösen a Magyar La Fontaine Irodalmi Társaságban, amelynek alapítója és elnöke volt, és a Magyar Nyelvőr munkatársainak körében, amely az ő szorosabb híveinek taborát alkotta. Nem érdektelen megemlítenünk, hogy sokoldalú műfordítói tevékenységét ekkor terjesztette ki a grúz irodalomra, lefordítva grúz eredetiből, még az első világháború éveiben, R u s z t a v e l i híres eposzát, A párduebőrös lovagot (1917). Finnből készült fordításai sorát S u o n i o A hold regéi című elbeszélés-gyűjteménye nyitotta meg, és a szerkesztésében 1938-ban megjelent Északi fény című finn verses antológiája zárta. Műfordításai közül azonban mindennél maradandóbb értéke van magyar Kalevalájának, mely ötven évvel ezelőtt, 1909-ben látott napvilágot az Akadémia kiadásában, s amely nemzetközi vonatkozásban megalapozta hírnevét.

Hogy ez a főműve hogyan készült és teljesedett ki, azt maga Vikár többször megírta, sőt a finneknek is elbeszélte 1928-ban a helsinki Kalevala-Társaság évi ünnepi ülésén (február 28-án) a legfényesebb külsőségek között megtartott előadásában: Kalevala-käännökseni vaiheista. Fordítását elismerés koszorúzza már végleges megjelenése előtt. Ugyanis belőle egy részt, a J u l i u s K r o h n összeállításából fordított Kullervo énekeket, már 1908-ban közzétette a Kisfaludy-Társaság egy pályázatának nyerteseként, G o m b o c z Z o l t á n dicséretét érdemelve ki vele (EPhK. XXXVIII, 140). Gombocz-nak — úgy látszik — máskülönben is „lektori” szerep jutott az eposz végleges formába öntésében, mert a hagyatékából az Eötvös-könyvtárba került Kalevala címlapján Vikár írásával ez a csinos ajánló versike olvasható:

Ezt sokáig fordítottam.
Itt-ott el is fordítottam.
Ki javított egy-egy foltján?
Ki segített gyarló voltán?
Gombocz Zoltán!

Gomboczénál is szebb, magasztalóan túlzó nézetet hangoztatott a fordításról a magyarul kitűnően értő nagy finn nyelvtudós, Heikki Paasonen, aki, mint mondják, kijelentette: ha a Kalevala történetesen elveszett volna, akkor helyre lehetne állítani eredetijét a magyar fordításból, ez ugyanis olyannyira visszaadja annak minden sorát. — Nem tudjuk még teljesen felmérni ennek a költői teljesítménynek a hatását, de anélkül is bizonyos, hogy sikere óriási volt. Ennek okát Kosztolányi Dezső helyesen magyarázta azzal, hogy Vikár műve az elveszett ősi magyar eposzt látszott pótolni, „azt a káprázatot keltve, hogy csak így költhették volna a mi Kalevalánkat, ha az — mint írja — el nem pusztul valahol Ázsia fönnsíkjain.” Szerintünk még a következő tényezők játszottak közre Vikár művének kedvező fogadtatásában. 1. Vikár páratlanul könnyed és fordulatos verselése s ügyessége abban, hogy a finn vers alliterációját magyaros rímmel élénkítette. 2. Fordításának különös dísze (Kosztolányi szavaival szólva) „mesterien mesterkelt” nyelve, amelyet mint gyűjtő folklorista egyenesen a magyar és a székely népköltés szókinésének felhasználásával teremtett meg, hogy alkalmassá tegye a Kalevala ritkább szépségeinek tolmácsolására. Hogy példát mondjunk merészebb újításaira, így alkotta meg ő a „kárt vagy szegyet vallani” mellé ennek reciprok párjaként a „víg örömet vallania” kifejezést, amely kivált betűrímével együtt a költői nyelvben felfedezés számba menő csemege! 3. Bele tudta magát élni a Kalevala szellemébe. Éppen ezt a célt kívánta elérni Kalevala-tanulmányaival, elsősorban ősvallási munkájával (Kalevalai tanulmányok vonatkozással a magyar ősvallásra: Ethn. XII, 1901., és bővítve különnyomatban is), továbbá Magyarázatok a Kalevalához című kötetével, amellyel az eposz jubileumi második kiadását kísérte. Kétségtelen, hogy e nemű dolgozatai tudományos oldalról is felkeltették és táplálták a nagyközönség érdeklődését a Kalevalának ún. magyar vonatkozásai iránt. 4. Ehhez járult Vikár személyiségének varázsa, aki előkelő megjelenésével mindenkor úgy lépett fel az előadói asztalhoz, mint valami magyar Kalevala-énekes; nemcsak előadója, hanem szószólója is volt a Kalevala ügyének.

Ezzel érkezünk el, úgy gondolom, a magyar Kalevala sikerének legfőbb titkához, ahhoz, hogy költő, folklorista és nyelvész egyszerre vettek részt megalkotásában, éppen úgy, mint Elias Lönnrot a finn eposz létrehozásában. Vikár találóan egyesítette a háromféle funkciót eggyé, mikor egy alkalommal, a Finn Irodalmi Társaság centenáriuma küldött ünnepi üdvözlöte végén — szóviccet csinálva nevéből — így írta alá magát, tömören, hatásosan: The Vicar of Kalevala — a Kalevala vikáriusa! Ez a tréfa komoly magot tartalmazott! Ő nemcsak tolmácsa volt a Kalevalának, hanem mindannak művelője, amit a Kalevala programadó értelemben, tudományos és művészeti jelszó gyanánt jelent. Ezért lehet egész munkásságát ebből az egy szempontból magyarázni. Nála a tudományos munka, akár folklóról, nyelvészetről, stilisztikáról vagy verstanról legyen szó, mind a Kalevala-fordítás kíséretében és érdekében végzett folklór gyűjtéssel kapcsolatban merül fel, s népköltési gyűjtése is, mint erre már utaltam, elsősorban éppen Kalevala-tanulmányaiból veszi mélyebb indítékait.

Mielőtt 1945 őszén, belefáradva a háború rombolásainak nézésébe, vidéken, Dunavecscén lehúnyta idős korban örök-vidám szemét, örömmel láthatta, hogy Kalevaláját egyre jobban olvassák, úgyanynira, hogy az tíz év alatt, 1935 és 1944 között négy kiadást ért meg. Azóta is megjelent egy

szemelvényes kiadása: Otto Kuusinen válogatása szerint (1950), majd pedig legújabban ismét egy teljes kiadás — immár a hatodik — „A világ-irodalom klasszikusai” című sorozatban.

Vikár nevét bizonyára azok között fogjuk emlegetni, akik úgy is mint népköltésünk gyűjtői, úgy is mint a néphagyományokból táplálkozó alkotó művészek, századunk nagy zeneköltői mellett legtöbbet tettek nemzetiségünk, nyelvünk, eredeti műveltségünk fennmaradásáért. Sírja fölé pedig felírhatják mottóul azokat a kalevalai igéket, amelyekkel Lönnrot emlékét szokták megtisztelni:

Szedtem száz számra igéket,
Ezrivel bűvös beszédet,
Fölfejtettem igék titkát,
Regék rejtekinek nyitját.

Összehasonlításul álljanak itt a finn eredeti megfelelő sorai:

Jo nyt sain sa'an sanoja,
Tuhansia tutkelmoita,
Sain sanat salasta ilmi,
Julki luottehet lovesta.

Ezeket Väinämöinen mondja magáról Vipunen énekében (17 : 617—620), mi pedig Vikár Bélára alkalmazhatjuk, a magyar tudós táltosra, aki nevének fényt és csengést szerzett azáltal, hogy messzire hangzón zengte el nyelv-rokonainknak, a finneknek énekét...

KOROMPAY BERTALAN

Új irányzatok a szovjet nyelv tudományban

Néhány évtizede, mint ismeretes (vö. pl. NyK. LX, 192 kk.), különböző országok nyelv tudományában új irányzatok jelentek meg, melyeket közösen általában a „strukturalista” szóval szoktak illetni. Minden ellentmondás mellett, melyet ezek az irányzatok egymáshoz képest felmutatnak, van bennük valami közös a „rég”, a „hagyományos” történeti-összehasonlító nyelv tudományhoz képest. Ezeknek az irányzatoknak a képviselői a nyelvet nem fejlődésében, hanem szinkrón rendszerében vizsgálják, részben megváltoztatva ezzel magának a nyelv tudománynak a tárgyát. De tudományunk tárgya ezeknél a kutatóknál megváltozott némileg azért is, mert míg azelőtt általában egy valamely nyelvet vagy egy valamely nyelvesaládot tanulmányoztak, addig az új irányzatok tágabb teret nyitnak az olyan vizsgálódások számára, melyek széles általánosításokra vezethetnek a legkülönbözőbb, történelmileg kapcsolatban sem álló nyelvek között. Hiszen minden egyes nyelv a maga szinkrón rendszerében egy-egy bonyolult jelrendszer; az egyes jelrendszereknek számos közös törvényszerűsége van, függetlenül attól, hogy a működő jelrendszer hogyan alakult ki. A történeti-összehasonlító nyelvész maga a jel érdekli, annak anyagi megjelenése (pl. egy konkrét hang), e jel sorsa a nyelv története folyamán — a strukturalistát a jel mint jel, önmagában vagy — még inkább — a többi jelhez való viszonyában, rendszerében. A tudomány tárgyának részleges változása szükségszerűen maga után vonta a módszer megváltozását is. Maga a „történeti-összehasonlító” elnevezés arról tanúskodik, hogy ez a szemlélet és módszer kevésbé lehet alkalmas egy valamely nyelv szinkrón rendszerének leírására, vagy történetükben nem kapcsolatos nyelvek vizsgálására. Bevezetőül, legáltalánosabb formában, azt mondhatjuk, hogy az új módszernek a formális, matematikai leírás elemeit kell tartalmaznia, hogy megfelelhessen részben módosult kutatási tárgyának.

E változásokkal párhuzamosan módosult a nyelv tudomány alkalmazott területe is: a strukturalizmus kisebb vagy nagyobb részben a maga hatáskörébe vonta a fordítás elméletét (beleértve a gépi fordítást), a nyelvoktatás (különösen: idegen nyelvi oktatás) elméletét, a hírközlés egyes legújabb technikai követelményeinek kielégítését.

Az új szovjet irányzatok képviselői — kevés kivételtől eltekintve — általában nem strukturalistáknak, hanem „matematikus nyelvészek”-nek nevezik magukat és ennek elvi jelentősége van.

I.

1.0. A legmodernebb nyelvészeti irányzatok ma a Szovjetunióban legalább három hagyományos forrásból eredhetnek.

1.1. Az első forrás az ún. moszkvai (formalista) iskola, FORTUNATOV iskolája. Az iskola megalapítója és annak — részben ma is élő — tagjai mindvégig a nyelvtani formát alapul vevő szemléletből indultak ki, álláspontjuk ellentétes volt a buszlajevi logistákkal és a pszichológista POTEBNYÁÉVAL, kutatásaikban bátran alkalmazták a statisztikai módszereket — mindez az új esírát jelentette náluk már évtizedek óta. Nem lehet csodálnunk, hogy most a matematikus nyelvészek élharcosai közé számít az iskola tagjai közül nem egy (különösen REFORMATSZKIJA kell gondolnunk). A fortunatovi iskola és az új irányzatok, valamint azok egyik alkalmazott ága, a gépi fordítás kapcsolatáról maguk az érdekelt tudósok így nyilatkoznak egyeb-

ként: „Amikor azon fáradozunk, hogy formális kifejezésre juttassuk az egyes nyelvek közötti viszonyokat, azokra a nyelvészeti elméletekre kell támaszkodnunk, melyek a nyelv kutatása során annak formális oldalából indulnak ki. A mai nyelvtudományban ezt az irányt a strukturalizmus különféle áramlatai jelentik. — Ebből a szempontból vizsgálta a nyelvet már az ún. formalizmus is, melynek rendszerét a legtisztábban először F. F. FORTUNATOV dolgozta ki tanítványaival egyetemben. Aligha lehet véletlennek tekintenünk azt a körülményt, hogy amikor az angolról oroszra való [gépi] fordítás szabályait kezdtük kidolgozni, a leghasznosabbnak az a módszer bizonyult, amely szerint a szöveget folyamatosan kéttagú csoportokra osztottuk, melyek mindegyikében az egyik tag függ a másiktól. Hiszen ez a felosztás lényegét tekintve a (FORTUNATOV értelmében vett) szó szerkezetekre való tagolást jelenti”.¹

1.2. Aligha kisebb ennél az a szerep, mely az új irányzatok előkészítésében a kazányi—pétervári iskolára jut. Az iskola megalapítója, BAUDOIN DE COURTENAY még a múlt század utolsó negyedétől fogva számos új elvet kezdett vallani. Ilyen fontos tételei voltak — ha nem is egész világosan kifejtve — a nyelvnek mint rendszernek és a nyelvnek mint tevékenységnek a megkülönböztetése (részben ebből fakad fonológiai koncepciója), a szinkrón nyelvészeti vizsgálódások fontosságának hangsúlyozása, a nyelv jelrendszer voltának bizonyos megsejtése stb. Szemmel látható e gondolatok rokon volta SAUSSURE-éival; SAUSSURE nem egyszer hivatkozik is BAUDOINRE, valamint FORTUNATOVRA. Amikor tehát a kazányiak (akik ekkor már Petrográdban tömörültek) megkapták először és olvashatták SAUSSURE munkáját — a fő pontokban egy csapásra „saussureiánusokká” váltak; hogy pedig SAUSSURE-től milyen egyenes út vezet a kontinensen fellépő új irányzatokhoz, arra kár szót vesztegetni. (Persze nem minden SAUSSURE-tanítványból lett strukturalista; ugyanígy a kazányi iskola számos kiváló képviselője — mint pl. VINOGRADOV — megmaradt a történeti-összehasonlító nyelvtudományon belül.) Érthető, hogy a kazányi iskola egyes tagjai — mint SAUSSURE egyes követői nyugaton — olyan területeken is a ma felé törekedtek, melyekre közvetlenül nem volt utalás a genfi mesternél. Kevesen tudják például, hogy BOGOROYICKIJ nyelvészetén kívül matematikával is foglalkozott,² hogy egyes BOGOROYICKIJ-tanítványok az elsők között voltak, akik bizonyos matematikai-statisztikai vizsgálatokat végeztek orosz földön idegen nyelvek hangrendszerének tanulmányozása során,³ vagy anyanyelvük egyes — mondattani — jelenségeinek regisztrálásánál.⁴ Ez utóbbi munka szerzője, V. JERMOLAJEV, helyesen meg is indokolja a statisztikai módszerek alkalmazásának létjogosultságát a nyelvtudomány területén: „Amikor valamely író... kiválaszt a lehetségesek közül egyvalamely típusú mondatot, ez egész sor véletlen körülmény eredménye... Ezért a mondattípusokat, melyek az egyes irodalmi művekben előfordulnak, tömeges jelenségnek lehet felfogni, márpedig mindenféle statisztikai vizsgálat éppen főleg az ilyen jellegű jelenségekre irányul...” (i. m. 3—4).

1.3. Végül, harmadik forrásként, figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a közismerten igen fejlett orosz matematika korán, századunk első évtizede óta, nyelvi jelenségeket is vetett bizonyos — a valószínűségszámítás és a statisztika körébe tartozó — vizsgálatok alá.⁵

2.0. Ezeket a forrásokat a mától a szovjet filológia négy évtizede választja el.

2.1 A szovjet filológia első évtizedeiben szervesen tovább élt a forradalom előtti orosz filológia, így a kazányi és a moszkvai iskola is. Erre az időre a leg-

¹ П. С. Кузнец в — А. А. Ляпунов — А. Реформатский, Основные проблемы машинного перевода: ВЯ. V(1956), 5: 109.

² L. pl.: В. А. Богородицкий, Основы арифметического счета (главы из индуктивной филологии). Казань, 1908. — Junász Józseftől tudom, hogy BOGOROYICKIJ-nak egy terjedelmes kiadatlan munkája is maradt fenn ebből a tárgykörből.

³ Г. Александров, Звуковая характеристика немецкого языка по статистическим данным: Ученые записки Казанского университета. 1911, кн. VI—VII, 1—8 (отд. критики); В. Петров, Звуковая характеристика французского языка по статистическим данным: Уо., 1—9. (отд. науки).

⁴ В. Ермолев, Синтаксическая характеристика жанров словесных произведений в статистическом освещении: Ч. I, вып. I. Казань 1915.

⁵ Gondolok itt MARKOV akadémikus mostanában nálunk is gyakran emlegetett kutatásaira: А. А. Марков, Пример статистического исследования над текстом „Евгения Онегина”, иллюстрирующий связь испытаний в цепь: Известия Акад. наук (Bulletin), VI серия т. 7(1913), 3: 153—162.

jellemzőbb az őszinte útkeresés, az az őszinte törekvés, hogy a Szovjetunióban dolgozó nyelvészek elméleti és hirtelen hatalmasra nőtt alkalmazott nyelvészeti munkájukban helyesen használják fel a dialektikus és történelmi materializmust. A tudománypolitika igen kedvezett mind az elméleti vitáknak, mind a legkülönbözőbb irányzatok megszólaltatásának. Jók a szovjet nyelvészek külföldi kapcsolatai: MAZON még a polgárháború éveit alatti meglátogatja Oroszországot (és ezt követőleg az orosz nyelvben a háború és a forradalom hatására végbement változásokról kibocsát egy rendkívül érdekes könyvecskét), a legkiválóbb szovjet nyelvészek továbbra is publikálnak nyugati folyóiratokban (így többek között BUBRIH, BOGOROVIČIKIJ, POLIVANOV, PETERSZON), ellátogatnak nyugatra (mint SCSEBBA). Sorra-rendre megjelennek a legkiválóbb nyugati nyelvészek munkái orosz fordításban (SAUSSURE — 1933, egy gyűjtemény az antik nyelv- és stílus-elméletekről — 1936, VENDRYÈS — 1937, MEILLET Introduction... — 1938 stb.).

Ez a légkör természetesen igen kedvezett a régi irányzatokban meglevő új csírák szabad fejlődésének. De meg — bizonyos vonatkozásban — a gyakorlat is szükségessé tette ezt: számos alig ismert nyelvet kellett leírni, eddig írást nem ismerő nyelvnek kellett ábécét adni (tehát az orosz tudósok előtt olyan jellegű feladatok állottak, melyek egyik természetes forrását képezték, mint tudjuk, az amerikai deskriptív nyelvészetnek, amikor az indián nyelveket kellett tanulmányozni). Az új ábécén dolgozó tudósoknak, gyakorlati szakembereknek, állami szerveknek volt egy külön végrehajtó bizottságuk, külön sajtóorgániumuk (Культура и письменность Востока, majd Письменность и революция néven).

Időrendben utalok néhány munkára, mely a forradalom utáni években jelent meg és valamilyen módon a forradalom előtti orosz tudomány (filológia vagy matematika) fentebb említett hagyományait folytatja.

1925-ben jelent meg ПЕСКОВСКИЈnak egy szellemes kis cikke: a szerző fonetikusan lejegyzí a petrográdkörnyéki helyi érdekű vasúton hallott beszélgetéseket, jellemzi őket hangstatisztikailag és ebből bizonyos eufóniai következtetéseket kíván levonni.⁶ ПЕСКОВСКИЈ professzor egyéb munkáiban is szívesen alkalmazza a statisztikát (különösen: hangstatisztikát).

ЈАКОВЛЕВ professzornak, a kiváló kaukázológusnak, a fonológia egyik úttörőjének a cikke („Az ábécé felépítésének matematikai formulája”) 1928-ban lát napvilágot.⁷ A neves szerző azt javasolja, hogy a létrehozandó új ábécékben ne legyen külön jel minden egyes fonéma számára, hanem az egyes releváns jegyben eltérő fonéma pár-sorok számára legyen csak egy-egy jel s az ezt követő magánhangzó jele mutassa, hogy a két mássalhangzó fonéma közül melyikről van szó. ЈАКОВЛЕВ e javaslata kidolgozásánál figyelembe vette a fonológia korabeli eredményeit és az orosz betűrendszer részben a kazányi iskola, részben általa kiemeztetett sajátját (azt ti., hogy az oroszban az egyes szótagok és nem az egyes fonémák képeznek egységet a leíráskor, l. erről bővebben az orosz helyesírás történetéről szóló cikkünkben, Nyr. LXXXII. [1958], 159). A latin ábécékben hasonló esetenként vagy diakritikus jeleket, vagy kétjegyű betűket használtak. ЈАКОВЛЕВ rámutat ezeknek a módszereknek a gyengeségeire, képletet állít fel arra vonatkozóan, hogy mennyivel kevesebb jelet kell alkotnunk, ha elfogadjuk az ő javaslatát; a képlet alapján kimutatja, hogy ez a megoldás milyen fonémarendszerekben gazdaságos stb. ЈАКОВЛЕVET követően ugyanebben a gyakorlati irányban dolgozott ZSIRKOV, POLIVANOV és mások is.⁸

A korszak forrongó, pezsgő tudományos életére jellemző, hogy hasonló jellegű munkák nemcsak Moszkvában, Leningrádban, Kazányban — az orosz filológia e hagyományos fellegváraiban — jelennek meg. 1929-ben Krasznodarban lát napvilágot CSISZTYAKOV és KRAMARENKO kiváló könyvecskéje, mellyel a szerzők célja, előszavuk szerint, az volt, hogy elvileg bebizonyítsák a statisztikai módszerek nyelvtudományban való alkalmazásának lehetőségét és szükségességét, megállapítsanak néhány olyan problémakört, ahol a nyelvtudományon belül ez a módszer alkalmazható és példákat is

⁶ А. М. Пешков кий, Десять тысяч звуков. Ленинград 1925.

⁷ Н. Яковлев, Математическая формула построения алфавита (Опыт практического применения лингвистической теории): Культура и письменность Востока кн. I (Москва 1928), 41—64.

⁸ Az oslói kongresszus alkalmazott nyelvészeti szekciójában ezekről a munkákról nagy érdeklődés mellett ВОКАРЛОВ számolt be. L.: В. В. Иванов, Вопросы математической и прикладной лингвистики на VIII Международном лингвистическом конгрессе в Осло: Бюллетень Объединения по проблемам машинного перевода. № 6, 23.

hozzanak föl erre.⁹ A továbbiak során a szerzők bizonyos orosz hangtani és alaktani jelenségek szinkrón statisztikai leírását adják, szembe állítva néhány más nyelvből vett hasonló adattal; a tárgykör megválasztásánál tehát munkájuk szerencsésen egészíti ki V. JERMOLAJEV említett munkáját. Eredményeik jórészt máig is egyedülállóak és pótolhatatlanok. Kutatásaikban támaszkodnak az egész őket megelőző tudományos (filológiai és matematikai) irodalomra, legyen az orosz vagy külföldi munka; erről tanúskodik nemcsak jó módszerbeli tudásuk, hanem a könyv végén elhelyezett igen hasznos bibliográfia is. JERMOLAJEVhez hasonlóan, de nála pontosabban és részletesebben, megállapítják, miért kell a nyelvtudomány területén is statisztikai módszerekkel dolgozni. Így rámutatnak arra, hogy az a tömeges, „véletlen”, állandóan változó feltételcsoport, mely a nyelvre hat működése közben, a társadalom tagjainak egyes külső tényezők (mint a termelési mód, a termelőerők fejlődése) által befolyásolt pszichofizikai szervezetében keresendő. Óvnak ugyanakkor attól, hogy a nyelv vizsgálata során nyert statisztikai összefüggéseket abszolutizáljuk: „A statisztikus módszer segítségével csak statisztikus törvényszerűségeket lehet megállapítani; amikor ezek okát értelmezzük, a nyelvtudomány speciális módszereivel kell élnünk” (7). CSISZTYAKOV és KRAMARENKO a szemantika területén nem végeztek statisztikai vizsgálódásokat, de külön kitérnek könyvükben az ilyen kutatások lehetőségére és fontosságára, sőt bizonyos tervet is állítanak fel arra vonatkozóan, hogyan kellene előrehaladni a jelentés tan nehéz területén.

POLIVANOV, orientalista és általános nyelvész, külön cikket szentel annak a kérdésnek, hogy miben lehet hasznára a matematika a nyelvészetnek (1931). Három ilyen területre mutat rá: kísérleti fonetika, dialektológiai statisztika és a valószínűségszámítás alkalmazása az egyes etimológiák és ezek alapján felállított nyelvrokonsági kapcsolatok viszonylagos valószínűségének megállapításánál (ezzel a módszerrel bizonyítja be többek között, hogy milyen rendkívül megbízhatók az indogermanisztika megállapításai és milyen nevétségesen valószínűtlenek a marristák által ajánlott etimológiák).¹⁰

Az 1933-as évből két gyakorlati jelentőségű munkát szeretnék megemlíteni. Az új ábécén dolgozó végrehajtó bizottság említett folyóiratának hasábjain megjelenik egy cikk a nyomdatechnika köréből, mely több mint egymillió nyomtatott jel alapján statisztikát ad az egyes betűk (kis- és nagybetűk) elterjedtségéről, az egyes írásjelek használatának gyakoriságáról az orosz nyelvű szövegekben; összeveti ezt más orosz betűrendszertípusok megfelelő adataival (mint pl. a beloruszival).¹¹ Nem kétséges, hogy mindez a nyelvész számára is hasznos lehet. Külön broszúraként jelenik meg egy másik tanulmány, amely pedig a nyomtatásban megjelenő művek címeit kívánja szabályozni; összeállított között olyan neves nyelvészt is találunk, mint A. A. REFORMATSKIJ professzor.¹²

Az egész korszakon át jelennek meg érdekes könyvei és tanulmányai PETERSZON professzornak. Így 1923-ban egy leíró orosz mondatnana, mely elveti a hagyományos másodrendű mondatrészekkel való foglalkozást és teljes egészében a fortunatívi értelemben vett szó szerkezetekre épül;¹³ 1928-ban egy rövid tanulmánya bizonyos viszonyos szerkezetek elterjedtségéről Lermontov munkáiban,¹⁴ 1937-ben egy terjedelmes tanulmánya az Igor-ének mondatánáról hasonló szellemben¹⁵ stb.

Egy másik, végig az új irányzatok felé mutató alakja ennek az egész kornak nálunk is jól ismert SCSERBA akadémikus. Ő például a diákokkal való gyakorlati foglalkozásokon sokszor értelmetlen, de megfelelő morfémákkal ellátott és helyes sorrendbe

⁹ В. Ф. Чистяков и В. К. Крамаренко, Опыт приложения статистического метода к языкознанию. Краснодар 1929.

¹⁰ Е. Поливанов, И математика бывает полезной: Сб. „За марксистское языкознание”. Москва 1931, 173—82.

¹¹ Н. Проскурнин, Подсчеты частоты литер и комплектовка шрифта: Письменность и революция I (Москва—Ленинград 1933), 72—82.

¹² Титульные элементы в книжно-журнальной продукции. Москва 1933. Сост.: В. А. Истрин, Л. Н. Никольский, А. А. Реформатский. L. még REFORMATSKIJ monográfiáját is: Техническая редакция книги. М. 1933 (414 l.)

¹³ М. Н. Петерсон, Очерк синтаксиса русского языка. Москва—Петроград 1923.

¹⁴ М. Петерсон, Конструкции с предлогом „из” у Лермонтова: Сборник отд. русского яз. и слов. С I (1928), 3: 410—2.

¹⁵ М. Н. Петерсон, Синтаксис „Слова [о полку Игоре]”: Slavica XIV (1936—37), 347—92.

helyezett szavakból álló mondatokat elemeztetett, mint: *Глокая кыздра штепо будланула бокренка* (ennek „magyar megfelelője” — mondjuk — ez lehetne: *A sető pente voron megkelendítette az akalosné*). Ez a scserbai mondat, annak egyes szintagmái — érthető okokból — a matematikus nyelvészek szállóigéjévé váltak. Hiszen ez nem más, mint illusztráció arra, hogy mi a „formalizált mondat”, a „bármely ún. jelzős szintagma” stb. elvont fogalma. SCSEBBA már a harmincas évek derekától olyan jellegű problémák megoldásán fáradozott, amelyekre a nyelvészek figyelme csak a legutóbbi években terelődött: rádiómérnökökkel együtt vizsgálta az elektromos úton továbbított beszédhangok érthetőségét, a közben fellépő zavarokat stb.¹⁶ A gépi fordítók jól fel tudták használni SCSEBBA-nak az „aktív” és „passzív” nyelvtanról szóló elméletét (az előbbi azok számára, akik beszélni vagy írni kívánnak valamely idegen nyelven, az utóbbi azoknak, akik olvasni kívánnak rajta vagy fordítani róla). Jellemző az a fejlődési út is, melyen SCSEBBA mondattani koncepciója haladt: élete végén már rendkívül szkeptikusan nyilatkozik pl. a „mondat” fogalmáról.¹⁷

2.2 A marxizmus, mely eleinte úgy jelentkezik, mint az egyik irányzat a marxizmusnak a nyelvtudomány területén való alkalmazásában — és ilyen irányzat nem egy volt, l. például POLIVANOV idézett cikkgyűjteményének címét —, a SZTÁLIN által jellemzett, ismert módon, fokról-fokra egyeduralkodóvá vált.

De ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy semmi sem történt akár csak az általunk vizsgált szűkebb területen is. Ekortájt látnak napvilágot a volt moszkvai és kazanyi iskola egyes képviselőinek tollából hatalmas, leíró jellegű monográfiák az orosz irodalmi nyelv mai rendszere köréből. Ezek a művek vagy átölelik az egész mondattani rendszert (SAHMATOV, PESKOVSKIJ), az egész alaktant (VINOGRADOV), vagy páratlan alapossággal vesznek vizsgálat alá egy-egy alaktani vagy mondattani kategóriát (OBNORSZKIJ, GALKINA-FEDORUK és mások). Ezek a munkák nem tartalmaznak a hagyományos elterő módszereket, szerzőik következetesen (vagy kevésbé következetesen — de ez csak PESKOVSKIJ-ra mondható) a történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapján állanak, amikor az orosz nyelv mai rendszerét leírják — úgy, mint a nyelvtörténet egy szerves szakaszát, de kerülve a történelmi vonatkozásoknak leírásukba való belevegyítését.

Nem hiányoznak azonban teljesen az új elemeket tartalmazó vagy alkalmazni igyekvő munkák sem. Így — ahogy ezt az oslói kongresszuson is megállapították, világviszonylatban alkalmasint először — egy szovjet feltaláló felveti 1939-ben annak a gondolatát, hogy gép segítségével fordítani lehet.¹⁸ 1941-ben napvilágot látnak PETERSZON professzornak mai orosz nyelvi egyetemi előadásai. És nem szabad elfeledkeznünk az új áramlatok harmadikként említett forrásáról: 1941-ben jelenik meg KOLMOGOROV akadémikus korszakos jelentőségű cikke, mellyel a mai értelemben vett információ-elmélet alapjait kezdi lerakni, több évvel megelőzve nyugati matematikus kollégáját, WIENERT, aki szintén igen korán ebben az irányban dolgozott.¹⁹

SZTÁLIN munkáinak megjelenése után sok szempontból meglevenedik a filológiai élet. Így újból megjelennek neves külföldi szerzők munkái orosz fordításban (MELLET két műve — 1951, 1952, VALLANT új szellemben megírt ószláv nyelvtana — 1952 stb.). 1952-ben megindul a Вопросы языков азия с. folyóirat, mely hamarosan világviszonylatban is nívós, tekintélyes orgánummá női ki magát (l. alább). Másrészt SZTÁLIN munkáiban olyan megfogalmazást nyertek a hagyományos nyelvészet alapelvei, hogy erre támaszkodva újjáéledhettek bizonyos mértékig a formalista irányzatok: REFORMATSKIJ SZTÁLINRA hivatkozva veti el a mondatnak VINOGRADOV által felállított azon kritériumát, hogy az „visszatükrözi a valóságot”,²⁰ PETERSZON ugyan-

¹⁶ L. erről bővebben: — Л. Р. Зиндер, Об одном опыте содружества фонетиков с инженерами связи: ВЯ. VI (1957), 5: 111—116. — Ugyanitt utalások SCSEBBA korabeli publikációira e tárgyból.

¹⁷ „Nevetséges dolog azt kérdezni: »mi a mondat?«, ... egyáltalán nem világos, mit tartunk szem előtt, amikor a »mondatról« beszélünk”. — Л.: Л. В. Щерба, Очередные проблемы языковедения. Изв. АН ОлиЯ. IV (1945), 5: 176.

¹⁸ Bővebben erről l.: Л. И. Жирков, Границы применимости машинного перевода: ВЯ. V (1956), 5: 121—124.

¹⁹ А. Н. Колмогоров, Интерполирование и экстраполирование стационарных случайных последовательностей: Изв. АН СССР, серия математ. V (1941), 3—14. N. WIENER hasonló tárgyú munkája 1949-ben látott napvilágot: The Interpolation, Extrapolation and Smoothing of Stationary Time Series (New York), vö. még: C. E. SHANNON & WARREN WEAVER, The Mathematical Theory of Communication. Illinois 1949.

²⁰ Л.: А. А. Реформатский, Введение в языковедение. Москва 1955, 259.

ilyen módon kárhoztatja a másodrendű mondatrészekről vallott hagyományos felfogást, melyébe a maga — fortunatovi — szintagmatikus koncepcióját állítva.²¹

Ismeretes az is, hogy cikkében SZTÁLIN rámutat a történeti-összehasonlító módszer „bizonyos fogyatékságaira”, a nyelvészekre bízva annak megállapítását, hogy melyek ezek. Az adott körülmények között ez nem vezethetett a történeti-összehasonlító módszer teljes revíziójához (ami napjainkban szükségszerűen valamilyen szélsőséges strukturalista irányzat formáját ölthette volna magára), mert csak „bizonyos” fogyatékságokról van szó a cikkben, hiszen a cikk célja — és történeti érdeme — éppen abban volt, hogy a marizmus után visszaállítsa a történeti-összehasonlító nyelvtudomány tekintélyét. Egyetlen irányban történt általános erőfeszítés a történeti-összehasonlító módszer kiegészítésére: az 1950-et követő években számos cikk és könyv jelent meg ún. összevető módszerrel, vagyis két különböző rendszerű, különböző történetű nyelv összehasonlításával, tekintet nélkül e nyelvek történetére. E munkák nagy részének tudományos tarthatatlansága és kevés gyakorlati haszna véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy az új feladat megoldása során a szerzők tudatosan elutasítják az új módszereket (amelyek részben a szovjet filológia előző szakaszában, részben a nyugati irodalomban lettek volna megtalálhatók).

2.3. Egy további változás talán a Вопросы языкознания hasábjain a legszembeötlőbb: az 1955-ös évfolyam első számától kezdve nem találunk benne keveset mondó utalásokat valamely általános jellegű publicisztikai vagy filozófiai műre (a tartalmas, újat adó utalások ugyanakkor megmaradnak), a szovjet szerzők bátran hivatkoznak nyugati vagy korábbi szovjet kutatókra. Ugrásszerűen megnő az ismeretetések száma külföldi szerzők műveiről — szinte a szemünk láttára éled újjá bámulatos gyorsasággal a szovjet filológia, bekapcsolódik ismét a nemzetközi tudományos-élet levegőjébe.

II.

1.0. Eddig csak arról beszélhettünk, hogy az új irányzatok bizonyos csirái itt is ott is megjelentek a régiék mélyén. Már nem a csírákról, hanem magukról az új irányzatokról véleményünk szerint azért beszélhetünk, mert a kutatók jelentős csoportja, függetlenül attól, hogy eredetileg mely iskola híve volt, következetesen és kizárólag új módszereket alkalmaz, új elméleti és gyakorlati feladatokat állít kutatásai elé, ennek megfelelően új határtudományok és új alkalmazott ágak felé fordul, s mert így (az áttekintett előzmények után) lényegében új iskola születik.

2.0. Tekintsük át mindenképp azokat a fórumokat, ahol az új irányzatok képviselői megszólalnak, azokat a központokat, ahol dolgoznak.

2.1. Időrendben az elsőség a Вопросы языкознания folyóiratot illeti. 1956. évi 4. számában megjelent egy vezércikk, mely körvonalazza a szovjet nyelvészek előtt álló feladatokat a XX. pártkongresszus fényében. A cikk megállapítja, hogy a nyelvtudomány jelenleg bizonyos exakt tudományok (elsősorban: a matematika) felé közeledik. Rámutat arra, hogy a Szovjetunióban is létre kell hozni a fordítógépet és vitát kell indítani a strukturalizmusról; ezzel kapcsolatban néhány kérdést is felsorol, mely a vita alapját képezheti. Már a következő számban napvilágot lát SAUMJAN vitaindító cikke („О сущности структурной лингвистики”). Ezt követően a mai napig (1958. 5. szám) mintegy húsz neves szovjet és külföldi szerző cikke jelent meg részint a vita-rovatban, részint más rovatokban. Az eddigi vita mintha két szakaszra oszlanék: megindulásától az 1958. évi 3. számig bezárólag — egyetlen szovjet szerző kivételével — minden hozzászóló a strukturalizmus talaján állva szól hozzá a kérdéshez, hallgatólagosan vagy kimondva azt véve alapul, hogy a strukturalizmus legtöbb irányzata (bővebben l. alább) jól összeegyeztethető a marxizmussal. Az egyetlen szovjet (MELNICSUK, Kievből) és az egyetlen külföldi részvevő (GRAUR, Románia), aki ebben a szakaszban ellenvetést tesz, ezt a marxizmus szemszögéből teszi és úgy véli, hogy a strukturalizmus a marxizmussal összeegyeztethetetlen. Az érdekes új fordulat, amelyet a 4—5. számban figyelhettünk meg, abban áll, hogy a legnevesebb szovjet nyelvészek közül

²¹ L.: M. H. Петерсон, Эклектизм и антиисторизм взглядов И. И. Мещанинова на члены предложения и части речи: Сб. „Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании”, ч. I. Москва 1952, 389. „МЕСЧАНИНОВ nézeti” az adott kérdésben nem másak, mint a hagyományos felfogás a másodrendű mondatrészekről; ezt természetesen azonnal észre is vették az érdekeltek és vitába szálltak PETERSZONnal.

több felszólal nyíltan (különösen ZSIRMUNSZKIJ, részben SZEREBRENNYIKOV) vagy burkoltabban (BUDAGOV) a strukturalizmus ellen — a nyelvtudomány szemszögéből, azt állítva, hogy ez az irányzat a nyelvtudománnyal (ami az ő szóhasználatukban azonos a történeti-összehasonlító nyelvészettel) összegegyeztetetetlen. Így jelen pillanatban nemhogy esendesebb volna a vita, hanem még érdekesebb és tartalmasabb fordulatot vett (az első szakasz vége felé már azt hitte az ember, hogy nincs is súlyosabb ellenvetés a strukturalizmus egyik irányzatával szemben sem, és szinte felüditett egy cikk, mely nyíltan kétségét merete kifejezni a gépi fordítás lehetősége iránt).

Míg a vita — természetesen — kevésbé alkalmas új anyag közlésére, a folyóirat hasábjain érdekes eredményekkel is megismerkedhetünk a strukturalista nyelvészet egyik alkalmazott ága, a gépi fordítás köréből. Még az említett vezéreikk megjelenése előtt, az 1955. évi 6. számban napvilágot lát két leningrádi szerző tollából egy ismertetés az első, Amerikában elkészült, fordítógép működéséről. Azóta a szerkesztőség külön rovatot nyitott „A gépi fordítás tapasztalatai” (Опыты машинного перевода) elnevezéssel, melyben számos érdekes tapasztalatról, elképzelésről számolnak be a kutatók. Nem kétséges, hogy a fordítógép csak a strukturalizmus módszerével előkészített nyelvi anyagot tudja feldolgozni.

A Вопросы языкознания folyóiraton kívül van egy tisztán neolingvista folyóirat, a Gépi fordítói egyesülés közlönye (a továbbiakban: GFK — Бюллетень Объединения по проблемам машинного перевода), mely sokkal szélesebb témakört ölel fel, mint azt a cím után gondolni lehetne. Maga az Egyesülés, melynek ez sajtóorgánuma, 1956. december 24-én jött létre az 1. sz. Moszkvai állami idegen nyelvi főiskolán. Elnöke a főiskola fordítás-tanszékének vezetője, V. J. ROZENCVEJG főiskolai tanár. Megalakulása óta az Egyesülés időről-időre ülésezik, meghallgat előadásokat és megvitatja őket; az előadások szövege és a vita jegyzőkönyve a GFK hasábjain szokott napvilágot látni. A GFK egyébként sokszorosított formában jelenik meg, szerkesztője ROZENCVEJG. Az első számok feltüntetik a példányszámot is: 150. Egy-egy szám terjedelme különböző (29—95 gépelt oldal között). Az első öt szám 1957 folyamán látott napvilágot, 1958 októberéig további két szám jelent meg, a következő számok értesülésünk szerint most vannak sajtó alatt. A 6. számtól kezdve orosz fordításban közöl a folyóirat cikkeket nyugati szerzőktől a gépi fordítás problémaköréből. A 7. számban ezeken kívül egy recenzió is megjelent N. HOMSKY, Syntactic Structures c. könyvéről. Az idegen nyelvi főiskolán számos lelkes híve van a gépi fordításnak és általában az új nyelvészeti irányzatoknak. Az 1957/58-as tanévtől kezdve a fordítás-tanszék docense, I. J. REVZIN szakkollégiumot tart az érdeklődők számára „Bevezetés a gépi fordítás elméletébe és a matematikai nyelvészetbe” címmel. Ezt az előadásorozatot sokan látogatják, szép számmal olyanok is, akik nem a főiskola hallgatói.

A matematikus nyelvészek másik virágzó centruma a moszkvai egyetem. 1956. szeptember 24-én megkezdte itt működését egy karkézi szeminárium, a következő elnevezéssel: „A matematikai módszerek néhány alkalmazása a nyelvtudományban.” Megalapítása óta a szeminárium tanulmányi idő alatt minden héten rendszeresen ülésezik. A szeminárium vezetői: P. SZ. KUZNYECOV professzor, V. V. IVANOV és V. A. USZPENSZKIJ, fiatal matematikus-kandidátus. Az 1956/57-es tanév folyamán önálló előadásokat vitattak meg a résztvevők, az 1957/58-as tanévben USZPENSZKIJ tartott előadásokat és vezetett gyakorlatokat, melyeknek olyan közös címet adhatnánk, hogy „Matematika nyelvészek számára”.

E központokon kívül az új irányzatok képviselőivel még számos más helyen találkozhatunk. A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében van külön alkalmazott nyelvészeti szektor, melynek az a feladata, hogy a gépi fordítási, a nyelvstatisztikai, a transzkripció és transliterációs kérdésekkel foglalkozó munkálatok, a mesterséges nyelvek és jelrendszerek, a nyelvészetben alkalmazott matematikai módszerek, a kísérleti fonetika elmélete és módszertana terén végzett kutatások központja legyen. A szektor vezetője A. A. REFORMATSKIJ, itt dolgozik többek között I. A. MELCSUK, L. N. IORDANSZKAJA, R. M. FRUMKINA és az új módszerek több más képviselője.

Hasonló jellegű kérdések foglalkoztatják nemcsak a filológusokat, hanem a matematikusokat is. Így KOLMOGOROV akadémikuson kívül A. A. LJAPUNOV professzort és munkatársait (mint O. SZ. KULAGINA, T. N. MOLOSNAJA stb.) kell megemlítenünk. Ők közvetlenül a fordítógép ellátásával foglalkoznak a Sztyeklovról elnevezett akadémiai matematikai intézetben; a új módszerek iránt hivatásszerűen vagy önszántukból érdeklődő mérnökök és matematikusok dolgoznak az akadémiai Műszermechanikai és Számítástechnikai Intézetben, az Állami Tudományos-technikai Bizottság

Elektronikus Modellező Laboratóriumában és másutt. 1958 őszén indult meg a „Kiber-netika kérdései” (Проблемы кибернетики) elnevezésű kiadványsorozat, A. A. LJAPUNOV szerkesztésében. Már az első kötetben megnyílt a „Matematikai nyelvészet kérdései” rovat, KULAGINA, MOLOSNAJA és MELCSUK egy-egy cikkével.

Mind az Egyesültségét, mind a szeminárium résztvevőit ezek a — zömükben fiatal — moszkvai kutatók teszik ki: velük találkozik az ember REVZIN említett előadásain, publikációikkal az érintett folyóiratok, kiadványsorozatok hasábjain vagy önálló művekben.

És a moszkvaiak alkotják a matematikus nyelvészek gerincét. Rajtuk kívül mintegy 80 főre tehető azoknak a száma, akik — olyan neves professzorok, mint L. R. ZINDER, M. I. SZTYEBLIN-KAMENSKIJ és a fiatal filológus-kandidátus, N. D. ANDREJEV vezetésével — Leningrádban egyetlen szűk ág, a gépi fordítás problematikáján dolgoznak. Ugyancsak ezzel az alkalmazott témakörrel foglalkozik néhány szakember Jerevánban és Tbilisizben, valamint még néhány városban. Amikor tehát a továbbiakban a matematikus nyelvészek tevékenységéről beszélünk — ez lényegében a moszkvaiakat jelenti; esetenként rámutatunk egyes máshol végzett kutatásokra is. Meg kell még jegyeznünk, hogy egy fontos viszonylatban Leningrád vezet: 1958 őszén a leningrádi egyetemen megkezdtek matematikus nyelvészek képzését (egyelőre kis számú hallgatósággal); a moszkvai egyetem viszont csak erre vonatkozó tervezetét nyújtotta be a Felsőoktatási Minisztériumnak.

2.2. A matematikus nyelvészek egy része 1957. október 1—4. között tanácskozott Leningrádban, az ott megrendezett beszédstatisztikai konferencián.²² Itt többek között ARTYOMOV főiskolai tanár beszámolt azokról a munkákról, melyek az 1. sz. moszkvai állami idegen nyelvi főiskola kísérleti fonetikai laboratóriumában folynak, REVZIN docens előadást tartott a strukturális és a statisztikai módszerek viszonyáról a nyelvtudományban, MELCSUK pedig eredeti meghatározási módját adta a főnevek nemének a mai francia nyelvben.

1958. május 15—21. között zajlott le Moszkvában, az Egyesülés szervezésében, az első szövetségi gépi fordítói konferencia.²³ Képviseltette magát rajta 79 intézmény, közte 29 akadémiai kutatóintézet, 11 egyetem, 19 főiskola (a vendéglátó Idegen nyelvi főiskolán kívül). A plenáris- és szekció-üléseken több mint 70 előadás hangzott el, ezek egy része valóban szoros kapcsolatban állt a gépi fordítással, más része nem egészen. (Az előadások gazdag anyagára a későbbiekben térünk ki részletesebben.)

Végül, de nem utolsó sorban, a matematikus nyelvészek külföldi kollégáikkal találkozhattak a IV. nemzetközi szlavista kongresszus alkalmából, mely 1958. szeptember 1—10. között Moszkvában tanácskozott. A Kongresszus egy délelőtti ülését a gépi fordítás problémáinak szentelte. Itt egy washingtoni küldött beszámolója mellett számos szovjet előadás és hozzászólás hangzott el — részint a gépi fordításról, részint a strukturálisról általában. Meg kell jegyezni, hogy az ülés iránt az érdeklődés rendkívül nagy volt: az eredeti tervtől eltérően a díszteremben kellett megtartani, ahol pedig egyébként csak a kongresszus plenáris ülései zajlottak le (bár ehhez az a körülmény is hozzájárulhatott, hogy a kongresszusnak ezen az utolsó munkanapján már csak az egyes bizottságok üléseztek, más párhuzamos szekció-ülés nem volt). A moszkvai matematikai nyelvészek szerint ejtették, hogy a vezető nyugati szakemberekkel két ízben saját körükben is (az Idegen nyelvi főiskola falai között) találkozzanak. Így mindkét alkalommal igen érdekes beszámolót, majd előadást lehetett itt hallani R. JAKOBSONTól, a jeles orosz származású amerikai filológustól.²⁴

3.0. Ha most áttekintjük a matematikus nyelvészek főbb kutatási területeit, az ezeken elért eredményeket, arra is választ kapunk, melyek az ismertető jegyei a kiala-

²² A konferenciáról, beszámolt a Вопросы языкознания hasábjain USZPENSZKIJ: VII (1958), 1: 170—3.

²³ A Konferencián elhangzott előadások tézisei nyomtatásban is megjelentek: Тезисы Конференции по машинному переводу (15—21 мая 1958 г.) Москва 1958 (a továbbiakban: Тézisek). A Вопросы языкознания hasábjain a Konferenciáról beszámolt T. M. NYIKOLAJEVA: VII (1958), 5: 149—51.

²⁴ A Kongresszuson elhangzott előadások nyomtatásban is megjelentek: Л. Миклесен, Проблема механического перевода со славянских языков, особенно русского; В. Ю. Розенцвейг, Работы по машинному переводу с иностранных языков на русский и с русского на иностранные в Советском Союзе; А. А. Лянунов—О. С. Кулагина—А. А. Мельчук—Г. Н. Молошная, Теоретические основы машинного перевода на русский язык. Москва 1958.

különböző matematikus nyelvész iskolának az ó- és újvilági strukturalista irányzatok mellett.

3.1. A matematikai nyelvészet egyik legfontosabb — talán éppen a legfontosabb — sajátága és egyben eredménye, hogy képviselői közül számosan magukévá tették a nyelvnek KOLMOGOROV akadémikus által javasolt halmazelméleti felfogását. Ismeretes a modern nyelvtudománynak az a törekvése, hogy a nyelvi elemeket bizonyos rendszerbe tudja állítani és hogy ez a rendszer magából a nyelvből mint jelrendszerből következék, ne kelljen miatta a nyelven túlmenő területekre elkalandozni. Ismeretes az is, hogy — megint csak a hangok területén, melyek a történeti-összehasonlító módszer számára is a legtöbb eredményt nyújtották a legelső időkől fogva — ez már részben sikerült és a mai fonológia, minden vita ellenére is, tisztán élénk állította mind egységének, a fonémának, mind ezen egységek rendszerének a képét. Tudjuk ugyanakkor azt is, hogy más területen — így a morfémák, szószerkezetek, tehát általában az ún. alaktan és a mondattan területén — ez a kérdés még távolról sincs megnyugtatóan és alapjában egységesen megoldva, bár kísérletek ebben az irányban állandóan folynak.²⁵ Épp itt jön segítségünkre a nyelv halmazelméleti értelmezése. Hiszen a nyelv különböző szintű (fonéma, morféma... stb.) elemek rendezett sorozatait adja; a nyelv felírható, mint fonémák, morféma, szavak stb. halmaza; az egyes ilyen szintek (emeletek) szerinti halmazfelírás tagjai bizonyos részhalmazokat képeznek és azokon belül további részhalmazokat különböztethetünk meg, ezek a részhalmazok ugyanakkor általában közös elemet nem tartalmaznak (nincs közös metszetük).²⁶ Ha a nyelvet és annak alkotóelemeit ilyen módon írjuk fel, egy rendkívül logikus egészet kapunk — ez természetesen, hiszen a matematika hagyományosan kidolgozott ága adta ehhez a leírás-hoz a formanyelvet —, ahol mindennek megvan a maga helye és mindennek csak egy helye van. A matematika nem sértheti a nyelvészet autonómiáját (mint ahogy nem sérti pl. a fizikáét, a kémiáét és számos más tudományét, ahol hagyományos és sokszor igen jelentős a matematika alkalmazása), inkább ösztönzi a nyelvészt, hogy olyan nyelvészeti osztályokat képezzen, melyeket azután matematikai formába lehet önteni. Más szavakkal: az ekvivalenciát például, melyre az egyes halmazok épülnek, nyelvészeti-leg kell meghatározni. Hogy helyesen választottuk-e meg és definiáltuk az ekvivalenciát, azt részben az ellenőrzi, hogy ennek alapján a nyelvi anyagot matematikai formulába tudjuk-e önteni vagy sem. Maga KOLMOGOROV akadémikus, valamint néhány matematikus-tanítványa meg néhány merész filológus foglalkozik is ilyen értelemben ezzel a kérdéssel.

Példaképpen elsőként azt a meghatározást idézem, melyet KULAGINA ezen elmélet alapján magára a nyelvre ad: „Adva van x elemek véges $E = \{x\}$ halmaza; ezen elemeket s v a k n a k n e v e z z $ü$ k . A szavak cortége-eit, vagyis olyan rendezett véges szórendszereket, melyekben ismétlődések is megengedhetők, f r $á$ z i s o k n a k (фразы) nevezjük és a következőképpen jelöljük: $A = x_1 x_2 \dots x_n$. Adva van a frázisok bizonyos $\Theta = \{A\}$ halmaza; az e halmazhoz tartozó frázisokat megjelölteknek nevezük. Adva van a E halmaz közös elemeket nem tartalmazó részhalmazainak rendszere; e részhalmazokat az őket alkotó elemek k $ö$ r n y e z e t $é$ n e k nevezük; x elem környezetét $\Gamma(x)$ -szel jelöljük. ... Olyan szavak halmazát, melyek környezetének rendszere adott és melyek megjelölt frázisokat alkotnak, n y e l v n e k nevezük és így jelöljük: $\Xi(\Gamma, \Theta)$.”²⁷ Az e definícióban szereplő fogalmakat nem határozzuk meg, alapként vettük őket és erre az alapra építjük deduktív módon az egész nyelvtant. A „ f r $á$ z i s ” körülbelül megfelel a szintagma fogalmának; a „ m e g j e l $ö$ l t s $é$ g ” a formális-grammatikai szempontból való helyes felépítettséget jelenti (a „megjelölt” frázis emellett lehet értelmes vagy nem); valamely szó „ k $ö$ r n y e z e t $é$ n ” a ragozása során kapott formái összességét értjük. KULAGINA néhány példája: *un cas très simple* — megjelölt frázis, *un cas très* — nem megjelölt frázis; *table-tables* — a „table” szó környezete, *grand-grands-grande-grandes* — a „grand” szó környezete stb.

²⁵ ANTAL LÁSZLÓ nemrég megjelent cikkében a magyar nyelv anyagán illusztrál egy ilyen elképzelést a morfémára vonatkozóan (l. MNy. LV, 16—23).

²⁶ Pl.: a szavak szófajokra oszlanak mint részhalmazokra, az egyes — ragozható — szófajokon belül ki lehet választani — mondjuk — az azonos esetben tartozókat, mint további részhalmazt; az, hogy e részhalmazoknak nincs közös metszetük, azt jelenti, elvileg nem lehetséges, hogy valamely szó egyszerre két szófajhoz tartozzék, hogy valamely eset ugyanakkor egy másik eset is legyen stb.

²⁷ L.: O. C. Кулагина, Об одном способе определения грамматических понятий на базе теории множеств: Проблемы кибернетики, 203.

REVZIN ugyanezen elmélet alapján a *m o n d a t o t* így határozza meg: „A mondaton olyan nyelvészetiileg rendezett halmazt értünk, melyben *a*) minden egyes láncnak van legalább egy közös eleme és *b*) minden egyes *a* elem számára van egy és csak egy tőle különböző *b* elem, amely közvetlenül nagyobb *a*-nál” (GFK I. sz., 21). Ez a definíció viszonylag könnyen érthető: a mondat egymással összefüggő szó szerkezetekből áll és benne minden szó függ egy valamely más szótól (a matematikai nyelven annak, hogy *a* függ *b*-től, azt a formát adtuk, hogy *a* kisebb *b*-nél).

KOLMOGOROV eset-meghatározása USZPENSZKIJ tolmácsolásában ismeretes előtünk: „Valamennyi állapot összességét egymást nem metsző osztályokra bontjuk úgy, hogy bármely egy osztályba tartozó két állapot egymással abszolút ekvivalens, különböző osztályokból vett állapotok pedig nem abszolút ekvivalensek. Ezeket az osztályokat javasolja esetnek nevezni Kolmogorov akadémikus” (uo. 5. sz., 12). Nyelvészetiileg ez annyit jelent, hogy ha az *eszik* mellé egyes fogalom-elnevezéseket olyan állapotba tehetünk, mint *almát eszik*, *körtét eszik*, *spenótot eszik* és nem tehetjük ugyanezeket a fogalom-elnevezéseket olyan állapotba, mint *almával* vagy *almának*, *körtékhez* vagy *körtéktől* stb. — akkor az első felsorolásban adott tárgyfogalmak azonos esetben vannak. Amikor ezt a meghatározást különféle nyelvi anyagra alkalmazzuk, akkor számos esetben megfelelőkön bizonyul — de nem mindig. Így például a meghatározás nem számol a — filológus nyelven szólva — ún. rokonértelmű esetekkel: *almát enni* és *almából enni* — egyaránt lehetséges állapotok az „alma” tárgyfogalom számára. Akkor hát ez a szó mind a kétszer ugyanabban az esetben van? Éppen ezen a ponton kívánja továbbfejleszteni KOLMOGOROV esetmeghatározását USZPENSZKIJ (I. i. h. és köv.).

Ezeknek a kísérleteknek véleményünk szerint nagy jelentőségük van. Ha beválnak, akkor sikerül a fonológiához hasonló logikus rendszert felépíteni a nyelv egyéb területein is. Nem megvetendő az alkalmazási lehetőség sem: ha van teljesen formalizált nyelvtanunk, ezt könnyen be tudjuk vinni a különféle rendeltetésű számológépekbe, így a fordítógépekbe is. Az egyes meghatározások egyelőre nem törekednek arra, hogy az adott jelenséget a maga teljes változatoságában képletbe rögzítsék. Így pl. REVZIN mondat-meghatározásánál tudatosan csak a két főrészes egyszerű (bővített vagy nem bővített) mondatokat tartja szem előtt, s még ezek közül is figyelmen kívül hagyja azokat, melyek három- vagy többtagú szintagmákat és az egész mondatra vonatkozó szavakat és szintagmákat tartalmaznak.

3.2. A matematikának azonban más, az orosz filológiában hagyományos ágai is alkalmazásra kerülnek napjainkban, így például a statisztikai vizsgálatok. A májusi konferencia egyik (vidéki) résztvevője beszámolt arról, hogy milyen eredménnyel járt egy hét és félezer szavas angol geológiai szöveg-egység statisztikai vizsgálata, mennyi és milyen szókinészet kellett az alapszókinésbe kapcsolni, milyen volt a terminusok aránya a nem terminusokhoz stb. (I. Tézisek 60—1). Két moszkvai kutató pedig távirati szövegek statisztikai vizsgálatát alapján kimutatja, hogy ha az oroszban a távirások nem betűnként, hanem szavanként továbbítanak az üzeneteket, akkor ezzel többszörösen csökkenteri lehetne az üzenetek hosszúságát (I. uo., 91—3). Egy tehetséges fiatal moszkvai romanista meg — a polivanovi hagyományokat folytatva — a nyelvrokonság megállapításánál alkalmazza a valószínűségszámítást (I. uo. 38—9).

3.3. Az új irányzatok számunkra egyik legnehezebben követhető ága a matematikai logikával foglalkozik. Ennek szintén vannak művelői a matematikus nyelvészek között. Így pl. két tehetséges fiatal moszkvai filozófus, akiknek tevékenysége iránt a szlavista kongresszuson megjelent amerikai strukturalisták is igen élénken érdeklődtek, TARSKI, AJDUKEVICS, BAR-HILLEL, CARNAP és mások kutatásaira támaszkodva igyekeznek megközelíteni a logikai szemantikát (I. Tézisek 62—3).

3.4. A matematikai módszerek — különösen a valószínűségszámítással kapcsolatosak — szorosan fűződnek az információelmélet irányában vagy alapján végzett vizsgálódásokhoz. Itt különösen ZINDER professzor egyes munkáira kell utalnunk, aki a hangstatisztika terén közvetlen folytatója SCSEBBA tevékenységének.²⁸ A grammatikai terjengősség (redundancia) egyes kérdései is megvitatásra kerültek a májusi konferencián. Így egy kutató azt taglalta, hogy mennyiben redundáns a múlt idejű orosz igeformák nyelvtani neveket megkülönböztető végződése, két másik meg az orosz melléknév végződéseinek terjengősségét mutatta ki (amennyiben ti. tudományos szövegekben a kötött szórend legtöbbször egyértelműen meghatározza, hogy a melléknév mely főnév jelzője — I. Tézisek 84—6, ill. 101—3).

²⁸ L. nemrég megjelent cikkeit: Специфические особенности звуков речи: Сб. „Восприятие звуковых сигналов в различных акустических условиях“ Москва 1956; О лингвистической вероятности: ВЯ. VII (1958), 2: 121—5.

3.5. A matematika iránti vonzódáson kívül jellemző a jelentős kérdései iránti különös figyelem. Ez annál érdekesebb, mert ismeretes, hogy e problémakörrel egyes nyugati strukturalisták nem kívánnak foglalkozni. REVZIN véleménye szerint a strukturális módszerek nem elegendőek a jelentés vizsgálatakor, hanem itt a matematikai logika, a logikai szemantika módszereit kell alkalmaznunk (csatlakozik tehát e kérdésben olyan neves nyugati strukturalisták véleményéhez, mint BAR-HILLEL, HARWOOD és mások).²⁹ V. I. GRIGORJEV is kifejti a Вопросы языкознания hasábjain, hogy újfajta módszerekkel kielégítően meg lehet oldani a jelentés kérdéseit; ezért egyetért azokkal a nyugati strukturalistákkal, akik e kérdéssel foglalkoznak és bírálja azokat, akik elvileg eltekintenek e kérdés vizsgálatától (különösen: ИЖЕЛМСЛЕВ).³⁰

Egészen más úton haladnak LURJA professzor kutatásai, aki a kísérleti lélektan objektív módszereit kívánja alkalmazni az értelmi kapcsolatok vizsgálatánál (l. Tézisek 33—4). „Valamely szó bemutatását összekötjük valamely önkéntelen reflektórikus válasszal (véredecény, bőr-galvánikus stb. reakcióval) és miután újabb szavakat mutatunk föl a kísérleti alanynak, módunkban áll objektíven megállapítani, hogy a felmutatott szavak mely csoportja váltott ki analóg reakciót. . . .” — írja módszeréről a neves moszkvai professzor (i. h.).

Bármilyen nagy a különbség — mondjuk — REVZIN és LURJA kutatási módszerei között, véleményünk szerint ugyanazt a törekvést lehet bennük felfedezni. Ezeket a szovjet kutatókat nem elégti ki az a megoldás, amelyet a jelentés kérdésében a hagyományos nyelvészet nyújt, de a marxizmus alapelvei arra figyelmeztetik őket, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyelv vizsgálatakor — ezért a maguk módján, újszerűen megoldani igyekeznek azokat és nem lemondani róluk, miképp azt egyes modern nyugati kutatók teszik.

3.6. Míg a strukturalisták közül némelyek hajlandók semmibe venni az eddigi nyelvtudományt (mely szerintük nem is volt nyelvtudomány), addig a szovjet kutatók részéről azt tapasztaljuk, hogy gondosan ápolják a hagyományokat, igyekeznek azokat minél teljesebben felhasználni munkáikban. Így a májusi konferencián REVZIN docens külön előadást tartott arról a kedvelt gondolatáról, mely főiskolai előadásaiiban is nem egyszer visszatér: hogy ti. SCSEBBA akadémikus aktív grammatikája — a szintézis szabályaihoz, passzív grammatikája az analízis szabályaihoz hasonló a gépi fordításnál (l. Tézisek 23—5). Egy másik fiatal moszkvai kutató meg egyenszen arról beszélt, hogy a modern nyelvészlelet milyen előzményei találhatóak meg — az óindiai grammatikusoknál (a nyelv leírásának formális alapelve, a nyelv rendszerjellegű felfogása stb. — l. Tézisek 58—60).

A hagyományos nyelvtudományt a matematikai felfogással és módszerekkel összekötő irányzat egyik legkiemelkedőbb alakja a mai szovjet nyelvészek közül V. V. IVANOV, neves indoeurópaista, a hettita nyelv kiváló szakértője. Rendkívül jól ismeri a mai nyugati áramlatokat és maga is alkotó módon továbbfejlesztte őket kutatásaiban. Így az említett szeminárium első ülésén, bevezető megjegyzések formájában, elmondotta, mi lehet a jelentősége a matematikának és a matematikai módszereknek a nyelvtudomány számára, s eközben POTEBNYÁTÓL kezdve a mai strukturalistákig, matematikusokig és filozófusokig egész sor hazai és külföldi szerzőre hivatkozik (l. GFK, 5:5—10). A szemináriumban tartott további előadásai során új meghatározását adja az olyan fogalmaknak, mint „rokon nyelvek”, „archaizmus”, „produktív elemek” (l. uo., 53—4), meghatározza a semlegesítés fogalmát alakltanban és lexikológiában (uo. 55—7). IVANOV e munkáinak alapját egy olyan halmazelméleti felfogás képezi, mely némileg eltér a KOZMOGOROV—LJAPUNOV-félettől. Az eddig említett kutatók (zömükben matematikusok), összhangban egyes nyugati kutatókkal, a nyelvi egységeket lineárisan félig rendezetteknek tekintik. IVANOV professzor viszont a nyelv egységeit n -dimenziójú térbe helyezi (l. GFK, 5:51—2, 55). Mind a nyelvelmélet, mind a gépi fordítás gyakorlata szempontjából jelentősnek ígérkeznek úgyszintén IVANOV

²⁹ L.: И. И. Ревзин, Структуральная лингвистика, семантика и проблемы изучения слова: ВЯ. VI (1957), 2:31—41.

³⁰ L.: В. И. Григорьев, Несколько замечаний о структурализме и семантике: ВЯ. VII (1958), 4:24—36. — Jellemző, hogy GRIGORJEV nem tartja teljesen elvetendőnek ИЖЕЛМСЛЕВ elméletét: „...nem lehet félresöpörni az útból ИЖЕЛМСЛЕВ iskolájának eredményeit. A glosszematika, mint a konkrét nyelvi rendszerek általánosítása (kiemelés tőlem. — P. F.) lényeges helyet kell, hogy elfoglaljon a strukturalista nyelvészetben” (36). — Részben hasonló kérdésekről beszélt GRIGORJEV a májusi konferencián is (l. Tézisek 34—5).

elképzelései a kódról és közleményről, a közlemények és kódok átalakításáról (I. GFK, 5 : 48—50, Tézisek 15—6).

3.7. Túlhaladná e cikk kereteit, ha csak röviden is érintenők a hagyományosan fejlett orosz és szovjet fonológia eredményeit.³¹ Ezért itt csak egyetlen szerzőre térünk ki röviden. Sz. K. SAUMJANNak nemrég jelentek meg lengyel fonéma-történeti fejtegetései.³² SAUMJAN ebben a könyvében a lengyel fonéma-rendszer történetére kívánja alkalmazni a R. JAKOBSON által még 1938-ban kifejtett és azóta továbbfejlesztett dichotomikus fonéma-felfogást. A könyv további érdekessége, hogy SAUMJAN a szimbolikus logika bizonyos elemeit is felhasználja benne. Ennek a kérdésnek a szerző egyébként külön cikket is szentelt: „A fonéma fogalma a szimbolikus logika fényében” (GFK, 5 : 58—82). Érdekes fejtegetéseinek csak végkövetkeztetését adjuk: SAUMJAN véleménye szerint hibás az a nézet, mely szerint a beszédhang és a fonéma úgy viszonyulnak egymáshoz, mint az egyes fogalom az általánoshoz: „... a beszédhang és a fonéma heterogén fogalmak: a nyelv hangjelenségei megismerésének különféle fokaihoz tartoznak. A nyelv hangjelenségei megismerésének első — empirikus — fokán a beszédhang egyes és általános fogalmával operálunk, a második — relációs — fokán meg a fonéma egyes és általános fogalmával. A hang fogalma empirikus fogalom, a fonéma fogalma pedig tisztán relációs fogalom” (GFK, 5 : 81). Talán e rövid idézetből is látható, hogy SAUMJAN a fonológiában szélsőségesen strukturalista („dematerializált”) álláspontot foglal el. Hasonló szélsőséges álláspont jutott kifejezésre (nemcsak a hangjelenségekre vonatkozóan) említett vitaindító cikkében, ahol HJELMSLEV leghívebb szovjet követőjének mutatkozott (éppen ezért bírálja őt GRIGORJEV idézett cikkében úgy, hogy maga is a strukturalizmus talaján áll, de a s t r u k t u r a l i z m u s számára meg nem felelőnek találja SAUMJAN—HJELMSLEV álláspontját, bár elismeri annak egyes hasznos elemeit).

III.

1.0. Az új alkalmazott ágak közül a Szovjetunióban a legfejlettebb, mint már említettük, a gépi fordítás.

1.1. Nem sokkal azután, hogy a new-yorki IBM (a gyártó cég neve után: International Business Machines) gép 1954. január 7-én sikeres próbafordítást végzett orosz matematikai szövegről angolra, a Sztjeklov-intézet gyorsműködésű elektronikus számítógépébe francia matematikai szövegek oroszra való fordítását programozták és ez a kísérlet is jól sikerült. (Megjegyzendő, a szovjet gép nem egyszerűen megismételte az amerikai kísérletet: mintegy négyszerannyi szót tartalmazott emlékező részében.) A „Sztrela” ('Nyíl') azóta is — tehát mintegy három éven át — sikeres próbafordításokat végez franciáról oroszra.³³ Most folyik a gép programozása angol szakszövegek oroszra való fordítására. Részben moszkvai, de különösen leningrádi szakemberek fáradoznak még számos további szabályzat kidolgozásán (pl.: indonéz—orosz, arab—orosz, hindu—orosz, japán—orosz, burmai—orosz, norvég—orosz, angol—orosz, spanyol—orosz, török—orosz, kínai—orosz).³⁴ A magyar filológus-olvasóközönség számára talán nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy elkészült a magyarról oroszra való gépi fordítás szabályzata is. Tekintettel arra, hogy ennek a szabályzatnak a kidolgozása során számos új elvi megállapításra is jutottak a moszkvai kutatók, érdemes lesz épp ezen keresztül megnézni a gépi fordítás néhány általános kérdését — ahogy azt szovjet kollégáink látják.

1.2. A magyarról oroszra való gépi fordítás szabályzatát I. A. MELCSUK dolgozta ki. A magyar nyelvet elég jól ismeri, egy éven át foglalkozott vele (egyéb munkája mellett) és most szótár segítségével olvas nyelvészeti szövegeket magyarul. A szabályzatot a

³¹ E kérdések egy részét egyébként nemrég magyar szerző is szépen megvilágította, l.: — M. Петер, К теории „московской фонологической школы”: Studia Slavica III (1957), 327—48.

³² С. К. Шаумян, История системы дифференциальных элементов в польском языке. Москва 1958, 90.

³³ A gép programozásának és első fordításának tapasztalatáról l. a következő cikkeket: О. С. Кулагина—И. А. Мельчук, Машинный перевод с французского на русский: ВЯ. V (1956), 5 : 111—121; О. С. Кулагина, Машинный перевод с французского языка: Известия высших учебных заведений. Математика. № 5 (6), Казань 1958, 46—51.

³⁴ Az erről szóló beszámolókat l. a májusi konferencia Téziseiben, valamint a következő cikkben: М. В. Софронов, Общие принципы машинного перевода с китайского языка: ВЯ. VII (1958), 2 : 116—121.

Gépi fordítói egyesülés 1957. április 18-i ülésén ismertette (a szabályok és a vita megjelent a Kibernetika kérdései c. kötetben).³⁵

A magyar nyelvre azért esett a fiatal szerző választása, mert számos olyan sajátossággal rendelkezik, melyek más nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben is megvannak külön-külön, a magyar azonban mintegy szintetizálja őket. Legyőzve a magyarban ezeket a problémákat, kulcsot kaptunk e problémák más nyelvekre való megoldásához is. Így például a magyar nyelvet agglutináló, mint a török nyelvek, összetett szavai és elváltó igekötői a németéhez és részben az angoléhoz hasonló kérdéseket vetnek fel. Az erősen eltérő szórend miatt külön szerkesztési szabályokat kellett kidolgozni, mert a magyarból fordított „orosz mondat” — még ha a megfelelő szavak a megfelelő alakban álltak is — sokszor érthetelenné válna a magyaros szórend miatt.

A szerző a szabályokat és a szótárt két BÁCZI-munkából vett anyag alapján állította össze (A magyar szókincs eredete — 1951, Bevezetés a nyelvtudományba — 1953). Az e két műből merített nyelvi anyag nem sok: mindössze 5—6 oldalnyi nem egybefüggő szöveg; ezt a mennyiséget úgy igyekezett megválogatni MELCSUK, hogy abban lehetőleg minél több bonyolult szerkezetű és összetett mondat legyen. A szabályzat és a szótár elkészülte után a két munka számos helyéről szűrőpróbákat is vett a szerző, különösen azzal a céllal, hogy a nyelvtani szabályok kielégítőek-e (megfelelő nagyságú szótár összeállítását nem tartotta feladatának).

A fordítás elvégzése céljából a gépnek a következő adat- és parancs-tárral kell rendelkeznie: 1. tőtár; 2. kifejeztár; 3. névutótár; 4. (magyar)ragtár—(orosz)ragtár; 5. sajátágtár; 6. szókeresés szabályai; 7. homonimák megkülönböztetésének szabályai; 8. a mondat tagolásának szabályai; 9. elemző szabályok; 10. szintetizáló szabályok; 11. az orosz mondat szerkesztésének szabályai.

Részletesebben ismertetünk egy-kettőt ezek közül az adattárak közül.

(1) A gép szótári (emlékező) részében nem szavak, hanem szótövek vannak elhelyezve mindkét nyelv részéről. A gépi fordítás számára (nemcsak magyar—orosz viszonylatban) a tő „... az a része a szónak, melynek írásképe változatlan minden nyelvtani formájában” (i. h. 224). Tekintettel a magyar nyelv agglutináló voltára, a tövek benne kevésbé változnak s így a magyar tőtár-rész hasonlít a közönséges magyar szótárakra. A legszembetűnőbb különbség (s ez megint nem speciális magyar sajátosság) az, hogy a hosszabb tő mindazon tövek előtt áll, melyek benne maradéktalanul megvannak, tehát: *azonban, az; hanem, hant, hat, ha* (a gép számára ezek azonos tövű szavak!). A főnevek különben egyes szám ranggalan formájukban, az igék alanyi ragozás, jelen idő, jelentő mód egyes szám harmadik személyben stb. állnak. A tővariánsok a tőtárban külön szerepelnek, utalással a tő alapformájára: *szav = szó, abb = abz, arr = azr, ehh = ezh, irodalm = irodalom, jus = jut, vol = len = van* stb. A szerző megjegyzi, hogy ezt a kérdést meg lehetett volna oldani rövidebben is, figyelembe véve, hogy a tő legtöbb-ször csak a következő három változás valamelyikét szenvedti el: a) rövidülés, hangkiesés (*víz-vízet, hatalom-hatalmat*); b) hangzóváltakozás: *idő-ideje, lát-lás(sa)*; c) -v-betoldás: *nő-növ(ünk)*; és ritkán d) metatézis: *teher-terhek*. Ezen szabályok beadásával meg lehetne úgy is oldani a kérdést, hogy az egyes tövek csak alaplakjukban szerepelnének a tőtárban. A tőtár orosz része már szokatlanabb alakú: benne a tövek az frott végződésűek nélkül szerepelnek (*грамматик-, чтени-, част-, фонетическ-, писа-, счита-ся* stb.).

Az egyes töcikkek a következő információkat tartalmazzák: 1) orosz megfelelő; 2) magyar információ: a. szófaji hovatartozás, b. nyelvtani jellemzés (hangrend, ikességtelen ige stb.), c. utalás kifejezésre, d. névutó-vonzat meghatározása; 3) orosz információ: a. orosz tömegfelelés, b. nyelvtani jellemzés; 4) egyéb utalások. A 2/c információ — utalás kifejezésre — azt jelenti, hogy ha az adott magyar szó egyvalamely vagy minden-egy formájában idiomatikus kifejezés tagja is lehet (pl. a *részt* szó ebben a formában tagja lehet a „részt vesz” kifejezésnek), akkor, mielőtt a további munkákhoz hozzátátna a gép, körül kell tapogatnia a környező szavakat, hogy itt nem ezzel a sajátos kifejezéssel van-e dolga. Ha nem, akkor tovább dolgozik az adott szóval (tehát, mondjuk, a *rész* szóval), ha igen (tehát a *részt* közelében megtalálta a *venni* ige valamely formáját), akkor az egész a *rész* szóról addig szerzett információ törlődik és a gép tovább a *részt venni*-vel dolgozik, mint szóval. (A gép persze, mint a mi példánk is mutatja, néha ott is idiómát láthat, ahol az a valóságban nincs, de tudományos szövegekben

³⁵ И. А. Мельчук, О машинном переводе с венгерского языка на русский: Проблемы кибернетики 222—64. — A szabályzatot a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen egy munkaközösség lefordította magyarra. Budapesten megtekinthető az MTA és a Nyelvtudományi Intézet könyvtárában.

ennek igen kicsi a valószínűsége; hasonló „mellénézés” pedig még gyakorlott fordítóval is előfordulhat olykor-olykor.)

(5) A „sajátságátár” egyes számaikat kapják pl. a *kell* és *szabad* szavak a velük alkotott sajátos szerkezetek miatt, a személytelen igék stb.

(6) A szókeresés szabályaira franciából, angolból való fordítás esetén nem volt szükség, ezt először a magyarral kapcsolatosan kellett kidolgozni. A franciában és angolban, ha a szó megvolt a szótárban, a megtalált rész volt a tő, a többi a végződés: *chant-aiant*, *dog-s* (a kivételek — nem sok volt tudományos szövegben — külön szavakként szerepeltek). Magyarban azonban kellettek ezek a külön szabályok, a magyar nyelv említett sajátosságainál fogva. Így például az elváló igekötőkre vonatkozóan a szótár tartalmazza *a)* az egyszerű, igekötő nélküli igéket; *b)* minden elváló igekötőt; *c)* az olyan ige párokat, ahol az igekötős ige — legalábbis orosz szempontból — egészen más-képp fordítandó, mint az igekötő nélküli (*határoz-meghatároz*); *d)* az olyan igéket, melyek csak valamely elváló igekötővel együtt szoktak előfordulni (*bejejeződik*, *megállapít*).

Példaképpen a mechanikus szabályokra általában, idézek a keresési szabályokból. Mint látni fogjuk, minden egyes szabály két részből áll: feltétel (az az eset, amelyben az adott szabályt alkalmazni kell) és parancs (mely megmondja, mit kell tenni az adott esetben).

„Keresési” szabályok

0. A szó nem volt meg a szótárban (vagyis nem volt egyetlen olyan tő sem, melyet teljességgel tartalmazott volna a keresett szó) — ellenőrzendő, nincs-e olyan igekötő, melyet teljességgel tartalmaz a keresett szó.

00. A szótárban nincs olyan *igekötő*, melyet tartalmazna a keresett szó — ellenőrzendő, nincs-e igekötő legfeljebb egy szóval jobbra vagy legfeljebb két szóval balra a keresett szótól.

00.0. Igekötő nincs — a keresés megszüntetendő (az adott szó a szótár elégtelensége miatt nincs meg benne).

00.1. Az igekötő megvan — hozzáillesztendő előlről a keresett szóhoz, a keresett szó helyettesítendő az így kapott szóval és így keresendő újból a szótárban.

01. A szótárban van olyan *igekötő*, melyet teljességgel tartalmaz a keresett szó — leválasztandó és enélkül keresendő a szó” (i. h. 231) stb.

MELCSUK már a szabályok ismertetése közben több magyar mondatot elemez, függetlenül pedig számos magyar mondatot közöl azok számára, akik nem tudnak magyarul (sem valamely más rokon nyelven), és az általa összeállított mechanikus szabályok és szótár segítségével próbát kívánnak tenni, sikerülhet-e a tisztán mechanikus fordítás. Íme egy mondat a függetlekből (közepes nehézségű és terjedelmű): „A diachronikus vizsgálat foglalkozhatik túlnyomóan alaki kérdésekkel, pl. egyes nyelvek vagy nyelvcsoportok történetének keretében az egyes hangok fejlődésével, cseréjével, a szavak és a morfémák hangtestében beállott változásokkal, a mondat és a viszonyjelölő elemek alaki módosulásaival” (Bárczi, Bevezetés 51, i. h. 264). E sorok írója tanúja lehetett annak, hogy magyarul vagy valamely finnugor nyelven egész bizonyosan nem tudó moszkvai kollégáink közül nem egy, igen fáradságos munkával, de valóban képes volt hasonló mondatokat lefordítani az adott szótár és szabályok segítségével. Ez pedig sokat jelent: mert amit az emberi agy ilyen gépiesen el tud végezni, azt minden kétséget kizáróan el tudja végezni a gép is, csak mérhetetlenül gyorsabban (egyetlen másodperc alatt pl. 7—8 ezer elemi műveletet — szorzást, osztást, kivonást stb. — tud elvégezni,³⁶ márpedig pl. a „szókeresés” nem egyéb, mint egy kivonás-sorozat).

1.3. A magyarról oroszra való fordítás sajátos nehézségeinek megoldása több más nyelv hasonló jellegű nehézségeihez adja meg a kulcsot és módot nyújt — gép helyett — bizonyos gondolati kísérlet elvégzésére. De ezenkívül alkalmat adott e kísérlet a szerzőnek arra is, hogy néhány elvi következtetést vonjon le, melyek eredményeképpen lényegesen módosul a gépi fordításnak az a folyamata, melyet — ugyancsak MELCSUK, a matematikus KULAGINÁVAL együtt — a franciáról oroszra való fordítás esetén eredetileg összeállított és melyre épül még maga a magyar—orosz szabályzat is. Ezeket

³⁶ Akinek ez hihetetlenül hangzik, képzelje el, hogy az ember fizikai képességeit mennyire meghaladó gépeket tudott már szerkeszteni magának (az emelőtől a hidrogénbombáig).

az elvi jellegű következtetéseket MELCSUK külön cikkben foglalta össze (l. GFK, 6: 34—43).

Az általa csökönt említett — és alkalmasint még sikertelensége esetén is a legnagyobb horderejű — új gondolat a következő. A fogas magyar szórendtől szorítva és felhasználva a halmazelmélet alapján időközben kidolgozott konfiguráció-elméletet, MELCSUK megállapította, hogy célszerűbb nem szavanként, hanem szószervezetenként fordítani (a szószervezeteket fogja fel a matematikai elmélet konfigurációkként — maga a terminus is az elmélet kidolgozójától, KULAGINÁTÓL ered). De még tovább is ment: hasonló jellegű — pl. birtokosjelzős, jelzős, tárgyi stb. — szintagmákat a legkülönbözőbb nyelvekben is felfedezhetünk, ahol ezek persze a legkülönbözőbb módon kerülnek megszerkesztésre. Foglaljuk össze egy táblázatba az egyfunktóiójú — tehát pl. a birtokos jelzős — szintagmákat a legkülönbözőbb nyelvekben és adjunk ennek a táblázatnak egy számot. Foglaljuk össze a többi szintagmát is hasonló módon egy-egy táblázatba, adjunk azoknak is egy-egy számot. Ezeknek a számoknak az összessége egy univerzális közvetítő nyelv mondattani rendszerét fogja alkotni! A gépnek elég lesz anyagi, hogy megtalálja valamely beadott nyelvben az egyik szintagmát, ennek alapján rögtön megtalálja a megfelelő táblázatot, melynek segítségével bármely beleadott másik nyelven a beadott szavakkal tud ilyen szintagmát szerkeszteni. MELCSUK, KULAGINA és más moszkvai szakemberek most ezen univerzális matematikai szimbólumokból álló közvetítőnyelv összeállításán dolgoznak.³⁷ MELCSUK gondolatát teljes mértékben támogatja olyan kiváló és tapasztalt tudós, mint REFORMATSKIJ professzor. A szlavista kongresszuson elhangzott felszólalásában IVANOV ezt a közvetítő nyelvet a történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapnyelv fogalmával állította párhuzamba, és szintén helyeselte a merész tervet. (A neolingvisták köréből egyelőre csak a leningrádiak fejtették ki kételkedésüket MELCSUK elképzelésének realitását illetően.) A leglényegesebb különbség az ilyen módon végzett fordítás és a franciáról oroszra már alkalmazott mód között az lesz, hogy a fordítás művelete teljesen elválik a fordítandó nyelv analízisének és a fordítási szintézisének folyamatától. Ez a körülmény fogja MELCSUK és munkatársai véleménye szerint lehetővé tenni, hogy bármely analizált nyelvet bármely nyelvben szintézisre hozzunk. Megjegyezhetjük még, hogy MELCSUK e közvetítő nyelv modelljét az orosz, az angol, a kínai, a francia és a magyar nyelv elemzése alapján kívánja összeállítani.

A kevésbé átfogó jelentőségű, de szintén érdekes elvi megállapítások közül, melyeket MELCSUK a magyarról oroszra való gépi fordítás során tett, példaképpen felhozom a következőt. Ismerve a magyar nyelvtan alapelemcét, MELCSUK jól tudta, hogy a magyarban ritkábban van többes szám, mint az oroszban. Ezért eredetileg egy olyan szabályt kívánt létrehozni, hogy valahányszor a gép egy egyes számban álló magyar főnévvel találkozik, mindig ellenőrizze: nem áll-e annak közelében (balfelől) valamely számnév vagy más olyan jellegű szó, mely oroszban majd az adott főnév többes számba tételét teszi szükségessé. Tekintettel arra, hogy főnevek (egyes számban) a szövegben igen gyakran fordulnak elő, a gépnek nagyon sok ilyen ellenőrző-operációt kellett volna végeznie. A kis anyagon végzett statisztikai számítás is megmutatta azonban, hogy sokkal ritkábbak azok a szavak, melyek a főnév orosz többes számát teszik szükségessé — célszerűbb tehát nem a főnév felől végezni ellenőrző operációt annak jelzője, hanem megfordítva: a viszonylag ritkán előforduló számnévi jelző felől a főnév irányában. Így született meg a „ritkábbtól a gyakoribb felé” gyakorlati alapelve.

1.4. A szöveget szakértők véleménye szerint a gépi fordítás egyelőre valamely tudomány szűkebb területéről vett szövegekből lehetséges. A fordítandó szövegek ilyen korlátozása számos könnyebbséget ad: 2000 szónál többre nincsen szükség, e szavak többsége egyjelentésű; egyes nyelvtani formák gyakorlatilag nem fordulnak elő (így az igék egyes első és második, valamint többes második személye — a ragozott igeformák száma ily módon a felére csökken, ugyanilyen arányban esik egyes névmások száma is). IVANOV a gépi fordítói konferencián tartott egyik előadásában módszeresen bebizonyította, miért nem lehet verses szövegeket géppel fordítani (l. Tézisek, 40—2). Ennek véleményünk szerint kétfős jelentősége van. Egyrészt meg kell tanulnunk a matematikusoktól, hogy módszereink és nézeteink logikus egésze kedvéért tüzetesen be kell bizonyítani olyan tételek tarthatatlanságát is, melyek szemmel láthatóan, mindenki számára már első pillanattól fogva tarthatatlanoknak tűnnek (de hogy miért, azt már nehezebb bebizonyítani, ha tudományos bizonyítást kívánunk és nem ódákat

³⁷ Nem LEIBNIZ terve, KALMÁR GYÖRGY álma ölt itt modern, gépi testet? Vajon nem kell-e majd a „modern nyelvtudomány magyar úttörője!” mellett KALMÁR GYÖRGYÖT mint a „legmodernebb nyelvtudomány magyar úttörőjét” számon tartanunk?

a nyelv végtelen szépségéről, a költő teremtő fantáziájáról stb.). Másrészt amilyen jelentős pl. az afázia tüzetes tanulmányozása, éppen olyan pozitív jelentősége lehet számunkra annak, ha a gép „afáziájának” pontos okait ismerve, egészen végletes példákon bizonyítjuk be, mire nem lehet képes a gép.

Ahogy folyik a munka, a gépi fordításnak nemcsak az ilyen „szöveghatárai” rajzolódnak ki egyre világosabban, hanem technikai lehetőségei is. Így eleinte nehézkes és munkaidőnyes volt a fordítás programozása a gép számára. Azonban tekintettel arra, hogy a számítógépek részére már vannak programot összeállító programok, bár ezek maguk nem alkalmasak a fordítási program programozására, elvileg megoldhatónak látszott ez a kérdés is (l. erről KULAGINA előadását a Konferencián, meg REVZIN cikkét: GFK, 7 : 1—12). És valóban: MELCSUK szíves közléséből tudjuk, hogy KULAGINA 1958 nyarán megvalósította az automatikus programozást (éppen a magyarról való fordításnál) és a gép ki is adott több szövegdarabot, magyarról oroszra fordítva.

Egy másik, teljesebben technikai jellegű újításnak ígérkezik az, amiről ANDREJEV számolt be a Konferencián: nem lesz szükség arra, hogy külön gépirónó perforálja szalagra a gép számára a fordítandó szöveget, hanem készül olyan berendezés, mely a különböző betűtípusok (kis- és nagybetűk, álló és dőlt betűk stb.) figyelembe vételével képes lesz közvetlenül felvenni („olvasni”) a nyomtatott szöveget (l. Tézisek 72). Az egyre fejlődő technika vetette fel a szóbeli gépi fordítás kérdését is. Ezzel kapcsolatosan ismerjük REFORMATSKIJ professzor véleményét, mely szerint előbb meg kell oldani a hangos beszéd fonémákra való elemzését mechanikai úton s akkor a gép az így nyert szöveget már mint írottat fordítandó tovább a jól ismert szabályok szerint; ennek megfelelően nem is hangos, hanem írott fordítását adná az elhangzott szövegnek (l. GFK, 6 : 31—3). Technikán kívül e kérdés megoldásához mindenesetre még alapos nyelvészeti kutatások szükségesek, hogy a hangok végtelen változatosságát véges (kis) számú fonémára vissza tudja vezetni a gép.³⁸

1.5. A gépi fordítás, mint a strukturalizmus egyik alkalmazott ága, visszahathat magára a nyelvelméletre. Így pl. M. I. SZTYEBLIN-KAMENSKIJ véleménye szerint a gépi fordítás a következő három ponton nyújthat tanulságokat az általános nyelvészeti számára: 1) objektív bírálatát fogja adni egyes hagyományos nyelvtani fogalmaknak (mint: „szófajok”, „mondatrészek”, „mondat” stb.), 2) szemmel láthatóvá fogja tenni mindenféle nyelvfelfogás viszonylagos voltát, 3) a kutatókat a nyelv rendszerének vizsgálatára fogja sarkallni, a nyelv pedig éppen rendszerében különbözik a másfajta jelrendszerektől, melyek — a nyelvhez hasonlóan — mind bírnak valamely jelentéssel. A jelentés tehát nem sajátos nyelvi probléma (jóllehet ezelőtt — mondja a neves lenin-grádi professzor — nagyon sokat foglalkoztak vele a nyelvészek) (l. Tézisek 23).

2.0. A matematikus nyelvészetnek azonban számos más alkalmazott ága is lehet-séges — és talán nem is éppen a gépi fordítás a legfontosabb közülük.

2.1. Így véleményünk szerint fontos alkalmazott ággá kell válnia az idegen nyelvek tanításának és a fordításelméletnek. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány keveset adhatott e két alkalmazási ágának (sőt, ha következetesen alkalmazzuk, e két ágat nem is tekinthette a magáénak). Hiszen mind a nyelvtanítás, mind a fordítás során a tanuló (fordító) tudatában két szinkrón nyelvrendszer ütközik össze (sőt — kicsoda szentségtörés az összehasonlító-történeti nyelvészet számára! — sokszor nem is rokon nyelvek; de a rokon nyelvek sem történetükkel, hanem csak mai rendszerükkel). Világos, hogy ha a történeti-összehasonlító nyelvtudomány számára nem volt tudományos dolog a nyelv szinkrón állapotával foglalkozni, akkor még kevésbé lehetett valami köze a tudományhoz e szinkrón állapot alkalmazásának a kérdése. Ha a merev strukturális szembeállításához adódnak nyelvtörténeti kommentárok — annál jobb a tanuló, ill. a fordító számára, mert annál jobban meg tudja jegyezni a strukturális különbségeket. De megjegyeznie, ismernie elsősorban a strukturális különbségeket kell, nem az azokat alátámasztó történeti-összehasonlító kommentárokat, mert ez a gyakorlati munka éppen a strukturális különbségekre épül. Ami tehát a történeti-összehasonlító nyelvtudomány számára a fő (az egyes konkrét hangok, formák, szerkezetek története) — a tanuló és a fordító számára a másodrendű és megfordítva. Bár mindez kézenfekvő, a szovjet kutatók tudomásunk szerint lényegesen kevesebbet tettek ebben az irányban, mint az várható lenne — vagy mint amennyit a gépi fordítás terén tettek. Mindenesetre nem szabad elfelejtenünk, hogy a matematikus nyelvészek egyik fellegvára éppen egy idegen nyelvi főiskola (annak is

³⁸ A beszéd mechanikus írásban való rögzítésére, a mesterséges beszédre stb. vonatkozó érdekes nyugati kísérletek ismertetését l. pl. H. ZEMANEK, Információelmélet. I. Bp. 1956, 94—108.

fordítási tanszéke!), ahol — a nem kielégítő publikációs lehetőségek miatt — alkalmasint nem egy ilyen irányú érdekes munka heverhet kiadatlanul. Figyelmet érdemel ebben a kapcsolatban is REVZIN előadása az aktív és a passzív nyelvtanról és a fordítógép gyakorlatáról. REFORMATSKIJ professzor is tartott egy előadást a Konferencián „Fordítás sub specie structuralismi” címmel (l. Tézisek 52—3), melyben értékes gondolatokat vet fel a fordításelmélet és a strukturalizmus viszonyára vonatkozóan.

2.2. Éppen a magyar nyelvtudományban a történeti-összehasonlító nyelvészet rendkívül sokat és hasznosan foglalkozott a helyesírás szabályozásának kérdéseivel, mégis nem lehet azt állítani, hogy a strukturális szemléletnek kevesebb „kompetenciája” lenne ezen a területen. Az írás, a „nyomtatott nyelv” kérdéseivel való foglalkozás, új ábécék létrehozásától a címek rendezéséig, mint láttuk, egyébként is hagyományosan művelt területe volt az új áramlatok képviselőinek. Ennek ellenére, jól tudjuk, csak 1956 őszén jelent meg az első hivatalos orosz helyesírási szabályzat és számos égető kérdés — így az idegen szavak átírásának kérdését — nyitva hagyott.³⁹ Annál nagyobb örömmel kell fogadnunk, hogy — ha megintcsak a gépi fordítás égisze alatt is — egy fiatal moszkvai kutató éppen ez utóbbi kérdést nemrég igen alaposan és sokoldalúan feldolgozta. Így remény van rá, hogy az idegen nevek átírásának az oroszban igen fogas kérdése megoldáshoz közeledik.⁴⁰

IV.

1.0. Minden külföldi nyelvészt, de különösen bennünket, akik tudományunkat a dialektikus és történelmi materializmus alapján kívánjuk művelni, rendkívül érdekel az a kérdés, miképpen viszonyulnak a strukturalizmushoz az egyes kiváló szovjet filológusok, felvetődik-e és milyen formában a strukturalizmusnak a marxizmushoz való viszonya.

1.1. Az egyes új szovjet nyelvészeti áramlatok elemzéséből ki kellett derülnie annak, hogy a Szovjetunióban ma egyes fonológusok valószínűleg megsértődnének, ha azt mondanók rájuk, hogy strukturalisták; mások (mint IVANOV, REVZIN és még sokan) tudatosan összekötik a hagyományos nyelvészet bizonyos elemeit a matematikai felfogással és módszerrel (ezek közül néhányan strukturalistának vallják magukat), megint mások következetesen olyan szélsőséges iskolához csatlakoznak, mint HJELMSLEVÉ (de itt jóformán indokolatlan a többes szám: csak SAUMJANNál találkozhattunk eddig ilyen nézetekkel). Jellemző a helyzetre, hogy — mint GRIGORJEV idézett véleményéből láttuk — bár a második csoportba tartozó matematikus nyelvészek bírálják pl. HJELMSLEVET (és bírálják SAUMJANT, hogy hozzá csatlakozik), de fel akarják használni elméletének hasznos elemeit. Vagyis a matematikus nyelvészek nagy többsége számunkra igen érthető és elfogadható álláspontot foglal el: igyekszik a hagyományos nyelvtudományból is, meg az új áramlatokból is minden jót felhasználni; ugyanakkor igyekszik elkerülni az új áramlatoknak azokat a túlzásait, melyek a mi tudományos életünkben is számos tapasztalt, tekintélyes kutatót mindezidáig joggal elidegenítettek a strukturalizmustól. Valamennyi matematikus nyelvészre és a strukturalista SAUMJANNA jellemző a nyugodt, tudományosan érvelő hangnem, mellyel a véleményük szerint nem megfelelő nézeteket és elméleteket kezelik, akár a hagyományos nyelvészet, akár a strukturalizmus fegyvertárából származzanak is. A matematikus nyelvészekre ugyancsak nem lehet azt mondani, hogy — tudományos értelemben véve — eklektikusak és fél-lábbal a régi és az új nyelvészet között állnak. Ha valaki — akarva vagy akaratlánul — eklektikus a matematikus nyelvészek közül, azt rögtön helyreigazítja a gy-

³⁹ Erről bővebben l.: PAPP FERENC, Az orosz helyesírás fejlődésének fél évszázada és a most megjelent orosz helyesírási szabályzat: Nyr. LXXXII. (1958), 149—61.

⁴⁰ L. A. V. SZUPERANSZKAJA előadását erről a kérdéstről a Konferencián (Tézisek 110—1), továbbá cikkét a Вопросы языкознания-ban (Международный алфавит и международная транскрипция VII (1958), 4: 78—85), és különösen kiváló tanulmányát a ГФК-бен (Процесс транскрипирования собственных имен и возможность его автоматизации: 6, 44—80). Megjegyzendő, éppen a gépi fordítás tekintetében némileg negatív eredményre jut a szerző e kérdés illetően: kiderül, hogy nem érdemes a géphe külön transzkripció szabályokat bevezetni, hanem tartós emlékező részébe kell egy Who's who-féle lexikont vésni. Ez mutatja egyébként, mennyire nehéz és legtöbbször egyedi a tulajdonnevek átírása az oroszban.

korlat: a fordítógép csak a következetesen egy elvre épült szabályokat „érti meg”, matematikai formulába csak a következetesen felépített szabályokat lehet önteni.

Azt hiszem, kézenfekvő, milyen nagy szerepe volt az általános marxista világnézetnek abban, hogy ez a rokonszenves, mérsékelt álláspont kialakult: a dialektikának az az alapelve, mely megköveteli, hogy a szorosan kapcsolatos jelenségeket ne szakítsuk el egymástól, az a materialista alapelv, mely szerint a nyelv a nyelv és gondolkodás formája és eszköze stb. — olyan elvek, melyek közvetlenül kitapinthatóak a matematikus nyelvészek mérsékelt, átgondolt álláspontjából.

1.2. A strukturalizmusnak azonban a szovjet nyelvészek között számos olyan bírálója és ellenzője is van, akik nem látják lehetségesnek, hogy a strukturalizmus bármely eredménye is uasznosítható lenne (amint azt a matematikus nyelvészek vélik).

Az ellenzőket két táborra lehet osztani. Az elsőbe egy szovjet kutató — A. Sz. MELNYICSUK — (és egy külföldi: a román GRAUR professzor) tartozik. Ők úgy nyilatkoztak a Вопросы языкознания hasábjain, hogy a strukturalizmus összeegyeztethetetlen a marxizmussal. Idézem MELNYICSUK cikkének befejező sorait, melyekben summázza véleményét: „Azok az egyes eredmények, melyeket a strukturalisták a nyelv struktúrájának vizsgálata során elértek, nem a strukturalista módszernek, hanem a nyelvtudomány általános fejlettségének köszönhetőek a strukturalizmus fejlődésének korában. Módszereikkel és nyelvfelfogásukkal a strukturalisták eltorzítják a nyelven belüli viszonyokat és a nyelv és a valóság közötti kapcsolatot, az idealista sematizmus felé hajtva a nyelvtudományt. Éppen ebben van a strukturalizmus lényege és ebben van általános tarthatatlansága. Ezért a strukturalista munkákat állandó és engesztelhetetlen bírálat tárgyává kell tenni a marxista nyelv tudomány szemszögéből” (ВЯ. VI [1957], 6: 44).

A másik, lényegesen nagyobb, tábort igen neves szovjet russzisták, indogermanisták, kaukazológusok, általános nyelvészek alkotják. Ők véleményüket részben a Вопросы языкознания hasábjain fejtették ki, részben a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében rendszeresen működő metodológiai szemináriumon (melynek egyes üléseiről rövid közlemények szintén a Вопросы языкознания-ban látnak napvilágot), részben másutt (mint pl. a szlavista kongresszuson elhangzott felszólalásaikban). Mint már fentebb említettük, ezek a tudósok úgy vélik, hogy a nyelv tudomány (értsd: történeti-összehasonlító nyelvtudomány) szempontjából tarthatatlan a strukturalizmus álláspontja. Rámutatnak arra, milyen nehézségek vannak a „nyelvstruktúra” fogalmának értelmezése körül, tagadják a szinkronia elsődleges voltát a diachroniával szemben (BUDAGOV), kételyüket fejezik ki azt illetően, hogy a nyelvet formalizálni lehet (és ennek megfelelően tagadják a gépi fordítás lehetőségét is: CSIKOVAVA). Egyesek véleménye szerint nem helyes a marxista nyelvtudományt a történelmi szemlélettel azonosítani, de történelmi aspektus nélkül nem lehet nyelvtudomány (GUHMAN). Mások vitáznak egyes strukturalistákkal (pl. SZEREBRENNYIKOV JAKOVSON tipológiai összehasonlító módszerét bírálja). Ezeknek a véleménye szerint a strukturalisták a nyelvtudomány legfőbb kérdéseivel nem úgy foglalkoznak, ahogy kellene; csak deklaratív, nem effektív foglalkoznak vele (mint: jelentés, nyelvtörténet, nyelv és gondolkodás, nyelv története és társadalom története — BUDAGOV). Az ilyen a kérdések — szerintük pusztán leíró szempontból is — helyes megvilágítást csak a történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapján kaphatnak (ZSIRMUNSZKIJ). Nagyon óvatos formában olyan vélemény is elhangzott, mely szerint „nem lehetetlen, hogy a modern nyelvtudományban revizionizmus ütötte fel a fejét” (GORNUNG: ВЯ. VII [1958], 5: 160). Nézeteltérés van az alkalmazott nyelvtudomány bizonyos kérdései körül is: így ABAJEV — IVANOV és REFORMATSZKIJ nézetei kapcsán — azt a véleményét fejt ki, hogy a nyelvtudomány alkalmazott ágai nem gyakorolhatnak lényeges hatást az elméleti gondolat fejlődésére (l. uo. 158, hogy IVANOV — és részben REFORMATSZKIJ — mit állított tulajdonképpen, azt a rövid vita-ismertetésből nem lehet megtudni). Ha nem is olyan kiélezett viszonyok között és nem is olyan éles hangon tehát mint 1950-ben, a szovjet nyelvtudományban, tudományos fórumokon most is vita folyik, immár több mint két éve. Ez a vita világviszonylatban is érdeklődésre tart-hat igényt.⁴¹

⁴¹ Álljon itt egy néhány bibliográfiai adat a strukturalizmus ellenzőinek ismeretására is. A fentebb néhány szóban jelzett véleményeket az érdeklődők részletesebben megismerhetik belőlük:

V.

Az elmondottak alapján szeretnénk levonni néhány következtetést.

1. A matematikai nyelvészeti érezhető helyet foglal el a szovjet nyelvtudomány egészében, de még számos vitatott elvi kérdés van körülötte.
2. A matematikai nyelvészeti részint az e tekintetben is igen gazdag forradalom előtti orosz és a szovjet tudományos hagyományra, részint a modern nyugati tudomány eredményeire támaszkodik.
3. Jellemző a matematikai nyelvészetre a jelentéstan iránti fokozott érdeklődés.
4. A matematikai nyelvészeti megtalálta a maga új határtudományait (matematika, matematikai logika, különféle technikai tudományok) és új alkalmazási ágait (különösen a gépi fordítás terén).
5. Figyelemre méltó a kazanyi iskola fejlődési útja: a nyelvoktatás igényei iránti rendkívüli figyelem szükségszerűen összekapcsolódik ezen iskola elméletében a szinkron kutatások végzésével, ez pedig egyrészt azt eredményezi, hogy kiváló leíró tanulmányok jelennek meg hagyományos módszerekkel, másrészt az iskola működésének szinte első éveitől kezdve kísérletek történnek új módszerek alkalmazására.

PAPP FERENC

Beszámoló a VI. nemzetközi névtudományi kongresszusról

Beszámolómmal előtt röviden ismertetem a névkutatás külföldi fejlődését és szervezeteit.

Az első névtudományi kongresszust ALBERT DAUZAT kezdeményezésére húsz évvel ezelőtt rendezték meg Párizsban. Ezen magyar részről KNIEZSA ISTVÁN vett részt. A másodikat három év múlva, 1941-ben Münchenben akarták megtartani. Ez a döntés bizonyára JOSEF SCHNETZLE való tekintettel született, mert ő a Zeitschrift für Ortsnamenforschung (később Namenforschung) szerkesztőjeként nagy nemzetközi tekintélynek örvendett. A névtudomány képviselői a háború miatt azonban csak 1947-ben jöhettek ismét össze, ugyancsak Párizsban. Az 1949-ben Brüsszelben összeült harmadik kongresszus nevezetes állomás a névtudomány fejlődésében, mert itt alakították meg az alább ismertetett Nemzetközi Névtudományi Bizottságot. A negyedik kongresszus megrendezését JÖRAN SAHLGREN professzor, az uppsalai helynévtár (Svenska Ortnamnsarkivet) igazgatója javaslatára Svédország kapta meg abból az alkalomból, hogy a svéd helynévbizottság (Kungliga Ortnamnskommissionen) 1952-ben ünnepelte alapításának ötvenedik évfordulóját. Az ötödik kongresszus — elfogadva ANTONIO TOVAR rektor meghívását — a salamancai egyetemen ülésezett. A hatodikat a Bajor Tudományos Akadémiának ADOLF BACH által előterjesztett javaslatára — a város alapítása 800. évfordulójának évében — 1958-ban Münchenben rendezték.

Már a párizsi kongresszusokon felmerült egy nemzetközi névtudományi szervezet szükségességének gondolata. Az 1949-ben Brüsszelben tartott III. kongresszuson azután el is határozták a Nemzetközi Névtudományi Bizottság (= NNB) létrehozását. (Hivatalos neve: International Committee of Onomastic Sciences = ICOS — Comité international des Sciences Onomastiques = CISO.) A brüsszeli határozat azért volt nagy jelentőségű, mert a megalakult bizottság a leuveni egyetem 1925 óta fennálló Névtudományi Intézetében (Instituut voor Naamkunde) létrehozta a Nemzetközi Névtudományi Központot (= NNK; hivatalosan: International Centre of Onomastics — Centre international d'Onomastique). A NNB főtítkárává és a NNK igazgatójává HENDRIK-JOZEF VAN DE WIJER egyetemi tanárt választották, aki mint az 1925 óta működő leuveni Instituut voor Naamkunde alapítója és a flamand névkutatás érdemes

A. С. Мельничук, К оценке лингвистического структурализма: ВЯ. VI (1957), 6: 38—49; А. Граур, Структурализм и марксистская лингвистика: ио. VII (1958), 1: 62—64; Р. А. Будагов, Система языка в связи с разграничением его истории и современного состояния: ио. 4: 37—50; Б. А. Серебrenников, К критике некоторых методов типологических исследований: ио. 5: 24—33; В. М. Жирмунский, О синхронии и диахронии в языкознании: ио. 43—52. A Nyelvtudományi Intézetben rendezett vitákról vö.: ВЯ. VII (1958), 5: 158, 160. L. még: А. С. Чикобава, Бихевиоризм в понимании сущности языка: Научные доклады высшей школы. Филологические науки, вып. 1 (1958), 19—28 (ez utóbbi cikket röviden ismertetjük a köv. helyen: FilK. V, 226)

szervezője minden tekintetben legalkalmasabbnak látszott az új intézmények vezetésére. Az ő szervezői készségének köszönhető, hogy az UNESCO keretében működő Bölseleti és Társadalmi Tudományok Tanácsa (Conseil international de la Philosophie et des Sciences humaines = CIPSH) 1950-ben a NNB-ot tagjai sorába felvette és számára támogatás folyósítását is elhatározta.

A Nemzetközi Névtudományi Bizottságnak kezdettől fogva az a célja, hogy a névkutatók állami és nyelvi határok feletti együttműködését előmozdítsa. Célját nemzetközi találkozók szervezésével és a névtudomány fejlődését tükröző folyóirat kiadásával éri el. A Bizottsághoz eddig már negyven ország csatlakozott (Magyarországot GÁLDI LÁSZLÓ képviseli). Az NNB működését leuveni központján keresztül fejtik ki, amelynek feladatai közé tartozik, hogy a kongresszust rendező ország képviselőinek tudományos és szervezési tanácsokkal szolgáljon, gyűjtse a bárhol megjelenő névtudományi vonatkozású kiadványokat és gondozza a Bizottság központi folyóiratát, az Onomát. Az Onoma alcíme: „Bibliographical and Information Bulletin — Bulletin d'Information et de Bibliographie” világosan megjelöli feladatát, hogy szakirodalmi tájékoztatást és tudományos híreket nyújtson a legtágabb értelemben vett névkutatóknak.

Az Onoma a Központ hivatalos közleményein kívül a következő rovatokat tartalmazza: beszámolók az egyes országok, illetőleg nyelvterületek névkutatásának állásáról, a névtudomány egyetemi és főiskolai oktatásáról, valamint az idevágó doktori értekezésekről; híradások névtani közleményekről, kongresszusi előadásokról, folyó vagy tervezett munkálatokról, a névtudományi folyóiratok tartalmáról; könyvészet, megemlékezések és személyi hírek. A folyóirat gerincét alkotó szakkönyvészet két részből áll: visszatekintő és évi bibliográfiából. Az Onoma eddig megjelent kötetekben (I—VII, 1950—1957) a következő országok (részben teljes) retrospektív bibliográfiái láttak napvilágot: I. Belgium, Bulgária, Dánia, Németország, II. Luxemburg, III. Svájc, Norvégia, IV. Hollandia (Frízfölddel együtt), Finnország, V. Oroszország, VI. Portugália, Románia és a Ptolemaios-kori Egyiptom, VII. Csehszlovákia. A magyarországi bibliográfia elkészítésére Münchenben én kaptam megbízást.

A nemzetközi névtudományi együttműködés szempontjából a visszatekintő bibliográfiánál kétségtelenül sokkal fontosabb az évi bibliográfia, mert ebből szerezhetünk tudomást a másutt felvetett vagy kidolgozott kérdésekről. A VII. kötet évi könyvészete 37 országot, illetőleg világrészt ölel fel. Elkészítése úgy történik, hogy a központ munkatársa, ODO LEYS tanársegéd a leuveni egyetemi könyvtár és az Instituut voor Naamkunde gazdag folyóiratgyűjteménye, valamint a központnak megküldött különnyomatok, katalógusok és egyéb tudósítások alapján összeállítja az országok évenkénti névtudományi termését, majd a jegyzékeket kiegészítés és felülvizsgálás céljából eljuttatja az egyes országok képviselőihez. Magyar viszonylatban a helyzet fordítottjára módosult. Én állítom össze az anyagot — miután GÁLDI LÁSZLÓ 1953-ban rám bízta a magyar bibliográfia gondozását — és ezt egészíti ki LEYS a központ gyűjtésével.

A névtudománynak a második világháború óta elért fejlődéséhez tartozik, hogy több egyetemen tanszéket, illetőleg docenturát állítottak fel e tudományág számára. A névkutatásnak jelenleg már tizennégy folyóirata van, számos helyen pedig — például Törökországban — rovatot kapott a nyelvészeti folyóiratokban.

Biztatóan bontakozik a névtudomány a szocialista tábor országaiban is. Amíg nálunk az utóbbi évtizedekben nem jelent meg utcanevekkel foglalkozó tanulmány, addig SZÜRNYINEK 1948-ban „Moszkva múltja az utcanevekben” című könyvének második kiadása, 1949-ben pedig „A moszkvai utcák történetéből” című könyve jelent meg. Nálunk is eléggé ismeretesek B. A. SZEREBRENNYIKOVNAK az északi Oroszország vízneveire vonatkozó vizsgálódásai. A kandidátusi értekezések közül megemlítem az ungvári HALÁSZ CYRILLNEK a kárpátukrajnai terület helyneveiről szóló disszertációját, az anthroponymia köréből pedig A. N. MIROSLAVSZKAJA 1955-ben megvitattott, egy novgorodi jobbkézösszeírás neveit tárgyaló tanulmányát. A szovjet névtudomány állásáról és terveiről a budapesti névtudományi konferencián K. K. CELUJKO, az Ukrán Nyelvtudományi Intézet helyettes igazgatója adott tájékoztatást. Ugyanakkor ismertette ZDZISLAW SIEBER a lengyel munkálatokat. Lengyelországban hagyománya van a névkutatásnak; az ezt továbbfejlesztő Onomastica című negyedévi folyóiratuk jelenleg ötödik évfolyamában jár. Nincs terünk sorra venni és részletesen ismertetni az egyes baráti országokban végzembent fejlődést, csupán Romániát említem még meg. Náluk is, hozzánk hasonlóan, hosszabb idejű lanyhulás volt tapasztalható, de ezt — mint a müncheni kongresszuson IORGU IORDAN és EMIL PETROVICI akadémikusoktól hallottuk — a közeljövőben erős névtudományi érdeklődés fogja felváltani. A VI. kongresszus alkal-

mából a Román Népköztársaság Akadémiája francia és német nyelvű cikkgyűjteményt bocsátott ki (Contributions onomastiques. Bukarest 1958, 184 l.).

*

A VI. Névtudományi Kongresszust 1958. augusztus 25 és 28 között tartották Münchenben. A kongresszus két elnöke ADOLF BACH bonni és GERHARD ROHLFS müncheni egyetemi tanár volt, mindkettő nagynevű művelője szakmájának, a germanisztikának, illetőleg a romanisztikának. A tudományos bizottság elnökségében rajtuk kívül még H.-J. VAN DE WIJER leuveni, HANS KRAHE tübingai és ERNST SCHWARZ erlangeni professzor foglalt helyet. A kitűnő szervezés KARL PUCHNER professzornak, a Bajor Állami Levéltár igazgatójának rátermettségét dicséri. A kongresszuson 30 országból mintegy 300-an vettek részt. A Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében BÁRCZI GÉZA akadémikus és LÓRINCZE LAJOS kandidátus jelent meg. Részt vett még a kongresszuson az NNK meghívására e beszámoló írója is.

Az ünnepélyes megnyitó ülésen a hivatalos üdvözlő beszédek után ROHLFS elnök „Europäische Flussnamen und ihre historischen Probleme” címen adott elő.

Abból a régóta ismeretes tényből indult ki, hogy a folyók és patakok neveiben a nyelv történetének legrégebb emlékei maradtak fenn. Az európai folyók nevei általában jóval távolabbi időkből származnak, mint a települések. Míg a települések gyakran elpusztultak s nevük feledésbe ment, a víznevek egyik néptől a másikra átöröklődtek. Így egy-egy terület folyónév-anyagának vizsgálata hozzásegít bennünket ahhoz, hogy e terület egykori lakosságának etnikumát megállapítsuk. Jól esett hallanunk, hogy ezzel kapcsolatban KNEZSA ISTVÁN Erdély vízneveiről szóló tanulmányára utalt.

Ezután végigtétekintett az európai víznévkutatás immár évszázados történetén. A XIX. század végén az uralkodó felfogásnak megfelelően a kutatók azon fáradoztak, hogy minél több névről bizonyítsák be az indogermán ősnéptől való származást. Néhányan a pelazgok, ligurok és etruszkok egykori elterjedését akarták a folyónevekből megállapítani. A századforduló táján valóságos „keltománia” alakult ki. Ezek az irányok századunkban is élnek, de újak is keletkeztek. Így — főként ALFREDO TROMBETTI és követői — nagy igyekezettel konstruáltak különféle (indoeurópai, indoeurópai előtti, mediterrán és eurázsiai) „bázis”-okat, illetőleg ezeket létrehozó ősi közösségeket. Egyesek odáig mentek, hogy egyetlen mássalhangzóból (pl. *L-, N-, R-*) álló alapokat (bases) vagy gyököket (racines) tesznek fel. Ez az irányzat nem tudott szilárd alapot vetni a történelem előtti Európa kérdéseinek megfjtéséhez. Szerencsére az utóbbi évtizedekben újabb kutatási irányok is fejlődtek. Ezek szerényebbek célkitűzésükben, de szigorú rendszerességük révén már eddig is több véglegesnek látszó megállapítást nyújtottak. Az egyik irány — legnevesebb művelője HANS KRAHE indogermanista — az ősi európai vízneveket szerkezetük alapján alakitani elemzésnek veti alá. Ezáltal lehetővé válik a bizonyos képzőkkel (pl. *-antia, -entia*) alakult folyónevek elterjedési területének megismerése. PAUL AEBISCHER svájci romanista arra mutat példát, hogyan lehet mélyenszántó helytörténeti kutatás nyomán egy folyó történetére vagy egy vízrendszer bonyolult névadására világosságot deríteni. Az ismert francia víznévkutató, PAUL LEBEL pedig arra figyelmeztet új könyvében (Principes et méthodes d'Hydronymie française. Párizs 1956.), hogy milyen sok értékes felvilágosítást nyerhetünk a kisebb vizek újabbrkori neveinek megfjtésére a levéltári forrásokból és a helyi körülmények ismeretéből. [Nálunk PAIS LÁSZLÓ adott erre példát „A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza” című 1942-ben megjelent tanulmányával. — M. S.] Ezzel LEBEL — mondta ROHLFS — hatásosan aláhúzta a fiatalabb nevek módszertani jelentőségét az ősi névretégek értelmezésében.

Valóban több figyelmet kell szentelnünk a folyók elnevezésében számításba jövő jelentéstani lehetőségeknek, mint általában tesszük — folytatta az előadó. Módszertanilag ugyanis helyesebb jól ismert terepről törni utat a sűrűségbe, mintsem helikopterrel egyenesen az őserdő közepén leereszkedni. Ezután sorra vette azokat a mozzanatokat, amelyek alapján vízfolyásokat elnevezni szokás (pl. szín, tulajdonság, földrajzi környezet, kultikus indítékok). Az összeállításból az derült ki, hogy a víznévmagyarázatoknál tekintetbe vehető fogalmi körök száma elég nagy, de így is segítségünkre lehetnek a jelentéstaniilag valószínűtlen ötletek kiküszöbölésében.

Befejezésül ismét arra utalt, hogy amíg a tövek azonosítása sokszor megoldhatatlan feladatok elé állítja a kutatókat, a képzőelemek elmélyült vizsgálata már jó néhány ponton szilárd talajt teremtett a hidronymiai kutatás számára. Abba min-

denesetre bele kell nyugodnunk, hogy az európai víznevek számottevő hányada elszigetelt volta vagy történetének adatnélkülisége miatt megfejthetetlen marad.

A megnyitó ülés második, térképvetítéssel kísért előadását ERNST SCHWARZ professzor tartotta, „Deutschlawische Namenbeziehungen von der Ostsee bis zur Adria” címen. — A szlávoknak Kelet-Németországba, Cseh-, Morva- és Bajorországba, valamint Ausztriába való bevándorlása a szomszédos német néppel más-más kapcsolatokat eredményezett. Északon az abotriták Nagy Károly pártjára állva megkapták Holstein keleti részét. Ezért évszázados harcba keveredtek a szászokkal, s ennek folytán éles nyelvi és települési határ keletkezett köztük. Itt egy folyócska mentén a falunévek alapján ma is pontosan meg lehet állapítani az egykori szláv—német határt. Ezzel szemben a Harz-hegységtől Tübingin és a Majna felső folyásának vidékén át Felső- és Alsó-Ausztriáig, egészen a Bécsi-erdőig barátságos viszony figyelhető meg a két nép között. Kb. 730-tól megengedték a letelepedést egyes szláv csoportoknak, ha elismerték a német felségjogot. Mivel mind jobbágyként, mind szabad emberként ugyanazokat a kötelezettségeket tartozták teljesíteni, mint a többi alattvaló, ezért SCHWARZ „birodalmi szláv”-oknak (Reichswenden) nevezi őket. Az oklevélbeli említéseken kívül a nevek révén szereshetünk róluk tudomást. Nyugat felé legmesszebb azok a *winden* utótagú települések nyúlnak, amelyeknek első tagja valamely földesúr, nemes, gróf vagy püspök neve. Ezekhez keletebbre, de még mindig bent Németország szívében, olyan keveréknevek csatlakoznak, amelyeknek első tagja szláv személynevet tartalmaz. Vannak persze tiszta szláv helységnevek is, ez a típus azonban még keletebbre fordul elő. Ezeknek a „birodalmi szláv”-oknak nem volt törzsi szervezetük, fejedelmük és váraik sem voltak. A IX—XI. században lettek keresztények és nyelvüket a XII—XIII. században veszítették el. Erőszakos térítés vagy németesítés feltevését az adatok nem támogatják. Karinthiában hasonló volt a helyzet: a szlovének már a VIII. század közepén a bajor herceg oltalmába ajánlották magukat. Itt ettől az időtől tart a két nép együttélése és nevek ebből adódó szoros kapcsolata.

A megnyitó napján délután JÖRAN SAHLGREN (Uppsala) „Alte schwedische Flussnamen” címen adott elő (a víznevek kérdése ugyanis egyik kitézőt témája volt a kongresszusnak), JOSHUA WHATMOUGH (Cambridge, U. S. A.) pedig „Onomastics and Linguistics” címen értekezett. Este a bajor kormányzat fogadást adott a Münchentől északra fekvő Schleissheim kastélyban. Ott kellemes környezetben lehetett ismeretséget kötni, a névkutatás kiváló képviselőitől egy-egy kérdésben útbaigazítást vagy véleményt kérni és őket a nálunk folyó munkákról tájékoztatni.

Kedden, augusztus 26-án kezdődtek a szakosztályi ülések. A húsz — hozzászólásokkal együtt harminc — percre korlátozott előadások tíz (tkp. tizenegy) szakosztályban folytak: I. a névtan általában (a név fogalma, módszertani és elvi kérdések, rendszerezés), II. víznevek, III. germán, IV. német névkutatás, V. germán—román kapcsolatok, VI. román, VII. szláv, VIII. indoeurópai és indoeurópai előtti, VIII/a. görög, IX. nem indogermán névkutatás, X. a földrajzi nevek nemzetközi szabványosítása. Az előadások az egyetem tizenegy tantermében egyidejűleg peregtek. A résztvevők a kiadott program alapján tervet készíthettek maguknak a kiválasztott előadások meghallgatására. Gondosan összeállított „menetrend”-ünk azonban felborult azon, hogy a szakosztályelnökök a valami okból elmaradó előadások helyére a soron következők előrehozták. Ezért nem volt bizonyos, hogy a megadott időben és helyen a hallani kívánt előadót találjuk.

Az első szakosztály ülésői közül az alább ismertetendőket hallgattuk meg. PAUL MELCHERS (Kleve): „Zur Rückverdeutschung latinisierter und gräzisiertter Personennamen in Universitäts-Matrikeln des 16. und 17. Jahrhunderts”.

Az előadó a marburgi egyetem legrégebbi anyakönyveiben végzett bújáráskodás alapján állította fel a humanista nevek anyanyelvre való visszafordításánál mindig szem előtt tartandó három szempontot, illetőleg követelményt: I. A szóban forgó személy nyelvjárásának ismerete (rendszerint a névhez fűzött megjegyzés segítségével). Pl. az 1568-ban beiratkozott *Bitterus Affinis* vezetőneve szó szerint *am Ende* (= *ad fines*). Mint alsórajnainak azonban nem *Amend*, hanem *Angenend* vagy hasonló lehetett a neve. Az *Alutarius*-t sem szabad egyszerűen *Gerber*-rel, illetőleg *Lohgerber*-rel visszaadni, hanem marburgi és hesseni származásúaknál *Löber*, kölnieknél *Löher*, *Löhr*, németalföldieknél *Leurs* névvel (további példákra lásd a német nyelvatlaznak a kézműves mesterségek elnevezésére vonatkozó lapjait). — 2. Azoknak a családoknak az ismerete, akik az illető vidékről fiaikat egyetemre járathatták. Itt a családörténet és a névtudomány egymást kölcsönösen segítő együttműködésére van szükség. Pl. 1614-ből való ez a bejegyzés: *Antiphilus, Valentinus (Vernensis Hassus)*. A görögből való szó-

szerinti fordítás: *gegen + Freund*. A családtörténész azonban tudja, hogy Vernában akkortájt egy *Wiederholt* nevű lelkész működött. A fenti diákot az ő fiának tarthatjuk, mert e név fordítása görögül ugyancsak *Antiophilus* (ugyanis *wider = 'gegen' + hold = 'freundlich'*). — 3. Beleélési és képzettársítási készség. A diákok nevük latinra fordításakor nem tartózkodtak hasonló hangzású szó, nyelvi kép és mindenféle (nem egy esetben tréfás) asszociáció alkalmazásától. A visszafordítónak ezért bizonyos beleélési és képzettársítási képességgel, azaz találekönységgel, leleményességgel kell rendelkeznie. Az ily módon kapott eredményeket azonban az 1. és 2. pont alkalmazásával állandóan ellenőrizni kell. Pl. 1601-ből való bejegyzés: *Hippodamus, Johannes (Warendorff, Westphalus)*. A név jelentése: 'Rossebändiger', a név viselője azonban alkalmasint a warendorfi *Pagenstecher* család tagja (*Page* a veszfáliai tájnyelvből = 'Pferd' + *Stecher = 'Kastrierer'*). — Mind a három követelményt egyesítő példa: 1542-ben iratkozott be *Ferd. Ciuecampianus (Confluentinus)*. A legkézenfekvőbb fordítás a latin *civis* és *campus* alapján valami *von der Bürgerweide* volna. Koblenzben azonban nincsen ilyen vezetéknev. Ellenben egy koblenzi családtörténész a ritka keresztnévre való tekintettel felvetette, hogy vajon nem *Ferdinand Eschenfelder*-ről van-e szó. Csak hogy a kőrösfő (*die Esche*) latinul *fraxinus*. A Rajna mentén él azonban egy 'Dorfflur; faluföldje' jelentésű *der Esch* szó is (< kfn. *ezsisch*). *Eschenfeld* tehát lehetne latinul *campus civium*. De ennek ellene mond, hogy a *civis* *i*-tövé, a névnek tehát *Civicampianus*-nak kellene hangzania. Megoldódik a kérdés, ha meggondoljuk, hogy a Rajna középső folyása mentén, tehát Koblenzben is, az *Asche* szót umlauttal *Äsch*-nek ejtik. Olvassunk *Cive*- helyett *Cinecampianus*-t (*cimis* 'hamu'), megkapjuk az *Äschen-* vagy *Eschenfelder* vezetéknevek hangtanilag a nyelvjárásba beleillő és a genealógiától is támogatott fordítását, egyúttal pedig közelebb jutottunk az egyetemi anyagony helyesebb olvasásához.

MAX MANGOLD (Basel) „Aussprachenormung bei fremden Namen” című előadása fontos kérdéseket vetett fel. — A már rögződött kiejtésű és a ritkán használt idegen nevek hangalakját nem kell szabályozni, ezért csak a gyakran előforduló ingadozó kiejtésű nevekkel foglalkozott (*Genova, Algir, Roosevelt*).

A kiejtési norma megállapításánál az íráskép, az idegen kiejtés, illetőleg ezek együttes figyelembevételé szolgálhat kiindulópontul. Az írásképből való kiindulás ma már sokkalta ritkább mint régen. Bizonyos nyelvek és a kevésbé művelt rétegek ma is inkább erre hajlanak. Kevésbé ismert nyelvek tulajdonneveinek a kiejtésében is általában az írást követik. Előfordul, hogy: a) a kiejtésre az idegen hangjelölés (helyesírás) van hatással: az angol — a korábbi spanyol írást követve — *Quizoté*-t ír és *x*-et is ejt (*ks*); b) az átvevő nyelv helyesírása az irányadó (az idegen helyesírási rendszerek egy másik nyelvben legkönnyebben járulékos betűiket és diakritikus jeleiket vesztik el: a spanyol és katalán *Dali*-t ír, az angol és német *Dali*-t, s ennek következtében az utóbbiakban a hangsúly az első szótagra tolódott át); c) ha az idegen nyelvnek nem latin betűs az írása, akkor a kiejtés az átírás (transzliteráció) alapul.

Ma azonban mindinkább az eredeti kiejtésből indulunk ki. Erre mutat a kiejtési szótárak szaporodása is. A két szélsőséget az idegen hangoknak a saját nyelv hangjaival való visszaadása, illetőleg a változatlan formában való átvétel jelenti. Az utóbbi természetesen nemcsak idegen hangok, hanem idegen jelek alkalmazásával is jár. Ezek mellett közbülső megoldások is lehetségesek.

A kiejtési norma alapulhat továbbá az idegen név ortográfiáján és eredeti kiejtésén egyszerre is. A lengyel pénzegység nevének Duden ajánlotta német ejtése (*'tsloti*) a *z*-nek *c* hangzása miatt a helyesírásnak, az *o*-nak *o* ejtése miatt a lengyel kiejtésnek felel meg (*'zwotti*).

A jövőben a norma megállapítása kevésbé lesz a véletlen vagy önkényesség műve, mint eddig. E célt szolgálják a következő javaslatok is:

1. A kiejtési szótárak, szótárak, lexikonok és atlaszok — amennyiben a három utolsó a kiejtést egyáltalában feltünteti — minden esetben a nyelv hangállományához illesztett, vagyis idegen hangot nem tartalmazó kiejtést közöljék. — 2. Az illesztett kiejtésnek, ha lehetséges, az idegen kiejtésen kell alapulnia. Így az idézett spanyol és katalán *Dali*-t az angolban és a németben a második szótag hangsúlyozásával kell megadni, az első szótagot hangsúlyozó csehben [és magyarban — M. S.] azonban az első szótagra eső hangsúllyal kell szabványosítani. — 3. A saját kiejtésnek az idegenhez való igazítását egyes esetekben még egy második, a helyesírást is figyelembe vevő szempontra való tekintettel kell elvégezni, különösen akkor, ha a helyesírás lényegesen eltér a kiejtéstől. A franciában a *Leicester*-re egy illesztett kiejtési normát (*leszte:r*) és egy helyesírási kiejtésnormát (*leseste:r*) kellene felállítani. Idővel lehetséges lenne utóbbiakat kiküszöbölni. — 4. Ezek szerint a szótáraknak, lexikonoknak és atlaszok-

nak le kell mondaniok arról, hogy az idegen kiejtést változtatás nélkül közöljék. Legfeljebb a kiejtési szótárakban van helye az illesztett forma mellett a változatlan idegen kiejtés feltüntetésének is. Ez azonban csak tájékoztatásul szolgálhat az igényesebbek részére, használatától óvakodni kell. — 5. Az idegen nyelv hangalakját célszerűbb fonetikusán, mintsem fonológikus átírásban közölni. — 6. Gyakran előfordult, hogy az illesztett kiejtés megállapításakor vagy az eredeti kiejtés visszaadásakor egy idegen hangot többféleképpen adtak vissza. A Deutsche Hochsprache például 'tók o: t ír, azaz jelöli a magánhangzók hosszúságát, ugyanakkor viszont 'r'uk u esetében nem tünteti fel a japán magánhangzók hosszút voltát. A jövőben már nem szabad neveket így, találmóra átírnunk. Az egyes idegen nevek rögzítése előtt meghatározott rendszert kell kidolgozunk eljárásunk egyöntetősége érdekében.

Ugyancsak 26-án hangzott el EMIL PETROVICI „Les hydronymes slaves de Roumanie” című előadása, amelyben KNEZSA ISTVÁN eredményeit elfogadta.

Az e napi teljes ülési előadást MAX VASMER tartotta „Die russische Kolonisation im Spiegel der Ortsnamen” címen. Ismeretes, hogy a neveknek milyen nagy jelentőségük van a településtörténet szempontjából. A szibériai *Mezenyec, Novgorodec, Usztyjuzsanyin, Volozsanyin, Pinyezsanyin* vezetéknevek az ősök Mezenyből, Novgorodból, Usztyjügből, Vologdából, a Pinyega mentéről való származásáról tanúskodnak. Az előadó több példát említett a helynévköltöztetésre (az elhagyott táj neveinek az új lakóhelyen való felhasználására), majd a szókinés „árulkodó” elemeire tért át. Délnyugatról ömlik az Ilmen tóba a Selon. A környéken az onnan fúvó szelet *selonnyik*-nak nevezik. A Szovjetunióban azonban másutt is feljegyezték ezt a szót, pl. a Bajkál tó mellett is járatos 'Westwind; délnyugati szél' értelemben. A szó Novgorod tájáról kiinduló széttelepülésre vall. Asztrahán vidékén a 'Hochwasser; árvíz' neve *il'men*, az Ilmen tó nevéből [nálunk hasonlóképp van *Duna* → *duna* 'árvíz' — M. S.]. Szibéria északi részén él ez a mondás: *elsüllyedt mint a Kámbán*. A szólás csakis Káma környékiek megtelepedése révén magyarázható. Szólt továbbá az északi-nagyorosz telepítések révén Szibériába került számos balti-finn jövevényszórol is.

Szerdán a kongresszus Augsburgban ülésezett. A délelőtti teljes ülésen LEO WEISGERBER „Die sprachliche Schichtung der frührheinischen Personennamen” című előadása hangzott el. Délután szakosztályi ülések voltak. A mi szakosztályunkban, a „nem indoeurópai”-ban érdeklődéssel hallgattam pl. FRANZ BERANEK (Butzbach) „Die jiddische Ortsnamengebung” című referátumának felolvasását. A jiddis nyelv egykori nagy elterjedése Közép- és Kelet-Európában, valamint újabban a tengeren túl is jelentkező hajtásai számos ország névkutatását teszik érdekeltté a jiddis helynévadás vizsgálatában. A jiddis helynevek leginkább a német helynévalakoknak a jiddis nyelv és nyelvjárások hangtörvényei szerint alakult változatai. A német névvel nem rendelkező helységeket természetesen az illető nyelvből átvett néven nevezik, tehát vannak cseh, szlovák, lengyel, litván, fehérorosz, orosz, kisorosz, román és magyar eredetű jiddis helynevek is. Ahol több nem német eredetű név vetekedik, ott a jiddis rendszeren a felső társadalmi réteg névhasználatát veszi át. Természetesen párhuzamos és keverékformák is keletkeznek. Különösen érdekesek a héber—arameus helynevek: ezek részben fordítások, részben azonban eredeti zsidó elnevezések. A jiddis nyelv közismert konzervatívizmusa miatt a jiddis nevek fontos segédesszékét jelenthetnek a német stb. helynévkutatás számára. Összegyűjtésük és vizsgálatuk azonban — sajnos — még alig indult meg. Ezután olvastam fel VÉRTES EDIT „Beiträge zur Methodik der ostjakischen Personennamenforschung” című előadását. A kongresszus másik magyar előadása GÁLDI LÁSZLÓÉ volt „Deux toponymes d'origine néo-latine dans la Hongrie médiévale” címen. Ismertetésüket mellőzöm, mert a budapesti névtudományi konferencia anyagával megjelennek.

A 28-i teljes ülésen JOAN COROMINAS (Chicago) „Toponomastique hispanique” címen adott elő. Ezt követte az NNB ülése, amelyen GÁLDI LÁSZLÓ távollétében LŐRINCZE LAJOS jelent meg. Örömmel vettük tőle a hírt, hogy a három évenként ülésező Nemzetközi Névtudományi Bizottság üdvözölte és az elnökség tiszteletbeli tagjává választotta a 85. életévét betöltött MELICH JÁNOST. VAN DE WIJER főtitkári beszámolójának tudomásul vétele után a Bizottság felhívást intézett az illetékos fórumokhoz névtudományi intézetek és tanszékek felállítására, valamint elhatározta, hogy a következő kongresszust 1961-ben Firenzében rendezik.

A kongresszuson csaknem százharminc előadás hangzott el, s itt még minden általunk meghallgatott ismertetésére sem volt módunk. Az érdeklődők számára azonban hozzáférhetővé tesszük őket. A teljes ülések előadásai a „Studia Onomastica Monacensia” sorozatban (annak II. köteteként), a szakosztályi előadások pedig a kongresszus aktáiban fognak megjelenni.

A szakosztályokra való tagolás lehetővé tette, hogy a névtudományi érdeklődés irányait a hallgatóság gyér vagy tömött sorain lemérjük. Bizonyára az érdekesség, az ismeretlen kifürkészésének izgalma is szerepet játszott abban, hogy legtöbben a bontakozni kezdő indoeurópai előtti kor problémái iránt érdeklődtek, de sokan látogattak az érintkezéseket tárgyaló előadásokat is (a germán—román kapcsolatoknak külön szakosztályuk volt!). Érdeklődés kísérte a szintén külön szakosztállyal rendelkező víznévkutatás beszámolóit is. Mi tagadás, a IX., „nem indoeurópai” szakosztály elég kis létszámú hallgatóság előtt ülésezett, de ez természetes is. Számomra sokkal meglepőbb volt, hogy az anthroponymia — jóllehet a víznevek, a szubsztrátum problémái és a névtudomány mint segédtudomány mellé mint főtema volt kiírva — aránylag igen szerény helyet foglalt el. Ez természetesen nem véletlen. Oka abban keresendő, hogy kissé „önmagának való”. Amíg az egyes vezetéknevek megfejtése inkább csak a hordozó család számára érdekes, addig pl. az ősi víznevekből meríthető ismereteket a tudományágak egész sora hasznosíthatja. Egyes etimológia nagyon kevés szerepelt a kongresszuson, ami arra mutat, hogy a nyelvtudománynak az az élethelyi kapcsolatokból következő gyakorlata, hogy a szókincset szerves szócsoportokban kell tárgyalni, a névtudományban is kezd érvényesülni.

A szünetekben az egyetem folyosóin kifüggesztett térképeket nézegettük. Ugyanis az eddigi kongresszusokon hagyományossá vált könyvkiállítás helyett a müncheni rendezőség „Die Karte als Hilfsmittel der Namenforschung” címen névtudományi vonatkozású térképkiállítást szervezett.

Az, hogy a térkép — akár helyrajzi, talajtani, növényföldrajzi, akár politikai vagy történelmi térkép — segédeszköze, bizonyos esetekben pedig forrása a névtudománynak, nem szorul bizonyításra. Ezért ez a kiállítás — amint GERTRUD DIEPOLDER kisasszony, a rendező hangsúlyozta — inkább annak a bemutatására törekedett, hogy hogyan használhatja fel a névkutatás a térképészetet, azaz hogyan tehető névkutatási problémák és eredmények ábrázolással közölhetővé, illetőleg szemléltethetővé. Ennélfogva a „Karte” fogalmát igen tágan értelmezte: beletartozott a vázlattól a légi-felvételeg minden. Az elérni kívánt cél szerint voltak oktatásra készült — igen tetszetősen kialakított — térképek, voltak egy-egy névtípus vagy névképző elterjedését bemutató nagy átnézeti térképek és voltak kisebb tájegységekre vonatkozó apróbb térkép-sorozatok. Módszerbeli változatosságot azonban nem tapasztaltunk: legtöbb kép valamely képző vagy típus előfordulási területét ábrázolta. Legtovább EBERHARD KRANZMAYER térképei előtt álltunk, mert az egyik Burgenland helyneveinek eredetét, a másik a német *-dorf* és a magyar *-falva*, *-falu*, *-fa* végződésű burgenlandi helyneveket mutatta.

MIKESY SÁNDOR

Soome-ugri keelte dialektologia alane nõupidamine

1958. VI. 23—27. Ettekannete teesid. Tartu Riiklik Ülikool. Tartu, 1958. — Совещание по вопросам диалектологии финно-угорских языков. Тезисы докладов. Тарту 1958. 43. 1. (Sokszorosítás. Megjelent orosz nyelven.)

1958. július 23-a és 27-e között a nagymúltú tartui egyetemen tanácskozássra gyűltek össze a szovjetunióbeli finnugor nyelvjáráskutatás képviselői. Ez a tanácskozás az utóbbi évek szovjet finnugor nyelvészetének egyik legjelentősebb eseménye volt. Az elhangzott előadások tematikájából, tudományos eredményeiből, valamint a jobbára a legfiatalabb kutató-generációhoz tartozó előadók személyéből arra következtethetünk, hogy a marrizmus felszámolása óta új utakra tért szovjet finnugor nyelvtudomány figyelemre méltó eredményeket ért el. Jelenleg a Szovjetunióban két nagy központban folyik finnugor nyelvészeti kutatómunka: 1. a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, Moszkvában és Leningrádban; 2. az Észti SzSzK-ban, az Észti SzSzK Tudományos Akadémiájának Finnugor Intézetében, valamint a Tartui Állami Egyetem Filológiai Fakultásán. E két irányadó központon kívül — az általános finnugor nyelvtudomány területén is — értékes munkásságot fejtenek ki a nagyobbára csak saját nyelvükkel, nyelvjáráskutatással, gyakorlati feladatokkal (pl. irodalmi nyelv megteremtése, szótárak, leíró nyelvtanok készítése stb.) foglalkozó helyi intézmények (a Szovjet Tudományos Akadémia filiáléinak, egyetemeknek, pedagógiai főiskoláknak, kiadóknak) munkatársai Petrozavodszkban, Szaranszkban, Joskar-Olában, Sziktiv-kárban, Izsevszkben, Ungvárott, a leningrádi Herzen Pedagógiai Főiskolán és még másutt. Ezekben az intézményekben különösen a további tudományos kutatás szem-

pontjából rendkívül nagy jelentőségű nevelőmunka is folyik. E nevelőmunka eredményeképpen alig néhány év leforgása alatt egy új, fiatalokból álló nyelvész-gárda állt a finnugor kutatás szolgálatába (többek között: V. Hallap, M. Must, A. Valmet, S. Nigol, H. Rätsep, A. Pikamäe, K. Kont, V. Pall, L. Vaszikova, A. P. Feoktyiszov, V. O. Objedkin, D. V. Cigankin, A. V. Jakuskin, V. Ollikainen, M. Kuusinen, G. Kert, G. Makarov, E. I. Rombangyjeva, J. Sz. Guljajev, N. I. Iszanbajev, F. P. Gorgyjejev, T. I. Tyepljasina, I. V. Tarakanov, G. A. Arhipov stb.). Nevelésükben különösen K. E. МАЙТИНСКАЯ, P. АРИСТЕ és V. I. ЛИТКИН fejtettek ki gyümölcsöző tevékenységet. Nem érdektelen talán megemlítenünk azt sem, hogy a Szovjetunióban, a magyarlakta területeken kívül, a tartui, a moszkvai és leningrádi egyetemeken magyar nyelvi oktatás is van, melynek keretében a hallgatók megismerkednek a magyar nyelvvel, a magyar irodalommal és történelemmel. Hasonló munkásságáról ism. r. a Leningrádi Egyetem Filológiai Fakultása is, ahol a különböző finnugori népekhez tartozó, s tanárnak, újságírónak, művelődéspolitikai szakembernek készülő hallgatók szaktárgyaikon kívül előadást hallgatnak a finnugor nyelvek és népek ismeretéről is. Mindezek után nem hat meglepetésként a tartui tanácskozás gazdag és eredményes előadássorozata.

A finnugor nyelvjáráskutatók tartui tanácskozásáról kiadott összefoglaló 18 előadásról ad számot. Az előadásoknak kb. közel egyharmada az észti, másik harmada a finnugori, s utolsó harmada a többi finnugor nyelvvel, vagy általános kérdésekkel foglalkozik. Az alábbiakban rátérek az előadások rövid ismertetésére: 1. *A. Как:* О диалектной основе эстонского литературного языка. A megelőző kutatásokkal egybehangzóan megállapítja, hogy az észti irodalmi nyelv alapjául az ún. közép-tallini, ill. közép-északi nyelvjárás szolgált, melyet gazdagítottak a tőle meglehetősen eltérő egyéb észti — különösen a déli, az északi-partmenti — nyelvjárások is. Érdekes a szerzőnek az a megállapítása, hogy az észti irodalmi nyelv megőrzött sok olyan közép-északi nyelvjárás sajátosát is, melyek ebből a nyelvjárásból azóta már kivesztek. — 2. *II. Аруме:* Об изучении прибалтийско-финских языков. Utal a finnugor nyelvek nyelvjárásgyűjtésének, tanulmányozásának a fontosságára. Megállapítja, hogy a finnugori nyelvekből gyűjtött gazdag anyag alapján, nemcsak finnugori, hanem egyéb finnugor nyelvi (és népi) problémákra is sikerült fényt deríteni. Kitűzi a további feladatokat: *a)* a gyűjtött anyag kiadása, monografikus feldolgozása; *b)* eszközfonetikai vizsgálatok; *c)* az egyes finnugori nyelveknek és a finnugori nyelvek közös nyelvatlaszának az elkészítése; *d)* a finnugori és a velük szomszédos népek kapcsolatainak a felderítése. — 3. *A. И. Понос:* Финноугорские языки и лексика русских говоров. Felhívja a figyelmet a finnugor nyelveknek és az orosz nyelvjárásoknak hosszú időn át tartó kapcsolatára, melynek vizsgálatára a következő kérdéscsoportokat ajánlja: *a)* a finnugor—protoszláv érintkezések legrégebb nyomai; *b)* a teljesen eltűnt finnugor nyelvek, nyelvjárások nyomai az orosz nyelvjárásokban (szubsztrátum kérdése); *c)* finnugor szókincsbeli elemek az orosz foglalkozási szaknyelvekben. — 4. *Г. А. Архипов:* Бесерменское наречие удмуртского языка. A nemrég, 1957-ben, végzett kutatások alapján jellemzi a votják nyelvi beszermán nyelvjárását. Véleménye szerint a beszermánok török (bulgár) befolyás alá került votjakok, akik a bulgár birodalom megszűnése után telepedtek át a Ссерпа (Чепца) folyó vidékére. — 5. *A. Беляков:* О построении карельского диалектного словаря. A karjalai nyelvjárás szótár szerkesztési elveit ismerteti. — 6. *Н. Богданов:* Характерные особенности вепсского говора д. Куи (Панкратого) Шольского р-на вологодской области. Az 1957. évi nyelvjárásgyűjtés alapján jellemzi ezt az eddig teljesen ismeretlen vepsze nyelvjárást. — 7. *М. М. Хямляйнен:* Печенское наречие вепсского языка. A szerző szerint a peconszki nyelvjárás tanulmányozása több tekintetben (pl. az első szótagbeli magánhangzók hosszúságának a kérdésében stb.) módosíthatja a vepsze nyelvről, annak történetéről eddig kialakult tudományos felfogást. Ismerteti a nyelvjárás néhány jellegzetes sajátosságát. — 8. *A. Валмет:* О множественном числе имен в эстонских диалектах. Nyelvjárás, szófaji és funkcionális szempontból foglalkozik az észti többesszám képzésével. Megállapítja, hogy az nemcsak nyelvjárásonként, hanem egy nyelvjáráson belül is eltérést mutathat. — 9. *В. Е. Злобина:* Семантическая эволюция некоторых групп слов финского языка. A finn nyelv határozó- és kötőszavaival, előjáró szavaival és névutóival foglalkozik. Megállapítja, hogy eredetük, fejlődésük felkutatásában segítségünkre lehetnek a karjalai adatok, melyekben gyakran megőrződtek az elsődlegesebb jelentések. — 10. *Э. Вяару:* Диалекты ливского языка и их изучение. A lívek régi lakóhelyeivel, a liv nyelvjárások felosztásával, valamint a liv nyelv kutatásának történetével foglalkozik. — 11. *Г. М. Керн:* Состав фонем вороньинского говора саамского языка. Kísérletet tesz e lapp nyelvjárás fonéma-állományának a megállapítására. Megfigyeléseit eszközfonetikai vizsgálatokkal is igyekszik alátámasztani. A szerző hangjelölése néhány helyen eltér a szokásos finnugor hangjelöléstől. Pl. a magánhangzók nál önkénye-

sen alkalmazott nagybetű az *i*-esetében a nyelvállás horizontális, az *u*-esetében pedig vertikális irányban való módosulását jelzi. Ugyancsak félreértésre adhat okot a zöngétlen *l*, *n*, stb. hangoknak *l*-jellel való jelölése.¹ — 12. Ю. Н. Русская: Согласные казымского диалекта хантыйского языка по экспериментальным данным. Tudomásunk szerint a szerző munkája első ízben ad eszközfonetikai vizsgálatokon nyugvó sokoldalú leírást egy osztják nyelvjárás mássalhangzó állományáról. — 13. И. В. Тараканов: О некоторых фонетических особенностях бавлинского диалекта удмуртского языка. A tatár környezetben élő votják nyelvjárássziget hangállományát vizsgálja eszközfonetikai és fonológiai szempontból. — 14. С. Нуголь: Что дает изучение одного говора (На основе эстонского говора Харгла.) Egy nyelvjárás monografikus leírása lehetőséget ad a nyelvjárás történetének, fejlődésének, a többi nyelvjárás között elfoglalt helyének stb. megállapítására. A szerző megállapítja, hogy az általa vizsgált nyelvjárás kialakulása a mai Észt SzSzK. és a Lett SzSzK. határától délebbre történt. — 15. В. Д. Обьедкин: О состоянии работы по изучению диалектов мордовских (эрзя и мокша) языков. A mordvin nyelvjárás kutatás történetével és feladataival foglalkozik. Felveti egy finnugor nyelvjárás kutatási kérdésekkel foglalkozó folyóiratnak a szükségességét. — 16. В. Палль: О звукозаписи диалектных материалов. A nyelvjárás szövegek magnetofonszalagon való rögzítésének és feldolgozásának technikai kérdéseivel, tapasztalataival foglalkozik. Közlése szerint az Észt SzSzK. Tudományos Akadémiája Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének fonotekájában 50 óra időtartamnyi észt és egyéb finnugor nyelvi feljegyzést őriznek. — 17. X. Ахвен: О работе сети корреспондентов общества родного языка по собиранию говоров. Az Észt Anyanyelvi Társaság vezetésével bevonják a nyelvi (néprajzi stb.) gyűjtésbe a lakosságot is. Gyűjtőhálózatukat első ízben 1940-ben szervezték meg. 1955-ben mintegy 250 gyűjtőjük volt. Az 1957-ben meghirdetett pályázatra 31 munka érkezett, mely 1237 oldalnyi szöveget és 5095 szótári cédulát tartalmazott. A legjobb munkák közlésre is kerülnek. Eddig mintegy 22 ívnyi társadalmi gyűjtők által gyűjtött anyag jelent meg, további 15–20 ív most van előkészület alatt. — 18. М. Муст: О диалектологических исследованиях в Институте языка и литературы Эстонской ССР. Az észt nyelvjárás kutatás eredményeivel és feladataival foglalkozik. Közlése szerint az eddigi munka alapján mintegy 1 millió szócédulával, 160 ezer toponimikai adattal, 18 500 lapnyi nyelvjárás szöveggyűjteménnyel stb. rendelkeznek. Legnagyobb feladatuk az „Észt népnyelv szótára”-nak az elkészítése. 1958 végéig mintegy 970 ezer cédula feldolgozása fejeződik be, mely a szótár *a* — *s* betűvel kezdődő anyagát fogja tartalmazni. A szótár 1962-ben zárul; első kötete terv szerint 1965-ben jelenik meg. Ezzel egyidőben 8 kötetnyi szövegkiadás is készül, valamint 7 alkalommal nyelvjárás, nyelvjárástörténeti stb. munkák kerülnek kiadásra. Fonetikai laboratórium felszerelésén is dolgoznak.

GULYA JÁNOS

A leíró finn nyelvten néhány tanulsága

Aarni Penttilä: Suomen kieloppi. Porvoo—Helsinki 1957, Werner Söderström Osakeyhtiö. 692 l.

1. Az első finn nyelvű nyelvtenok gyakorlati céllal készült iskolakönyvek voltak. E. N. SETÄLÄ 16 éves diák korában írta meg a finn nyelv mondattanát („Suomen kielen lauseoppi” 1880), amelyhez később csatlakozott a hang- és alaktani rész („Suomen kieloppi” 1898). Azóta ez a két, egymást kiegészítő iskolai finn nyelvten sok kiadást és átdolgozást ért, s kivált a mondattani részt a tudomány is számoltartja mint a legutóbbi időkhöz egyetlen — bár vázlatos, de a tudomány igényeinek is megfelelő — szintézist. A SETÄLÄ-féle nyelvtenok tekintélyét csak LAURI HAKULINEN „Suomen kielen rakenne ja kehitys” (I. 1941, II. 1946) című összefoglaló nagy műve kezdte megrendíteni. HAKULINEN azonban a nyelvszerkezet szempontja mellett a nyelvfejlődés szempontját is érvényesítette könyvében, s így ez — bár a leíró finn nyelvtennek nem egy problémáját új megvilágításba helyezte, s annak egyes területeit részleteiben is kidolgozta — természetszerűleg nem pótolhatta a leíró nyelvten ismeretek rendszeres és tudományos szintézisét. Sőt bizonyos szempontból azt mondhatjuk, hogy HAKULINEN könyvének megjelenése és finnországi megkülföldi nagy sikere csak még érezhetőbbé tette a finn nyelvészeti irodalomban egy tudományos igényű leíró nyelvten hiányát.

¹ Ez utóbbival megegyező jelölést találunk Ю. Н. Русская munkájában is.

A tudományos leíró finn nyelvtan megírására AARNI PENTTILÄ professzor, a jyvaskyläi pedagógiai főiskola rektora vállalkozott. Személyében a tudós kutató elmélyedő és átfogó szemlélete szerencsésen egyesült az egyetemi és főiskolai oktató évtizedes tapasztalataival. Az meg egyenesen az emberi teljesítőképeség csúcsát jelenti, hogy oktatói és rektori elfoglaltsága mellett hosszú évek elmélyedő kutató munkájának eredményeképpen egy olyan művel ajándékozta meg nemzetét és a nemzetközi tudományosságot, amely nemcsak a finn nyelv iránt érdeklődő művelt közönség meg a tanárképzés igényeit képes kielégíteni, hanem új utakat vágott a tudományos nyelvvizsgálat és a tudományos rendszerezés számára. PENTTILÄ professzor tehát egymaga végezte el azt a hatalmas munkát, amelyet nálunk magyaroknál egy egész munkacsoport végez.

2. PENTTILÄ természetesen felhasználta nagy művében mindazt, amit az eddigi rendszerezések nyújtottak: elsősorban SETÄLÄ iskolai nyelvtanait és HAKULINEN modern összefoglalását, továbbá K. CANNELIN svéd nyelvű finn nyelvtanát („Finska språket” 1932). Az összefoglaló művek mellett értékes monográfiák is álltak rendelkezésre, így E. A. TUNKELONAK a finnségi nyelvek genitívusának funkcióiról írt két könyve („Alkusuomen genitiivi relatiivisen nimen apuglossana” 1908; „Alkusuomen genitiivi absoluutisen nimen apuglossana” 1920), OSMO IKOLA tanulmánya az idők és módok használatáról („Tempusten ja modusten käyttö ensimmäisessä suomalaisessa Raamatussa verrattuna vanhempaan ja nykyiseen kieleen.” I—II. 1949—50) és ugyancsak OSMO IKOLÁNAK egy az idézetről szóló kéziratos dolgozata. Egy-két nyelvtani jelenségről kisebb tanulmányok is okulást nyújtottak, egyebek közt PAAVO RAVILA cikke a mondat-toldalékokról (Virittäjä 1945), OSMO IKOLA, MATTI SADENIEMI és AARNI PENTTILÄ vitája az alany teljes és részleges voltának problémájáról (Virittäjä 1954—56). A nyelvtani alapfogalmak átértékelése, egy új rendszerezés megteremtése és egy új terminológia kidolgozása terén nem egy értékes indítást köszönhet PENTTILÄ NOREENNAK, a „Vårt språk” című nagy svéd nyelvtan írójának, és a finn nyelvtani bizottságnak, amely 1915-ben közzétett véleményadásában igyekezett a modern igényeknek megfelelően átértékelni a hagyományos nyelvtani kategóriákat.

Azonban, ha mindezt a rendelkezésre álló forrást és indítást figyelembe vesszük is, PENTTILÄ munkáját akkor is rendkívüli teljesítménynek kell mondanunk. Egymaga gyűjtött össze olyan példaanyagot, amely a kutató számára igazi kincseshányát jelent; maga dolgozta ki — szinte a teljesség igényével — a finn nyelvtannak azokat a fejezeteit, amelyekről eddig csak vázlatos ismereteink voltak; s mindezek mellett a felhasznált forrásokat is a legnagyobb önállósággal és eredetiséggel értékesítette. Maga rámutat ugyan (274), hogy a képzők tárgyalása lényegében HAKULINEN és CANNELIN anyagára támaszkodik, de ha összevetjük PENTTILÄ rendszerezését a HAKULINENÉVAL, mélyreható eltéréseket találunk köztük, s azt látjuk, hogy PENTTILÄ a leíró szempontot tudatosan és következetesen igyekezett megvalósítani ebben a részben is. Ugyanígy NOREEN tekintélyének sem hódol kritika nélkül. Felhasználja ugyan mindazt, amit NOREEN az osztható és az oszthatatlan szókról megállapított, de a noreeni szabályt a finn nyelvi tények alapján jelentékeny mértékben módosítja (531). A finn nyelvtani bizottság szakvéleménye („Komiteanmietintö” 1915) javasolta többek közt a *sana* (szó) mellett a *sane* (szóelőfordulás) műszó használatbavételét. Ez a javaslat ugyan végső fokon SETÄLÄ álláspontját fejezte ki, mégis nem SETÄLÄ, hanem PENTTILÄ az első finn nyelvtanító, aki a *sane* szófogalmat nyelvtanába bevezette — azonban nem egészen eredeti értelmében, hanem leválasztotta róla azt, amit *sanamuoto*-nak (szóalaknak) nevezett el, s így a javasolt két szófogalom helyett hárommal operál nyelvtanában.

3. PENTTILÄ először a hangtan és a helyesírást dolgozta ki. Ez 1948-ban megjelent önálló kiadványként („Suomen kielen äänne- ja oikeinkirjoitusoppi”), de annak jelzésével, hogy ez a kiadvány csak első része egy készülő rendszeres finn nyelvtannak. Szerencsés gondolat volt, hogy amikor a munka folytatása és egyben befejezése megjelent, akkor a szerző az első részt is hozzáillesztette, s így az 1957 őszén napvilágot látott „Suomen kielioppi” befejezett, teljes egész, a finn nyelv szerkezeti sajátosságainak és törvényszerűségeinek teljességre törekvő foglalata.

PENTTILÄ finn nyelvtana négy főrésze oszlik: I. hangtan (16 l.), II. helyesírás-tan (75 l.), III. szótan (437 l.), IV. mondattan (128 l.). A négy főrész közül az első kettő anyaga és elrendezése nagyjában a hagyományos irányt képviseli, a szótan és a mondattan azonban új nyelvelméleti törekvéseket, a hagyományos nyelvtani fogalmak és a régi terminológia átértékelését mutatja. A hangtanban tárgyalja a szerző a hangokat, a hangok csoportosítását, a hangkapcsolatokat, illetőleg hangkombinációkat, az idő-

tartam kérdését, a hangsúlyozást, a hanglejtést, végül a szöveg és a szókezdet találkozásához fűződő hangtani kérdéseket. A helyesírástán foglalkozik az írásnak a beszélt nyelvhez való viszonyával, a képirás maradványaival, a betűírással, a nagybetűk használatával, a rövidítéssel, az egybeírás — különírás problémájával, az írásjelekkel, végül az idegen szavak átírásának kérdésével. A szótan és a mondatban anyagával és elrendezésével annak újszerűsége miatt külön kell foglalkoznunk.

Ha az egyes részek terjedelmét tekintjük, akkor nyomban feltűnik, hogy a nyelvi rendszer különféle oldalai nem egyforma súllyal és arányban kerülnek megvilágításra. Legrövidebb rész a hangtan, amely mindössze 16 lap terjedelmű, s leghosszabb a szótan, amely 437 lappal van képviselve.

A hangtan rövidségének több oka is van. Egy az, hogy a finn nyelv fonetikai alkatának tudományos vizsgálata ez ideig még a legalapvetőbb feladatokat sem végezte el, s ilyenformán tudományosan igazolható törvényszerűségek helyett csak sejtésszerű általánosságokra vagyunk utalva például a finn hangsúlyozás vagy a hanglejtés terén. Egyébként PENTTILÄ maga az úttörők közé tartozik ebben a tekintetben is. Hadd emlékeztessünk például a finnországi nyelvek hangsúlyozásáról írt alapvető tanulmányára („Suomen ja sen lähimpien sukukielten painotusoppia” 1926), amelyben alkatlélektani szempontokat érvényesített a hangsúly vizsgálatában. Újabban meg egyes-pesen az eszközfonetikai vizsgálatok felé fordult a szerző érdeklődése. Csak nemrég jelent meg például egy ilyen irányú hanglejtés-tanulmánya („Intonaatiotutkimuksia”. Vir. 1958 : 1—18). A legfontosabb azonban az, hogy a „Suomen kieliooppi” mint vagy tudományos szintézis a kutatók figyelmét az eddigi kutatás hiányosságaira, a még ezután elvégzendő feladatokra is ráirányítja. Így a kötet forgatói előtt lépten-nyomon kitűnik, hogy leíró hangtani vizsgálatok terén a finn kutatókra még igen sok feladat vár.

Más oka is van azonban annak, hogy PENTTILÄ nyelvtanában a hangtannak ilyen aránytalanul szűk hely jutott. Egyes hangtani kérdések ugyanis — amilyen például a fokváltakozás, vagy az *i* előtti tőhangzováltozások és más hasonló hangváltakozások, illetőleg hangváltakozások — nem a hangtannal kerülnek bemutatásra, hanem a szótanban a tövek tárgyalásával kapcsolatban. S ez legalábbis éppannyira megokolt eljárás, mint az ilyen hangtani jelenségeknek a hangtan körében való tárgyalása.

PENTTILÄ elrendezéséből az tűnik ki, hogy a hangtan (a helyesírási fejezettel együtt) csak bevezetés és a nyelvtan központi fejezetéhez, a szótanhoz, a mondatban pedig csak egyfajta függeléke az utóbbinak. A szótan központi jelentőségét a nyelvtan rendszerében a szerző elméletileg is igyekezett megalapozni és indokolni. A szótan első fejezeteiben egy eredeti nyelvszemlélet körvonalai bontakoznak ki az olvasó előtt, egy olyan nyelvszemléleté, amely a nyelv életének elmélyült vizsgálatából táplálkozik, s a hagyományos nyelvtani rendszer újrendezéséhez és új nyelvtani terminológia kialakításához vezetett.

PENTTILÄ már régebbi dolgozataiban is tanújelét adta nyelvlélektani és nyelvelméleti elmélyedésének, egyszerűen általános nyelvtudományi érdeklődésének. Mégis úgy látszik, hogy csak a finn nyelvtan rendszerezési problémáival való viaskodása nyomán bontakoztak ki előtte az új nyelvszemlélet körvonalai. Az 1948-ban megjelent hang- és helyesírástannal még nyoma sincs az új nyelvelméletnek. Csak a szótani rész kidolgozásával kapcsolatban jelentkezik az új elmélet és az új terminológia, amelyet aztán alkalmaz a szerző a mondatnyi jelenségek problémálatásában és a mondatban berendezésében is. Ami a hangtannal és a vele szoros kapcsolatban álló helyesírástannal illeti, itt megelégedett a szerző néhány kifejezés átfogalmazásával — ahelyett, hogy az új nyelvszemlélet értelmében gyökeres átdolgozáshoz folyamodott volna. Így aztán tagadhatatlan, hogy az egész mű egységes felépítése némi törést szenvedett.

4. PENTTILÄ nyelvszemléletének alaptétele az, hogy csak egy nyelvi jel van: a szó. Maga a szó azonban három arcú jelenség, s ha el akarjuk kerülni a teljes zűrzavart, akkor a tudományos nyelvvizsgálatnak három különféle szófogalmat kell egymástól határozottan és világosan elkülöníteni. A három szófogalomra három külön elnevezést használ a szerző: *sana* (= szó), *sananmuoto* (= szóalak) és *sane* (= szóelőfordulás). A szó (*sana*) ebben a terminológiában tiszta tudati jelenség, mégpedig a konkrét szórealizációk és a nyelvtani szóalakok alapján előállított absztrakció, a legáltalánosabb szójelentés hordozója. A szóalak (*sananmuoto*) az általános szójelentés mellett még egy vagy több nyelvtani kategória jelentését is hordozza, de azért még mindig csak a tudat síkján élő, tehát nem reális szófogalom. A szóelőfordulás (*sane*) valamely szó meghatározott nyelvtani alakjának hangadás vagy írás segítségével való realizációja, s mint ilyen ez az egyetlen reális szófogalom. Itt van például a

talo 'ház' szó. Ez mint a finn szókincs egyik eleme, a viszonyító elemektől megfosztott legáltalánosabb 'ház' jelentés hordozója sehol nem lép fel a maga általánosságában és elvontságával a valóságos beszédben, s így ez a PENTTILÄ-féle terminológia értelmében valóban szó. Ennek a *talo* szónak inessivusa: *talossa* azonban már szóalak, mert az általános 'ház' képzet mellett, illetőleg ezzel kapcsolatban a 'bennelétel' általános viszonyjelentést is kifejezi — de még mindig elvontan, a tudat síkján. Ha azonban a *talossa* inessivus-alakot kimondjuk vagy leírjuk, azaz egy meghatározott beszédhelyzetben és beszédösszefüggésben lép fel, akkor már szóelőfordulással van dolgunk, amelynek realitása mellett kezeskedik annak hallható vagy látható megjelenése, de egyúttal képzettartalmának és viszonymutató erejének konkrét kötöttsége is (esetleg most már egy meghatározott 'ház'-at fog jelenteni; nem a 'ház' elvont fogalmát, továbbá valamely meghatározott dolognak bennelételét, nem pusztán a 'bennelétel' általánosságban és elvontan).

A három alapvető szófogalmat a szerző olykor számokkal és betűjelekkel is jelöli. Ennek a jelölésmódnak az a célja, hogy tudatossá váljék az olvasóban a nyelviségek az a három egymást követő és egymáson épülő rétege, ahol a három különféle szófogalom él. Így például azt mondhatjuk, hogy a reális nyelvi síktól a mind elvontabb nyelvi síkok felé haladva a *talo 1 t* (= az első típusú *talo*) a reális, a beszédösszefüggésben ténylegesen megjelenő szóelőfordulás: a *talo* szó egyes nominatívusi alakjának alkalmi megvalósulása, kimondott vagy leírt formája. A *talo 2 t* ezzel szemben már elvont szóalak: a *talo* szónak egyes nominatívusa. Végül a *talo 3 t* nem egyéb, mint maga a *talo* szó, azaz a minden realitástól és minden nyelvtani jelentéstől megfosztott, tiszta elvont tudati tény. Ez a példa különben azt is megvilágítja, hogy bármely nyelvi jel minden alaki toldalék nélkül is szerepelhet mindhárom nyelvi síkban, tehát mindhárom szóértékkel. A *talo* lehet szó, ha csak egész elvontan és általánosságban gondolom; ugyanaz azonban lehet szóalak, ti. egyes nominatívusi forma, ha például alany szerepben gondolom egy lehető állítmányhoz képest; lehet azonban a *talo* reális szóelőfordulás is egyszerűen azért, hogy egy megfelelő helyzetben és összefüggésben konkrét jelentéssel és konkrét viszonyértékkel kimondom vagy leírom.

A PENTTILÄ-féle teóriával kapcsolatban önkéntelenül felvetődik az a kérdés, van-e szükség a három szófogalom megkülönböztetésére, s a bonyolult fogalmi rendszer és a szokatlan terminológia bevezetését indokolja-e az gyakorlati előny, amely legjobban az eddiginél megokoltabb és világosabb elrendezésben, a nyelvi jelenségek mélyebb megértésében nyilvánul meg. Erre a kérdésre nehéz egyszerű igennel vagy nemmel felelni. A dolog mindenesetre úgy áll, hogy PENTTILÄ, aki csak egy nyelvi jelet ismer: a szót, kénytelen a szótól eljutni a hanghoz, a szószerkezethez és a mondatához is. Ez pedig logikusan csak a szófogalom különféle jelentésrétegeinek egymástól való határozott elkülönítése útján lehetséges. Kétségtelen ugyanis, hogy a nyelvi jelek olyan bonyolult és belső kapcsolatban vannak egymással a jelek egységes rendszerében, hogy az egyik fajta jeltől a másik fajtahoz természetes utak és áttételek vezetnek, s az egyik fajta nyelvi jel a másik fajta nyelvi jel jelentéstartalmával is telítődik. Mi magunk tehát bármennyire meg is vagyunk győződve arról, hogy a nyelvi jelrendszerben például a hangjel ugyanolyan önálló jelfajta, mint — mondjuk — a szójel, mégsem vitatjuk el a jogosultságát annak a szemléletnek, amely a szó jelfunkcióját látja alapvetőnek, s így a szótól akar eljutni a hanghoz is.

Ami az új elmélet gyakorlati megvalósítását, az új rendszerezést illeti, itt sem mondhatunk végleges ítéletet már csak azért sem, mert — mint látni fogjuk — PENTTILÄ nem vitte keresztül teljes következetességgel a maga elméletét a nyelvtani anyag elrendezésében. Sokszor megállt félúton, és sokszor tett engedményt a nyelvtani hagyománynak. Ez végeredményben nagyon is érthető és megbocsátható egy, a szélesebb igényeknek is szolgálni kívánó leíró nyelvtannál, de tiszta tudományos szempontból mégis csak sajnálható, hogy a szerző nem valósította meg teljes következetességgel a maga világosan előadott elveit, s így kétségben hagy bennünket maguknak az elveinek gyakorlati használhatósága tekintetében.

Legyen szabad különben PENTTILÄ elméletének és terminológiájának védelmében megemlíteni azt, hogy magam évekként ezelőtt egészen más úton eljutottam vizsgálataimban két alapvető szófogalom felismeréséhez: a lexikális és a grammatikai szófogalom megkülönböztetéséhez („A szó nyelvtani jellege”. MNy. XLIX, 359—370). S most úgy látom, hogy az egészen elvont, viszonyító erejétől megfosztott lexikális szófogalom lényegében azonos PENTTILÄ *sana* műszavának értelmével, a viszonyító szerepre alkalmas grammatikai szófogalom pedig azzal, amit PENTTILÄ *sanamuoto*-nak nevez. Különbözik a szó (*sana*) szűkített értelemben műszóként való használata a min-

dennapi szóhasználatnak is eléggé megfelel, hiszen sokszor éppen az elvont, összefüggésből kiemelt szótári szavakra gondolunk akkor, amikor szavakról beszélünk. A szóalak (*sananmuoto*) pedig a nyelvtani terminológiában régóta használt kifejezés, úgyhogy ennek meghatározott műszóértékben való használata semmiféle terminológiai nehézséget nem jelenthet. Legproblematikusabb mindenestre a *sane* műszó bevezetése, amelyet magyarul — PENTTILÁ körülíró elnevezését felhasználva — szóelőfordulásnak nevezünk. Saját nyelvszemléletem szemszögéből nézve ez a műszó feleslegesnek tetszik, PENTTILÁ azonban éppen csak ennek a szófogalomnak segítségével juthatott el a hangjelenségekhez, s így az ő rendszerében a szóelőfordulás is nélkülözhetetlen műszó. Hogy ez sem valami túlságosan idegen és merőben új műszó, azt talán az is mutatja, hogy a német nyelvhasználat tudvalevően különbséget tesz az összefüggésből kiemelt, mintegy szótári *Wort*: *Wörter* és a szövegösszefüggésben jelentkező *Wort*: *Worte* közt. Úgy látjuk, hogy PENTTILÁ *sana* műszava a német többes számú *Wörter* megfelelője, az ő *sane* műszava pedig nagyjában a német többes számú *Worte* kritériumait mutatja.

5. Vizsgáljuk meg a továbbiakban kissé közelebről PENTTILÁ szótanának berendezését, illetőleg azt a kérdést, hogy a szó központi szerepéről és hármas fogalmi rétegződéséről vallott nyelvelmélet milyen nyelvtani rendszerhez vezetett.

A szavak alkotják egy nyelv szókészletét. A szavak összegyűjtése és gyakorlati céllal — legtöbbször betűrend szerint való — elrendezése a lexikográfia feladata. Nyelvtani probléma viszont az, hogy hogyan alakulnak, milyen szabályosságok és törvényszerűségek szerint jönnek létre szókészletünk szavai. A szó nyelvtani vizsgálata ennél fogva a szóalkotástan. A szóalakok nyelvtani vizsgálata a szóragozás kérdésével foglalkozik, s így a szótan második főrésze a szóragozástan. Végül a szóelőfordulások ismertetőjelei közé elsősorban a simuló partikulák és a birtokos személyragok tartoznak PENTTILÁ szerint, s ennél fogva a szóelőfordulások tana a simuló partikulák meg a birtokos személyragozás vizsgálatával foglalkozik. Eszerint tehát pl. *Tules!* 'gyere csak' nem egyéb, mint a *tulla* 'jön' szó *tule* 'gyere' imperatívusalakjának alkalmi megvalósulása, azaz szóelőfordulás. Ugyanígy *talossani* 'házamban' a *talo* 'ház' szó *talossa* 'házban' inessivus-alakjának konkrét szóelőfordulása.

Mindhárom szófogalommal kapcsolatban fel lehet vetni továbbá a nyelvtanban, illetőleg a szóteni részben a csoportok képződésének problémáját. A szófajok vizsgálata is a szótanba tartozik tehát, és ez három irányú: a szók csoportjainak, a szóalakok csoportjainak és a szóelőfordulások csoportjainak vizsgálata.

A szótan főfejezetei eszerint PENTTILÁ rendszerében így alakulnak:

1. szóelőfordulások tana
  - a. simuló szócskák
  - b. birtokos személyragozás
2. ragozástan
  - a. névragozás
  - b. igeragozás
3. szóalkotástan
4. szófajok
  - a. szók csoportjai
  - b. szóalakok csoportjai
  - c. szóelőfordulások csoportjai

Legfeltűnőbb ebben a rendszerezésben a szerzőnek az az eljárása, hogy a simuló partikulákat és a birtokos személyragokat egy síkba helyezte azon a címen, hogy állítólag mindkét kategória a reális szóelőfordulás tartozéka. El kell ismerni, hogy ebben a felfogásban van némi igazság. A simuló partikulával ellátott szóalak (*tules*) az egyszerű szóalakhoz képest (*tule*) a konkrét beszédösszefüggésre utalásnak nagyobb fokát mutatja, hiszen például az *-s* simuló a bizalmas beszélgetés közvetlen hangulatát idézi. Az is tagadhatatlan, hogy a *talossani* birtokos személyragos alak éppen a beszédhelyzet egy meghatározott tényezőjére — a beszélőre — utalással a realitásnak több jegyét hordozza, mint a személyragtalan *talossa* szóalak. Mindebből azonban véleményünk

szerint nem lehet azt a következtetést levonni, hogy a *tule* vagy a *talossa* egyszerűen a szóalakok síkján helyezkedik el, a *tules* vagy a *talossani* pedig már a reális szóelőfordulások síkján. Hiszen a *tules* nyelvi jel önmagában éppúgy gondolható, mint a *tule* egyszerű imperativus-alak, s mindkettő csak azzal lép át a tudat síkjáról a reális szó-megvalósulások síkjára, hogy kimondjuk vagy leírjuk őket. Ugyanezt mondhatjuk a birtokos személyragos szóalakokról. *Talossani* éppúgy, mint *talossa* pusztán tudati tény, tehát elvont szóalak mindaddig, míg hanganyagba vagy írásos formába nem öltözik. A realizálás eszköze tehát nem a birtokos személyrag, hanem a hallható vagy látható forma. S nem tudjuk belátni, hogy például a személyragos igealak a nyelviségnek egészen más síkjában helyezkednék el, mint a birtokos személyraggal ellátott névszó. Ez utóbbit ugyanis PENTTILÁ reális szóelőfordulásnak, az előbbit pedig elvont szóalaknak minősíti, holott a birtokos személyrag és az igei személyrag lényegében azonos funkciót végez: az egyik egy tárgyképzetet, a másik egy cselekvésképzetet köt a beszédhelyzet meghatározott személyéhez, s ezzel mind a kettő egyforma mértékben konkretizál — anélkül azonban, hogy teljesen konkrétá s reálissá értékelné át a szófogalmat. Aztán az is megfontolandó, hogy hova kerülne a PENTTILÁ-féle felfogás értelmében a magyar birtokos személyragozás. PENTTILÁ okoskodásával azt kellene mondanunk, hogy a *házamban* szóelőfordulás-értékkel bír, mégpedig azért, mert abban a *ház* szó *házam* szóalakja a hol kérdésre felelő belső helyhatározó-rag, a *-ban* hozzátoldása révén konkretizálódott és realizálódott. Nyilván összeütköznenék a nyelvi tényekkel — már a járulékelemek pusztán sorrendje alapján, ha azt mondanánk, hogy a *házamban* nem egyéb, mint a *ház* szó *házban* szóalakjának az *-m* személyrag hozzátoldásával megvalósult szóelőfordulása.

Véleményünk szerint ezeken a nyilvánvaló ellentmondásokon csak úgy segíthetünk, ha a simuló szócskákat is, a birtokos személyragokat is kiemeljük a szóelőfordulások tanából. A simuló partikulák a mondatjellegét árnyalják, a beszéd stílusértékét módosítják, tehát egész egyszerűen a mondattan körébe valók. A birtokos személyragozás pedig — ugyanúgy, mint az igei személyragozás — a ragozástanba kívánkozik. Egyszerűen úgy áll a dolog, hogy a névszóknak a finnben (éppúgy, mint a magyarban) kétféle ragozásuk van: esetragozásuk és birtokos személyragozásuk.

Mi kerüljön azonban az így üressé vált szóelőfordulástanba? Úgy véljük, hogy ide — éppen PENTTILÁ nyelvelméletének értelmében — csak a szó hangszerkezetének és írásképeinek vizsgálata tartozhatik. Ezzel azonban a szóelőfordulások tana kiemelődik a szótan kereteiből, s azt mint többé-kevésbé önálló hangtan meg helyesírástan fogja megelőzni. Persze, ez egy kissé mesterkéltlen megszűkített hangtan lesz, hiszen elvileg csak a szó (illetőleg: a szóelőfordulás) hangképével meg írásképevel foglalkozhatik, holott a hangtannak meg a helyesírástannak — mint tudjuk — többek közt mondattani vonatkozásai is vannak (vö. például a mondathanglejtés kérdését vagy a különféle írásjelek használatát).

6. Külön megbeszélést igényel PENTTILÁ szótani rendszerével kapcsolatban a szófajok kérdése. Ő a szófaji kategóriák elkülönítésében a három különféle szófogalmat veszi kiindulópontul. Szerinte végzetes fogalomzavarra vezet — és vezetett is minden eddigi szófajelméletben! — az, ha nem tisztázzuk, melyik szófogalom alapulvételével igyekszünk adott esetben a szófajok csoportosítását elvégezni. PENTTILÁ úgy látja, hogy a *s z ó k n a k* maguknak, mint szókészletünk lexikális elemeinek, csak három faja lehetséges: 1. ragozhatatlan szavak vagy partikulák, 2. névragozást követő szavak, azaz névszók, 3. igeragozást követő szavak, vagyis igék. A *s z ó a l a k o k* fajai annyi-félék, ahányféle szóalakot a ragozástan megkülönböztet. A különbség a ragozástan és a szóalakfaji vizsgálat közt csak annyi, hogy míg a ragozástan pusztán a szóalakok alaki szerkezetét vizsgálja, addig a szóalakfajok fejezetében a szóalakok különféle használatmódjai, azaz funkciói kerülnek bemutatásra. Végül a *s z ó e l ő f o r d u l á s o k* fajai közé sorolhatók mindazok a szókatagóriák, amelyeket jelentés vagy mondattani érték alapján lehet megkülönböztetni.

HERMANN PAUL óta már hagyományossá vált az az eljárás, amely a szófajok vizsgálatában és elkülönítésében három főszerpontot különböztet meg: a jelentéstani, a mondattani és az alaktani szerpontot. PENTTILÁ újítása a szófaji probléma tisztázása terén mindössze annyiban áll, hogy ő a hagyományos három szerpont helyébe a szófogalom hármasságát igyekezett állítani. Ez önmagában nagy horderejű újítás volna, azonban könnyen meg lehet állapítani, hogy PENTTILÁ mégsem tud teljesen elszakadni a hagyományos szemléletmódtól, s végeredményben nem tesz egyebet, mint hogy a régi szerpontokat átcsoportosítja, s azokat valamiképpen a maga új szerpontjaival azonosítja. Ebben az azonosításban sem jár el azonban helyeselhető következetességgel.

Ami a szók fajainak ragozhatatlan és ragozható szavakra s ez utóbbi csoporton belül névszókra és igékre különítését illeti, ez szemelláthatólag a hagyományos alaktani szempont megvalósítása. De ugyancsak az alaktani szempont további alkalmazása az is, amit ő a szóalakok fajai néven tárgyal. Kérdéses maradszámunkra ezzel kapcsolatban, vajon érdemes-e a szófajok körét annyira kitéríteni, hogy az az összes szóalak-kategóriákat magában foglalja. Rendszertani előnye ennek az eljárásnak csak az volna, hogy ilyenfajta megokolással a szóalakokat és azok funkcióit a szótanban együtt lehetne tárgyalni. PENTTILÄ azonban ezt a lehetőséget nem használja ki, s a szóalakok alakszerkezetének vizsgálatától — a szóalkotás fejezetének közbeiktatásával — elszakítja a szótannak egészen más helyén tárgyalja a szóalakok funkcióit. Így azonban semmi gyakorlati előnyét nem látjuk annak, hogy szerzőnk kiemelte a szóalakok funkcióinak vizsgálatát a mondatban, ahova az hagyományosan tartozik, s a szótanban helyezte el. A legproblematisabb azonban a szófajokkal kapcsolatban PENTTILÄ-nek az az eljárása, hogy a szóelőfordulások fajait azonosítja a jelentéstani és szintaktikai természetű szókatégoriákkal. Abban tökéletesen igazat adunk a szerzőnek, hogy a szójelentés a beszédösszefüggés meg a beszédhelyzet szerint változik, s hogy a jelentés végső fokon a reális szóelőfordulás tartozéka és kritériuma. Egyúttal azonban azt is tudjuk — megint csak HERMANN PAUL óta —, hogy az alkalmi, okkasionális szójelentés mellett van a szónak szokásos, uzuális jelentése is, amely utóbbi a konkrét beszédhelyzettől és a reális beszédösszefüggéstől való elvonatkoztatás eredménye, tehát — PENTTILÄvel szólván — az absztrakt szó- és szóalakfogalom tartozéka és kritériuma. Nehéz is volna elgondolni azt, hogy az elvont, lexikális szó valami egészen jelentéselen képződmény volna, amellyel szemben fel sem lehetne vetni a jelentéstani csoportosítás kérdését, amint PENTTILÄ állítja. Ugyanez érvényes a mondatnani szempontokra is. Elsősorban persze a reális szóelőfordulásnak van meghatározott szintaktikai, azaz konkrét viszonyértéke. Ez azonban korántsem jelenti azt, mintha csak a konkrét szóelőforduláshoz fűződnek egyedül szintaktikai érték. Hiszen a mondatból kiemelt szóalaknak is csak van valamilyen elvontabb természetű szintaktikai értéke (például a *tulen* igealakhoz állítmány-érték kapcsolódik), de még a legelvontabb, a lexikális természetű szó is rendelkezik valami általános szintaktikai értékkel (ilyen például az, hogy a *talo* szó a finnben önmagában nem lehet állítmány).

Ilyenféle megfontolások alapján PENTTILÄ szófajelméleti újítását sikertelennek látjuk, s azt kell mondanunk, hogy még mindig jobb visszatérni ahhoz a hagyományos eljáráshoz, amely a szófajok elkülönítésében nem a szófogalom hármasságát, hanem a jelentéstani, szintaktikai és alaktani szempontokat veszi alapul.

7. Érdemes megemlíteni PENTTILÄ szótan rendszerével kapcsolatban azt a különösséget, hogy nála a névszói esetalakok sorában hasztalan keressük az accusativust. Ez nem éppen újítás, hanem inkább visszatérés egy régebbi finn nyelvtani gyakorlathoz. SETÄLÄ nyelvtanainak egyes régebbi kiadásaiban ugyancsak az eljárással találkozunk. PENTTILÄ-t ebben a dologban bizonyára a tiszta alaki szempont vezette. A finn névszóragozásban ugyanis a teljes tárgy formája az egyes számban nem különbözik a genitivus (*talon*) vagy a nominativus (*talo*) formájától, a többesben pedig a nominativus alakjától (*talot*). Ha csak ezt vesszük figyelembe, akkor valóban mellőzni lehet az accusativust, s például azt lehet mondani, hogy a teljes tárgy meghatározott feltételek mellett genitivusban, más feltételek mellett pedig nominativusban áll. Igen ám, de van néhány névmás, amelyeknek ragozási rendszerében a teljes tárgynak külön formája van (*minut, meidät*). PENTTILÄ tehát az alaki elv alapján kénytelen megállapítani, hogy kivételszerűen — néhány névmás ragozásában — mégis van accusativus. Véleményünk szerint azonban az accusativus kérdésében a tiszta alaki szempont érvényesítése már azért sem helyeselhető, mert — mint az esetek elnevezése mutatja — azok elkülönítésében nemcsak az alaknak, hanem a funkciónak is volt szerepe. Helyesebbnek kell tehát tartanunk azt az eddigi általános gyakorlatot, amely a finn névszóragozásban beszél accusativusról, mégpedig az egyes számban első (genitivusszal egyező formájú) és második (nominativusszal egyező alakú) accusativusról, s amely egyszerűen megállapítja, hogy az ismert névmásoknál az accusativus ragja egységesen *-t*.

8. Érdekes újítás PENTTILÄ nyelvtanában az is, hogy az igeneveket nem együttesen, nem egy helyen tárgyalja, hanem egyeseket az igeragozás, másokat a szóalkotás, illetőleg a szóképzés fejezetében vesz vizsgálat alá. Az igenevek tudvalevően sem nem igék, sem nem névszók, illetőleg egy szempontból névszói, más szempontból igei természetűek. Az az eljárás tehát, amely az igeneveket deverbális névszóknak tekinti, s mint ilyeneket a névszóképzés körében tárgyalja, éppannyira jogosnak tekinthető,

mint az a hagyományos eljárás, amely az igeneveket az igeragozás körében, az igeragozási paradigmák közt veszi vizsgálat alá. PENTTILÄ azonban megállt félúton akkor, amikor az I. és a II. infinitívust meghagyta az igeragozás fejezetében, s csak a többi infinitívus-fajta meg a két participiumot vitte át a szóképzés fejezetébe. Eljárását azzal indokolta, hogy az a deverbális névszó, amelynek ragozási rendszeréből az I. meg a II. infinitívus csak egyes töredékeket képvisel (*antaä* a latívust, *antaakseni* a translatívust, *antaessa* az inessívust, *antaen* az instructívust), a képzőelem változó alakja miatt nehezen volna elhelyezhető a szóképzés körében. Az igenevek szétszakítása és két külön fejezetben való tárgyalása aztán egyebek közt arra a fonákra vezetett, hogy emiatt az igenevek használatát sem lehet egy helyen, egységesen tárgyalni. Az egyetlen járható út véleményünk szerint csak az, hogy tekintsük az igeneveket az igék és a névszók mellett külön szófaji kategóriának, s akkor az igenevekkel kapcsolatos nyelvtani kérdések egységes megoldást nyerhetnek.

9. PENTTILÄ nyelvszemléletéből következik, hogy neki a mondatban is a szó fogalmából kell eljutnia éppúgy, mint a hangtanhoz és a helyesírás tanhoz. Önmagában logikus, hogy az ő mondatának hőse nem a mondat, hanem a szó szerkezet, amelyik maga is inkább szó, mint szerkezet. A mondati rész bevezetésében ugyan szerzőnk a szó szerkezet mellett a mondatot is megemlíti mint mondati alapfogalmat, még újszerű mondatmeghatározást is ad, egyébként azonban a mondatról semmi további vagy közelebbit nem tudunk meg az egész mondatban.

PENTTILÄ mondatmeghatározása (544) szerint mondat az olyan szó(előfordulás) vagy szó(előfordulás)kapcsolat, amely megjelenési környezetéből önmagában érthető egészként válik ki oly módon, hogy az esetleg azt megelőző vagy követő beszéd, illetőleg írás közelebből az előző vagy a következő egészhez tartozik. A fogalmazás nyilvánvalóvá teszi, hogy PENTTILÄ a mondatot — helyesen — reális nyelvi képződménynek tartja, s egy síkba helyezi a reális szófogalommal, azaz a szóelőfordulással. Hogy azonban ezen túl mi a mondatérték sajátos kritériuma, mi az, ami a mondatot a szótól, illetőleg a reális szóelőfordulástól megkülönbözteti, afelől a szerző homályban hagyja az olvasót. Az ugyanis, hogy a mondat „önmagában érthető egész” (s mindaz, amit ehhez közelebbi magyarázatként hozzáfűz), egyáltalában nem tekinthető a mondat sajátos fogalmi jegyének, hiszen végeredményben maga a szó(előfordulás) vagy a szó szerkezet is „érthető” és „egész”.

Gyakorlatilag tehát nem sokat jelent az, hogy a mondat fogalma bevonul a mondatban a szó szerkezetek mellé, mert hiszen már a meghatározás szerint sem jelent semmivel többet, mint a szó és a szó szerkezet. Nem csoda ilyen módon, ha alapvető mondati kérdések kiszorultak PENTTILÄ mondatánából. A szerző például sehol nem foglalkozik a mondatfajok — többek közt a kérdő mondat — szintaktikai megformáltságának és funkciójának problémájával. A szótan megfelelő fejezetében persze említést tesz pl. arról, hogy a finnben a *ko/kö* kérdő partikulaként szerepel, s az itt nyújtott példák természetesen kérdő mondatok, illetőleg mondatkérdések (121). Hasonlóképp a szófajok fejezetében a kérdő névmásokról megtudjuk, hogy ezek olyasmire mutatnak, ami a beszélő előtt ismeretlen, s ami után éppen ezért tudakozódik (521). Mindez azonban nem pótolhatja a kérdés szintaktikai értékének és megformáltságának egységes mondati elemzését.

Nem állíthatjuk, hogy PENTTILÄ mondatában sajátosan mondati problémák egyáltalában nem kaptak helyet. Hiszen bevezetőleg szól a laza mondati elemekről (544) s ezen belül egyebek közt a felkiáltásról és a megszólításról, függelékszerűen pedig külön fejezeteket szentel az összetett mondatoknak (643), az idézetnek (647), a szórendnek (654), a tagadás kifejezésének (658) és a kihagyásnak (665). Ezek a fejezetek mind igen hasznos és nem egyszer valóban mélyreható mondati elemzéseket tartalmaznak, de mivel nincsenek a rendszerbe szervesen beépítve, az esetlegesség, az ötletszerűség és nem utolsósorban a másodrendűség bélyegét hordozzák magukon.

10. PENTTILÄ mondatana rendszertanilag azonos a szó szerkezetek tanával. A szó szerkezeteknek három főfaját különbözteti meg: 1. mellérendelő szó szerkezet, amelynek tagjai azonos szintaktikai értékkel bírnak (pl. *tapasin veljeni ja sisareni*); 2. alárendelő szó szerkezet, amelynek egyik tagja — a főtag — határozza meg az egész szerkezet szintaktikai értékét, míg a másik tag — a bővítmény — ebben a tekintetben nem bír jelentőséggel (pl. *tapasin vanhimmman veljeni*); 3. nexus, amelyben a tagok sem mellé-, sem alárendelő viszonyban nincsenek egymással, s ahol a szó szerkezet egészének szintaktikai természete más, mint a tagok szintaktikai értéke (pl. *joku tulee*;

ez a szó szerkezet a *luulen*, *että joku tulee* nagyobb egészben tárgyként áll, holott sem a *joku*, sem a *tulee* tag nem tárgy).

A továbbiakban a szerző ezeket a szó szerkezetfajokat elemzi.

Legrövidebben szól a mellérendelő szó szerkezetekről, amelyeknek két fajtáját különíti el egymástól: a kötőszónélkülieket és a kötőszósákat. Az alárendelő szó szerkezeteket a főtag szófaji természete szerint különíti alcsoportokra. A nexus fajai közé sorolja az állítmányi szerkezetet, egyes igeneves szerkezeteket, a nominatívus és partitívus abszolútust és a nominális mondatokat.

11. Ami a részleteket illeti, itt különösen az igebővítmények felsorolásában és értékelésében tér el a hagyományos nyelvtani rendszertől.

Az igebővítményeknek három fajtáját különbözteti meg: 1. határozó, amelynek alakja nem függ az igétől (pl. *asun ma alla* vagy *asu ma alla!*); 2. tárgy, amelynek alakja valamiképpen az ige alakjától függ (pl. *luen kirjain*, de: *lue kirjain!*); 3. állítmányi névszó vagy állítmánykiegészítő. (ez utóbbi elnevezést persze nem helyeselhetjük), amelynek alakja szám tekintetében a mondat alanyának vagy tárgyának számától függ (pl. *hän toimii opettajana* — *he toimivat opettajina*; *tapasin pesän tyhjänä* — *tapasin pesät tyhjinä*). Az igebővítményeknek ez az újszerű, az egyeztetés alaki szempontja szerint való csoportosítása a hagyományos szintaktikai kategóriák teljes ártérkeléséhez vezet. Amit eddig határozónak tekintettünk (pl. *sinä näytät kalpealta*), azt PENTTILÄ az alany számával való számegyeztetés alapján (vö. *te näytätte kalpeilta*) állítmányi névszónak minősíti. Az egyeztetés alapelve értelmében ezentúl csak a teljes tárgyat nevezhetnének tárgynak, hiszen csak annak alakja függ némileg az ige alakjától (*luen kirjain* — *lue kirjain!*). Sőt már a teljes tárgy ilyen jelentkezéseit is, mint *muistan hänet hyvin* és *muista hänetkin*, határozónak kellene minősítenünk a PENTTILÄ-elv értelmében, hiszen a *hänet* tárgy alakja teljesen független az ige alakjától. A részleges tárgy ilyen alapon átvonulna a határozók körébe, vö. *rakastatko miä uä?* — *rakasta miä uä!* Olykor ugyan az ige állító vagy tagadó alakja dönt a részleges vagy a teljes tárgy használata felől: *kirjoitan kirjeen* — *en kirjoita kirjettä*. Kérdés, hogy itt a partitívusban álló bővítményt most már határozónak vagy tárgynak minősítsük-e. Az állítmányi névszó kritériumaként szereplő egyeztetés maga is kétértelmű. Hiszen az igebővítmény alakja ilyenkor sok esetben nemcsak az alany számától függ, hanem egyúttal az ige alakjától is: *hän toimii opettajana* — *he toimivat opettajina*. Így hát az *opettajana* illetőleg az *opettajina* igebővítményt egy szempontból állítmányi névszónak, más szempontból pedig tárgynak kellene minősítenünk. Hogy ez a mondattani fogalmak és a terminológia zürzavarához vezetne, az nyilvánvaló.

Az ige főtaggal bíró szerkezetek közt tárgyalja szerzőnk az összetett igealakokat is (pl. *olen sanonut*, *olisin sanonut*). Ezek eredetük szerint valóban kétségtelenül szó szerkezetek voltak, s például az *olen sanonut* kifejezés eredeti értelme 'mondott vagyok', az *olisin sanonut* kifejezése pedig 'mondott volnék' lehetett. Hogy azonban a mai finn nyelvtudat számára a szó szerkezet itt csak pusztá formá, s hogy az *olen sanonut* analitikus kifejezőmód funkciója szerint teljesen azonos például a latin *dixi* szintetikus kifejezéssel, az *olisin sanonut* a latin *dixissem* igealakokkal, az minden finnél értő ember számára kézenfekvő. Kérdés, hogy egy leíró nyelvtan egy régibb nyelvállapot alapján szó szerkezet-funkciót tulajdoníthat-e az ilyen funkcióját ma már elvesztett képződményeknek. Az összetett igealakoknak a mondatban szó szerkezetekként való tárgyalása egyébként félrevezető eljárás, mert a gyanútlan olvasóban azt a képzetet keltheti, mintha a finn beszélők nyelvtudatában még ma is szerkezeti értékkel élnének az ilyenféle képződmények.

12. Fenti néhány kritikai megjegyzésünk ellenére is egyik legfőbb értéknek látjuk PENTTILÄ finn nyelvtanában az eredeti problémalátást. Véleményünk szerint mindenképpen értéktöbbletnek kell tekintenünk azt, hogy a szerző nem elégedett meg a finn nyelvtényeknek az eddiginél hasonlíthatatlanul alaposabb elemzésével és maga gyűjtötte hatalmas példaanyag által való szemléltetésével, hanem a nyelvjelenségek mélyébe hatolva új nyelvsemlelet körvonalait rajzolta meg számunkra, s próbát tett a nyelvtani anyag újszerű elrendezésében. A vállalkozás méretei mellett eltörpülnek azok a következtelenségek, amelyek javarészt a régi és az új rendszer közti megalkuvásból fakadtak. Meg vagyunk róla győződve, hogy PENTTILÄ finn nyelvtana nemcsak leíró anyagának bőségével és megbízhatóságával tesz nélkülözhetetlen szolgálatot a finn nyelv kutatás ügyének, hanem egyúttal nyeresége a nemzetközi nyelvtudomány-

nak is, mert eredeti szemléletmódjával, újszerű problémalátásával és forradalmian merész rendszerező törekvésével újra meg újra problémává teszi a nyelvtani hagyományt, s még tévedéseivel is óv a tudományos megcsontosodás veszedelmétől.

PAPP ISTVÁN

Az első keleti osztják tankönyv

Н. И. Терёшкин: Букварь кэнтэх начальный школа подготовительный класс (Вах кэнтэх ял). Ленинград 1958, Учпедгиз. 152. l.

1. Az Учпедгиз ismert tankönyveinek sorozata örvendetesen egy olyan ábécés-könyvvel bővült, mely nyelvészeti szempontból az eddigi osztják tankönyveknél sokkal jelentősebb. A kazimi, serkáli és suriskári nyelvjárásban kiadott iskolakönyvek után 1958-ban megjelent az első keleti, közelebbről vachi nyelvjárásban írt osztják tankönyv. Keleti osztják összefüggő szöveget eddig egyáltalában nem ismertünk. W. STEINITZ említ ugyan bibliográfiájában egy V. fordítást („Übertragung der Fibel in den Vach-Dialekt: 1903”), de e kiadványt ő maga sem láthatta, amint zárójelbe tett megjegyzéséből is kiviláglik: „genauer Titel mir nicht zugänglich” (OstjGr. 26). PAASONEN Jg. és KARJALAINEN V., Vj. és Trj. szótári példamondatai után e tankönyv tartalmazza tehát az első V. nyelvjárásban írt kis összefüggő szövegeket.

2. A könyv ismertetését hangjelölésének bemutatásával és bírálatával kellene kezdenünk.

Ezt a feladatot a valóban osztják szavaknak tekinthető szavak hangjelölésére vonatkozóan külön tanulmányban végeztük el folyóiratunk e számának 247—65. lapjain. A tankönyvben ui. élesen elkülöníthetők egymástól az osztják (eredeti és jövevényiszavak) és a csak idegen szók hangtestében előforduló hangjelek. E két rész szóanyaga merőben különböző.

A könyv első 80 lapján, pontosabban a 19—80. lapon az у, л, а, о, х, р, ы, м, в, қ, с, т, п, н, э, ә, ä, к, ö, ө, ж, и, л', ё, ү, э, й, е, я, ч', ё, ю, ь betűk tanítása közben mintegy 357 közzzó és 30 tulajdonnév fordul elő. Ezek közül 317 közzzót és 9 tulajdonnevet KARJALAINEN is feljegyzett. 40 olyan közzzói adat fordul elő, amelyeket KARJALAINEN-nél nem, vagy nem az ábécés-könyvben feljegyzett származékban, ill. nem a V. nyelvjárásból feljegyezve találunk meg. Új adatok pl. қенам 'хороший' (41), рүт 'бахрома' (59), яхэта 'выкладывать' (70) stb. KARJALAINEN szótárában az öхәли, пәхәли-féle kicsinyített alakok ('девочка', 'мальчик' 62), nem található meg. E 40, KARJALAINEN anyagához képest új vachi osztják adat között csak olyan orosz eredetű szavak akadnak — nem is nagy számban —, amelyeknek hangteste nem rí ki a környező osztják szavak közül: уры 'урья (старца)' (25 stb.)¹ рамы 'рама' (27), йәпкә 'юбка' (65), лавка 'лавка' (67). Az utóljára idézett szók kivételével az osztják főnév nem azonos alakú az orosz főnév sg. nominativusával.

Amit az első 80 lap orosz eredetű közzzavairól megállapítottunk, az a könyv e részének tulajdonnév anyagáról is állítható, vö. or. Лапа > osztj. Лары (26 stb.), Варя > Вары (28 stb.), Устя > Уста (32 stb.), Антон > Әнтон (40, 43), Анна > Әнны (40), Тата > Тәтә (43, 64), Пётр > Пәтәр (46 stb.), Павел > Павәл (48), Гриша > Кәркөр (50, 59), Филипп > Пыл'ы (56), Кузьма > Қәсмән (58), Серёжа > Сәржи (62), Ермила > Ермилә (76), stb. esetében kisebb-nagyobb hanghelyettesítés figyelhető meg; több név viszont — a könyv szerzője szerint egyformán hangzik oroszul és osztjákul: Пава (35, 36), Елена (68), Рая (70, 71, 72), Оля (71, 72), Валя (72, 78, 90), Ваня (72, 152), Сеня (72, 138), Юля (77, 78), Юра (ш.) stb.

Az ш, ж, д, з, б, г, ф, ч, ц, щ és ь betűk tanítása közben (81—101) a szóképlet eredet szempontjából merőben eltérő képet mutat az előző lapokétól. E betűket ugyanis csakis idegen (orosz) szavak (nem jövevényiszavak) írásával tanítja ТУЕРЯОСКИН. A 81—101. lapon írnak-olvasnak a gyerekek először 50-nél több ilyen orosz szót, mint школа, журнал, доктор, резинка, буква, книга, фарук, почта, цифра, овод, объявление stb. Az új személynévanyag is más jellegű itt, változatlanul kerül át az oroszból ebbe a részbe csaknem 40 név, pl.: Маша, Женя, Дуня, Лиза, Люба, Гарил, Федя, Чуркин, Щукин stb. Mindössze két névnél találunk némi változást: or. Саша > osztj. Шашы,

¹ Ez a szó W. STEINITZ szíves szóbeli közlése szerint osztj. > orosz.

Яша > Яшы (81). E részben csak egy olyan szó akad, amelynél nem írásképp szerint látható az orosz szó, hanem talán a kiejtés szerint — ha ugyan nem sajtóhibás ez az egyetlen adat: канфетка (93).

3. Az olvasókönyv szókészletében 913 különböző szó fordul elő; ebből 80 szó személynév (atyai név, keresztnév, családnév), további kettő folyónév: Ас 'Об' (152), Вах 'Vach' (36 stb.), és három városnév Ханты-Мансийск (143, 145), Ларьяк (143), Москва (151). KARJALAINEN—TOIVONEN szótárában a városnevek közül a V. nyelv-ban egyik sincs meg,² a folyók neve azonban megtalálható: ас (84b), вах (208b). A személynevek közül pedig többet feljegyzett már KARJALAINEN is: Алёвси (65,³ de vö. Алексей is 100) — *alawsi* (42a), Иакү 'Яша' (74) — *iaku* (146b), Марвы 'Марфа' (65) — *marwi* (542a), Микитя 'Никита' (55) — *mikitä* (510b), Сотэр 'Федя' (46 stb.) — *sotar* (886a), Энны 'Анна' (40 stb.) — *annä* (54a), антары 'Андрей' (42 stb.) — *antäri* (61a). KARJALAINEN-nél egy-két esetben más, becézett névalak szerepel Ната (38) — *natä* (598a), Петя (142) — *peti*, *päti* (774a).

Az ábécéskönyvben található 828 közszo közül 527-et, azaz a közsavak 63,6%-át KARJALAINEN-nél is megtaláljuk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a könyv szókészletének több mint fele nem gyarapítja a V. nyelvjárás szókészletére vonatkozó eddigi ismereteinket. A magyar *eb*, *lő*, *hal*, *ház* és még sok más finnugor eredetű szavunk osztják megfelelőit eddig is ismertük a V. nyelvjárásból, de KARJALAINEN szótárában a megfelelő címszavakban az említett V. szavak ragozásához adalékokat hiába keresünk. Most TYERJOSKIN könyvében, 5, ill. 4 különböző esetraggal ellátva is megtaláljuk a szavakat.

Természetesen nemcsak ragozási szempontból ad az ábécéskönyv újat, (e ragozott esetek egy részét — igaz, nagy fáradsággal — többé-kevésbé össze lehet állítani a КТ. példamondataiból is). A tankönyv számos eddig is feljegyzett szó jelentését gyarapítja új árnyalatokkal. Pl. КТ. szerint a *йойта* ige jelentése 'schlagen, hauen, klopfen; lenken (ein renntier mit einer stange)' (151a). Az egyik példamondat — *mä juu йойсім 'я дрова рубиль'* — jelenidejű megfelelője sg. 3. személyben az ábécéskönyvből is idézhető: юх ёхывэл 'дрова рубит' (77, vö. még юх ёхытэ '...нарубить дров' (111). Más az ige jelentésárnyalata, ha a tárgy kifejezetten 'tűzifa' (az orosz fordítás e jelentésárnyalatot nem tükrözi egészen pontosan): кёрьюх ёхывэлт 'заготавлиют дрова' (123). A пам ёхыта 'сно косить' (75) kifejezésben az ige olyan jelentésével találkozunk, melyet KARJALAINEN csak az ige származékában jegyzett fel: *йоймта* 'schlagen; mähen (heu): stechen (schlange)' (151a).

Utolsó példánkból is látható, hogy a KARJALAINEN—TYERJOSKIN-féle közös szóanyagba nemcsak közismerten finnugor eredetű szavakat számítottunk, hanem minden olyan szót, amelyet a КТ.-ben megtalálunk, tehát a nyilvánvalóan orosz jövevényszavakat is, pl.: работать > *ropilla*, ропылта (808b, 127) сапор > *sapiŕ*, сапыс (864b, 100), час > *tšas* 'Stunde', тяс 'часы' (921b, 71) stb.

67 szó (8,1%) nincsen meg KARJALAINEN-nél, csak tőlakjában — különösen igéknél, kicsinyítőképzős főneveknél —, vagy összetételek esetében az összetételek tagjai: сайэв 'невод' (66), сайвыта 'неводить' (uo.) — *saiðw* 'zugnetz' (820b), az igét KARJALAINEN csak az O.-ból jegyezte fel: *szibidä* 'mit dem zugnetz fischen' (821a); пэхали 'мальчик, сынок' (62, 111), vö. *poŕ* 'sohn' (664a); вёртул 'брусника' (122) vö. *uarta* 'rot' (244a) és *ul* 'beere' (272a).

Szókészleti ismereteinket gyarapítja 36 olyan szó (4,3%), melyeket eddig is ismertünk ugyan, sőt többnyire volt rájuk keleti osztják adatunk is, de V. feljegyzés nem állt rendelkezésünkre: лавэтмэт 'седьмой' (108) — DN. *tivätmät* 'siebenter' (1082b, vö. C.); лэвас 'амбар' (40) — Vj. *lucas* 'speicher' (1081a, vö. VK., Vart., Likr., Mj., Trj., Ni., Kaz., O., DN., Kos. Szogom., Kr.); сэхэр 'сахар' (143) — Vj. *säyar* 'zucker' (839a, vö. Trj., Ni., Kaz., O., Kr.); нөхэр 'седло' (49) — VK. *nöyar* 'sattel' (573b, vö. Vart.); idézhető olyan kifejezés is, melyet csak KARJALAINEN Vj. adata segítségével érthetünk meg: тэвэрсэх йёхихэн 'умер' (146) — Vj. *teversäy ientä* 'sterben' (973a), KARJALAINEN V. feljegyzése alapján ugyanis nem lehet a TYERJOSKIN idézte kifejezést jól megérteni: V. *teversäy uertä* 'verschwenden, ausgeben' (973a).

² Moszkva nevét KARJALAINEN csak a Trj. nyelvjárásból jegyezte fel: *mä:sŕou-uätš* 545a.

³ A pusztá lapszámok TYERJOSKIN könyvére az a, ill. b jelzetű lapszámok KARJALAINEN szótárára utalnak. A következőkben a nyelvjárás hovatartozást csak a nem V. adatok előtt jelezzük.

Az ábécéskönyv további 199 szava új adat ugyan az eddigi V. osztják ismereteinkhez képest, de csak 64 szó (7,7%) fogadható el fenntartás nélkül új, eddig nem ismert osztják szónak. Ezeknek egy része indulatszó — de több, a szókinés lényeges részéhez tartozó elem is akad közöttük: күл 'свиц' (58), қолы 'кисы' (126) stb.

További 9 szóról (1,1%) talán feltehető, hogy jövevényszóvá váló orosz szó, vagy az osztjákban is használt idegen szó, ill. európai vándorszó. Ha nincsen sajtóhiba a közölt alakban, akkor az интернат > интернат (105, 106) esetében a jövevényszó hangzóilleszkedővé vált. Hanghelyettesítésre is akad példa: юбка > йюкк⁴ (65), гитара > китара (105), балалайка > палалайка (uo.).

Feltehetőleg kiejtés szerinti írásmódot mutat pl. ez az új jövevényszó: катер > катьер (104, 144). Van az orosz irodalmi alakhoz képest hangátvetéses—hanghelyettesítéses jövevényszó is: ондатра > онтаэр (114, 124). Nem mindig az orosz sg. nominativus alakot veszik át, hanem esetleg a plur. nominativust, az orosz használatnak megfelelően рама > [ОКОННЫЕ] рамы (27). Itt említendő talán még конфетка > кэнфетка 'конфеты' (93), bár az э sajtóhiba is lehet benne (ha ugyanis e szó már osztják szóvá válóban lenne akkor azt várnók, hogy a ф-et hanghelyettesítéssel kiküszöböljék).

Szólunk kell még 125 orosz szóról (15%), mely az olvasókönyv osztják szövegeiben előfordul.⁵ E szavakról nehéz elhinni, nemcsak azt, hogy jövevényszavak, de sokukról még azt is, hogy a vachii osztjákok által használt idegen szavak. Egyrészt tíz olyan betű fordul elő e szavakban (ld. az 5. jegyzetet), melynek megfelelő hang az osztj.V. nyelvjárásban különben ismeretlen, másrészt a könyv középbői nyelvjárást beszélő szerzője hallhatta ugyan e szavakat Leningrádban és Moszkvában tanuló vachii diákoktól, de vajon osztják szavakként használták-e a hónapok, a hét napjainak a nevét stb. Készséggel elismerjük, hogy az адрес, алфавит, верблюд, завод, лётчик, площадь, столица, журнал, шкэф stb. szavak gyakori hallása, használata s meghonosulása során keletkezhetnek a V. nyelvjárásban új fonémák,⁶ de szinte egyszerre talán mégsem képes egy nyelv ennyi új hangot befogadni. KARJALAINEN feljegyzéseiben is csak az akkor már az eloroszosodás határán levő osztj.D. nyelvjárások szókinésében találunk olyan szavakat, amelyekben az orosz szavakban gyakori, de az osztjákban ismeretlen hangok is előfordulnak. А класс, книга, красный-féle hangalakok, az osztják fül számára idegenszerűek. Újabb jövevényszavakban ma már ugyan több finnugor nyelv eltűri a mássalhangzótorlódásos szókezdetet, de ezek azért, véleményem szerint, még ma is kissé idegen csengésűek e nyelvekben. KARJALAINEN feljegyzéseiben pl. a 'könyv' jelentésű szónak csak a DN. nyelvjárási alakja tartalmaz mássalhangzókapcsolatot: k'uga, különben: DT. k'ənək, Kr. k'ənək, Trj. k'əhikə (407b). Példákat a mássalhangzótorlódás feloldására bőven lehetne idézni a KT.-ből, ahol egyébként szókezdő mássalhangzókapcsolatot mutató példát nagyon keveset találunk.

Nagyon valószínű, hogy pl. a школа szó előbb-utóbb behatol az osztják nyelvhasználatba — hiszen a latin schola közvetve vagy közvetlenül szinte minden európai s köztük finnugor nyelvekbe átkerült (vö. m. iskola, finn koulu stb.) — de e valószínűség nem teljes bizonyosság. E fogalom ugyanis kifejezhető osztjákul is: өннэлтэхалта қат (71, 76, 152); hasonlóképpen a könyvben учитель (96 stb.) mellett a megfelelő osztják kifejezés is előfordul: өннэлтэ қу (152), ill. өннэлтэтэ қу (146).

TYERJOSKIN ábécéskönyvében fonetikus írásmódot kíván bevezetni (vö. NyK. LXI, 247). Фонетикusan írta le a fent idézett (428-9) jövevény-, ill. jövevényszóvá váló szavakat is. A подготовительный típusú szavakról viszont még akkor sem tehetnénk fel, hogy az írásképp a hallott és hallomásból megtanult szót tükrözi, ha történetesen a r nem lenne idegen hang az osztjákban. Ezek ma még orosz szavak, orosz helyesírással. A társadalmi, a kulturális és a gazdasági élet rohamos fejlődése e szavak elsajátítását feltétlenül indokolja, de valószínűleg nem az orosz írásképp formájában. Feltétlenül nagyon hasznos lenne a helyszínen tájékozódni arról, hogy a különböző osztják nyelvjárások milyen orosz szavakat vettek át újabban és milyen alakban. Olyan képet kellene nyernünk a mai orosz jövevényszavakról, mint aminőt a 6 évtizeddel ezelőttiekről KT. ad: kívánatos lenne ugyanis mindig abban a formában közölni a jövevényszavakat, ahogyan a különböző nyelvjárású osztjákok használják, s nem ahogy a fordítások más nyelvjárású szerzői elterjeszteni óhajtják.

⁴ De vö. юбка (92).

⁵ Ezek közül kb. 40 csak az ш, ж, д, з, б, г, ф, ч, ц, щ, ь betűk tanításakor szerepel.

⁶ Hasonló LAZICZIUS és НАЈДУ ПÉТЕР véleménye a hangállomány esetleges bővülési lehetőségéről (Bevezetés a fonológiába, MNyTK. 33 : 85; ALH. VII, 257, 15. jegyz.).

4. TYERJOSKIN könyve számos adalékkal bővíti eddigi, a KARJALAINEN-szótár példamondatain alapuló ragozási ismereteinket, bár természetesen sem a névszó, sem az igeragozás teljes képe nem rajzolódik ki a könyvből.

A névszók esetragozásának végződéseit egyrészt BALANGYIN táblázatos összeállításával,⁷ másrészt a KARJALAINEN példamondataiból nyert esetvégzések összeállításával vethetjük egybe.⁸ Az egybevetés eredményeit táblázatban szemléltetjük.

A vachi nyelvjárás esetvégzések különböző feljegyzések szerint

	KARJALAINEN	TYERJOSKIN	BALANGYIN	BALANGYIN esetelnevezései
nom.	ø	ø	ø	основной п.
acc.*	-tə, -tɜ -ə, -ə̃, -ɜ -t, -ə(t) > -ɜ	-тə -ə, -ə̃ -т, -ə̃(т)	т, та, то, тӓ, тӧ а, о, ä, ö, е ö(т), э(т)	объектный п.
dat. — lat.	-a, -ä -pa, -pä	-a, -ä, (-я, -ха) -па, -яхя, -япа, -хапа	а, ä па, пӓ	направительный п.
—	[-a, -ä]	? [-a, -ä] ? [-äти]	а, ä аты, äти	назначительно целевой п.
loc.	-nɜ, -n	-нə, -нӧ, -н	на, нӓ	местный п.
instr. — comit.	-na(t), -nä(t) -nati, -näti	-на, -нӓ(т)	на, нӓ наты, нӓти	творительно- совместный п.
abl.	-oɣ, -öɣ	-ох (-эх, -хох), -öх	ох, öх	изходный п.
transl.	-ɣ, -eɣ, -əɣ -kɜ	-ох, (-эх), -эх -қə, -кӧ, -хə	х, ох, öх, эх, эх қо, кӧ, қа, кӓ го, га	превратительный п.
abess. — carit.	-ləɣ	—	—	
comp.	-niŋit	ниңӧ	—	

* A harmadik sorban a személyes névmásokhoz járuló esetvégzések szerepelnek.

⁷ А. Н. Баландин, Падежи субъекта и объекта на службе номинативной и эргативной конструкций глагольного предложения в ваховском диалекте хантыйского языка: Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. Выпуск 2. Советское финноугроведение 1, 303. Leningrad 1943.

⁸ Vö. VÉRTES EDIT, A keleti osztják névmásragozás. Kandidátusi disszertáció gépirata. 250—327, különösen 329, 334, továbbá 340.

A táblázatban szereplő adatok tanúsága szerint az esetragozásnak az ábécés-könyvből nyerhető képe szinte teljesen azonos a KARJALAINEN feljegyzéseiből származó adatokkal.

Az *accusativus* ragjai KARJALAINEN és TYERJOSKIN adataiban tökéletesen egyeznek, BALANGYIN feljegyzései viszont a ragvégi magánhangzó hangszínének nagyobb változatosságát mutatják. Többször is előfordul azonban, hogy KARJALAINEN és TYERJOSKIN tőszótagbéli redukált magánhangzóinak BALANGYINNÁL teljes hang felel meg, s ezért e ragvégi hangokkal kapcsolatban is gyanítható hasonló tévedés. Teljes bizonyossággal csak újabb anyag gyűjtése, ill. publikálása döntheti el, hogy melyikük feljegyzési módja tükrözi a valóságos helyzetet.

A *lativus-dativus* ragjaiban, ill. ragjaiban a 3 feljegyzési mód között nincsen lényeges különbség. Az ábécés-könyvben található -я, -xa lativusrag az -a raggal azonos. A -я változat épp úgy, mint az abl. és translát. -ëx ragja, lehet írássajátság *j*-re, vagy jésített mássalhangzóra végződő szavak lativusánál pl. уй 'низ' (63), лат. уя (120; 141), abl. уëх (126), нянь 'хлеб' (127) — няня (uo.). Olykor hiátustöltésre is utal a rag -я írásképe magánhangzóra végződő osztljak és orosz idegen szók ragozásában: вели 'олень' (69) — велия (126), воқы 'лиса' (29 stb.) — воқыя (132), қасы 'человек' (135 stb.) — қасыя (137), ill. Даша (84 stb.) — Дашая (84, 111), vö. még a csak lat.-ban előforduló эслия 'в ясли' (108) adattal; példa a translát. -ëx ragjára: метроëх (151).

Egy esetben nem egészen világos a -я rag alkalmazásának oka: мә вальтя кят-лингтлëхäcëм 'я цеплялся за кусты' (133). A plur. lat.-ban levő szónak — вальтя — TYERJOSKIN könyvében feljegyzett többi alakja, — vö. sg. lat. välä, loc. välnë (139), továbbá väläли 'кустик' (123) — nem indokolja a -я lativusragot, ill. az előző mássalhangzó vagy mássalhangzócsoport jésítését. KARJALAINEN szótárában van azonban egy könnyven idevonható adata: үä' (үä't) 'rute (von einem laubbaum)' (277a). Mint-hogy az -l végződésű szavak többese KARJALAINEN feljegyzése szerint -lt is lehet (vö. V. küл, 'geschwür', plur. küл' 467b, továbbá -ñ szóvégződés esetén һäñ 'brot', plur. һäñт 624a stb.; a megfelelő Vj. adat többesében is palatalizált a többesjel: үäл, plur. үäлтс 277b), feltehető, hogy a V. үäлт adata mellett *үäлт is létezhet. Ebben az esetben TYERJOSKIN adataival nincsen probléma.

Megjegyzendő még, hogy a lativusi -я hangértéke mélyhangú szóban -jä, magashangú szavakban valószínűleg -jä (vö. NyK. LXI, 260); ilyenek a már fent említett няня, велия, велья és вальтя. Nyilván ä-nek olvasandó a я az imperativusokban is: мөя 'adj' (90), вөя 'возьма' (139), továbbá a melléknevek praedicativ alakjának többesében вәнëкият 'короткие' (114, vö. még 12).

Az ábécés-könyvben csak -a végződésű szavak esetében kimutatható -xa, továbbá az -axa lativus- és a -xox abl. rag -x-eleme ugyancsak hiátustöltő hangnak látszik: онтэр (134) — онтэраха : көлëккө вертë онтэраха пухла 'к открытию' (127). Előfordul orosz eredetű idegen szavakban is, pl. банкаха 'в банки' (145, plur. nom. банкат uo.), лавкаха 'в лавку' (67, 127 лавка 127); abl. школахох (109).

A школа (106) lativusa -xa raggal is előfordul школаха alakban (115), sőt a kétféle alakú lativusi rag pleonasztikus alkalmazását is megtaláljuk: школаяха (105). A -xa és a -па ragok pleonasztikus alkalmazására szintén van példa e szó ragozásában: школаха (81, 104, 113). Ugyanez a szó -па lativusraggal is megvan, méghozzá az előzőleg említett lativusi alakokkal teljesen azonos funkcióban: школапа мәнтя, ill. школахапа мәнтя 'ехать в школу' (104); továbbá школаяпа (88) is előfordul.

A -па lativusrag⁹ funkciója csupán annyiban különbözik a könyv csekély számú példáiban az -a, -ä ragétól, hogy csak lativusi használatban szerepel, s nem fordul elő dativusként is: ... өннэлтэхэлтэ қатпа иëлилвэл [о: йëлилвэл — VE.] '... в школу ходит' (76), вели литë вайëхпа мәнëс 'пошла она к волку' (136), вор онтпа мәнвэл '...идут в лес' (138), ëхәнпа мәнсëхән 'пошли [2] на речку' (141).

A -па és a -я, -a lat.-rag együttes pleonasticus használatára is akadnak példák: қасыяпа мәнëс 'пошла [собака] к человеку' (137), мел'ëк тэхыяпа мәнвэлт 'улетают в теплые края' (117), яхапа äлтëвэл 'разюсит (людям)' (95).

Az ábécés-könyvből idézhető példák alapján a -яха, -па, -хапа és -япа lativusragoknak nem mutatható ki az -a, -ä (-я, -xa) lativusragtól eltérő funkciója. E ragok általános lativusi funkción kívül superlativusi, illativusi, allativusi és terminativusi szerepben fordulnak elő. Dativusi használatban viszont csak -a(па), -ä (-я) található: нөх ... äмпä тю көл тыхтëс 'лось ... так сказал собаке' (128), велия литот ... вертë äнтë масвэл 'для оленя корм .не надо заготовливать' (126), лëх моқалита майялтотë мëс 'он раздал ребятам подарки' (115).

⁹ Magashangú párja — nyilván az esetek kis száma miatt — nem fordul elő.

Külön kell foglalkoznunk a BALANGYINTÓL „назначительно целевой падеж” néven számontartott a, аты, ä, äти ragos, közelebből egyetlen példával sem megvilágított esettel. Az ábécéskönyvből egy példa — a rag alakját illetően — ezt az esetet látszik illusztrálni: ... äнимäти лотсэм 'я купила для старшей сестры' (87, äним 'моя старшая сестра' 108) a jelentés azonban tisztán dativusi: 'a nénémnek, a néném részére vásároltam'. Az esetelnevezés funkcióját inkább egy másik példa világítja meg: Әнтэры ... Дашанаты йәжкә мәнһс 'Андрей ... для Даши пошел за водой' (111), a rag alakja, -наты, azonban az instr.-comitativus ragjával azonos alakú, s így az orosz szöveg nélkül az osztják mondatot így lehetne fordítani: 'András Dása val vizért ment'; Az ugyanezen mondatban szereplő йөнкә 'за водой' s még több hasonló példa (пама мәнхәс '[мама] поехала за сеном' 111, ула мөнлөх 'по ягоды [megyünk]' 122, йәжкә йәлвэжтә! 'сходи за водой!' 139) alakilag és jelentésbelileg is lehetne -a, -ä ragos „назначительно целевой падеж”. Tekintettel azonban a lativusszal való teljes alak megegyezésre, valószínűbbnek látszik Фокус felfogásához csatlakozni. Szerinte a déli osztjákban a lativus funkciói között van célhatározói használat.¹⁰ Ha viszont az -a, -ä végződésű célhatározó esetet lativusnak tekintjük, akkor az -ati, -äti ragos célhatározó is lehet -ti suffixummal nyomatékosított lativus, hiszen KARJALAINEN egyetlen idetartozó példája — *mä kәп(тәйлсәм улати 'я промышлять рыбу'* (412a) ugyanolyan funkciójú célhatározó, mint aminő a TYERJOSKIN könyvéből idézett példákban szerepel. A KARJALAINENNél található személyes névmási adat is értelmezhető dativus-lativusnak: *оууәс нонәти 'жаләль'* (12a) 'sajnálát a számodra, (veled szemben)'-féle értelmezéssel.¹¹

A locativust illetően TYERJOSKIN feljegyzései megegyeznek KARJALAINEN megfigyeléseivel, tehát eltérnek BALANGYIN adataitól. BALANGYIN szerint ugyanis a loc. és az instr.-comit. ragja azonos alakú lehet. Az ábécéskönyvben a locativusnak superessivusi, inessivusi és időhatározói használatán kívül bőven van példa locativus használatára szenvedő és tárgyas ragozású ige reális alanyaként (vö. BALANGYIN, i. m. 301—15).

Az instr., abl. és a transl. ragalakjait illetően valamennyi osztj. V. forrás egységes képet mutat. TYERJOSKIN könyve az instr.-nak eszköz- és társhatározói, az ablativusnak abl.-elativusi, eredethatározói, valamint időhatározói, a translativusnak pedig translativusi, mutativusi, essivusi használataira számos példát nyújt.

KARJALAINEN példamondatai alapján az gyanítható, hogy a V. nyelvjárásban van a *bessivus-caritivus* is: *mәnlә 'бесз меня'* (498a). Ehhez a feltevéshez az ábécéskönyv nem szolgáltat adatot.

Ugyancsak KARJALAINEN példaanyaga alapján megállapítható, hogy a V.-ban összehasonlításra, pontosabban fokozati különbségek megállapítására külön eset, a *comparativus* szolgál (vö. VÉRTES, Keleti osztják névmásragozás. Gépirat 151, 312—4). A szótárból idézhető példák számát az ábécéskönyvből eggyel gyarapíthatjuk: *мин нижә вәкәжәки 'сильнее нас'* (136). A különírás arra utal, hogy TYERJOSKIN itt nem vélt paradigmaticus esetet feljegyezni. Minthogy azonban a *нижә* szón nincs duális I. személyű személyrag, ezért névutónak sem tekinthető.

Az ábécéskönyvben sajnos nem találunk olyan szót, amely valamennyi esetben előfordulna. Legteljesebb az әмп 'eb' szó ragozása.¹² Ezt, valamint a лох 'ló' szót bemutatjuk (a 45, 78, 144; 132, 133, ill. 38, 44 lapon talált adatok alapján), kiegészítve a hiányzó adatokat más szók, így a вач 'қор 'улица' (73, 151, 147), ерһәс 'рубаха' (67), йынтәв 'иголка' (65, 139), пәқы 'кукла' (41), әхән 'речка' (75, 141, 144), мәх 'земля' (114, 144), *мерро (151), сәм 'глаз' (61, 125), уй 'низ' (63, 126), тәлөх 'зима' (43, 127), Борис (89), қох 'долго' (54, 117), қу 'мужчина' (29, 152) és egy csak translativusból feljegyzett szó megfelelő esetalakjaival (152).

A ragozási sémát — a fentiek értelmében hiányosan — csak egyes számban tudjuk megadni, a többes számból csak a loc., lat. és abl. mutatható be. Minthogy dualisi ragozott példánk nincsen (de vö. [кә] қухән 'два мужика, двое мужчин' 135, кә резинқәхән 'две резинки' 87 stb.), ezért a táblázatba a kettős számot fel sem vesszük.

A többes szám képzésével kapcsolatban néhány megjegyzést kell tennünk. Az egész osztják nyelvterületen ismert főnévi -t többesjel a magánhangzóra végződő szá-

¹⁰ „Bezeichnet den Zweck: *menä, jәнха сәрада jәнә 'geh, schreite zum Meere nach Wasser'* (PF. 56).

¹¹ A -ti nyomatékosító elemmel „Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz” c. közleményszorozatban szándékozom részletesebben foglalkozni.

¹² A szövegekben még 7 főnévnek található 4 esete, a névszók javarésze azonban csak 3, sőt 2 vagy 1 esetalakban fordul elő.

vakhoz közvetlenül járul: велит 'олени' (78). A mássalhangzóra végződő névszóknál a többes szám *-t* jelét redukált magánhangzó előzi meg: лонтэт 'гуси' (57), нэмэт 'названия' (123). Az *-л, -л', -н, -р* végződésű szavakhoz azonban közvetlenül járul a többesjel: култ 'рыбы' (140, 142, 145), улт 'ягоды' (122), журналт 'журналы' (95), кӱхӱлт 'чашки' (58), эмтӱрт 'озера' (114), ӱхӱнт 'реки' (114, 116, plur. loc. ӱхӱнтнӱ 144), йӱхӱнт 'ночи' (114). Kétféleképpen található қотл 'день' (62) többese: қотлӱт (112, 116, 117) қотӱлт (114). Többesképzésnél és a ragozásban is — amint egyébként a táblázatban szereplő egyik accusativusi példából is látható — a szó tövében hangátvetés és hangkiesés is lehetséges: тӱрес 'море' (72), plur. loc. тӱрсетнӱ (144); вайӱх 'зверь' (128), lat. вайӱха (66, 138) вайӱхпа (136), plur. вайӱх(т) (117 stb.), lat. вайӱхта (130), loc. вайӱхтнӱ (123).

A vachi névragozás

	Sing.	Plur.	Sing.	Plur.
Nom.	ӱмп	ӱмпӱ(т)	лох	вач' қор(ә)т
Acc.	ернӱсӱ		йӱнтвӱ пӱқытӱ	
Lat.	ӱмпӱ		лоха ӱхӱнна	вач' қорӱта
Loc.	ӱм(п)нӱ	ӱмпӱнӱ мӱхӱтнӱ	метрӱнӱ	вач' қорӱтнӱ ӱхӱнтнӱ
Instr.	ӱм(п)нӱ		лохна	
Abl.	сӱмӱх	ӱмпӱтӱх	лохох уӱх	
Transl.	лекӱрӱх тӱлӱккӱ		Борисох метрӱӱх қоққӱ қухӱ	

Utolsó példánk egyúttal egy ТҮЕРҮОСКИННӱ ritkӱн, ҚАРҒАЛАЙНЕННӱ gyakrabban jelzett mondatfonetikai jelenségre is felhívja a figyelmet: a többes *-t* jele elmaradhat, ha előtte redukált magánhangzó van, s ekkor a többesi névszó e redukált vocalisra végződik.

A többesi *-t* lekopásának mondatfonetikai körülményeit azonban az ӱbӱcӱcӱkӱnyv alapján nem lehet megállapítani. A *-t* egyaránt megmaradhat vagy elmaradhat szólam végén, továbbá mássalhangzó előtt, pl.: Вач'нӱ охӱр қатӱт 'в городе высокие дома' (73), Москванӱ охӱр қатӱ, қӱмӱт вач' қорт пӱни ӱл'л'ӱ площадит' 'В Москве высокие дома, широкие улицы и большие площади' (151), ч'охтӱн қатӱ вервӱлт 'делают снежные дома' (114), мӱх-алӱн вайӱх сӱхӱт лин тусқӱн? 'какие шкурки принесли [Сена и его отец]' (138).

A szóvégi *-t* lekopására további adatunk alig van: л'ывтӱ 'листья' (117), нӱмӱ 'названия' (126) stb. A ҚАРҒАЛАЙНЕННӱ megfigyelhető mondatfonetikai változások közül¹³ a táblázatban szereplő *-t* nélküli plur. loc. ӱмпӱнӱ (133) alakon kívül ragozás

¹³ Erről a „Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják nyelvjárásokhoz” c. közleményeim egyikében szölok majd részletesebben.

közben a szóvégi -п esetleges lekopására is van néhány adatunk: loc. äмпнә (78) — äмнә (45), instr. ампнә (144) — äмнә (45, 69).

A többes számú alakok között egy közelebről megvizsgálandó kettősség mutatkozik: картинка (119) és картинкәт (109) 'картинки', ez utóbbi alakhoz hasonló, talán pleonasticusan jelölt többesre eddig csak a praedicativ melléknevek többesében találunk példákat (NyK. LX, 189).

5. Talán az esetragozás gazdagságával magyarázandó, hogy alig van névutó az ábécéskönyvben: ләх пәнкәтләнә 'впереди них' (89); пәңәлнә 'у' (95, 106), пырнә 'после' (114 stb.); нянь пәтәнкә 'за хлеб' (127); нәң ч'әнч'әннә 'за тобой' (128) stb.

6. A birtokos személyragozás 27 alakja nem található meg mind az ábécéskönyvben. Ezek közül csak az egy birtokos, két birtokos és több birtokos—egy birtok fordul elő valamennyi személyben a két ill. több birtokra csak egy-egy példa akad. E példák közül az egy birtokra vonatkozókat módunkban áll KARJALAINEN feljegyzéseivel egybevetni.

Egy birtokos—egy birtok esetében tökéletes az egyezés a KT.-val. A KARJALAINEN-nél található *nim*, *nin*, *nil* ['bátyám, bátyád, bátyja'] (93b) azonos birtokos ragokat mutat mind қақым, қақын [нә], қақыл [нә] 'мой младший брат' (108), ['öcséd, öccse'] (loc. 64), vagy palatális példa: әңким 'моя мать' (69), õхин 'твоя дочка' (139), әңкил 'мать' [az õ anyja] (64, 94, 139); idézhető példa mássalhangzóra végződő névszó birtokos személyragozására is: нәмәм, нәмән, нәмәл 'мое имя, твое имя' (62) ['neve'] (83, нәм 'название' 112).

Nem ennyire egyértelmű a helyzet két birtokos—egy birtok esetében. TYERJOSKIN szerint ugyanis мин әңкимән, нин әңкин, лин әңкин 'нас двоих мама, вас двоих мама, их двоих мама' (55), ehhez még vö.: Галия пәни Гоша әпын (sic!) 'отец Гали и Гоши' (90). E ragok közül csak a dualis I. sz. birtokosragja egyezik KARJALAINEN adataival, aki az *ilpe ak* névutó teljes személyragozását közölve a dualisi alakokat *ilmән-, ilättn-ilättnpe әнә* 'vor uns, euch, ihnen' (116a) alakban adja meg. A d. 3. sz. KARJALAINEN-féle birtokraggal egyező adatok is találhatóak az ábécéskönyvben: әңкитән 'матери своей [кét gyereké]' (77), лин сәйтән 'их спор' (123). Talán rokonságnevekhez rövidebb birtokrag is járulhat?

KARJALAINEN többesi adataival — *ilõg-, ilättn-, ilätlpe әнә* 'vor uns, euch, ihnen' (uo.) — az ábécéskönyv magas- és mélyhangú adatai egyaránt jól egyeznek: мәхәх 'наша страна' (150), колхозәх ['наш колхоз'] (130); колхозәтән 'ваш колхоз' (uo.); әңкитл 'их мать' (54) stb.

Kettős számú birtokra alig akad példa, ezekben a birtokos c. sz. 1. vagy 2. személyű: пәләхләм 'уши мои', кәрәликләм 'ноги мои' (132) stb., ill. пухләмәхлан 'твоя щека' (125).

Több birtok esetén e. sz. birtokos 1. és több birtokos 1. és 3. személyére van példánk: уллам 'мои... ягоды' (123), урокләх ['leckeink'] (106, 113), уроклал ['leckeik'] (86), куллал ['halaik'], (142), сәхәтләл 'их меха' (130).^{13a}

A V. birtokos személyragok — mint ismeretes — a tőszótag magánhangzóját befolyásolhatják: әмп ~ импәм 'моя собака' (66). Az ábécéskönyv példaanyagában arra is van példa, hogy a 2. szótagbeli redukált hang kiesik a birtokos személyrag előtt, épp úgy, mint az esetragozásban: пухәл 'деревня' (42 stb.), пухләх 'наша деревня' (61) vö. lat. пухла (70). Orosz szavak szóvégi magánhangzója a birtokos személyrag előtt elmaradhat: мән... Армиәх 'наша Армия' (149), сәмьйәх 'наша семья' (108), мән школәхнә 'в нашей школе' (96, vö. 106, 120), de itt nyilván nincs még véglegesen kialakult szokás, mert pl. a 'наша Родина' jelentésű kifejezés nemcsak a szóvégi magánhangzó kiesésére mutató alakban fordul elő: мән Родинәх (149), hanem -x résztöltő hanggal is: родинахәх (151); vö. правительствохәх 'наше правительство' (151).

7. A személyes névmások ragozása teljes egészében nem állítható ugyan össze az ábécéskönyvből, de 11 olyan adatot találunk, mely KARJALAINEN példamondataiban nem fordul elő (az acc. plur. 1.; dat. dualis I., 3., plur. 3.; továbbá a comit., abl., loc. és comp. itt közölt adatai).

A személyes névmások nyomatékosított, azaz *t* + személyragos alakjai közül is új adat a sg. 2. sz. nom. (ennek csak a dativusa van meg a KT.-ben), a sg. 3. sz. nom. és acc. és a plur. I. sz. adat: нәүтин 'ты' сам' (134), ләхтил: ләхтил нәм тәвәл 'имеет название' (112), мән мәнәтәх (és tévesen мән мәнәтәх) 'мы' (149). Megjegyzendő, hogy a sg. 3. sz. nyomatékos névmás accusativusa felfogható visszaható névmásnak is: ләх ләхәтил ләхәтәхләвәл 'он сам умывается' (58).

^{13a} A V. birtokos személyragok a Vj.-akkal szinte teljesen azonosak (STEINITZ: ÖEST. XXX, 689—91). Eltérő adat: plur. 3. sz. birtokos, egy birtok.

A V. személyes névmás ragozásának összefoglaló táblázata¹⁴

	Nom.	Acc.	Dat.	Comit.	Abl.	Loc.	Comp.
Sg.	mä	mäнт	mänä				
	нөң		нөңä		нөңöх		
	лөх	лөхä(т)	лөхä		лөхöх		
Dual.	мин	минт	минä				мин ниңö
	нин						
	лин		линä	линнä			
Plur.	мөң	мөңö(т)	мөңä(т)	мөңнä	мөңöх	мөңөн	
	нөң		нөңä				
	лөх	лөхä	лөхä				

8. A két mutató névmás pár ТИМ (62 stb.), ТИМИ (116) — ТӘМ (123), ил. ти (96 stb.), ТИТ (107) — ТЮ (78 stb.) használati köre az ábécéskönyv példamondatai alapján ugyanúgy nem határolható el egymástól, mint a КТ. példái alapján.

A névmási származékok között eddig ismeretlen adatok is találhatók, pl. ТИМИНТ 'такой' (93), ТЮТНӘ 'тогда' (134) stb.

9. A kérdő-vonatkozó és tagadó névmásokkal kapcsolatosan szintén akadnak újabb adalékok ТУЕРЈОСКИН könyvében. A қои 'кто' (138) kérdő névmásnak előfordul a translativusa: қои қойәх йәтә қойвәл? 'кто кем хочет стать?' (152), vö. нөң қойәхә йәтә қойвәл? 'А ты кем хочешь стать?' (uo.).

A kérdő névmás mutató névmással párosan használva vonatkozó névmás: қси томпыл қуйәл әтәм верә қуйләтә, тю қу әтәм қәсы 'тот, кто оставляет товарища в беде, — плохой человек' (135).

A kérdő névmás lativusa és locativusa -пә partikulával nyomatékosítva tagadó mondatban tagadó névmás: қояпә нөң әнтә масвән 'никому ты не нужен' (123), ...қойнә-пә әнтә лиләтә '...никто не ест...' (uo.).

A nem személyre kérdő мөхәли 'что' (62, stb.) névmás előfordul instrumentalisan: мөхәлиnä 'с чем' (110); jelzői használatban rövidebb: мөхә сәхы 'как' (105) stb. мөхи ләт 'какое ... время года' (112 stb.); állandó kifejezésben мөх-аләң 'какой' (112 stb.). Az ebből származó általános névmás: мөхиқәм 'какой-то' (136), мөх-аләңқәм (ua. 78, 136) мөх-аләң-қәм (137).

Több KARJALAINENNél szereplő kérdő, vonatkozó és határozatlan névmás az ábécéskönyvben nem fordul elő.

10. Az ábécéskönyvben néhány szám név is szerepel (1—8, 12, 15, 100). A számnevek után egyes szám van: қут йөх 'шесть оконей' (142), сат сәм 'сотни глаз' (uo.). Nem világos, hogy a вет мөхтәхә велсәт 'они поймали ... пять чебаков' (uo.) esetében a szóvégi -ә a мөхтәх 'чебак' (49, 140) tárgyesetére, vagy — az osztják szemlélettől idegenül — a többesére utal-e (vö. fent 430—1, 432—3). Kettő és 12 után a főnév duálisban áll. кә қухән 'двое мужчин' (135), йөхәрки кә икхән 'двенадцать месяцев' (112).

11. Előmunkálatok hiányában az ábécéskönyvben található igeragozás alakokat a КТ. szórványos ragozási paradigmáival vethetjük egybe. Tekintettel arra hogy KARJALAINEN csupán a *polä* 'fürchten, sich fürchten' paradigmáját közli csaknem teljes egészében, de fordítás és következetes időmegjelölés nélkül, s hogy a ТУЕРЈОСКИН könyvében előforduló alakoknak legalább fordítása ismert, az alanyi ragozásról e két forrás alapján már szerezhetünk némi áttekintést. Mivel azonban egy olyan ige sincs a tankönyvben, melynek ragozása akár csak egy időben is teljes lenne, ezért két-két ige ragozását mutatjuk be a jelen időben és a leggyakrabban használt múlt időben.

¹⁴ A táblázatban levő adatok többek között a következő lapokon találhatók: Nom. 45, 62, 58; 55; 53, 105, 58; acc.: 134, 151, 146; 136; 53, 97, 54; dat.: 45, 63, 58; 136, 135; 148, 80, 58; comit.: 138, 83; abl.: 128, 57; loc.: 150; comp.: 136.

Jelen idő

	<i>pältä</i> (KT. 778a)	мэнтä 'ехать' (104)	вэлтá 'жить' (42 stb.)
Sg.	<i>pállam</i>	мэһлэм (51 stb.)	вэллэм (105)
	<i>pelyän</i>	мэһвөн (51)	—
	<i>pälyäl</i>	мэһвэл (43 stb.)	вэлвэл (95)
D.	<i>pállamän</i>	мэһлэмэн (84 stb.)	вэллэмэн (136 stb.)
	<i>pállatn</i>	—	—
	<i>pälläyän</i>	мэһлэхэн (43)	вэллэхэн (121)
Pl.	<i>pällöy</i>	мэһлэх (57 stb.)	—
	<i>pällätäy</i>	мэһлэтэх (122)	—
	<i>pälyält</i>	мэһвэлт (117 stb.)	вэлвэлт (118 stb.)

Múlt idő¹⁵

[KARJALAINEN ezt a múltat imperfectumnak nevezi.]

			йөтá 'идти' (65)
Sg.	<i>pälsäm</i>	—	йөсэм (65)
	<i>pälsän</i>	—	йөсөн (65)
	<i>päls</i>	мэһс (43 stb.)	йөс (70 stb.)
D.	<i>pälsämän</i>	—	—
	<i>pälsätn</i>	—	—
	<i>pälsäyän</i>	мэһсэхэн (43 stb.)	йөскэн (138)
Pl.	<i>pälsöy</i>	мэһсэх (113)	йөсөх (75 stb.)
	<i>pälsätäy</i>	—	—
	<i>pälsät</i>	мэһсэт (70 stb.)	йөсэт (104)

Az imperfectum szemléltetések azért közöltük a йөтá 'идти' (65) megtalálható alakjait a вэлтá 'жить' ragozása helyett, mert ez utóbbira csak két alakot tartalmaz a tankönyv: вэлс 'был' (74) és вэлсэхэн '[Зина и Лиза] были' (87). Mint a fordításokból is látható, nem múlt idejű alakok a következők: вэсэм ['vagym'] (Mä ... вөкэн вэсем 'я ... сильная' 128), вэсэн ['vagy'] (Нөу телефонна вэсэн? 'Ты у телефона?' 94), вэсэн ['vagytok'] (Нин киттэ масте юккен вэсэн 'вы оба нужные растения (дерева)' 123). Nyilván van a V. nyelvjárásban is a létigének az -l- képzős s az egész osztják nyelvjárásterületéről ismert származékán kívül (vö. DN. *u'ŋa* 'leben, sein; wohnen' Kos., Fil., C., Szogom., Cs., Kr., V., Vj., VK., Vart., Likr., Mj., Trj., Ni., Kaz., O.: KT. 127b—128a) -s képzős alakja is. KARJALAINEN a DN. *u'stä* címszóban (90b) még a Vj., Trj. és Kaz. nyelvjárásból közöl megfelelő igealakokat ('etwas od.) jemand sein' fordítással. ТУЕРЮСКИН adatai ezek V. megfelelőinek látszanak (vö. Vj. *vasäm, väsen, väsmän, väsäw, västäy*). A tankönyv egy feltétlenül idetartozó adatának fordítása határozottan múlt időre utal: Көмэн л'эпкэки вэс 'на улице темно было' (56), de itt talán a következő mondatok igeideje befolyásolta a fordítást: 'Филипп и Федя на лыжах кататься пошли. Они по дороге катались'. E három mondatból álló olvasmány teljesen értelmes akkor is, ha első mondatát jelen idővel fordítjuk.

KARJALAINEN a jelen idő és az imperfectum után időmegnevezés és fordítás nélkül más időalakokat is közöl: *päläläm, -älän, -äl, päälämän, -älätän, -älätän, päälälöy, -älätäy, -älät*. Ezt az igeidőt az ábécéskönyvben a következő adatok képviselik: sg. 3. мэһхäl 'уехал' (45), 'пошла' (90); вэлхал 'жил(а)' (127, 136), 'был' (147), plur. 1. sz. adat csak más ige ragozásából idézhető: верхälэх 'мы делали' (113), йөхälэх 'мы... ездили' (143).

Egy másik KARJALAINEN közölte múlt idő — *päläsäm, -äsän, -äs, päläsmän, -äsätän, -äsätän, päläsöy, -äsätäy, -äsät* — az ábécéskönyvben valamivel gyakrabban fordul elő. A вертá 'делать' (86 stb.) ragozásában: sg. 2. верхäsэн 'делал' (133), sg. 3. верхäs 'создал' (146), d. 2. верхäsötэн 'вы делали' (132, 133); a létige ragozásában: sg. 3. вэлхас 'было' (60, 70, 74), plur. 1. вэлхасөх 'мы были' (53), vö. még sg. 3. мэһхäs 'ушел, ушла' (45) 'уехал' (46), 'поехала' (111), йөхäs 'пришел' (85).

KARJALAINEN további adataihoz (*päläm, pälmän; l'ü pälm'äyän* 'онь боится'; *män pälmätän; pälmätän; pälmätäy; pälmöy; pälmätäy, pälmät*) hasonló, valószínűleg

¹⁵ A STEINITZ közölte Vj. alanyi ragozású személyragok (i. h.) azonosak a V. imperfectum személyragjaival.

személyragos *-m*-es participium az olvasókönyvben *мэ пэлмэм 'я доюсь'*. (128). A ragozás további felsorolásában szereplő *пэлэктэпэн 'боятся сталь'* megfelelőjére nem bukkantam. Az imperativusi adatok — *пэлэ, пэлтэн, пэлтэу* — sg.-ban és pl.-ban ТУЕРЈОСКИННАЛ is megvannak: *мэна!* (137), *мэнитэ!* (104); vö. d. *лүхтитэн 'спорьте'* (123).

KARJALAINEN paradigmáját további két adat egészíti ki: *пэлэктэпэн; пэлэктэпэн 'сталь бояться'*; vö. ТУЕРЈОСКИННАЛ *мэпэлкэтэс 'стала погружаться'* (141), *'пошлэ'* (104), *вэлэктэвэл 'будут жить'* (146). Nyilván idetartozik a sg. 2. sz. *вэлэктэвэн 'жить будешь'* (109) és a du. 3. sz. múlt idejű *вэлэктэсқэн, вэллэктэсқэн 'стали жить'* (136, 137).

Акár а вэлта, акár а мэнтэ ragozását nézzük, mindkettőnél találunk további igealakokat, sg. 3. sz. *вэллбэл 'бывает'* (116), ill. d. 3. sz. *мэнхэлхэн 'шли'* (135), *мэнхэсқэн 'пошли'* (56). Ezek az alakok — több más ige számos, az eddigi ragozási sémába nem illő alanyi ragozású alakjával együtt — képzett alakok (vö. GANSCHOW, Die Verbalbildung in der ostjakischen Sprache: Wiss. Zeitschr. Humb. Univ. Berlin, VI (1956—7), 241—6, -l. momentán, -i- frequentativ, -γ- deminutiv-képző 241; -i/-- szekunder frequentativ-momentán-képző 244).

A szenvedő és a tárgyas igeragozással kapcsolatosan sokkal nehezebb a tájékozódás, mint az alanyi igeragozás terén. A КТ. sem szenvedő, sem tárgyas igeragozási paradigmát nem közöl, a szórványosan közölt adatoknál sem határozza meg őket közelebbről. ТУЕРЈОСКИН könyvében van ugyan szinte minden második lapon 3. személyű tárgyас vagy szenvedő alak, de ezekről gyakran meg sem állapítható, vajon szenvedő-e vagy tárgyас, mert 1. nincs ragozási táblázat, melyhez hasonlíthatjuk,¹⁶ 2. a mondat szerkezete sem adhat kellő felvilágosítást, mivel az ige személyragjával egyező 1., 2. vagy 3. személyű nominativusi névszó, valamint a reális alanyra utaló locativusban levő névszó tárgyас és szenvedő ragozású ige mellett egyaránt előfordul (vö. BALANGYIN, i. m. 313—4, nála loc. helyett, tévesen instr.). A jelölt tárgy sem szolgál kellő felvilágosítással, mert pl. felszólító mód és dativus mellett van ugyan az európai nyelvek accusativusának teljesen megfelelő alkalmazása (*мэна картинкайон книгагэ мэя 'дайте мне книгу с картинками'* 90), de — BALANGYIN példamondatainak tanúsága szerint — tárgyас és szenvedő ragozású ige kiegészítője egyaránt kerülhet „объектный падеж”-ba. Ezért mai ismereteink szerint csak esetről esetre dönthető el, hogy pl. *Вах пути 'Вах встал'* (36), *эхэнт, эмтэрт кэл йо кнэ патлатэт 'реки и озера покрывают толстым льдом'* (114) mondatokban szenvedő, а сүлтэм култ банкаха пэнлэлал распластанную рыбу складывают в банки' (145) mondatban pedig valószínűleg tárgyас ragozású az ige. Noha а КТ. feldolgozásából és а többi keleti nyelvjárással történő egybevetésből várható eredmények, az eddig kiadott anyag е kérdések tisztázásához semmiképpen sem lehet elegendő.

Gazdag példaanyagot tartalmaz а tankönyv аз игеуеве szerkezetek területéről. Számos infinitivus fordul elő а mondatokban pl.: *мэу лэллхэсэ 'энтэ койлэх 'мы не хотим воевать'* (148). Gyakoriak а jelzőként használt participiumok: *кулох верэм консерват 'изготовленные из рыбы консервы'* (145), *лопылтэ юх 'удочка'* [*'halászó fa'*] (141). Van mellékmondatot helyettesítő participiális szerkezet is: *их мэпэм пырнэ 'когда медведь ушел'* (135). Önálló, esetragos participium: *чымэл вэлэмнэ 'скоро'* (142). А participium birtokragos szó jelzőként lehet ragtalan: *мэу вэлтэ мэхэх 'страна, в которой мы живём'* (149), lehet személyragos: *мэу вэлтэх қатлэх 'комнаты, в которых мы живём'* (105).¹⁷

Talán személyragos és abl. ragos (főnevesített?) infinitivus а következő mondat első része: *Тю амэстамох, велит сахэлтэвэлт 'Сижу (и вижу), бегут олени'* (78 [*'ott ültemkor а рэнсарвасок futnak'*]).

Van példa а gerundiumra is: — *вэям вый вермин 'притворившись мэртвым'* (135), *чымэл амэсмын пырнэ 'недолго они посидели'*, (141), — persze ezzel még nem merítettük ki ТУЕРЈОСКИН könyvéből аз игеуевек használatának lehetőségeire vonatkozó gazdag anyagot.

12. KARJALAINEN példamondatai alapján а keleti osztják nyelvjárásoknak аз északi és а déli nyelvjárásoktól eltérő jellegzetességeként megállapítható, hogy а mellék-

¹⁶ STEINITZ közli ugyan (i. h.) а Vj. tárgyас ragozás igeragjait, de tekintettel arra, hogy 1.) а négyféle illeszkedési I-hetőség közül csak egyet аз meg, 2.) а szenvedő paradigmát nem közli, 3.) а V. birtokos személyragok és аз V. alanyi ragozás jelen idejének személyragjai nem teljesen azonosak а STEINITZ megadta ragokkal, így а tárgyас és szenvedő alakok nem választhatók szét STEINITZ táblázata alapján.

¹⁷ А мэу вэлтэх мэхэх 'наша страна' (150) kifejezés eddigi ismereteink szerint csak úgy érthető, ha а вэлтэх szót *вэлтэ vagy *вэлтэх-ра javítjuk.

nevek attributív alakja rövidebb, a praedicatív hosszabb (vö. NyK. LX, 184–91). Ezt a megfigyelést több mint 20 melléknév -эки, (magashangú), -эқы (mélyhangú) végződésű praedicatív használata igazolja. Több ilyen példapár található: өкәм Көсмән 'маленький Кузьма' és Көсмән өкәмэки 'Кузьма маленький' (58). Idézhető olyan melléknév, amely attributívan, praedicatív, sőt határozói-praedicatív használatban is előfordul: охэр қатэт 'высокие дома' (73), қат охэрэқы 'дом, ... 'высокий' (42), ч'ымал охэрэқы 'повыше' (122). Az -эки, -эқы végződés praedicatív használatú locativusi névszói alakokhoz is járulhat (vö. NyK. LX, 189): мэу пухлэх эмтэр қанәңнэқы 'наша деревня находится на берегу большого озера' (61), мән интернәтэх школа пәңәлнэқы 'наш интернат возле школы' (106), де почта қат пәңәлнә [sic!] мынь вәлвәл 'у почты почтовый ящик' (95).

A praedicatív melléknevek többese azonos képet nyújt a КТ.-ben eszközölt megfigyelésekkel (vö. NyK. LX, 189): қат ыч'ән вәсәт әл'ләқиятә. (ә: әл'ләқиятә VE.). Ваç' қорәт қомәтәқыятәт. 'Окна домов большие. Улицы города широкие' (73).

Dualisi példa is van: мә көрәхләм ч'әкә пестәкихән 'Мои ноги очень быстрые' (128); ... нәң пухләмәхлан вәртәкихән '... твои щетки красные' (125).

13. Orosz jelzős szerkezet átvételekor — ТҮЕРЈОСКИН szerint — az egyes szavak külön kerülnek át az osztyájkba, és pedig a melléknevek orosz hímnemű alakjukban: Советский Армия (149). Ragozáskor az átvett orosz kifejezésekben is csak a jelzett szót ragozzák, a jelző, az osztyák mondatlan szabályainak megfelelően, ragozatlan: Советский Армиянаки 'в Советской Армии' (108).

14. Befejezésül a könyv néhány apróbb hibáját kell még megemlítenünk. Már az eddigiekben is szó volt olyan típusú sajtóhibákról, mint ләха (86), ләхә (137); helyesen mindkettő ләхә¹⁸ ['neki'] (uo.).

Sajtóhiha lehet az н ч helyett a пөнкәтәлнә 'впереди' (89) szóban; к előtt különben csak idegen szóban fordul elő másutt н: резинка (87), картина (109 stb.).

Értelemzavaró elírás egyet találtam. A Лоп 'удочка' című olvasmány arról szól, hogy Grisa, Masa és Petya halászni ment, 11 halat fogott, s ezeket hazavitték az anyjuknak, majd „Әңкитләнә лин тумын кул көхәртәстә 'Мать сварила принесенную ими рыбу' (142). A лин dualisi alak nyilván tévedésből került ide a várható ләх helyett, hiszen a kettősszámú személyes névmás nem utalhat három személyre.

Talán itt említendő, hogy a школапа мәнәтә йәхәт című olvasmányban a cím школахана мәнәтә йәсәт 'собрались ехать в школу' alakban ismétlődik (104). Minthogy йәтә 'стать', де йәтә 'идти' (65), a cím bizonyára téves.

További megjegyzéseink az osztyák szöveg és az orosz fordítás viszonyára vonatkoznak:

Литә қат пәни пут вертә қат 'кухня и столовая' (106), қәнч'интәсәх, ләнтантәсәх 'мы читали, писали' (113) esetében az osztyákban és az oroszban nem azonos a szavak sorrendje.

Két különböző nyelvszemléletet tükröz a кул велтә бригада ['halat élő brigád'] és 'рыболовецкая бригада' (91). Amikor ez a különbség olyan élessé válik, hogy az osztyákban igés mondat van tárggyal: кул пәни вайах велләл ['halat és vadat (= állatot) öl'], vagy мес повсәл ['tehenet fej'], az oroszban pedig csak főnév van: 'рыбак и охотник' és 'доярка' (108) akkor helyes lenne mindig zárójelben a pontos fordítást is megadni, mint az utóbbi esetben '(коров доит)', vö. мес постә ни 'доярка' (69) közelebbi magyarázat nélkül ['tehenet fejő nő'].

A 112. lapon egy osztyák mondatnak nincs orosz fordítása: неделя қут қотәл — ропылтәтә қотләт, йй қотәл — нинтәтә қотәл ['a hét hat napja — munkanap, egy nap — pihenő nap'].

Вәртә улсәм лысәқал, лысәқал, ййләнә лопәқинтәхал ['A vörös bogószem nevetett, nevetett, egyszerre csak megpukkadt'] fordítása sem egészen pontos: 'Красная ягодка стала тут смеяться. Смеялась, смеялась, наконец лопнула' (121).

A 133. lap első sorának fordítása az orosz szövegben — tévesen — a 132. lap utolsó mondatának van feltüntetve.

A 101. lapon két szó tévesen egybe van írva, helyesen: әтим колхознә ['a bátyám a kolhozban'].

15. Az előzőekben elsősorban azokra a V. nyelvtani sajátságokra igyekeztünk rámutatni, amelyekben a V. nyelvjárás az északi és a déli osztyák nyelvjárások nyelvtani rendszerétől többé-kevésbé eltér. Ezek között számos olyan részletkérdést láttunk, amelyek KARJALAINEN példáiban és ТҮЕРЈОСКИН könyvében megegyeznek egymással. Sok esetben viszont több új adalékot nyertünk az ábécéskönyvből. Sajnos, ennek elle-

¹⁸ A mellékjelek elmaradásából származó további íráshibákat ld. NyK. LXI, 250.

nére még mindig az a helyzet, hogy sem a KT. V. anyagából, sem TYERJOSKIN könyvéből, sem a kettő együttes feldolgozása alapján sem írható meg a V. nyelvjárás nyelvtana.¹⁹ Feltétlenül szükséges lenne ehhez KARJALAINEN nyelvtani gyűjtését minél hamarabb kiadni (KT. XVII), ill. újabb gyűjtéseket végezni. További anyag megjelenéséig TYERJOSKIN könyve a keleti osztják nyelvjárás kutatójának nélkülözhetetlen forrása marad.

VÉRTES EDIT

A. H. Баландин—М. П. Вахрушева: Мансийско-русский словарь

Ленинград 1958, Учпедгиз 226 l.

A finnugor szótárírodalom jelentős eseményeként üdvözölhettük 1958-ban BALANGYIN és VAHRUSEVA szótárának megjelenését. Manysi szótárt korábban, 1954-ben, ROMBANGYEJEVA jelentetett meg ((Русско—мансийский словарь).¹ E két munka a manysi szókészlet mindmáig legnagyobb méretű feldolgozása, és a régebbi, valamint az újabb szójegyzékekkel együtt (vö. KÁLMÁN BÉLA: NyK. LVI, 306—7) az eddignél kedvezőbb feltételeket biztosít a manysi szókincs kutatás számára.

A szótár beosztása a következő: előszó (3—4), útmutató a szótár használatához (5—7), a rövidítések jegyzéke és a manysi irodalmi nyelv ábécéje (8), a déli manysi (kondai) hangok jelölése (9—10), manysi—oros szótár (11—153), az újabb orosz jövevényszavak jegyzéke (154—62), rövid tájékoztatás a manysi (a szoszvai és a kondai) fonetikáról, az irodalmi nyelvi (szoszvai alapú) helyesírásról és a két nyelvjárás nyelvtanáról (163—226).

A szerzők az előszóban hangsúlyozzák, hogy munkájuk az első terjedelmesebb, a szovjet időkben készült cirillbetűs manysi—oros szótár. V. N. CSERNYECOV és I. J. CSERNYECOVA korábban megjelent latinbetűs szótárának ((Краткий мансийско—русский словарь; a továbbiakban CSERNY.) szavait szám szerint 4000-re becsülik, de a maguk munkájának szóanyagáról számszerű adatot nem közölnek. Becslésem szerint a szoszvai anyag mintegy 5500 szó lehet. A címszavak nagy többsége származékszó, mivel a szócikkeket — igen helyesen — nem bokrosították. A kondai anyag ennél is több adatot nyújt, még akkor is, ha a variánsokat nem számítjuk. A kondai nyelvjárás szókincsbeli és nyelvtani anyagát M. P. VAHRUSEVA állította össze, akinek, úgy látszik, a jukondai nyelvjárás az anyanyelve (a Jukonda a Konda baloldali mellékfolyója). A szerzők a kondai nyelvjárást déli manysinak mondják. A nyelvészeti irodalom keleti nyelvjárásként tartja számon (vö. KANN., WogVok. IV; STEIN., GWogVok. 2). BALANGYIN és VAHRUSEVA eljárása jogosult, mert a Konda-vidék ma a manysinak valóban déli nyelvetterülete. Az általunk délinek nevezett tavdai nyelvjárás ugyanis napjainkban már nem tekinthető élő dialektusnak. Amennyire helyes, hogy a szerzők — a valóságot tartva szem előtt — a kondai nyelvjárást ebben az inkább gyakorlati célokat szolgáló szótárban délinek nevezik, azt hiszem, éppoly helytelen lenne, ha a szakirodalomban nem tartanánk ezt a dialektust továbbra is keletinek. A manysi nyelv történeti vizsgálatakor a kutatók nem támaszkodhatnak csupán nyelvjárásokra, amelyek ma is megvannak.

Az előszó szerint a szótárnak az a célja, hogy segítséget nyújtson a manysi iskolák pedagógusainak és tanulóinak, a főiskolásoknak, a fordítóknak, a szerkesztőknek, valamint azoknak a helyi dolgozóknak, akiknek a munkakörülményei megkövetelik, hogy a nemzetiségi lakossággal szorosabb kapcsolatot teremtsenek. A szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy a manysi nyelv tudományos vizsgálata ugyancsak megkívánta egy ilyen szótár kiadását.

A szótár az ipar, a kultúra, a politikai és a társadalmi élet szavait tartalmazza. A szerzők gyűjtőmunkájukban mindenekelőtt a manysi irodalmi nyelven megjelent tankönyvek és szépirodalmi munkák szóanyagát dolgozták föl, valamint az idézett CSERNYECOV és ROMBANGYEJEVA szótárt. Figyelembe vették még AHLQIST, MUNKÁCSI, KANNISTO és STEINITZ munkáit is. Az utóbbiak fölhasználása nehezen állapít-

¹⁹ GULYA JÁNOS szóbeli közlése szerint TYERJOSKIN elkészítette a V. nyelvjárás nyelvtanát. Sajnos, ez a mű kéziratban van.

¹ Ismertette KÁLMÁN BÉLA: NyK. LVI, 306—9.

ható meg, mert az adatokat a szótár összeállítóinak át kellett írniuk. A szótári munkálatokban D. V. MONYINA manysi főiskolai hallgató segédkezett. A lektorálás munkáját KÁLMÁN BÉLA, valamint a manysi E. A. KUZAKOVA és E. I. ROMBANGYEJEVA látták el.

A következőkben sorra veszem a szótárnak azokat a részeit, amelyekhez megjegyzést kívánok fűzni.

A szótár használati útmutatójában a szerzők röviden megemlítik azt, hogy azonos jelentésű szavakat, amelyek hangalakilag csak jelentéktelen mértékben térnek el egymástól, a szócikken belül egymás után, vesszővel elválasztva közlik. Ez a közlés-mód a változatok egymáshoz való viszonyáról, értékéről, forrásáról, sajnos, igen keveset árul el. Ezt különösen a K. anyag sínyli meg, mert ebben szép számmal akadnak variánsok. A hangtani változatokon kívül más-más képzővel ellátott igék, melléknevek kavarnak előttünk, a főneveknél találunk három-négy szinonimát is. Mindez elég egyszerűnek látszik, de olykor nem világos, hogy a sok változat mind Juk.-e, avagy van közöttük szorosabban vett K. is. Esetleg több közlőtől származnak az adatok? A KANNISTO—LIIMOLA-féle manysi szövegkiadványokban ilyen esetben félreérthetetlenül megjelölik, hogy a párhuzamos K. szövegek nem egy közlőtől valók.

A manysi irodalmi nyelv ábécéje alig különbözik az oroszról. Egy olyan betűt használnak, — az η hang jelölésére —, ami abban nincs meg. Ez az η . ROMB. szótára még η -t ír, sőt BALANGYINNAK és VAHRUSEVÁNAK a szótár előtt egy évvel megjelent nyelv-tana (Мансийский язык)² is ezt a betűcsoportot alkalmazza. Örömmel kell üdvözlönlünk ezt az „újítást” (bár CSERNY. szótára már 1936-ban használja az η jelet). Előnye, hogy egy hangot egy betű jelöl.

Közvetlenül a szótári rész előtt (9—10) a K. nyelvjárás hangjainak felsorolását találjuk. A címben hang (звук) van, azonban inkább betűről beszélhetnénk. Míg a Szo. nyelvjárás tolmácsolásában az orosz jelölési módot alkalmazzák, addig a K. szavak nagyjából fonetikus írásúak. A szerzők az orosz ábécétől eltérő jelölést nagy számban használnak; ezek: α^0 , $\tilde{\alpha}$, $\tilde{\alpha}^0$, $\tilde{o}$, $\tilde{o}$, $\tilde{y}$, $\tilde{a}$; $\tilde{\lambda}$, $\tilde{\lambda}'$, $\tilde{h}$, η , m' . A hosszúságot azonban nem jelölik.

Maga a tulajdonképpeni szótár két részre tagolódik. Az első, nagyobb rész tartalmazza a manysi—orosz szócikkeket. Az egyes szócikkeket beosztása a következő: félkövér Szo. címszó, a jelentése oroszul, dőlt vonal után jön a kurzív K. adat. Mielőtt a részletesebb ismertetésre kitérnék, meg kell említenem, hogy a szótár, — örvedetes módon, az eddigi gyakorlattól eltérően —, a Szo. adatok közül azokban a szavakban, amelyek hangalakja csak az időtartamban tér el egymástól, jelöli a hosszúságot: can 'подпорка' ('támaszték')/подпорка, подпорка és can ($\tilde{\text{c}}\tilde{\text{a}}\tilde{\text{n}}$) 'трыхá' ('korhadék')/ $\tilde{\text{c}}\tilde{\text{a}}\tilde{\text{n}}$, $\tilde{\text{c}}\tilde{\text{a}}\tilde{\text{n}}$ vagy cyn I 'рубáшка' ('ing')/кáпр; cyn II 'половина' ('fele vminek')/цен és cyn ($\tilde{\text{c}}\tilde{\text{y}}\tilde{\text{n}}$) 'por' ('száj')/тус³. — Származékokban már hiába keressük a hosszúság jelét: cynac ('száj'); cynan-nelmtal ('hallgatag'). A K.-ban még a Szo.-hoz hasonló esetekben sem jelölik az időtartamot, ennek következtében ilyen alhomonimákkal találkozunk mint: лотгункве ('nyikorog')/ла⁰тйах, ла⁰тйах és лотгункве (л⁰тгункве) ('fénylik')/ла⁰тйах, ла⁰тйах vagy сульгункве ('szétszóródik')/сөл'йах és сульгункве (с⁰льгункве) ('csörömpöl')/сөл'йах. A K. tőhangzó hosszúságát az eddigi szójegyzékek alapján adathiány miatt igazolni nem tudom, azonban KANNISTO (WogVok. 87) és STEINITZ (GWogVok. 170) kutatásai alapján ismeretes, hogy a Szo. $\tilde{o}$ (= BAL. $\tilde{o}$)-nak a K.-ban $\tilde{o}$ felel meg, az $\tilde{u}$ -nak pedig $\tilde{u}$ (KANN. i. m. 115; STEIN. i. m. 207). Nem tudtam kideríteni, hogy az időtartam jelölésének mellőzése a K.-ban mennyire következetes, mert találtam egy ilyen adatot is: pot ($\tilde{\text{p}}\tilde{\text{o}}\tilde{\text{t}}$) ('adó')/пот ($\tilde{\text{p}}\tilde{\text{o}}\tilde{\text{t}}$).

Az előző ismertetésekor már említettem, hogy a közölt K. szók száma fölműlja a Szo. alakokét. A K. szó sokszor nem a Szo. nyelvjárási változata, amely csak hangalakban tér el, mint: тал ('öl' fn.)/тáл'; yp II ('mód')/өр, вөр, hanem egészen más szó: яхул ('csabakhal')/мá⁰н'щул; махум ('nép; emberek')/á⁰тэм, хөлс. Találunk egy szóhoz három-négy K. szinonimát is: pot ('nyugodt, esendes')/сов, хэл'тá⁰л', шекэл'тá⁰л', тáвэнт. Ezek szerint a kétnyelvű szótár némiképp tájszótár jellegű is, ami talán elvileg kifogásolható, de a tudományos kutatás szempontjából feltétlenül pozitívum.

Aki egy K. szónak a szótárban szereplő minden származékát kívánja számbavenni, az nem elégedhetik meg azzal, hogy csak a megfelelő Szo. származékok után álló K. alakokat veszi figyelembe. A szótárban, — ha kissé bonyolult módon is —, ennél többet találhat. Ha ROMB.-nál kikeressük a BAL.-féle Szo. szó orosz megfelelőjét, ott gyakran az eredeti szó szinonimáját találjuk, viszont ha ezt visszakeressük BAL.-nál,

² Ismertette KÁLMÁN BÉLA: NyK. LX, 468—70.

³ A szócikkeket ezentúl nem közlöm mindig teljes egészükben, hanem általában csak azt a részt, amelyre mint példára szükségem van.

ott rendszerint más származéka van ugyanannak a K. szónak. Tehát: (BAL.) ат ур-лахтим ('vigyázatlanul')/аот урхатэм de ennek a múlt idejű melléknévi igenévnék az alapszavából képzett infinitívusz урғалахтуыкве 'остерегаться' ('órizkedik') alatt a fenti K. származékot nem találjuk, hanem két másik változatot: урэйл'аохтэх, урил'аохтэх. Ромв.-nál az *остерега́ться* címszó alatt van хурахлаыкве is. BAL.-nál ez alatt a cím-szó alatt ott van a fenti két K. változat és az először említett K. alaknak egy még tovább-képzett variánsa.

Amint már említettem, a címszavak túlnyomó többsége származék, pl. a кант ('harag') szónak tíz, а хунтлаыкве хунтлуыкве ('hall') igének nyolc származéka kerül elő.

Nagy értéke BALANGYIN és VAHRUSEVA munkájának, hogy korábban nem szó-tározott szavakat szép számmal találunk benne. A bőséges anyagot ilyen szempontból sem dolgozhattam föl. Helyenkénti böngészéssel a következő adatokra akadtam: лоттуыкве ('fénylik')/лаоттйэх, латхэх; какың ('ótvaros, koszos'). Alapszava nincs meg a szótárban sem. А калыялтыкве ('elterel, magához int') igére sem akadtam máshol. A szótárban egyéb változata nincs. — А кант ('harag') K. megfelelői ом, сэм, күхшэ. Az első szó megvan MUNKÁCSMÁL is. A másodiknak csak igei származéka volt eddig ismeretes: (MUNKÁCSI: НУК. XXIII, 396) K. *сэмтэуу* 'haragudni', most tehát az alapszó is rendelkezésünkre áll. A harmadikat pedig másutt egyáltalában nem találtam. — А как II ('háló, esapda')/кác sincs meg a régi szójegyzékekben, csak a többször idézett két újabb szótárban fordul még elő.

Ismert szavak új jelentéstartalommal jelennek meg előttünk. А как I jelentése 'соревнование, состязание' ('munkaverseny, versengés'), MUNKÁCSMÁL csak igei származékai fordulnak elő: (MSz.) *kāsi* 'versenyez' stb. CSERNY.-nál megtaláljuk a főnév eredeti jelentését: 'игра, состязание, гонки' ('játék, versengés, verseny'). Még Ромв. sem használja a fenti értelemben ezt a szót. Nála a munkaverseny: *соревнование* 'соревнование', majd []-ben: *качэ вармаль*. Ez azt jelenti, hogy 'versenyző dolog'. Ő tehát átveszi az orosz szót (szótárunk is közli az újabb orosz jövevényszavak között), és értelmezi a CSERNY.-nál található főnévből képzett ige igenévi alakjával és а вармаль 'дело' ('dolog') szóval.

A mai szótárszerkesztési elvek szempontjából néhány meglepő címszót is találunk: ат таратаыкве ('nem enged') 1. 'не пустить'; 2. запретать'/аот тәпәтәх. Egy kétnyelvű orosz szótárban sem lehet *не пустить* címszót elképzelni. Mintha a második jelentés kedvéért került volna bele ez a szótárba, vagy pedig а *запретум* Ромв.-nál található értelmezése (ат таратаыкве) miatt a címszó megfordításával. — Hasonló jellegű címszavak azok is, amelyekben az orosz melléknévek tagadósítására szolgáló *не* mintájára a manysi fosztóképző helyett az ат tagadószót teszik a melléknévi igenév elé. А 18—19. lapon található jó néhány ilyen címszó, pl.: ат элимтан ('legyőzhetetlen'), ат нётнэ ('csúnya'); helyesebb alakjuk is megvan a megfelelő betűnél: элимтаттал нёттал.

A következő kiadás szempontjából talán nem haszontalan, ha megemlítünk néhány olyan apró következtelenséget is, amely könnyen korrigálható. А вермуыкве ('tud, képes') K. alakjai мстл'ах, мшл'ах, de а я-ти-я címszó alatt а K. példamondat így hangzik: йа-ти-йа, задаче решаитл'ах мошл'эсэн! Az и-es alak közlése azt mutatja, hogy ez az általánosult. А fenti idézett címszóban tehát az и-es változatnak kellett volna а с-s alak előtt állni. А betűrend megtartása ilyen esetben zavart okoz. — Az ат нётнэ ('csúnya') címszó alatt többek között van K. ма'гән'ал'. А нёттал alatt, ami ugyanazt jelenti, ма'гнт'ал' van. Tudjuk, hogy mindkét variáns lehetséges. Minthogy а шótár szerzői бőségesen mutatnak be változatokat, mindkettőnek meg kellene lennie mind а két helyen. Például а калыгил ('viszketés')/хал'эй, хал'йэх címszók alatt között második változat is hiányzik а következő címszóban: лэсыгил ('viszketés')/хал'эй. — каминьт ('lágú')/кәм'т, кәм'эл'т, de аз azonos jelentésű нявлак alatt кәм'ән'т, кәм'эл'т van, tehát а K. második változat egyezik, аз első helyett azonban egy hosszabb alak áll, amely а főnti címszóban hiányzik. — пунклув ('koponya') tkr. 'fejcsont')/пәук-лэсэм де лув I ('csont')/ла'сэм. — рума ('barát')/йурт, де юрт ('társ')/йәрт, йурт.

Talán nem szószálhasogatás, ha néhány technikai hibát és sajtóhibát szóvá teszек. Sorrendi hibák: воримталылаыкве, ворин, воримта'кве, vagy каркам után кар I, кар II, карсаптуыкве. Általában аз azonos helyesírású változatok közül elől а rövidек állnak (аз útmutatóban is): сун I, сун II, сун (сүн), vagy тал, тал (тәл) I, тал (тәл) II, тал (тәл) III. Találunk azonban fordított esetet is: ман (мән), ман I, ман II; ала (әла), ала. Egyéb tévedések: а пот ('nyugodt, csendes') címszó alatt а K. változatnál а хал'тәл' шз' шз'вэгй л-ж'рөл' hiányzik а '. — А поттыг ('nyugodtan') alatt хил'тәл'эй alakot találunk; minthogy azonban а пот többi származékában а K.-ban mindenütt ә-s alakok vannak, аз и-set hibának tekinthetjük. — хул алисьлан хум

('halász' tkp. 'hal ölő férfi') alatt a K. ал'эцлән második л-je valószínűleg л' lenne, mert алисьлан хум ('vadász') címszó alatt ал'эцл'ән van. — кант ('harag')/күхцә, de лав ('harag') күхц, a sor végén lemaradhatott az ә. — маһа ('milyen') alatt a K. rész így végződik: Мәһә һәмән хөм! Мәһә, itt talán lemaradt egy egész sor? — яһкыһ ('jeges') alatt ezek a K. változatok: йәһкәһ, йәһкәһ; йәһкәһ, йәһкәһ. A második és a negyedik alak azonos. Úgy látszik a szokásos variációlehetőségek közül a йәһкәһ hiányzik. — А тарһаҗквә és тарһаҗквә címszót egy szócikkbe lehetett volna venni. Az első jelentése 1. пустыть; 2. пазволить; 3. разрешить. A másodikik 1. пустыть; 2. разрешить. Két jelentés tehát egyezik. Az első szó egyik K. változata, a тәпрәх megegyezik a második szó K. változatával. Ромб.-nál csak a nélküli alakot találunk. CSERNY.-nál viszont csak a-sat.

A manysi—orosz szócikkek után kilenc lap terjedelemben az újabb orosz jövevényszavak jegyzéke következik. Ellentétben az eddigi gyakorlattal, amikor is a finnugor nyelvű szótárakban ugyanazt az orosz szót kétszer nyomtattatták ki, egyrészt mint orosz, másrészt mint manysi stb. szót, az orosz szó csak egyszer fordul elő. Utána jön a K., amennyiben a két alak nem egyforma. A különbség rendszerint abban áll, hogy az a vagy я végű orosz szó a K.-ban ә-re végződik: баррикада/баррикадә; винтовка/винтовкә, vagy pedig abban, hogy az -ий, -ый végű melléknevek — a K.-ban régebbi jövevények lévén — -ой-ра végződnék: партизанский/партизанской; подготовительный класс/подготовительной класс.

A 163—4. lapon a szótárban szereplő két nyelvjárás fonémáit láthatjuk táblázatba foglalva. A bemutatott fonéma-rendszerhez a következők megjegyzéseket lehetne fűzni.

A Szo. magánhangzó-állományban valóban csak egy e fonéma van, ez azonban hosszú. STEINITZ (i. m. 35) szerint az első szótagban ez nagyon nyílt hosszú ē. Nem első szótagban pedig minőségileg ugyanaz ugyan, de hosszúsága többféle lehet. Az időtartam jelölése tehát ajánlatos lett volna. STEINITZ megfigyeléseit mintegy húsz esztendővel ezelőtt tette, így nem gondolhatunk arra, hogy esetleg KANNISTO lejegyzése óta, — akinek gyűjtését ő hangtani szempontból földolgozta —, rövidült volna meg ez a hang. LAKÓ GYÖRGY 1952-ben és 1954-ben tett feljegyzése szerint az északi manysi nyelvjáráshoz tartozó szigvai nyelvjárásban sincs az első szótagban rövid e (vö. NYK. LVII, 22), csak a következőkben.

A szerzők, helyesen, nyelvtanuktól eltérően, a magánhangzó-táblázatban megadják az ә-t, viszont meghagyják, mint fonémát az ы-t is. Ezt az eljárást a nyelvtanról szóló bírálatában már KÁLMÁN BÉLA (NYK. LX, 469) is kifogásolta. Az ы ugyanis az i kombinatorikus variánsa, amely γ előtt jelentkezik (STEIN., i. m. 36), de lehet az ә fonéma változata is. Írásban az ы mindegyiket jelölheti (LAKÓ: NYK. LVII, 60).

A K. nyelvjárás magánhangzó fonémáiból bemutatott táblázat nyelvjárából egyezik azzal, amelyet KANNISTO gyűjtése alapján STEINITZ (i. m. 56) állított föl. Az u (= i)-ről és az ý (= ü)-ről azonban hiányzik a hosszúságjelzés, ugyanis STEINITZ szerint ezeknek nincs rövid változatuk. — Az ы jel hangértékét nem sikerült biztosan megállapítanom. VAHRUSEVA szerint nem gyakori hang. — Az ө-ről a szerzők azt írják, hogy középső nyelvállású labiális rövid veláris hang. STEINITZ (i. m. 67) ezt о-vel jelöli. Lehetséges, hogy a két betű azonos hangot képvisel. — A hosszú magánhangzók zárójelbe tételét nem találom indokoltnak.

A K. mássalhangzó fonémák bemutatásából az tűnik ki, hogy az orosz nyelv meglehetősen sok konzonánssal gazdagította ezt a nyelvjárást. Ezek a hangok zárójelben vannak közölve, jelölül annak, hogy csak orosz jövevényszavakban fordulnak elő. Azonban legalábbis Kálmán Béla: „Hangmegfelelések a manysi nyelv orosz jövevényszavaiban” (NYK. LVII, 112—24) című munkájából arra következtethetünk, hogy a manysik a legtöbb esetben hanghelyettesítéssel énelek.

A jukondai nyelvjárás, amelyet a szerzők mint kondait idéznek, mind a magánhangzó, mind a mássalhangzó táblázat alapján az alsó-kondaihoz tartozik; ugyanis s — s-et és k — χ-t találunk benne. Ez pedig, amint STEINITZ (i. m. 55, jegyz.) KANNISTO szövegei alapján megállapította, a három kondai nyelvjárás: az alsó-, a középső- és a felső-kondai közül csak az alsó-kondai sajátja. Az is az AK. nyelvjárásra utal, hogy nincs meg az о (ө) illabiális-veláris párja: az е és a hosszú ē.

A nyelvtani táblázatok anyagukban és sorrendjükben részben azonosak a szerzők nyelvtanában és BALANGYNNAK ROMB. szótárában közölt táblázatával. De előfordul, hogy olykor az egyik, olykor a másik részletesebb. A Szo. után a megfelelő K. táblázat következik. A K. táblázatok többet nyújtanak MUNKÁCSINAK az NYK. XXIII. kötetében közölt anyagánál, mert nála táblázat formájában nem találjuk meg pl. sem a birtokos személyragos főnevek ragozását, sem a K. nyomatékosított személyes névmásokat minden esetben.

A szótár szerzői úttörő jellegű munkát végeztek; az előszóban vázolt tervüket teljes mértékben sikerült megvalósítaniuk. Munkájuk a nyelvészeti kutatómunkában is sok segítséget nyújt, de természetesen nem teszi nélkülözhetővé egy teljesebb, a töredéknyelvjárásokra is kiterjedő és a tudományos szempontokat jobban szem előtt tartó manysi tájszótár elkészítését.

K. SAL ÉVA

T. A. Крюкова: Материальная культура марийцев XIX века

Joskar—Ola 1956. 159 l., 98 szöveggközi ábra

Egy és ugyanazon évben — 1956-ban — két nagy, a mari nép műveltségéről szóló munka hagyta el a gályát: az egyik, T. A. КРЮКОВА szovjet néprajzkutatónak a Mari Tudományos Intézetben készült, a mari nép anyagi kultúrájáról szóló összefoglaló műve, a másik TH. A. SEBEOK és FARNCES J. INGEMANN nyelvészeknek és folklórkutatóknak New Yorkban megjelent könyve a mari nép szellemi életének egy vetületéről, a vallásos hiedelmekről.¹ A tudományos világ két pólusán: a Szovjetunióban, illetve az Amerikai Egyesült Államokban kiadott két könyv jól szimbolizálja a tudósok tevékenységének nemzetközi kiegészülését. Ugyanakkor a két munka módszerében alapvető eltéréseket mutat: SEBEOK és INGEMANN könyve az anyagrendezés nagyszabású és racionalista példája, КРЮКОВАÉ a helyszínen serénykedő, a múltat és a szomszéd népeket jól ismerő, a szeretettel kutató tudós műve.

Munkáját КРЮКОВА nagyon előnyös helyzetben végezte: rendelkezésére áll számos levéltár, többek közt a leningrádi és a kazányi, továbbá több központi és helyi múzeum tárgyi anyaga; számos kiszállást végezhetett, problémáit megbeszélhette helytörténeti kutatókkal. Hátránya viszont, hogy kevésbé ismeri a „nyugati” irodalmat és módszereket, miként mi kevésbé ismerjük a régi orosz és a korunkbeli szovjet anyagot. A szerző előnye, hogy tárgyi néprajz területén már eddig is végzett gyűjtő és leíró munkát, ami pl. az öltözékről szóló fejezetben, annak bő tárgyalásában és alapos lokalizálásában öltik szemünkbe. КРЮКОВА anyagát nemcsak tárgykörök szerint tárgyalja, hanem szociális szempontból is. Így a vadászok vagy a háziiparosok jövedelmét vizsgálva, a nép élelmézését taglalva különbséget tesz a jómódúak és a szegények közt. A XIX. század sem egységes idő számára, hiszen КРЮКОВА műve a feudalizmus végét és a kapitalizmus korát mutatja be. Ez tehát egy változó korszak, amelyen belül a kulákok mind élesebben határolódnak el a folyton szegényedő törpebirtokosoktól és nincstelenektől, az erdei munkásoktól és kétlakiaktól.

Miután a szerző statisztikai és történelmi adatokban ismertette a mari népet (7—12), rátér a mari tárgyi néprajzra. Könyvében a következő tárgykörökkel foglalkozik: 1. a mezőgazdaság (12—28); 2. a vadászat és halászat (28—39); 3. a méhészet (39—48); 4. a háziipar és a kézműipar (48—84); 5. a közlekedési eszközök (84—9); 6. az étkezés és az edények (89—105); 7. a településformák és lakóépületek (105—24); 8. a mari ruházat (124—45). Bő, 219 tételes bibliográfia zárja le a könyvet.

КРЮКОВА mindezeket a materiális jelenségeket nem időben és térben elszigetelten elemzi. Minden fejezet történelmi visszapillantással indul: visszanyúl a krónikás időkbe, majd felhasználja az európai utazók — Olearius, Herberstein, illetve Pallas, Georgi — szörványadatait. Aztán következik a XIX. századi leírás, amelybe viszont összehasonlítási anyagot is beleékel a szerző, mert az eredeti mari anyagot igyekszik a szomszédos népekétől (csuvasok, mordvinok, tatárok, baszkírok) elhatárolni.

A nyelvész több szempontból veszi hasznát КРЮКОВА könyvének. Elsősorban nyelvi adatokat kap. A tárgyak nevét ugyanis a szerző rendszerint (de sajnos: nem rendszeresen) több nyelvjárásból is, azaz mind az erdei, mind a hegyi mari alakban közli. Ugyanakkor pontos értelmezést, leírást nyújt a mű, ennek pedig nagy fontossága van a szótárírás, az anyagfeldolgozás szempontjából, pl. *aya*, *šaya* 'orosz típusú faeke', *šaya-βu*: 'mari típusú faeke'. Közli pl. a kerekes eke főrészeinek nevét (*taraza*, *aya-orafa*, *aya*) és képét. Két alakban kapjuk a borona nevét: *târma* és *šüre* (14—5) stb. Eközben eddig fel nem jegyzett szavak, összetételek, máig meg nem figyelt jelentések bukkannak elő: pl. *urlâk-komdo* 'vetéskor használt kosár', *jol sa* 'lábás kasza' (16), *aspâr*

¹ Studies in Cheremis: The Supernatural (Viking Fund Publications in Anthropology). New York 1956. Ism. l. NyK LX, 471-3.

'kelepce' (31). Helyesbített hangalakú szavakat is látunk, pl. *čučaš* 'vadfogó háló' (vö. *čučaš*, SZILASI 27) stb.

A mari nép tárgyi néprajzából eddig is rendelkezésünkre állt néhány monográfia (JULIE WICHMANN munkája a hímzésekről, A. O. HEIKEL tudósítása a mari épületekről és a kézimunkákról). KRJUKOVA munkájának előnye az összefoglalás, mivel nem egyetlen tárgykört, ill. annak egy parcelláját dolgozza fel, hanem az egész anyagi kultúrára kiterjed. Közben olyan részeket is érint, amelyekről a múltban szívesen olvastunk volna (étkezés, hangszerkészítés), tehát számunkra létezett fehér foltokat színesít be részben történeti, részben maga-gyűjtötte adatokkal. Bár munkája az anyagi kultúráról szól, annak rajzát minduntalan kiegészíti az élet szellemi vetületének leírásával is, mert a vetésről-aratásról szólva nem kerüli el a vallásos ünnepeket (24), ír a gonosz ellen végzett ekés falukörülzántásról (26), a régi mari falu elrendezésének az ismertetése pedig elvisz a nemzeti társadalomhoz annak bizonyítására, hogy a falu házcsoportosítása nemzeti alapon történt (106 és kk.). Mindez azt mutatja, hogy a szellemi és tárgyi műveltség közt éles határvonalat vonni lehetetlen.

KRJUKOVA értékes és módszertanilag helyes műve a finnugor, ill. a mari néprajz nagy nyeresége.

ERDŐDI JÓZSEF

Harald Grundström: Lappische Lieder—Lapska sånger

Texter och melodien från Svenska Lappland. Fonografiskt upptagna av Landsmål- och Folkminnesarkivet i Uppsala. I. Jonas Eriksson Steggo sänger. Texten utgiven av —. Musikalisk transkription av A. O. VÄISÄNEN. Med svensk och tysk översättning. [Skrifter utgivna genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C: 2. A. B.] Uppsala—Köbenhavn (1958), Lundequistiska Bokhandeln. Einer Munksgaard. 88 l.

A finnugor népköltészet szempontjából nem csupán azok a szövegek becsesek, amelyeket valamely dallammal többé-kevésbé állandó kapcsolat fűz össze, hanem azok a rögtönzések is, amelyekkel alighanem minden finnugor népnél számolnunk kell. Lapp vonatkozásban e rögtönzések javarésze juoigos néven ismeretes, s eddig is számos gyűjtemény, elsősorban az ARMAS LAUNISÉ,¹ a juoigosok százait tette könnyen hozzáférhetővé. Ami azonban a közlés módja folytán LAUNISNÁL még nagyon hiányzott, az az egyes dalok társadalmi háttere volt: a szövegből következtetni lehetett ugyan például egyes gúnydalok hangulatára, de hogy milyen társadalmi helyzetű volt a kigúnyolt személy, és hogy kik énekeltek róla csúfondárosan, arról az olvasónak — a közölt jegyzetanyag ellenére — gyakran fogalma sem lehetett. Az egyes dalok társadalmi funkcióját illető homályokat LAUNISNAK egyébként igen alapos bevezetése sem oszlatta el, bár itt — többnyire világos utalások nélkül — a juoigosok keletkezésének számos tipikus indítéka került felsorolásra.² Ebbe a tudománytörténeti háttérbe állítva mármint H. GRUNDSTRÖM gyűjtését és A. O. VÄISÄNEN zenei átírását, csak dicsérni tudjuk a juoigos-kutatásban bekövetkezett fordulatot. Immár nemcsak az énekes személye kerül éles megvilágításba, hanem az egyes rövid dalok prózai kommentárba, jórészt az énekesnek szintén svéd—lapp nyelven előadott önéletrajzába vannak ágyazva. Amint BJÖRN COLLINDER rövid előszavából kiderül, az énekes, Jonas Eriksson Steggo (1873—1957), arjeplogi — pontosabban Luokta-Mavas falubeli — vándor lapp, illetve egy-két esetben ennek felesége volt. Az egész anyag a 40-es évek derekán került felvételre. Az eredeti lapp szöveget HARALD GRUNDSTRÖM előbb svédre fordította le, majd e svéd fordítás alapján ALFRED WOLF készítette a német fordítást. A kiadvány első füzeté tehát mindvégig három nyelvű: első helyen találjuk az eredeti lapp szöveget, ezt követi a svéd és a német fordítás. Az énekelte dalok mindig azon a helyen ékelődnek bele a prózai életrajzba, ahová az énekes szánta őket; eleven élményanyagból tehát — ha prózaiabb tartalommal is — végeredményben olyanféle „chante-fable” keletkezett, aminő a régi francia irodalomban Aucassin és Nicolette bábajos története volt: „or se fable”, „or se cante”.³

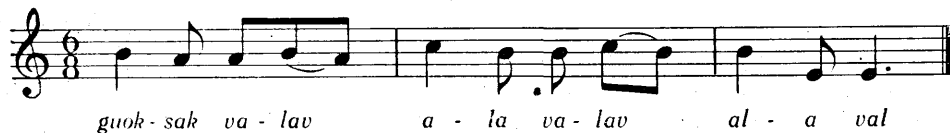
¹ Lappische Juoigos-Melodien. Helsingfors 1908. (MSFOu. XXVI.)

² Vö. i. m. VI. kk.

³ Az idézett ófrancia széphistóriában az első stereotíp jelzés a prózai, a második pedig az énekelte szövegek bevezetésére szolgál.

Steggo még nem befejezett életrajza egyelőre 93 kis szakaszra oszlik. Ezeknek javarésze — szám szerint 78! — dal, pontosabban és maga az énekes adta műfaji meghatározás szerint: *juoigos*. Mindjárt az első dalt Steggo így vezette be: *Ja de gagav juoigadit del de dav iednamav* 'und jetzt will ich über diesses Weideland joiken' (9), a 21. szakaszban közölt dal pedig már szövege szerint is *jouigos*: *vai gul de juoigadav gula val de be val juoigadav* 'Ja, ich joike, hör, ich joike meines Vaters (Lied, Vuolle)' (24). — Nem egy dal azokra a gazdag emberekre vonatkozik, akikkel Steggo élete során találkozott. Mint tudjuk, gazdag és befolyásos emberek *juoigos*-ai, mint őket jellemző „vezérmotívumok”, különösen sokáig fennmaradhatnak.⁴ A 25. szakasz szövege szerint: *ai de juo sievvan juoigadih davva gula Sjaggov gula stuorra...* 'man joikt von dieser grossen Herde Sjaggos, die war wie ein Meer' (27—8). Egy-egy esetben a dallam s a hozzá tartozó, „lallázással” kevert szöveg nem annyira valamely személyhez, mint inkább bizonyos helyhez fűződik: egy Virihavre nevű helységgel kapcsolatban Steggo például ezt jegyezte meg: *iz' živ de hãk'kat mui'tá Virihãvre vuolev, men muitãzav má* 'ich kann mich in der Eile nicht an die Virihavre-Melodie erinnern, aber ich erinnere mich doch' (29. szakasz, 30—1).

Maguk a dalok nyilván zenei tipológiák számára éppen úgy változatos anyagot szolgáltatnak, mint többek közt LAUNIS gyűjtése.⁵ A dallam szempontjából legarchaikusabbnak azok tetszenek, amelyeknek, igen kis hangközökre épülő melódia mellett, még semmiféle szilárd ritmusvázuk nincs, szöveg szempontjából pedig azok, amelyeknél rendszerint csak egy-két szó van a „lallázás” arabeszkjébe beleágyazva.⁶ A kétféle archaizmus természetesen nem feltétlenül jár együtt, de találkozhat egymással. Steggo feleségének előadásában maradt fenn például az a gúnydal, amelynek megörökítése töredékes ugyan — az előadó nevetése miatt a felvételt meg kellett szakítani —, de amelynek szövegében egyelőre csak egyetlenegy szó jelenik meg: *guoksak* 'Unglückshäher' (61). Ennél az aránylag fejlett $\frac{6}{8}$ -os melódiánál, melynek alapmotívuma:

zeneileg lényegesen archaikusabb a 84., hiszen ennek dallamvonala nem is annyira más lapp dallamokra, mint inkább az Urálon túli finnugor folklór egyes elemeire emlékeztet. Itt azonban a szöveg mégis fejlettebb, mivel javarészeben értelmes szótagokra támaszkodik, és csak ezekhez járul a szokott *valla valla*. A szöveg német fordítása: 'na jetzt kommt ein Vuolle über Anders Persa Gunnar':

⁴ LAUNIS, i. m. VI.

⁵ Ennek zenei tipológiájáról: i. m. XIII. kk.

⁶ Ilyen típusú, egyetlen értelmes szóból és sok „lallázásból” álló szöveget közölt E. LAGECRANTZ is ugyancsak Arjeplogból (Lappische Volksdichtung. I. West- und Südlappische Texte. Helsinki, 1957: MSFou. CXII, 66); nála talán egy hajdani lapp napének töredékét találjuk.

Érdeemesnek tartjuk felhívni végül a figyelmet arra a Tjtdtjak községben feljegyzett juoigosra is (44.), amely misztikus jeladásra emlékeztető kistercével talán egy lapp medveének utolsó visszhangját őrizte meg. A szöveget a kiadás így fordítja: 'Ja, dieser, hör, Bär, hör val ä-ä-ä', ami a szövegnek a dallammal szembeni alárendelt szerepét tökéletesen bizonyítja:

Nagy érdeklődéssel várjuk a kiadvány folytatását; azt hisszük ugyanis, hogy végre sikerült megtalálni az ilyenféle folklorisztikus anyag helyes közlési módját. Immár nemcsak szöveg és dallam nem szakad el többé egymástól, mint éppen VÄISÄNEN osztják és vogul dallamkiadásában (MSFOu. LXXIII.), hanem, mint említettük, minden egyes melódiát gazdag elményi anyag ölel körül, tehát valóban hozzáférhetővé válik számunkra az a világ, amelyből a lapp juoigosok különös, talán évezredes távolba mutató hangjai szólnak felénk.

GÁLDI LÁSZLÓ

Fónagy Iván: A hangsúlyról

Nyelvtudományi Értekezések 18. sz. Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 76 (+1) l.

1. Sajátságos, hogy még a mindennapi életben gyakrabban előforduló fonetikai fogalmak egy részét is mily nehezen tudjuk meghatározni. Gondoljunk csak a magánhangzó, a mássalhangzó és a szótag definíciójára!

FÓNAGY értekezésének történeti részéből (3—13) kiderül, hogy a hangsúly mibenlétének a megállapítása csaknem olyan nehézséget jelent, mint a szótagé (az utóbbira l. LAZICZUS Fonetikájának 201—49. lapjait), s a nézetek rendkívüli tarkasága a szótag problémáira emlékeztet.

A fonetikai irodalomban a legnagyobb múltú az a felfogás, amely szerint a hangsúly voltaképpen azonos a beszéd folyamán való erősebb kilégzéssel (3). FORCHHAMMER, JESPERSEN és mások szembefordultak ezzel a nézettel (3 kk.). FORCHHAMMER szerint a hangsúly nem egyenesen, hanem fordítottan arányos a kilélegzett levegő mennyiségével, JESPERSEN pedig a hangsúly lényegét a képzési izomtevékenység fokozódásában látja. ROUDET (4) a kérdéses fonetikai tényezőt hangenergiának, MILETICS és mások (7) az intenzitás, a hangmagasság és az időtartam kombinációjának tekintik. HEGEDŰS szerint a hangsúly voltaképpen a hang öt tulajdonságának, nevezetesen a hangmagasságnak, a hangerősségnek, az időtartamnak, az expirációs nyomásnak és a hangképzés pontosságának a fokozása (8). Ezekről és az ilyenfajta nézetektől élesen elüt SCRIPTURE felfogása, azaz a „kontrasztelmélet”: a hangsúly nem mindig valamely hang- vagy ejtésbeli sajátosság fokozásában nyilvánul meg, sőt ellenkezőleg: a hangsúlyos szótag sokszor bizonyos tulajdonságának, például az intenzitásnak, a csökkenésével emelkedik ki (12).

2. Hol keresi a szerző a kiutat a nézeteknek ebből az útvesztőjéből? Ő is látja, hogy minden elmélet vagy akusztikai, vagy fiziológiai alapon, vagy e kettő kombinációján épül föl. Ezért akusztikai (13—24) és fiziológiai vizsgálatokat (24—52) végzett.

Magyar, francia, olasz, román, német, orosz és angol hangfelvételei alapján végzett akusztikai vizsgálatai szerint kapcsolat van egyfelől a hangsúly, másfelől a hangosság (Lautheit), a hangmagasság és az időtartam között, de ez az összefüggés nem szükségképpeni, hanem csak statisztikai jellegű.

Hogy a hangsúly és a hangosság nagyobb volta között a kapcsolat nem szükségképpeni, azt bizonyítják a kivételek: van példa arra is, hogy az *apad* második, hangsúlytalan szótagja hangosabb, vagy éppen olyan hangosságú, mint az első (20). Érdekes lett volna olvasnunk az akusztikai kísérletek közül legalább a fontosabbaknak részletes

ismertetését. Az 1953-ban végzett vizsgálatok tüzetesebb leírását illetően a szerző a még kiadatlan Panconcelli-Calzia-émlékkönyv számára írt közleményére utal.

3. Mivel akusztikai oldalról nem sikerült megállapítani a hangsúly mibenlétét, FÓNAGY elektro-fiziológiai módszerhez folyamodott; ezzel igyekezett megvilágítani a hasi izmoknak, a gégeizmoknak és főként a belső bordaközi izmoknak a hangsúlytaln való kapcsolatát.¹ A rekeszizom nehezen közelíthető meg miografikus kísérlet számára, a m. rectus abdominis vizsgálata pedig nem mutatott ki összefüggést a hangos kilégzéssel. A gégeizmokkal való kísérletek eredménye, hogy a hangsúly és a hangszalagokat egymáshoz közelítő gégeizmok tevékenysége között kétségtelenül van kapcsolat (26, 32), de az összefüggés pontosabb megállapítását nehezítette a mio-grammoknak az artikulációtól és a hangmagasságtól való függése (32—3, 35).

Így a bordaközi izmok vizsgálata még szükségesebbnek látszott. A koncentrikus tüelektródokkal végzett 170 kísérlet közül 155-ben a (a hagyományos felfogás szerint) hangsúlyosnak minősülő szótag képzése folyamán a belső bordaközi izmok fokozott tevékenysége megmutatkozott a regisztrált rezgés nagyobb amplitudójában és frekvenciájában. Hangsúlytalan szótag ejtésékor összesen csak 5 esetben jelzett a készülék a hangsúlyosénál nagyobb amplitudót és frekvenciát, 11 ízben pedig nem lehetett megállapítani, hogy mikor volt nagyobb az izomtónus² (51). Érthető, hogy a koncentrikus tüelektródokkal való kísérletek alanya csak a szerző volt, bár kívánatos, hogy mások is alávessék magukat a fájdalmas vizsgálatnak.

FÓNAGY kutatásai szerint tehát a hangsúly voltaképpen fiziológiai energiamaximum (51—2, 60, 73). Ennek nem mond ellent az a körülmény, hogy a hangsúly erejét és hangos megnyilvánulását tekintve nyelvenként különbségek vannak. Például az angol mondatokkal végzett vizsgálatok folyamán a hangzósági különbségek ritkán fedték el a hangosságiakat, míg az orosz mondatok hangfelvételeinek elemzésében — éppen ellenkezőleg — a hangzósági különbség volt az uralkodó (73—4); a hallgató azonban — legalább számos alkalommal — olyankor is meg tudja állapítani, hogy melyik a hangsúlyos szó, ha a hangosság messze elmarad az erő kifejtés mögött. „A hallgató... nem áll meg a hangjelenségnél: visszakövetkeztet az ejtésmódra, és összegezve értékeli az egymással szemben ható uccsoportok tevékenységének erejét.” (60.) Ez a gondolat is arra emlékeztet, hogy milyen sok a tenni-való a hangok és az összefüggő beszéd percepciójának, valamint appercepciójának vizsgálatában.

4. A munkában e fő eredményen kívül még több megállapítás, föltevés vagy ötlet érdemel figyelmet. Csak néhányra utalunk. — Az *Apad? Akar?* kérdő mondatot többször nem különbözteti meg a hangsúly az *A pad? A kar?* kérdéstől. Előfordul, hogy mindegyik „végeles”. Ilyenkor nem a hangsúly, hanem a hanglejtés segítségével teszünk különbséget köztük (69). Részben ennek a jelenségnek alapján gondol arra a szerző, hogy a másodlagos (hagyományos) hangsúlyjegyek olykor más nyelvekben is helyettesíthetik magát a hangsúlyt (70—1, 74).

Nem érdektelen a fonetika történetének szempontjából a szerzőnek Dionüsziosz Halikarnasszeuszra vonatkozó megjegyzése: eszerint a kétezzer év előtti grammatikus a hangzóságot az egyes magánhangzók képzési sajátosságából magyarázza. (6.) Megjegyzem, hogy már STURTEVANT is idézte — mással kapcsolatban — a szóban forgó részt, de ő a görög szövegbeli *εὐφωρότατον*-t 'most euphonious'-nak, azaz 'legszebben hangzó'-nak fordította (The Pronunciation of Greek and Latin. 1940,² 36). Úgy vélem, hogy FÓNAGY a kritikus szót nem minden alap nélkül értelmezi 'leghangzósabb'-nak. Ezért célszerűnek tartanám, ha alkalomadtán megokolná fordítását.

5. A munka értéke bizonyára még gyarapodott volna, ha a szerzőnek több ideje lett volna a részletek aprólékosabb csiszolására, ellenőrzésére, s ha kigyomláta volna a számos leírasi és sajtóhibát. Példaképpen megemlítjük, hogy a 20. lap táblázatában az ún. relatív phonok közölt adatai szerint az *Apad* mondat 1. szótagjának hangossága három ízben nagyobb volt a 2. szótagénál, ekkor tehát a hangsúlyos szótagot kellett volna hangosabbnak jelölni, nem pedig a hangsúlytalan; a 40. ábráról elmaradt a diakritikus jel; a számadatokban is akad néhány hiba, így a 19. lapon levő táblázat szerint $9,0 \varphi : 10,5 \varphi = 1:0,91$ (valójában = 1,17); ugyanitt: $13 \varphi : 18,5 \varphi = 1:1,23$ (valójában = 1:1,42).

¹ A kísérletek egy részének leírását illetően a szerző itt is a majd megjelenő Panconcelli-Calzia-émlékkönyvre hivatkozik.

² Megjegyezzük, hogy ez adatok összeadásának eredménye szerint nem 170, hanem 171 kísérlet volt.

E részletkérdéseknél fontosabb, hogy a szerző jó kritikai érzékkel megvilágította a tárgy irodalmának számos részletét, és az elektrofiziológia modern vizsgáló módszerével is jelentékenyen közelebb vitte a megoldáshoz a hangsúly problémáját. Egyébként FÓNAGYÉHOZ hasonló módszerrel hasonló eredményre jutott három edinburghi szerző: P. LADEFOGED, M. H. DRAPER és D. WHITTERIDGE (*Syllables and Stress: Miscellanea Phonetica* III. London 1958, 1—14).

VÉRTES O. ANDRÁS

Comité International Permanent des Linguistes: Bibliographie linguistique de l'année 1956 et complément des années précédentes — Linguistic Bibliography for the Year 1956

Utrecht—Anvers MCMLVIII, Spectrum. XXXII (+ 1) + 325 1.

A nyelvészek állandó nemzetközi bizottsága 1949-ben és 1950-ben két kötetben kiadta az 1939-től 1947-ig terjedő évek nyelvtudományi bibliográfiáját, s azóta körülbelül 300—400 lapos kötetekben közölte az 1948-tól eltelt időszak egy-egy esztendőre terjedő könyvészetét, kiegészítéseket adva előző kiadványai anyagához.

A tárgyalt kötet szerkesztője J. J. BEYLSMIT, munkatársai VEIKKO LEHTIRANTA, EUGÈNE LOZOVAN, VÁCLAV POLÁK, J. B. RUDNYČKYJ és PAUL YANG; hogy melyik rész kinek a munkája, az nem derül ki a bevezetésből.

Körülbelül 600—700 folyóiratot és egyéb időszakos kiadványt dolgoztak föl, s mintegy 6000—8000 nyelvészeti cikk és könyv címét közlik. Ebben a hatalmas és értékes anyagban különösen fontos a könyvészetek, a kongresszusok, emlékkönyvek és a folyóiratok bibliográfiája.

Az általánosabb jellegű munkák — bibliográfiák, életrajzok stb. — után az általános nyelvészet és a vele kapcsolatos tudományágak fejezete következnek: ebben kapott helyet — a többi között — a fonetika, a nyelvföldrajz, a stiliztika és a névtudomány is. (Talán nem fölösleges itt megjegyeznünk két érdekes adatot: míg a stiliztikai munkák jegyzékében körülbelül 60—70 címet találunk, addig a névtudományiakban mintegy félezeret.)

Az egyes nyelvsaládokra és nyelvekre vonatkozó irodalmat a szerkesztők a nyelvek rokonsági és földrajzi csoportjainak rendjében közlik (77—300), a nyelvek csoportosításában pedig — általában — a MEILLET—COHEN-féle „*Les langues du monde*” 1952-i kiadását követik.

A hennünket elsősorban érdeklő, uráli nyelveket a következő csoportokba sorolják: *A) finn csoport*: 1. nyugati finn: *a) finn* („suomi”), *b) észti és liv*, *c) karjalai és vepsze*, *d) lapp*; 2. keleti finn: *a) mordvin*, *b) cseremisiz*; 3. permi: *a) votják*, *b) zürjén*; — *B) ugor csoport*: 1. magyar, 2. obi ugor: *a) osztják*, *b) vogul*; — *C) szamojéd csoport*. — Legalábbis kérdésesnek kell tartanunk, hogy szerencsés-e elhagyni a finnugorság összefoglaló fogalmát.

Az uráli nyelvekkel foglalkozó munkák jegyzéke 13 lapra terjed, ebből a magyarra vonatkozó rész vagy 5 lapot foglal el; laponként körülbelül 20—25 cím van.

Bár — próbák alapján — nagyjából helyesnek ítélnélhető a címek kiszemelése, mégis célszerű lenne minden kötetben megjelölni a válogatás szempontjait.

A könyvészetben való könnyebb eligazodást szolgálná az utalások számának jelentősebb növelése; így jónak tartanám, ha a fonetikai fejezetben is megtalálnánk azoknak a fontosabb munkáknak a címét, amelyek egy-egy nyelv hangtanával foglalkoznak.

Az ellenőrzött anyag nagy részét pontosnak találtam. Igazságtalanság volna egy ennyire sok irányú munkával készült és számos különféle nyelvű adatot közlő kiadványtól teljes hibátlanságot követelni. A nagy munkához képest lényegtelen, hogy például a Pais-Emlékkönyv rendszerint mint Emlékkönyv Pais szerepel (pl. 258, 263—9), a *Grammaticae Romanae fragmenta* kiadójának, MASSARINO-nak nevét MAZZARINO-nak szedték (104), s e munka törzsrésze lapjainak számát 423 helyett 424-nek tüntették föl (uo.) stb.

Célszerű, hogy a nemzetközi nyelvészeti könyvészet a kevésbé ismert nyelven írt közlemények címét lefordítja franciára vagy angolra és sokszor ezen kívül néhány szóval utal a munka tartalmára. Kívánatos, hogy ez a bibliográfiai kiadványsorozat idővel ismertető könyvészetté fejlődjék.

Az eddig megjelent tizenegy kötet kétségtelenül a fejlődés jele, de a nyelvtudományi dokumentáció még mindig nagyon elmaradt a természettudományoké mögött. Sokszor mennyi, de mennyi, gondolatot ölő, aprólékos munkát kell végezni, míg kiderül, hogy nem érdemes a tárggyal tovább foglalkozni, mert már földolgozták! S ez még a kisebbik baj. Rosszabb, ha a kérdésnek nagy fáradsággal, hosszú idővel járó feldolgozása után meg is jelenik a közlemény, s csak ezután derül ki, hogy már régen megírták. Effélére nem is egy példát tudnánk idézni nyelvészeti berkeinkből, noha olyasmivel talán nem büszkélkedhetünk, mint az irodalom bűvárai: Csokonainak egy levelét négy-szer adták ki, s mindannyiszor mint addig ismeretlen (HARSÁNYI és GULYÁS Csokonai-kiadásának bevezetése; I. kötet, XI. 1.).

Nem mondhatjuk, hogy mindez a múlté, bár a technika gyors fejlődése nyomán talán nem is nagyon sokára gyökeresen megváltozik a filológiai dokumentáció módja. Azt azonban ma még nehéz volna megjósolni, hogy az adatoknak elektronikus és más eszközökkel való kutatása, ellenőrzése, tárolása, valamint továbbítása mennyire teszi majd pontosabbá munkánkat, s főképpen hogy mily mértékben szabadítja föl a tudomány munkásait a valóban szellemi tevékenységre.

VÉRTES O. ANDRÁS

A legújabb német hanglejtéskutatásról

1. Ha a legújabb német hanglejtéskutatásról akarunk szólni, elsősorban annak az újabb fonetikai irányzatnak a vizsgálataira kell kitérnünk, amely *fonometria* néven ismeretes. A fonometria létrejött két német nyelvész, EBERHARD és KURT ZWIRNER nevéhez fűződik. Lényegében nyelvészeti célú eszközfonetika. Méréő és regisztráló műszerekkel, bizonyos esetekben matematikai képletekkel és geometriai ábrákkal dolgozik, érdeklődésének középpontja azonban egészében nyelvi jellegű. Ez az irányzat konkrét formában először 1932. júliusában adott életjelt magáról az Amsterdamban tartott nemzetközi fonetikai kongresszuson, ahol E. ZWIRNER „Quantität, Lautdauer-schätzung und Lautkurvenmessung” címen tartott előadást. 1940-ben az addig „Abteilung für Phonometrie” néven ismert kutatócsoport, amelybe a ZWIRNER-testvéreken kívül ADALBERT MAACK és WOLFGANG BETHGE is bekapcsolódott, „Institut für Phonometrie” néven Braunschweigbe került és ma is ott működik. Az 1954. február 13-án Hannoverben tartott nyelvészeti konferencián E. ZWIRNER ismertette a kutatócsoport végleges tervét, amely a következőkben foglalható össze: a német nyelvjárások „konstitutív” tényezőinek (időtartam, hangsúly, hanglejtés, beszédtempó) összehasonlító vizsgálata, és egyben az egyes nyelvjárások jellegzetes vonásainak kidomborítása; az említett tényezők nyelvjárásföldrajzi feldolgozása statisztikai módszerrel.

2. A fonometriai kutatások jelentékeny részét a hanglejtésvizsgálatok alkotják. Vannak-e hanglejtési normák az egyes nyelvekben, és ha vannak, melyek azok? — teszi fel a kérdést E. ZWIRNER „Probleme der Sprachmelodie” című cikkében (Zeitschrift f. Phonetik, 1952). Tény, hogy van helytelen dallamú beszéd — folytatja —, ezt pedig csak akkor állapíthatjuk meg, ha egy nyelvi közösség számára érvényes, viszonyítási alapul szolgáló „dallamnormák” vannak. Ezt vallja már E. SIEVERS is (Rhythmisch-melodische Studien: Germ. Bibl. V. [1912], 80), és megállapítja, hogy a német nyelvben vannak olyan dallamtípusok, amelyek a mondanivaló érthetősége szempontjából döntő fontosságúak. — Mit nevezhetünk a nyelvben normának? E. ZWIRNER és K. ZWIRNER megállapítása szerint (Grundfragen der Phonometrie, Berlin 1936, 60) egy nyelvi közösségben azokat a nyelvi formákat tekinthetjük normának, amelyek — az illető nyelvi közösség alapos nyelvi ismeretében — az adott esetekben a beszélő szándékának teljességgel megfelelnek, az adott helyzeteket a leghűbben érzékeltetik. Ehhez a nézethez csatlakozik A. MAACK „Die Lautnormen als Grundlage der Sprachvergleichung und ihre Methodik” című cikkében (Zeitschrift f. Phonetik 1948). — A német nyelvre vonatkozó hanglejtési normákat a fonometrikus vizsgálatok eddig még nem határozták meg.

A fonometria — mint minden új irányzat — bírálón fordul a régebbi kutatási módszerek felé. E. ZWIRNER fentebb említett cikkében az eddigi hanglejtésvizsgálatok egyik hibájául azt rója fel, hogy a kutatók a nyelvi kontextusból kiszakított, vagy éppen mesterségesen „megkonstruált” mondatokat tettek vizsgálat tárgyává. A másik szembeötlő hiányosság — szintén E. ZWIRNER szerint — az, hogy a kutatók általában csak a kijelentő és a kérdő mondatok hanglejtése között vettek észre különbséget,

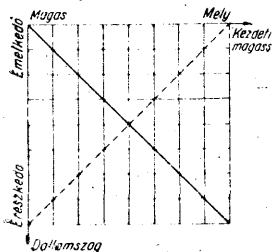
legtöbbnyire csak azt, hogy az előbbi mondatok hanglejtése ereszkedő, az utóbbiaké emelkedő irányú. E. ZWIRNER rámutat arra, hogy a beszédhelyzetnek és a beszélő szándékának figyelembevételével olyan mondatfajtákkal kerülhetünk szembe, amelyek nem szoríthatók a tradicionális mondatfajták (kijelentő, kérdő, felszólító, felkiáltó) keretébe, és hanglejtésük is eltérő. Így megemlíti a kérdő formájú, de felszólító szándékú mondatokat, amelyek dallama nem egyezik a megszokott kérdő hanglejtéssel (pl. *Willst du nicht mitkommen?* 'Nem jössz velünk?' (Hanglejtésükre vonatkozólag vö. 15. és 16. ábrát.) Erről a problémáról bővebben szól O. von ESSEN „Hochdeutsche Satzmelodie” (Zeitschrift f. Phonetik, 1956) című cikkében, és „Grundzüge der hochdeutschen Satzintonation” (Düsseldorf 1956.) című könyvében. — E kérdéshez kapcsolódik E. ZWIRNERnek az a kifogása is, hogy a kutatók körében elterjedt az ún. „továbbmutató”, befejezetlen mondatszakasz („weiterweisende Sprechakt”) hanglejtésének mereven és kizárólagosan emelkedő formában való meghatározása. Rámutat arra, hogy igen sokszor az alaphangra ereszkedik a dallam az ilyen befejezetlen szakaszok végén is. O. von ESSEN „rhetorische Auflösung” néven említi ezt a jelenséget, és a beszédben adott esetben hatásos „művészi fogás”-nak tartja.

3. A fonometria nem a beszéd természetes egységének, a mondatnak a hanglejtéséből indul ki, hanem a problémát szintetikus módon akarja megoldani: a részek vizsgálata során akar eljutni az egész, ti. a mondat hanglejtés megoldásához. Vizsgálata elsősorban az egyes hangok magasságváltozásaira terjed ki, ezután kutatja, hogy az egyes hangok dallammozgásával kapcsolatos megállapítások mennyiben érvényesek a nagyobb egységek: a szótagok és szavak dallama esetében, és végül tér rá a legnagyobb egység, a mondat hanglejtésére. Ez utóbbi a fonometriának még egészen megoldatlan problémája. Az egyes hangok dallammozgását — a fonometriai kutatások értelmében — az ún. „dallamszög” („Melodiewinkel”) jellemzi. Ennek megállapítása történhet kymogramról való kimérés alapján: a koordináta-rendszeren az időegységnek megfelelő magasságértékeket összekötjük, az így kapott egyenes és a vízszintes tengely által bezárt szög egy-egy hang dallamszöge. A kymogramok kimérése helyett — ami igen sok időt vesz igénybe — általában a Grützmacher—Lottermoser-féle hangmagasság-író-t használják erre a célra, amely az alaphang magasságváltozásait közvetlenül láthatóvá és regisztrálhatóvá teszi. A dallamgörbe alapján a dallamszög vonalzó segítségével hozzávetőlegesen meghatározható. W. BERTHE megvizsgálta, mennyi az eltérés a kymogramok alapján kimért és a hangmagasságíró görbéje alapján megállapított dallamszögek között. Az eltéréseket „Geschätzte und gemessene Melodiewinkel” (Phonetica I) című cikkében koordináta-rendszeren ábrázolja: a vízszintes tengelyen az eltérési fokok láthatók, úgy, hogy a vízszintes közepén ábrázolt 0°-tól jobbra a pozitív (a kimért értéknél nagyobb), balra a negatív (a kimért értéknél kisebb) eltérések vannak. A függőleges tengelyen az esetek számát jelöli. A vízszintes és a függőleges tengely értékeit jelölő pontok összekötése adja az ún. „eltérés-görbét”. Az eredmény alapján a kimért és a hozzávetőlegesen megállapított dallamszögek közötti eltérés minimális: 0,5°—0,9° között van. A kutatások azt mutatják, hogy minden zöngés hangnak önálló dallammenete és dallamszöge van. Átfogó jellegű, nagy vonalakban történt vizsgálat alapján a német zöngés hangok 80%-a egyenesvonalú, 20%-a igen enyhén hajlítot vonalú dallammenetet mutat. Az egyes hangok speciális dallamvonalának és dallamszögének külön-külön való pontos meghatározása, az egyes hangok ilyen irányú pontos jellemzése, a hangok ilyen szempontból való összefüggése, továbbá a nyelvjárások hangállományának ilyen szempontú osztályozása további vizsgálatokra vár.

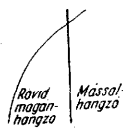
A. MAACK a kezdeti hangmagasságnak a dallamszögre gyakorolt hatását vizsgálja „Melodiewinkel und Einsetzungshöhe” című cikkében (Phonetica I). Abból a feltevésből indul ki, hogy a természetes hangterjedelem felső határához közel induló emelkedő, valamint a hangterjedelem alsó határához közel induló ereszkedő dallamú hangok dallamszöge kicsi, és a hangterjedelem felső, illetve alsó határa felé haladva csökken. A vizsgálat eredményét ún. „korreláció-hálózaton” („Korrelationsnetz”) ábrázolja, amelynek sémája az 1. ábrán látható.

Pozitív a korreláció akkor, ha az egyik tényező magas értékeinek a másik tényező szintén magas értékei felelnek meg. Negatív a korreláció, ha az egyik tényező magas értékeinek a másik tényező alacsony értékei felelnek meg. Az előbbi esetben az értékek az ábra folytonos vonallal kibúzott átlója irányában, az utóbbi esetben a szaggatott vonalú átló irányában helyezkednek el. — A szerző külön vizsgálja a kérdést az emelkedő és az ereszkedő irányú dallamszögek esetében. Feltevése (negatív korreláció) az emelkedő irányú dallamszögek esetében áll fenn. Ereszkedő irányú dallamszögek esetében a korreláció pozitív. Mivel az ereszkedő irányú dallamszögek általában mondat szakaszok végén fordulnak elő, a pozitív korreláció okát a következőkben látja a szerző:

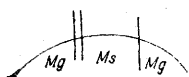
1. ábra.

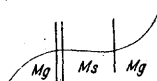
2. ábra.

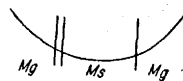
3. ábra.

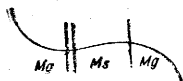
4. ábra.

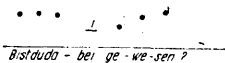
5. ábra.

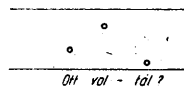
6. ábra.

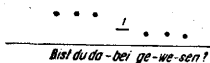
7. ábra.

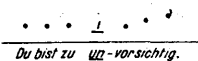
8. ábra.

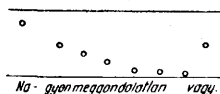
9. ábra.

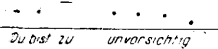
10. ábra.

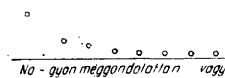
11. ábra.

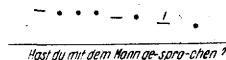
12. ábra.

13. ábra.

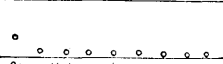
14. ábra.

15. ábra.

mondatvégi helyzetben a hanglejtés természetesen ereszkező tendenciájú, s eza tendencia erősebb lévén a kezdeti hangmagasságnak — emelkedő irányú dallamszögek-nél megállapított — hatóerejénél, valószínűleg háttérbe szorítja a kezdeti magassá-gnak a dallamszögre gyakorolt hatását.

Kérdés, hogy a szótag dallammenete is egyenes vonalú-e, mint az egyes hangoké. Ezt vizsgálja A. MAACK „Regeln der deutschen Silbenmelodie” című cikkében (Phonetica II.). Vizsgálatát egy magánhangzó és egy zöngés mássalhangzó egyszótagú kapcsolatára terjeszti ki. A vizsgálat eredményeit az előbbihez hasonló „korreláció-hálózat” ábrázolja. A magánhangzó és a zöngés mássalhangzó dallami korrelációja a megvizsgált esetek $\frac{2}{3}$ részénél negatívnak, $\frac{1}{3}$ részénél pozitívnak mutatkozik: tehát az esetek $\frac{2}{3}$ részénél a zöngés mássalhangzó dallammenete az előtte levő magánhangzó dallammeneté-vel ellentétes irányú, a szótag dallama — az egyes hangokéval ellentétben — erősen

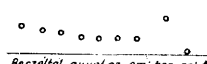
Be-szél-tel av-val az em-ber-rel ?

16. ábra.

Hast du mit dem Mann ge-spro-chen ?

17. ábra.

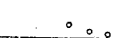
Beszél-tel av-val az em-ber-rel ?

18. ábra.

Was hast du ge-macht ?

19. ábra.

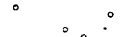
Mit csináltál ?

20. ábra.

Was hast du gemacht ?

21. ábra.

Mit csináltál ?

22. ábra.

Ist das nicht zum Lachen ?

23. ábra.

Nem nevetséges ez ?

24. ábra.

Ist das nicht zum Lachen

25. ábra.

Nem nevetsé-ges ez ?

26. ábra.

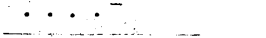
Va-ter kommt
(Apa jön)

vagy

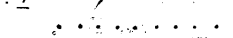
vis-sen Sie schon ?
(Tudja már ?)

27. ábra.

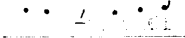
Ich habe ge-lan (wie mir be-fohlen war)
(Megtettem, ahogy parancsoltam)

28. ábra.

Grü-ssen Sie bitte ih-re Frau Mutter
(Köszöntse az édesanyját)

29. ábra.

Ist die Zerlung schon da ?
(M van már az újság ?)

30. ábra.

hullámos vonalú. A korreláció negatív vagy pozitív voltát bizonyos mértékig befolyásolja a magánhangzó időtartama. Emelkedő dallammenetű, rövid magánhangzó esetében a dallam nem éri el maximális magasságát a magánhangzón belül, hanem a dallam emelkedése még az utána következő mássalhangzóban is folytatódik; a korreláció ez esetben pozitív. Emelkedő dallammenetű, hosszú magánhangzó esetében a dallam eléri maximális magasságát a magánhangzón belül, a mássalhangzó már ereszkedő vonalú; a korreláció ez esetben negatív. A magánhangzó időtartamának a korrelációt befolyásoló hatását a 2. és 3. ábra szemlélteti. Ereszkedő dallamú magánhangzós szótagok esetében — a vizsgálatok szerint — a magánhangzó időtartama általában nem befolyásolja a korrelációt: ilyenkor a mássalhangzó is ereszkedő dallamú.

Az előbbiekből adódik a következő kérdés: vajon a magánhangzó + zöngés mássalhangzó kétszótagú kapcsolata esetében is érvényes-e e két hang egyszótagú kapcsolatára vonatkozólag megállapított tény a két hang dallamának ellentétes irányát illetően. A MAACK „Zur deutschen Wort- und Satzmelodie” című cikkében (Phonetica I.) foglalkozik ezzel a problémával. Vizsgálatainak eredményeképpen a magánhangzó és zöngés mássalhangzó kétszótagú kapcsolatában a két hang ellentétes dallamirányára

vonatkozó megfigyelés még sokkal fokozottabb mértékben tapasztalható, mint a két hang egyszótagú kapcsolatában. A következő eseteket különbözteti meg:

1. Ha egy emelkedő dallamú magánhangzót a következő szótagban egy ereszkedő dallamú magánhangzó követ, akkor a két magánhangzó közötti — a második szótagot kezdő — mássalhangzó szintén ereszkedő dallamú (lásd 4. ábra).

2. Ha egy emelkedő dallamú magánhangzót a következő szótagban szintén emelkedő dallamú magánhangzó követ, akkor a két magánhangzó közötti — a második szótagot kezdő — mássalhangzó ereszkedő, vagy lebegő dallamú (lásd 5. ábra).

3. Ha egy ereszkedő dallamú magánhangzót a következő szótagban egy emelkedő dallamú magánhangzó követ, akkor a két magánhangzó közötti — a második szótagot kezdő — mássalhangzó szintén emelkedő dallamú (lásd 6. ábra).

4. Ha egy ereszkedő dallamú magánhangzót a következő szótagban egy szintén ereszkedő magánhangzó követ, akkor a két magánhangzó közötti — a második szótagot kezdő — mássalhangzó emelkedő dallamú (lásd 7. ábra).

Hat német nyelvjárás dallamszög-átlagának összehasonlító vizsgálatát végezte el E. ZWIRNER, MAACK és BETHGE avval a céllal, hogy a 6 nyelvjárás dallammozgásáról képet kapjanak. Vizsgálatuk eredményét „Vergleichende Untersuchungen über konstitutive Faktoren deutscher Mundarten” (Zeitschrift f. Phonetik 1956) című közös cikkükben rögzítik. Az egyes nyelvjárások dallamszög-átlagértékeinek növekvő irányú sorrendje megmutatja a dallammozgás növekedését a vizsgált nyelvjárásokra vonatkozólag. Összefoglaló táblázat mutatja, hogy a dallam mozgása északról dél felé élénkül. A legélénkebb dallammozgást a felsőbajor, a legkisebb dallammozgást a felsőszász nyelvjárás mutatja. A vizsgálatok bebizonyították, hogy a felsőszász nyelvjárás sajátosan éneklő jellege az egészen csökkent dallammozgással van összefüggésben.

A mondatdallamra vonatkozólag a cikk nem közöl részletesebb megfigyeléseket; megoldását távolabbi feladatnak szánja.

A fonometria tehát ezideig részleteredményeket ért el a német hanglejtés vizsgálatában. Elsősorban a hang dallammozgásával foglalkozik. Vizsgálatai alapján megállapítja, hogy minden zöngés hangnak önálló dallammenete van. Ez a rendkívül érdekes tény felkelti az érdeklődést az iránt, hogy vajon az egyes hangokat külön-külön milyen dallammenet jellemzi, dallamforma szempontjából milyen viszony van az egyes hangok között, és végül: milyen összefüggés van az egyes hangok dallammozgása és a mondatdallam között. E kérdésekre a fonometria még nem adott választ.

4. A német mondatanglejtéssel — a fonometriától függetlenül — OTTO VON ESSEN foglalkozott behatóbban „Grundzüge der hochdeutschen Satzintonation” című könyvében (Düsseldorf 1956) és „Hochdeutsche Satzmelodie” című cikkében (Zeitschrift f. Phonetik 1956). Hanglejtésvizsgálatai során igen jelentős tényre hívja fel a figyelmet: arra, hogy a mondat tartalmi osztályozásánál feltétlenül tekintetbe kell vennünk a funkcionális szempontokat, azaz a kontextust, a beszédhelyzetet és az ebből születő mondatdallamot. Ez utóbbiak elhanyagolása hamis, a valóságnak nem megfelelő eredményhez vezet. *Bist du dabei gewesen?* ('Ott voltál?') — ha ezt az ESSENTŐL idézett mondatot a beszédhelyzet és hanglejtés figyelembevétel nélkül nézzük, akkor a tradicionális osztályozás értelmében eldöntendő kérdő mondatnak neveznénk, és hanglejtését — ESSEN jelölése szerint — a 8. ábra, magyarul a 9. ábra mutatja. Ez a meghatározás azonban nem helyes. Ugyanez a mondat a 10. ábrán látható hanglejtéssel már megszűnt kérdő mondat lenni, parancsoló jelleget öltött. ESSEN megjegyzése szerint ezt jelenti: 'Bekenne, dass du dabei gewesen bist!' ('Ismerd be, hogy ott voltál!')

ESSEN a következő eseteket említi:

a) Közlő alakú felszólító és tiltó mondatok (pl. 11. ábra, magyarul 12. ábra). ESSEN megjegyzése szerint a fenti mondat jelentése: 'Sei nicht so unvorsichtig!' ('Ne légy olyan meggondolatlan!') Ugyanez a mondat közlő tartalommal a 13. ábra hanglejtésével kapcsolódik (magyarul lásd a 14. ábrán).

b) Kérdő alakú parancsoló mondatok, pl. a 15. ábra (magyarul lásd a 16. ábrán). ESSEN megjegyzése szerint a fenti mondat értelme: „Gib zu, dass du mit dem Mann gesprochen hast!” (Ismerd be, hogy beszéltél avval az emberrel!). Ugyanez a mondat kérdő tartalommal a 17. ábra dallamával szerepelne (magyarul lásd a 18. ábrán).

c) Kiegészítendő kérdő alakú felkiáltó mondatok, pl. a 19. ábra (magyarul lásd a 20. ábrán). A fenti mondat kiegészítendő kérdésnek szánva a 21. ábra hanglejtésével hangzanék el (magyarul lásd a 22. ábrán).

d) Kérdő alakú közlő mondatok, pl. a 23. ábra (magyarul lásd a 24. ábrán). A fenti mondat jelentése ESSEN szerint: „Das ist doch zum lachen.” (Ez mégis csak nevetséges.) Kérdő szándékkal a 25. ábrán látható hanglejtéssel szerepelne ez a mondat (magyarul lásd a 26. ábrán).

Az a tény, hogy a szerző e jelenségre felhívja a figyelmet, igen hasznos, mert evvel elindítója lehet olyan vizsgálatoknak, amelyek a hanglejtéskutatás útját igen gyümölcsözően egyengethetik. A mondatosztályozás új, funkcionális alapokra való helyezése a hanglejtéskutatást alkalmassá tenné arra, hogy a beszélőnek a különféle helyzetekhez való sokrétű lelki és érzelmi viszonyulását életszerűen, minden mesterkéltséggel és erőltetett kategorizálástól mentesen tárja fel, és ezen keresztül a beszéddallamnak a mondatban betöltött szerepét helyesen megvilágítsa. A szerző 3 fő dallamtípust különböztet meg: befejezett („terminal”), továbbmutató („progređient”) és érdeklődő („interrogatív”) dallamtípust. Mind a befejezett, mind az érdeklődő dallamtípuson belül kiemelkedik a főhangsúlyos szótag, amely a mondanivaló „értelmi súlypontját” képezi. Vö. 27. ábra.

A továbbmutató dallamtípushoz sohasem kapcsolódik „értelmi súlypont”; ez a hanglejtésforma éppen ez utóbbinak mintegy előkészítésére, bevezetésére szolgál (pl. 28. ábra). A befejezett dallamtípusnál az „értelmi súlypontot” hordozó főhangsúlyos szótagot már csak mélyszintű, ereszkedő dallamvonal követi (pl. 29. ábra). Az érdeklődő dallamtípus esetében a főhangsúlyos szótagot mindig felfelé emelkedő dallammenet követi (pl. 30. ábra). A szerző a továbbiak során bemutatja, hogy e dallamtípusok milyen mondatokhoz kapcsolódnak a német köznyelvben. A befejezett dallamtípus közlések, felszólítások, felkiáltások, kiegészítendő kérdések dallamformája; a továbbmutató dallamtípus befejezetlen mondatzszakaszok hanglejtésformája; az érdeklődő dallamtípus eldöntendő kérdések, kérdő alakú közlések, felszólítások, kiegészítendő kérdések hanglejtésformája. — E típusokon belül bemutatja a dallamvariánsokat, érzékletesen megvilágítja azok funkcióját a különféle beszédhelyzetekben.

ESSEN — szakítva a megszokott és merev kategorizáló módszerrel — igen járható utat mutat a további hanglejtéskutatás számára. Egyelőre csak felhívja a figyelmet a jelenségekre, még nem áll szilárdan az új talajon. A további kutatások feladata lesz ezeket a — még csak megsejtett, ki nem bontott — gondolatcsírákat ápolni és gyümölcsöztetni.

MAGDICS KLÁRA

Beérkezett könyvek, folyóiratok

- Szinnyei József emlékezete. 1857—1957.* Bp. 1958. 21 l. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 96. sz.)
- PAPP ISTVÁN: Finn olvasókönyv szójegyzékkel. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 358 l. (Egyetemi tankönyv.)
- KNIEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás története. 2., javított kiadás. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 35 l. (Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek.)
- SZABÓ DÉNES: A magyar nyelvemlékek. 2., bővített kiadás. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 80 l. + XXVIII hasonmás-melléklet. (Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek.)
- FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC: A magyar stilisztika vázlat. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 297 l. (Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek.)
- BÁRCZI GÉZA: Magyar történeti szóalaktan. I. A szótövek. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 67 l.
- BÁRCZI GÉZA: Magyar hangtörténet. 2., bővített kiadás. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 196 l.
- VÉGH JÓZSEF: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 189 l. + 217 térkép + 10 l. műmelléklet.
- Iskolai nyelvművelő.* Szerk.: LŐRINCZE LAJOS. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 422 l.
- Idegen szavak kézikönyve.* Szerk.: BAKOS FERENC. Bp. 1958, Terra. 776 l.
- HADROVICS LÁSZLÓ—GÁLDI LÁSZLÓ: Orosz—magyar szótár. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. XVI + 1968 l.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ: Magyar—angol kézikönyv. 2., bővített kiadás. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. XVI + 1167 l.
- Régi Magyar Költők Tára. XVII. század.* 1. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Sajtó alá rendezte: BISZTRAY GYULA, KLANICZAY TIBOR, NAGY LAJOS és STOLL BÉLA. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 678 l. + 32 tábla.
- Acta Linguistica Acad. Scient. Hung.* Tom. IX. (1959), fasc. 1—2. [A tartalom-ból: LAKÓ, GY.: Present Situation and Future Tasks of Finno-Ugric Linguistics in

Hungary; N.-SEBESTYÉN, I.: Attributive Konstruktionen im Samojedischen; MOÓR, E.: Die Ausbildung des ungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte. (VI.); MAGDICS, K.: Intonation of the Hungarian Settlers from Bukovina.]

Magyar Nyelv LV. (1959) évf. 1. sz. [A tartalomról: ANTAL LÁSZLÓ: A morfémáról; GUYLA JÁNOS: Pallas szótárának kéziratoss forrása; HEGEDŰS JÓZSEF: A török—magyar nyelvrokonság korai áfolatáról.] — 2. sz. [A tartalomról: FOKOS DÁVID: A magyar határozói igenevek és a gerundium; KUBÍNYI LÁSZLÓ: *Rut, rothadt*; SZ. KISPÁL MAGDOLNA: *Mezér*; IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER: *Kukk*.]

Ethnographia. LXIX. (1958) évf. 2. sz. [A tartalomról: VILKUNA, KUSTAA: A hét és napjai.] — 3. sz. [A tartalomról: DÖMÖTÖR TEKLA: *Regelő hétjő*.]

Néprajz és nyelvudomány. (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio ethnographica et linguistica.) II. kötet. Szeged 1958. [A tartalomról: MÉSZÖLY GEDEON: Miscellanea. (... A bogár és tinó szó besenyő eredete.); VELCSOV MÁRTONNÉ: Testrésznevekből alakult mértékneveink története. I. *Arasz*.]

Bibliographie linguistique de l'année 1956 et complément des années précédentes. Publié par le CIPL. Utrecht—Anvers 1958, Spectrum. 325 l.

COLLINDER, BJÖRN: Språket. Inledning till det vetenskapliga språkstudiet. Stockholm 1951. 275 l. (Natur och kultur.)

COHEN, MARCEL: La grande invention de l'écriture et son évolution. (I.: Texte. 471 l.; II.: Documentation et index. 226 l.; III.: Planches. 1 térkép + 95 műmelléklet.) Paris 1958, Klincksieck.

HEGEDŰS, LUDWIG: Beiträge zum Problem des sprachlichen Tabu und der Namenmagie. *Kny. < Orbis*. Tom. VII. No 1 (1958). 17 l.

HOCKETT, CH. F.: A Course in Modern Linguistics. New York 1958. 621 l.

KANNISTO, ARTTURI: Wogulische Volksdichtung. V. Aufführungen beim Bärenfest. Bearbeitet und herausgegeben von MATTI LIIMOLA. Helsinki 1959, Suomalais-Ugrilainen Seura. 362 l. (MSFOu. 116.)

SHELLBACH, INGRID: Das wogulische Rätsel. Wiesbaden 1959, O. Harrasowitz. 136 l. (Ural-altäische Bibliothek VIII.)

SCHLACHTER, WOLFGANG: Wörterbuch des Waldlappen-dialekts von Malá und Texte zur Ethnographie. Helsinki 1958, Suomalais-Ugrilainen Seura. XX, 294 l. (Lexica SFU. XIV.)

POP, SEVER—POP, RODICA DOINA: Premier répertoire des Instituts et des Sociétés de linguistique du monde. Louvain 1958. II + 294 l. (CIPL. Publ. de la CEL. VIII.)

SAARESTE, ANDRUS: Eesti keele mõisteline sõnaraamat, I. (Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français.) Stockholm 1958, Kirjastus Vaba Eesti. Fasc. 1. 192 l.

REGNÉLL, HANS: Semantik. Stockholm 1958, Svenska Bokförlaget. XII, 188 l.

ZAUNMÜLLER, WOLFRAM: Bibliographisches Handbuch der Sprachwörterbücher. Stuttgart 1958, A. Hiersemann. 496 l. + XVI t.

SNELL, BRUNO: Der Aufbau der Sprache. Hamburg 1952, Claassen Verlag. 219 l.

Kalevalaseuran Vuosikirja 39 (1959). [A tartalomról: ARISTE, PAUL: Lisiä vatjalaisiin sananlaskukokoelmiin; WEÖRES GY.: István Fábrián alias Philofennus; KUUJO, ERKKI: Nikolas Witszenin tutkijantyöstä; KETTUNEN, LAURI: *Ehtä* — vartaloisten sanojen johdannaisista; ITKONEN, TERHO: Kosken korva; VILKUNA, KUSTAA: Viikon vanhinta historiaa.]

Virittäjä 63. évf. (1959), 1—2. f. [A tartalomról: JOKI, AULIS J.: Ostjakkisamojedien noitarummusta ja sen päristimestä; RAVILA, PAAVO: Kantakieli kielihistorian peruskäsitteenä; POSTI, LAURI: *Käämi* sanan alkuperästä; LEHTISALO, TOIVO: **lkm*: edustuksesta samojedissa.]

Lingua. Vol. VIII. No. 1. (1959). [A tartalomról: FODOR, ISTVÁN: The Origin of Grammatical Gender. (I).]

Orbis. Tom. VIII. No 1. (1959). [A tartalomról: TAILLEUR, O. G.: Les uniques données sur l'omok, langue éteinte de la famille youkaghire; RUDNYCKI, JAROSLAV B.: Slavo—Hungarica. Zur Toponymie der Karpato-ukraine; PÁLL, EDUARD: Über die estnische Sprachforschungsarbeit in der Estnischen SSR; MUST, HILDEGARD: Duration of Speech Sounds in Estonian; SZÉPE, GYÖRGY: Ludwig Hegedüs (I. III. 1908—23. VII. 1958).]

Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. Tome 53. (1957—1958), fasc. 2. [Comptes rendus bibliographiques.]

International Journal of American Linguistics. Vol. 25. Nu. 2. (1959). [A tartalomról: WORTH, DEAN STODDARD: Paleosiberian Etymologies. II.]

- Language*. Vol. 35. Nu. 1. (1959). [A tartalomról: SCHMALSTIEG, WILLIAM R.: The Indo-European Semivowels in Balto-Slavic; CHOMSKY, NOAM: Skinner, B. F.: Verbal behavior. New York 1957. 478 l.]
- Language and Speech*. Vol. 2. Part 1. (1959). [A tartalomról: TRIM, J. L. M.: Historical, Descriptive and Dynamic Linguistics.]
- Word*. Vol. 15. No 1. (1959). [A tartalomról: SEBEOK, THOMAS A.: Gyula Lazicius.]
- Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*. Heft 13 (1959). [A tartalomról: SCHLACHTER, WOLFGANG: Der Verbalaspekt als grammatische Kategorie.]
- Phonetica*. Vol. II. (1958). No. 1/2. [A tartalomról: FÓNAGY, IVÁN: Elektrophysiologische Beiträge zur Akzentfrage.] — Vol. II. No. 3/4. [A tartalomról: HEGEDŰS, LUDWIG: Neuere Untersuchungen über die ungarischen Affrikaten.] — Vol. III. (1959). No. 2/3. [A tartalomról: MAACK, A.: Über den Verlauf des Lautwandels; TAULI, V.: A Chapter on Estonian Quantity; BELASCO, S.: The Psychoacoustic Interpretation of Vowel Color.] — Vol. III. No. 4. [A tartalomról: FÓNAGY, IVÁN: Lajos Hegedűs. 1908—1958.]
- Zeitschrift für slavische Philologie*. XXVII. köt. (1958), 1. f. [A tartalomról: JEGERS, V.: Baltische Etymologien; ПОРОВИЋ, J.: Zur Urgeschichte der Serben in Panonien. Eine Dialektuntersuchung.]
- Вопросы диалектологии тюркских языков*. Труды Института литературы и языка им. Низами. Т. XII. Баку 1958. 190 l.
- Вопросы грамматики и истории восточных языков*. Szerk.: Воронков, А. К. Москва—Ленинград 1958, Изд. АН. 244 l.
- Грамматика финского языка*. Фонетика и морфология. Szerk.: Серебренников, Б. А.—Керт, Г. М. Москва—Ленинград 1958, Изд. АН. 296 l. (Академия Наук СССР. Карельский филиал. Институт Языка, Литературы и Истории.)
- Абаев, В. И.*: Историко-этимологический словарь осетинского языка. I. А—К. Москва—Ленинград 1958, Изд. АН. 656 l.
- Баскаков, Н. А.*: Алтайский язык. Введение в изучение алтайского языка и его диалектов. Москва 1958, Изд. АН. 114 l.
- Дешериев, Ю. Д.*: Развитие младописьменных языков народов СССР. Москва 1958, Гос. Учебно-Педагогическое Изд. 263 l.
- Малов, С. Е.*: Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. Алма-Ата 1957, Изд-во АН Казак. ССР. 197 l.
- Объедин, В. Д.*: Старотурдаковский диалект эрзя-мордовского языка. Автореф. канд. диссерт. Москва 1958. 19 l.
- Терешкин, Н. И.*: Букварь. Кантѳх начальный школа подготовительный класс, пѳтан. (Сургут кантѳх кѳл'.) Ленинград 1959, Учпедгиз. 152 l.
- Цыганкин, Д. В.*: Шулуровский диалект эрзя-мордовского языка. Автореф. канд. диссерт. Москва 1958. 23 l.
- Щерба, А. В.*: Избранные работы по языкознанию и фонетике. I. Ленинград 1958, Изд. Ленинградского Университета. 182 l.
- Известия АН СССР*. Отд. лит. и языка. Том. XVIII. (1959), вып. 1. [A tartalomról: Елисеев, Ю. С.: Древнейший письменный памятник одного из прибалтийско-финских языков.]
- Вопросы Языкознания*. VIII. (1959) évf. 2. sz. [A tartalomról: Терещенко, Н. М.: К вопросу о ненецко-хантыйских языковых связях.]
- Институт Языкознания, Доклады и Сообщения*. XII (1959). [A tartalomról: Горнунг, Б. В.: Что можно предположить о специфических чертах индоевропейского языкоосновы наиболее ранних этапов его развития?; Хомич, Л. В.: Имя прилагательное в ненецком языке.]
- Лингвистический сборник*. Академия Наук СССР. Коми филиал. Сер. лингвистическая. Вып. 2. Сыктывкар 1952, Коми Гос. Изд. 92 .

TARTALOM

LIGETI LAJOS: Egy XVIII. századi kínai forrás és szolon nyelvi glosszái	161
N. SEBESTYÉN IRÉN: A jurák-szamojéd determináló névragozás kérdéséhez	193
HAJDÚ PÉTER: A jurák-szamojéd nyelvtan két kérdéséről	223
VÉRTES EDIT: A vachi osztják nyelvjárás hangjelöléséről	247
KNIEZSA ISTVÁN: Magyar jövevényszó-problémák	267
MOÓR ELEMÉR: Török jövevényszavaink „legrégibb” rétegének kérdéséhez.....	281
KOROMPAY BERTALAN: A finn folklór fejlődéséről I.	303
VÉRTES O. AUGUSZTA: Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz	321

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

POPOV, A. I.: Etimológiai jegyzetek, észrevételek	345
KÁLMÁN BÉLA: Obi-ugor szófejtések	350
RADANOVICS KÁROLY: Szófejtések	359
MOÓR ELEMÉR—RADANOVICS KÁROLY: A manysi <i>saj</i> 'mög' etimológiájához.....	362
MOÓR ELEMÉR: <i>Hurok — tör — les</i>	365
K. SAL ÉVA: Még egyszer a * <i>les</i> -ről	367
KÁROLY SÁNDOR: Az <i>o ~ a</i> hangviszonyhoz	369
ERDŐDI JÓZSEF: A mari ház fejlődéstörténetéhez	378

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

Fokos Dávid 75. születésnapjára.....	387
KOROMPAY BERTALAN: Vikár Béla emlékezete	388
PAPP FERENC: Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban.....	392
MIKESY SÁNDOR: Beszámoló a VI. nemzetközi névtudományi kongresszusról....	410
GULYA JÁNOS: Soome-ugri keelte dialektológia alane nčupidamine	416
PAPP ISTVÁN: A leíró finn nyelvtan néhány tanulsága	418
VÉRTES EDIT: Az első keleti-osztják tankönyv	427
K. SAL ÉVA: A. H. <i>Баландин—М. П. Вах улева</i> ; Мансийско-русский словарь ...	439
ERDŐDI JÓZSEF: T. A. <i>Крюкова</i> : Материальная культура марийцев XIX. века ..	443
GÁLDI LÁSZLÓ: H. <i>Grundström</i> : Lappische Lieder — Lapska sånger	444
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	446
VÉRTES O. ANDRÁS: Comité International Permanent des Linguistes: Bibliographie linguistique de l'année 1956	448
MAGDIOS KLÁRA: A legújabb német hangjelétkutatásról	449
Beérkezett könyvek, folyóiratok	454

Ára 16,— F

Előfizetési ára egy évre 28,— Ft